یا کبیکج

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 52 • 2021 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Neslihan Demirkol
(Westfälische Wilhelms-Universität Münster)
Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(İstanbul Üniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)
N. Işık Demirakın
(TED Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)
Oktay Özel
Süha Ünsal
M. Bülent Varlık
Barış Karacasu

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008)
A. Sami Güneyçal (1930-2012)
Etem Coşkun (1953-2017)
Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Fotoğrafı:
Kolaj, Ümit Uzmay

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
100.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 200.- TL / Yurt dışı: 30.- $, 20.- €

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

Etnografik Yazının Siyaseti: Antropoloji ve Disiplinel Bir Cazibe Yaratımı
Çağlar ENNELİ
7-28

Dosya: Osmanlı Dünyasında Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - III
Farsça – Kürtçe – Asuri-Süryanice

-Farsça-
Sunuş: Osmanlı İmparatorluğu'nda Farsça Süreli Yayınlar
Metin YÜKSEL
31-48

Ahter Gazetesi: Osmanlı ve İran Meşrutiyetleri Arasındaki Halka
Esmail SHAMS
49-68

Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası
Güllü YILDIZ
69-104

Encümen-i Saadet ve *Şems* Gazetesi
Hasan HAZRATI - Seyedeh Shabnam SHAMSEDIN
105-130

Şems Gazetesi Hakkında Yayımlanmamış Birkaç Belge
Hasan HAZRATI
131-136

İstanbul'daki İranlılar ve Kısa İstibdad Dönemi'nde (1908-1909) Anayasacılık: *Şems* ve *Suruş*'u Bağlamsallaştırmak
Pardis MİNUCHEHR
137-150

Ali Ekber Dihhudâ ve Sürgünde Gazetecilik: İstanbul'da *Suruş* Gazetesi
Tooran TOOLABI
151-166

Şems'in Batışı ve *Hâver*'in Doğuşu, 1914-1916
Nasrullah SALEHI
167-190

-Kürtçe-
Osmanlı Dönemi Süreli Kürt Yayıncılığı Dosyası İçin Birkaç Cümle
Selim Temo ERGÜL
191-192

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Kürt Basını
Seîd VEROJ
193-216

Osmanlı Dönemi Kürt Basınından Bir Örnek: *Hetawî Kurd*
Ahmet ALAN
217-226

"Akademik İlgi"den "Yurtseverlik Ajitasyonu"na:
Yirminci Yüzyılın Başında Kürtlerde Ulusal Uyanışın İki Evresi
Remezan ALAN
227-246

İlk Dönem (1898-1920) Kürt Basınında "Milli Birlik" Söylemi
Fetullah KAYA
247-260

Kürtçe İçin İlk Dil Planlaması Örnekleri:
Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Dil ve Eğitim Tartışmaları
Şehmus KURT
261-278

Rojî Kurd'de Müslüman, Osmanlı ve Kürt Kimliklerinin Söylem Analizi
Mehmet YONAT
279-296

-Asuri-Süryanice-
Osmanlı ve Türkiye Coğrafyasından Çıkan Asuri-Süryani Yayınları
Abdulmesih BAR ABRAHAM - Jan BEṯ-ŞAWOCE
297-328

• • •

Hafıza saati ne zaman çalar?
İzmir Metropoliti Hrisostomos ve Atina'daki Abidesinin Hafıza Maceraları
Aytek Soner ALPAN
329-390

Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortasında Hisar Semti
Mehmet Taylan ESİN
391-412

Osmanlı İmparatorluğu'nda Paçavracı Esnafının Doğuşu ve Gelişimi
Ahmet Bulut TAMGÖRGÜ
413-434

1910 Kömür Hamalları Grevi: II. Meşrutiyet Döneminde Emeğin Tarihi ve Sol Siyasetin Dili
Yaşar Tolga CORA
435-462

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar…
1930 İzmir Grevleri
M. Bülent VARLIK
463-472

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 3
Ay: Dünyaya Bakan Dergi
Bülent DANIŞOĞLU
473-494

Ankara Ansiklopedisi - 9
Turan TANYER
495-512

Sunuş

"Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" dosyamızın üçüncü adımı Farsça, Kürtçe, Asuri-Süryanice yayınlarla devam ediyor. Farsça yayınlarda Metin Yüksel, Kürtçe yayınlarda Selim Temo Ergül ve Asuri-Süryanice yayınlarda Hanna Beth-Sawoce editörlükleri üstlendiler. Neslihan Demirkol, Işık Demirakın, Onur Kınlı, Tibet Yılmazer, Begüm Yıldırım, Ömer Türkoğlu da bu kez ve gene katkıda bulundular.

Dosyamızda Asuri-Süryanice yayınlarda, geçen sayıdaki Çerkez yayınlarına benzer biçimde, coğrafya ve zaman açısından kapsamı geniş tutmakta sakınca değil yarar gördük.

Esas olarak bu dosyanın Orta Doğu dillerini içermesini hedefliyorduk ama Arapça süreli yayınların gelecek bahar sayısına alınması, en azından hacim açısından yararlı görüldü. Bu durumda bahar sayımızda Fransızca süreli yayınlarla birlikte Arapça süreli yayınlara da yer vermiş olacağız ve diğer Avrupa dilleri de sonraki sayıya kaymış olacak ve silsile devam edecek. Dosyalarımızda coğrafi birlikteliği tutturamamış olsak da bütün sayıların oluşturduğu dosya mantığı çerçevesinde ve kapsam ile içeriğe önem vermenin daha doğru olduğu düşüncesi ile, *Kebikeç*'i izleyenler açısından bu durumun yadırgatıcı görülmeyeceğini umuyoruz.

Yani "Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" dosyamız, duyurduğumuz gibi, diğer dillerle devam edecek. Süreli yayınların, yalnızca Osmanlı dünyası veya o dil topluluğu açısından değil, bütünüyle ilişkiler ve ortamla ilgili sunduğu verilerin örnekleri görüldükçe, bütün araştırma disiplinleri açısından önemleri daha da belirginleşiyor. Çeşitli kurumlar tarafından çeşitli projeler başlatılmış olmakla birlikte, bir süreli yayınlar kütüphanesi açmanın ve özellikle telifin sorun oluşturmadığı yayınlar düşünüldüğünde dijital kütüphane oluşturmanın bu kadar önemli olmasına karşılık hayal olarak kalmayı sürdürmesi de eldeki imkanlarla tam bir tezat oluşturuyor. Araştırmadan söz etmeden once, insanın hiç bilmediği, duymadığı bir konuyu merak etmesinin sağlanması için bu olanakların sunulması ne kadar önemli. Oysa Osmanlı dönemi dilleri bir yana dursun halen Türkçe bir yazıyı 'bulup' çevrimyazısını hazırlamak ve yayınlamak, bu alanda katkı sayılmaya devam ediyor!

Dosya dışı makalelerde de adet olarak sınırlayıcı davranmak zorunda kalsak da makale uzunlukları açısından sınır tanımadığımız görülecektir. Bilimsel dergi yayınının bu kadar bürokrasi ve şekil şartına boğulduğu bir ortamda, yazarları bir de bu açıdan formatlamamakla gereğini yaptığımızı düşünüyoruz. Ankara Ansiklopedisi, Eski Sol Üzerine Yeni Notlar ve Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları köşelerimiz ise yerli yerinde…

Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

Kebikeç 2021 – 52. Sayı Hakemleridir

Elif Başak AKSOY
Elif E. AKŞİT
Suavi AYDIN
Taher BABAEI
Stefo BENLİSOY
Ayşe DEĞERLİ
Kaan DİLEK
Kudret EMİROĞLU
Özer ERGENÇ
Selim Temo ERGÜL
Abbas GHADIMI
Cihangir GÜNDOĞDU
Hakan KAYNAR
M. Muhtar KUTLU
Hamdi ÖZDİŞ
Esmail SHAMS
Engin SUSTAM
Elif Bayraktar TELLAN
Tooran TOOLABI
M. Bülent VARLIK

Etnografik Yazının Siyaseti: Antropoloji ve Disiplinel Bir Cazibe Yaratımı

Çağlar ENNELİ*

Toplumsal hakikatin tek elden bütün boyutlarıyla ortaya konabileceği inancına sıkı sıkıya bağlı kalınan bir dönemde ortaya çıkan antropolojinin toplumsal yaşama bakışı günden güne değişiyor, hatta ciddi bir dönüşüm geçiriyor. Bir anlamda bütünden parçaya, makro süreçlerden mikro süreçlere geçiş şeklinde ifade edilebilecek bu dönüşümle (Holy, 2016) birlikte, büyük kategorilere mensubiyet etrafında kurulan aynılık merkezli bir "oluş"tan değil, gündelik hayatın içerisinde kurgulanan ve yeniden kurgulanan, toplanan ve dağılan, sevilen ve nefret edilen farklılık izlekli geçişken kategorilere dâhil olma temelli bir praksisten ve praksis ile devamlı süregiden bir "oluş-akış"tan bahsediliyor (Bourdieu, 1990). Bu dönüşüme eşlik eder mahiyette günümüzün kuramları ve araştırmaları performans, ritüel ve kültürel dramatizasyon (Turner, 1988, 2017), dans ve toplumsal koreografi (James, 2013) ve gündelik strateji ve taktik (de Certeau, 2009) gibi kavramsallaştırmalar öneriyorlar.

Makalenin ilk kısmında antropolojinin toplumsal gerçeklik kavramsallaştırmasının ve araştırmaya dönük yaklaşımının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini, modern antropolojinin kuruluşunu temsil eden 20. yüzyıl başı klasik etnografiler dönemi ile son elli yılı birbirinden ayırarak ve kısaca 19. yüzyıl antropolojisine değinerek ortaya koyacağım. Performans ve dramatizasyon gibi kavramların yükselişinin antropolojide yalnızca toplumsal hakikatin nasıl çerçevelenebileceği ile ilgili bir dönüşüm yarattığını söylemek yanlış olur. Toplumsal gerçekliği çer-

---

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü / ORCID: 0000-0001-5808-9800 / cenneli@hotmail.com
Geliş tarihi: 19 Temmuz 2021 /Kabul tarihi: 2 Eylül 2021.

çevelemenin olanaklılığına dair sorgulamalar eşliğinde etnografi yönteminin ve yazınının kendisinin bir anlatı performansı olarak ele alınması (Clifford ve Marcus, 1986) belki de daha derinden bir dönüşüm veya meydan okuma ortaya çıkarmıştır. Bu bir yanıyla etnografik araştırmanın kolonyalizm gibi dönemsel politik dominasyonları ortaya koymadaki hevessizliği eşliğinde etnograf (araştırmacı) ve informant (alanda bilgi aldığı kişi-araştırılan özne) arasındaki sorunlu hiyerarşik ilişkiye odaklanan bir eleştiri, bir yanıyla da topluluk içerisinde kimlerin bilgi almak üzere seçildiğinin ve dolayısıyla kimlerin arka planda bırakıldığının masaya yatırıldığı kritik bir değerlendirme içerir. Son olarak, bu noktalarla bağlantılı bir biçimde, tek tek antropologların ve tümden disiplinin sunuşlarını inanılır ve değerli kılmak için kullandığı misyonerlik ve seyahat anlatıları gibi eski Batılı anlatı konvansiyonlarının etnografik anlatı içerisinde izinin sürüldüğü bir tenkit göze çarpar.

Etnografik yazının, bir gerçeklik raporu gibi değil de bir tür anlatı gibi ele alınması gerektiğinin altını çizen bu tenkitle beraber, antropolojinin alegori kavramı ile bağlantısı üzerinde düşünülmeye değer. Alegori, bir metnin açık anlamının altında yatan ikinci bir anlamın, yorumla ortaya çıkartılabilecek örtük bir anlamın varlığına işaret eder. Alegorik anlam, metnin parçalarının birer birer barındırabildiği metaforik ve sembolik göndermelerden farklı olarak olası başka, hemen görünmeyen, bir anlam setinin daha metnin bütününde bulunduğunu ima eder. Bir kontrolün veya baskının sonucu olarak hemen söylenemeyen şey, alegorik bir anlam içerisinde kodlanabilir. Bazen de alegorik anlam, metnin değerlendirilebileceği dikkati çeken, metni cazip ve tanıdık kılan setler kurar. Bir köy anlatısı, sözgelimi, yalın içeriğiyle köylüler arasındaki ilişkileri ele alabilir, toplumsal eşitsizlikleri, mağduriyetleri ve bunların taraflarını kurgulayabilir, köy yaşamını tasvir edebilir, vs. Bu açık kurgunun ve görünen anlamın ötesinde, aynı anlatı, köyde neyi bulmanın beklenebileceğine dair bir köy, köylü ve kırsal yaşam konvansiyonu da yaratır. Bu alegorik anlam seti, anlatanla okuyucunun gizliden mutabık oldukları bir kavrama ve anlama noktası gibidir. Bu haliyle sorunsuz gibi görünse de anlam ve anlama konvansiyonunun kuruluşu hiç de masum olmayabilir. Misal Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun (2016) *Yaban* anlatısının, en hafifinden değişime direnen, tutucu ve cahil doğululuk ve köylülük anlam setini Batılı ve aydınlanmacı bir mukabele ile kuran metinlerden birisi olduğu söylenebilir. Makalenin ikinci kısmında alegori ile antropoloji arasındaki bağlantıyı etnografiye konu toplulukların nasıl bir siyasi anlam setine oturtulduğu, Batılı anlatma ve anlama modellerinin toplulukların resmedilişine görünmeyen veya görünmemesine çalışılan içkinliği gibi konu başlıklarını tartışacağım. Alegori kavramı, yalnızca topluluğun etnografik bir anlatı içerisindeki temsilinin olanaklılığı üzerine yapılan eleştirilerde ortaya çıkmaz. Topluluğun kendi alegorisini alanda sağladığı antropolojik veri üzerinden kendisinin kurduğuna dair değerlendirmeler de göze çarpar. Bu çizgideki değerlendirmelerde, topluluk içi eşitsizliklerin ve dominasyonların müsaade etmediği anlatıların alegori vasıtası ile dile getirildiğine ve bir bakıma alegorik bir isyan tutturulduğuna değinilir.

Alegori, antropoloji düzleminde, bir zamanlar "ilkel" denilen toplulukların siyaseten aleyhindeki dengesizliğin etnografik metinlerde bilinerek veya bilinmeyerek yeniden üretilmekte olduğuna işaret eden siyasal bir argüman eşliğinde tartışılmaktaymış gibi görünüyor. Alegorinin politikası veya politik değeri bu tartışmalarda öne çıkıyor. Makalenin son kısmında, buna ek olarak, antropolojinin farklı bir alegorik set daha kurduğu iddiasını ortaya atacağım. Topluluk gerçekleri ile topluluğu otantize eden antropolojinin gerçekleri arasındaki mesafe her ne kadar Batılı bir akademik disiplinin topluluk hakkında konuşma ehliyetine sahip bulunduğu iddiası ile antropoloji lehine açıksa da bu son kısımda antropolojinin özellikle büyü, bilim ve din tartışması üzerinden yalnızca topluluğu değil kendisini de otantize ettiği bir formül ürettiğini iddia edeceğim. Bu otantik formülün kuruluşu, incelediği topluluklardan yola çıkarak Batılı bilme biçimlerinin üstünlüğüne ve tahakkümüne meydan okuyucu bir nitelik arzeder. Bunu Batılı olmayan toplulukların bilme biçimlerinden disiplinin kendisine farklı ve cazibeli bir alegorik set devşirmesi olarak değerlendiriyorum. Batılı olmayan bilme biçimlerine yapışık bu cazibenin de Batı kökenli üstünlük örüntülerine dair zımni bir eleştiri barındırabileceğini düşünüyorum.

Büyük kategoriler kuran ve kategorilerin içerisine girmeyen farklılıkları marjinalize edip normaller inşa eden bir disipline lyaklaşım, bugün, inandırıcı argümanlarla bezeli eleştiriler alıyor. Bu yazı, günümüzdeki çok katmanlı toplumsal anlam olanaklarına odaklanma eğilimi içerisinden konuşarak bir bakıma klasik etnografiler döneminin disipline özgünlük sağlama noktasındaki değerine dair bir anlam üretmeye çalışıyor.

I. Antropolojinin temsil kabiliyeti: Yeni bir sorunla yüzyüze

Antropolojinin modern kuruluş döneminin eşiği olarak işaretlenebilecek20. yüzyıl başı ile yaklaşık bir elli senedir süregelen bugünü arasında araştırma öznesinin esasen kimlerden müteşekkil olduğu ve daha önemlisi nasıl çerçevelenebileceği ve kavramsallaştırılabileceği hususlarında derin farklılıklar göze çarpmaktadır. Başlangıçta antropoloji, şehirleşmemiş yani kırsal, buna paralel küçük ölçekli yani nüfusu az, dünyanın geri kalanından ayrı yani izole ve Batılı merkezlerden uzakta yani Batılı olmayan topluluklar ile ilgiliydi. Bu topluluk profili aslında Batı kolonyalizmi ile bağlantılı bir şekilde kurulmuş ve bir önceki yüzyılda antropolojinin insanın evrimine dönük arayışlarına elverişli bir zemin hazırlamıştı. Zira profilin barındırdığı "geri kalmışlık" veya "gelişmemişlik" manaları, evrimciler için gelişmiş Batının kat ettiği uygarlık merhalesinin ilk basamaklarında bir zamanlar nelerle mücadele edildiğini gösterebilir nitelikteydi. Bu "gelişmişlik" mesafesi, "uygar" Batılılığın ispatına bir vesile ve bir böbürlenme kaynağı da sağlıyordu. Batılı bilim adamları Batılı olmayan topluluklara bakarak Batının ayrıcalığını Batılı seyirci-okuyucu için tasdik ediyorlardı. Antropolojinin 20. yüzyıldaki modern başlangıcı ile bu gelişmişlik paradigması açıkça reddedilmiştir lakin niteliklerini sıraladığım araştırma topluluğu profilinin takibine yüksek bir sadakat gösterilmiştir. Bu makalede yer verilenler dahil klasik dönemin etnografik yazımı açıkça Batılı olmayan küçük ölçekli topluluklar ile ilgilidir.

Öte yandan antropoloji bugün kuruluşunun tarihi ve siyasi gerçekleri içerisinde devinmiyor. Bir yanıyla ulusötesi şirketler üzerinden kapitalizm kırsal alanın bilindik köy dokusunu değiştiriyor. Emeğin bir ücret karşılığında alınıp satılabilmesi köylü emeğini tüm arazları ile giderek daha da hareketlendirdi. Eli iş tutanların daha fazla kazanabilmek umuduyla göç etmesi ile köyler nüfusu azalarak bir biçimde önemsizleşti. Tüm bu değişimlerle antropoloji, kırsal ve izole topluluk odağını eskisi kadar kuvvetli formüle edemez hale geldi. Yer değiştiren yalnızca insanlar da değildir. Nesneler, imajlar, imgeler ve fikirler de küçük ölçekli kırsal topluluklara uğrayarak bir yerden bir yere seyahat ediyor veya aktarılıyor. Bu durum, antropoloji içerisinde yalnızca merkezden çevreye doğru hazin bir kültürel emperyalizm hareketi olarak değil Miller'ın (1998) altını çizdiği gibi belli bir yerelleşme veya yerlileşme çerçevesi içerisinde anlamlandırılıyor. Miller, Batılı olmayan toplulukların Batılı nesneleri, imgeleri ve fikirleri kendi yerel setleri içerisinde özel amaçlarla özel kullanımlara tabi kıldıklarını ve hatta bunlardan merkeze bir kez daha ihraç edilebilecek kadar özgün ürünler yaratabildiklerini ikna edici bir şekilde ortaya koymuştur. İster kaçınılmaz bir kültürel emperyalizm ister Miller'ın etnografik veri temelli argümanı üzerinden kurulsun bir gerçek yadsınamaz biçimde ortadadır: bugün, insan, nesne, imge ve fikirlerin küresel hareketliliği, 20. yüzyıl başı antropolojik topluluk profilini bir mazi kılmıştır. Belki de böylesi bir topluluk portresi başından beri sorunluydu ve diğer topluluklardan ayrı yalnız başına yaşayan "ilkel" topluluk fikri, Wolf'un (2010) işaret ettiği gibi kendi tarihini ve tarihsellik anlayışını başat gören Batının kurgusuydu. Topluluklarının mitselliğine yaptığı vurguyla antropolojinin de tarihsiz ve birbiriyle ilişkisiz "ilkel" topluluk fikrinin üretimine katkıda bulunduğu söylenebilir. Nihayetinde 20. yüzyılın klasik etnografik anlatılarında gizlenen ama satır aralarında arada bir kendisini gösteren Batılı kolonyal yönetimlerin o an, orada bulunduğu gerçeği bile Batı ile temasın ve izolasyon içerisinde bulunulmadığının göstergesidir.

Diğer yandan son elli yıldır araştırma öznesi ile ilgili değişimleri gölgede bırakan paradigmatik ve epistemolojik bir diğer sorunla karşı karşıya kaldı antropoloji. 20. yüzyıl başının antropolojik çalışmalarında incelenen toplumun gerçekliğine ulaşılabileceği konusunda bir kuşku bulunmuyordu ve topluluğa uzun süreli katılıma, gözleme ve yapılandırılmamış dolaysız mülakatlara dayanan bir betimlemenin kolektif durumun hakikatine ulaşmada yeterli olacağı düşünülüyordu. Kısacası antropolojinin bilimselliğinden yana disiplin içerisinden yükselen tereddüt sesleri pek de yoktu. Durkheim'ın (2012) sosyal gerçeklere nesneler gibi yaklaşılmasına dönük kuvvetli önerisi, dönem için, tüm sosyal disiplinleri pozitivist bir noktada konumlandırmıştı. Antropoloğun kendi toplumunun kültürel çerçevesini ve değer yargılarını ister istemez beraberinde alana taşıyacak olduğu kabul edilse de araştırmanın olası nesnellik veya objektivite sorununun, değer yargılarının araştırmaya katılmaması iradesi ile bilimsel olarak çözülebileceğine inanılıyordu. Bu irade veya tavır zımnen araştırmacıyı topluluğun üzerinde, bilen ve kendi varlığı üzerinde kati bir kontrole sahip bir özne olarak işaretliyordu.

Bugün ise ortak bir toplumsal "gerçek" kavramının sorunlu olduğu ve aslında "gerçeğin" bakanın gözünden yansıdığı tartışılıyor. Bu tartışmanın bir kolu, aynı ekonomik havuzda yaşayan insanların kaynaklara erişiminin ciddi eşitsizlikler ve dezavantajlılıklar barındırdığına göndermeyle "gerçekliğin" herkes için eşit zuhur etmediğine vurgu yapıyor. Kültürün veya toplumsallığınaynı düşün, eylem ve duygulanım yelpazesi içerisinde tasavvuru da bu ekonomik eşitsizlik içerisinde kırılıyor. Bir anlamda Marksist kuramın antropoloji içerisindeki yükselişi (Ortner, 1984) ile paralel biçimde dile getirilmeye başlanan bu yaklaşım, misal, kuruluş döneminin klasik etnografilerinde kadınların seslerinin kritik bir biçimde duyulmadığı eleştirisini, haklı olarak, ortaya atıyor (Howell ve Melhuus, 1993). Bu eleştiriye göre klasik etnografiler topluluğun güç sahiplerinin, yönetici soyun kıdemli ve yaşlı erkeklerinin görüşleri ile yazılmışlardır. Kısacası bu koldan antropolojinin temsil kabiliyetine dair geçmiş uygulamaları hedef alan bir eleştiri doğmuştur. Bu eleştiri, topluluğun hangi kısımlarının araştırılmaya ve yazılmaya değer bulunduğunun arkasındaki siyasetle yakından ilgilenir.

Toplumsal "gerçek" ile ilgili belki de daha kritik ve derin bir soruna gönderme yapan ikinci kol ise genel anlamda sosyal disiplinlerin ve özel anlamda antropolojinin yöntemsel yaklaşımını hedef almış ve toplumsal incelemenin mevcut yaklaşımlarla olanaklılığına dair bir kuşku üretmiştir. İnsanların düşünce ve eylemlerini belirli toplumsal bağlamlara göre anlamlandırmakta olduğu gerçeğinin giderek paradigmatik bir önem kazanması, ezelden beri duygu ve anlam gibi malzemeleri, bunların çok katmanlılığı, akışkanlığı ve yöntemsel analizlerinin zorluğu yüzünden ele almada çekingen davranan sosyal disiplinleri ve antropolojiyi sarsmıştır. Aynı toplumsal durumun farklı aktörlerce ve zaman zaman aynı aktörce farklı anlamlandırılabildiğinin kabul görmesi çok katmanlı yeni bir toplumsal gerçeklik modeli ortaya koyarken etnografiler, antropolog tarafından bir anlamın diğerlerine kıyasla ayrıcalıklı bir biçimde yükseltildiği anlatılar olmakla eleştirilmiştir. Burada etnografi büyük toplumsal gerçeğin tüm boyutlarıyla serimlendiği bir gerçeklik raporu olmaktan çıkıp diğer anlatılar arasından biri haline gelir. Diğer bir ifadeyle, bu yükselen yaklaşım, belirli bir etnografiyi bir tür yazınsal anlatı, toplumsal duruma dair olası anlatılardan yalnızca biri, olarak konumlandırmıştır. Keşfedilebilir büyük toplumsal "gerçeğin" peşinde koşan klasik etnografik gelenek yerine bu yaklaşımda "gerçek varılan bir" (Hefner, 1996: 74) fenomendir, diğer olası gerçekliklerden yalnızca birisi. Gerçeği işlevsel veya yapısal bağlantıları ile ortaya çıkaracağı iddiasındaki klasik antropolojik ufuk burada paradigmatik olarak daralmakta ve etnografi daha ziyade bir anlatı türü (genre) olarak yeni bir alanda konumlandırılmaktadır. Bu değişim, metafor, parodi ve alegori gibi kavramların antropolojik ontolojinin değerlendirilmesinde öne çıkarılıp kullanılmasını sağlamıştır.

Sosyal yaşam örüntülerini değiştiren postmodernizm ve küreselleşme gibi çok-katmanlı gerçeklikler içerisinden geçiliyor bugün ve bu durum, temsil sorununu antropolojiyi aşarak tüm sosyal bilimlere yayıyor. Postmodern dönemde yazı ve anlatı bugün toplumsal gerçekliğin kati bir vesikası değil olası anlatılardan yalnızca bir tanesi gibi görülüyor. Hakikati tüm veçheleri ile ortaya koyma

iddiasındaki ansiklopediler, sözlükler, kitaplar, dergiler ve bunları bir uygarlığın birikimi gibi saklayan kütüphaneler, elektronik bilgi akışının çok sesliliği ve çok anlamlılığı karşısında arka plana düşüyorlar.

II. Bir metinsel anlatı olarak antropoloji ve alegori

Günümüzün postmodern ve postyapısalcı tartışmalarında eskisi kadar homojen, bütüncül, kararlı bir etnograf imgesi yerine araştırmacı benliğinin parçalılığına işaret ediliyor. Diğer yandan, antropolojinin araştırma öznesi yani "öteki"ninde kendi içerisindeki bütüncüllüğüne değil parçalılığına dönük vurgular artıyor. Araştırmacı ile araştırılan arasında önce alanda ve ardından etnografik metinde kurulan otorite ve güç ilişkilerinin sorunsallaştırılmasına "öteki"nin gerçekliğinin temsil edilmekte değil, ki böyle bir temsilin olanaklılığı da tartışılıyor, inşa edilmekte olduğu söylemi eşlik ediyor. Etnografinin hem alanda bir yöntem hem bir araştırma metni olarak Batılı anlatı formlarına bağımlılığı önemli bulunuyor: Batılı bir gözle, Batılı anlatı formlarına yaslanan ve muhtemelen Batılı okuyucuya seslenmek için yazılan etnografi. Yazılanı inandırıcı kılmak ve okuyucuyu bunlara ikna etmek için özellikle eski edebiyat, misyonerlik ve seyahat anlatı konvansiyonlarının etnografik yazın tarafından nasıl kullanıldığına temas ediliyor. Bu noktada metafor, alegori, söylem gibi kavramların kullanışlılığı üzerinde duruluyor. Hangi kavram ile bağlantısı kurulursa kurulsun, metinselliğe dönük çerçeve etnografinin politikliğine vurgu yapmak için kullanılır: Etnograf ve araştırmak için aralarına katıldığı topluluk, topluluğun kendi gerçekliği ve etnografın gerçekliği, Batılı benlik ve "öteki" benlik arasında Batılı anlatı formları ile metinsel düzeyde kurulan hiyerarşi ilişkileri[1].

Alegori kavramı, bu çerçeveye uyan özel bir değerlendirme sunabilir. Alegori, metnin açık, görünen anlamının barındırdığı gizli anlam ile ilgilidir. Arkasında, sansür, baskı veya herhangi bir sebeple söylenemeyecek kılınmış olanı söyleyebilmeye dönük bir arayış ya da metnin dinlenebilir-okunabilir-izlenebilir özel bir hale bürünmesini sağlayan sanatsal bir tercih bulunabilir. Kratz'ın kitap kapaklarını belirli yazım ve disiplin türlerinin alegorisi olarak okuduğu makalesinde (1994) ortaya koyduğu gibi alegori ile bir türü tanımlama ve ticari bir ürün olarak cazip kılmaya dönük ekonomik-pazarlama stratejileri arasında da bağlantı bulunabilir. Kratz'dan devamla (1994), alegori metnin tekilliğini bir türe doğru genişleterek yorumlamanın anlamını ve kapsamını yükseltir. Bu haliyle, ne tür metinlerle muhatap olduğumuzu bir kitapçının raflarına şöyle bir baktığımız an anlarız. Sınav kitapları veya çok-satanlar diğerlerinden parlak kapakları ile ayrılır. Belli türleri eleme tercihimiz aslında bunlarla karşılaştığımızda bizi neyin beklediğine dönük alegorik anlamı okuyabilmemizdendir. Alegorik anlatı içeriği aşarak hangi mekândan neyi bekleyebileceğimizi de imler. Sözgelimi, "sanatsal" bir zihin haritası alışveriş merkezlerinin alegorik anlamını okuyup buralarda sayıları giderek artan resim sergisi veya piyano dinletisi gibi etkinlikleri pek ciddiye al-

[1] Bu noktaların tamamı Clifford ve Marcus'un(1986) özellikle antropoloji içerisinde tartışma uyandıran derlemesinde bulunabilir.

mayabilir. Alegori diğer anlatılar arasında bir anlatıdır ve Kratz'ın(1994) ifade ettiği gibi belli değerleri ve dünya görüşlerini tanımlayarak ve yayarak bir anlamda bir değer anlatısı kurar.

Yaşayanlar mekânların (coğrafya, yer), zamanların (kaybolan geçmiş, bugün), nesnelerin yani aslında her yeri çepeçevre saran metinlerin alegorik anlatısını hissedebilirler ama alegoriyi okumak, Kratz'a göre (1994), belli kültürel bağlamların konvansiyonlarını veya bakmayı bilen bir gözü gerektirir. Bununla birlikte "bilen göz" ifadesi takdis edilmiş görme biçimlerini (Berger, 2003), görmenin ve görüneni okumanın siyasal bir pratik olduğunu akla getirmelidir. Okuma siyaseti, belirli okumaları marjinalleştirir, değersizleştirir, tahakkümü altına alır veya silerken başka okuma ve yorumlama biçimlerini ayrıcalıklı kılar ve gözetir. Misal alışveriş merkezlerini "sanatsal" performanslar ve deneyimler için münasip bulmayan bir okuma "yüksek sanat" ve kitle sanatı ayrımını yeniden üretiyor olabilir mi? Ve buna paralel olarak popüler tüketim alanlarında bugünkü "gündelik hayatın estetikleştirilmesi" (Featherstone, 2005) temayülüne burun kıvırıyor ya da açıkça karşı duruyor olabilir mi? Örneğin Türkiye'de 1980'lerle birlikte sayıları her yerde giderek artan alışveriş merkezlerinin özellikle orta sınıf ölçeğinde kadınların sosyal hareketliliğinin (Durakbaşa ve Cindoğlu, 2003) ve stil ve tarz sahipliğine dayanan tüketimsel kalite iddiaları ile kendilerine erkeklere nazaran yüksek bir kültürel kapital bahşetmelerinin (Ayata, 2003)merkezi haline geldiği argümanları dikkate alınırsa bu hor görmenin bir ayağı da alışveriş merkezlerinin kadınsı ya da "hafif" bulunmasına, okunmasına mı dayanıyor? Böylesi sorular, alegorinin politik okumaları için elverişli yaklaşımlar sunabilir. Nihayetinde alegori her türden okumaya açık değildir ve bir şekilde kurulmasını sağlayan kültürel setin "bilinmesini" gerektiren bir sosyal, metinsel alanda çalışır. Alegori bir şey söylemekte ve söylerken sınıflamaktadır. Sınıflamayı "doğru" okuyanlara belli bir kimlik sağlamakta ve hem sınıflamayı hem kimliği cazip bir anlam seti ile çerçevelemektedir. Metnin alegorik anlamından hoşlanmayan veya okumasına şu ya da bu sebeple katılmayanlar için de alternatif sınıflama, kimlik üretme ve bunları cazip kılma kanalları olanaklıdır. Lakin, Abu-Lughod'un (1991) anti-oryantalist metinlerin oryantalist metinler zemininde hareket ettikleri ve bir anlamda oryantalist metni tersten yeniden ürettikleri iddiasındakine benzer biçimde, alegorik anlamla hesaplaşma da alegorik anlam çerçevesini ister istemez yeniden üreten bir mücadele olarak görülebilir.

Etnografik yazım ile alegori arasında iki tür ilişki kurulmaktadır. Birincisi alegoriyi etnografik topluluğun merkezine işlevsel bir biçimde oturtur ve anlatının anlatan (topluluk) için alegorik anlamlarına işaret eder. Paine (1993), Bedevilerin anlatılarının yüzyılların askeri istilasına karşı bir yandan hasmane diğer yandan sağaltıcı alegorik bir işlev gördüğünü iddia eder. Ona göre Bedevi anlatıları, olanla aslında olması gereken arasında bir köprü kurmaktadır. Paralel bir çizgide Niehaus'da(2005) Güney Afrika Lowveld'deki topluluğun kendi alegorisine odaklanır. Gescshiere ve Comaroff ve Comaroff'lar (akt. Niehaus, 2005) topluluktaki fakir insanların zenginlerin zombi tutup çalıştırarak maddi birikim sağladıkları söylemine işaret etseler de Niehaus kendi araştırmasıyla ulaştığı gerçek

suçlamaları başka bir zeminde değerlendirir. Ona göre, söylemde ifade edilenden farklı olarak cadılık ve zombi bulundurma suçlamalarındaki asıl hedef, tüm dezavantajlılıklarına rağmen bir biçimde hayatlarını idame ettirmeyi başaran fakirler ve müşkül durumdakilerdir. Misal, yaşlı, yalnız ve kendisine yardım edecek kimsesi olmayan bir kişinin köy içerisinde bir biçimde tutunması ve hayatta kalması, onun yemeğini ve suyunu nereden bulduğu, tarlasını nasıl işlediği ve nasıl para kazandığı gibi sorulara ve kuşkulara yol açmakta ve bu durumdaki kişilere sıklıkla zombi tutan cadı suçlamaları yöneltilmektedir. Niehaus'a göre, bugünün zombi işçi ve çalışan gibi kavramları, siyah adamın egemen beyaz adam karşısındaki güçsüzlüğünün köle ticaretine ve trenlerle götürülen yerlilerin bir daha eve dönmediği siyasal bir tarihe göndermeyle hatırlanışını imlemektedir. Bu minvalde zombilik ve cadılık gibi kavramlar beyaz adama tabiiyetin alegorik hafızasının bugünün güçsüzlük ve hayatta kalım hallerine uyarlandığı alegorik ifadeler gibi düşünülebilir (2005).

Boody'nin bedenin ele geçirilmesine (body possession) dayanan Kuzey Sudan zar fenomenini kadınların erkeklerin egemenliği altında sıkışmışlığının alegorisi olarak okuması da bu işlevsel çizgidedir. İçerisine giren ruhun farklı türlerine ve niyetlerine göre ciddi bir esriklik ve trans içerisindeki bedenin alegorik bir anlatıya dönüşmesi sayesinde kadınlar sıkışmışlığın anlamı ile oynayabilmekte, onu yeniden inşa edilebilmekte ve yeniden ifadelendirebilmektedirler. Boody'e(1989) göre, alegorik söylemler sayesinde kadınlar kendi toplumsal güçsüzlüklerinin kaçınılmaz bir durum değil kültürel bir inşa olduğunu ortaya koyarlar. Sanıyorum dezavantajlı toplulukların kendi alegorik anlatıları, güçsüzlüğe ve gücün üzerlerindeki kötüye kullanımına işaret eden ve bunlara direnen işlevsel bir siyasal anlam üretebiliyor.

İkinci yaklaşım isealegorinin herhangi bir toplumsal durumun söylem ve anlatı ile tarif edilmesine içkin olduğuna işaret ediyor ve etnografik metinlerin tek bir anlamda sabitlenemeyeceği üzerinde duruyor. Bu yaklaşım hiçbir toplumsal "gerçeklik" anlatısının alegorik anlamdan ayrılamayacağı savıyla etnografik araştırma ve yazının aktif "öteki" ve "ötekilik" inşası içerisinde hareket eden tarihi ve siyasal bir güç anlatısı olarak değerlendirilebileceğini iddia ediliyor. Bu çerçevede antropolojinin toplumsal anlamı sabitlemeye dönük otoriter metinsel konvansiyonları kullandığı tartışılıyor (Crapanzano, 1986).Clifford'a(1986) göre bugün klasik olarak nitelenen ilk etnografik metinler, Batılı edebi anlatı geleneklerine ve bu geleneklerin sorunsal kurma konvansiyonlarına yaslanıyorlardı. Etnografinin, Batılı metinsel ve sanatsal gelenekle kuramsal yakınlığının hep varolduğu ama bu yakınlığın bir tür bilimsellik paketi içerisinde görünmez kılındığı eleştirisi de yapılagelmektedir (Crapanzano, 1986).

Öte yandan, bir Batılı anlatı olarak etnografinin siyaseten eleştirilmesinde kullanılan alegori kavramının antropolojiye sunabileceği olanaklar da keşfedilmeye çalışılmaktadır. Marcus, genel manada etnografi ile kuram arasındaki ilişkiyi alegorik olarak değerlendirir. Etnografilerin başına veya sonuna konulan kuramsal vurgular ona göre yalnızca ilgili etnografik materyalin arkasındaki mantığı ortaya koyar veya onu gerekçelendirir. Bir anlamda Marcus, bir alegori olarak

antropoloji teorisinin modern antropolojik yazının niyetlerini gösteren bir büyük-anlatı sağladığını düşünmektedir. Ona göre Clifford'ın (1986) etnografilerde baskın olan bir eğilimi işaretlemek için kullandığı pastoral kavramı, kaybolan ilkeli kurtarma veya eski haline döndürme niyetinin bir meta-anlatı olarak antropolojik kuramda kodlandığını göstermektedir (Marcus, 1988).Hastrup da(1992) alegori kavramının antropolojiye sunabileceği olanakları keşfetmeye dönük bir çaba içerisindedir. Eugenio Barba'nın[2] okulunun kendisi hakkında yazdığı bir tiyatro oyununa bizzat bilgi vererek katılan Hastrup, bir antropolog olarak bilgi toplamaya aşinayken zamanla bilgi sağlamaya dayalı bu yeni konumunun etkisiyle etnograf ve informant (bilgi verici) ilişkisi üzerine düşünmeye başlıyor ve araştırıcı bir gözün altında araştırılan olmanın benliğin kendisini duyumsayışını problemli hale getirdiğinden bahsediyor. Bu sonuca, kendisine ilişkin sunduğu parça parça bilgilerin yazıya dökülmekte olan tiyatro metninde ona kendisi gibi gelen bütüncül bir benlik üretemediğini deneyimlemesi ile ulaşıyor. Bu durum, kendi gerçekliğinin doğru bir biçimde yansıtılmamasından ziyade kendi bütünlüklü imgelemine dair parçaların (anlattığı hikâyelerin) başka ellerde yeni bir bütünlüğe kavuşturulmasındandır. Ayrıca, inceleyen gözün altında benlik bazı hikâyeleri seçerek kendini dramatize etmekte ve kendisi hakkında kendisinin alegorisi olan bir metin üretmektedir. Hastrup'un bilgi verici deneyimi üzerinden etnografik yöntemin olanaklılığına dair sorgulaması, araştırılan dünyanın karmaşıklığı ve otantikliğinin nesneleşmiş metinsel dünyada kaybolduğu fikri ve antropolojik araştırmanın bir "gerçeğin" keşfinden ziyade aslında kendisini gerekçelendiren bir formüle odaklandığı iddiası ile devam ediyor: İnformantın "gerçekliğinin" ortaya konulmasından ziyade bir orijinallik yaratma performansı olarak yazı. Fakat ilginçtir sonrasında Hastrup, yazıda bulamadığı benliğinin, dramatize edilme sürecinde çekici bir biçimde bir kez daha ortaya çıktığını, sahnede diğer izleyicilerin bakışları altında bir kez daha kendisine inandırıcı gelecek şekilde yeniden kurulduğunu hissediyor. Hastrup, buradan hareketle topluluğun kendi dramatizasyonunun anlamlı olduğunu, bu yolla insanların kendilerine dair bilinçli bir tarif yaratabileceklerini ve yalnızca izlenen performans ve dramaya konu olan alegorik anlatı vasıtasıyla kültürel bir duyumsamaya ulaşılabileceğini iddia ediyor. Ona göre tarihe nazaran halihazırda dramatize edilmiş bir geçmiş anlatısı olarak mit, alegorik bir toplumsal temsilin kurulabilmesi için daha elverişli bir zemindir (Hastrup, 1992).

Diğer yandan, etnografik metinselliğin politikasına odaklanan tartışmanın alegoriye yani görünen temsilin arkasındaki topluluk, etnograf ve antropoloji setlerine işaret edişi de eleştiriden muaf değildir. Paine(1993: 93) etnografinin anlam üzerinden tartışılmasının, kavramların açık bir biçimde formüle edilme-

---

[2]Eugenio Barba antropolojik yöntem ve kuramdan yararlanan ve diğer yandan performans tiyatrosu üzerine çalışmaları ile antropolojinin performans, deneyim ve ritüel başlıklarına önemli katkılar sunan bir tiyatro kuramcısıdır. Tiyatro ve antropoloji arasında günümüzde vuku bulan yakınlaşmanın temsilcilerinden birisi olarak görülebilir. Bu yakınlaşmanın tiyatro cenahından Türkçeye çevrilmiş örnekleri için bkz. Schechner(2015) ve Barba ve Savarese(2002).

mesi, anlamın yorumlandığı çerçevenin meydan okumaya neredeyse kapalı olması ve sonuçta önerilen etnografinin antropoloğun yalnızca kendi otobiyografisini yazmaya dönüşmesi tehlikelerini barındırdığını düşünmektedir. Benzer biçimde Geertz'in kültürel anlamların yorumlanması şeklindeki etnografi kurgusunu Crapanzano (1986) anlam yorumunun kolaylıkla anlam atfetmeye dönüşebildiği iddiası ile eleştirmiştir.

Etnografiyiher şeyden önce Batılı metin konvansiyonlarını içerisinde barındıran 'bir diğer' metin gibi gören anlatısal yaklaşımın, tartışmaya açık bir eksikliği daha olabilir: Batıyı tek bir meta anlatıymış gibi değerlendirme ve farklı Batılı anlatı türleri arasındaki olası çatışma kanallarını gözardı etme. Edebiyat içinden konuşursak, 19. yüzyılın gerçekçi ve romantik metinleri ile modernitenin bireysel ve toplumsal açmazlarına odaklanan (misal Virginia Woolf'un bilinçakışı ve Kafka'nın yabancılaşma izlekleri) metinleri ve post-modern kurmacaları, ironileri, parodileri(misal Auster'ın aranırken gittikçe kaybolan benliğin bedensel anlatıları) bir bütüncül Batılı meta anlatının parçaları gibi görmek, farklılıkları hafifletmek ve içten içe bir Batı meta anlatısını yeniden üretmeye dönüşebilir. Bu minvalde şuna benzer soruları değerli görüyorum: toplumsal muhalefete açık veya kapalı kaynaklık etmiş metinleri, toplumsal düzenin kurulmasına kaynaklık etmiş metinlerden ayırmak gerekmez mi? Avrupa'da yeni oluşmakta olan ekonomik düzenin insanlar için alışılmadık sömürü ve dezavantajlılıklar yaratmakta olduğuna işaret eden 19. yüzyıl Marksist yazını ile toplumsal harmoniyi, birlik ve beraberliği neredeyse kutsayan Durkheim metinleri basitçe aynı Batılı bilimsel anlatının farklı kolları olarak mı değerlendirilmeli? George Sand'ın, 19. yüzyıl boyunca kadınları yeni bir romantizm dalgası ile saran metinlerini, "büyük Batılı anlatı geleneği"nin çok da değerli bulunmayan kanadına sokmak bir tesadüf müdür? Kastettiğim yalnızca içerik farklılıkları değil. Farklı metinsel türlerin ve tavırların, farklı toplumsal alanlara girme ve buralarda ayrıksı karşılıklar bulma, bambaşka hassasiyetler ve duygular üretme kabiliyetlerinin dikkate alınmasının değerli olduğunu düşünüyorum. Bu gibi farklılıklar büyük Batılı anlatı geleneğinin parçaları olarak mı değerlendirilmeli, yoksa alternatif anlatı geleneklerinden mi bahsedilmeli? Etnografik metinselliği ön plana çıkararak metinsel üretimin politikasını eleştireceğini vadeden yaklaşım, Batı içerisindeki haricilere ve harici analizlere yeterince özen göstermiyor olabilir.

III. Otantik bir antropolojik cazibenin inşası

Akademik bilginin üretim ve yorum çerçevesini, özellikle üniversite ve kütüphane ve kısmen de yayınevi gibi kanallarca imal edilen, araştırma, ampirik veri toplama, olgular arasında mümkün mertebe neden-sonuç ilişkileri bulma ve ortaya çıkartılan bulgularla uygulamalı veya kuramsal bir anlayış ve gelişim kaydetme odaklı "bilimci" beklentinin çizdiği söylenebilir. Bu arzu, tüm bilgi üretim sürecinin kendisinin bir bilgiye dönüştürülmesine, sonraki bilimci kuşaklara resmi olarak aktarılmasına ve bu yolla kazanımların ve kazanım sürecinin unutulmaz kılınıp tekrarlanabilmesine kıymet atfetmektedir. Bilginin ve bilgi elde etme sürecinin kayda geçirilmesi, kayıtların biriktirilmesi, sergilenmesi, istendi-

ğinde bunlara ulaşılabilmesi, kuramsal ama özellikle uygulanabilir yeni gelişim alanlarının olanaklı kılınmasına dair bir ideal de barındırır. Bu haliyle bilim, bilginin kendisinin, nasıl elde edildiğinin ve nasıl kullanılabileceğinin merkezde olduğu bir büyük anlatıdır.

Bilim anlatısı sıklıkla bilimsellik veya bilimcilik söylemi üretir. Bilimsellik kavramı bilimsel düşün(me)mek ve bilimsel yaşa(ma)mak gibi bireysel ve toplumsal iddiaların ve ithamların merkezine oturabilir. Misal 'bilim yolunda ilerlemek', 'bilimi takip etmek veya bilime sırt dönmek', 'bilimin ışığından nasiplenememiş olmak' gibi söylemler bilimciliğin yaşam tarzı ve yaşam kalitesi öneri ve ithamları olarak değerlendirilebilir. Nihayetinde bilim kavramının bilgi üretmeye ve kullanmaya dönük ayrıcalıklı konumu, insanların başkaları hakkında konuşarak kendilerini farklı kılacakları ayırıcı argümanlar üretebilmelerine müsaittir. Bilim ve bilginin siyaseten güçilişkileri kurmanın araçlarına dönüşmesi toplumsallığının kaçınılmaz bir parçası gibidir.

İster "açıklama" ve uygulama üreten disiplinel bir anlatı ister toplumsal değerlendirme ve ithamlara fiili kaynak sağlayan bir söylem düzeyinde olsun, herşeyin bilinebilir olduğu, şimdinin bilinmeyenlerinin bir gün bilinebilir hale geleceği ve bugünün bilinmeyen alanlarına inanç temelli yaklaşmanın boşluğu savlarının bilimcilik yaklaşımınca büyük ölçüde sahiplenildiği söylenebilir. Her ne kadar doğa bilimlerindeki kadar güçlü olmasa da bu yaklaşım 20. yüzyılın ortasına kadar pozitivist bilim anlayışı çizgisinde sosyal disiplinlerce de takip edilmiştir. İlk kısımda bahsedildiği gibi antropoloji özelinde o yüzyılın ilk yarısından ikinci yarısına topluluk temsilini hedefleyen araştırma yapma ve anlatı kurma farklılıkları belirgindir. Özetle, antropolojide başta etnografik yazının verili topluluk gerçekliğini ifade ettiğinden pek de kuşku duyulmazken ya da bu en çok nesnellik gibi yöntemsel sularda tartışılırken sonradan belirli bir toplumsal ve kültürel tariflemenin olanaklılığı pek çok kanaldan sorgulanmıştır.

Fakat ilginçtir fazla üzerinde durulmamış olsa da 20. yüzyılın ilk yarısının klasik etnografileri dahi çalışılan toplulukların "ilkel" düşünme ve yapma etme tarzlarının ve bunlar etrafında örülen organizasyon biçimlerinin otantikliği ve egzotikliğini cilalamak ve Batılı okuyucuya karşı savunmak suretiyle ilgi çekici bir biçimde bilgi üretmenin ve bilmenin sözünü ettiğim hâkim formlarına bir ölçüde meydan okumuşlardır. Bu amaçla kullanılan kritik bir strateji, Batıya hasmış gibi takdim edilen kimi kavramların ve fenomenlerin çoğu zaman benzer tarz ve duyarlılıklarla bezenmiş halde etnografik topluluklarda dabulunduğunun altını çizmektir. Malinowski'nin *Vahşilerin Cinsel Yaşamı*(1992) etnografisinin girişinde eserin adının zihninde uyandırması muhtemel rastgele cinsellik[3] çağrı-

[3] "Kısıtlamasız ve Rastgele Cinsel ilişki" (promiscuous Intercourse), Lewis Henry Morgan'ın üst kuşaktan tüm akrabaların yalnızca anne ve baba diye isimlendirildiği Hawaii akrabalık terimlerine referansla bir zamanlar yaşanmış olduğunu öne sürdüğü insanlığın ilk cinsel ilişkiye girme biçimi (1998: 253). Bu yorum Morgan'ın da parçası olduğu 19. yüzyıl evrimci antropoloji geleneğinin "ilkel" formülüne karşılık gelmektedir ("primitive promiscuity"). Antropologlar bugün, terminolojik ayrım olmasa da akrabaların pratikler ve duygular

şımının yanlışlığı konusunda Batılı okuyucuyu uyarmasını bu stratejiye iyi bir örnek olarak görüyorum:

> Okuyucu cinselliğin yerliler için son çözümlemede yalnız bir haz kaynağı değil, gerçekten çok ciddi, hatta kutsal bir şey olduğunu çıkaracaktır. Cinselliğin kaba bedensel süreçleri harikulade ruhsal deneyimlere dönüştüren ve cinsel tekniğin üzerine romantik bir aşk ışıltısı yayan gücü yerlilerin adetleri ve görüşleriyle de hiçbir zaman devre dışı bırakılmaz…
>
> Burada çıplak şehvetle romantizmin kaynaşması, her şeyden önce son derece kişisel olan bir deneyimden çok büyük ve önemli sosyolojik sonuçların doğması: aşkı filozof için böyle gizemli, şair için böyle çekici ve antropolog için böyle ilginç yapan tam da onun bu genişliği ve çok-katlılığı herhalde. Aşkın bu çok-yanlılığını Trobriandlılar da bizim kadar iyi bilirler, hatta bize, ilk bakışta kaba ve istikrarsız görünebilecek yaşam biçimleri tanıtırlar.
>
> Bu sonuncu yanı atlamak, aşkın maddi temelini tartışmaktan kaçınmak, bilimsel bir çalışmada bütün sonuçlara şüphe düşürmek olurdu. Böyle temel bir sorudan kaçmak bağışlanamaz bir suçun altına girmek olurdu. Cinsellikle uğraşmak istemeyenler bu kitabı hiç satın almayabilir, okumayabilirler; okumaya bilimdışı bir ruhla yaklaşanları da baştan uyaralım: Aşağıdaki bölümlerde tahrik edici şeyler, ince anıştırmalar bulamayacaklar. (Malinowski, 1992: 14)

Malinowski, seçtiğim bu pasajlarda, sıklıkla "ilkel" olarak isimlendirilen antropolojik toplulukların en ünlülerinden biri (Trobriandlılar)ile Batılı okuyucu arasındaki önyargılarla yüklü siyasal mesafeyi daraltmakta ve bu ikisi arasında antropolojik bir yakınlık kurmaktadır. Sonradan düşünümsellik olarak adlandırılacak bir damarın böylesi oldukça eski bir metinde dahi Batılı izleyiciye Batılı olmayanlar hakkındaki yargılarını etnografik anlatılarla karşılaştığında bir kenara bırakması gerektiğini hatırlatma anlamında iyi işlediğini düşünüyorum. Tabii burada özünde yöntemsel bir sorgulamayı, araştırmacının araştırmaya ve veri üretimine dahil olma süreçlerini problematize etmeye dönük düşünümsellik kavramını, okuyucunun okunan etnografik metne belli temayülleri etrafında dahil olma süreçlerinin sorgulanmasına doğru genişleterek kullanıyorum. Malinowski'ninBatılı okuyucu ile incelenen topluluk arasındaki antropolojik mesafe üzerinde ve bu mesafeyi daraltma diskuru ile çalıştığını düşünüyorum[4].Malinowski'den sonra Gluckman da (2012), kırsal-kentsel topluluklar arasındaki ikinciler lehine işlediği düşünülen karmaşıklık ve gelişmişlik mesafelerini eleştirip bu kavramların daha derinine düşünülmesi gerektiğini ileri sürerken

düzeyinde ayırt edilebildiğini bilmekte ve tarihte böylesi bir serbest cinsellik dönemi yaşandığı tezini kabul etmemektedirler.

[4] Etnografisine konu insanları ölümünden sonra yayınlanan günlüğünde (1967) asıl etnografik çalışmalarında takınmaktan imtina ettiği olumsuz bir tavırla değerlendirişi dikkate alınırsa Malinowski için Batılı ile "ilkel" arasındaki "hakiki" mesafenin daha karmaşık bir mesele olduğu teslim edilmelidir.

bana kalırsa sonradan disipline mal olacak bu antropolojik proje içerisinde hareket ediyordu.

"Okunan" topluluk ile "okuyan" topluluk arasındaki mesafenin daraltılmasına dönük antropolojik projenin, farklı insan kategorilerinin farklı bilme biçimlerine odaklanılan disiplin içi ünlü 'büyü, bilim ve din' tartışmasında izi sürülebilecek pek çok işaret bıraktığı öne sürülebilir. 20. yüzyıl başının veri toplama temelli etnografik çalışmalarına henüz geçilmemişken toplumların gelişmişliği ile bilme biçimleri arasında doğru orantılı bir ilişkinin varolduğuna inanılıyordu: en üstte Batı ve bilim, genellikle ortada din ve en altta "ilkel" ve büyü. Tylor ve Morgan gibi evrimcilerin vahşilik, barbarlık ve uygarlık hiyerarşileri, toplulukların hayatlarını "rasyonel" ilkelere göre idame ettirme düzeylerine denk geliyordu. Neyse ki bu farazi eşitleme etnografik üretimle kırılmış ve kültürel görelilik kavramı etrafında toplulukların farklılıkları ile içerisine yerleştirildikleri bir mozaik modeli anlayışı yükselmiştir (Keesing, 1981). Bir insani bütünsellik kavramsallaştırması üzerine inşa edilen bu modelle toplumsal organizasyonları ve bunların fiziki ve sosyal ilişki biçimlerini basitlik-karmaşıklık, az gelişmişlik-geri kalmışlık, kırsal-kentsel gibi hiyerarşik ikiliklere ayırma temayülü bir yana bırakılmıştır. Buna paralel bir gelişme de özgün bilme biçimlerine karşılık gelen büyü, bilim ve din fenomenlerinin bir altlık üstlük değil yanyanalık ilişkisi içerisinde ele alınmaya başlanması ve toplulukların farklı bilme biçimlerine dair siyaseten yargılayıcı çerçevenin kırılmasıdır. Bu kritik dönüşüm, Durkheim'ın *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*(2010) eserine bağlanabilir. Durkheim, bu çalışmasında klasik din tanımları ile hesaplaşmak suretiyle din ve büyüye tüm antropolojik tahayyüle sirayet edecek bir alan açmıştır. Ona göre, din ve büyünün doğaüstüile girilen ilişkinin bir sonucu olduğu yönündeki animizm ve manateizm gibi tanımlamalar, dinin aslında doğal olanı anlamlandırma süreci ile alakalı olduğunu gözden kaçırırlar. Tam tersine hem din hem büyü doğaüstünü değil doğal düzeni hedeflemektedir. Bu yaklaşım, büyü ve dinin özel bilme biçimleri payesi kazanmalarının önünü açmıştır. Durkheim'ın sağladığı bu zeminin büyü ve dinin, bilim karşısındaki madunluklarını antropoloji izleğinde kırdığını ve antropologların karşılaştıkları farklı büyüsel ve dinsel formları, herhangi bir altlık-üstlük ilişkisine sokmadan ele almalarını sağladığını düşünüyorum.

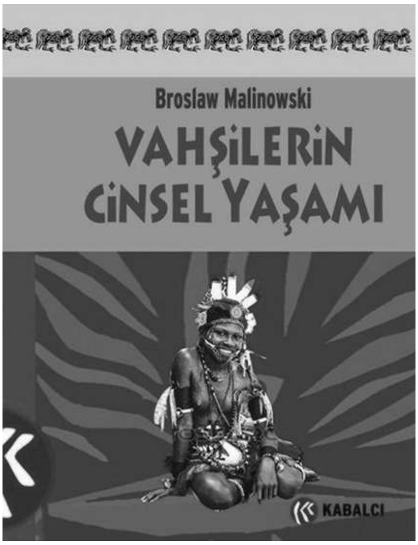

Durkheim'ın açtığı alanda, bilim, din ve büyüye dair Batılı sağduyuya meydan okuyan ilk karşı çıkış için Malinowski, bir kez daha, iyi bir referans noktasıdır.

> [D]oğa olayları özenle gözlenmeden, bunların yasalarla işlediğine kesin bir inanç duyulmadan, rasyonel bir düşünme yeteneği olmadan aklın gücüne güvenmeden, yani bilimsel temeller olmadan, ne kadar ilkel olursa olsun hiçbir sanat düşünülemez ya da beceri gerçekleşemez… (Malinowski, 2000: 7)

> Doğal koşullar ve nedenleri olduğunu o [ilkel] da bizler kadar iyi bilir; ve gözlemlerine dayanarak, bu doğal güçlerin zihinsel ve bedensel çabayla denetim altına alınabileceğinin de farkındadır. Bilgisi kuşkusuz sınırlıdır, yine de mantıklı olmasına ve mistisizmden korunmasına yeter. Eğer çiti yıkılmış, ürünü telef olmuş, kurumuş ya da su altında kalmışsa, büyüde değil, bilgisi ve aklını kullanıp çalışarak çareler arar. Öte yandan deneyimleri sayesinde, tüm özen ve çabasının dışında, bir yılda hiç alışılmadık, hiç beklenmedik düzeyde verimlilik bağışlayan, her şeyin yolunda ve iyi gitmesinde, gerektiği kadar yağmur gerektiği kadar güneş olmasında, zararlı böceklerin uzak kalmasında ve ürünün bol olmasında etkili olan güçler olduğunu öğrenmiştir; ve aynı güçlerin başka bir yıl felaket ve terslik getirdiğini, peşini hiç bırakmadıklarını, tüm çabalarına, sahip olduğu sağlam bilgi birikimine rağmen kendisine karşı koyduklarını da bilir. Bu etkenleri -yalnızca bunları- denetim altına almak için büyüye başvurur. (2000: 21)

Bu pasajlarda Malinowski'nin gözlemleyen, gözlemleri ile doğaya ilişkin bilgi üreten, rasyonel davranan ama denetleyemediği güçler karşısında büyüye başvuran klasik antropolojik topluluk profili ile karşı karşıyayız. Her ne kadar Batılı bilim seviyesi ile karşılaştırılamaz olduğunu belirtse de Malinowski, "ilkelin" doğaya dair bilgi toplama süreçlerinin bir tür bilim olarak değerlendirilebileceği görüşündedir. Beklenmedik biçimde Batı ile Batıda bulunmadığına inanılan fenomenleri, bizim örneğimizde büyüyü, yan yana getirmek Batılı okuyucu ile antropolojik topluluk arasındaki mesafenin daraltılmasına dair bir başka stratejidir.

> Bilimle ve akılla donatılmış, çelikten gemisi içinde her türlü kurtarma aracıyla donatılmış çağdaş denizcinin bile boş inana özel bir eğilimi varsa -bu onun ne bilgisini, ne aklını, ne de mantığını yok ediyor- çok daha zor koşullardaki ilkel meslektaşının büyünün koruyuculuğuna ve avuntusuna bel bağlamasına şaşabilir miyiz? (Malinowski, 2000: 23)

> Büyü -sadece bu sözcük bile- mistik ve mucizevi olanaklardan oluşan bir dünyayı açığa çıkarıyor sanki! Gizliliğe, "gizemli gerçek" içindeki yolculuğa bu düşkünlüğü paylaşmayan; yarı anlaşılmış yarı anlaşılamamış eski inanç öğretilerinin ve kültlerin gereksiz yere yeniden diriltilmesiyle bugünlerde açıkça müptelası olunan ve teozofi, ispitizma, spiritüalizm gibi *loji*'li, *izm*'li çeşitli uydurma adlar altında bilim diye sunulan bu hastalıklı ilgiyi paylaşmayan kişiler için bile, hatta aydınlık, bilimsel bir mantık için bile, büyünün özel bir çekim gücü var. Bu herhalde kısmen, büyüde ilkel insanın özlemleriyle bilgeliğinin özünü bulacağımızı ve bunun nasıl olursa olsun öğrenmeye değer olduğunu umduğumuz içindir. Kısmen de, "büyü" herkeste, gizli manevi güçleri, mucizeye beslenen bilinçdışı umutları,

> insanın gizemli olanaklarına duyulan gizli güveni uyandırıyor gibi göründüğü için. Bunun kanıtı, *büyü*, *sihir*, *tılsım*, *efsunlamak* ve *büyülemek* sözcüklerinin şiirdeki gücüdür, sözcüklerin iç değeri ve yarattıkları duygulanımsal güçler en uzun burada yaşar ve en belirgin biçimde burada açığa çıkar. (2000: 68)

Malinowski, "ilkel" büyünün Batılının ona yüklediği gizemli güçler ve mucize ile ilgili olmadığını tam tersine gündelik hayatın içerisinde son derece teknik ve tekdüze bir işleyişinin olduğunu belirterek devam eder bu pasaja. Özel olarak derinleştirmemiş olsa da arada sırada "bilimsel" Batının büyü ile ilişkilenme kanalları üzerinde düşünülmesini sağlayan sorular da atar ortaya. Velhasıl, fikrimce, "ilkelin" rasyonel düşünme pratiğini vurgulayarak, büyüyü bu rasyonel bilme biçimine yalnızca bir ek olarak tanımlayarak ve esasen Batılı toplulukların gizem ve mucize ile ilişkilendirilen büyü inançlarına temas ederek Malinowski, büyüsel "ilkel" ve "bilimsel" Batı eşleştirmelerine müdahale eder ve bu ikisi arasındaki mesafeyi antropolojik olarak daraltır. Henüz Batılı bilme biçimi ve bilime dair bir eleştiri yoktur Malinowski'de ama zamanla büyü, bilim ve din tartışması içerisinde bu da kuvvetle ortaya çıkacaktır.

Büyü, bilim ve din tartışmasının antropolojik bir topluluk profilinin kurgulanması için sağladığı fevkalade zeminde hareket eden Evans-Pritchard(1976) tartışma hakkında emsal oluşturan Azande etnografisi ile büyünün bir bilme biçimi olarak işleyişini derinleştirir.

> Cadılık tüm talihsizliklerde devrededir ve Azandelerinbu talihsizlikler hakkında konuşmasını ve bunları açıklamasını sağlayan bir retorik sunar. Cadılık, bizim için, şaşkın atalarımıza musallat olup bıktırmış bir şeydir. Lakin, bir Zande gündüz veya gece herhangi bir anda cadılıkla karşılaşmayı bekler. Bizim onun görüntüsü ile karşılaştığımızda şaşıracağımız kadar onunla gündelik bir temas kuramadığında şaşırır Zande. Onun için cadılıkta mucizevi hiçbir şey yoktur. … Talihsizlikler ortaya çıktığında doğaüstü güçlerin aktivitesi ile karşılaşmış gibi dehşete kapılmaz. Esrarengiz bir düşmanın varlığı ile korkuya düşmez. …
>
> …Cadılık, Zandelerin olağan dünyasının bir parçası olacak şekilde gündelik hayatın olup bitenlerini sarıp sarmalamıştır. Cadıda bir fevkaladelik bulunmaz – sen kendin cadı olabilirsin ve en yakın komşularından pek çoğu kesinlikle cadıdır. Cadılık büyüleyici de değildir. Birinin hasta olduğunu duyduğumuzda nasıl ruhen bir dönüşüme uğramıyorsak -insanların hasta olması bizim için beklenilir bir durumdur- aynı durum Azandeler için de geçerlidir. Onlar da insanların hasta olmasını yani büyülenmesini beklerler ve bu şaşkınlık veya hayret konusu değildir. (Evans-Pritchard, 1975: 19)

Burada, Malinowski'deki gibi, Batılının kendi inanç sisteminde naşina olduğu bir kavramla bu aşinalığı tersyüz edecek biçimde uğraşılmaktadır. Evans-Pritchard, ister dinsel ister büyüsel olsun Batılı gözün bilinmeyenle, tuhaflıkla, doğaüstü ile eşleştirdiği cadılık ve büyü gibi kavramların etnografik topluluğun sıradan yaşamsal akışının sıradan parçaları olduğuna işaret eder. Ayrıca, aynı

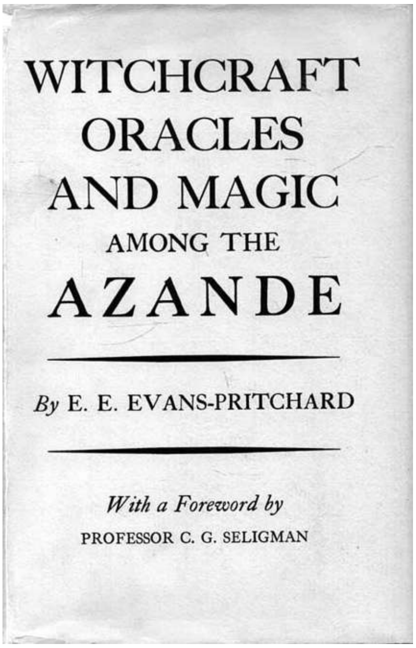

Malinowski gibi Evans-Pritchard'da büyü ile ilişkilendirilen gündelik hayat ve nedensellik kurma pratiğini bir azgelişmişlik veya ilkellik retoriğine indirgemez[5]. Hatta bunların nedensellik kurmadaki özgün değerine döner. Anlatım tonu ve içeriğiyle şu iki etnografik anlatı meseleyi temiz bir zemine oturtmaktadır.

> Azandelerle yaşamayı ve onların bizim zihnimizde aşikâr nedenleri olan saf talihsizlik açıklamalarını dinlemeyi başta çok acayip bulmuştum ama zamanla onların düşünsel izleğini öğrendim ve kavramın bağlantılı olduğu durumlarda cadılık görüşlerine onlar kadar kendiliğinden ben de başvurdum. Bir oğlan, çalılık bir patikanın ortasında duran küçük bir ağaç köküne ayağını çarpmış, Afrika'da sık vuku bulan bir durum, ve sonuçta acı ve sıkıntı çekmişti. Ayak parmağındaki kesiği, yerinden dolayı pislikten korumak mümkün değildi, bu sebeple yara iltihap kaptı. Ağaç köküne ayağını çarpmasına cadılığın neden olduğunu ifade ediyordu. Azandelerle devamlı tartışıyor ve böylesi açıklamalarını eleştiriyordum, bu olayda da öyle yaptım. Oğlana ağaç köküne ayağını dikkatsizliğinden dolayı çarptığını ve kökü oraya cadılığın koymadığını, orada doğal olarak büyüdüğünü söyledim. Ağaç kökünün patikanın üzerinde olması ile cadılığın bir alakası olmadığına katıldı ama ağaç kökleri için gözünü açık tuttuğunu, hakikaten her Azande bu minvalde çok dikkatlidir, ve büyülenmemiş olsaydı kökü göreceğini ekledi. Görüşünün nihai iddiası olarak da kesiklerin iyileşmesinin, doğaları gereği, günler sürmediği, tam tersine, hızla kapandığını belirtti. Dolayı-

[5] Okuyan, hem Malinowski'nin hem de Evans-Pritchard'ın adı geçen etnografilerinde bu yönde pasajlar bulunduğunu da görecektir. Nihayetinde ben de bu insanları dönemlerinin sosyal bilim anlayışından soyutlanmış görmüyorum. Fakat henüz etkileri taze sosyal evrimcilikle veya hâkim pozitivist sosyal bilimcilikle dört başı mamur hesaplaşmalarını beklemenin de anakronistik bir istek olacağı kanaatindeyim. Bu sebeple dönemlerinin "ilkel" tahayyülüne ilişkin kalıp yargılarla hesaplaşmalarını veya hesaplaşmalarının nüvelerini ortaya koyan yeni kavramsal repertuarlarını ve yaklaşımlarını öne çıkarmayı doğru buluyorum. Bu cenahtan etnografik toplulukların nedensel otantikliğine ve Batılı nedensellik ilişkileri kurma karşısında eksik ve çaresiz olmadıklarına dönük vurgularını hâkim yaklaşımlara meydan okuma olarak değerlendirebiliriz.

> sıyla arkasında cadılık yoksa neden yarası iltihaplanmış ve açık kalmıştı? (Evans-Pritchard, 1975: 19-20)
>
> Bu muayyen olayda cadılığa atfettiği nokta, dikkatini normal biçimde sarfetmişken ve yüzlerce başka sefer bu başına gelmemişken ayağını ağaç köküne çarpması ve bu defasında kesiğin, çarpma sonucu ortaya çıkmasını beklediği bir şey, daha önce başına gelen düzinelerce başka kesiğin iltihaplanmamasına karşın iltihaplanmasıydı. Kuşkusuz bu alışılmadık haletler açıklama ister. (1975: 21)

Azandelerde cadılığın nasıl icra edildiği, tespit edildiği, bulunduğu veya cezalandırıldığı konularına girmeyi veya bunların bir özetini sunmayı amaçlamıyorum. Burada dikkatimi çeken nokta Evans-Pritchard'ın bir etnograf olarak, toplumsal farklılıklara normatif bir doğruluk-yanlışlık ekseninde yaklaşılmaması gerekliğine işaret eden kültürel göreliliğin rahatça dışına çıktığını ve Azandelerle nedensellik anlayışlarına dair tartışmaya girdiğini belirtmesidir. Ayrıca kendisini Batılı nedensellik kurgusunun bir temsilcisi ve takipçisi olarak gördüğünü ifade etmekten çekinmeden yapar bunu. Fakat bu noktada beklenmedik bir stratejiyle Azande nedenselliğinin Batılı nedensellik karşısındaki tuhaflığına ama tamlığına hatta bir anlamda üstünlüğüne dönük vurgular serpiştirir metnine.

> Cadılığın, fenomenin yalın sebebi olduğuna inandıklarını söylersek Zande felsefesinin yanlış bir tarifini vermiş oluruz. …
>
> Zande diyarında bazen eski bir ambar çöker. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Her Zande zaman içerisinde termitlerin destekleri yediğini ve en sert tahtaların bile senelerce hizmet gördükten sonra zayıfladığını bilir. Halihazırda bir ambar Zande kır evinin kameriyesidir ve insanlar günün sıcağında onun altında oturur ve muhabbet eder, bir Afrika kuyu-oyunu oynar veya bir el işi üzerinde çalışırlar. Nihayetinde çöktüğü esnada ambarın altında insanlar oturuyor olabilir ve bu insanlar ambar kalaslardan ve kilden yapılmış ağır bir yapı olduğundan ve bir de o sırada içerisinde darı depolanmış olabileceğinden yaralanabilirler. Tam çöktüğü kati bir anda neden o muayyen ambarın altında o muayyen insanlar oturuyor olmalıydı peki? Ambarın çökmesi kolaylıkla anlaşılabilirse de neden o belirli insanlar altında oturmaktayken o kati anda çökmek zorundaydı? Yıllar içerisinde çökmüş olabilirken neden o insanlar onun şefkatli muhafazasına sığınmışken düşmeliydi? Biz diyebiliriz ki ambar destekleri termitler tarafından yendiğinden çöktü; bu ambarın çöküşünü açıklayan nedendir. Aynı zamanda insanların o anda orada oturduklarını çünkü günün sıcağının tepede olduğunu ve ambarın konuşmak ve iş yapmak için rahat bir yer olduğunun düşünüldüğünü de söyleyebiliriz. Bu, çökme anında insanların ambarın altında olmasının nedenidir. Bizim zihnimiz için birbirinden bağımsız biçimde gerekçelenen bu iki durum arasındaki olası tek bağlantı zaman ve mekânda ikisini bir araya getiren rastlantıdır. Bizim, iki nedensellik zincirinin neden belli bir zaman ve belli bir mekânda kesiştiğini ortaya koyan bir açıklamamız yoktur çünkü ikisi arasında bir karşılıklı bağımlılık bulunmaz.

> Zande felsefesi kayıp halkayı tamamlar. Bir Zande, desteklerin altının termitler tarafından oyulduğunu ve insanların ambarın altında güneşin sıcağından ve parıltısından kaçınmak için oturduğunu bilir. Fakat bunun yanında bu iki olayın neden aynı zaman ve mekânda ortaya çıktığını da bilir. İkisi arasındaki rabıta, cadılığın icraatıdır. Ortada bir cadılık olmasaydı, insanlar ambarın altında oturur ve ambar da onların üzerine düşmezdi veya ambar çökerdi ama insanlar o anda onun altında barınıyor olmazdı. Cadılık, bu iki olayın denk gelişini açıklar. (Evans-Pritchard, 1975: 22-23)

Alıntıladığım pasajın içeriği çarpıcı. Üstte Azandelerin farklı bilme ve nedensellik kurgusunu örneklendirirken ironik bir havada okuyucuya Batı ampirizmi ve biliminin ne kadar geniş bir alanda çalışmadığını ve bu alanı açıklanamaz bıraktığını gösteriyor. Evans-Pritchard'ın özgün antropolojik topluluk inşasını Malinowski'ye paralel ama ondan birkaç adım ileri götürdüğünü düşünüyorum. Onda "ilkel" ile Batılı topluluk arasındaki mesafe, ilkinin özgün bilme biçimlerinin ve ikincide açıkta kalan veya yok sayılan anlama alanlarının altının çizilmesi ile iyice daralmaktadır. Bu çizgi son olarak Horton'un Kalabari etnografisinde (1997) daha kalın çizilecek ve sözünü ettiğim mesafe bu defa antropolojik topluluk lehine açılacaktır. Zira Horton, Kalabari kozmolojisinin detayları eşliğinde ispatlama ve yanlışlama gibi kavramlar etrafında dönen bilimin elindeki veri çokluğuna nazaran kısıtlı bir alana açıklama getirebildiğini ama ampirik manada kısıtlılıklarına rağmen din ve büyünün çok geniş bir alanı kaplayan açıklamalar üretebildiğine işaret etmekte ve bu iddiasını din ve büyü kanadını destekler mahiyette dile getirmektedir. Hakikaten de birbiriyle açık nedensellik bağlantısı olmayan konular arasında kurulan olası başka bağlantı kanalları, önsezi, his, şans, tesadüf, büyü ve daha birçokları, Batılı yaşamın içerisinde söylemlere konu ve eylemlere dayanak olsa da modern nedensellik içerisinde alternatif-marjinal bulunmakta ve her anlamda merkezden uzak tutulmaktadır. Misal 'alın teri' kavramı, (özellikle alt sınıflar için) emeğin, iş sahipliğinin ve para kazanmanın olağan kanalı olarak merkezileştirilmekte ama şans ve bilginin "ustaca" harmanlanmasına dayanan kumarbazlık, sonu genellikle hüsranla biten kolay para avcılığı olarak görülerek marjinalleştirilmektedir. Halbuki merkezileştirilmiş iş ahlakının arkasındaki nedensellik, ekonomik eşitsizlik ve hiyerarşileri, katı ve esnek mesai saatlerini, iş güvencesizliklerini, vs. normalleştirme pahasına ya da belki bu amaçla işlemektedir. İkincinin üzerinde hareket ettiği düzlemin marjinalleştirilmesi belki de bu kurulu dezavantajlılık inşasına kolaylıkla dahil edilememesindendir. Antropolojinin, odaklandığı uzak topluluklarda ve Batılı yaşam pratiklerinde bu "karanlık" alanlarla özel bir ilişki kurduğunu ve bu yolla bilim karşısında merkezi bulunmayan bilme biçimlerinin savunusuna uyarlanabilecek kanallar inşa ettiğini düşünüyorum. Sonuç olarak disipline özgü pek çok kavram etrafında klasik etnografinin, metinsel analizin iddia ettiği gibi yalnızca antropolojik toplulukların muhatap olduğu dezavantajlılıkları ve eşitsizlikleri yeniden üretişinden değil bir yanıyla da bunları bir biçimde kırmasından ve topluluk lehine yeniden üretmesinden bahsetmenin olanaklı olduğunu iddia ediyorum.

Bunu dört başı mamur bir antropolojik muhalefet gibi ele almak ikna edici olmazdı. İncelediği topluluklarla Batılı topluluklar arasındaki mesafenin daraltılmasına dayalı bu projeye daha ziyade, modern kuruluşundan bu yana antropolojinin yeni bir sosyal disiplin olarak kendisini sınıflayışı, kendisine bir kimlik ve cazibe üretişi üzerinden yaklaşmanın daha anlamlı olabileceği fikrindeyim. Buradaki iddiam, antropolojinin egzotik, farklı ve tuhaf "öteki" kurgusuyla kendi farklılığı, tuhaflığı ve "ötekiliğine" dair akademi içi ve dışı disiplinel bir cazibe yaratmış olmasıdır. Bir anlamda öteki ile kurduğu tarife ve temsile dayalı ilişki, kendisini tarifi ve temsili ile bağlantılı gözükmektedir.

IV. Son söz yerine

Toplulukların incelenmesi ve belli bir anlatı üzerinden temsil edilmesine dair anlayışlar ve kuramlar, antropolojinin başlangıcından bu yana büyük değişimler gösterdi. Kuruluşta etnografik metinlerin topluluğun yaşamını temsil etme kabiliyetine ilişkin kesin bir inanç beslenmekteyken son elli yılda giderek artan bir biçimde toplumsal bir tariflemenin arkasındaki olası siyasi kanallara, güç ilişkilerine temas ediliyor. Bilgi verici ve etnograf, antropolojik topluluk ve etnografın içerisinden çıktığı Batılı topluluk arasındaki güç dengesizlikleri ve eşitsizliklerin antropolojik araştırma ve yazına nasıl eklemlendiği sorgulanıyor. Bu minvalde bir yandan antropolojinin seyahat ve misyonerlik anlatılarından nasıl yararlandığı ve bu eski anlatılar sayesinde, misal, tarih içerisinde zamansız, değişmeden kalmış topluluk imgesini nasıl ürettiği tenkit edilirken diğer yandan okuyucuya güven verme ve yazılanları inanılır kılmaya dönük metin içi taktiklerin Batılı anlatı konvansiyonlarından nasıl devşirildiği kritik bir biçimde yorumlanmaktadır. Etnografinin yazınsallığına ve anlatı konvansiyonları içerisinde nasıl hareket ettiğine işaret eden eleştiri, etnografi ile eski yazınsal türler arasında ister taklit ister öykünme üzerinden kurduğu devamlılık formülünü, alegori gibi metinsel analize uygun kavramlar ile derinleştirmektedir. Burada etnografinin veri temelli görünür içeriğinin arkasında yatan olası anlamlara ve içeriklere temas edilmektedir. Bu temasın, etnografinin siyasallığına dönük bir iddia formüle ettiği ve antropolojinin ilgilendiği topluluklar aleyhindeki eşitsizliği yeniden ürettiği düşüncesi üzerinde temellendiği söylenebilir.

Bu makalede, metinsel analizin antropolojik topluluklar aleyhine işleyen siyasal dengesizlik vurgusuna dönük kuşkumu dile getirdim. Özellikle kimi klasik etnografik pasajlardan hareketle etnografik içeriğin Batılı bilme biçimlerine dönük sorgulamalarla dolu olduğuna işaret ettim. Antropoloji literatüründe kıymetli bir yer tutan büyü, bilim ve din tartışması, bilim ve büyüyü otantik bir biçimde karşılaştırarak, kanımca, "güçlü ve egemen" Batı ile antropolojik topluluk arasındaki mesafeyi bilinçli olarak azaltmakta ve hatta bir bakıma antropolojik topluluk lehine yeniden kurmaktadır. Kısaca, etnografi geleneğinin, Batılı bilme biçimlerince merkezi bulunmayan büyü, din, his, şans, sürpriz gibi kavramlarla oynamasının alegorik bazı çıktıları olabilir. Bu doğrultuda, merkezi olmayan konuları kendi ontolojisinin merkezinde konumlandırarak antropolojinin, kendisine dair bir sınıflama, kimlik ve cazibe üretmekte ve kendi topluluk

profilini kendi eşsizliğinin anlatısı olacak şekilde kurguladığını iddia ettim. Elbette etnografik içerik, keyfi değildir, bir seçime değil veriye dayanır. Antropolojinin merkezine bu kavramları alması da nihayetinde antropolojik toplulukların yaşamında bu kavramların merkezi olmasındandır. Lakin içeriğin kurgulandığı çerçeve, kurgulanma biçimi ve belirli(Batılı) kavramlarla ilişkilendirilişi, antropolojinin topluluk profiline ve kendisine ilişkin eşsizlik inşa eden ve cazibe üreten seçimleri üzerinde yükselir.

Kaynakça

Abu-Lughod, Lila. "Writing against Culture."*Recapturing Anthropology: Working in the Present.* Ed. Richard G. Fox. Santa Fe: The School of American Research Press, 1991. 137-162.

Ayata, Sencer. "Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı." *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat.* Ed. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber. İstanbul: Metis Yayınları, 2003. 37-56.

Barba, Eugeniove Nicola Savarese. *Oyuncunun Gizli Sanatı.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Berger, John. *Görme Biçimleri.* İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

Boody, Janice. *Wombsand Alien Spirits: Women, Men and the Zar Cult in Northern Sudan.* Madison: University of Wisconsin Press, 1989.

Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice.* California: Stanford University Press, 1990.

Clifford, James ve George E. Marcus,ed. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography.* London: University of California Press, 1986.

Clifford, James. "On Ethnographic Allegory."*Writing Culture: The Poeticsand Politics of Ethnography.* Ed. James Clifford ve George E. Marcus. London: University of California Press, 1986. 98-121.

Crapanzano, Vincent (1986). "Hermes' Dilemma: TheMasking of Subversion in Ethnographic Description." *Writing Culture: Th ePoetics and Politics of Ethnography.* Ed. JamesClifford ve George E. Marcus.London: University of California Press, 1986. 51-76.

deCerteau, Michel. *Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları.* Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2009.

Durakbaşa, Ayşe ve Dilek Cindoğlu. "Tezgâh üstü Karşılaşmalar." *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat.* Ed. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.85-99.

Durkheim, Emile. *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri.* İzmir: Cem Yayınevi, 2010.

Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları.* Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2012.

Evans-Pritchard, E.E. *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande.* Oxford: Clarendon Press, 1976.

Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.

Gluckman, Max. *Politics, Law, and Ritual in Tribal Society.* New York: Routledge, 2012.

Hastrup, Kirsten. "Out of Anthropology: The Anthropologist as an Object of Dramatic-Representation."*Cultural Anthropology*, 7.3 (1992):327-345.

Hefner, Robert W. "Comment on the Article Allegories of Sacred Imperfection: Magic, Hermeneutics, and Passion in the Satanic Verses, by P. Werbner."*Current Anthropology* 37. Supplement (1996):73-74.

Holy, Ladislav. *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları.* Ankara: Heretik Yayınları, 2016.

Horton, Robin. *Patterns of Thought in Africaandthe West: Essays on Magic, ReligionandScience.* Cambridge: Cambridge UniversityPress, 1997.

Howell, Signe ve MaritMelhuus. "The Study of Kinship; the Study of Person; a Study of Gender?" *Gendered Anthropology.* Ed. Teresa del Valle. London: Routledge, 1993. 38-53.

James, Wendy. *Törensel Hayvan: Yeni bir Antropoloji Portresi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Yaban.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Keesing, RogerM. *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective.* Fort Worth: Holt, Rinehart, and Winston, 1981.

Kratz, CorinneA. "On Telling/Selling a Book by Its Cover."*Cultural Anthropology* 9.2 (1994): 179-200.

Malinowski, Bronislaw. *A Diary in the Strict Sense of the Term.* London: TheAthlonePress, 1967.

Malinowski, Bronislaw. *Vahşilerin Cinsel Yaşamı.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1992.

Malinowski, Bronislaw. *Büyü, Bilim ve Din.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

Marcus, George E. "Parody and the Parodic in Polynesian Cultural History." *Cultural Anthropology*, 3.1 (1988): 68-76.

Morgan, Lewis Henry. *Eski Toplum* (2. Cilt). İstanbul: Payel Yayınevi, 1998.

Miller, Daniel. "Coca-Cola: A Black Sweet Drink from Trinidad."*Material Cultures: Why Some Things Matter.* Ed. Daniel Miller. London: UCL Press Limited, 1998. 169-187.

Niehaus, Isak. "Witches and Zombies of the South African Lowveld: Discourse, Accusations and Subjective Reality."*Journal of Royal Anthropological Institute* 11. (2005): 191-210.

Ortner, Sherry B."Theory in Anthropology since the Sixties."*Comparative Studies in Society and History* 26.1 (1984): 126-166.

Paine, Robert. "Reviewed Work(s): The Poetics of Military Occupation: Mzeina Allegories of Bedouin Identity underIsraeliandEgyptianRulebySmadarLavie."*AmericanAnthropologist*, 95.1 (1993): 235-236.

Schechner, Richard. *Ritüelin Geleceği: Kültür ve Performans üzerine Yazılar.* Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2015.

Turner, Victor. *The Anthropology of Performance.* New York: PAJ Publications, 1988.

Turner, Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-structure.* New York: Routledge, 2017.

Wolf, Eric R. *Europe and the People without History.* California: University of California Press, 2010.

Öz: Modern antropolojinin kuruluşuna karşılık gelen 20. yüzyıl başı klasik etnografi döneminin topluluk temsili iddiası, kullanılan kimi etnografik anlatı biçim ve stratejilerinin esasen ilgili toplulukların dezavantajlılıklarını yeniden ürettiği karşı iddiası üzerinden son yıllarda eleştirilmektedir. Metinsel konvansiyonlara odaklanan bu eleştiri, antropolojik yazın ile alegori arasında yeni bağlantılar üzerinde düşünülmesini sağlamıştır. Öte yandan bu makalede disipline mal olmuş büyü, bilim ve din tartışmasına vurguyla antropolojik kavram setlerinin ve yaklaşım biçimlerinin Batılı bilme biçimlerine meydan okuma kanalları açtığını, belirli stratejilerin kullanımına dayanan bu meydan okumanın Batılı okuyucu ile antropolojik topluluk arasındaki mesafeyi daralttığını ve hatta kimi zaman ikinci lehine yeniden kurduğunu, hülasa metinsel eleştirinin "ilkel" topluluk dezavantajlılığının yeniden üretimi tezinin işleyen tek senaryo olmayabileceğini iddia ettim. İlaveten antropolojinin, durmaksızın koyulttuğu

tuhaf, farklı ve otantik antropolojik topluluk formülü ileişaret edilenden farklı alegorik bir muhteva, 'disiplinel cazibe yaratımı',üzerinde çalıştığını öne sürdüm.

Anahtar Sözcükler: Antropoloji; Alegori, Antropolojik topluluk; Bilme biçimleri; Etnografik yazın siyaseti

Politics of Ethnographic Narration:
Anthropology and the Creation of Disciplinary Allure

Abstract: The argument on social representation made in the period of classical ethnography, properly placed to the beginning of 20th century as the emergence of modern anthropology, has recently been criticised by the counter argument that a number of narrative forms and strategies used in ethnographies indeed reproduced the current disadvantageousness of reported communities. Based on textual conventions, this critique has also led the scholars to think on new relationships between anthropological textuality and allegory. On the other hand, focusing on the highly esteemed disciplinary discussion on magic, science, and religion, I argue in this article that anthropological sets of concepts and approaches have provided some channels for challenging Western ways of knowing, that the aforementioned challenge, based on some specific strategies, has narrowed the distance between the Western reader and anthropological communities, yet on occasions opened it up in favour of the latter, and eventually that the textual critique on the reproduction of "primitive" community disadvantageousness may not be the only working scenario for the period of classical ethnographies. Moreover, I suggest that anthropology might have been operating on a different allegorical content than claimed, namely 'the creation of disciplinary allure', by tightening up the bizarre, unlike, and authentic anthropological community formulation.

Keywords: Anthropology, allegory, anthropological community, ways of knowing, politics of ethnographic narration

Dosya: Osmanlı Dünyasında Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - III Farsça Kürtçe Asuri-Süryanice

Sunuş: Osmanlı İmparatorluğu'nda Farsça Süreli Yayınlar

Metin YÜKSEL*

Kebikeç'in "Osmanlı'da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" konusuyla dört sayıya yayılan dosyası, Osmanlı'daki matbuat tarihinin bütüncül bir resmini ortaya çıkarmayı amaçlıyor. İmparatorluğun çok-dilli ve çok-kültürlü toplumsal ve kültürel gerçekliğinin bir yansıması olan Türkçe dışı dillerdeki matbuatı "ana anlatıya yapılan bir eklenti" olarak değil, mevcut ilişki ve etkileşim ağları içerisinde inceleme gereği bu dosyanın eleştirel kalkış noktasını teşkil ediyor. *Kebikeç*'in "Başlarken" başlıklı dosyaya giriş yazısında ifade edildiği gibi, Osmanlı'da yayımlanan gazetelerin dillerine hızlı bir bakış bile imparatorluktaki çok-dilliliği gözler önüne sermektedir: 1876 yılında İstanbul'da yayımlanan kırk yedi gazetenin on üçü Türkçe, dokuzu Yunanca, dokuzu Ermenice, yedisi Fransızca, üçü Bulgarca, ikisi Ladino, ikisi İngilizce, biri Arapça ve biri Almanca idi.[1] Halil İnalcık, Osmanlı toplumsal, kültürel ve siyasi tarihine dair yaygın anlatının Türklük eksenini takip etmesini şu sözlerle eleştirmektedir:

> "Türk imparatorluğu" teriminin kendisi tarihsel gerçekliği çarpıtıyor. Osmanlı İmparatorluğu bir "Türk imparatorluğu" değildi. Osmanlı İm-

* Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / metinyuksel@hacettepe.edu.tr
Katkılarıyla bu dosyanın ortaya çıkmasını mümkün kılan tüm yazarlara, makaleleri değerlendiren hakemlere, Farsça çalışmaları Türkçeye çeviren Kaan Dilek ve Faeze Khayyati'ye, desteği ve emekleri için Kudret Emiroğlu'na, öneri ve tavsiyelerine başvurduğum meslektaşlarıma, özellikle Maryam Najafi, Tahereh Mirzayi, Seda Altuğ ve Öykü Terzioğlu Özer'e tüm destek ve katkıları için dosyanın editörü olarak çok teşekkür ederim.
[1] Farsça çıkan *Ahter* gazetesi de bu listeye eklenmelidir.

paratorluğu, ancak tarih boyunca var olan öteki imparatorluklarla karşılaştırılabilecek çok-dilli, çok-dinli ve çok-kültürlü bir siyasal sistemdi.[2]

Osmanlı bakiyesi coğrafyada merkeziyetçi ulus-devletlerin empoze ettiği dil, lehçe ve alfabede eğitim gören sosyal ve beşeri bilim alanlarındaki araştırmacıların akademik ilgi ve bilgileri de çoğu zaman aynı devletlerin empoze ettiği siyasi ve zihinsel sınırlarca belirlendi ve/ya şekillendi. Nitekim temelleri 19. yüzyıla uzanan modern sosyal ve beşeri bilimleri karakterize eden iki "sakatlık"tan biri metodolojik milliyetçilik idi.[3] Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden ulus ve ulus-devlet çağı, sıkılaştırılan sınır kontrolleriyle fiziksel; tek dil ve tek lehçe temelli zorunlu eğitim ve basın-yayın aygıtlarıyla da zihinsel duvarları sağlamlaştırmaya ve yükseltmeye devam etti. Bu duvarların örnekleri günümüzde İran ve Türkiye'deki sosyal bilim çalışmalarında gözlemlenebilir. Husumete varan rekabetin yanında büyük kültürel benzerlikler taşıyan iki komşu ülke olmalarına karşın buralardaki sosyal bilim disiplinlerinde komşu ülkede uzun zaman geçirerek toplum, kültür, iktisat ve siyasetine ilk elden vakıf olan araştırmacı sayısı oldukça azdır. Türkiye özelinde daha da vehamet arz eden durum, Latin alfabesine geçişle beraber 1928 öncesi birincil kaynaklara gittikçe artan yabancılaşma sonucunda sosyal bilim araştırmacılarının Osmanlıca kaynak kullanımının maalesef nadir olması ve bu kaynakların açık ve/ya örtük bir şekilde tarihçilerin kullanımına havale edilmesidir. Elbette burada şu noktanın altı çizilmelidir: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkçenin aktarıldığı alfabeler sadece Arap-Fars ve Latin alfabeleri değildi. Ancak maalesef Ermeni ve Yunan harfli Türkçe eserler de egemen anlatılarda ya hiç bilinmemekte yahut dışarıda bırakılmaktadır.[4]

"Osmanlı'da Farsça Süreli Yayınlar" dosyası yukarıda işaret edilen devlet-merkezci ve milliyetçi tarihyazımlarının eksilttiği ve/ya çarpıttığı hikayeyi tadil etmeye katkı sunmaktadır. Hem tarihsel anlamda hem "Osmanlı'da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" bağlamında bu dosyadaki katkılara bir çerçeve sunmak amacıyla birkaç noktaya dikkat çekmek faydalı ve gerekli görünmektedir. Osmanlı'da süreli yayınların ortaya çıkışını ve gelişimini bağlamsallaştırmaya ilişkin ilk ve esasi nokta şüphesiz bunun -tarihçilerin, 18. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan döneme işaret eden adlandırmasıyla- "uzun 19. yüzyıl"[5] olgusu olduğu gerçeğidir. Müslüman imparatorluklar ve Çin'in dünyadaki siyasi

---

[2] Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", İçinde *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Orta Doğu'da Osmanlı Damgası*, der. L. Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: İletişim, 2017), 35.

[3] Sebastian Conrad, *What is Global History?* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 3. Diğer sakatlık olan Avrupa-merkezciliğin esaslı bir eleştirisi için bkz. J. M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History* (New York and London: The Guilford Press, 1993).

[4] 1888 yılında on iki sayı yayımlanan beş günlük Karamanlıca (Yunan harfli Türkçe) *Terakki* dergisi hakkında *Kebikeç*'te kaleme alınmış bir inceleme için bkz. Stefo Benlisoy, "Karamanlıca *Terakki* Dergisi: "Anatolluları Dalmış Oldukları Uykudan Uyandırmak", *Kebikeç* 47 (2019), 337-366.

[5] James L. Gelvin, *The Modern Middle East: A History* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 319.

ve iktisadi egemenliği yerini, o zamana kadar dünya tarihinde eşi görülmemiş düzey ve hacimde yağmacılık, kölecilik, ırkçılık ve sömürgecilikle beslenen modern Batılı kapitalist hegemonyaya ancak 19. yüzyıl dönümünde bıraktı.[6] Dünyayı yeniden şekillendiren bu siyasi ve iktisadi düzende ortaya çıkan iletişim ve ulaşım teknolojileri ise telgraf, gazete, demiryolu ve buharlı gemilerdi.[7] Sözlü geleneklerle elyazmalarına dayalı bilgi ve haber aktarım tarzlarıyla insan ve hayvan kas gücüne dayalı ulaşım araçlarının yerini matbaa ve buhar enerjisinin almasının yarattığı fiziksel ve zihinsel dönüşüm insan, bilgi, haber ve metaların tüm dünyadaki hareketliliğine sadece büyük bir ivme ve hacim kazandırmakla kalmadı, aynı zamanda mevcut kimliklerin içeriğini de yeniden belirledi.

Bu dönem boyunca Avrupa ve dünya ölçeğinde görülen göçlere dair mevcut veriler üzerinden bahsi edilen hacmin izini sürmek mümkündür. 1820-1930 arasında tüm Avrupa nüfusunun yaklaşık yüzde yirmisine tekabül eden 50 milyondan fazla Avrupalı "neo-Avrupalar"a göç etti.[8] Dünya nüfusunun 1850'de 1.2 milyar, 1950'de ise 2.5 milyar olduğu göz önünde bulundurulduğunda 1840-1940 döneminde "küresel uzun mesafeli göç" (*global long-distance migration*) için verilen 149 ilâ 161 milyonluk göçmen sayısı insan hareketliliğinin küresel ölçekteki çarpıcı boyutunu göstermektedir.[9] Bu dönemde siyasi ve kültürel aidiyetlerin sabit olmadığına dair ilginç bir örnek ise dosyada adı geçen Ahmet Ağaoğlu'nun kariyerinden verilebilir. A. Holly Shissler'in kitabı, bu dosyadaki iki makalede üzerinde durulan ve İstanbul'daki İranlıların kurduğu *Encümen-i Saadet*'in[10] üyelerinden olup bir süre başkanlığını yürüten ve yine İstanbul'da yayımlanan *Suruş* gazetesine yazılar yazan Ağaoğlu'nun siyasi ve entelektüel evrimine ışık tutmaktadır. Buna göre, 20. yüzyıl dönümündeki çalkantılı siyasi bağlamı anakronizm tuzağına düşmeden Ağaoğlu'nun siyasi ve entelektüel değişimine yaklaşmak gerektiğini vurgulayan Shissler, Ağaoğlu'nun kendisini farklı zaman-

---

[6] Bu gözlemlerin dayandığı ufuk açıcı iki çalışma için bkz. Marshall G. S. Hodgson, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, yay. haz. Edmund Burke III (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (California: University of California Press, 2010).

[7] Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımına çevre tarihinin yanında yeni teknolojik mecraların işlevini de hesaba katan incelikli bir çalışma, şiddetin anlatılmasında ve dolaşıma sokulmasında telgraf ve basının oynadığı rolün altını çizmektedir: Owen Miller, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire* (New York: Columbia University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2015).

[8] Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: the Biological Expansion of Europe, 900-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 5.

[9] Robert Tignor vd. *Worlds Together, Worlds Apart: a History of the World from the Beginnings of Humankind to the Present* (New York and London: W. W. Norton & Company, 2014), 672. Bu kitabın 670 ve 671. sayfalarında 19. yüzyıl boyunca tüm dünyada gerçekleşen göçlerin faydalı bir haritası bulunmaktadır.

[10] "İslâm dünyasında ve özellikle İran'da dinî, edebî, siyasî ve içtimaî amaçla kurulan teşekküllere verilen ad" şeklinde tanımlanan encümen hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kemal Kahraman, "Encümen", *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/encumen (erişim tarihi: 5 Ekim 2021).

larda Fars, Türk, Müslüman, Rusyalı Müslüman, Kafkasyalı Müslüman ve bazen de Türk Müslüman olarak tanımladığına işaret etmektedir.[11]

İkinci olarak, Farsça süreli yayınlar hiç şüphe yok ki Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan itibaren gelişmekte olan zengin bir matbuat kültürünün içerisinde vücuda geldi.[12] Ahmet Hamdi Tanpınar'ın işaret ettiği üzere, gazete *efkâr-ı umumiye* olgusunun ortaya çıkmasını sağladı:

> Nihayet, bu devirde hayatı idare eden amiller arasına yeni yeni gelişmeye başlayan gazetenin girdiği görülür. Bu yeni unsur sayesinde dış dünya ile temas büsbütün başka bir safhaya girer. Islahat ve Tanzimat sadece bir devlet programı olmaktan çıkar. Yeni bir nesil, 1826-1840 arasında doğanların nesli, meselelerin üzerinde o zamana kadar görülmemiş bir şekilde durmaya başlar ve onları gazete vasıtasıyla halkın arasına, 'agora'ya taşır. Bu suretle az zaman içinde ortaya, hadiseleri daha yakından ve daha anlayışlı bir şekilde takip eden bir "efkâr-ı umumiye" çıkar. Hulâsa, garbın tesiri altında ilk defa bir siyasî ideal etrafında toplanmış bir umumi kanaat teşekküle başlar.[13]

Farsça süreli yayınlar aracılığıyla vurgulanan ve dolaşıma giren "umumi kanaatler"in etrafında toplandığı temel siyasi idealler anayasa ve hürriyet idi. Örneğin, *Şems* ve *Suruş* gazetelerine odaklanan çalışmalarda öne çıkan iki Farsça kavramın *Meşrutiyet* ve *azadi-hahi* olması bunun yansımasıdır. Tanpınar'ın 1861-1873 arası döneme dair şu gözlemi İstanbul'daki Farsça gazeteler için de geçerli görünmektedir: "Bu devirde gazete hemen hemen tek başına yeniliği idare eder… Hakiki mânasında kürsü olur… Vatan, millet, insanlık, hürriyet, hak, adalet gibi mefhumların etrafında hakiki bir iman teşekkül eder. Memlekette hatırı sayılacak bir efkâr-ı umumiye vücuda gelir."[14] Gerçekten de bu kavramlar, Tooran Toolabi, Hassan Hazrati ile Seyedeh Shabnam Shamsedin ve Pardis Minuchehr'in makalelerinde odaklandığı *Şems* ve *Suruş* gazetelerinin sayfalarında sık sık öne çıkan kavramlardır. Hazrati ve Shamsedin'in gösterdiği gibi, *Şems* gazetesinin muhabirleri Tahran, Urmiye, Reşt, İsfahan, Batum ve Paris'ten haber ulaştırmakla kalmıyor aynı zamanda sayfalarında İngiliz *Times* ve *Daily News* gazetelerinden çevirilere yer vererek İran'ın şehirlerini ve Avrupa'yı İstanbul'da yayımlanan sayfalarında bir araya getiriyordu. *Şems* gazetesinden yaklaşık otuz yıl önce yayımlanan *Ahter*'in satış temsilcilerinin bulunduğu şehirlere bir bakış, gazetenin sınır aşırı bölgeleri birbirine nasıl bağladığına dair çarpıcı bir fotoğraf sunmaya yetmektedir. Esmail Shams'in çalışmasında zikredilen bu şehirler şöyle

---

[11] A. Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (London and New York: I. B. Tauris, 2003), 2.

[12] Genç Osmanlılar ve Jön Türklerin yayımladığı gazetelerin analizlerine yer veren iki temel eser için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (İstanbul: İletişim, 2015).

[13] Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh, 2012), 162-163.

[14] Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 251.

sıralanmaktadır: Tahran, Tebriz, İsfahan, Şiraz, Reşt, Meşhed, Kirmanşah, Senendec, Hemedan, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, İzmir, Beyrut, İskenderiye, Kahire, Haydarabad, Kalküta, Madras ve Karaçi.

Matbuattan ve matbuat sayesinde teşekkül eden umumi kanaatlerden söz edilen bu noktada bir hususun altını çizmek önemlidir. Gerek Osmanlı/Türkiye'de gerek İran'da 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar okur-yazarlık oranlarının oldukça düşük olduğunu kaydetmek gerekmektedir. Gazetelerin kahvehanelerde yüksek sesle okunmasında olduğu gibi sözlü aktarım ile sözlü geleneklerin önemi gözardı edilmemelidir.[15] Sadece okur-yazarlık değil, Türk ve Fars dillerini ve bunların ulus-devlet eliyle empoze edilen standart lehçeleri olan İstanbul Türkçesi ile Tahran Farsçasını yakın zamanlara kadar konuşamayan hatırı sayılır miktarda bir nüfus olduğu unutulmamalıdır. Bu noktada Kürtçe sözlü gelenek icracıları olan *dengbêj*lerin siyasi tarih konulu anlatıları, Türkiye-İran sınırında yaşayan, bu iki resmi dile de bu dillerdeki matbuat kültürüne de erişimi olmayan nüfusun duygu ve düşünce dünyasına dair fikir vermesi itibariyle oldukça ilginç bir örnek olarak verilebilir. Bu anlatılarda Rus, Türk ve İran devletlerinin çoğu zaman çatışma ve savaş bağlamında öne çıktığı görülmektedir.[16] Buradan hareketle, Batılı eğitim almış gazeteci, şair ve aydınların İstanbul'da yayımladıkları gazeteler aracılığıyla oluşturduğu "efkâr-ı umumiye"sinden uzakta, *dengbêj*lerin, dinleyicilerinin "efkâr-ı umumiyesi"nin şekillenmesine katkıda bulunduğu öne sürülebilir.[17]

Üçüncü olarak, İslam sonrası Orta Doğu ile Osmanlı ve İran tarihinde başat edebi tür olan şiirin süreli yayınlar aracılığıyla dolaşıma girmesi ilgi çekici bir nokta olarak öne çıkmaktadır. 20. yüzyıla kadar Müslüman şairler Mevlânâ, Hafız ve Sadi'nin Farsça klasik şiirlerini okuyarak onlardan ilhamla ve onlarla "konuşarak" şiirler kaleme almaya devam etti.[18] Ortaya çıkmasıyla beraber şiir kültüründe "divanları bile parçalayarak" bir dönüşüm yaşanmasına zemin hazır-

---

[15] Elyazmaları aracılığıyla dolaşıma giren yazılı kültür ile sözlü dolaşım ve aktarıma dayalı halk kültürü birbirinden kopuk olmayıp etkileşim halinde şekillenegeldi. Örneğin, bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, "Birinci Basıma Önsöz", İçinde *İlâhiname*, Feridüddin Attâr, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), xxi.

[16] İki araştırmacı, üç *dengbêj*in erişebildikleri tüm parçalarını deşifre edip kitaplaştırarak son yıllarda bunlara yazılı ortamda erişim imkanı sağladı: Ömer Güneş ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 1: Dengbêj Reso* (İstanbul: Nûbihar, 2018); Ömer Güneş ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 2: Dengbêj Şakiro* (İstanbul: Nûbihar, 2018); Ömer Güneş ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 3: Dengbêj Huseyno* (İstanbul: Nûbihar, 2021).

[17] Türkiye-İran sınırının bugünkü halini aldığı Ağrı Dağı İsyanı'nı konu alan bir *dengbêj* anlatısı hakkında kaleme alınmış ve benzer gözlemleri öne süren bir çalışma için bkz. Metin Yüksel, "On the Borders of the Turkish and Iranian Nation-States: the Story of Ferzende and Besra", *Middle Eastern Studies* 52: 4 (2016), 656-676.

[18] İki örnek için bkz. Qane, *Dîwaniy Qane: Şairiy Çewsawekaniy Kurdistan* [*Qane'nin Divanı: Kürdistan'ın Ezilenlerinin Şairi*], yay. haz. Burhan Qane (Tehran: Paniz, 1396 [2017]), *308.*; Sware Elxanîzade, *Şengeswar: Sercemiy Berhemekaniy Sware Elxanîzade* [*Şengeswar: Sware Elxanîzade'nin Tüm Eserleri*], yay. haz. ve der. Selahaddîn Aştî ve Ömer Elxanî (Sine: Enteşârât-i Kurdistan, 1399/2020), 636-637.

layan gazeteler, şiirlerin münferit olarak yayımlandığı bir mecra işlevi de üstlendi.[19] Tanpınar'ın bu konudaki gözlemi de kayda değerdir:

> Gazetenin aksiyonu burada kalmaz, daha ileriye gider, divanı bile parçalar, Şinasi'den itibaren münferit şiirler sıcağı sıcağına gazetede neşre başlanır. Bu suretle şiirin tesir sahası değiştiği için kendisi de değişir. Filhakika o zamana kadar şairle, daima tek başına yakaladığı okuyucu arasında geçen konuşma, yavaş yavaş onunla kitle arasında bir konuşma, yahut ona hitap olur.[20]

"Buhar ve Matbaa Çağı'nın Global Müslümanları"na[21] verilebilecek ilginç örneklerden biri olan ve "ömrünün büyük bir kısmını dışarı memleketlerde geçiren" Abdülhak Hâmid için Tanpınar'ın kullandığı şuifadeler şiire atfedilen siyasi anlamın belki de en bariz göstergelerindendir:

> Bir şairin hiç de lehinde olmayan bir şeyi yapmaya, Abdülhamid Han'a sekiz sene fasılayla iki defa şiir yazmayacağını taahhüt etmeye mecbur kalır. Söylemeye hacet yok ki o sadece takip edilmiş adam değil, susturulmuş adamdır. Yirmi sekiz sene süren Londra ve Avrupa ikametlerinde o kadar az şiir yazması bu yüzdendir.[22]

Şiirin siyasal muhalefet gücüne çarpıcı bir örnekse 1908 yılının Novrûz'u vesilesiyle Ferrohi Yezdi'nin, -*Şems*'in sayfalarında kendisi için "mecnun, isyankâr, soyguncu, gaspçı, salak, zalim ebleh, katil kan dökücü, eşkıya başı, İslam dininin düşmanı ve ikinci Yezid" gibi ifadelerin yer aldığı-[23] Muhammed Ali Şah'ın adaletsizliklerinin son bulmasını talep eden bir şiiridir. Bunun üzerine dönemin Yezd valisi tarafından Ferrohi Yezdi'nin hapsedilip dudaklarının iğne ve iplikle dikilmesi emri verilir. Ahmad Karimi-Hakkak'ın kaydettiği üzere, belki de gerçekliği olmamasına rağmen, bu anekdot Ferrohi Yezdi'nin hayat hikayesinin

---

[19] Osmanlı sonrası dönemde Suriye, Lübnan ve Irak'ta yayımlanan *Hawar*, *Roja Nû/Le Jour Nouveau*, *Jiyan*, *Jîn* ve *Gelawêj* gibi gazete ve dergilerin sayfalarında da şiir yayımlanması dikkat çekicidir. Bu noktada şunu da kaydetmek gerekiyor: geç dönem Osmanlı'da ilk defa süreli yayın tecrübesi kazanan şair, yazar ve aydınlar Osmanlı sonrası dönemdeki Kürtçe süreli yayınların da yürütücüleriydi. Bu anlamda belki en ilginç figürlerden biri olan Pîremêrd (1867-1950) geç dönem Osmanlı'da *Resimli Kitab*, *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* ve *Musavver Muhit* dergilerinin imtiyaz sahibi iken 1930'larda ve 1940'larda da Süleymaniye'de yayımlanan *Jiyan* and *Jîn* gazetelerinin imtiyaz sahibi idi: Sidîq Salih, Refîq Salih ve Abdulla Zengene, yay. haz., *Gelawêj: Bergiy 11yem: Jiyanname û Pêrrist* [*Gelawêj: 11. Cilt: Hayat Hikâyeleri ve Fihrist*] (Hewlêr: Çapxaney Rojhellat, Billawkrawekaniy Binkey Jîn, 2016), 110-111. Bir kaynakta, Pîremêrd'in bu dosyada incelenen gazetelerden *Şems*'te de yazılarının çıktığı belirtilmektedir: Ahmet Özel, "Pîremerd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*:
https://islamansiklopedisi.org.tr/piremerd (erişim tarihi: 8 Ekim 2021).

[20] Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 252.

[21] James L. Gelvin ve Nile Green, "Introduction: Global Muslims in the Age of Steam and Print," içinde *Global Muslims in the Age of Steam and Print*, der. James L. Gelvin ve Nile Green (Berkeley: University of California Press, 2014), 2.

[22] Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 504, 505.

[23] Hazrati ve Shamsedin'in makalesi.

belirleyici bir özelliği olup "modern İran'da şiirsel ifadenin bastırılmasının" sembolik bir örneğini teşkil etmektedir.[24]

"Uzun 19. yüzyıl"ı takip eden ulus-devletler döneminde de şiir ulus-devlet sınırlarındaki sakinlerin tecrübelerine tercüman oldu. Ahmed Arif'in "33 Kurşun" başlıklı ve 1943'te İran sınırında kurşuna dizilen Kürt köylülerinin hikâyesini anlatan şiiri -Aimé Césaire'in "şiirsel bilgi, bilimsel bilginin büyük sessizliğinde doğar"[25] ifadesinde olduğu gibi- akademik tarihyazımının sessizliği, unut(tur)ması ve/ya yok sayması karşısında şiirin oynadığı rolü göstermektedir. Şair, siyasi sınırların geçersizliğini "fıkara"nın dilinden ve gündelik hayat pratiklerine işaretle şu şekilde dile getirmektedir:

Kirveyiz, kardeşiz, kanla bağlıyız
Karşıyaka köyleri, obalarıyla
Kız alıp vermişiz yüzyıllar boyu,
Komşuyuz yaka yakaya
Birbirine karışır tavuklarımız
Bilmezlikten değil,
Fıkaralıktan
Pasaporta ısınmamış içimiz
Budur katlimize sebep suçumuz,
Gayrı eşkiyaya çıkar adımız
Kaçakçıya
Soyguncuya
Hayına...[26]

Esmail Shams, Tooran Toolabi ve Nasrollah Salehi'nin makalelerinde görülebileceği gibi, *Ahter*, *Suruş* ve *Hâver* sayfalarında şiire yer ayırmakta ve şiir aracılığıyla okurların duygu ve düşüncelerine hitap etmektedir. Bahsi geçen üç çalışmadaki örnekleri zenginleştirmek amacıyla, Osmanlı'da Farsça basın hakkında son yıllarda yapılan başka bir araştırmadaki dikkat çekici bir örneği aktarmak anlamlı ve faydalı görünmektedir. Muhammet Keleş'in İstanbul Üniversitesi'nde 2019 yılında *Şems* gazetesi hakkında yazdığı yüksek lisans tezi, gazetenin sayfalarında şiir ve edebi makalelerin de yer aldığını ve bunların siyasi eleştiri odaklı olduğunu kaydetmektedir. 14 Cemâziye'l-Evvel 1327/21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909] tarihli *Şems* gazetesinde yer alan bir şiirin şu dizeleri bunun çarpıcı bir örneğini sunmaktadır:

[24] Ahmad Karimi-Hakkak, "Mohammad Farroki Yazdi", *Encyclopedia Iranica*: https://iranicaonline.org/articles/farroki-yazdi (erişim tarihi: 26 Eylül 2021).
[25] Akt., Robin D. G. Kelley, "Introduction: A Poetics of Anticolonialism", içinde Aimé Césaire, *Discourse on Colonialism* (New York: Monthly Review Press, 2000), 17.
[26] Ahmed Arif, *Hasretinden Prangalar Eskittim* (İstanbul: Metis, 2011), 115. "33 Kurşun" hakkında daha fazla bilgi için bkz. İsmail Beşikçi, *Orgeneral Mustafa Muğlalı Olayı: Otuz Üç Kurşun* (İstanbul: Belge Yayınları, 1991).

İttihad olmasa vatan yaşamaz,
Çünkü can olmayınca ten yaşamaz,
Nîmet-i ittihadden mahrûm,
Kim olursa kalır cehûl ve zâlûm.
Oldu bu nükte cümleye mâlûm,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Hatem-i enbîyâ resûl enâm,
Mabe el-iftîhâr hâs û âvâm,
Emreder ittihada halkı medam,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Mülkün ibkâsı ittihad iledir,
Zulmün imhâsı ittihad iledir,
Şer'i'in icrâsı ittihad iledir,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca vatan yaşamaz.

İttihad oldu münci millet,
İttihad oldu mücibi azimet,
İttihad oldu mahya-ı zulmet,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Meyve-i cehledir şekâk û nifâk,
Tîr pür zehrdir şekâk û nifâk,
Sebeb-i mahvdir şekâk ve nifâk,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Hangi millet ki ittifak etmez,
Garezi terk edüp vefak etmez,
Şahrâhı saâdete yetmez,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

İttihad ile din kâimdir,
İttihad ile adl dâimdir,

Fazla söz söylemek ne lüzumdur,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Millet-i bahtiyâr yekdîl olur,
İttihad ve vefâka mâil olur,
Çünkü âmâle öyle nâil olur,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.

Ne güzel söylemiş edîb-i şehir,
Hazret-i naci pîr û pâk-ı zamir,
İttihad etmeli sağîr û kebîr,
İttihad olmasa vatan yaşamaz.

Çünkü can olmayınca ten yaşamaz.[27]

Dikkat çekilmesi gereken dördüncü ve son nokta bu dosyadaki incelemelerde geçen "İran"[28] ve "İranlı" adlandırmalarına ilişkindir. Bu kategorilerin doğal, verili ve tarih-dışı kategoriler değil, tarihsel ve söylemsel olarak inşa edilmiş kategoriler olduğu hususu önem arz etmektedir. 1990'lardan bu yana kaleme alınan bir dizi inceleme "İran" ve "İranlı" kavramlarının tarihsel olarak inşa edilmiş olduğunu vurgulamaktadır. Zengin etnografik ve metinsel verilere yaslanan bu eleştirel müdahaleler, İran'ın ve İranlılığın Fars diliyle ve "Aryan ırkı"yla özdeş olarak tasavvur edilmesinin problemli olduğunu göstermektedir.[29] Hem İran'da hem de Batı'da popüler ve akademik çalışmalarla sürekli yeniden üretilen bu temsil neticesinde heterojen bir toplumsal ve kültürel gerçekliğe sahip İran, Farslık ve Farsça eksenine indirgenmektedir. Reza Zia-Ebrahami'nin kitabı, 18. yüzyıldan itibaren Batı'daki Oryantalist çalışmalarla bunlardan etkilenen İranlı yazar ve düşünürlerin çalışmalarının bu söylemi yeniden üreterek yaygın-

[27] Muhammet Keleş, *Şems: İstanbul'da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı (1908-1909)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 17-18.

[28] 1935 yılında "Pers" yerine "İran" ifadesinin resmen kullanılmaya başlaması hakkında bkz. EKLER: I.

[29] Mostafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity* (revised edition with a new epilogue) (New Jersey: Gorgias Press, 2013); Alireza Asgharzadeh, *Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles* (New York: Palgrave, 2007); Alam Saleh, *Ethnic Identity and the State in Iran* (New York: Palgrave, 2013); Rasmus Christian Elling, *Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini* (New York: Palgrave, 2013); Reza Zia-Ebrahimi, *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation* (New York: Columbia University Press, 2016); Kamal Soleimani and Ahmad Mohammadpour, "Can Non-Persians Speak? The Sovereign's Narration of 'Iranian Identity'", *Ethnicities* 19: 5 (2019), 925–47. Bilebildiğim kadarıyla, burada anılan kitaplardan hiçbiri Türkçeye maalesef hâlâ çevrilmemiştir.

laştırdığını incelikli bir şekilde mercek altına alması dolayısıyla bilhassa zikredilmeyi hak etmektedir.

Genel olarak *Kebikeç*'in "Osmanlı'da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" konusuna ve özel olarak "Farsça Süreli Yayınlar" dosyasına bir çerçeve sunmak amacıyla altı çizilen bu gözlemlerden sonra Osmanlı'da Farsça basına ilişkin şimdiye dek yapılan akademik çalışmalarla bu dosyadaki yazılara kısaca değinmek gerekmektedir. Osmanlı'da Farsça süreli yayınlara ilişkin yapılmış çalışmaların başında bu dosyadaki bazı yazarların da istifade ettiği ve Türkçeye çevrilmiş bir bölümü[30] sayılmazsa maalesef hâlâ Türkçeye kazandırılmamış olan, Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr tarafından yapılan İngilizce ve Fransızca makalelerden oluşan bir derleme gelmektedir.[31] Bu sayıya katkıda bulunan yazarların da daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nda İranlılar ve Farsça basın hakkında çeşitli çalışmalara imza attığı görülmektedir.[32] *Kebikeç*'in sayfalarında da daha önce Osmanlı'da Farsça süreli yayınlara dair iki çalışma yayımlandı.[33] Bunların yanında, 2000'lerden bu yana Osmanlı'da Farsça basın hakkında çeşitli incelemelerin yapılmaya devam ettiği görülmektedir.[34]

Bu dosya, Türkiye, İran ve ABD'de bulunan yedi araştırmacının Türkçe, Farsça ve İngilizce kaleme aldığı toplam yedi yazıyı bir araya getirmektedir. Esmail Shams, İran dışındaki Farsça süreli yayınlar arasında gerek kronolojik anlamda gerekse hacim anlamında birinci sırada yer tutan *Ahter*'in içerik analizine odaklanmaktadır. Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin Farsça çevirisine sayfalarında yer vermesinden de görülebileceği gibi, *Ahter* Osmanlı ve İran Meşrutiyetlerini bir-

[30] Christoph Balaÿ, "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895", içinde *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 267-278.

[31] Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr, der., *Les Iraniens d'Istanbul* (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993).

[32] Örneğin, bkz. Turan Tulabi, "*Suruş*-i İstanbol: Pîşderamedi ber Rûzname-negari-yi Melli-gerayâne ve Teceddod-hah" ["İstanbul'da *Suruş*: Milliyetçi ve Modernist Gazeteciliğe Giriş"], *Pejûheşhâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 97-114; Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 50 (2017), 175-218; Nasrollah Salehi, "İranlı Meşrûtiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında", İçinde *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür ve Eğitim*, Mehmet Bulut vd., der. (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 203-214.

[33] Anja Pistor-Hatam, "Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1876-1910)", *Kebikeç* 16 (2003), 71-75; M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1832-1923)", *Kebikeç* 22 (2006), 205-210.

[34] Tanya E. Lawrence, *An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire* (New Haven: Yale University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018); Tanya E. Lawrence, *Akhtar: Persian Language Newspaper Published in Istanbul and the Iranian Community of the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century* (İstanbul: Libra, 2015); Keleş, *Şems: İstanbul'da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı (1908-1909)*; Rıza Kurtuluş, "Ahter", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ahter (erişim tarihi: 5 Ekim 2021); Farzaneh Doulatabadi, *Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikrî ve Edebî İlişkileri* (İzmir: Ege Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2005).

birine bağlayan bir halka işlevi gördü. Güllü Yıldız'ın çalışması ise aynı gazetenin yayımlandığı matbaanın ve bu matbaanın sahibi Tahir Efendi'nin yayımladığı diğer eserlerine Osmanlı arşiv belgeleri ışığında yer vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk ve en uzun soluklu Farsça gazete olan *Ahter* hakkındaki bu iki katkı, hem bu konuda son yıllarda kaleme alınmış akademik çalışmalara dair bir fikir vermekte hem de Osmanlı arşiv belgelerinin yardımıyla Farsça basını incelemenin önemini gözler önüne sermektedir.[35] Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Hassan Hazrati'nin kısa çalışması, *Şems* gazetesi hakkında İran Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nden yayımlanmamış dört belgenin tam metnini sunarken aynı yazarın Seyedeh Shabnam Shamsedin ile kaleme aldığı makale ise *Şems* gazetesinin sayfalarını yakından mercek altına alarak özellikle Encümen-i Saadet ve *Şems* arasındaki ilişkiyi irdeliyor. Encümen-i Saadet'in kurucu, öncü ve üyelerinin listesini sunan iki yazarın makalesi, *Şems* ve *Suruş* gazetelerinin Avrupa gazeteleriyle temasının ve İranlı kadınların yurtdışındaki encümenlerinin ileride yapılacak araştırmalarda incelenebileceği önerisiyle sona eriyor. Pardis Minuchehr ise *Şems* ve *Suruş* gazetelerini sadece Encümen-i Saadet'le değil, *Encümen-i Beraderan-i İrani* ve *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul* adlı iki encümenin faaliyetleri ile bir arada değerlendiriyor. Böylece, Minuchehr'in kısaca da olsa İranlı kadınların rollerine ve faaliyetlerine yer vermesi Hazrati ve Shamsedin'in önerisini destekler niteliktedir. Tooran Toolabi'nin çalışması, Avrupa'dan İstanbul'a gelip yerleşen Ali Ekber Dihhudâ'nın[36] İsviçre'de yayımladığı *Sûr-i İsrafil*'den sonra İstanbul'da yayımladığı *Suruş* gazetesini değişen siyasal şartlar bağlamında incelemek gereğine işaret ederek Dihhudâ'nın İsviçre'den Osmanlı'ya, *Sûr-i İsrafil*'den *Suruş*'a uzanan tecrübesini sürgünde gazetecilik olgusu ekseninde ele almaktadır. Nasrollah Salehi'nin makalesi ise Osmanlı'da Farsça basın hakkında mevcut literatürde az bilinen veya bilinmeyen *Hâver* gazetesini gün ışığına çıkarıyor. Yazarın kaydettiği gibi, İstanbul'daki İranlı Milliyetçiler Komitesi'nin yerel yayın organı sayılabilecek *Hâver*, 1914-1916 yıllarında toplam 96 sayı yayımlandı. Siyasi haber odaklı ve Birinci Dünya Savaşı'nda *İttihad-ı İslam* vurgusuyla Alman yanlısı, Rus ve İngiliz karşıtı yayın yapan haftalık *Hâver* gazetesinin yirmi sayısının içeriği de bu çalışmanın sonunda yer almaktadır. Salehi'nin altını çizdiği gibi, *Hâver*'in sayfalarında özellikle milli ve dini duyguları harekete geçirme amacıyla yayımlanan şiirler, "cihat edebiyatı" hakkında yapılacak incelemeler için kıymetli bir kaynak oluşturuyor. Büyük Savaş için popüler mobilizasyonda hem Şii hem de Sünni ulemanın "cihat fetvaları"na sayfalarca yer vermesi de *Hâver* hakkında dikkat çekici bir başka husustur.[37]

---

[35] Osmanlı arşivlerinin Kaçar dönemi İran tarihine ilişkin araştırmalar için kaynak değerine dair bir makale için bkz. Sabri Ateş, "The Ottoman Archives as a Source for the Study of Qajar Iran", *Iranian Studies* 37: 3 (2004), 499–509.

[36] Dihhudâ'nın hayatı ve eserleri için bkz. Davûd İbrâhimî, "Dihhudâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/dihhuda (erişim tarihi: 11 Kasım 2021).

[37] Birinci Dünya Savaşı esnasındaki "fetva savaşları" hakkında faydalı bir derleme için bkz. Erik-Jan Zürcher, der. *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Cente-*

Osmanlı İmparatorluğu'nda basın tarihine dair yapılan ilk incelemelerden olan ve 1914'te Columbia Üniversitesi'nde doktora tezi olarak yazılıp son yıllarda Türkçesi yayımlanan kitapta Ahmet Emin Yalman Fars dilindeki süreli yayınlara dair sadece 1913'te yayımlanan bir Farsça haftalık yayına işaret etmektedir.[38] *Ahter*, *Şems*, *Suruş* ve *Hâver* hakkında zengin birincil ve ikincil kaynaklara dayalı olarak kaleme alınan bu dosyadaki çalışmalar, Yalman'ın eserinden bu yana bu konudaki bilgi birikiminin geldiği noktayı göstermesi bakımından kıymetli görünmektedir.

"Osmanlı'da Farsça Süreli Yayınlar" dosyasının sunuş yazısını bir soru ve bu soruya ilişkin bir değerlendirme ile noktalamak anlamlı olabilir: Geç dönem Osmanlı'da İranlıların ve Farsça süreli yayınların Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze Türkiye'deki seyri için ne söylenebilir? Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye bir yandan kültürel bir kopuş yaşarken öte yandan değişen siyasi şartlarla paralel olarak iki ülkenin siyasi liderlerinin komşularına ilgilerinin devam ettiği görülmektedir. Geç dönem Osmanlı'da devlet okullarında Farsça öğretilirken Cumhuriyet sonrasında bu son buldu.[39] Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle İran'daki Türki topluluklara olan ilgisi 1940'lar ve 1960'larda öğrencilere verilen burslar sayesinde Türkiye'de lise ve üniversite eğitimi almalarını sağlamak şeklinde somutlaştı.[40] Son yıllarda da İranlı öğrenciler Türkiye'ye öğrenim görmek için gelmeye devam etmektedir.[41] Devlet Arşivleri'nde bulunan bazı belgelere yansıdığı kadarıyla, 1930'lardan 1970'lere kadar aralarında gazete ve dergi gibi süreli yayınların da bulunduğu ve İran hakkında Farsça ve Türkçe yayımlanmış bir dizi yayın yasaklanırken,[42] çağdaş Türk-İslam duygu ve düşüncesinde Şiiliğe dair keskin önyargılara tanıklık etmek mümkündür.[43] 2010'lardan bu yana İran Çalışmaları'na odaklanan akademik dergilerle dernek ve araştırma merkezlerinin ortaya çıkması, çeşitli yayınevlerinin klasik ve modern Fars edebiyatından çeviriler yayımlamaya devam etmesi,[44] ve dünyaca ünlü İranlı sanatçıla-

nary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany" (Leiden: Leiden University Press, 2016).

38 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın, 1831-1913*, çev. Birgen Keşoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 116.

39 Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic* (New York: Palgrave, 2011), 50.

40 Ahmet Annaberdiyev, *İran Türkmenleri (1881–1979)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), 108-111; Metin Yüksel, "Iranian Students in Turkey, 1944-1950," *Archiv Orientální: Journal of African and Asian Studies* 87: 2 (2019), 241-266.

41 1995-2013 arasında Türkiye üniversitelerinde öğrenim gören İranlı lisans öğrencilerinin sayıları için bkz. Metin Yüksel, "Iranian Studies in Turkey", *Iranian Studies* 48: 4 (2015), 544.

42 Ekler: II, III, IV, V.

43 Necip Fazıl Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2012), 70-72.

44 Çeşitli çevirileri olmasına karşın Sadık Hidayet'in *Kör Baykuş*'u yeni bir çeviriyle Türkçe okurlarıyla buluştu: Sâdık Hidâyet, *Kör Baykuş*, çev. Okan Alay (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2021). Bu çeviriye dikkatimi çeken Okan Alay'a teşekkür ederim.

rın fotoğraf sergileri ve film gösterimlerinin gerçekleştirilmesi[45] Türkiye'de İran'a olan akademik, edebi ve kültürel ilginin canlılığının bir kanıtıdır. Ankara'da *nan-i sengek* yapan ve İranlılar tarafından işletilen bir fırınla İran yemekleri yapan ve yine İranlılar tarafından işletilen restoranlar da akademi, edebiyat, kültür ve sanat camiasındaki ilginin yanında İranlıların Türkiye'de gündelik yaşamın da bir parçası olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, Türkiye'de 21. yüzyıl başları itibariyle 20. yüzyıl başlarında olduğundan belki daha da güçlü bir İranlı varlığı ile İran'a ilişkin daha da canlı bir ilgi ve merakın görünür olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi

Basılı Eserler

Annaberdiyev, Ahmet. *İran Türkmenleri (1881–1979)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Arif, Ahmed. *Hasretinden Prangalar Eskittim*. İstanbul: Metis, 2011.

Asgharzadeh, Alireza. *Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles*. New York: Palgrave, 2007.

Ateş, Sabri. "The Ottoman Archives as a Source for the Study of Qajar Iran", *Iranian Studies* 37: 3 (2004), 499–509.

Balaÿ, Christoph. "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895", İçinde *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, 267-278. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Benlisoy, Stefo. "Karamanlıca *Terakki* Dergisi: 'Anatolluları Dalmış Oldukları Uykudan Uyandırmak'", *Kebikeç* 47 (2019), 337-366.

Beşikçi, İsmail. *Orgeneral Mustafa Muğlalı Olayı: Otuz Üç Kurşun*. İstanbul: Belge Yayınları, 1991.

Blaut, J. M. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. New York and London: The Guilford Press, 1993.

Conrad, Sebastian. *What is Global History?* Princeton: Princeton University Press, 2016.

Crosby, Alfred W. *Ecological Imperialism: the Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Doulatabadi, Farzaneh. *Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikrî ve Edebî İlişkileri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2005.

[45] Abbas Kiarostami, vefatından birkaç ay önce Ankara'da Cer-Modern'in davetlisi olarak tüm salonu dolduran kalabalık bir izleyici kitlesinin katıldığı *Roads of Kiarostami* (*Caddehâ-yi Kiarostami*) adlı belgesel filminin gösterimine ve ardından kendisiyle yapılan söyleşiye katıldı. Kiarostami'nin, günümüz dünyasında karamsarlık ve ümitsizlik verici gelişmeler karşısında sanatın, umudu canlı tutmanın bir aracı olduğuna dair "umut bulaştıran" gözlemi ise bu anlamlı söyleşiye damgasını vuran kısımdı.

Elling, Rasmus Christian. *Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini*. New York: Palgrave, 2013.

Elxanîzade, Sware. *Şengeswar: Sercemiy Berhemekaniy Sware Elxanîzade*, yay. haz. ve der. Selahaddîn Aştî ve Ömer Elxanî. Sine: Enteşârât-i Kurdistan, 1399/2020.

Fortna, Benjamin C. *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*. New York: Palgrave, 2011.

Frank, Andre Gunder.*ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. California: University of California Press, 2010.

Gelvin, James L. *The Modern Middle East: A History*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Gelvin, James L. ve Nile Green, "Introduction: Global Muslims in the Age of Steam and

Print," İçinde *Global Muslims in the Age of Steam and Print*, der. James L. Gelvin ve Nile Green, 1-22. Berkeley: University of California Press, 2014.

Gölpınarlı, Abdülbaki. "Birinci Basıma Önsöz", içinde *İlâhiname*, Feridüddin Attâr, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, xviii-xxiii. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Güneş, Ömer ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 1: Dengbêj Reso*. İstanbul: Nûbihar, 2018.

Güneş, Ömer ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 2: Dengbêj Şakiro*. İstanbul: Nûbihar, 2018.

Güneş, Ömer ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 3: Dengbêj Huseyno*. İstanbul: Nûbihar, 2021.

Hidâyet, Sâdık. *Kör Baykuş*, çev. Okan Alay. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2021.

Hodgson, Marshall G. S. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, der. Edmund Burke III. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

İnalcık, Halil. "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", İçinde *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Orta Doğu'da Osmanlı Damgası*, der., L. Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven, 32-49. İstanbul: İletişim, 2017.

Keleş, Muhammet. *Şems: İstanbul'da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı (1908-1909)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kelley, Robin D. G. "Introduction: A Poetics of Anticolonialism", içinde Aimé Césaire, *Discourse on Colonialism*, 7-28. New York: Monthly Review Press, 2000.

Kısakürek, Necip Fazıl. *Doğru Yolun Sapık Kolları*. İstanbul: Büyük Doğu, 2012.

Lawrence, Tanya E. *An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire*. New Haven: Yale University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018.

Lawrence, Tanya E. *Akhtar: Persian Language Newspaper Published in Istanbul and the Iranian Community of the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*. İstanbul: Libra, 2015.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*. İstanbul: İletişim, 2015.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Syracuse: Syracuse University Press, 2000.

Miller, Owen. *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*. New York: Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.

Pistor-Hatam, Anja. "Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1876-1910)", *Kebikeç* 16 (2003), 71-75.

Qane. *Dîwaniy Qane: Şairiy Çewsawekaniy Kurdistan*, yay. haz. Burhan Qane. Tehran: Paniz, 1396.

Saleh, Alam. *Ethnic Identity and the State in Iran*. New York: Palgrave, 2013.

Salehi, Nasrollah. "İranlı Meşrûtiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında", içinde *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür ve Eğitim*, Mehmet Bulut vd., der., 203-214. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019.

Salih, Sidîq, Refîq Salih ve Abdulla Zengene, yay. haz. *Gelawêj: Bergiy 11yem: Jiyanname û Pêrrist.* Hewlêr: Çapxaney Rojhellat, Billawkrawekaniy Binkey Jîn, 2016.

Shissler, A. Holly.*Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*. London and New York: I. B. Tauris, 2003.

Soleimani, Kamal ve Ahmad Mohammadpour, "Can Non-Persians Speak? The Sovereign's Narration of 'Iranian Identity'", *Ethnicities* 19: 5 (2019), 925-947.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh, 2012.

Tignor, Robert, vd. *Worlds Together, Worlds Apart: a History of the World from the Beginnings of Humankind to the Present.* New York and London: W. W. Norton & Company, 2014.

Tulabi, Turan."*Suruş*-i İstanbol: Pişderamedi ber Rûzname-negari-yi Melli-gerayâne ve Teceddod-hah", *Pejûheşhâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 97-114.

Varlık, M. Bülent. "Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1832-1923)", *Kebikeç* 22 (2006), 205-210.

Vaziri, Mostafa. *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity* (revised edition with a new epilogue). New Jersey: Gorgias Press, 2013.

Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın, 1831-1913*, çev. Birgen Keşoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 50 (2017), 175-218.

Yüksel, Metin. "Iranian Students in Turkey, 1944-1950", *Archiv Orientální: Journal of African and Asian Studies* 87: 2 (2019), 241-266.

Yüksel, Metin. "On the Borders of the Turkish and Iranian Nation-States: the Story of Ferzende and Besra", *Middle Eastern Studies* 52: 4 (2016), 656-676.

Yüksel, Metin. "Iranian Studies in Turkey",*Iranian Studies* 48: 4 (2015), 531-550.

Zarcone, Thierry ve Fariba Zarinebaf-Shahr, der. *Les Iraniens d'Istanbul*. İstanbul - Teheran: Institut Français de Recherche, 1993.

Zia-Ebrahimi, Reza. *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation*. New York: Columbia University Press, 2016.

Zürcher, Erik-Jan, der. *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*. Leiden: Leiden University Press, 2016.

Çevrimiçi Kaynaklar

İbrâhimî, Davûd. "Dihhudâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/dihhuda

Kahraman, Kemal. "Encümen". *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/encumen

Karimi-Hakkak, Ahmad. "Mohammad Farroki Yazdi". *Encyclopedia Iranica*: https://iranicaonline.org/articles/farroki-yazdi

Kurtuluş, Rıza. "Ahter". *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/ahter

Özel, Ahmet. "Pîremerd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/piremerd

Ekler

Ek I: İran Hariciye Nezareti'nin yazışmalarda "İran" adının kullanılması talebi, 1935.

21.2.35

T.C.
HARİCİYE VEKÂLETİ
PROTOKOL ŞEFLİĞİ.
2567/11

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Yüksek Başvekâlete

İran Haricİye Nezaretinden Tahran Büyük Elçiliğimize gönderilen bir notada: tarihî, coğrafî ve ırkî delaile nazaran hakikî mefhumları ifade etmemekde olan fransızca "Perse" ve "Persan" tabirleri 21 Mart 1935 tarihinden itibaren terk edilerek yerine "İran" ve "Iranien" kelimelerinin kullanılması iltimas edildiği bildirilmektedir.

İran Hariciye Vezaretinin iş'arı dairesinde hareket olunması lüzumunun alakadar makamlara tebliğini yüksek tasviplerine arzederim.

Hariciye Vekili y.

Menemencioğlu

Sungu
21-2-935

Hıfz
17-7-35

030 | 10 | | | 261 | 259 | 20

Ek II: "İran" başlıklı bir kitabın yasaklanması, 1937.

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı
2
7787

Kararname

T. C.
BAŞVEKÂLET

Maltepe askerî lisesi coğrafiya öğretmeni Hakkı Raif Ayyıldız tarafından yazılan "İran" adlı kitabın zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldağından toplattırılması ve satışının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliğinin 6/10/937 tarih ve 6730/33/A/VII sayılı teklifi üzerine Matbuat kanununun 51 inci maddesine tevfikan icra Vekilleri Hey'etinin 10/12/937 tarihli toplantısında pnanmıştır.

10/12/937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V

Ha. V. Ma. V. Mf. V. Na. V.

İk. V. ve Zr. V. V. S. İ. M. V. G. İ. V. Zr. V.

030 13 01 02 80 99 15

Ek III: "İran Türkleri" adlı kitabın yasaklanması, 1942.

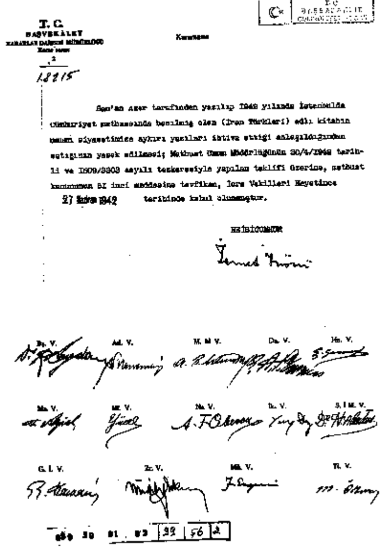

T. C.
BAŞVEKÂLET

18215

Şen'an Azer tarafından yazılıp 1942 yılında İstanbulda Cümhuriyet matbaasında basılmış olan (İran Türkleri) adlı kitabın umumi siyasetimize aykırı yazıları ihtiva ettiği anlaşıldığından [illegible] yasak edilmesi; Matbuat Umum Müdürlüğünün 30/4/1942 tarihli ve 1609/3303 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, matbuat kanununun 31 inci maddesine tevfikan, İcra Vekilleri Heyetince 27 [illegible] 1942 tarihinde kabul olunmuştur.

REİSİCUMHUR

Ek IV: İran'da yayımlanan "Kâviyan" adlı derginin yasaklanması, 1952.

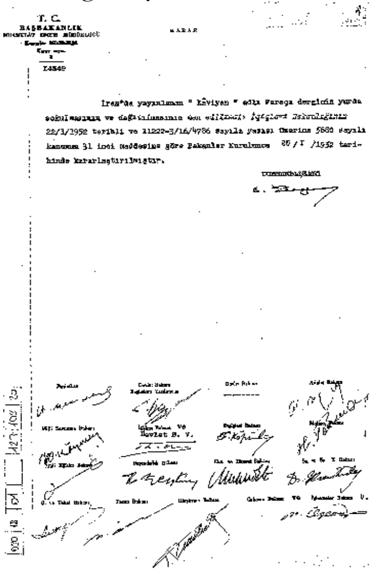

T. C.
BAŞBAKANLIK

KARAR

14549

İran'da yayınlanan " Kâviyan " adlı Farsça derginin yurda sokulmasının ve dağıtılmasının [illegible] İçişleri Bakanlığının 22/1/1952 tarihli ve 11222-3/16/4786 sayılı yazısı üzerine 5680 sayılı kanunun 31 inci maddesine göre Bakanlar Kurulunca 25/I/1952 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Ek V: 21 adet çeşitli Farsça yayının Türkiye'ye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanması, 1976.

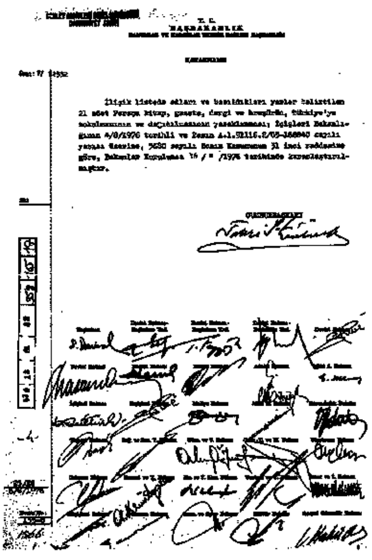

T. C.
BAŞBAKANLIK

KARARNAME

İlişik listede adları ve basıldıkları yerler belirtilen 21 adet Farsça kitap, gazete, dergi ve broşürün, Türkiye'ye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanması; İçişleri Bakanlığının 4/8/1976 tarihli ve Basın A.1.52116.2/05-[illegible] sayılı yazısı üzerine, 5680 sayılı Basın Kanununun 31 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 16/[illegible]/1976 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Ahter Gazetesi: Osmanlı ve İran Meşrutiyetleri Arasındaki Halka

Esmail SHAMS*

I. Giriş

Meşrutiyet Devrimi'nden bahsederken İran Meşrutiyeti'nin ortaya çıkmasına yol açan modern kültürün İran'a aktarılması süreci oldukça önemli bir konudur. İranlıların Batı'ya ve Batılıların İran'a seyahatleri bu anlamda çok önem arz etmesine rağmen mevcut belgeler modern kültürün ve dolayısıyla Meşrutiyet düşüncesinin aktarımı için en önemli kanalın, İran'ın komşuları olduğunu ve Batı'dan yapılan doğrudan aktarımın ancak ikincil bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. İranlıların kuzeyden Rusya, batıdan Osmanlı ve Mısır, doğudan ve güneyden Hindistan'ı yöneten İngilizlerle ilişkileri vardı ve çok sayıda aydın ve Kaçar hükümetinin eleştirmeni bu ülkelerden birine yerleşmişti. O dönemde gazete, toplumun yeni ve eğitimli kuşağını etkileyen tek modern medyaydı ve İran'daki baskı ve istibdat nedeniyle ülke içindeki gazetelerde yazı yazma özgürlüğünden yoksun bırakılan eleştirel aydınlar, yabancı ülkelerde, özellikle komşu ülkelerde gayri resmi gazetecilik kurmaya, seslerini İran'daki insanlara ve diğer ülkelerdeki İranlılara duyurmaya çalıştı. *Ahter*, birinci sayısındaki "Rûzname ve Gazete" başlıklı başyazısında bu konuda şöyle yazıyor:

> Gazeteler medeniyet ufuklarının ışığı, ufukların mücevherleri; mülk, millet ve feleğin ilerlemesi, bilginin parlayan ay'ı, sanat göğünün parlayan güneşidir. Hakikati arayanlar için zarif eserlerin bir toplamıdır. Bilgi talebinde bulunanlar için bir ceride ve fikirlerin bir hülâsasıdır. Geçmiş ve

* Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tahran, İran / ORCID: 0000-0002-0680-0581 / esmail.shams@atu.ac.ir
Geliş Tarihi: 1 Temmuz 2021/ Kabul Tarihi: 15 Ağustos 2021.

> şimdiki olayların bir takvimidir. Farsça en iyi, şirin, eski ve bağımsız dillerden biri olmasına ve doğu bölgesinin birçok sakininin ve İslam'ın büyük milletlerinin dili, tüm uygar milletler tarafından kabul edilen ve bugün hâlâ Yüce Osmanlı Devleti'nin dillerinden biri olmasına rağmen, hâlâ saadetli başkentte şimdiye kadar bu dilde hiçbir gazete yayınlanmadı. Bu sebeple dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Farsça bilenler, böylesine büyük bir nimetin idrakinden mahrum kalmış ve aslında zarara uğramışlardır. Bu nedenle bu gazetede, hak yoldan sapmaksızın günlük olaylar ve meselelerden, Doğu konularından, ticaretten, bilimden, edebiyattan, siyasetten ve faydalı olan her şeyden bahsetmeyi kendi sorumluluğumuz olarak görüyoruz.[1]

Derginin editörleri tarafından *Ahter* isminin seçilmesi ve bunun okuyucular tarafından beğenilmesi de bu gazetenin karanlığa ışık tutma iddiasındaki misyonunu teyid etmektedir. Nitekim *Ahter*'in bir sayısında şöyle denilmektedir: "Gerçekten de insanlık âleminin hizmetkârı, ilim ve edebiyat âleminin eğitimcisi olan ışıklı *Ahter*, devlet ve millete hizmet etmekte hiçbir şekilde kusur etmez."[2] Tebriz'den yazılan bir başka yazıda, *Ahter*, ilerleme ve mükemmellik göğünün yıldızı, vatan evlatlarının eğiticisi ve parlayan *Ahter* (yıldız) şeklinde nitelendirilmiştir.[3]

Yurtdışındaki yayın yerlerine bakıldığında Farsça gazetelerin yüzde doksanından fazlasının doğrudan veya dolaylı bir şekilde İran'ın komşusu olan Osmanlı, Hindistan ve Mısır'da yayınlandığı görülmektedir. İran'ın komşusu olmasına rağmen Rusya istibdat yönetimini ve Kaçar rejimini destekleme anlaşması nedeniyle özgürlükçü faaliyetlere uygun bir zemine sahip değildi. Söz konusu üç ülke arasında ise Osmanlı diğerlerinden daha önemliydi. Nitekim İranlı devletdışı ve gayri-resmi gazetecilik ilk kez yurtdışında Osmanlı'da doğdu. *Ahter*'in önemi her şeyden önce yerel, saraylı ve resmi gazeteciliğin büyüsünü kırmasında yatmaktadır. *Ahter*, saraydan ve hükümetten emir almamakla kalmayıp hatta onu eleştiren, İran'ın ilk özgür gazetesidir. *Ahter*, İranlı aydınlara yurtdışındaki faaliyetleriyle devlet gazeteciliğini zayıflatıp atlatabileceklerini öğretti. Tam da bu sayede *Ahter*'den birkaç yıl sonra Londra'da *Kanun*, Kalküta'da *Habl el-Metin*, Mısır'da ise *Hikmet*, *Çehre-Nemâ*, *Süreyya* ve *Perveriş* gazeteleri yayınlandı. Bu anlamda *Ahter*, yurtdışındaki İran gazeteciliğinin babası, Nasıreddin Şah döneminin sonlarında ve özellikle Muzafferüddin Şah döneminde yayınlanan gazeteler de onun evlatları olarak kabul edilebilir. İranlıların Osmanlı Meşrutiyeti'ne ilişkin ilk deneyimleri *Ahter* gazetesinin sayfalarındaki yansıması sayesinde vücuda geldi. *Ahter*'in ilk sayısı 16 Zilhicce 1292/13 Ocak 1876'da yani Osmanlı Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleştiği yıl yayınlandı. *Ahter*'in yayınının Osmanlı Meşrutiyeti'nin başlangıcına tekabül etmesi, bu gazetenin İranlılar için Meşrutiyet'e giden olayları ve Meşrutiyet'in doğrudan ilanını ve sonrasını izlemesini ve anlatmasını mümkün kılmıştır. Bu çakışma tesadüf değildir, daha ziyade İran Meş-

[1] *Ahter*, Yıl: 1, Sayı: 1 (16 Zilhicce 1292/13 Ocak 1876), 1; bkz. Görsel: I.
[2] *Ahter*, Yıl: 8, Sayı: 16 (17 Rebi'ül-Ahir 1299/7 Mart 1882), 124.
[3] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 46 (9 Zilhicce 1298/3 Kasım 1881), 372.

rutiyeti'nin düşünsel temellerini Osmanlı Meşrutiyeti'ni takip edecek şekilde hazırlamak için amaçlı ve bilinçli bir hareketti.

İran'da modern kültür ve edebiyatı aktarmanın yollarından biri olarak *Ahter*'in rolü hakkında birçok çalışma yapılmış ve bu konuda onlarca kitap, makale ve tez yazılmıştır.[4] Ancak onların hiçbiri, Osmanlı Meşrutiyeti'nin İran'a aktarılmasında *Ahter* gazetesinin rolüne özel olarak değinmemiştir. Bu inceleme, bu boşluğu doldurmaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.

II. İran Modernitesi İçin Bir Model Olarak Osmanlı

Avrupa'da modernitenin başlamasıyla eşzamanlı olarak Osmanlı devleti, İslam topraklarının büyük bir bölümünü kaplayan en büyük İslam devleti sayılırdı ve böyle bir imkan nedeniyle İslam dünyasına örnek ve ilham kaynağı olması tabii idi. Her ne kadar bazı araştırmacılar İran'a komşuluğunun ve İran'a coğrafi yakınlığının Osmanlı'yı İran modernitesi için bir modele dönüştürmede önemli bir etken ve dolayısıyla Osmanlı'nın İranlıların yurtdışındaki gazeteciliği için ilk merkez olduğu şeklinde değerlendirmelerde bulunuyorsa da açıktır ki bütün cevap bundan ibaret değildir. Zira Rusya da İran'ın yakın komşusu olmasına karşın böyle bir şey orada gerçekleşmedi. Bu konuda asli rolü dini bağların oynamış olduğu görülüyor; bu sebeple İslam birliği meselesinin Osmanlıların bir

[4] Örneğin, bkz. Daryuş Golami, *Terakki-hahi der Asr-ı Nasiri be Revayet-i Rûzname-yi Ahter* [*Ahter Gazetesine Göre Nasırı Döneminde İlerleme Taraftarlığı*](Tehran: Moverrihan-i Tarih, 1397); Azer Celiliyan, *İn'ikas-i Revabet-i İran ve Osmani der Rûzname-yi Ahter: Ez Meşrutiyet-i Osmani ta Meşrutiyet-i İran* [*İran-Osmanlı İlişkilerinin Ahter Gazetesine Yansıması: Osmanlı Meşrutiyeti'nden İran Meşrutiyeti'ne*] (Sistan ve Beluçistan: Sistan ve Beluçistan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1382); Nahid Seyyari, *Berresi-yi Ilel-i Tose'e-Neyaftegi-yi İran ez Didgah-i Rûzname-yi Ahter* [*İran'ın Azgelişmişliğinin Sebeplerinin Ahter Gazetesinin Perspektifinden İncelenmesi*] (Yezd: Yezd Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1391); Daryuş Golami ve Morteza Dehkan-nejad, "Rûykerd-i Rûzname-yi Ahter (Kameri 1292—1314) be Sahtar-sazi-yi Medeni ba Tekyeber Nehad-i Meclis-i Şûra (Parlman)" [*Ahter Gazetesinin (Kameri 1292-1314) Şûra Meclisi'ne (Parlamento) Dayalı Sivil Yapılanmaya Yaklaşımı*], *Fasl-nâme-yi Pejûheşhâ-yi Ulûm-i Tarihi* 10: 2 (1397),191-209; Mehdi Ref'eti-Penah, "Endişe-yi Azadi ve Aksam-i ân ez Did-i Rûzname-yi Ahter" ["Ahter Gazetesi Açısından Özgürlük Düşüncesi ve Türleri"], *Fasl-nâme-yi İlmi-yi Tahassosi-yi Karnâme-yi Tarih* 1: 1 (Güz 1393), 75-92; Müslim Abbasi, "Tesir-i Rûzname-yi Ahter ber Pedide-yi Kanunhahi der İnkılab-i Meşrutiyet" ["Ahter Gazetesinin Meşrutiyet Devrimi'nde Kanun Taraftarlığı Olgusuna Etkisi"], *Yâd* 85 (Güz 1386), 102-122; Hasan Hazreti, "Mukayase-yi İhtiyarat-i Soltan der Kavânîn-i Esasi-yi Meşrute-yi İran ve Meşrute-yi Evvel-i Osmani (m. 1876)" ["İran Anayasası ve Osmanlı Birinci Meşrutiyeti'nde Sultanın Yetkilerinin Karşılaştırılması"], *Faslnâme-yi el-Zehra* 17: 65 (Yaz 1386), 57-70; Hasan Hazreti, "Rûyayi-yi Sonnet ve Teceddod der Tedvîn-i Kanun-ı Esasi-yi Osmani" ["Osmanlı Anayasasının Oluşumunda Gelenek ve Modernitenin Karşılaşması"] *Motaalat-i Tarih-i İslam* 1: 2 (Güz 1388), 57-73; Abbas Gadimi-yi Gidari ve Ali Sadıki Kakrûdi, "Rûykerd-i Rûzname-yi Ahter be Endişehâ-yi Siyasi-yi Cedid ve İnkılab-i Feranse" ["Ahter Gazetesinin Yeni Siyasi Fikirlere ve Fransız Devrimi'ne Yaklaşımı"], *Faslnâme-yi Tarih* 4: 14, 133-149; Mehrnaz Bihruzi ve Fatime Sahraneverd, "Berresi-yi Goftimanhâ-yi Siyasi-yi Asr-i Nasiri ba Tekid ber Rûznamehâ-yi Brûnmerzî: Rûzname-yi Ahter" ["Sınır Ötesinde Yayınlanan Gazeteler Üzerinden Nasıreddin Şah Döneminin Siyasi Söylemlerinin İncelenmesi: Ahter Gazetesi"], *Neşriye-yi Tarih* 32 (Kış 1392), 7-37.

model olmasında etkisiz olduğu düşünülemez. Nitekim *Ahter* gazetesinin bir sayısında Osmanlı'nın İstanbul'da yaşayan İranlılar için sahip olduğu nev'i şahsına münhasır rolü şu şekilde açıklamaktadır:

> İran'ın Büyükelçisi Sayın Celalet-meâb Muin'ül-Mulk... Kalbimizin derinliklerinden, yüce Osmanlı devletini ve asil milletini dost sayıyor, iki yüce devletin anlaşmasına ve birliğine önem veriyoruz. Bu ülkede yaşayan İranlılar da tüm milli meclislerinde, kendi devletleri gibi Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin de güçlenmesini ve kalıcılığını ve her iki devletin zaferini tek olan Allah'ın dergâhından talep etmektedirler. Ne Hindistan'daki, ne Çin'deki, ne Rusya ve diğer ülkelerdeki İranlıların o ülkelerin hükümdarları ve temsilcileri için resmen dua etmeye kendilerini borçlu hissetmediği gizli bir şey değildir, ancak bu memleketteki bütün İranlılar tüm milli tören ve toplantılarında kendi yüce hükümdarlarına dua ederken Osmanlı Sultanı'na da dua etmeyi İslami görevlerinden saymaktadır.[5]

Ortak dinin yanında ortak dil olgusunun da altı çizilmelidir. Özellikle Azerbaycan'daki İranlıların çoğunun dili Türkçe olduğundan ortak dil Osmanlı'daki Azerbaycanlı İranlıların faaliyetleri için daha elverişli bir ortam sağladı. Nitekim *Ahter* gazetesinin ilk yöneticileri ve editörlerinin Azerbaycanlı olmaları bu etkenin bir göstergesidir. Üçüncü ana etken olarak da Osmanlı'da Meşrutiyet Devrimi'nin meydana gelmesi neticesinde oradaki siyasi atmosferin göreli olarak açılması sayılabilir.

İslam dünyasında ilk anayasa ve meşrutiyet tecrübesi Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmektedir. Osmanlı Meşrutiyeti, Sultan Abdülaziz döneminde medrese öğrencilerinin isyanı ve ulemanın desteği ile başladı ve en sonunda iki halifenin azledilmesi ve II. Abdülhamid'in iktidara gelmesi ile başarıya ulaştı. Sultan II. Abdülhamid 18 Ramazan 1293/7 Ekim 1876'da Midhat Paşa, Said Paşa ve Süleyman Paşa tarafından yazılan anayasanın üç ana taslağını incelemesi amacıyla bir komisyonun kurulması emrini verdi. İki ay süren müzakerelerin ardından anayasanın nihai metni Sultan Abdülhamid tarafından imzalandı ve 7 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876 tarihinde resmen ilan edildi.[6] İstanbul vasıtasıyla Batı dünyası ile doğrudan temas halinde olan ve modern dünyanın değişim ve gelişmelerini gözlemleyerek İran'ın geri kalmışlığının daha fazla farkına varan İranlı düşünürler ve modernleşmeciler[7] de Batılı fikir ve kalıpları sınamış olarak İslam kültür ve ilkeleriyle belli bir dereceye kadar uyumlu hale getiren İslami (Osmanlı) devlet kanalından almayı bilinçli olarak tercih etti.[8]

---

[5] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 11 (8 Rebi'ül-Ahir 1298/10 Mart 1881), 89-90.

[6] Hasan Hazreti, *Meşrute-yi Osmani* [*Osmanlı Meşrutiyeti*] (Tehran: Pejûheşkede-yi Tarih-i İslam, 1389), 160-176.

[7] Talib Abidi, *Tesir-i İstanbol ber Hareketha-yi Doletmerdan ve Azadi-hahan-i İrani* [*İranlı Devlet Adamlarının ve ve Özgürlük Taraftarlarının Hareketlerinde İstanbul'un Tesiri*] (Tehran: Tahran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1377), 43.

[8] Rıza Dehkani, "Zarurethâ ve Rahkarhâ-yi Tercome-yi Mutûn-i Tarihi-yi Osmani be Farsi" ["Osmanlı Tarihi Metinlerini Farsçaya Çevirmenin Zaruretleri ve Stratejileri"], *Pejûheş-nâme-yi*

Takizade de Osmanlı Meşrutiyet Devrimi'ni İran'daki Meşrutiyet taraftarlığının örneği olarak görmektedir.[9] Bu örneğin, bu devrimin hem adına hem sürecine hem de içeriğine, özellikle anayasaya yansıdığı söylenebilir. Söylemeye gerek yok ki "Meşrutiyet" kelimesi de İran'a Osmanlı'dan gelmiş ve ilk olarak orada kullanılmıştır.[10] İlk kez Mirza Hüseyin Han-ı Sepehsalar bu kelimeyi kullanmış ve İran'ın siyasi ve kültürel alanına yaymış görünmektedir. Osmanlılar da kelimenin aslını Arapçada şart anlamına yakın olan Fransızca "la charte" kelimesinden almıştır. Bu terim, meşrutiyetin siyasal yazınında, hukuk devleti veya anayasanın muadilidir ve her şeyden ziyade padişahın gücünü kısıtlama ve şarta bağlamayı vurgulamak için kullanılmaktadır. Belki de bu yüzden İslam'ın siyasal literatüründe de böyle bir kavram için *Meşrutiyet* kullanılmıştır. 19. yüzyıl modernist Arap düşünürlerinden Tahtavi, Fransa'nın meşrutiyetini "el-şarta" olarak adlandırır ki bu aynı zamanda "la charte"ın karşılığıdır. Buna istinaden kanun, meşrutiyet ve "la charte" arasında bir ilişki kurulabilir.[11] Daha öncesinde Gülhane Hattı'na da "Şartname" adı verilmişti çünkü o ferman da padişahın gücünü sınırlandırıp şartlara tâbi kılmaktaydı.[12]

III. İstanbul'da Yaşayan İranlıların İlk Düşünsel ve Kültürel Halkası Olarak *Ahter*

İstanbul, genel olarak İranlılar için çekici bir şehirdi ve çok sayıda İranlı aydın, işadamı ve yazar, yaşam veya zorunlu göçleri için bu şehri seçmişti. 1302/1885 yılında ve Osmanlı Meşrutiyeti'nden kısa bir süre sonra İstanbul'a giden Mirza Hüseyin Han-ı Ferahani, o şehirdeki İranlı vatandaşlarının sayısının yaklaşık on altı bin olduğunu kaydetmektedir.[13] Diğer ülkelerin aydınları ve özgürlükçüleriyle temasları ve çeşitli gazete ve dergileri okuyup incelemeleri neticesinde İstanbul'daki İranlılar zamanla özgürlükçü talepleri benimsiyor ve bu düşünceler onlarda büyük bir hızla büyüyordu.[14] Bu durum İstanbul'daki bazı İran elçilerini dahi etkisi altına almaktaydı. Örneğin, İran'ın büyükelçisi ve siyasi temsilcisi unvanıyla İstanbul'da bulunduğu on iki yıllık dönemde Mirza Hüseyin

İntikadî-yi Mutûn ve Bername-hâ-yi Ulûm-i İnsanî, Pejûheşgah-i Ulûm-i İnsani ve Motaleat-i Ferhengi 11: 2 (Güz ve Kış 1390), 5-6.

[9] Hasan Takizade, *Makalehâ-yi Takizade* [*Takizade'nin Makaleleri*], Cild: 1 (Tehran: [y.y.], 1349), 39.

[10] Takizade, *Makalehâ-yi Takizade*, 253-254.

[11] Abdolhadi Hairi, *Teşeyyo' ve Meşrutiyet ve Nakş-i İraniyan-i Mukîm-i Irak* [*Şiilik, Meşrutiyet ve Irak'taki İranlıların Rolü*] (Tehran: Emir Kebir, 1364), 287-291; ayrıca bkz. Kobad Mansur-Baht ve Mehdi Fereci, "Mefhum ve Erkan-i Meşrutiyet der Rûzname-yi Habl el-Metin-i Kalküta" ["Kalküta'daki Habl el-Metin Gazetesinde Meşrutiyet Kavramı ve İlkeleri"], *Cami'e-şinasi-yi Tarihi* 1: 1 (Güz ve Kış 1394), 136 ve sonrası.

[12] Ali Vefadar, "Berresi ve Tahlil-i Vaje-yi Meşrute ve Monasebât-i an" ["Meşrute Kelimesi ve İlişkilerinin Tahlili"], *Name-yi Encomen* 71 (Yaz 1383), 109.

[13] Mohammed Hoseyn Ferahani, *Sefernâme-yi Mirza Hoseyn Ferahani* [*Mirza Hüseyin Ferahani'nin Seyahatnamesi*] (Tehran: Firdevsi, 1362), 129.

[14] Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet Devrimi Tarihi*], Cild: 5 (Tehran: Sohan, 1385), 1024.

Görsel I: *Ahter*, Yıl: 1, Sayı: 1 (13 Ocak 1876).

Görsel II: *Ahter*'in yayınına ara verdikten sonra çıkan ilk sayısından birinci sayfa, 11 Ocak 1877.

Han-ı Sepehsalar özellikle Fuad Paşa, Âli Paşa ve Midhad Paşa gibi Tanzimat döneminin ilerici devlet adamları ile yakın ilişkiler içinde olmuştur.[15] İstanbul'dan bildirdiği 1 Safer 1284/4 Haziran 1867 tarihli bir raporunda şöyle yazıyor: "Yabancılar, Osmanlı liderlerinden, Fransızların "conseil d'état" diye adlandırdığı bir meclis-i şûra-yı devlet kurmalarını ısrarla talep ediyorlar. Bu ıslahat millet ve hükümetin ilerlemesini sağlayacaktır."[16] Cemşid Behnam adlı araştırmacı ise isabetli bir tabirle, İstanbul'u "İran'ın modernleşme yolunda bir konak" olarak adlandırmıştır.[17] İstanbul'da yaşayan en aktif İranlı gruplar, Mirza Ağa Han-ı Kirmani ve "Defter-i Tanzimat"ın yazarı olup Osmanlı Tanzimatı'nı ve özellikle Midhat Paşa'nın eylemlerini İran için iyi bir örnek olarak gören Mirza Melkum Han[18] gibi aydınlarla Seyyid Cemaleddin Esedbadi[19] gibi Kaçar sarayını

---

15 Feridun Ademiyet, *Endişe-yi Terakki ve Hukumet-i Kanun-ı Asr-ı Sepehsalar* [*Sepehsalar Dönemi-nin İlerleme Düşüncesi ve Hukuk Devleti*] (Tehran: Harezmi, 1385).

16 Feridun Ademiyet, *Fekr-i Azadi ve Mukaddeme-i Nehzat-i Meşrutiyet-i İran* [*Özgürlük Düşüncesi ve İran Meşrutiyet Hareketinin Başlaması*] (Tehran: Sohen, 1340), 61; Nazım'ul-İslam Kermani, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan* [*İranlıların Uyanışının Tarihi*], Cild: 2 (Tehran: Agâh, 1381), 106.

17 Cemşid Behnam, "Menzilgahî der Rah-i Teceddod-i İran" ["İran'ın Modernleşmesinde Bir Konak"], *İran-nâme* 24 (Bahar 1372), 271.

18 İbrahim Safayi, *Namehâ-yi Tarihi* [*Tarihi Mektuplar*] (Tehran: Babek, 2535 [1355]), 14-16.

19 Resul Arabhani, "Tahlilî ber Caygâh-i Ulema-yi İrani der Bername-yi Pan-İslamism-i Osmani ez Menzer-i Esnad ve Revayetha-yi Osmani" ["Osmanlı Belge ve Anlatıları Açısından İranlı Ulemanın Osmanlı'nın Pan-İslamizm Programındaki Konumunun Analizi"], *Tarihname-yi İran ba'd ez İslam* 7 (Güz ve Kış 1392), 150 ve sonrası; Hadi Hosroşahi, "Seyyed

eleştiren ulema, siyasi yetkililer ve İran Büyükelçiliği'nin[20] çalışanları, okulların mezunları, kurumlarda çalışanlar,[21] işadamları ve tüccarlardı.[22]

Ahter gazetesi, İstanbul'da yaşayan farklı İranlı grupları birbirine bağlayan ilk merkezdi. İran'ın Osmanlı büyükelçisi Mirza Muhsin Han-ı Muin'ul-Mulk, *Ahter*'in yayınlanmasına çok yardımda bulundu.[23] *Ahter*'in genel yayın yönetmeni, Necef-Ali Han-ı Huyî, çevirmen ve İran'ın büyükelçi yardımcısıydı. Çoğu Osmanlı aydını, politikacısı ve âlimi Fars diline aşina olduğundan İran hükümeti başlarda *Ahter* gazetesi aracılığıyla Osmanlı hükümetini ve toplumunu etkilemeyi umuyordu; bu nedenle İran Büyükelçisinin Osmanlı'daki ilk Farsça gazetenin yayınlanmasını desteklemesine izin verdi ve hatta ona mali yardım sağladı. Ancak durumun tam tersi olduğunu ve *Ahter*'in İran politikasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir yansımasından ziyade, Osmanlı Meşrutiyeti'nin İran'a aktarılmasının aracı olduğunu fark ettikten sonra ona karşı çıktı. Osmanlı siyaset ve kültür ehlinin *Ahter* gazetesini hoş karşılamaması ve İstanbul'da yaşayan bazı İranlı devlet adamlarının bu gazeteye karşı ilgisizliği, *Ahter*'in ikinci yılının son sayısına da yansıdı ve gazete müdüründe şaşkınlık ve kırgınlık yarattı.[24] *Ahter* gazetesinin müdürü Mirza Tahir Tebrizi ve başeditörü Hacı Mirza Mehdi, *Ahter*'in yayınlanmasından önce İstanbul'da önde gelen İranlı iş adamlarındandı. İstanbul'daki İranlı işadamları da *Ahter*'i maddi olarak desteklemekteydi.[25] *Ahter*'in satış temsilcilerinin çoğu da Osmanlı sınırları içinde ve dışında bulunan tüccarlardı. Örneğin, Tebriz'deki *Ahter* satış temsilcisi İbrahim Ağa Kaşanlı bir tüccar; Reşt'teki İsfahanlı bir tüccar Muhammed Ağa; Kirmanşah'ta Hasan Vekil'ül-Tüccar; Bağdat'ta İsfahanlı bir tüccar Ağa Muhammed Kazim; Erzurum'da Molla Sadık Dilmagani bir tüccar; Beyrut'ta Hacı Baba Dilmagani bir tüccar; İskenderiye'de Ümde'ül-Tüccar Habib Garazuzi ve Kalküta'da Muhammed Ali Şirazlı bir tüccardı.[26]

İstanbul'da ve İzmir gibi diğer bazı Osmanlı şehirlerinde İranlı öğretmenlerin öğrencilere Farsça ders verdiği İran okulları vardı. Bu okullara dair haberler sıklıkla *Ahter*'de yayınlanıyordu.[27] Seyyid Cemal de İstanbul'da kaldığı süre bo-

---

Cemaleddin-i Esedabadi ve Rûzname-yiAhter" ["Seyyid Cemaleddin Esedabadi ve *Ahter* Gazetesi"], *Keyhan-i Endişe* 52 (Behmen ve İsfend 1372), 135-148.

[20] Ademiyet, *Endişe-yi Terakki ve Hukumet-i Kanun-ı Asr-ı Sepehsalar*, 131-137; Rahim Reis-niya, *İran ve Osmani der Astane-yi Karn-i Bistom* [*Yirminci Yüzyıl Arifesinde İran ve Osmanli*] (Tebriz: Setûde, 1374), 49.

[21] Muhammed Ali Pirzade, *Sefaretname-yi Haci Pirzade* [*Hacı Pirzade'nin Sefaretnamesi*], Cild: 2 (Tehran: Babek, 1360), 84.

[22] Ahmed Han Melik Sasani, *Yâdbûhâ-yi Sefaret-i İstanbul* [*İstanbul Büyükelçilik Hatıralari*] (Tehran: Esatir, 1378), 103.

[23] Nasıreddin Pervin, *Tarih-i Rûzname-negari-yi İraniyan ve Diger Parsi-nevisan* [*İranlıların ve Diğer Farsça Yazanların Gazeteciliğinin Tarihi*], Cild: 1 (Tehran: Merkez-i Neşr-i Daneşgahi, 1377), 255.

[24] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 59 (18 Rebi'ül-Evvel 1293/13 Nisan 1876), 1.

[25] Reis-niya, *İran ve Osmani der Astane-yi Karn-i Bistom*, 419.

[26] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 12 (21 Rebi'ül-Evvel 1297/3 Mart 1880), 100.

[27] Örneğin, *Ahter*, Yıl: 12, Sayı: 26 (7 Rebi'ül-Ahir 1303/13 Ocak 1886), 206-207.

yunca gazeteye destek veriyordu. *Ahter* aynı zamanda İstanbul'da yaşayan İranlı aydınlar ile Kafkasya'da, Avrupa'da ve elbette İran içindeki aydınlar arasında da ilk bağlantıydı. *Ahter*'de yazan en önemli aydınlar arasında Mirza Yusuf Müsteşar'ül-Devle, Mirza Hüseyin Habir'ül-Mulk, Mirza Habib İsfahani, Mirza Ağa Han Kermani, Ahmed Ruhi, Ali Muhammed Han Kaşani ve Talibof'a işaret edebiliriz. Bu isimler, İranlıları dünyadaki güncel gelişmelerden haberdar etmekte ve meşrutiyete yönlendirmekte başlı başına büyük bir rol oynadı.[28] Mirza Ağa Han Kermani, *Ahter* gazetesinin yazarlarından biriydi. Mirza Melkum'a yazdığı 5 Rebi'ül-Ahir 1308/18 Kasım 1890 tarihli mektubunda kendini tanıtma amacıyla şöyle yazmaktadır: "Geçen yıl *Ahter* gazetesinde Mirza Ağa Han Kermani imzası ile konuşma ve yazma sanatı üzerine bir makale okumuşsanız o, bendenizim ki İran'daki kargaşa yüzünden kalbi hepinizden yüz kat daha yaralı olan biriyim."[29] Mirza Ağa Han, *Ahter* gazetesinde Kaçar sarayını eleştiren birçok makale kaleme aldı ve Nasıreddin Şah'ı sinirlendirdi. Dovletabadi bu konuda şöyle yazıyor: "Emin'ül-Sultan, Şah'ı Mirza Ağa Han'a karşı o kadar doldurmuştu ki Şah bazen ayağını sertçe yere vurup sinirle Ağa Han Kermani'nin adını söylüyor ve dudaklarını ısırıyor. Bazen de 'Kim Ağa Han'la yazışırsa evini başına yıkacağım' diyor."[30] Sonunda, Mirza Ağa Han Kermani'nin İran'a geri getirilmesine ve Safer 1314/Ağustos 1896'da idam edilmesine yol açan işte bu yazılardı.[31]

Ahter'in ticari işlevi inkar edilememekle beraber yine de *Ahter*, İran meşrutiyetçiliğinin ilk fikri nüvelerini harekete geçirdi ve onu ülke içinde ve dışında İranlılar arasında yaygınlaştırdı. Osmanlı Meşrutiyeti'nin zaferi ise İranlı meşrutiyetçiler arasında her şeyden çok umut tohumlarını ekti. *Ahter*'in vekillerinin (satış temsilcilerinin) olduğu Tahran, Tebriz, İsfahan, Şiraz, Reşt, Meşhed, Kirmanşah, Senendec, Hemedan, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, İzmir, Beyrut, İskenderiye, Kahire, Haydarabad, Kalküta, Madras ve Karaçi[32] gibi şehirlerle gazetenin, temsilcisi bulunmadığı halde satışının olduğu bölgelere bakıldığında,[33] *Ahter*'in İstanbul'daki İranlıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinin yanı sıra Hindistan, Kafkasya, Arap dünyası, Batı ve İran'daki halkla düzenli bir şebekede birbirine bağlamış olduğu, bu sebeple de siyasi parti ve teşekküllerin yokluğunda siyasi bir parti işlevini yerine getirdiği söylenebilir.

---

[28] Abdolhoseyn Nevai, "Mokaddeme ber Rûzname-yi Ahter" ["Ahter Gazetesine Giriş"], içinde *Ahter*, Cild: 1 (Tehran: Ketabhane-yi Milli, 1378), 4-12.

[29] Ağa Han Kermani, *Namehâ-yi Teb'id* [*Sürgün Mektupları*], yay. haz., Homa Natik ve Muhammed Firuz (Köln: Neşr-i Ufuk, 1369), 48.

[30] Yahya Dovletabadi, *Hayat-ı Yahya* [*Yahya'nın Hayatı*], Cild: 1 (Tehran: Attar, 1371), 125.

[31] Nazım'ul-İslam Kermani, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, Cild: 2, 156; Dovletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cild: 1, 166.

[32] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 12 (21 Rebi'ül-Evvel, 1297/3 Mart 1880), 100; *Ahter*, Yıl: 17, Sayı: 2 (1 Muharrem 1308/26 Nisan 1890), 16.

[33] *Ahter*, Yıl: 13, Sayı: 18 (8 Cemaziye'l-Evvel 1304/2 Şubat 1887), 143.

IV. *Ahter* Gazetesinin Tanıtımı

Yönetimi Muhammed Tahir Tebrizi'de olan *Ahter*'in ilk sayısı 16 Zilhicce 1292/13 Ocak 1876'da yani Osmanlı Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleştiği yıl yayınlandı. *Ahter* gazetesi, 1293/1876'da bir süreliğine kapandı ancak kültür severlerin yardımı ve muhtemelen bazı Osmanlı uyrukluların da desteğiyle nihayet 1294/1877'de yeniden yayınına başladı ve 1314/1896'ya kadar 20 yıl yayınlanmaya devam etti.[34] Başlarda Cuma ve Pazar günleri hariç her gün yayınlanan *Ahter* bir süre sonra haftada iki kez yayınlandı, daha sonra yayınını haftada bir defayla sınırlandırdı. *Ahter*'in yıllık fiyatı üçüncü yılında (1294/1877), Osmanlı İmparatorluğu'nda 4 beyaz Mecidi, Hindistan'da 14 Rupi, Rusya'da 10 kâğıt Manat, Avrupa'da 30 Frank, Tebriz'de 3 Tuman 5 bin Dinar ve Tahran'da ise posta ücreti dahil 4 Tuman idi.[35] *Ahter*'in yayınlandığı yıllar boyunca gazeteye birçok kez yansıyan büyük sorunlardan biri farklı şehirlerin temsilcilerinin abonelik parasını posta ile göndermeye dair verdikleri sözde durmamasıydı. Aboneler, *Ahter*'e ödeme yaptıklarını bildiriyordu ancak temsilciler onu göndermiyordu. Bu sorun diğer yerlerden daha çok Hindistan'da mevcuttu.[36]

Bazı makalelerin müstear isimle ya da "Bir İranlı" imzasıyla yayınlandığı[37] *Ahter*, Avrupa gazetelerinden çok çeşitli konulardaki yazıların yanı sıra *Vakit* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi Türk gazetelerinden de yazıları tercüme ederek kendi sayfalarında yayınlıyordu.[38] *Ahter* her yılın başında, hedeflerini hatırlatan, geçmişi tartışan ve eleştiren ve takip eden yıl için politikasını özetleyen bir başyazıya yer veriyordu. Örneğin, gazetenin sekizinci yılının (1299/1881) "Arz-ı Mahsus" başlığını taşıyan başyazısı gazetenin devlete, millete, insanlığa ve İslam'a hizmete ısrarından söz etmiş ve gazetenin abonelik ücretini zamanında ödeyen abonelerine teşekkür etmiştir.[39]

Ahter önce Osmanlı postanesi ve Bayezid aracılığıyla Azerbaycan'a, oradan da İran'ın diğer noktalarına ulaşıyordu. Ancak gazetenin yöneticileri, Bakü ve Reşt üzerinden Tahran'a teslimat yapabilmek ve İran'a teslimatı kolaylaştırmak ve hızlandırmak adına *Ahter*'i Rus postanesine de veriyordu. Ancak bir süre sonra ilk yolun daha iyi olduğunu anladılar ve *Ahter*'in dağıtma sorumluluğunu Osmanlı postanesine geri verdiler.[40] İran hükümeti *Ahter*'in ülkeye sokulmasına

---

[34] Ademiyet, *Endişe-yi Terakki ve Hukumet-i Kanun-ı Asr-ı Sepehsalar*, 408; Mesud Berzin, *Şenasname-yi Matbu'at-i İran ez 1215 ta 1357 Şemsi* [*Şemsi 1215-1357 Yılları Arası İran Basını*] (Tehran: Behcet, 1371), 38.

[35] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 11 (24 Safer 1294/10 Mart 1877), 8.

[36] *Ahter*, Yıl: 13, Sayı: 18 (8 Cemaziye'l-Evvel 1304/2 Şubat 1887), 143.

[37] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 11 (8 Rebi'ül-Ahir 1298/10 Mart 1881), 89-90.

[38] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 47 (18 Zilhicce 1297/22 Ekim 1880), 351; *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 42 (11 Zilkade 1298/5 Ekim 1881), 336.

[39] *Ahter*, Yıl: 8 Sayı: 1 (30 Zilhicce 1299/24 Kasım 1881), 1.

[40] *Ahter*, Yıl: 12, Sayı: 42 (30 Recep 1303/5 Mayıs 1886), 329.

izin vermiyordu, ancak gazetenin yöneticileri onu yabancı gezginler, İran'daki yabancı elçilik yetkilileri ve diğer hileler aracılığıyla ülkeye ulaştırıyorlardı.[41]

Ahter ikinci yılında, 18 Rebi'ül-Evvel 1293/13 Nisan 1876'daki 60. sayısı itibariyle kapanmış olup bu sayı yayın döneminde bulunmamaktadır. *Ahter*'in 61. sayısı, on ay sonra 25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877 tarihinde yayınlandı. *Ahter*'in yeni döneminin ilk sayısında "Sözün Başlangıcı" başlıklı başyazıda şu satırlar yer almaktadır:

> Bu mesnevi bir süredir ertelendi
>
> Kanın süt olması için fırsat gerek
>
> Senin bahtın, senin çocuğun doğmayana kadar
>
> Kan, şirin süte dönüşmez, iyi dinle...[42]
>
> Bazı engeller ve sebepler dolayısıyla önceki idare çaresiz kalıp *Ahter*'i kendi ihtiyarıyla kapatmak zorunda kaldı. Artık bu nedenleri ve bu engellerin ayrıntılarını konuşmaya gerek yok. *Ahter* okuyucularından özür diledikten sonra onca fedakârlıktan ve işin başlarında yönetime gelen zarardan sonra bugün Allah'ın yardımıyla basım ve yayına yeniden başlaması mümkün oldu. *Ahter* okurlarından civanmertlikleriyle özrümüzü kabul etmelerini umuyoruz. (Ve-l'ozru inde kiram en-nasmagbulun).[43]

Ahter'in müdürü 9. yıl, 24. sayı ve 16 Cemaziye'l-Ahir 1300/24 Nisan 1883 tarihli gazetenin 181. sayfasında bazı engeller dolayısıyla gazetenin yayınının durdurulduğunu haber verdi. İki yıldan biraz fazla bir süre sonra, 9 Şevval 1302/21 Ocak 1883'te "Eğer günler gittiyse, 'gitsin, sorun yok, korkma' de/Ey senin gibi temiz hiç olmayan, sen kal" beytini başlığına koyarak çalışmalarına yeniden başladı.[44] 30 Rebi'ül-Evvel 1314/8 Aralık 1896 tarihli 23. yıl, 10. sayısı son sayısı olan *Ahter* gazetesinin yayını daha sonra Osmanlı hükümeti tarafından durduruldu. *Ahter*, dokuz cilt halinde Milli Kütüphane tarafından merhum Abdulhoseyin Nevayi'nin sunuşuyla ve 1378-1380 yıllarında yeniden basılmış olup dijital versiyonu da mevcuttur.[45]

V. *Ahter*'in İçeriği

Ahter'in sayılarının çoğunluğu sekiz sayfa olup bir başyazı ile başlamaktadır. *Ahter*'in içeriğinin büyük kısmı İran, Osmanlı ve dünyanın diğer ülkelerindeki muhtelif şehirlerden ve çoğunlukla *Ahter*'in aboneleri tarafından gazeteye gön-

---

[41] Goel Cohen, *Tarih-i Sansür der Matbu'at-i İran* [*İran Basınında Sansürün Tarihi*], Cild: 1 (Tehran: Agâh, 1363), 103-105.
[42] Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinin başlangıcındaki beyitlere göndermede bulunuluyor (*editörün notu*).
[43] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 61 (25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877), 1.[Özür, şeref sahibi/yüce insanlar nezdinde makbuldür, anlamına gelen Arapça ifade (*editörün notu*)]. Bu sayfa için bkz. Görsel: II.
[44] *Ahter*, Yıl: 11, Sayı: 1 (9 Şevval 1302/21 Ocak 1883), 1.[Bu beyit, Mevlânâ'nın Mesnevi'sindendir (*editörün notu*)].
[45] Nevayi, "Mokaddeme-yi Ahter", Cild: 1, 1-14.

derilen mektuplardan oluşmaktaydı.[46] *Ahter* bazen Avrupa, Mısır, Hindistan, Kafkasya ve diğer bölgelerden çeşitli gazetelerin içeriklerini tercüme edip yayınlıyordu.[47] Ayrıca Nasıreddin Şah dönemindeki İran gazetelerinden de bazı makalelere yer vermekteydi.[48] Bazılarıyla da edebi bir tartışmaya girerek onlara özgür ve bağımsız olduğunu gösteriyordu.[49] *Ahter*, bazen İran sarayı ve hükümetinin haberlerini ve hatta Şah'ın elyazılarının metnini ve diğer ülkelerdeki çeşitli İran büyükelçiliklerinin haberlerini yayınlıyordu.[50] *Ahter*'in ayrıca Osmanlı İmparatorluğu içindeki haberlere yer veren "Dahiliye" adlı daimi bir sütunu vardı.[51] Bu sütun, 1876-1896 yıllarındaki Osmanlı iç gelişmeleri ve dış ilişkileri için çok önemli bir tarihsel kaynaktır ve araştırmacılar bu dönemde Osmanlı tarihini dışarıdan ve gayri resmi bir bakış açısından inceleyebilir. *Ahter*, yöneticilerinin Azerbaycan kökenli olması nedeniyle, bu bölgenin Osmanlılarla olan sınır konularına çok büyük ve sıra dışı bir ilgi göstermekteydi. Bu nedenle, İran ve Osmanlı arasındaki sınır anlaşmazlıkları hakkında ve esas olarak Kürt aşiretlerin savaşlarına odaklanan yüzlerce rapor, haber ve analiz görülebilir.[52] Bu nedenle *Ahter*, Kürt Şeyh Ubeydullah İsyanı da dahil olmak üzere bu bölgedeki bazı gelişmeleri incelemek için en önemli birincil kaynaktır.[53] *Ahter*'in "Hariciye" başlığı altında telgraf, mektup ve diğer gazetelerden haberlere dayanarak Batılı ve Doğulu ülkelerle İran'daki olayları yayınlayan bir sütunu da bulunmaktaydı.[54] Kimi zaman da "Hariciye" sütununun yanı sıra Mısır gibi bazı ülkelerin haberlerinin önemi nedeniyle o ülkelerdeki gelişmeler için "Mısır Haberleri" veya "Mısır Bölgesinin Haberleri" gibi bağımsız sütunlar da yer almaktaydı.[55]

Bununla birlikte *Ahter*'de yer verilen haberlerin en büyük kısmı, İran, İstanbul'da ve Osmanlı'nın diğer bölgelerinde ve dünyada yaşayan İranlılarla ilgiliydi. *Ahter* gazetesi aracılığıyla İranlıların İstanbul'da okullar, camiler, tekke ve Hüseyniye dışında belirli birkaç mahallede yaşadığı, kendi mezarlıklarına sahip olduğu ve taziye günlerinde polis gözetiminde kendi mahallelerinde ve çevredeki sokaklarda yas tuttuğu ve dikkate değer bir özgürlüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.[56]

Ahter'in yönetici ve satış temsilcilerinin çoğunun tüccarlık mesleği nedeniyle bu gazete İran'ın iktisadi tarihi, özellikle de bu dönemdeki dış ticareti için son

[46] *Ahter*, Yıl: 8, Sayı: 35 (2 Ramazan 1299/18 Temmuz 1881), 274; *Ahter*, Yıl: 14, Sayı: 47 (29 Zilkade 1305/18 Nisan 1888), 372, 374; *Ahter*, Yıl: 17, Sayı: 20 (18 Cemaziye'l-Evvel 1308/30 Aralık 1890), 156.
[47] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 23 (11 Rebi'ül-Ahir 1294/25 Nisan 1877).
[48] *Ahter*, Yıl: 8, Sayı: 13 (26 Rebi'ül-Evvel 1299/15 Şubat 1882), 101.
[49] *Ahter*, Yıl: 14, Sayı: 44 (8 Zilkade 1305/18 Temmuz 1888), 347-348.
[50] *Ahter*, Yıl: 14, Sayı: 47 (29 Zilkade 1305/18 Nisan 1888), 372, 374.
[51] *Ahter*, Yıl: 9, Sayı: 16 (19 Rebi'ül-Ahir 1300/27 Şubat 1883), 123.
[52] Örneğin, bkz. *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 47 (18 Zilhicce 1297/22 Ekim 1880), 355.
[53] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 3 (19 Muharrem 1298/22 Aralık 1880), 22.
[54] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 37 (7 Şevval 1298/1 Eylül 1881), 296.
[55] *Ahter*, Yıl: 12, Sayı: 48 (13 Ramazan 1303/16 Haziran 1886), 380; *Ahter*, Yıl: 12, Sayı: 29 (28 Rebi'ül-Ahir 1303/3 Şubat 1886), 227.
[56] *Ahter*, Yıl: 12, Sayı: 14 (12 Muharrem 1303/21 Ekim 1885), 105.

derece önemli bir kaynaktır.[57] *Ahter*, sayılarının çoğunda Osmanlı lirası da dahil olmak üzere itibarlı para birimlerinin İstanbul'daki sarraflara dayalı parite oranlarını yayınlamaktaydı. Bu haberler, okuyucuları Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihine de büyük ölçüde aşina kılabilir.[58] *Ahter*'in, bayi isimleri, kaybolan eşyalar, yeni kitaplar ve tıbbi gelişmeler gibi duyuru sütunları, gazete müdürünün "Tahir" imzasıyla yayınlanıyordu.[59] Kitap ilanları arasında Hüsrevan Celaleddin Mirza'nın mektubu gibi önemli kitapların yayınları duyurulmaktayken[60] tıp ilanlarında ise tıp alanındaki ve hastalıkların tedavisindeki en önemli gelişmeler halka ulaştırılmaktaydı.[61] *Ahter*'in sayfalarında zaman zaman Farsça şiirlere de yer verilmekteydi.[62]

Ahter'in Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin çevirisine yer verdiği sayısından 1. ve 2. sayfalar, 7 Şubat 1877.

[57] Örneğin, bkz. *Ahter*, Yıl: 17, Sayı: 7 (15 Safer 1308/30 Eylül 1890), 52-53.

[58] *Ahter*, Yıl: 13, Sayı: 18 (8 Cemaziye'l-Evvel 1304/2 Şubat 1887), 143.

[59] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 12 (21 Rebi'ül-Evvel 1297/3 Mart 1880), 100; *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 44 (5 Zilhicce 1297/8 Ekim 1880), 332.

[60] *Ahter*, Yıl: 8, Sayı: 21 (22 Cemaziye'l-Evvel 1299/11 Nisan 1882), 164.

[61] *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 21 (12 Cemaziye'l-Evvel 1298/11 Mayıs 1881), 182.

[62] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 48 (21 Zilhicce 1297/25 Ekim 1880), 355.

VI. Osmanlı Meşrutiyeti'nin İranlılar İçin Anlatıcısı Olarak *Ahter*

Ahter, meşrutiyet dahil olmak üzere Osmanlı'daki bütün gelişmeleri basit ve anlaşılır bir Farsça ile herkes için sayfalarında yayınlıyordu. Bu gazete, Osmanlı Meşrutiyeti'ni ayet ve hadislerden alıntılayarak meşrulaştıran ve onaylayan Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal ve Muhammed Paşa gibi bazı Osmanlı düşünürlerinin görüşlerini Farsçaya çevirip yayınlıyordu. *Ahter* ayrıca modern devlet ve milletin yanı sıra yurtseverliğin yayılması hakkında çok sayıda yazıya yer vermekteydi. *Ahter*'in ilk önemli işi Osmanlı Meşrutiyeti'nin haberlerini İran'a yaymak oldu. Osmanlı Meşrutiyet Fermanı, 7 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876 tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından imzalandı. 18 Rebi'ül-Evvel 1293/13 Nisan 1876 tarihinde bazı sorunlar nedeniyle faaliyetlerine ara verdiğini açıklayan *Ahter*, Osmanlı Meşrutiyeti'nin ilanı esnasında kapalıydı; ancak Meşrutiyet'in imzalanmasından on sekiz gün ve kendi yayınına ise sekiz ay ara verdikten sonra 25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877'de yeniden yayınına başladı.[63] *Ahter*'in Osmanlı Meşrutiyeti'nden üç haftadan daha kısa bir süre sonra yeniden faaliyete geçmesinin bu önemli olayla ilgisiz olmadığı anlaşılmaktadır. *Ahter* bu sayıda Meşrutiyet'e yol açan değişimleri, Cemaziye'l-Evvel 1293/Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in azledilmesini, Sultan V. Murad'ın onun yerine geçmesini, Abdülaziz'in öldürülmesini ve ardından Sultan Murad'ın çekilmesini ve Sultan II. Abdülhamid'in onun yerine geçmesini tartışmıştır. *Ahter*'in yazarı daha sonra Meşrutiyet'i "Osmanlılar için yeni bir talih" ve Sultan Abdülhamid'i "devlete ve millete can veren" olarak adlandırıyor ve Osmanlı Meşrutiyeti hakkında şöyle yazıyor:

> Kanun-ı Esasi'nin tesisiyle tebaya siyasi ve hukuki konularda özgürlük ve eşitlik verilmesinden daha büyük bir mutluluk düşünülemez. Devletin *bilâ şart* olması neticesinde onlara ilişkin her şeyin idaresi tasvip edildi ve bir umumi millet meclisine danışmak şart oldu.[64]

Görüldüğü gibi, *Ahter*'in meşruti (anayasal) devlet yorumu, istibdadi bir devlet veya "bilâ-şart devlet"e karşı bir meclisle kayıt altına alınmış bir devlet olup bu, Farsça bir yayında meşrutiyetin belki de ilk tercümesi ve yorumu olmuştur. *Ahter*'in aynı yazısı Meşrutiyet için şöyle devam ediyor: "Bu büyük temel, doğuda o Padişah-ı Azim'üş-şan'ın yardım ve cömertliğiyle kabul edilmiş, iyi talihin ilk sermayesidir ve dünya tarihine iftihar duyulacak bir sermaye vermiştir."[65] *Ahter*'in Osmanlı Meşrutiyeti'ni, doğunun iyi talihinin birinci sermayesi [*sermaye-i nîk-bahti*] olarak tanımlamasının, gazetenin İran da dahil olmak üzere bu coğrafyanın diğer ülkelerinde de bu değişime verdiği desteğe dolaylı bir gönderme olduğu açıktır. İran içindeki resmi gazeteler Osmanlı Meşrutiyeti'nin gerçekliğini ve doğasını açıklamayı reddettiği için *Ahter* bu önemli gelişmeyi İran'a bildiren ilk Farsça gazete oldu. *Ahter*, yazılarının sonunda kanun metnini ilerideki sayılarda Farsçaya tercüme edip yayınlama sözü verdi.[66] Gazete, üçüncü yılın ilk

---

[63] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 61 (25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877), 1.
[64] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 61 (25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877), 5.
[65] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 61 (25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877), 5.
[66] *Ahter*, Yıl: 2, Sayı: 61 (25 Zilhicce 1293/11 Ocak 1877), 5.

sayısı olan bir sonraki sayısının birinci sayfasında, başyazı yerine Sultan Abdülhamid'i öven ve Feyzi (belki de Feyzi Zehavi) adlı bir şair tarafından kaleme alınmış Farsça bir kasideye yer verdi.[67] Bu sayının ikinci sayfasında 7 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876 tarihinde Sultan Abdülhamid'in elyazısıyla Midhat Paşa'ya yazılan Osmanlı Meşrutiyet Fermanı'nın tam tercümesi bulunmaktadır. Bu fermanın imzalandığı gün için bu yazının başında şu satırlar yer alıyor: "bütün teba ve ahali için büyük bir sevinç ve kutlama günü olduğundan mutluluk, müzik ve top atışı töreni gerçekleşti. Kanun-ı Esasi'nin ilanını kendileri ve vatanları için büyük bir talihin başlangıcı olarak gördüler ve birbirlerini tebrik ettiler".[68] 16 Muharrem 1294/31 Ocak 1877'de *Ahter* gazetesi, Osmanlı Meşrutiyeti Günü'nün Sultan Abdülhamid tarafından resmi bayram günü ilan edildiğini ve *Ahter*'in bu günü Doğu'nun talih tarihinin sayfalarından biri olarak adlandırdığını bildirdi. *Ahter*, başka bir yazıda, Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin, dini konular dışındaki diğer hak ve vazifelerde tüm vatandaşlarını eşit sayan yedinci maddesini önemli ilkelerinden biri olarak görmektedir.[69] Bir başka sayısında, Sultan Abdülhamid'in yeni Sadrazam Edhem Paşa'ya hitaben bildirilen fermanın çevirisi ile ikinci sayfadan sekizinci sayfaya kadar kanunun 119 maddesinin Farsça tercümesine yer vermektedir.[70] *Ahter*, anayasayı Farsçaya çevirmeden önce onu İranlılara etkili bir şekilde açıklıyor ve onları üstü kapalı bir şekilde hükümetlerini böyle bir yasa hazırlamak için zorlamaya teşvik ediyor. *Ahter* şöyle yazıyor:

> Bu kanun, Şark'ın tüm iyi talihinin esasıdır; vatandaşlara, korku ve yabancılıktan sonra birlik ve sebat yolu, dünya tarihi için iftihar varlığı ve Yüce Osmanlı Devleti için en yüksek şeref ve itibar payesidir. Evet, bu kanun vatanın dağınık parçalarını bir araya toplar, devlet ve milletin güzelliği için yeni bir gelişmedir; adaletin ve dürüstlüğün temeli ona dayanır; umumi emniyet ve refah bu vasıta ile sağlanır; din ve devlet bu esas sayesinde kuvvetlidir; devlet ve millet bu kanun nedeniyle mutlu yaşar. Bu nedenle, mutluluk ve onurun talimatını yazının ekine, çeşitli haber ve olayları ise onun önüne koymamalıyız. Bu yüzden yazının başına onu alıp diğer haber ve içerikleri onun altına ve mutlaka ekleyeceğimiz ek kısmına yazacağız.[71]

Ahter'in Osmanlı anayasa metninin tercümesine girişi incelendiğinde Osmanlı Meşrutiyet Devrimi'ni anlatırken okuyucularına meşrutiyetin İslam hukukuna aykırı olmadığını ve hatta hürriyet ve adalet gibi bazı İslami ilkeleri güvence altına aldığını iddia etmeye çalıştığı açıktır.[72]

Ahter, Osmanlı anayasa metninin ekinde, İranlı okuyucularına "özel bir hatırlatma ve uyarı" yayınlıyor ve bazı noktalara dair uyarılarda bulunuyor ki bunlar Osmanlı Meşrutiyeti'nin İran Meşrutiyeti üzerindeki etkisi konusunda büyük

---

[67] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 1 (2 Muharrem 1294/17 Ocak 1877), 1.
[68] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 1 (2 Muharrem 1294/17 Ocak 1877), 2.
[69] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (16 Muharrem 1294/31 Ocak 1877), 2.
[70] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877), 2-8. Bu sayının birinci ve ikinci sayfaları için bkz. Görsel: III, 1-2.
[71] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877), 2.
[72] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877), 2.

önem arz etmektedir. Bu ek, İran Meşrutiyeti'nin sadece ruh ve içerik olarak değil, biçim ve görünüş itibarıyla da Osmanlı Meşrutiyeti'nden etkilendiğini ve bu biçimsel etkinin ilk aracısının *Ahter* gazetesi olduğunu göstermektedir çünkü Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin Farsça tercümesi *Ahter*'den önce başka hiçbir yerde yayınlanmamıştı. *Ahter* şöyle yazıyor:

> Anayasa tercümesinin, bazı Türkçe ifade ve terimlere sahip olduğu ve İran'ın halihazırdaki dil ıslahatına aykırı olduğu ve onu okurken bazılarının ilk önce düşünmeden kusur bulup buna itiraz etmesi muhtemeldir. Bu nedenle, başka bir devlet ve millet için olan, dili ve terimleri çoğu zaman İran'ın kullanımına uymayan bu tür yasaların ifade tarzının değiştirilmemesi gerektiği söylenir.[73]

Ahter, örnek olarak Heyet-i Mebusan'dan bahseder ve burada heyetin farklı bir anlam taşıdığını yazar.[74] İran Meşrutiyeti'nin Kanun-ı Esasi'sine bakıldığında, Meşrute, Heyet-i Mebusan ve Meclis-i Mebusan gibi birçok terimin Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin terimleriyle aynı olduğu ve İranlıların onları hiçbir değişiklik yapmadan kullandığı açıktır.

Ahter, Osmanlı Meşrutiyeti'ni yorumlarken sonraki sayılarında da adaleti onun temel direği olarak görüyordu ve İran hükümetinin ilerlemesinin ve kurtulmasının tek yolunun, halk arasında eşitlik ve adalet hükümlerini bina etmek ve zulümden kaçınmak olduğuna inanıyordu.[75] Bu tür analizlere dayanarak Meclis-i Şûra-yı Milli, Meşrutiyet'in temeli olarak Adalethane olarak adlandırıldı. Şunu da söylemek gerekir: Meclis'in Adalethane olarak tanımlanması da ilk kez *Ahter* aracılığıyla Osmanlı'dan İran'a geldi. Bu tanımda esasen Fransa'daki adalet odaklı demokrasi kavramından veya sosyal demokrasiden kaynaklanmış olabilir.

Ahter, makalelerinde Osmanlı Meşrutiyeti'nden birçok kez bahsetmiştir. Örneğin, din ve cins (ırk) istisnası[76] olmadan tüm vatandaşları arasında kamu haklarının sağlanması gibi Osmanlı ülkesinin meşrutiyet rejiminin bazı kanunlarını ve konstitüsyon (meşrute) devletinin açıklamasını bazı yazı ve makalelerine konu yapmıştır.[77] *Ahter* aynı şekilde Osmanlı adli düzenlemelerini de yayınladı ve mülki kanunlar, mali kanunlar ve işler, Muhakeme Usulü Kanunu, yeni askeri kanunların hazırlanması, Ticaret Kanunnamesi, Ceza Kanunu ve Osmanlı İstintak Kanunu hakkında yazılara yer verdi. *Ahter*, Osmanlı İdare-i Örfiye kanunlarını da tercüme etti.[78]

Sayılarının çoğunda milletlerin özgürlüğü ve uyanışı gibi kavramlara vurgu yapan *Ahter*, millet ve vatan arasında bir bağ kurmuş ve kavmiyet, dil ve din farkı gözetmeksizin tüm halkı milletin bir parçası olarak görmüştür. Örneğin, bir yerde şöyle denilmektedir: "Vatanın tüm fertleri hukuk ve vatanın şerefi

[73] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877), 2.
[74] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 3 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877), 9.
[75] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 45 (8 Zilhicce 1297/11 Ekim 1880), 338.
[76] *Ahter*, Yıl: 8, Sayı: 9 (27 Safer 1299/18 Ocak 1882), 68.
[77] *Ahter*, Yıl: 4, Sayı: 38 (27 Ramazan 1295/26 Eylül 1878), 1109.
[78] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 28 (28 Rebi'ül-Ahir 1294/12 Mayıs 1877), 468.

bağlamında ortaktır ve devlet ve vatanın tüm bu fertleri heyet-i millet ve devleti teşkil etmektedir."[79] *Ahter*, modern devlet ve millet kavramını takip ederek İran devletinin yanında her zaman "İran milleti" ifadesini kullanırdı[80] ve sık sık "milli tarih"[81] ve "milli menfaatler"[82] terimlerini modern anlamda kullanırdı.[83] *Ahter*'in müdürü, gazeteci arkadaşlarını "milli gazeteciler" olarak nitelendirdi ve onların görevlerinin insanları güzel ahlaka teşvik etmek ve devlet ve memleket meselelerindeki eksiklikleri hükümete bildirmek olduğunu kaydetti.[84] Müdür aynı şekilde gazetenin yayınlanma amacının, modern bir anayasal devlet kurma felsefesi olan "milletin ve vatanın menfaatlerini" savunmak olduğunu da yazdı.[85]

Ahter'in İran'da yeni ve ilerici fikirlerin yayılmasındaki rolü o kadar büyüktü ki İran ve Kafkasya'daki ilericiler "*Ahter*-mezhep"[86] olarak adlandırılmaktaydı. Nasıreddin Şah'ın Napolyon'un şu tavsiyesini ciddiye aldığı rivayet edilmektedir: "İran hükümeti kadim gelenek ve göreneklerini sağlam bir şekilde muhafaza etmeli ve Osmanlılar gibi meselelerin detaylarında Avrupa taklitçisi olmamalıdır."[87] Buna rağmen Nasıreddin Şah'ın da önemli bir dereceye kadar Osmanlı Meşrutiyeti'nin etkisi altında kaldığı görülmektedir zira devlet adamlarına kanun yazma emrini vererek şöyle dedi: "Her devlet ve memleketin kaide ve kanunlarını inceleyip bu memleketin tabiatına ve mizacına uygun bulduklarınızı yazınız."[88] Rebi'ül-Evvel 1307/Kasım 1889'da Dar'uş-Şûra-yı Devlet'in üyeleri Midhad Paşa dönemindeki Osmanlı anayasasını tercüme ederek yeni bir kanun hazırlamaya başladı ancak tabii bu bir yere varamadı.[89]

İran Meşrutiyet Devrimi sırasında da Osmanlı'nın Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey Meşrutiyetçiler ile Şah arasında arabuluculuk yapmıştı. Onun bu aracılık rolü de bir zamanlar Osmanlı'da bulunan veya Osmanlı Meşrutiyeti'nden etkilenen İranlı meşrutiyetçilerle olan yakın ilişkisi ile ilgisiz olamaz.[90]

VII. Sonuç

Tanzimat'ın nihai noktası olan Osmanlı'daki Birinci Meşrutiyet, Müslüman bir ülkenin dini kanunlarla Batılı hukuk devletinin bir arada tatbik edilmesindeki ilk tecrübesi olarak İranlıların ıslahat ve meşrutiyetçilik çerçevesindeki iktibasları

[79] *Ahter*, Yıl: 1, Sayı: 7 (25 Zilhicce 1293/23 Ocak 1876), 25.
[80] *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 15 (12 Rebi'ül-Evvel 1294/28 Mart 1877), 86.
[81] Örneğin, bkz: *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 39 (20 Şevval 1298/14 Eylül 1881), 315.
[82] *Ahter*, Yıl: 6, Sayı: 42 (27 Zilkade 1297/1 Ekim 1880), 320.
[83] Ayrıca örneğin, bkz: *Ahter*, Yıl: 7, Sayı: 39 (20 Şevval 1298/14 Eylül 1881), 315.
[84] *Ahter*, Yıl: 9, Sayı: 1 (2 Muharrem 1300/28 Kasım 1882), 1.
[85] *Ahter*, Yıl: 9, Sayı: 24 (16 Cemaziye'l-Ahir 1300/24 Nisan 1883), 181.
[86] Pervin, *Tarih-i Rûzname-negari-yi İraniyan ve Diger Parsi-nevisan*, Cild: 1, 255.
[87] Abbas Emanet, *Kıble-yi Âlem: Nasıreddin Şah-i Kaçar ve Padişahi-yi İran* [*Nasıreddin Şah-i Kaçar ve İran Padişahlığı*], çev. Hasan Kamşad (Tehran: Mehregan, 1391), 464-466.
[88] Mirza Alihan Eminu'd-Dovle, *Hatırat-ı Siyasi-yi Mirza Alihan Eminu'd-Dovle* [*Mirza Ali Han Eminu'd-Dovle'nin Siyasi Anıları*] (Tehran: Emir Kebir, 1355), 133.
[89] Mirza Alihan Eminu'd-Dovle, *Hatırat-ı Siyasi-yi Mirza Alihan Eminu'd-Dovle*, 133.
[90] Dovletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cild: 4, 21.

için bir temel teşkil etmiştir. Çoğunlukla aydın, öğrenci, gazeteci, işadamı, elçi ve ulemayı içeren İstanbul'da yaşayan İranlılar meşrutiyetçilik fikrinin İran'a aktarılmasında büyük bir rol oynadı. Onlar arasında en önemli rolü *Ahter* gazetesi oynadı. *Ahter*, yurtdışında yayınlanan ilk Farsça gazete ve Nasıreddin Şah döneminin özel bir gazetesi olup Nasıreddin Şah'ın öldürülmesinden kısa bir süre sonra da yayını durduruldu. Aslında *Ahter*, rakibinin çok az olduğu bir dönemde yayınlanıyordu. *Çehre-Nemâ*, *Süreyya* ve *Perveriş* gazeteleri Muzafferüddin Şah dönemine aittir. *Habl el-Metin*, Nasıreddin Şah'ın öldürülmesinden iki yıl önce yayınlanmış olmasına rağmen ilk iki yılda o kadar şöhret sahibi değildi. *Urvet'ül-Vuska* gazetesi Arapça ve din eksenli bir gazeteydi ve o kadar nüfuzu yoktu. *Kanun* gazetesi de daha çok eleştirel bir broşür mahiyetindeydi ve bilindiği anlamıyla bir gazete değildi. Dolayısıyla *Ahter* ile ilgili en önemli şeylerden biri o dönemde basında benzersiz olması ve Nasıreddin Şah'ın resmi politikalarına yirmi yıl boyunca meydan okuyan ve yurtdışında yayınlanan tek gazete olmasıdır. Monarşiyi savunan yerel gazeteler karşısında *Ahter*'in yaklaşımı meşruti saltanata daha yakındır. *Ahter* İran'da diğer gazetelere göre daha popülerdi. *Ahter* İran'a, Avrupa, Hindistan ve Mısır'da yayınlanan Farsça gazetelerden önce ulaşıyordu. Haberleri daha güncel ve içeriği daha çeşitliydi. Daha ünlü ve güçlü yazarlar *Ahter*'de yazdığı için içeriği de daha güçlüydü.

Ahter, Osmanlı anayasacılığını aktarmak suretiyle hem devlet hem millet düzleminde İran Meşrutiyeti üzerinde başka tüm yayın araçlarından daha fazla etki bıraktı. İlk olarak, devlet düzleminde, Mirza Hüseyin Han Sepehsalar gibi şahsiyetler Nasıreddin Şah'ı ıslahat yapma konusunda Sultan II. Abdülhamid'i taklit etmeye zorlamaya çalıştı ancak başarılı olamadı. Buna karşılık millet düzleminde ulema, aydın ve diğer toplumsal tabakaların çabaları sonuç verdi ve İran Meşrutiyeti galip oldu. Kanun-ı Esasi'sinin gösterdiği gibi, gerek lafız gerek içerik itibariyle olsun her yerden daha fazla Osmanlı etkisi altındaydı. Buna rağmen Şii mezhebinin yanı sıra İran'daki saltanat ve devletin bazı tarihsel özellikleri Osmanlı Meşrutiyeti'nin alınmasında seçici davranılmasına ve İran'da Osmanlı Meşrutiyeti'nin bazı hükümlerinin İran'da kanunlaşmamasına ve icra edilmemesine yol açtı.

Farsçadan Çeviren:

Faeze Khayyati

Kaynaklar

Gazeteler

Nevayi, Abdulhoseyin, vd., yay. haz. *Ahter*. Tehran: Ketabhane-yi Milli, 1378-1380.

Basılı Eserler

Abbasi, Müslim. "Tesir-i Rûzname-yi Ahter ber Pedide-yi Kanun-hahi der İnkılab-i Meşrutiyet", *Yâd* 85 (Güz 1386), 102-122.

Abidi, Talib. *Tesir-i İstanbol ber Harekethâ-yi Doletmerdan ve Azadi-hahan-i İrani*. Tehran: Tahran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1377.

Ademiyet, Feridun. *Endişe-yi Terakki ve Hukumet-i Kanun-ı Asr-ı Sepehsalar*. Tehran: Harezmi, 1385.

Ademiyet, Feridun. *Fekr-i Azadi ve Mukaddeme-i Nehzat-i Meşrutiyet-i İran*. Tehran: Sohen, 1340.

Ağa Han Kermani. *Namehâ-yi Teb'id*, yay. haz., Homa Natik ve Muhammed Firuz. Köln: Neşr-i Ufuk, 1369.

Arabhani, Resul. "Tahlilî ber Caygâh-i Ulema-yi İrani der Bername-yi Pan-İslamism-i Osmani ez Menzer-i Esnad ve Revayetha-yi Osmani", *Tarihname-yi İran ba'd ez İslam* 7 (Güz ve Kış 1392), 155-172.

Behnam, Cemşid. "Menzilgahî der Rah-i Teceddod-i İran", *İran-nâme* 24 (Bahar 1372), 271-282.

Berzin, Mesud. *Şenas-name-yi Matbu'at-i İran ez 1215 ta 1357 Şemsi*. Tehran: Behcet, 1371.

Bihruzi, Mehrnaz ve Fatime Sahraneverd. "Berresi-yi Goftimanhâ-yi Siyasi-yi Asr-i Nasiri ba Tekid ber Rûznamehâ-yi Brûnmerzî: Rûzname-yi Ahter", *Neşriye-yi Tarih* 32 (Kış 1392), 7-37.

Celiliyan, Azer. *İn'ikas-i Revabet-i İran ve Osmani der Rûzname-yi Ahter: Ez Meşrutiyet-i Osmani ta Meşrutiyet-i İran*. Sistan ve Beluçistan: Sistan ve Beluçistan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1382.

Cohen, Goel. *Tarih-i Sansür der Matbu'at-i İran*,Cild 1. Tehran: Agâh, 1363.

Dehkani, Rıza. "Zarurethâ ve Rahkarhâ-yi Tercome-yi Mutûn-i Tarihi-yi Osmani be Farsi", *Pejûheş-nâme-yi İntikadî-yi Mutûn ve Bername-hâ-yi Ulûm-i İnsanî, Pejûheşgah-i Ulûm-i İnsani ve Motaleat-i Ferhengi* 11: 2 (Güz ve Kış 1390), 1-20.

Dovletabadi, Yahya. *Hayat-ı Yahya*. Tehran: Attar, 1371.

Emanet, Abbas. *Kıble-yi Âlem: Nasıreddin Şah-i Kaçar ve Padişahi-yi İran*, çev. Hasan Kamşad. Tehran: Mehregan, 1391.

Eminu'd-Dovle, Mirza Alihan. *Hatırat-ı Siyasi-yi Mirza Alihan Eminu'd-Dovle*. Tehran: Emir Kebir, 1355.

Ferahani, Mohammed Hoseyn. *Sefernâme-yi Mirza Hoseyn Ferahani*. Tehran: Ferdovsi, 1362.

Gadimi-yi Gidari, Abbas ve Ali Sadıki Kakrûdi. "Rûykerd-i Rûzname-yi Ahter be Endişehâ-yi Siyasi-yi Cedid ve İnkılab-i Feranse", *Faslnâme-yi Tarih* 4: 14, 133-149.

Golami, Daryuş. *Terakki-hahi der Asr-ı Nasıri be Revayet-i Rûzname-yi Ahter*. Tehran: Moverri-han-i Tarih, 1397.

Golami, Daryuş ve Morteza Dehkan-nejad. "Rûykerd-i Rûzname-yi Ahter (Kameri 1292—1314) be Sahtar-sazi-yi Medeni ba Tekyeber Nehad-i Meclis-i Şûra (Parlman)", *Fasl-nâme-yi Pejûheşhâ-yi Ulûm-i Tarihi* 10: 2 (1397), 191-209.

Hairi, Abdolhadi. *Teşeyyo' ve Meşrutiyet ve Nakş-i İraniyan-i Mukîm-i Irak*. Tehran: Emir Kebir, 1364.

Han Melik Sasani, Ahmed. *Yâdbûhâ-yi Sefaret-i İstanbul*. Tehran: Esatir, 1378.

Hazreti, Hasan. *Meşrute-yi Osmani*. Tehran: Pejûheşkede-yi Tarih-i İslam, 1389.

Hazreti, Hasan. "Rûya-rûyi-yi Sonnet ve Teceddod der Tedvîn-i Kanun-ı Esasi-yi Osmani", *Motaalat-i Tarih-i İslam* 1: 2 (Güz 1388), 57-73.

Hazreti, Hasan. "Mukayase-yi İhtiyarat-i Soltan der Kavânîn-i Esasi-yi Meşrute-yi İran ve Meşrute-yi Evvel-i Osmani (m. 1876)", *Faslnâme-yi el-Zehra* 17: 65 (Yaz 1386), 57-70.

Hosroşahi, Hadi. "Seyyid Cemaleddin-i Esedabadi ve Rûzname-yi Ahter", *Keyhan-i Endişe* 52 (Behmen ve İsfend 1372), 135-148.

Mansur-Baht, Kobad ve Mehdi Fereci. "Mefhum ve Erkan-i Meşrutiyet der Rûzname-yi Habl el-Metin-i Kalküta", *Cami'e-şinasi-yi Tarihi* 1: 1 (Güz ve Kış 1394), 133-164.

Melikzade, Mehdi. *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*. Tehran: Sohen, 1385.

Nazım'ul-İslam Kermani. *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*. Tehran: Agâh, 1381.

Pervin, Nasıruddin. *Tarih-i Rûzname-negari-yi İraniyan ve Diger Parsi-nevisan*. Tehran: Merkez-i Neşr-i Daneşgahi, 1377.

Pirzade, Muhammed Ali. *Sefaretname-yi Haci Pirzade*. Tehran: Babek, 1360.

Ref'eti-Penah, Mehdi. "Endişe-yi Azadi ve Aksam-i ân ez Did-i Rûzname-yi Ahter", *Fasl-nâme-yi İlmi-yi Tahassosi-yi Karnâme-yi Tarih* 1: 1 (Güz 1393), 75-92.

Reisniya, Rahim. *İran ve Osmani der Astane-yi Karn-i Bistom*. Tebriz: Setûde, 1374.

Safayi, İbrahim. *Namehâ-yi Tarihi*. Tehran: Babek, 2535 [1355].

Seyyari, Nahid. *Berresi-yi İlel-i Tose'e-Neyaftegi-yi İran ez Didgah-i Rûzname-yi Ahter*. Yezd: Yezd Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1391.

Takizade, Hasan. *Makalehâ-yi Takizade*, Cild 1. Tehran: [y.y.], 1349.

Vefadar, Ali. "Berresi ve Tahlil-i Vaje-yi Meşrute ve Monasebat-i an", *Name-yi Encomen* 71 (Yaz 1383), 106-114.

Öz: Osmanlı Meşrutiyeti'nin İran Meşrutiyet Devrimi üzerindeki etkisi, modern İran tarihinin en önemli konularından biridir. Osmanlı'nın Avusturya ile 1718'de yapılan savaşta kesin yenilgisi, ardından da Rusya'ya karşı yenilgisi ve Müslüman hanedanların yaşadığı bölge olan Kırım'ın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bu ülkeye devredilmesi, Osmanlıların Batı'nın üstünlüğünün acı tadını, İranlıların 1813 Gülistan ve 1825 Türkmençay antlaşmalarında deneyimlemesinden daha önce tatmasına neden oldu. Bu yenilgiler, Osmanlı seçkinlerinin, İranlı meslektaşlarından en az yarım yüzyıl önce idari yapılarını yeniden düşünmelerinin başlangıcı oldu. Osmanlı'nın Batı'ya yakınlığı ve bu ülkenin İran ile Batı arasındaki bir bağ olarak rolü, modern dönemde Osmanlı'nın İran'a Meşrutiyet'in geçişinde merkezi bir hale gelmesindeki en önemli faktördür.

Osmanlı'da Birinci Meşrutiyet (1293/1876) Avrupa'nın o ülke üzerindeki etkisinin sonucuyken otuz yıl sonra da İran'da Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleşmesi, Osmanlı'nın bu konuda İran Meşrutiyet Devrimi'ni etkilediğinin bir simgesidir. Bu etki İstanbul'da yaşayan ve ilk olarak *Ahter* gazetesi vasıtasıyla bir araya toplanan İranlı aydınlar ve seçkinler aracılığıyla olmuştur. Bu çalışma, Osmanlı Meşrutiyeti'nin İran Meşrutiyeti üzerindeki etkisinin boyutlarını *Ahter* gazetesi üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel iddiası ilk Osmanlı anayasasının İran anayasası için bir yol haritası rolü oynadığı ve *Ahter* gazetesinin diğer tüm araçlardan daha çok ve hızlı bir köprü işlevine sahip olduğudur. Bu iddia, *Ahter* gazetesi ve mevcut akademik çalışmalara dayanarak incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Ahter*, Osmanlı Meşrutiyeti, İran Meşrutiyeti, Kanun-ı Esasi, Modernite

The *Akhtar* Newspaper: The Link between the Ottoman and Iranian Constitutions

Abstract: The impact of the Ottoman Constitutional Period on the Iranian Constitutional Revolution is one of the most important issues in the modern history of Iran. The decisive defeat of the Ottomans in the war with Austria in 1718, its subsequent defeat by Russia and the transfer of the Crimea to that country under the 1774 Kuchuk Kainarji Treaty, led the Ottomans to taste the bitter taste of Western supremacy long before the Iranians' similar experiences with the 1813 Golestan and 1825 Turkmenchay Treaties. These defeats marked

the beginning of the Ottoman elite's rethinking of their administrative, military and economic structures, at least half a century before their Iranian counterparts. The Ottoman proximity to the West and its role as a link between Iran and the West is the most important factor that made the Ottoman Empire the center of constitutional transfer to Iran.

While the first Ottoman constitution (1293 AH/1876 CE) was the result of the influence of several centuries of European modernity on that country, the Constitutional Revolution in Iran thirty years later is a symbol of Ottoman influence on Iranian constitutionalism. This influence was mainly through the Istanbul-based Iranian intellectuals and elites who first gathered around the *Akhtar* newspaper. With specific attention to the *Akhtar* newspaper, this article aims to investigate the influence of the Ottoman constitution on the Iranian constitution. This study argues that the first Ottoman constitution functioned as a road map for the Iranian constitution and the *Akhtar* newspaper was a faster and more powerful bridge than any other means. This article is based on an analysis of both the *Akhtar* newspaper and the existing scholarship on the topic.

Keywords: *Akhtar*, Ottoman Constitution, Iranian Constitution, Constitution, Modernity

Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası

Güllü YILDIZ*

19. asır İstanbul'u, matbuat ve neşriyat faaliyetleri açısından Paris, Londra ve Berlin gibi Avrupa başkentleriyle benzeşmektedir. Çok dilli bir devletin başkenti olarak üretilen yayınlar hiçbir şekilde Türkçeyle sınırlı kalmamış; Osmanlı toplumunda okur kitlesinin dilsel çeşitliliği yayınların da aynı oranda çeşitlilik arz etmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Arapça, Farsça, İbranice, Ermenice, Yunanca neşriyat yapıldığı görülmektedir.[1] Bu diller arasında Farsça, diğerlerinden ayrılmaktadır. Zira diğerleri Osmanlı tebaasının etnik ve dinsel çeşitliliğinin bir yansımasıyken Farsça Osmanlı eğitimli sınıfının kullandığı bir kültür dilidir.[2]

Farsçanın Osmanlı kültürünün önemli bir parçası olmasının, payitaht İstanbul'da yapılan Farsça neşriyata etkisi açıktır.[3] Ancak İstanbul'daki Farsça neşri-

---

* Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı/ORCID: 0000-0003-0630-7145/gullu.yildiz@marmara.edu.tr
Geliş Tarihi: 1 Haziran 2021/ Kabul Tarihi: 1 Eylül 2021.

[1] 19. asır İstanbul'undaki neşriyat faaliyetlerini ele alan bir çalışma için bkz. Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à Istanbul (1800-1908)", *Turquie, Livres d'Hier, Livres d'Aujourd'hui*, ed. P. Dumont (Strasbourg-Istanbul: Isis, 1992), 5-24.

[2] Strauss, bu çeşitliliği "linguistic communities/dilsel cemaatler" kavramıyla karşılamakta ve bu bağlamda Farsçanın farklılığını vurgulamaktadır. Bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)", *Middle Eastern Literatures*, VI/1 (2003), 40-41.

[3] İlgili yazındaki önemli boşluklardan biri de bu etkiyi bütün boyutlarıyla ele alacak çalışmalardır. Şimdilik iki farklı boyutuna temas eden çalışmalara işaretle yetinmek zorundayız. Bunlardan ilki modern okul müfredatlarındaki yeri dolayısıyla Farsça öğretimi ve bunun eser üretimi ve neşriyatına etkisine yer veren bir doktora çalışmasıdır. Diğeriyse

yatın boyutlarının Osmanlı tebaasının ihtiyacını karşılamakla sınırlı olduğunu düşünmek hatalı, en azından eksik bir varsayım olur. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İstanbul, Farsça matbuatın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, şehirde faaliyet gösteren ve Osmanlı matbuat tarihinde kayda değer bir rol üstlenen İranlılara ait matbaaların yayınları kadar bu yayınları fikrî ve malî olarak destekleyen İstanbul'da mukim İranlıların etkisiyle de gerçekleşmiştir. Aynı zamanda İran'dan sürgün edilen veya göç etmek zorunda kalan entelektüeller, muhalif siyasi faaliyetlerini sürdürmek, yenilikçi fikirlerini beslemek ve bu fikirleri neşriyat yoluyla yaymak için İstanbul'da uygun bir zemin bulmuşlardır. Zorunlu ve gönüllü sürgünler, İranlı matbaacı ve kitapçılar açısından da Farsça yayınları nitelik ve nicelik olarak olumlu yönde etkileyen bir unsur olmuştur. Ayrıca İstanbul, şehirde basılan kitap ve süreli yayınların yanı sıra özellikle Paris ve Londra gibi Avrupa şehirlerinde basılan yayınların İran'a ve Farsçanın etkili olduğu diğer coğrafyalara ulaştırılmasında da köprü vazifesi görmüştür.

Farsça neşriyat açısından İstanbul'un bir merkez haline gelmesini sağlayan ve bu konudaki en önemli aktörlerden birisi olarak Muhammed Tahir Tebrizî ve sahibi olduğu Ahter Matbaası'nı konu alan bu çalışmada, öncelikle Osmanlı matbuatında öne çıkan bir topluluk olarak İran tebaasından Acem kitapçı ve matbaacılar hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır. Ardından Muhammed Tâhir Tebrizî'nin yayıncılık kariyeri ve Ahter Matbaası tanıtılacak; Ahter Matbaası'nın Osmanlı matbuatındaki konumunun yanı sıra etkinliğini İran ve Farsçanın kullanıldığı diğer coğrafyalara ulaştırmasına imkân veren Farsça yayınları incelenecektir. Şimdiye kadar ilgili literatürde ne İstanbul'un Farsça neşriyat açısından merkezi konumu yeterince incelenmiştir ne de Ahter Matbaası veya herhangi bir matbaanın bu bağlamdaki etkinliği mercek altına alınmıştır. Dolayısıyla Ahter Matbaası'nın İstanbul'da neşredilen Farsça yayınların kayda değer bir kısmına imza attığını ve dağıtım hattında da kilit bir konumda yer aldığını iddia eden ve çok çeşitli belgelerle iddiasını destekleyen bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmaya yönelik bir adımdır.

I. İstanbul'da Farsça Neşriyat

İstanbul, bilhassa 19. yüzyılın son çeyreğinde dikkate değer düzeyde bir neşriyata sahne olarak adını Tahran, Kalküta, Tiflis ve Kahire'yle birlikte en önemli Farsça yayın merkezleri arasına yazdırmıştır. Bu tablonun ortaya çıkmasında Osmanlı kültürünün Farsçayla yakın ilişkisinin yanı sıra siyasi, ekonomik ve

Farsçanın Osmanlı kültüründeki en önemli alımlayıcı kitlelerinden birini oluşturan tasavvuf erbabı ve tekke çevrelerine odaklanmakta ve tekke kütüphanelerindeki Farsça eserler üzerinden Osmanlı okuma kültürüne ve düşünce tarihine dair önemli tespitler yapmaktadır. Bkz. Ahmet Çelik, "Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi" (Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005); Fulya İbanoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında Basılmış Farsça Kitaplara Bir Başka Açıdan Bakmak: 19. Yüzyıl İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler", *Müteferrika*, 54 (2008/2): 199-218.

kültürel konjonktüre dayalı çeşitli sebepler de bulunmaktadır. Bu bağlamda vurgulanması gereken ilk husus, İstanbul'un hem İslam coğrafyasının bir parçası olması hem de Avrupa'yla siyasî, kültürel ve ticarî açıdan sıkı irtibatlar kurmasıdır. Bu özelliği sayesinde İstanbul, İran Azerbaycan'ı, Kafkasya, Mısır ve Lübnan arasındaki irtibat noktası olarak İran dışındaki İranlılara bir araya gelebilecekleri bir mekân sunmuştur.

İstanbul, İran'la İran dışındaki toplulukları ve İran'la Avrupa arasında mekânsal irtibatı sağlamasının yanı sıra İranlı entelektüel ve siyasi figürlerin meşrutî yönetim ve diğer çağdaş düşünce ve yaklaşımlarla etkileşiminde taşıyıcı kanallardan biri olmuştur. İranlı entelektüeller, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve askeri baskılarıyla karşı karşıya kaldıkları bu dönemde Osmanlı entelektüelleriyle fikrî ve hissî açıdan ortak bir paydaya sahip olduklarını fark etmişlerdir. Zikredilen bu ve diğer sebeplerle çok sayıda İranlı entelektüel, dikkatini Avrupa'dan önce İstanbul'a yöneltmiştir. Bu entelektüeller zorunlu veya gönüllü sürgünlerini ya İstanbul'da geçirmiş ya da Avrupa'ya geçerken bir süre burada ikamet etmiştir. İstanbul'da bulundukları zaman zarfında şehirdeki İranlı tüccarların maddî ve manevî desteğiyle hayatlarını idame ettirirken Osmanlı entelektüelleriyle, bilhassa meşrutiyet yanlısı gruplarla yakın temaslar kurmuşlardır. Onların fikrî desteğiyle gazete ve kitaplar neşretmiş, Avrupa dillerinden Farsçaya tercümeler yaparak bunları yayınlatmışlardır. Ayrıca Encümen-i Saadet gibi önemli etkileri olacak örgütlü siyasî faaliyetler içinde yer almışlardır. Bu faaliyetlerini, İran dışında özellikle Kahire, Berlin, Tiflis, Paris ve Londra'daki İranlı topluluklarla sıkı irtibat halinde sürdürmüşlerdir.[4]

Osmanlı ve İran modernleşmeleri, uzun bir süredir karşılaştırmalı akademik çalışmaların konusu olmuş ve aralarındaki etkileşime dair çeşitli veri ve bulgular ortaya koyulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan gelen bütün fikrî ve teknolojik yenilikleri büyük oranda Paris üzerinden alıp kendine mal etmesine benzer şekilde İran da Avrupa'dan İstanbul aracılığıyla beslenmiştir. Zira İran'ın coğrafî olarak izole yapısı, bazı İranlıların "İkinci Paris" diye nitelendirdikleri İstanbul'un aracılığını bir anlamda zorunlu kılmıştır.[5]

İstanbul'un İran modernleşmesini etkilemesindeki en önemli aktörlerin başında İstanbul'da mukim İranlılar gelmektedir. Zira sayıları 15 ilâ 20.000 arasında değişen ve çoğunluğunu tüccarların oluşturduğu İstanbul'daki İranlı topluluk,

---

4 Djamchid Behnam, "Le rôle de la Communauté Iranienne d'Istanbul dans le Processus de Modernisation de l'Iran", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran:Institut Français de Recherche, 1993), 8-9.

5 Kulağa abartılı gelebilecek bu ifadelerin hakikate muvafakati, Osmanlı ve İran modernleşmelerini karşılaştıran çalışmalarda ortaya koyulmuştur. Bu çalışmalardan Osmanlı ve İran anayasa yanlıları arasındaki irtibatı gösteren bir makale için bkz. Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XIII/24 (2008/1), 47-78. Meşrutî hareketler açısından bir karşılaştırma için bkz. Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011). "İkinci Paris" ifadesinin kullanımına bir örnek olarak bkz. Resul Caferiyan (ed.), *Sefernâmehâ-yi Hacc-ı Kâcârî* (Tahran: Neşr-i İlm, 1389 [2011]), VI, 790.

19. asrın sonu ve 20. asrın başında Avrupaî düşüncelerin dolaylı olarak İran'a aktarımında özellikle entelektüel ve politik bağlamda önemli bir rol üstlenmiştir.[6] Bu aktarımın birinci kanalı matbuat faaliyetleridir. Modernleşmenin araçlarından biri ve bilginin demokratikleşmesi ve "sessiz" tebaanın siyasete aktif katılımının önemli bir aşaması olarak değerlendirilen matbuat konusuysa hem Osmanlı hem de İran tarihinde çeşitli yönleriyle ele alınmışsa da şimdiye kadar birbirleriyle irtibatları çerçevesinde bütünlüklü bir değerlendirme yapıldığı söylenemez. Bu irtibatın boyutlarının bir resmini çıkarabilmek öncelikle İstanbul'daki İranlılardan matbaacılık ve kitapçılık mesleğini ifa edenlerin tespit edilmesi ve matbuat faaliyetlerine dair verilerin bir araya getirilmesi ile mümkün görünmektedir.[7]

İstanbul'daki İranlı topluluğun temelini, uzun süredir burada yerleşik olan veya bunlara 19. yüzyıldaki göçler sonucu katılan tüccar aileleri oluşturmaktadır. Neşriyat alanında faaliyet gösteren kitapçı ve matbaacılar da bu yerleşik kısmın içerisinden çıkan kişilerdir. Bu grubu ve Farsça yayınlarını fikrî olarak besleyen ve çoğunlukla yönlendirenlerse zorunlu ve gönüllü sürgünlerle İstanbul'a gelen siyasî ve entelektüel figürlerdir. Bu ikinci grubun İstanbul'a yoğun olarak geldiği iki dönemden bahsedilebilir. Bu dönemler aynı zamanda şehirdeki Farsça neşriyatı doğrudan etkilediği için oldukça önemlidir. 19. asrın son çeyreğinde yaşanan ilk dalgada İstanbul'a göçen İranlılar, Şah karşıtı olmakla birlikte birbirlerinden farklı fikirleri dolayısıyla İran'dan ayrılmışlardır. Çoğunlukla Ahter Matbaası ve *Ahter* gazetesi çevresinde toplanan bu isimlerin başında şunlar gelmektedir: eski Bâbîlerden Ağa Han-ı Kirmânî (öl. 1896), İslam birliğini savunan Cemâleddin-i Efgānî (öl. 1897), meşrutiyet yanlısı liberallerden Melkum Han (öl. 1908), Feth Ali Ahundzâde'nin (öl. 1878) fikrî çizgisine yakın Abdurrahim Tâlibof (öl. 1911) ve İran'ın geri kalmışlığıyla mücadele eden Zeynelâbidîn Merâgaî (öl. 1910). 20. asrın başındaki ikinci dalgada göç edenlerse çoğunlukla 1907-1911 yıllarında İran meş-

6 Behnam, "Le rôle de la Communauté Iranienne", 4. İstanbul'da mukim İranlı topluluk hakkında kapsamlı bir tasvir için bkz. Filiz Dığıroğlu, "Sultanın Ecnebileri: Dersaâdet'in Acemleri", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, ed. Fahrettin Gün vdğr. (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018), III, 932-968.

7 İstanbul'daki İranlı matbaacı ve kitapçılar üzerine Filiz Dığıroğlu ile birlikte yürüttüğümüz proje kapsamında şimdiye kadar Hacı Hüseyin Efendi ve Muhammed Tâhir Tebrizî ile yine bu şahsiyetlerin kurucusu olduğu Şirket-i Sahafiye-i İraniye hakkında kitap ve makale çalışmaları yayınlandı. Osmanlı Arşivi ve söz konusu matbaalarda basılmış kitaplara dayanarak sürdürdüğümüz bu projenin öncelikli amacı, bu meslek grubunda faaliyet gösteren kişilerin ve matbaa-kitapçı dükkânlarının isimlerinin tespiti ve temsil gücü yüksek örneklerin daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasıdır. Proje kapsamında yayımlanan çalışmalar için bkz. Filiz Dığıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Ağa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014); Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, L (2017), 175-218; Filiz Dığıroğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları*, LVI (2020), 225-258; Filiz Dığıroğlu ve Güllü Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar", *Müteferrika*, 54 (2018/2), 117-134.

rutiyetinin ardından yaşanan olaylardan kaçan siyasetçilerdir.[8] Bu ikinci dönemde Ahter Matbaası kapanmış ve gazetenin yayını durmuş olsa da başka matbaalar ve yeni çıkarılan gazetelerle İstanbul'daki Farsça neşriyat devam etmiştir.

İranlı entelektüellerin Osmanlı aydınları ve bilhassa İttihat ve Terakki çevresiyle irtibatında Acem kitapçı ve matbaacıların aracılık işlevi gördüğü de bilinmektedir. Zira kitapçı ve matbaacılar, sadece Farsça neşriyatla İran'daki meşrutî hareketi beslemekle kalmamış; bundan önce Osmanlı topraklarında aynı çizgideki yasaklı yayınların basımı ve dağıtımında da önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu rolün yansımalarını, İranlı matbaacı ve kitapçı dükkânlarında ele geçirilen yasaklı kitaplara dair resmi belgelere ilave olarak hatıratlardaki kişisel tanıklıklar üzerinden takip etmek mümkündür.[9] Örneğin, İbrahim Temo hatıratında, düzenlediği suikastla Nasırüddin Şah'ı öldüren Mirza Rıza Kirmânî'yle tanışıklığını şu şekilde dile getirmektedir:

> Bugünlerde Babilerden kitapçı Acem Rıza, Acem şahını öldürdü. Babi inanına mensup olan Acem Rıza'yı Kuleli mektebinde iken bana İshak Sükûtî tanıtmıştı. O vakit Beyazid Cami-i Şerifi'nin Millî Kütüphane'ye karşı duvarına yerleştirilmiş bir kitap dolabına dizdiği eski ve bazı nadir kitapları satar ve ara sıra eline geçirdiği ve idare-i şahiye aleyhinde Londra'da neşrolunan Acemce gazeteleri gizlice bize verirdi. Cuma tatili münasebetiyle mektepten çıktıkça bize, geliniz yeni bir şey var diye ceket veya kaputumuzun cebine gizlice bırakırdı. Bazan da Ali Şefkati'nin İtalya'da neşrettiği *Hal ve İstikbal* gazetelerini bulurdu.[10]

Bir başka ilginç örnek ise Azerbaycan Türkçesiyle Tiflis, Tebriz ve Bakü'de 1906-1931 yılları arasında yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisinin editörü Ömer Fâik Nûmanzâde'nin hatıratıdır. 1891 yılında mezun olduğu Dârüşşafaka'da öğrenciyken Namık Kemal, Tevfik Fikret, Recâizâde Mahmud Ekrem ve Ab-

[8] Behnam, "Le rôle de la Communauté Iranienne", 7-9. Bu dönemlerde İran'dan İstanbul ve diğer yerlere göç edenler hakkında sayısal veriler için bkz. Homa Nategh, "Mirzâ Âqâ Khân, Sayyed Jamâl al-Din et Malkom Khân à Istanbul (1860-1897)", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 45-46.

[9] Belgelere örnek olarak Nâmık Kemâl'in yasaklı eseri hakkındaki şu rapor zikredilebilir: "Kütüb-i memnuadan olan ve bir nüshası leffen takdim kılınan *Evrâk-ı Perişan* nam kitabın Beyazıd civarında kâin İranlı sahaflarda alenen füruht edilmekte olduğu gibi Tarakçılar civarında İranlı Hacı Hüseyin Efendi'nin matbaasında külliyetle tab' ve neşredilmekte bulunduğu…" Bkz. BOA, DH MDK 223/179 (29 Ş 1312/25 Şubat 1895). Bir başka raporda "Yeni Cami-i Şerif'de Postahane-i Amire kurbunda İranî Hasan'ın sergisinde görülüp tab' ve füruhtunun ba-irade-i seniyye hazreti hilafet-penahîleri memnu' olmasından naşi ahz edilmiş olan melfuf pusulada esamisi muharrer 32 kitabın" isimleri şöyledir: Ekrem Bey'in *Ta'lîm-i Edebiyat* (1 adet); Kemal Bey'in *İntibah* (2 adet); Kemal'in *Bârika-i Zafer* (1 adet); Kemal'in *Emir Nevruz* (1 adet); Kemal'in *Âkif Bey* (1 adet); Kemal'in resmi ve tercüme-i hali (1 adet); Kemal'in *Zavallı Çocuk* (3 adet); *Bedayi'ü'l-İnşâ* (3 adet); *Sabr u Sebat* (4 adet); *Makber* (2 adet); *Sahra* (2 adet); *Ölü* (6 adet); *Duhter-i Hindî* (1 adet); *Divanetü'l-Kelam* (4 adet). Bkz. BOA, MF TTD 51/59 (5 N 1318/27 Aralık 1900).

[10] İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, haz. Bülent Demirbaş (İstanbul: Arba Yayınları, 1987), 59. Ayrıca bkz. Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, 44-45.

dülhak Hâmid gibi yazar ve şairlerin kitaplarını gizlice okula soktuklarını dile getiren Ömer Fâik Nûmanzâde'nin anlatısından bu eserleri İranlı matbaacılardan temin ettikleri anlaşılmaktadır.[11] İranlı matbaacı ve kitapçılar, bu şekilde hem ilişki ağlarını hem de yayıncılık tecrübelerini çift taraflı olarak Osmanlı ve İran topraklarında modern fikirlerin filizlenmesi lehine kullanmışlardır.

İstanbul, sadece basım değil aynı zamanda dağıtım açısından da Farsça neşriyatın merkezlerinden biri haline gelmiştir. Farsça neşriyatın dağıtımı, hem İstanbul'dan İran, Orta Asya ve Farsçanın kullanıldığı diğer coğrafyalara yönelik kitap ve gazete nakli şeklinde dışarıya doğru gerçekleşirken hem de İran, Hindistan ve Avrupa'da basılan Farsça yayınların İstanbul'a taşınması şeklinde içeriye doğru gerçekleşmiştir. Kitapçı ve matbaacılar ve onlarla irtibatlı tüccarlar, Osmanlı toprakları dışında dağıtımını yapmak üzere İstanbul'da Farsça kitap basmışlardır. Aynı zamanda entelektüellerle yakın temasta kalarak ticarî ilişkilerini yurt dışında basılan gazete ve broşürlerin İstanbul ve İran'daki dağıtımını sağlamakta kullanmışlardır.[12] Ayrıca hac veya başka bir amaçla seyahat eden İranlıların İstanbul'dayken Farsça neşriyatla temasa geçmeleri de bu dağıtımın başka bir boyutunu teşkil etmektedir. Bilhassa 19. asrın ikinci yarısından itibaren İstanbul yolunu tercih eden İran ve Orta Asya bölgesinden hacılar, İstanbul'dayken Farsça neşriyatı yakından takip etmiş ve buradayken başka pek çok şeyin yanı sıra kitap alışverişi de yapmışlardır.[13] Bu meyanda İstanbul baskısı Mushaflara ilgilerinin yanı sıra İran'da yasaklı olan neşriyata erişme gayretleri dikkat çekmektedir. 1890 yılında Londra'da Melkum Han tarafından yayımlanıp yasaklı gazetelerin başında gelen ve İran matbuat tarihinin en önemli gazetelerinden olan *Kanun*, İranlı hacıların en çok rağbet gösterdiği yayınlardandır. Bu durumu tasvir için dönem metinlerinde hacıların ceplerinden *Kanun* nüshalarının taştığı belirtilmiştir.[14]

II. Acem Kitapçılar ve Matbaacılar

İran tebaasından olup İstanbul'da yaşayan Acem topluluğun görünür olduğu faaliyet alanlarından birisi de sahaflık, kitapçılık ve matbaacılıktır. Osmanlı mat-

---

[11] Ömer Fâik Nûmanzâde, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, haz. İrfan Murat Yıldırım ve Fazıl Gökçek (İzmir: Akademi Yayınevi, 2000), 26-39. Ayrıca bkz. Ahmet Rasim, *Matbuat Hatıralarından: Muharrir Şair Edip*, haz. Kazım Yetiş (İstanbul: Kervan Yayınları, 1980), 96.

[12] Bir kitap tüccarı olarak İstanbul'da bastırdığı Çağatay Türkçesi ve Farsça kitapları Orta Asya'da neşreden Sıddık Hoca Hocendî, yakın zamanda kaleme alınan bir araştırmaya konu edilmiştir: Ali Emre Özyıldırım, "İstanbul'da Basılıp Orta Asya'da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Sıddık Hoca Hocendî'nin Faaliyetleri", *Müteferrika*, 54 (2018): 75-116. *Ahter*'in Tebriz'deki dağıtımının tüccarlar tarafından sağlandığına dair bkz. Nategh, "Mirzâ Âqâ Khân", 47.

[13] İran bölgesinden hacıların İstanbul yolunu tercih etmesi ve şehirdeki ikametlerini nasıl değerlendirdiklerine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Güllü Yıldız, "İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul'u Temâşâ", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (2016), 135-160.

[14] Nasıruddin Pervin, *Târîh-i Ruznâme-Nigârî-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan* (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377 [1998]), I, 274. *Kanun* gazetesi hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Pervin, *Târîh-i Ruznâme*, I, 268-287.

buat hayatında etkili olan bu topluluktan bir kısmı sadece kitapçı dükkânı veya kitap sergisi olan, toptan ve/veya perakende kitap ticareti yapan sahaflardır. Bir kısmıysa matbaası olup kitap veya süreli yayın basımıyla meşguldür. Diğer bir kısmıysa hem matbaası hem de kitapçı dükkânı olup bir yandan basım bir yandan da dağıtım işlerini yürütmüştür. Şimdiye kadarki araştırmalarımızda bu kategorilerden çeşitli isimlerle karşılaşmış olsak da onları bu kategorilere göre oranlamak maalesef mümkün değildir. Zira aşağıda örneklendirileceği üzere, bir kısmı kanuna aykırı olan faaliyet alanları çok hareketlidir ve buna bağlı olarak kimlikleri de sürekli değişkenlik göstermektedir. Başka bir ifadeyle, bir dönem sadece kitap sergisi olan birine, başka bir dönemde Hakkâklar çarşısında dükkân sahibi olarak veya Valide Han'daki izbe bir odada kaçak matbaa çalıştırırken rastlamak mümkündür. Kimliklerdeki bu değişkenlik, yaptığımız tespitlerde daimi surette ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir.

Resmi belgelerde "teb'a-i İraniyeden" veya "Acem" olarak tasvir edilen sahaf esnafı ve kitapçıların, bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında hususi matbaaların yaygınlaşmasıyla birlikte sayıları ve basın-yayın alanındaki faaliyetlerinin etkisi hissedilir şekilde artmıştır. Böylece Osmanlı tebaasından olmamakla birlikte Müslüman kimlikleriyle "ecnebilerden" ayrılan Acem kitapçı ve matbaacılar, 1860'lardan itibaren söz konusu meslek erbabı arasında vazgeçilmez aktörlerden biri haline gelmiştir.

Acemlere ait kitapçı dükkânları çoğunlukla Hakkâklar Çarşısında, Beyazıt civarı ve Babıali Caddesi çevresinde yer alırken matbaalarıysa başta Valide Han olmak üzere Vezir Han, Kitapçılar Hanı gibi Mahmutpaşa ve Mercan Yokuşu civarındaki çeşitli hanlarda bulunmaktadır. Çemberlitaş'ta ve Yeni Câmi avlusunda sergi açan seyyar sahaflara da rastlanmaktadır.[15]

Şimdiye kadar tespit edilen Acem kitapçı ve matbaacıların sayısı yirmiyi bulmaktadır. Ancak kimliklerini ayırt edici bilgilere sahip olmadığımız bazılarının, belgelerde zikredilen isimlerdeki benzerlikler dolayısıyla aynı kişi olma ihtimallerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle şimdilik sayılarının on beş ilâ yirmi arasında olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Ayrıca daha önce de işaret edildiği üzere, bu kişilerin mesleki kariyerlerini tam olarak tespit etmeden sadece kitapçılık veya sadece matbaacılık yapanları ayırt etmek de pek mümkün değildir. Dikkat edilmesi gereken bu hususları ifade ettikten sonra bu isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Ahter Kütüphanesi ve Matbaası'nın sahibi Muhammed Tâhir Tebrizî ve oğulları Ali ve Kemal Efendiler; Beyazıt Sahaflar Çarşısı'ndaki Şark Kütüphanesi sahibi Ağa Mir Kerim; Babıali Caddesi'ndeki Şems Kütüphanesi sahibi İranî Seyyid Hasan Efendi; Babıali Caddesi'ndeki Hurşid ve Cihan Matbaalarının sahibi Muhammed Mehdi Tebrizî; Babıali Caddesi'ndeki Meşrutiyet Kütüphanesi ve Matbaası'nın sahibi Seyyid Hüseyin; Hayat Kütüphanesi sahibi Muhammed Ali; Asya Kütüphanesi sahibi Muhammed Nureddin, Maarif Kütüphanesi'nin sahibi Hacı Kasım ve oğlu Naci Kasım ile Hakkâklar Çarşısı'nda dükkânları bulunan Kitapçı Ali Asgar Ağa, Kitapçı Nas-

[15] İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaf ve Sahaflık* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 90-91.

rullah, Kitapçı İranî Mahmud, İranî Seyyid Efendi, İranî Hacı İbrahim Efendi, Hacı Ağa, Sadık Efendi ve Vezir Han'daki Kitapçı Abdülkerim.[16]

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin kurucularından ve Ahter'in ortağı olarak işe başlayan Abbas Kerimov ile *Afitab* gazetesi sahibi Takiyüddin b. Hacı Abdullah, Rusya tebaasından olmakla beraber aslen Acem olup İstanbul'da İranlı kitapçılarla birlikte hareket ettikleri için onları da Acem matbaacılar grubuna dâhil etmek gerekir.[17] Ayrıca Acem kitapçı ve matbaacılarla temas halinde çalışıp ciltçilik, kâğıtçılık ve kırtasiyecilik alanlarında ortak iş yaptıkları Acem esnaf ve zanaatkârları da kapsayan daha geniş bir mesleki ağın da söz konusu olduğunu kaydetmek gerekmektedir.[18] Dolayısıyla Acemlerin, kitapla ilgili iş kollarında hatırı sayılır bir varlık göstererek topluluk içinde bir iş ilişkileri ağı geliştirdiği gözlemlenmektedir. Ayrıca genellikle kitapçı ve matbaacılığı aynı anda yürütenlerin, işlerini büyütenlerin bir süre sonra aile işletmesine dönüşmesi veya aynı aileden kişilerin kitapçılık ve matbaacılığın yanı sıra kâğıtçılık gibi alanlarda da faaliyet göstermesi sık rastlanan bir durumdur. Acem matbaacıların Acem Sadık Efendi'den aldıkları kâğıtlara bastıkları kitapları mücellit Acem Rıza'da ciltlettirip Hakkâklar Çarşısı ve Beyazıt civarındaki Acem kitapçılar aracılığıyla okuyuculara ulaştırmaları bu ilişki ağının özet bir tasviridir.[19] Bir başka tasvir, İngiliz oryantalist Edward Browne'un İstanbul'a ilk gelişinde temas kurduğu kişiler üzerinden de yapılabilir. Browne'un İstanbul'da tanıştığı ilk İranlı, Muhammed Ali isimli bir tüccardır. Muhammed Ali, Browne'u Valide Han'daki odasına götürmüş ve orada başka İranlılarla tanıştırmıştır. Browne, daha sonra Beyazıt'ta İsmail Ağa isimli İranlı bir kitapçı keşfetmiş ve ondan tâlik hatlı bir *Gülistan*, çeşitli din ve mezhepleri konu alan ve müellifi bilinmeyen *Debistân-ı Mezâhib* ve Kaçar prensi Mirza Cemaleddin'in (öl. 1872) yazdığı, İran şahları tarihine dair *Nâme-i Hüsrevân* isimli kitapları satın almıştır. Browne, kitapçının yanında İranlı

---

[16] Bu isimlerden bazıları hakkında monografik çalışmalar yapılmıştır: Naşid Baylav, *1862-1962 İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi* (İstanbul: Ten Tıp ve Eczacılık Neşriyatı, 1962); Dığıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*; Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 175-218; Dığıroğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler", 225-258.

[17] Abbas Kerimov hakkında bkz. BOA, DH MDK 247/52 (5 C 1320/9 Eylül 1902); *Afitab* gazetesinin neşri hakkında ruhsat istidası için bkz. BOA, DH MDK 221/104 (16 Za 1310/1 Haziran 1893).

[18] İran tebaasından kâğıtçı Ahmed ve Sadık Efendilerin Beyazıt civarında bulunan dükkânlarında arama yapılması hakkında bkz. BOA, MF TTD 45/90 (9 L 1315/ 3 Mart 1898). Bundan beş yıl sonra Kâğıtçı Ahmed'in taraf olduğu kâğıt ticaretiyle ilgili bir dava hakkında bkz. BOA, DH MKT PRK 2514/68 (24 Za 1320/22 Şubat 1903). Bu kişinin Beyazıt'ta 12 numaralı dükkânda sahaflık yapan İran tebaasından Ahmed'le aynı kişi olup olmadığı tetkike muhtaçtır ancak hâlihazırda daha fazlasını söyleyebilecek veriye sahip değiliz. Sahaf Ahmed hakkında bir belge için bkz. BOA, DH MDK 257/26 (28 Z 1321/16 Mart 1904).

[19] Kâğıtçı Sadık Efendi hakkındaki belgeler için bkz. BOA, MF TTD 45/90 (9 L 1315/3 Mart 1898). Acem mücellit Rıza'nın Çadırcılar ve Valide Han'daki mücellithanesinde ele geçirilen ruhsatsız basılmış Mushaflar hakkındaki soruşturma evrakı için bkz. BOA, MF MKT 147/69 (16 M 1310/10 Ağustos 1892); DH MDK 220/169 (5 Ra 1310/27 Eylül 1892); DH MDK 220/171 (6 Ra 1310/28 Eylül 1892).

bir hattat ve yine İranlı Cevad Ağa'ya ait bir kahveye tesadüf etmiş ve İstanbul günlerini bu kahvede geçirmiştir.[20]

Acem kitapçı ve matbaacılar, aralarındaki mesleki ilişkiye resmi bir boyut da kazandırarak oldukça erken bir dönemde şirketleşme yoluna gitmişler ve Şirket-i Sahafiye-i İraniye'yi kurmuşlardır. Muhammed Tâhir, Abbas Kerimov, Hacı Hüseyin ve başka bazı ortakların bir araya gelmesiyle Osmanlı matbuat hayatındaki ilk şirketlerden birini kurarak bu alanda öncü olmuşlardır.[21]

İstanbul'daki İranlı kitapçıların bastıkları eser türlerine bakıldığında Mushaf-ı Şerif'ten ders kitaplarına, Jön Türk neşriyatından halk destanlarına, müstehcen yayınlardan takvimlere kadar zengin bir listeyle karşılaşılır. Özellikle bu mesleği icra ettikleri ilk yıllarda isimleri ucuz ve dolayısıyla düşük kaliteli Mushaf ve kitap basımıyla anılır olmuştur ve bu anlamda "acem baskısı" şeklinde bir tabir yaygınlaşmıştır.[22] Yayıncılık faaliyetlerinin önemli bir kısmını ders kitapları veya "çok satan" kitapların kaçak baskıları oluşturmaktadır. Ruhsatsız veya yasaklı kitapların el altından basılarak dağıtılması da yine bu meslek grubu hakkında belgelere en çok yansıyan husustur. Matbaalarında ruhsatsız kitap bastıkları için matbuat denetleme kurumlarıyla sık sık sorunlar yaşamışlardır. Ruhsatsız basılan kitaplarına el konulması ve ceza verilmesi durumlarından kurtulmak için İran Sefareti'ni araya koymak ve müsadere esnasında sefaretten bir memur bulunmasını şart koşmak gibi çeşitli çarelere başvurmuşlardır.[23] İran tebaasından olmanın kendilerine böyle bir hak tanıdığını iddia ederek resmi makamları oldukça zorlamışlardır. Ancak bu tür talepleri, nizamnameye aykırı olduğu gibi böyle bir uygulamaya rıza gösterilmesi durumunda sefaretten memur gelene kadar suç unsuru yayınların gizlenmesi söz konusu olabileceği gerekçeleriyle reddedilmiştir.[24]

Acem kitapçı ve matbaacıların neşriyat faaliyetleri içerisinde Farsça neşriyatın yoğunluğuna bakıldığında onların öncelikle Osmanlı okuyucu kitlesini ve piyasasını hedeflediğini belirtmek gerekir. Valide Han'daki Kerimoğlu Matbaası'nda basılıp sandıklarla "vilayât-ı şahane"ye gönderilen Mushaflar,[25] Hacı Hüseyin Efendi'nin matbaasında basılıp hizmetkârı İsak Efendi tarafından Anadolu'ya

---

[20] John Gurney, "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 153.

[21] Şirket hakkında ayrıntılar için bkz. Dığıroğu, "Osmanlı Matbuatında Acemler", 225-258.

[22] Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, 39 (2011/1), 23-25. Ayrıca bkz. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, haz. Alpay Kabacalı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 103.

[23] Örnek olaylar için bkz. BOA, MF MKT 145/10 (17 Z 1309/13 Temmuz 1892); DH MDK 220/114 (8 M 1310/2 Ağustos 1892).

[24] BOA, MF MKT 145/10 (17 Z 1309/13 Temmuz 1892). 1894 tarihli Matbuat Nizamnamesi'ndeki ilgili on altıncı madde için bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316 [1898], 175-176. Yine de İran sefaretinden tercüman Cevad Bey'in zabıtanın İranlı kitapçılara yaptığı teftiş ve baskınlarda hazır bulunduğu ve müdahil olduğu çeşitli vakalar zaptiye kayıtlarında mevcuttur. Örnek olarak bkz. BOA, MF TTD 35/35 (12 Ş 1314/16 Ocak 1897); MF TTD 37/127 (19 Ra 1315/18 Ağustos 1897).

[25] BOA, DH MDK 242/60 (20 B 1319/ 2 Kasım 1901).

sevk olunmak üzere götürülen kâğıt balyaları arasında çıkan ve el konulan mühürsüz Mushaflar ve *Billur Köşk*, *Âşık Garip*, *Kerem* ve *Yıldızname* risaleleri gibi yasaklı eserlerin bulunduğu iki bini aşkın kitap nüshası[26] ve yine Hacı Hüseyin'in Bartın ve Bandırma'ya göndermek isterken el konulan çok sayıda *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, *İlk İlmihal*, *Yeni Muhtasar Kavaid-i Osmaniye*, *Kafiye-i İbnü'l-Hacib* ve *Elifba* cüzü nüshası[27] Acem matbaacı ve kitapçıların yayın politikasının ana damarının Osmanlı coğrafyası olduğunu gösteren durumlardan sadece birkaçıdır. Yine Osmanlı piyasasına Farsça edebiyat klasikleri ve Fars dili öğretimine yönelik eserleri bastıkları gibi İstanbul'daki İranlı entelektüellerin edebî ve fikrî eserlerini basmış ve dağıtmışlardır. Bunun yanı sıra İran, Orta Asya ve Hindistan gibi Farsçanın kullanıldığı diğer coğrafyalara yönelik bir Farsça neşriyat politikasına sahip oldukları da görülmektedir. Ayrıca İranlı matbaacılar, İstanbul'daki hemşerilerinin kitaplarını bastıkları gibi İran ve Orta Asya'dan gelen baskı taleplerine de karşılık vermişlerdir. Bu örneklerden birine göre, 1880'lerin başında İstanbul'a seyahat eden İranlı bir şair, Farsça manzumesini İstanbul'da 200 nüsha bastırmış ve tamamını İran'a götürmüştür.[28]

Acem matbaacıların bastıkları eserlerin tam listeleri oluşturulduğu zaman bütün yayınları içerisinde Farsça yayınların oranı ve ağırlığı daha net bir şekilde tespit edilebilecektir. Ancak şimdiye kadar oluşturabildiğimiz listelere dayanarak süreli yayınlarda neredeyse sadece Farsça yayınları tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Bunun istisnalarından biri, *Şems* gazetesini neşreden Seyyid Hasan'ın aynı zamanda Türkçe bir gazete çıkarmak üzere de ruhsat alması ve *Cingöz* adında musavver bir gazete neşretmesidir.[29] Bununla beraber bastıkları kitap açısından Farsçaya özel bir vurgu olmadığı gözlemlenmektedir. İstanbul'da basılan Farsça kitapların ne kadarının Acem matbaacılar tarafından basıldığı henüz tespit edilmemiş olmakla birlikte Acem matbaacıların bastığı kitapların tamamı içerisinde Farsça kitapların oranı tahmin edildiği kadar çok değildir.[30] Yine de bu değer-

[26] BOA, MF TTD 53/68 (29 L 1319/8 Şubat 1902).

[27] BOA, MF MKT 627/52 (16 S 1320/25 Mayıs 1902).

[28] BOA, MF TTD 22/37 (24 L 1309/22 Mayıs 1892). Buhara'da neşredilmek üzere İstanbul'da basılan çeşitli Farsça divanlar hakkındaki basım izinleri için bkz. BOA, MF MKT 747/14 (11 Ş 1321/2 Kasım 1903); MF MKT 875/25 (06 C 1323/8 Ağustos 1905); MF MKT 890/60 (22 Ş 1323/22 Ekim 1905); MF MKT 921/16 (10 S 1324/5 Nisan 1906).

[29] Şems Matbaası ve gazetesinin sahibi hakkında belgelerde ve yazında, Hasan ve Hüseyin şeklinde iki farklı isim zikredilmektedir. Bu durum hatırda tutularak bakıldığında Seyyid Hasan'ın haftada iki defa İstanbul'da Türkçe olarak çıkardığı *Cingöz* adlı bir mizah mecmuasının yanı sıra yine Türkçe *Bayram* adlı bir gazete daha çıkardığı kayıtlarda görülmektedir: Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/I", *Kebikeç*, 2 (1995), 146; Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/II", *Kebikeç*, 3 (1996), 72.

[30] İbanoğlu, tekke kütüphanelerindeki Farsça kitaplar hakkında yaptığı incelemede, İstanbul'daki 32 farklı matbaanın bastığı kitaplara rastlamıştır. Bunlar arasında sadece Ahter ve Hüseyin Efendi matbaaları İranlılara aittir. Dolayısıyla araştırmacının tekke kütüphanelerinde tesadüf ettiği 1204-1336 [1789-1917] yıllarında basılmış olan Farsça kitapların az bir kısmı Acem matbaacılar tarafından basılmıştır. Ancak bu tabloyu değerlendirirken matbaa ismi kaydedilmemiş eser baskıları olduğunu ve Acem matbaacıların bilhassa *Bostan* ve *Gülistan* gibi çok okunan eserlerin kaçak baskılarını yaptıklarını akılda

lendirmenin şimdiye kadar isimleri ve baskı detayları tespit edilen kitaplarla mukayyet olduğu ve tespit edilecek yeni verilerle bu tablonun değişebileceğini hatırda tutmak gerekir.

Acem matbaacıların bastığı kitaplar hakkında aynı şekilde mezhebî aidiyetleri dolayısıyla Şii neşriyata dair özel bir gayretleri olup olmadığı sorusu akla gelebilir. Farsça kitap basımı için yapılan tespitin Şii neşriyat için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu kategorileri ayrı ayrı zikretmemizin nedeni her Farsça eserin Şii bir muhteva taşımadığı gibi Şii neşriyatın dilinin de her zaman Farsça olmadığı gerçeğidir. Örneğin, Acem matbaacıların resmi makamlarla sorun yaşamasına neden olan, başlangıçta basımına izin verilmişken daha sonra yasaklı kitaplar arasına alınan Ehlibeyt sevgisi hakkındaki *Yenâbi'ü'l-Mevedde* adlı eser, Arapçadır. Buna karşılık Acem kitapçıların sattığı yayınlar arasında hem Farsça hem de Şii kitapların oranı kendi bastıkları bu kategorilerdeki eserlerden daha fazladır. Osmanlı toprakları dışında, bilhassa İran ve Hindistan'da basılan Farsça ve Şii yayınların İstanbul'da tedavüle sokulması Acem kitapçılar aracılığıyla gerçekleşmiştir.[31]

Yasaklı olduğu halde Acem kitapçı ve matbaacılar marifetiyle İstanbul'da tedavüle sokulan veya dağıtımı yapılan Farsça "muzır" neşriyata örnek olarak aşağıdaki liste incelenebilir. 17 Ağustos 1907 tarihli bir rapora göre bu yayınlar, Tahran, İsfahan, Tebriz ve Hemedan şehirlerinden gelmiş olup Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderilmiş ve Galata Postanesi'nde ele geçirilmiştir:[32]

Eser	Yazar	Eserin Geldiği Şehir	Aded
Meclis	Mirza Muhammed Sadık	Tahran	195
Keşkül	Mirza Ali	Tahran	5
Kanun	Haşim Rabizade	Tahran	10
Subh-ı Sadık	Abdullah Kacar	Tahran	2
Muhakemât	Mecdü'l-İslam Kirmanî	Tahran	7
Temeddün	Müdebbirü'l-Memalik	Tahran	3
Sur-ı İsrafil	Mirza Cihangir Han Şirazî	Tahran	3
Muzaffer	Ali Ağa Şirazî	Tahran	4
el-Cemal	Mirza Muhammed Hüseyin	Tahran	2
Terakki	Mirza Muhammed Ali Han	Tahran	11
Vatan	Mecdü'l-İslam Kirmani	Tahran	10
Âdemiyet	Seyfü'l-Melik	Tahran	1
Âyine-i Gayb	Said Abdurrahim	Tahran	1
Fevâid-i Amiye	Muhammed Yusuf Han Ser-	Tahran	1

tutmak gerekir. Bkz. İbanoğlu, "İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler", 208-209.

31 Acem matbaacı ve kitapçıların Şii neşriyatın Osmanlı topraklarında dolaşımındaki rolü hakkında daha ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Dığıroğlu ve Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı", 117-134.

32 Ele geçirilen eser listesi için bkz. BOA, DH MDK 116/32 (8 B 1325/17 Ağustos 1907).

	dar		
Urvetü'l-Vuska	Hacı Muhammed İsmail	Tahran	1
Kevkeb-i Dürr-i Nevruz	Nizamü'l-İslam Kirmanî	Tahran	1
Kilid-i Siyasi	Muhammed Yusuf	Tahran	1
Ağazname-i Hakikat (Arapça)	Hacı Seyyid Ahmed	İsfahan	1
İnsaf	Hacı Seyyid İsmail	Tahran	1
Cihad-ı Ekber	Mirza Ali Ağa Horasanî	İsfahan	1
Hablü'l-Metin	Edibü'l-Memalik	Tahran	1
Irak-ı Acem	Celaleddin Hasan	Tahran	1
Takrir-i Çehre-nüma (risale)	Hacı Mirza Abdülhamid	Tahran	1
Muzaffer-i bî-adl	Hüseyin Han Tabib Ali	Hemedan	1
Belediye	Mirza Ebü'l-Kasım	Tahran	1
Name-i Vatan (risale)	Haydarabad Deken	Tahran	1
Şura-yı Asumanî (risale)	Zeyur	Tahran	1
Azerbeycan (gazete)	Ali Kulı	Tebriz	1

Tablo 1: Galata Postanesi'nde ele geçirilen "muzır" Farsça neşriyat (DH. MDK 116/32 8 B 1325/17 Ağustos 1907).

Yukarıdaki listede yer alan eserlerden bir kısmı, *Hablü'l-Metin* ve *Sur-ı İsrafil* gibi tanınmış süreli yayınlardır. Bu listedekilerin dışında daha önce bahsi geçen *Kanun* gazetesinin yanı sıra İstanbul'daki İranlı kitapçıların dağıtımını sağladığı ve İran, Hindistan ve Mısır'da neşredilen çeşitli Farsça gazetelere karşı Osmanlı gümrüklerinde sürekli bir teyakkuz olduğu ve muhtevası mahzurlu bulunanların dağıtımının engellendiği görülmektedir.[33]

İranlı matbaacı ve kitapçıların bastığı kitaplar gibi sattığı ve Osmanlı toprakları dışına dağıttığı kitaplar arasında da Farsça kadar Farsça olmayan kitaplar da bulunmaktadır. Örneğin, Odesa'ya gönderilirken gümrükte ele geçirilen ve ruhsatsız olarak basılan kitaplar arasında Ahter Matbaası'nda basılan *Yenâbi'ü'l-Mevedde* ve Şirket-i Sahafiye-i İraniye'de basılan *İzhâr Mu'ribi* kitaplarının birçok nüshasına tesadüf edilmiştir.[34]

Acemlere ait bazı matbaaların başlangıçta Farsça gazete neşretmek üzere kurulduğu ve daha sonra faaliyet alanlarını genişlettikleri görülmektedir. Matbuat

33 Örnek olarak bkz. BOA, MF MKT 787/56 (9 R 1322/23 Haziran 1904); MF MKT 791/18 (2 Ca 1322/15 Temmuz 1904).

34 BOA, MF TTD 49/92 (26 Z 1316/ 7 Mayıs 1899).

Nizamnamesi'nin 6. maddesine göre gazete neşri için ruhsat alan kişiler sadece gazetenin basımına hasretmek şartıyla ve başka bir ruhsat almaya gerek kalmadan matbaa kurabilirler. Ancak gazete dışında bir şey basmak istediklerinde yeni bir ruhsat almaları gerekmektedir.[35] Bu şekilde kurulan matbaalara örnek olarak Ahter Matbaası'nın yanı sıra Cihan, Hurşid ve Şems matbaalarından da bahsedilebilir. Ancak Cihan ve Hurşid matbaalarının sahibi Muhammed Mehdi Tebrizî'nin aynı isimli gazeteleri neşretmek için ruhsat alarak farklı zamanlarda kurduğu bu matbaalarda, söz konusu gazeteleri neşrettiğine dair herhangi bir kayıt görünmemektedir.[36] Bu da bizi bahsi geçen nizamname maddesinin de ortaya çıkmasına neden olması muhtemel bir su-i istimal yapıldığı düşüncesine sevk etmektedir. Bu şekilde gazete çıkarmak için matbaa kurup gazete dışında kitaplar basmak yoluna gidildiği ve yakalanana kadar bu faaliyetlerin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu dönemde İstanbul'da neşredilen Farsça süreli yayınlara baktığımızda çoğunluğunun doğrudan veya dolaylı olarak Acem kitapçı ve matbaacıları aracılığıyla neşredildiği görülmektedir. Muhammed Tâhir Tebrizî'nin neşrettiği matbaasıyla aynı adı taşıyan *Ahter* gazetesi (1876-1896), Şems Kütüphanesi'nin sahibi Seyyid Hasan Efendi'nin neşrettiği *Şems* gazetesi (1908-1914) ile *Hâver* gazetesi (1914-1916), Şark Kütüphanesi'nin sahibi Hasan Naci Kasımzâde'nin çıkardığı *Âzâdî* gazetesi (1909) bu bağlamda zikredilebilecek süreli yayınların başında gelir.[37]

III. Muhammed Tâhir Tebrizî ve Ahter Matbaası

İstanbul'daki Farsça neşriyatın en önemli kurumsal merkezlerinden birisi Ahter Matbaası'dır. 1316/1898 tarihli *Maarif Nezareti Salnâmesi*'nin verdiği bilgilere göre ilgili tarihte Babıali civarında, Ebussuud Caddesi'nde hurufatla Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca baskı yapan Ahter Matbaası, 1292/1875-76 yılında açılmıştır ve sahibi İran tebaasından Tâhir Efendi'dir.[38] *Ahter* gazetesindeki matbaayla ilgili ilandaysa litografya ve tipografya baskı teknikleriyle uygun fiyatlara ve en güzel şekilde her türlü kitap, risale ve evrak basıldığı ifade edilmektedir.[39]

Acem kitapçı ve matbaacıların başında gelen ve meslekî profili bütün yönleriyle en iyi yansıtanlardan birisi olan Muhammed Tâhir Tebrizî, nam-ı diğer Tâhir Efendi, İstanbul'da mukim İranlıların tanınmış simalarından biridir. Doğum tarihi hakkında herhangi bir kayda rastlamadığımız Muhammed Tâhir, Tebriz'den İstanbul'a göç etmiş bir tüccardır. İstanbul'a ne zaman göç ettiği

---

[35] 21 Cemaziyelahir 1312/20 Aralık 1894 tarihli nizamnamenin ilgili maddesi için bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316 [1898], 171-172.

[36] Browne, *Hurşid* ismiyle yayınlanan iki gazeteye yer verse de bunlardan biri Tahran'da, diğeri de Meşhed'de neşredilmiştir ve Muhammed Mehdi'yle alakaları yoktur: Edward Granwille Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914), 81-82.

[37] İstanbul'un yanı sıra Kahire gibi diğer Osmanlı şehirlerinde neşredilen Farsça süreli yayınların bir dökümü için bkz. M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Farsça Süreli Yayınlar", *Kebikeç*, 22 (2006), 205-210.

[38] *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316 [1898], 762-763.

[39] *Ahter*, I/1, 16 Zilhicce 1292/13 Ocak 1876, 4.

bilinmemekle birlikte 1860'tan sonra İstanbul'un matbuat hayatında görünmeye başlamıştır.[40] Muhammed Tâhir, Ahter Matbaası'nı kurmadan önce ilk defa 1279 yılında (1862-1863) bir matbaa ruhsatı almış ve bir süre Rusya tebaasından Hacı Abbas Kerimov'la ortak olarak bu matbaayı işletmiştir. Bu ilk matbaasıyla ilgili isim zikretmemiştir. Ancak 1870'lerin başında Şirket-i Sahafiye-i İraniye adıyla Abbas Kerimov'un yanı sıra Kitapçı Hacı Hüseyin ve diğer bazı ortakların iştirakiyle kurulan şirketin matbaası olarak çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ahter'i kurduktan sonra bu ilk matbaanın idaresini ortağına bırakmıştır.[41]

Ahter Matbaası'nın açılış tarihi, ilk sayısı 1876 yılının Ocak ayında neşredilen *Ahter* gazetesini basmak üzere kurulduğunu göstermektedir. Matbuat Nizamnamesi'nin yukarıda zikredilen 6. maddesi gereğince Muhammed Tâhir'in, daha sonraki bir tarihte salnamede tasrih edildiği üzere çeşitli dillerde kitapların basımına imkân verecek şekilde matbaa için ruhsat almış olması gerekir. Zira tespitlerimize göre Ahter Matbaası'nda ilki 1293/1877 tarihli olmak üzere yüzü aşkın kitap basılmıştır.[42] Ancak bilhassa ilk yıllarda basılan kitaplar, matbaanın ruhsatı kitap basımını kapsamadığı için resmi makamlarla sorun yaşanmasına neden olmuştur.[43]

Muhammed Tâhir, İstanbul'daki İranlıların ticarî, sosyal ve dinî merkezi olan Valide Han'da kurduğu ve gazetenin bürosu olarak da kullandığı Ahter Matbaası'nı, buradaki dükkânın matbaalar nizamnamesindeki şartları haiz olmaması sebebiyle 1897 yılı sonlarında Hocapaşa civarında Ebussuud Caddesi'ndeki bir dükkâna taşımıştır.[44] Ayrıca ilk matbaasının kurulmasına yakın zamanlarda bir de kitapçı dükkânı açmıştır.[45] Ahter Kütüphanesi adını verdiği bu dükkân, Hakkâklar Çarşısı'nda[46] yer almaktadır ve tabelasında "İran ve Hindistan Matbua-

---

[40] Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 176-177.

[41] Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 186-189. Osmanlı'daki ilk kitap şirketlerinden biri olan ve feshedildiği 1895 yılı Haziran ayına kadar faaliyetlerini sürdüren şirketin kuruluşu, hissedarları, faaliyetleri ve yayın politikası, Dığıroğlu'nun titiz çalışmasıyla kapsamlı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Şirketin kuruluşu ve diğer hissedarları hakkında bkz. Dığıroğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler", 229-235.

[42] Baskı yılı 1293/1877 olan *Emsile* ve *Dîvançe-i Hanyevî Şefik Efendi* isimli ilk kitapların yanı sıra Ahter Matbaası'nda basılan eserlerin listesi için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 208-216. Ahter Matbaası'nda basılan eserlerde kullanılan amblemlerden örnekler için bkz. EK 3, 4 ve 5.

[43] Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 189-191. Muhammed Tâhir'in ruhsatsız kitap ve çeşitli evrak bastığına dair örnek olarak bkz. BOA, DH MDK 220/114 (8 M 1310/2 Ağustos 1892); DH MKT 1985/65 (16 M 1310/10 Ağustos 1892).

[44] BOA, DH MDK 230/86 (2 Ca 1315/29 Eylül 1897). Matbaanın yeri ve taşınması hakkındaki ayrıntılar için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 188-189. Valide Han'ın İstanbul'daki İranlı topluluk için önemine dair bkz. Filiz Dığıroğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (2014): 69-112.

[45] BOA, DH MDK 220/88 (28 Z 1309/24 Temmuz 1892); *Ahter*, XXII/1, 2 Muharrem 1313/25 Haziran 1895, 6-7.

[46] Bugünkü Sahaflar Çarşısı.

tı" ibaresi bulunmaktadır.[47] Bu dükkânı dolayısıyla olsa gerek Osmanlı arşiv belgelerinde kendisinden "Kitapçı Tâhir Efendi" şeklinde bahsedilmektedir.[48] Dolayısıyla Muhammed Tâhir, kitabın hem basımı hem de satışıyla meşgul olmuştur.

Muhammed Tâhir, gazete ve kitap neşri ve kitap ticaretiyle meşgul olmaya devam ederken 1316/1898-99 yılı içerisinde Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti azalığına atanmıştır. Bu şekilde başlayan memuriyet hayatı 1320 yılı bitmeden (Mart 1903) sona ermiştir.[49] Bu görevi dolayısıyla, memuriyetle birlikte matbaacılık yapması usul ve nizama aykırı olduğu için Ahter Matbaası kapatılmış ve âlet-edevatı Matbaa-i Amire'de kullanılmak üzere devlet tarafından satın alınmıştır.[50] Böylece Ahter Matbaası'nın yirmi beş yılı aşan yayın hayatı ve neşriyat faaliyetleri 1319/1902 yılında basılan kitaplarla son bulmuştur.[51]

Muhammed Tâhir'in Ahter Matbaası'nın kapanmasının ardından memuriyetinin sona erdiği dönemde yeni bir matbaa kurduğuna dair herhangi bir kayıt görünmemektedir. Ancak II. Meşrutiyet'in ardından tekrar Maarif Nezareti'nde göreve getirilmiş olma ihtimali vardır. 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909 tarihinde verdiği bir dilekçeyi, "Kuzguncuk'ta hanesinde mukim teb'a-yı Devlet-i İraniye'den ve Meclis-i Maarif azasından Muhammed Tâhir" şeklinde imzalamıştır. Salnamelerde herhangi bir kaydına rastlamadığımız için ihtiyatla yaklaştığımız bu ifadelerin, önceki görevine binaen kullanılmış olması da muhtemeldir.[52]

Muhammed Tâhir, hem matbuat hem de kitapçılık faaliyetlerinde aile üyelerinin desteğini görmüştür. İstanbul'da doğan oğullarından Ali ve Kemal, matbaada ve kitapçı dükkânında fiili olarak çalışmışlardır. Ali Efendi, bir dönem Hakkâklar Çarşısı 19 numarada bulunan Ahter Kütüphanesi'nin idaresini yürütmüştür. Kemal Efendi de hem kitapçıda hem de babasının Valide Han'daki Ahter Matbaası'nda çalışmıştır. Diğer oğlu Hasan Celâleddin de gerek *Ahter* gazetesine yazdığı yazılar gerekse Ahter Matbaası'nda basılan tercümeleriyle babasının yayıncılık faaliyetlerine fikrî olarak destek vermiştir. Bu bağlamda

---

47 BOA, MF MKT 627/52 (16 S 1320/25 Mayıs 1902). Kitapçı dükkânının çarşı içindeki yeri zaman zaman değişmiştir. Bunun için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 186. Ahter Kütüphanesi'nin amblemi için bkz. EK 6.

48 BOA, MF TTD 24/120 (25 R 1310/16 Kasım 1892).

49 Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 177-178. Lawrence, Muhammed Tâhir'in Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığı görevini, herhangi bir kaynağa dayandırmaksızın 1903 yılında başlatmıştır. Ancak bir sonraki sayfada bu defa 1899 tarihinde aza olarak seçildiğini ifade etmiş ve 1903 tarihli bir belgeyi kaynak olarak göstermiştir. Dolayısıyla ilk zikredilen hatalı tarihin, belge tarihinin göreve başlama tarihi olarak alınmasından kaynaklandığı açıktır. Lawrence'ın ifadeleri için bkz. Tanya E. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire" (Yayımlanmamış doktora tezi, Yale University, New Haven, 2018), 73.

50 BOA, ŞD 218/60 (15 Ş 1321/6 Kasım 1903). Ayrıca bkz. BOA, Y MTV 254/41 (8 L 1321/29 Aralık 1903); DH MDK 257/48 (9 Mart 1320/22 Mart 1904)

51 1319/1902 yılında basılan kitaplar için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 191.

52 BOA, DH MDK 154/90 (25 C 1327/14 Temmuz 1909)..

zikredilmesi gereken son isim, 1890-1893 yılları arasında *Ahter* gazetesinin yayın işleriyle ilgilenen damadı Mirza Şerif Hüseyin'dir.[53]

Muhammed Tâhir'in vefat tarihi kesin olarak belli değildir. 1907 tarihinde vefat ettiğini belirten çeşitli çalışmalar olmakla birlikte bu iddiaların tespit edilebilmiş herhangi bir dayanağı yoktur.[54] 1907 tarihini kabul etmememizin birinci nedeni, yukarıda işaret edilen ve bizzat Muhammed Tâhir tarafından kaleme alınan 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909 tarihli dilekçedir.[55] Ayrıca Muhammed Tâhir'le şahsen tanışan ve uzun yıllar Londra'dan İstanbul'a mektuplarla haberleşen Edward Browne, 1912 yılında tamamladığı *The Press and Poetry of Modern Persia* kitabında, Muhammed Tâhir'in berhayat olduğu kaydını düşmüştür.[56] Niya da Muhammed Ali Terbiyet'in tanıklığına dayanarak Muhammed Tâhir'in 1330 yılının Cemâziyelâhir ayında (Mayıs-Haziran 1912) hâlâ hayatta olduğunu belirtmiştir.[57]

Muhammed Tâhir'in biyografisiyle ilgili tartışılması gereken bir diğer husus, Osmanlı tabiiyetine geçip geçmediğidir. Aslında 2017 yılında yayımladığımız makalede böyle bir hususu hiç gündeme getirmemiştik zira o güne kadar incelediğimiz belgelerde ve literatürde buna dair bir işarete rastlamamıştık. Ancak yakın zamanda tamamlanan bir çalışmada böyle bir iddia ortaya atıldığı için bu konuda bir değerlendirme zorunlu hale gelmiştir. Araştırmada dayanak olarak sunulan belgeler iddiayı desteklemediği gibi Muhammed Tâhir'in yukarıda işaret edilen 1909 tarihli dilekçeyi "teb'a-yı Devlet-i İraniye'den" şeklinde imzalamış olması sebebiyle tabiiyet değişikliği olası görünmemektedir.[58] Kendisi İstan-

[53] Tespitlerimize göre dört oğlu ve bir kızı olan Muhammed Tâhir'in aile üyeleri hakkında derlediğimiz bilgiler için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 182-185.

[54] Muhammed Tâhir için vefat tarihi veren çalışmalardan biri Rıza Kurtuluş'un hazırladığı doktora tezidir. Söz konusu çalışmada Muhammed Tâhir'in vefat tarihini kaynak göstermeksizin 1907 olarak vermiştir. Aynı yılda öldüğünü bildiren bir diğer çalışma, Nasıruddin Pervin'in İran basın tarihiyle ilgili kitabıdır. Pervin, *Ahter*'le ilgili bölümünde Muhammed Tâhir'i tanıtırken 21 Zilkade 1325/26 Aralık 1907 tarihinde İstanbul'da vefat ettiğini yazmış ancak kaynağını göstermemiştir. Bkz. Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi" (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010), 182; Pervin, *Tarih-i Ruznâme*, I, 250. Muhammed Tâhir'in vefatı için 1907 tarihini veren son çalışma Lawrence'ın doktora tezidir. Lawrence, kaynak olarak 12 C 1325/13 Haziran 1907 tarihli ve BEO. 3484/472 numaralı belgeye atıf yapmış olsa da böyle bir belgeye ulaşılamamış ve vefat tarihi teyit edilememiştir. Bkz. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms", 57.

[55] BOA, DH MDK 154/90 (25 C 1327/14 Temmuz 1909). Dilekçenin sureti ve çevrimyazısı için bkz. EK 1.

[56] Browne, *Press and Poetry*, 2, 36.

[57] Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom* (Tahran: Neşr-i Mobna, 1382 [2003]), I, 425. Üsküdar'da Karaca Ahmet Mezarlığı'nın arka kısmında bulunan ve Acem Mezarlığı olarak bilinen Seyyid Ahmed Deresi'nde medfun olduğu tahmin edilmekle birlikte şimdiye kadar yapılan araştırmada mezarına, mezar taşına veya mezarının orada bulunduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

[58] Daha önce *Ahter* gazetesi üzerine bir çalışması bulunan ve o çalışmada Muhammed Tâhir'in Osmanlı tabiiyetine geçtiğinden bahsetmeyen Lawrence, 2018 yılında tamamladığı doktora tezinin Muhammed Tâhir'le ilgili ikinci bölümünde onun Osmanlı vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunduğunu ve bu başvurusunun kabul edildiğini belirtmiştir.

bul'da mukim İranlı topluluğun tanınmış kişilerinden biridir ve şahsi ilişkileri kadar iş ilişkileri de bu topluluğun bir parçası olmaya dayanmaktadır. Tüccarından entelektüeline, siyasetçisinden sefirine kadar herkesle iyi ilişkiler tesis edip bunları sürdürmeye gayret gösterdiği gibi hem Osmanlı hem de İran devletleri arasında dengeli bir siyaset gözetmiştir. Diğer bir ifadeyle tabiiyet değişikliğinin ona kaybettireceği çok şey olduğu aşikârdır.

IV. Ahter Matbaası'nın Farsça Neşriyata Katkısı

Ahter Matbaası, faaliyet gösterdiği çeyrek asrı aşan süre boyunca Osmanlı hudutları içerisindeki önemli matbaalardan biri haline gelmeyi başarmıştır. 19. yüzyılda Osmanlıca neşriyat açısından etkin olan 732 matbaa tespit eden Cebe, Ahter Matbaası'na bastığı 89 kitapla ilk yüz içerisinde otuz dördüncü sırada yer vermiştir.[59] İlk yüzdeki tek İranlı matbaa olan Ahter Matbaası'nın Osmanlıca neşriyattaki ağırlığı bu sayılarla kısmen ortaya koyulmuş olmaktadır. Ancak İstanbul'da ve bütün Osmanlı coğrafyasındaki Farsça neşriyat açısından rolü henüz tam anlamıyla incelenmiş değildir.

Ahter Matbaası'nda basılan Farsça eserlerin başında, "Çeşitli günlük haberler, siyaset, politika, ticaret, ilim, edebiyat ve umumun faydasına olan diğer hususlarda söz söylemek" üzere ilk sayısı 16 Zilhicce 1292/13 Ocak 1876'da yayınlanan ve matbaaya adını veren *Ahter* gazetesi gelmektedir.[60] Muhammed Tâhir tarafından kurulan ve idare edilen bu gazete, Osmanlı ve İran devletlerinin farklı zamanlardaki maddî destekleri, Tâhir Efendi'nin şahsî gayretleri ve

---

Kaynak olarak gösterdiği belge 23 S 1299/14 Ocak 1882 tarihini taşımaktadır (Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms", 63). Birkaç sayfa sonra, bu defa Muhammed Tâhir'in 1900'lerin başına kadar Osmanlı tabiiyetine geçmek için başvuruda bulunmadığını belirtmiş ve kendisinden Osmanlı vatandaşı şeklinde bahsedilen ilk belge olarak 3 Ca 1326/3 Haziran 1908 tarihini taşıyan MF MKT 1058/66 numaralı belgeyi kaynak göstermiştir (Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms", 73-74). Tabiiyet değişikliğiyle ilgili verilen bilgilerin tutarsızlığının yanı sıra atıf yapılan numaralardaki belgelerden iddiaları teyit etmek mümkün olmamıştır. Söz konusu edilen ilk belge, Muhammed Tâhir'in oğulları Ali ve Kemal'i Mekteb-i Mülkiye'ye kaydettirmek istemesi üzerine, İran tebaası oldukları için bu başvurunun reddedildiğine dair İran Sefareti'ne hitaben yazılan bir belge müsveddesidir. Bu belgeyi Muhammed Tâhir'in oğulları hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla daha önceki yazımızda kullanmıştık (Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 182). Lawrence'ın dayandığı ikinci belgeyse Muhammed Tâhir'in Ahter Matbaası için kiraladığı bir mülke dair kira borcunu söz konusu etmekle birlikte kendisinin tabiiyetine dair herhangi bir ifadeye yer vermemektedir. Araştırmacı alışılageldiği üzere Muhammed Tâhir'in ismi önünde "teb'a-i İraniye'den" ifadesinin bulunmayışını "Osmanlı tebaası olarak bahsedildiği" şeklinde sunmuş olabilir. Lawrence'ın *Ahter* gazetesiyle ilgili ilk çalışması için bkz. Tanya E. Lawrence, *Akhtar: Persian Language Newspaper Published in Istanbul and the Iranian Community of the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century* (İstanbul: Libra, 2015). 3 Ca 1326/3 Haziran 1908 tarihini taşıyan MF MKT 1058/66 numaralı belge ve bu belgenin çevrimyazısı için bkz. EK 2.

[59] Günil Özlem Ayaydın Cebe, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" (Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2009), 143-145, 300-302.

[60] Bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 192-198.

İstanbul'da yaşayan İranlı entelektüellerin fikrî ve malî katkıları sayesinde kesintilerle birlikte 1876-1896 yılları arasında neşredilmiştir.[61] Gazetenin neşri, Nasıruddin Şah'ın suikasta kurban gitmesi ve bu olayın sorumlusu olarak gazetenin yazarlarından bazılarının itham edilmesi neticesinde 24 Safer 1314/4 Ağustos 1896 tarihli sayısının ardından süresiz olarak durdurulmuştur.[62]

İran toprakları dışında Farsça neşredilen ilk ve en önemli gazete olarak nitelendirilen *Ahter*, uzun soluklu yayın hayatında Farsça matbuat tarihinde önemli bir yer edinmiştir. İngiliz oryantalist Edward Browne, 1877-1878'de Kirman'dayken tesadüf ettiği ve İngiltere'ye dönünce hemen abone olduğu *Ahter*'i "İran'da okunmaya değer tek Farsça gazete" şeklinde değerlendirmiştir.[63] Yine Browne'un tabiriyle, "medeniyetin ışığının, sayfaları arasından doğup insanların kalplerine yansıdığı" *Ahter*, insanlara gazete okuma zevkini aşılamış ve etrafında kültürlü, yetkin ve entelektüel insanların toplandığı bir merkez haline gelmiştir.[64] Kahire'deki İranlılar tarafından neşredilen *Perveriş* gazetesinin Kasım 1900 tarihli nüshasındaki bir yazıda, Muhammed Tâhir'den, "gazete yazarlığını ilk başlatan kişidir. 30 yıl önce İstanbul'da *Ahter*'i neşretti ve insanları gazete okumaya alıştırdı" şeklinde bahsedilmiş olması, Browne'un düşüncelerinin, Muhammed Tâhir'in çağdaşları tarafından da paylaşıldığını göstermektedir.[65] Osmanlı ve İran topraklarının yanı sıra özellikle Kafkasya ve Hindistan'da çok sayıda okuyucuya ulaşan ve Tebriz, Tahran, İsfahan, Reşt, Tiflis, Bakü, Bombay, Midras, Haydarabad, Leknev, Lahor, Karaçi, Kerbela, Musul ve Beyrut gibi şehirlerde temsilcilikleri olan *Ahter*, Farsça üzerinden eriştiği insanların düşünce dünyala-

---

[61] *Ahter* gazetesiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu konudaki ilk çalışmalar arasında *Les Iraniens d'Istanbul* kitabında Orhan Koloğlu ve Anja Pistor-Hatam tarafından kaleme alınan makalelerle daha yakın zamanlarda Tanya Lawrence'ın yayımladığı kitabı zikredilebilir: Orhan Koloğlu, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed.Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 133-140; Anja Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 141-147; Lawrence, *Akhtar*. Ayrıca bkz. Pervin, *Târîh-i Ruznâme*, I, 246-265; Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 192-198.

[62] Niya, *İran ve Osmanî*, I, 358-359. Gazetenin yayın politikasındaki değişikliklere paralel olarak çeşitli dönemlerde İran'da yasaklanması veya Osmanlı matbuat idaresi tarafından yayınının durdurulması söz konusu olmuştur. İran'a girişinin yasaklanmasıyla ilgili bkz. Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar", 141-142. Osmanlı Devleti tarafından gazetenin yayınının durdurulması ve yeniden neşir talepleriyle ilgili bazı belgeler için bkz. BOA, DH MDK 221/43 (23 C 1310/12 Ocak 1893); DH MDK 228/120 (14 Ş 1314/18 Ocak 1897); DH MDK 231/160 (24 Za 1315/16 Nisan 1898).

[63] Edward Granwille Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge:Cambridge University Press, 1930), IV, 468.

[64] Browne, *Press and Poetry*, 17-18.

[65] Bkz. *Perveriş*, I/22, (26 Receb 1318/22 Kasım 1900), 424'ten nakleden Niya, *İran ve Osmanî*, I, 929.

rında önemli etkiler bırakmıştır. Bu etki nedeniyle bazı bölgelerde gazete okuma alışkanlığı olanlara "Ahterî-mezheb" denildiği kayıtlara geçmiştir.[66]

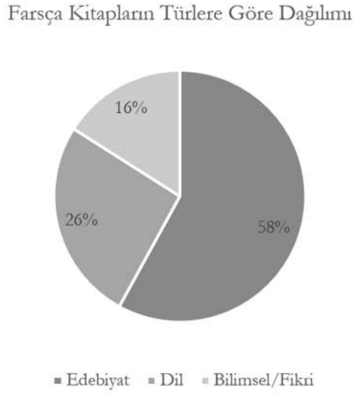

Grafik 1: Ahter Matbaası'nda basılan Farsça kitapların türlerine göre dağılımı

Ahter Matbaası aktif olduğu yirmi beş yılı aşkın zamanın yirmi yılında *Ahter* gazetesini basarken bir yandan da yüzden fazla kitap ve takvim, kartvizit ve sair kitap dışı yayınlar basmaya devam etmiştir. Bastığı kitaplar içerisinde Farsça neşriyat önemli bir yer tutmaktadır. Hatta İstanbul'da basılan Farsça kitapların önemli bir kısmının Ahter Matbaası'ndan çıktığını söylemek yanlış olmaz.[67] Elbette Osmanlıca yayınlardaki payı hakkında yukarıda aktarılanlara benzer sayısal oranların tespitinden henüz uzağız. Bunun için öncelikle Farsça neşriyatın tam bir dökümünün yapılması gerekir. Ancak Acem matbaaları içerisinde Farsça yayınlar açısından Ahter'in açık ara önde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[68] Bu kitapların çoğunluğu Fars dili ve edebiyatına dair eserler olmakla birlikte bir kısmı da İran modernleşmesini derinden etkileyen kitaplardır.[69]

[66] Browne, *Press and Poetry*, 17-18. *Ahter*'in İranlıların düşünce dünyasına etkileri için bkz. Niya, *İran ve Osmanî*, I, 278-279.

[67] Bu değerlendirmeyi, Tekke kütüphanelerindeki Farsça kitaplar üzerinden takip etmek için bkz. İbanoğlu, "İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler", 208-218.

[68] Lawrence, tezinde Ahter Matbaası'nda yüzlerce Farsça kitap basıldığını iddia etse de bunun Ahter Matbaası'nın Farsça neşriyat açısından önemini vurgulamak amacına matuf görünen ve abartılı bir ifade olduğu aşikârdır. Basılan eserlerden yalnızca *Kitâb-ı Ahmed*'e atıf yapması da bu sebeple olsa gerek. "The Ahtar Matbaasi would become one of the most important Persian presses of the Ottoman capital, printing hundreds of works in Persian over the course of the next three decades" ifadesi için bkz. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms", 69-70. Kitapçı Hacı Hüseyin'in bastığı ve Şirket-i Sahafiye-i İraniye'de basılan kitaplar arasında Farsça neşriyatın oranına dair değerlendirmeler için bkz. Dığıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*, 22-32; Dığıroğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler", 240-242. Ahter gazetesi editörlerinden Muhammed Mehdi Tebrizî'nin kurduğu Hurşid Matbaası'nda basılan şimdiye kadar tespit ettiğimiz 18 kitaptan sadece 2 tanesi Farsçadır ve bu %11 gibi bir orana tekabül eder.

[69] Christophe Balay, "Littérature Persane en Diaspora: Istanbul 1865-1895", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 177-186.

Ahter Matbaası'nda basıldığını tespit ettiğimiz 119 eserin 19 tanesi Farsçadır. Bazıları bir, bazıları iki veya üç baskı yapan bu eserlerin çoğunluğunu (11/19) Fars edebiyatının klasikleri oluşturmaktadır. Klasiklerin yanı sıra çağdaş şair ve yazarların eserlerinden seçmeler de neşredilmiştir:

- Molla Câmî, *Bahâristan*, 1294/1877 (*Tuhfetü'l-İrfân* Şerhi ile birlikte)
- Kâzım Paşa, *Riyâz-ı Asfiya*, 1296/1878.
- Fuzûlî, *Dîvân-ı Fuzûlî* (*Külliyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî*), 1296/1879, II. Baskı 1308/1891.
- Seyyid Nesimî, *Divân-ı Nesimî*, 1298/1881 (Farsça-Osmanlıca)
- Hâfız Şîrâzî, *Dîvân-ı Hâfız-ı Şirâzî*, 1302-1303/1886.
- Sâdî Şirazî, *Bostan*, 1305/1888.[70]
- Fethullah Han Şeybânî, *Müntehabât ez Mecmua-i Beyânât-ı Şeybânî (Müntehabât-ı Eş'âr-ı Hikmet-Âsâr*), topl. İsmail Basırî Karacadâğî, 1308/1891.
- Hüseyin Dâniş Pedram, *Müntehâb-ı Dâniş*, 1309/1892.
- Mevlânâ Celâleddin Rumî, *Rubâiyyât-ı Hazreti Mevlânâ*, 1312/1895.
- Kâşânî, *Dîvân-ı Andelîb Kâşânî*, 1313/1896.
- Ahmed Hilmi, *Gülşen-i Edeb*, 1317/1899.

Ahter Matbaası'nda basılan Farsça kitap listesinde, edebiyat alanındaki eserlerin peşi sıra sınırlı da olsa Fars dili ve grameri hakkındaki kitaplar gelmektedir (3/19). Bu eser türünde tekrar baskıların varlığı ayrıca dikkate değerdir:

- Şeyh Hafız Mehmed Murad Nakşibendî, *Kavâid-i Farisiyye- Kavâid-i Emsile-i Farisiyye- el-Emsiletü'l-Muhtelife bi-Lisânı Farisî*, 1294/1877, II. baskı 1298/1881.
- Muhammed Rıza Hân Afşâr Gazvinî, *Perviz-i Nigâriş-i Parsî*, 1299/1882, II. baskı 1300/1883.
- Muallim Feyzî, *Kand-i Parisî*, 1310/1893.

Ahter Matbaası'nda basılan Farsça eserler listesinde son olarak ilim ve fikir alanında değerlendirilebilecek biri telif, dördü tercüme olmak üzere beş kitap bulunmaktadır (5/19):

- Mirza Habib İsfahânî, *Garâib-i Avâid-i Milel*, 1303/1886.
- Mirza Abdurrahim Tâlibof Tebrîzî, *Sefîne-i Tâlibî yâ Kitâb-ı Ahmed*, 2 cilt, 1311-1312/1893-1894, II. baskı 1314/1897 ve III. baskı 1318/1900.
- Marcus Aurelius, *Pendnâme-i Markus Kayser-i Rum*, çev. Mirza Abdurrahim Tâlibof, 1310/1893.

[70] Bu eserin Ahter Matbaası'nda ruhsatsız basıldığına ve Bursa ve Konya'ya gönderilen kitaplar arasında yakalandığına dair bir belge için bkz. BOA, MF TTD 49/89 (18 Z 1316/ 29 Nisan 1899).

- Camille Flammarion, *Risâle-i Fizik ya Hikmet-i Tabî'iyye*, çev. Mirza Abdurrahim Tâlibof, 1311/1893.
- Camille Flammarion, *Risâle-i Hey'et-i Cedîde*, çev. Mirza Abdurrahim Tâlibof, 1312/1894-1895.

Garâib-i Avâid-i Milel kitabının kapağında sadece Mirza Habib İsfahânî'nin (öl. 1894) adı yer almakla birlikte kendisi müellif değil, mütercimdir. Mirza Habib, mukaddimede bu konuya açıklık getirerek eserin kendisinden önce Rifâa Tahtâvî (öl. 1873) tarafından *Kalâidü'l-Mefâhir fî Garîbi Avâidi'l-Evâil ve'l-Evâhir* (Bulak 1249/1833) adıyla Arapçaya tercüme edilen bir derleme olduğunu dile getirmektedir. Derleme olarak nitelendirmemizin nedeni, Tahtâvî'nin iki bölüm halinde tertip ettiği eserin birinci bölümünü *Moeurs et Usages des Nations* eserinden, ikinci bölümüyse Alman-Fransız tarihçi Georg Bernhard Depping'in (öl. 1853) *Aperçu Historique sur les Moeurs et Coutumes des Nations* adlı eserinden tercüme etmiş olmasıdır.[71]

Garâib-i Avâid-i Milel, Muhammed Tâhir'in kitapçı dükkânında Şubat 1902 tarihinde müsadere edilen eserler arasında göze çarpmaktadır. Muhammed Tâhir'in bu eserlerin geri verilmesi veya bedellerinin tazmini için yaptığı müracaatta verdiği listede *Garâib-i Avâid-i Milel*'in 447 nüshasına el konulduğu görülmektedir.[72] Tekrar baskılarından bahsedilmediğine göre bir baskıda kaç nüsha basıldığını bilmesek de basımının üzerinden on beş yıldan fazla bir zaman geçtiği halde bu kadar nüshanın elde kalmış olması söz konusu eserin pek rağbet görmediğini düşündürmektedir. Diğer ihtimal eserin kaçak baskılarıyla piyasaya sürülmeye devam edilmesidir.

Ahter'de basılan fikrî eserlerin şüphesiz en önemlisi, İran modernleşmesi açısından oldukça etkili olan Mirza Abdurrahim Tâlibof Tebrizî'nin *Kitâb-ı Ahmed* olarak da bilinen *Sefîne-i Tâlibî* isimli eseridir.[73] *Kitâb-ı Ahmed*, Tâlibof'un en tanınmış eseri olup müellifle hayalî oğlu Ahmed arasında geçen yirmi iki diyalogdan müteşekkildir. Jean Jacques Rousseau'nun benzer bir usulle kaleme alınan ve aydın birey yetiştirmek gayesi taşıyan *Emile* adlı eserinden mülhem kabul edilmektedir. Tâlibof, her diyalogda doğa bilimlerinin çeşitli hususiyetlerini, Batı'da gerçekleştirilen icatları, vatanseverlik ve benzeri kavramları, İran'ın bayındır hale getirilmesi için yapılması gerekenleri işleyerek bilimsel ve sosyal konuları ele almaktadır. Tâlibof'un bu eseri, yine hayali diyaloglar şeklinde yazılmış olup İstanbul'da *Ahter* gazetesinin editörü Muhammed Mehdi Tebrizî'nin kurduğu Hurşid Matbaası'nda basılan ve İran'da yasaklanan Zeynelabidin Merâgaî'nin *Seyahatnâme-yi İbrahim Beg* adlı eseriyle birlikte İranlıların siyasal uyanışında önemli bir role sahiptir. Her iki kitap da İran'daki fakirlik, adalet yoksunluğu, kanun tanımazlık, eşitsizlik, ticaret ve sanayileşmedeki eksiklikler, ekonomik ve kültürel geri kalmışlığın sebepleri gibi sosyal ve ekonomik problemle-

---

71 Hilal Görgün, "Rifâa et-Tahtâvî", *DİA*, XXXV (2008), 96.
72 BOA, DH MDK 154/90 (25 C 1327/14 Temmuz 1909).
73 Tâlibof'un hayatı ve eserleri hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Tâlibof", *DİA*, XXXIX (2010), 506-507.

rin yanı sıra Şah'ın mutlakiyetçiliği ve onu sınırlandırmak için gerekli anayasa reformları gibi siyasî konularda eleştiriler içermektedir.[74] Merâgaî, kitabının kahramanı İbrahim Bey'in Tâlibof'un eserine İstanbul'da tesadüf edişini ve eseri inceledikten sonraki intibalarını söz konusu ederek iki eser arasındaki fikrî irtibatı açıkça dile getirmiştir.[75]

Kitâb-ı Ahmed gördüğü ilgi nedeniyle olsa gerek birden çok baskı yapmıştır. Hatta Tâlibof, Muhammed Tâhir'i 1318/1900 yılında haberi olmaksızın *Kitâb-ı Ahmed*'i yeniden bastığı ve hakkını gasp ettiği gerekçesiyle suçlamıştır.[76] Söz konusu kitabın aynı zamanda Hurşid Matbaası'nda da basıldığı anlaşılmaktadır. Kitapların künye sayfalarının, matbaa amblemlerine varıncaya kadar çok benzer olması, kitabın aynı anda iki matbaa adıyla neşredildiğini düşündürmektedir.[77]

Kitâb-ı Ahmed'in gördüğü ilgiyi tasvir edebilmek için hac yolculuğu esnasında İstanbul'a uğrayan Meşhedli bir mollanın tecrübesini paylaşmak istiyoruz. 1319 yılının Ramazan ayını (Aralık 1901-Ocak 1902) İstanbul'da, Valide Han'da İranlıların mescidinde çeşitli dinî hizmetler sunarak geçiren Reisüzzâkirîn, bazı akşamlar İranlı tüccarların evlerine de misafir olmak suretiyle şehirdeki İranlı topluluğun hayatını yakından gözlemlemiştir. Bu akşamlardan birinde misafir olduğu Ahmed Tebrizî'nin evindeki sohbet esnasında *Kitâb-ı Ahmed*'in çok övüldüğüne tanık olunca söz konusu kitabı merak etmiş ve kendisine de bir tane alınmasını rica ederek parasını peşinen vermiştir.[78]

Tâlibof, *Kitâb-ı Ahmed*'i neşrinin yanı sıra Rusçadan Farsçaya yaptığı çeşitli çevirileri de Ahter Matbaası'nda yayınlatmıştır. Bunlardan ilki, Marcus Aurelius'un *Kendime Düşünceler* kitabının Rusça bir çevirisinden Farsçaya aktarılarak *Pendnâme-i Markus Kayser-i Rum* adıyla 1310/1893 yılında neşredilmiştir. Diğer iki çeviri Fransız bilim adamı Camille Flamarrion'a ait kitapların yine Rusçadan yapılmış çevirileridir. *Risâle-i Hey'et-i Cedîde* adıyla çevrilen eseri astronomiyle ilgilidir ve modern bilim anlayışına göre evrenin nasıl görüldüğünü tarif etmektedir. İkincisiyse *Risâle-i Fizik ya Hikmet-i Tabiiyye* adıyla çevrilmiştir ve fizik ve

---

74 Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler", 55. Ayrıca bkz. Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 306-309.

75 Zeynelabidin Merâgaî, *Seyahatname-i İbrahim Beg* (Tahran: Neşr-i Sepide, 1998), 41-42.

76 Niya, *İran ve Osmanî*, I, 425.

77 *Ahter* gazetesinin 1891-1896 yılları arasında editörlüğünü yapan Muhammed Mehdi Tebrizî'nin yayıncılık kariyeri ve mesleği icra yöntemleri Muhammed Tâhir'inkiyle oldukça benzeşmektedir. Bu iki isim ve matbaaları arasında henüz netleştiremediğimiz bir ilişki olduğunu düşünüyoruz. Aynı kitapları basmaları ve matbaa amblemlerinin çok benzer olması bu ilişkinin bazı yansımalarıdır. Kitapların künye sayfaları için bkz. EK 7 ve 8.

78 Reisüzzâkirîn'in İstanbul günleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme ve bu anekdot için bkz. Güllü Yıldız, "Reisüzzâkirîn'in Sefernâmesi ve İstanbul'daki Şiîlerin Dinî Hayatı", *Şarkiyat Mecmuası*, 38 (2021), 111-124. Bu kitabın Yahya Efendi Dergâhı kitapları arasında bulunması, tasavvuf ehlinin de kitaba ilgi gösterdiğini düşündürmektedir. Bkz. İbanoğlu, "İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler", 212-213.

tabiat bilimlerini konu almaktadır.[79] Flamarrion, matematik, fizik, astronomi alanlarında kaleme aldığı pek çok eseri Osmanlıcaya tercüme edilmek suretiyle yakından takip edilen ve çok okunan bir bilim adamıdır. Tâlibof'un tercüme için Flamarrion'un eserini tercihinde İstanbul'da yakından müşahede etme imkânı bulduğu bu durumun etkisi olabilir.[80]

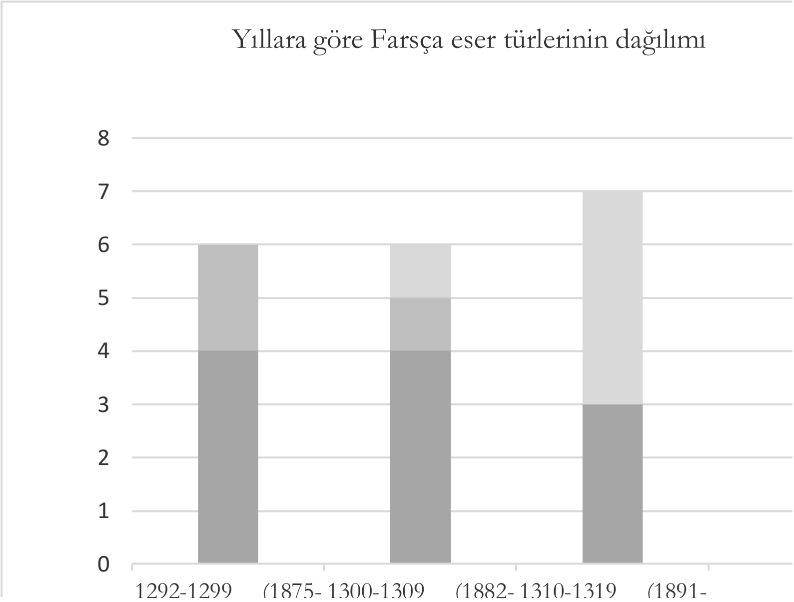

Grafik 2: Ahter Matbaası'nda basılan Farsça kitapların türlerine ve baskı tarihlerine göre dağılımı.

Ahter Matbaası'nda basılan Farsça kitaplarla ilgili vurgulanması gereken bir husus da yeni teliflerin büyük kısmının, İstanbul'da mukim İranlılar tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu isimlerden biri Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde Farsça hocalığı yapan ve edebiyat çevrelerinde tanınmış bir şair olan Muallim Feyzî Efendi'dir (öl. 1910). Fars dili, edebiyatı ve eğitimiyle ilgili kaleme aldığı eserlerden sadece birisi Ahter Matbaası'nda basılmıştır.[81] Bir diğer isim yine Galatasaray'da Farsça hocalığı ve sonrasında Edebiyat Fakültesi İran Edebiyatı Tarihi hocalığı yapan Hüseyin Dâniş'tir (öl. 1943). Telif ettiği ders kitapları ve tercümelerinin yanı sıra Encümen-i Saadet'in yayını *Suruş*'ta yazıları yayınlanan ve birkaç sayının da editörlüğünü üstlenen Hüseyin Dâniş, Edwarde Browne'la

---

[79] Niya, *İran ve Osmanî*, I, 450-452. Tâlibof'un 1311 yılında *Ahter* gazetesinde yayınlanan yazıları için bkz. *Ahter*, XX/30, 29 Receb 1311/5 Şubat 1894, 471-473; *Ahter*, XX/36, 13 Ramazan 1311/20 Mart 1894, 565.

[80] Nûmanzâde'nin, 1894 yılında İstanbul'dan ayrılırken yanında Şeki'ye götürdüğü felsefe ve bilim konulu kitaplar arasında Flamarrion'un kitapları da bulunmaktadır. Bkz. Nûmanzâde, *Kafkasya'dan İstanbul'a*, 58-59, 81-82.

[81] Muallim Feyzî'nin eserleri ve öğretmenliğiyle Farsça öğretimine katkıları hakkında bkz. Çelik, "Türkiye'de Farsça Öğretimi", 139, 201-205, 223-224.

uzun yıllar süren dostluğu esnasında ona Fars edebiyatıyla ilgili bilgisini sunmuş ve eser teminine aracılık etmiştir.[82] Son olarak bu isimlerden Mirza Habib İsfahanî'den bahsetmek gerekir. İstanbul'a geldiği andan itibaren buradaki İranlıların önemli simaları arasında yerini alan İsfahanî'nin telif ve tercüme en önemli eserlerini İstanbul'da neşrettiğini söylemek gerekir. Özellikle James Morier'den yaptığı *Hacı Baba-i İsfahanî* isimli roman çevirisi, *Kitâb-ı Ahmed* ve *Seyahatname-i İbrahim Beg*'le birlikte Farsça nesrin 19. asrın sonunda kaleme alınmış en önemli üç eserinden biri kabul edilir.[83] Bir dönem *Ahter* gazetesinin yazarlarından biri olan İsfahanî'nin kitaplarından sadece yukarıda zikrettiğimiz *Garâib-i Avâid-i Milel* tercümesi Ahter Matbaası'nda basılmıştır.[84]

Muhammed Tâhir'in Farsça neşriyat faaliyetlerini yayıncılıkla sınırlandırmamak gerekir. Bastıklarının yanı sıra temin ettiği Farsça eserlerin dağıtımı hususunda da önemli adımlar atmış; kitapçı dükkânıyla bu faaliyetlerini desteklemiştir. Muhammed Tâhir'in bu konudaki faaliyetlerinde yalnız olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira doğrudan kitapçılık işiyle meşgul olmayan diğer bazı Acem tüccarların da sahip oldukları ticaret ağını matbuatın hizmetine sunduğu ve bu anlamda önemli bir işlev gördükleri bilinmektedir.[85] Muhammed Tâhir, Ahter Matbaası'nda bastığı kitapları öncelikle kendi dükkânında satışa çıkarmıştır. Kendi bastıkları yanında gerek İstanbul'da gerekse İran, Hindistan ve Avrupa'da basılan Farsça matbuatın Osmanlı topraklarında ve erişimi olan diğer bölgelerde dağıtımı ve satışında önemli bir rol ifa etmiştir.[86]

---

[82] Hüseyin Dâniş'in hayatı ve eserleri hakkında bkz. Tahsin Yazıcı, "Hüseyin Dâniş", *DİA*, XVIII (1998), 540-541. *Suruş* gazetesiyle ilgisi hakkında bkz. Thierry Zarcone, "Alî Akbar Dihkhudâ et le Journal Surûsh d'Istanbul (Juin-Novembre 1909)", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 244; Browne'la ilişkisine dair müstakil bir yazı için bkz. Gurney, "E. G. Browne and the Iranian Community", 154-175.

[83] Balay, "Littérature Persane en Diaspora", 177-184. Balay, *Ahter* gazetesi yazarlarından Merâgaî'nin eseriyle İsfahanî'nin çevirisinin *Kitâb-ı Ahmed* gibi İstanbul'da basıldığını belirtmektedir. Merâgaî'nin eseri ilk olarak Mısır ve Hindistan'da basılmıştır. İsfahanî'nin çevirisinin de ilk baskısı yine Hindistan'da neşredilmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda müellifi İstanbul'dayken *Seyahatname*'nin Hurşid Matbaası'nda ruhsatsız basıldığı tespit edilmekle birlikte İsfahanî'nin çevirisine dair böyle bir kayda henüz rastlayamadık. Hurşid Matbaası'nda ruhsatsız basılan *Seyahatname-i İbrahim Beg* hakkındaki belgeler için bkz. BOA, DH MDK 243/122 (28 Za 1319/8 Mart 1902); DH MKT 461/9 (19 Z 1319/29 Mart 1902); DH MDK 244/104 (15 M 1320/24 Nisan 1902).

[84] İsfahanî'nin İstanbul'daki yaşantısına odaklanan ve terekesine dayanarak entelektüel kişiliğine dair değerlendirmeler yapan kapsamlı bir çalışma için bkz. Filiz Dığıroğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehânî ve Terekesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017), 293-341.

[85] Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler", 49-52.

[86] Örneğin, Londra'dan getirdiği yüz nüsha Arapça ve Farsça çeşitli kitapların, İngiliz postanesinde isim benzerliğinden kaynaklanan bir yanlışlık dolayısıyla Malumat Matbaası'nın sahibi Tâhir Efendi'ye gönderilmesi neticesinde başlatılan işlemlerle Malumat Matbaası'ndan alınan kitaplar incelenmiş ve içlerinde *Celcelûtiyye*, *Kevkeb-i Muzafferî* gibi yasaklı kitapların çok sayıda nüshasına rastlanarak el konulmuştur. Mahzurlu olmayanlarsa Muhammed Tâhir'e

Muhammed Tâhir, Londra'da Melkum Han tarafından yayınlanan ve modernist fikirlerin neşrinde etkili olan *Kanun* gazetesinin (1890-1898) İstanbul'daki en önemli dağıtımcılarından biridir ve posta yoluyla gelen gazeteleri abonelerine ulaştırmaktadır.[87] Muhalif bir yayın olduğu için İran'da yasaklı olan ve dağıtımında zorluklar yaşanan gazete, Tâhir'in bağlantıları sayesinde sorunsuz bir şekilde İstanbul'da piyasaya sürülmüştür. Buna dair Melkum'a hitaben yazdığı bir mektubunda süreci şu şekilde tasvir etmektedir:

> *Kanun*'un İstanbul'da dağıtımı yapılacağı zaman buraya gönderin. Böylesinin daha iyi olduğu açıktır. Böylece ne paketler içine koymanıza ne de başka bir tedbire gerek kalmaz. Normal bir şekilde bağlayıp fakirin adına postaneye verin, başkasının eline geçmez. Anlaştığımız gibi ben bizzat gidip alana kadar postanede İngilizler onları muhafaza ediyorlar.[88]

Aslında Osmanlı makamları da İran'da yasaklı olan ve "önceleri Londra'dan sonra Paris'ten ülkeye giren; her nüshasında serapa İran şahı ve hükümeti aleyhinde neşriyatta bulunan" bu gazetenin Osmanlı topraklarında tedavülünü engellemeye çalışmıştır ve Tâhir'in bahsettiği İngiliz muhafazası olmasa nüshalarına el konulması kuvvetle muhtemeldir. Zira 24 Muharrem 1311/7 Ağustos 1893 tarihli bir belgeye göre bu defa İsviçre'den İran sefaretiyle konsolosuna gönderilen beş nüshalık bir pakete el konulmuştur. Yazılan gerekçede "sefaret ve konsoloslara bu yolda evraktan üç dört nüshaya kadar olanların i'tasına müsaade edilmişse de mezkûr gazete İranlıların kendi aleyhinde şiddetli lisan isti'mal etmekte bulunmuş olduğundan i'tası caiz görülmemiştir."[89]

Muhammed Tâhir, Farsça yayınların dağıtımı için *Ahter* gazetesini de işlevsel bir araç olarak kullanmıştır. Gazetede yeni neşredilen eserlerin ilanlarını yayınlamak suretiyle reklamını yapmış ve nasıl erişilebileceğine dair gerekli duyuruları okuyucularla paylaşmıştır. Bunun en güzel örneklerinden birisi Ebünnasır Fethullah Han Şeybanî'nin (öl. 1891) şiirlerinden derlenen *Müntehabât-ı Eş'âr-ı Hikmet-Âsâr*'dır. Kaçarlar döneminin önemli şairlerinden Şeybânî'nin şiirlerinden yapılan bu seçki, vefat ettiği yıl İstanbul'da neşredilmiştir. Kitabın neşriyle ilgili

iade edilmiştir. Bkz. BOA, DH MDK 248/39 (6 Ş 1320/8 Kasım 1902); DH MDK 248/63 (11 Ş 1320/13 Kasım 1902).

[87] Pervin, *Târîh-i Ruznâme*, I, 274. *Ahter* ve *Kanun* gazetelerinin meşrutî düşüncenin İran'a girişindeki rolü için bkz. Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 299-306; Niya, *İran ve Osmanî*, I, 277-278.

[88] Seyyid Ferid Kasımî, *Sergozeşt-i Matbuat-ı İran Rûzgâr-ı Muhammed Şah ve Nâsıruddîn Şah* (Tahran: Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, 1380), I, 586. *Ahter*'in yazarlarından Mirza Ağa Han-ı Kirmânî de *Kanun*'un Osmanlı ve İran'daki dağıtımını sağlamakla ilgilenmiştir. Ayrıca yazılarıyla ve İran'ın çeşitli bölgelerinden gelen haberleri *Kanun*'a ulaştırarak gazeteyi desteklemiştir. Bkz. Nategh, "Mirzâ Âqâ Khân", 55.

[89] BOA, Y PRK PT 9/41 (24 M 1311/7 Ağustos 1893). Ayrıca İstanbul dışında Şam, Beyrut yolu ve Hecin postasıyla Bağdat, Necef, Kerbela, Basra ve Samerra'da mukim müçtehitler ve diğer İranlılara gönderilen 22 paketlik *Kanun* postasının dağıtımının engellenmesi hakkında bir belge için bkz. BOA, Y PRK PT 8/14 (13 S 1309/18 Eylül 1891).

Ahter gazetesinde birçok defa yayınlanan ilanda Şeybânî ve eseri tanıtılarak eserin temin edilebileceği Tahran ve Kâşân'daki kitapçıların listesine yer verilmiştir.[90]

Muhammed Tâhir, İstanbul'da Ahter Matbaası'nda bastığı kitapları İran topraklarına göndermenin yanı sıra İran'da da kitap basmak niyetiyle girişimlerde bulunmuştur. 1893 yılında sadrazama ariza yazarak iki imtiyaz talebinde bulunan Muhammed Tâhir'in, matbaacılık faaliyetlerinde büyük bir atılım olabilecek bu teşebbüsünün akim kaldığı anlaşılmaktadır. Şah, Muhammed Tâhir'in İran'daki Mushaf basım inhisarıyla (imtiyaz hakkı) on beş yıl boyunca basılacak bütün kitapların basım inhisarı talebinden ilkini mahzurlu, ikincisini uygun bulmuş ve bir telgraf göndermesi halinde sadece on beş yıllık baskı imtiyazı için hemen emrin sadır olacağını bildirmiştir.[91] Ancak Tâhir'in bu imtiyazı kullandığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Şah tarafından mahzurlu görülen Mushaf basma inhisarı, Osmanlı Devleti'nde yirmi yılı aşkın bir süre yürürlükte kalmış bir uygulamadır. Tâhir'in Şah'tan böyle bir talepte bulunurken Osmanlı'daki uygulamayı örnek aldığı anlaşılmaktadır.[92] Zira diğer İranlı kitapçılar gibi Tâhir de inhisar nedeniyle uzun yıllardır kaçak olarak bastığı Mushafları Osmanlı toprakları dışında özellikle İran bölgesinde satmaktaydı.[93] İstanbul baskısı *Kur'ân-ı Kerim*'ler, sıhhati ve basılırken sarf edilen dikkat dolayısıyla Osmanlı toprakları dışında bilhassa İran'da çok rağbet gördüğü için İstanbul'daki İranlı matbaacı ve kitapçılar, bu pazarın ne kadar canlı olduğunun farkındaydılar.[94]

Ahter gazetesi ve matbaasının, İstanbul'un Farsça neşriyat merkezlerinden biri haline gelmesindeki rolünü, sadece Ahter ismi altında yapılan yayınlarla sınırlı değerlendirmemek gerekir. Ahter çevresi, pek çok kitapçı ve matbaacının yetişmesine ve Ahter tecrübesini farklı şehirlerde, farklı kurumsal kimlikler altında sürdürmesine ön ayak olmuştur. Örneğin, *Ahter*'in ilk dönem editörlerinden, sonraki yıllarda Farsça yayıncılık hizmetleri dolayısıyla Şah tarafından Zaimüddevle unvanı verilecek olan Mirza Mehdi Tebrizî (öl. 1914), 1891'de İstanbul'dan ayrılarak Kahire'ye gitmiş ve burada Hikmet Matbaası'nı kurup Farsça

---

90 İlan örnekleri için bkz. *Ahter*, XVIII/16, 27 Cemaziyelevvel 1309/29 Aralık 1891, 128; *Ahter*, XVIII/17, 4 Cemaziyelahir 1309/5 Ocak 1892, 136. İlanın bir sureti için bkz. EK 9.

91 Niya, *İran ve Osmanî*, I, 420-421.

92 Matbaa-i Osmaniye'nin *Kur'an-ı Kerim* basımının inhisarını elinde bulundurmasına dair bkz. Birinci, "Osmanbey ve Matbaası", 26-43.

93 Birinci, "Osmanbey ve Matbaası", 35. Örneğin, İranlı kitapçılardan Hacı Kasım'ın 1911 yılında yüz sandık kadar *Kur'an-ı Kerim*'ler, delail-i şerifler, tefsir-i şerifleri hamilen Buhara-Semerkand-Hokand'a gittiği, orada takriben altı ay kadar kaldığı ve evvelce İstanbul'da kitapçılık yapıp Hokand'a yerleşen Buharalı Halil Efendi'ye misafir olduğu anlatılır. Bkz. Baylav, *Hacı Kasım Efendi*, 18.

94 Eminüddevle'nin, sıhhati ve basılırken sarf edilen dikkat dolayısıyla Tahranlıların İstanbul ve İskenderiye'de basılmış Mushaflara çok rağbet ettiğine dair ifadeleri için bkz. Caferiyan, *Sefernâmehâ*, VI, 485. Bu sebeple olsa gerek İstanbul'a uğrayan İranlı hacılara verilen hediyelerin başında Mushaf gelmiştir. Muhammed Tâhir, kendisini ziyaret eden hacılara İstanbul baskısı Mushaflardan hediye etmiştir. Bkz. Caferiyan, *Sefernâmehâ*, IV, 543. Osman Bey Matbaası'nı ziyaret eden bir başka hacının da kendisine birkaç cilt *Kur'an* hediye edildiğinden bahsetmesi bunun yaygın bir âdet olduğunu ihsas ettirmektedir. Bkz. Caferiyan, *Sefernâmehâ*, VI, 47.

haftalık bir gazete olarak *Hikmet*'i neşretmeye başlamıştır. 1892-1911 yılları arasında neşredilen *Hikmet*, tıpkı *Ahter* gibi İran toprakları dışında neşredilen en uzun soluklu ve etkili Farsça süreli yayınlardan biri haline gelmiştir.[95] Bu gazete de diğer Farsça süreli yayınlar gibi yayın hayatına başladığı andan itibaren Osmanlı makamlarının tarassuduna konu olmuş ve dönem dönem yasaklılar listesine alınarak tedavülüne engel olunmaya çalışılmıştır.[96] Bir diğer isim yine Kahire'de önce *Süreyya* (1898-1900) ardından da *Perveriş* (1900-1902) isimli gazeteleri neşreden Mirza Ali Muhammed Han Kâşânî'dir (öl. 1902).[97] Bu bağlamda zikredeceğimiz son isim, 1891-1896 yıllarında gazetenin editörlüğünü üstlenmenin yanı sıra kurduğu Hurşid Matbaası'yla neşriyat faaliyetlerini İstanbul'da sürdüren Muhammed Mehdi Tebrizî'dir.[98]

V. Sonuç

1896 yılının Ağustos ayında, üç ay evvel tahta çıkmış olan Muzafferüddin Şah, yaklaşık yirmi yılı aşkın bir süredir Ahter Matbaası'nda yürüttüğü neşir faaliyetleriyle yaptığı hizmetten dolayı İstanbul'da yaşayan tebaasından Muhammed Tâhir Tebrizî'yi ikinci dereceden Şîr-i Hurşîd nişanıyla taltif etmiştir.[99] Ahter Matbaası'nın ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılan matbuat faaliyetleri, bu taltifin gerekçelerini tespit edilebildiği ölçüde ortaya koymaktadır. Zira 19. asrın ikinci yarısıyla 20. asrın ilk çeyreği arasında İstanbul'da yaşayan Muhammed Tâhir, sahibi olduğu Ahter Matbaası'nda bastığı gazete ve kitaplarla Osmanlı ve İran matbuat tarihinin önemli isimlerinden biri haline gelmiştir. Gerek *Ahter* gazetesi gerekse Ahter Matbaası baskılı kitapların, Osmanlı ve İran topraklarının çok ötesinde Avrupa'dan Hindistan'a kadar dolaşımda olduğu göz önünde bulundurulduğunda yürüttüğü matbuat faaliyetlerinin fikrî ve siyasî etkilerinin boyutları daha da netleşmektedir.

Muhammed Tâhir'in matbuat faaliyetlerini yürüttüğü bu dönemde İstanbul, İran tebaasından pek çok matbaacı ve kitapçının faaliyet gösterdiği bir merkezdir. İranlı tüccarların şehirdeki varlıkları ve ticarî faaliyetleri, tarihi eskilere dayanan bir durum olmakla birlikte söz konusu dönemde yeni bir olgu vardır: İstanbul artık İranlı entelektüellerin ve siyaset adamlarının toplandığı ve faaliyetlerini

---

[95] Browne, *Press and Poetry*, 18, 79-80; Nasseredin Parvin, "Hekmat", *Encyclopedia Iranica*, https://iranicaonline.org/articles/hekmat (erişim tarihi: 13 Mayıs 2021). Ayrıca bkz. Anja W. M. Luesink, "The Iranian Community in Cairo at the Turn of the Century", *Les Iraniens d'Istanbul,* ed. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 194.

[96] Bkz. BOA, BEO AYN.d. 1688/237 (22 Ca 1310/12 Aralık 1892).

[97] *Süreyya* hakkında bilgi için bkz. Browne, *Press and Poetry*, 66-67; *Perveriş* için bkz. Browne, *Press and Poetry*, 58-59. Ayrıca bkz. Luesink, "The Iranian Community in Cairo", 194.

[98] Muhammed Mehdi'nin Hurşid Matbaası'nda yürüttüğü neşriyat faaliyetine dair herhangi bir çalışma veya değiniye rastlamadık. Bu konuda müstakil bir yazı üzerinde çalışmaktayız.

[99] Pervin, *Târîh-i Ruzname*, II, 458. Muzafferüddin Şah, ilk Avrupa gezisi esnasında Budapeşte'deyken hem Muhammed Tâhir'e hem de iki oğluna ihsanlarda bulunmuştur. Bkz. *Perveriş*, I/22 (26 Receb 1318/22 Kasım 1900), 424'den nakleden Niya, *İran ve Osmanî*, I, 929.

sürdürdüğü bir çekim merkezi haline gelmiştir. Bu yeni durum Muhammed Tâhir ve Ahter Matbaası'yla birlikte diğer İranlı matbaacı ve kitapçıların neşir faaliyetlerini daha da önemli hale getirmiştir. Bu yazı çerçevesinde Farsça neşriyat açısından İstanbul'un önemi, tek bir matbaa ve Farsça neşriyat faaliyetleriyle sınırlı tutularak incelenmiştir. Diğer İranlı matbaalarının faaliyetlerinin de bu çalışmadakine benzer şekilde ayrıntılı olarak değerlendirilmesiyle İstanbul'un Farsça neşriyat açısından ne kadar önemli bir merkez olduğu tam olarak tartışılabilecektir.

EKLER

EK 1: Muhammed Tâhir Tebrizî'nin el konulan kitaplarını geri almak için verdiği dilekçenin sureti. BOA, DH MDK 154/90 (25 C 1327/14 Temmuz 1909).

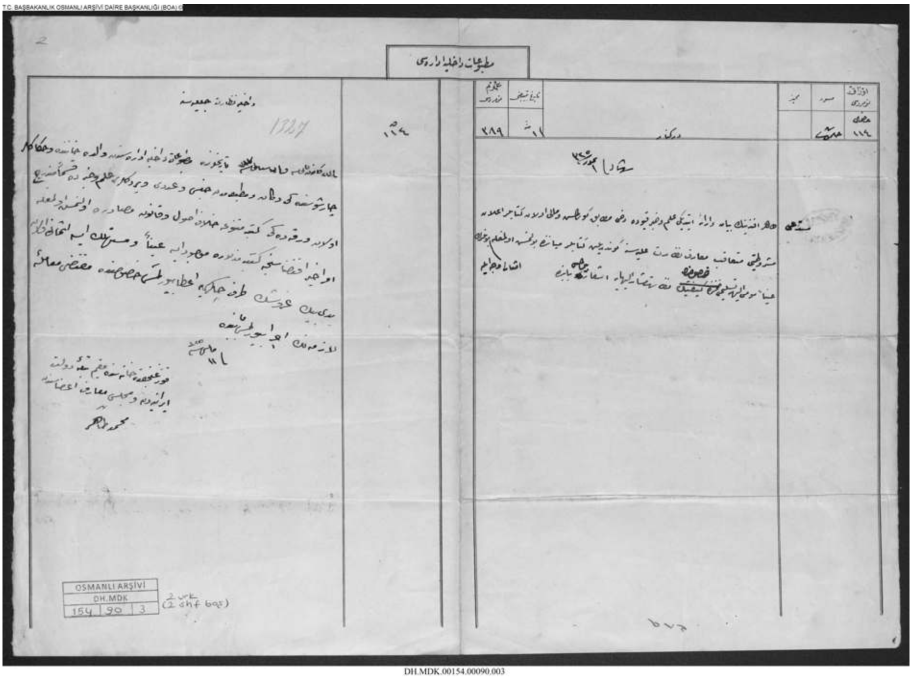

[Belgenin sağ tarafı]

Matbuât-ı Dâhiliye İdaresi

Derkenar

Fî 1 Temmuz 325

Müsted'î Tâhir Efendi'nin beyan ve irâ'e ettiği ilmühaber kuyûda dahi mutabık görülmüş ve malı olan kitaplar i'lân-ı Meşrutiyet'i müteakib Maarif Nezaret-i Aliyyesi'ne gönderilmiş kitaplar meyanında bulunmuş olmağla emsali vech ile bunların aynen mumaileyhe teslimi hususunun nezaret-i müşarunileyhaya iş'âr buyrulması babında

[Belgenin sol tarafı]

Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne

Fî 27 Kanun-ı sani ve fî 13 Şubat 317 tarihlerinde Matbuât-ı Dâhiliye İdaresi'nden Valide Hanı'nda ve Hakkâklar Çarşısı'ndaki dükkân ve matbaamdan cinsi ve adedi verdikleri ilmühaberde kısmen münderiç olan varakadaki kütüb-i mütenevvia hilaf-ı usul ve kanun müsadere olunmuş olmağla emr-i ahir iktizasınca kütüb-i mezbure mevcud ise aynen ve müstehlek ise esmânı olan yedi bin kuruşun taraf-ı çâkerime i'tâ buyrulması hususunda mukteza muamele-i lazımenin icra buyrulması bâbında

fî 11 Mayıs sene 325

Kuzguncuk'ta hanesinde mukim teb'a-i Devlet-i İraniye'den ve Meclis-i Maarif a'zasından bende-i

Muhammed Tâhir

EK 2: Muhammed Tâhir Tebrizî'nin Ahter Matbaası için kiraladığı dükkânın kira borcuna dair belge. BOA, MF MKT 1058/66 (3 Ca 1326/3 Haziran 1908).

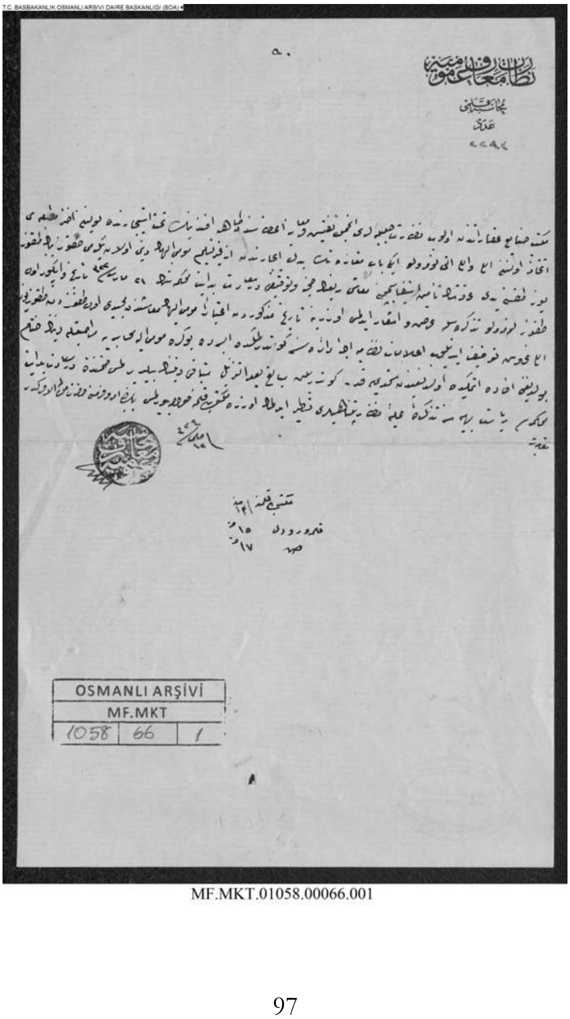

MF.MKT.01058.00066.001

Nezaret-i Maarif-i Umumiye

Muhasebe Kalemi

Aded 2293

Mekteb-i Sanayi‘ akarâtından olup Nezaret-i celileleri Encümen-i Teftiş ve Muayene a‘zasından Tâhir Efendi’nin taht-ı istîcârında bulunan Ahter Matbaası ittihaz olunan elli ve elli altı numaralı iki bab mağazanın bedel-i îcârından ez gayr-i teslim mumaileyhin deyni olan yirmi dokuz bin dokuz yüz doksan yedi kuruşun te’min-i istîfâsı için maaşı rub‘unun hacz ve tevkifi Dersaadet Bidayet Mahkemesi’nin 21 Mart 322 tarih ve iki yüz on dokuz numaralı tezkiresiyle arz ve iş‘âr edilmesi üzerine tarih-i mezkûrdan itibaren mumaileyhin maaşından mecidî on dokuzdan dokuz yüz elli kuruş tevkif edilip i‘lâmât-ı nizamiye icra dairesine gönderilmekte ise de bu kere mumaileyh muhasebeye müracaatla deynin hitam bulduğunu ifade etmekte olduğundan şimdiye kadar gönderilen mebaliğ ba‘de’t-tenzil mütebaki deynin bildirilmesi zımnında Dersaadet Bidayet Mahkemesi Riyaset-i behiyyesine tezkire-i aliyye-i nezaret-penâhîleri tastir edilmek üzere Mektubî kalemine havale buyrulması bâbında emr ü ferman hazret-i men lehül emrindir.

fî 12 Mayıs 324

Muhasebe-i Maarif-i Umumiye

EK 3: Ahter Matbaası’nda basılan eserlerin iç kapağında kullanılan ve matbaa adının Osmanlıca ve Fransızca olarak iki dilde yazıldığı bir amblem.

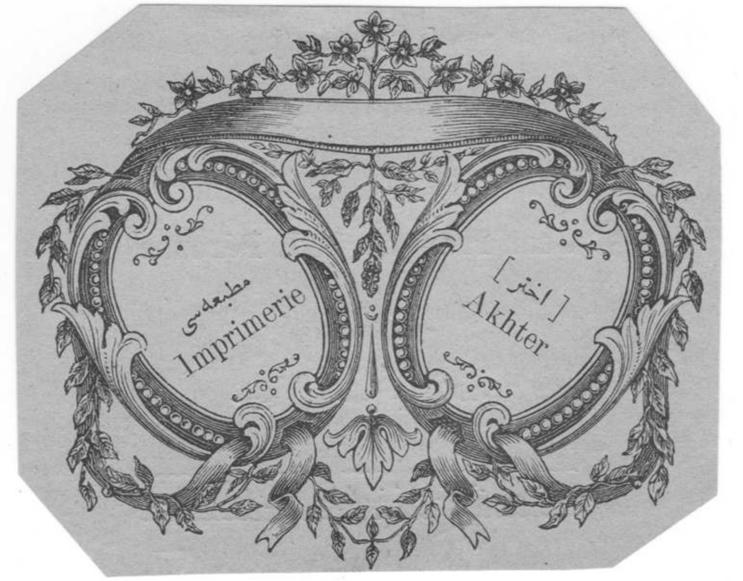

EK 4: Ahter Matbaası'nda basılan eserlerin iç kapağında kullanılan ve matbaanın adı ve adresinin (İstanbul, Çakmakçılar Yokuşu, Valide Han, numara 93) yazılı olduğu bir amblem.

EK 5: Ahter Matbaası'nın kullandığı amblemin bir başka matbaa tarafından da aynen kullanıldığını gösteren bir örnek: 1307/1889 yılında Estepan Matbaası'nda (Atik Zabtiye Sokağı'nda, numara 63) basılmış bir kitabın iç kapağı.

EK 6: Ahter Kütüphanesi'ne ait Osmanlıca ve Fransızca yazılmış bir amblem.

EK 7: *Sefîne-i Tâlibî ya Kitâb-ı Ahmed*'in Ahter Matbaası'nda basılan 1311 tarihli nüshasının iç kapağı. Matbaa amblemindeki madalyonlardan sağdakinin içinde Farsça olarak "Ahter Matbaası'nda basılmıştır" yazarken soldakinin içinde matbaa adının Fransızcası yer almaktadır.

EK 8: *Sefîne-i Tâlibî yâ Kitâb-ı Ahmed*'in ikinci cildinin Hurşid Matbaası'nda basılan 1312 tarihli nüshasının iç kapağı. Amblemler arasında Ahter yerine Hurşid yazılması dışındaki tek fark madalyonların birleşme yönüdür.

EK 9: Ahter Matbaası'nda basılan *Müntehabât-ı Eş'âr-ı Hikmet-Âsâr* adlı eserin, *Ahter* gazetesinde neşredilen tanıtım ilanı (*Ahter*, XVIII/16, 27 Cemaziyelevvel 1309/29 Aralık 1891), 128.

اختر ۱۲۸

(اعلان)

(منتخبات اشعار حکمت آثار)

(شیبانی)

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi (DH. MDK) 116/32; 154/90; 220/88; 220/114; 220/169; 220/171; 221/43; 221/104; 223/179; 228/120; 230/86; 231/160; 243/122; 244/104; 247/52; 248/39; 248/63; 257/26; 257/48.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 461/9; 1985/65.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Perakende Evrakı (DH MKT PRK) 2514/68.

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 74/11; 145/10; 147/69; 627/52; 747/14; 787/56; 791/18; 875/25; 890/60; 921/16.

BOA, Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi (MF. TTD) 22/37; 24/120; 35/35; 37/127; 45/90; 49/89; 49/92; 51/59.

BOA, Şura-yı Devlet (ŞD) 218/60.

BOA, Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV) 254/41.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı (Y PRK PT) 8/14; 9/41.

BOA, Bâb-ı Âlî Evrâk Odası (BEO AYN.d.) 1688/237.

Süreli Yayınlar

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316/1898.

Ahter, I/1; XVIII/16; XVIII/17; XX/30; XX/36; XXII/1.

İkincil Kaynaklar

Balay, Christophe. "Littérature Persane en Diaspora: Istanbul 1865-1895". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 177-184.

Baylav, Naşid. *1862-1962 İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*. İstanbul: Ten Tıp ve Eczacılık Neşriyatı, 1962.

Behnam, Djamchid. "Le rôle de la Communauté Iranienne d'Istanbul dans le Processus de Modernisation de l'Iran". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 3-10.

Birinci, Ali. "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/I". *Kebikeç*, 2 (1995): 143-148.

Birinci, Ali. "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/II". *Kebikeç*, 3 (1996): 71-76.

Birinci, Ali. "Osmanbey ve Matbaası: Ser-Kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal". *Müteferrika*, 39 (2011/1): 3-146.

Browne, Edward Granwille. *A Literary History of Persia*. 4 Cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1930.

Browne, Edward Granwille. *The Press and Poetry of Modern Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.

Caferiyan, Resul (ed.). *Sefernâmehâ-yi Hacc-ı Kâcârî*. 8 Cilt, Tahran: Neşr-i İlm, 1389.

Cebe, Günil Özlem Ayaydın. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik". Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2009.

Çelik, Ahmet. "Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi". Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005.

Dığıroğlu, Filiz ve Yıldız, Güllü. "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar". *Müteferrika*, 54 (2018/2): 117-134.

Dığıroğlu, Filiz. "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (2014): 69-112.

Dığıroğlu, Filiz. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları*, LVI (2020): 225-258.

Dığıroğlu, Filiz. "Sultanın Ecnebileri: Dersaâdet'in Acemleri". *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, ed. Fahrettin Gün vd., (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018), III, 932-968.

Dığıroğlu, Filiz. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehânî ve Terekesi". *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017): 293-341.

Dığıroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.

Erünsal, İsmail E.. *Osmanlılarda Sahaf ve Sahaflık*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Görgün, Hilal. "Rifâa et-Tahtâvî". *DİA*, XXXV (2008), 95-97.

Gurney, John. "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul". *Les Iraniens d'Istanbul* ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 149-175.

İbanoğlu, Fulya. "Osmanlı Coğrafyasında Basılmış Farsça Kitaplara Bir Başka Açıdan Bakmak: 19. Yüzyıl İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler". *Müteferrika*, 54 (2008/2): 199-218.

Kasımî, Seyyid Ferid. *Sergozeşt-i Matbuat-ı İran Rûzgâr-ı Muhammed Şah ve Nâsıruddîn Şah*. 2 Cilt, Tahran: Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, 1380.

Koloğlu, Orhan. "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 133-140.

Kurtuluş, Rıza. "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi". Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010.

Kurtuluş, Rıza. "Tâlibof". *DİA*, XXXIX (2010), 506-507.

Lawrence, Tanya E.. "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire". Yayımlanmamış doktora tezi, Yale University, New Haven, 2018.

Lawrence, Tanya E. *Akhtar Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*. İstanbul: Libra, 2015.

Luesink, Anja W. M.. "The Iranian Community in Cairo at the Turn of the Century". *Les Iraniens d'Istanbul,* ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 193-200.

Merâgaî, Zeynelabidin. *Seyahatname-i İbrahim Beg*. Tahran: Neşr-i Sepide, 1998.

Nategh, Homa. "Mirzâ Âqâ Khân, Sayyed Jamâl al-Din et Malkom Khân à Istanbul (1860-1897)". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 45-60.

Niya, Rahim Reis. *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*. 2 Cilt, Tahran: Neşr-i Mobna, 1382.

Nûmanzâde, Ömer Fâik. *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*. haz. İrfan Murat Yıldırım- Fazıl Gökçek, İzmir: Akademi Yayınevi, 2000.

Özyıldırım, Ali Emre. "İstanbul'da Basılıp Orta Asya'da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Sıddık Hoca Hocendî'nin Faaliyetleri". *Müteferrika*, 54 (2018): 75-116.

Parvin, Nasseredin. "Hekmat". *Encyclopedia Iranica*, https://iranicaonline.org/articles/hekmat.

Pervin, Nasıruddin. *Târîh-i Ruznâme-Nigârî-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan*. 2 Cilt, Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377.

Pistor-Hatam, Anja. "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 141-147.

Rasim, Ahmet. *Matbuat Hatıralarından: Muharrir Şair Edip*. haz. Kazım Yetiş, İstanbul: Kervan Yayınları 1980.

Sohrabi, Nader. *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*. New York: Cambridge University Press, 2011.

Strauss, Johann. "Les livres et l'imprimerie à Istanbul (1800-1908)". *Turquie, Livres d'Hier, Livres d'Aujourd'hui*, ed. P. Dumont, Strasbourg-Istanbul: Isis, 1992, 5-24.

Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)". *Middle Eastern Literature*, VI/1 (2003): 39-76.

Temo, İbrahim. *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*. haz. Bülent Demirbaş, İstanbul, Arba Yayınları, 1987.

Tokgöz, Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Varlık, M. Bülent. "Osmanlı Devleti'nde Farsça Süreli Yayınlar". *Kebikeç*, 22 (2006): 205-210.

Yazıcı, Tahsin. "Hüseyin Dâniş". *DİA*, XVIII (1998), 540-541.

Yıldız, Güllü. "İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul'u Temâşâ". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (2016): 135-160.

Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter". *Osmanlı Araştırmaları*, L (2017): 175-218.

Yıldız, Güllü. "Reisüzzâkirîn'in Sefernâmesi ve İstanbul'daki Şiîlerin Dinî Hayatı". *Şarkiyat Mecmuası*, 38 (2021): 111-124.

Zarcone, Thierry. "Alî Akbar Dihkhudâ et Le Journal Surûsh d'Istanbul (Juin-Novembre 1909)". *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone- F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 243-251.

Zarinebaf, Fariba. "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçi-lik". *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XIII/24 (2008/1): 47-78.

Öz: İstanbul, 19. asırda Farsça neşriyatın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, şehirde faaliyet gösteren ve Osmanlı matbuat tarihinin önemli aktörlerinden Acem matbaalarının yayınları kadar bu yayınları fikrî ve malî olarak destekleyen İstanbul'da mukim İranlıların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Farsça neşriyat açısından İstanbul'un bir merkez haline gelmesini ve bu konudaki en önemli isimlerden birisi olarak Muhammed Tahir Tebrizî ve sahibi olduğu Ahter Matbaası'nı konu alan bu çalışmada, öncelikle Osmanlı matbuatında öne çıkan bir topluluk olarak İran tebaasından Acem kitapçı ve matbaacılar hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Ardından Muhammed Tâhir Tebrizî'nin yayıncılık kariyeri ve Ahter Matbaası tanıtılmakta ve Farsça yayınları incelenmektedir. Bu çerçevede yirmi yıl süreyle neşredilen *Ahter* gazetesinin basımı yanında birden çok baskı yapmış Farsça öğretimine dair gramer ve ders kitapları, Fars edebiyatının klasikleri ve İran modernleşmesi açısından önem arz eden ilmi ve fikri eserler değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: İstanbul, Farsça, matbuat, Ahter Matbaası, *Ahter*, Muhammed Tâhir Tebrizî

Istanbul and the Printing House of Akhtar in the Context of Persian Publications

Abstract: Istanbul became one of the most important centers of publication in Persian during the 19th century. This situation emerged with the publications of Ajam/Persian printing houses as one of the essential actors of the Ottoman printing history. Furthermore, the Iranians residing in Istanbul, who supported these publications intellectually and financially, had a significant impact on it. Hence this study focuses on the transformation of Istanbul into a center in terms of the publication in Persian and examines one of the most significant names in this field, Muhammad Tāhir Tabrīzī and his printing house of Akhtar. This study first provides a general evaluation of the bookstores and printers owned by Iranian subjects based in Istanbul. Then, with a particular attention to the publications in the Persian language, it focuses on the publishing career of Muhammad Tāhir Tabrīzī and his printing house of Akhtar. In this context, alongside the newspaper *Akhtar* published for twenty years, Persian grammar books and textbooks, the classics of Persian literature and the scientific and intellectual works that were crucial for Iranian modernization are evaluated.

Keywords: Istanbul, Persian, Publication, *Akhtar*, Printing House of Akhtar, Muhammad Tāhir Tabrīzī

Encümen-i Saadet ve *Şems* Gazetesi

Hassan HAZRATI*
Seyedeh Shabnam SHAMSEDIN**

I. İstanbul'da İkamet Eden İranlıların Encümen-i Saadet'i Kurmaları ve Hedefleri

Encümen-i Saadet, Muhammed Ali Şah'ın 23 Cemaziye'l-Evvel 1326/23 Haziran 1908 tarihinde İran'da Meclis'i topa tutmasının ardından İran'dan sürülen ya da ayrılmak durumunda kalan İranlı muhacirler, tacirler ve diğer İranlıların İstanbul'da tesis ettiği bir encümendir.[1] Bu encümenin İran Berlin Ulusal Komitesi ile yakın ilişkileri vardı (ez cümle, Tagizadeh, Kazemzadeh İranşehr, Mirza Fazlali Tebrizi, Mohammad Ali Terbiyet, Cemalzadeh ve diğerleri).[2]

* Tahran Üniversitesi, Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0001-7850-2981 / hazrati@ut.ac.ir
** Tahran Üniversitesi, İran Çalışmaları / ORCID: 0000-0001-6894-142X
Geliş Tarihi: 25 Mayıs 2021 / Kabul Tarihi: 3 Ekim 2021.

1 VaHa (İran Dışişleri Bakanlığı Dokümantasyon Merkezi), Belge No: GH1328-K11-P1-78; Bî-Nâ [Neşreden Belli Değil], "İzhar-ı Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Ali Nagi İftihar al-Atbaa, "Ez Taraf-i Ceneral Konsulgeri" [Başkonsolosun İlanı], *Şems*, 26 Zilkade 1327; El-Hac Abbasali Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Bî-Nâ,"Şems", *Şems*, 23 Muharrem 1328; Bî-Nâ, "Encümen-i Saadet, Fark-ı Rû Sefidi ez Rû Siyahi" [Saadet Encümeni: Yüz Akı ve Yüz Karası Farkı], *Şems*, 29 Muharrem 1328; Merkezin Birinci Sekreteri, "Ez Merkez-i İttihad ve Terakki-i Vatan der Paris" [Paris'te Vatan Terakki ve Birlik Merkezi], *Şems*, 12 Rebi'ul-Ahir 1328;Bî-Nâ, "Suruş" [Cebrail], *Suruş*, 10 Zilkade 1327.

2 Ahmed Ali Sepehr, *İran der Ceng-i Bozorg-i 1914-1918* [*1914-1918 Büyük Savaşı'nda İran*] (Tahran: Bî-Nâ, 1336), 56; Cemşid Behnam, "Menzilgahi der Rah-i Teceddud-i İraniyan: İslambol" [İran Modernleşmesinde Bir Menzil: İstanbul], *İran-Nâme* 42 (İlkbahar 1372), 278.

Irak'ta Şii şehirleri, din adamları ve merciiyet konumundaki din adamları[3] ile de ilişkileri vardı. Encümen-i Saadet İran dışında kendisini Azerbaycan Eyaleti Encümeni'nin (*Encomen-i Eyaleti-yi Azerbaycan*) temsilcisi olarak tanıtır ve Tebriz ile Necef ve Avrupa şehirleri arasındaki ilişkilerde aracılık yapardı.[4] Encümen-i Saadet, Tebriz Encümeni'nden kendisine ulaşan her haberi hemen yayınlar ve bu derneğin taleplerini Avrupa parlamentolarına ulaştırırdı.[5] Öte yandan Tebriz için Osmanlı, Avrupa ve Hindistan'da ikamet eden İranlılardan bağış toplardı.[6]

---

3 VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-23; VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-81; VaHa, Belge No: GH1328-K11-P7-33; VaHa, Belge No: QAMRI1326-21-06-61; VaHa, Belge No: QAMRI1326-21-06-64; İlmi Heyet ve diğerleri, "Telegrafat-i Ahire", [Son Telgraflar], *Suruş*, 3 Receb 1327; Mohammad Kazem Horasani ve Abdollah Mazandarani, "Suret-i Telegrafatist ki der Müddet-i in Hefte be Encomen-i Saadet Reside" [Bu Hafta İçinde Encümen-i Saadet'e Ulaşan Telgrafların Kopyası], *Şems*, 29 Zilhicce 1326; Abdullah el-Mazenderani ve Mohammad Kazem el-Horasani, "Der İlmiye. Be Tevessut-i Encomen-i Saadet-i İraniyan, Cenab-ı Celalet-maab-ı Ali-yi Sefaret-i Dovlet…" [İlmiyede. İranlıların Encümen-i Saadet'i Tarafından; Ekselansları, Hükümetin Büyükelçiliğine…], *Şems*, 4 Safer 1327; Necef İlim Havzası, "Telegraf-i Necef be Encomen" [Necef'in Encümen'e Telgrafı], *Şems*, 20 Cemaziye'l-Ahir 1327; Sadık Burucerdi, "Mektub-i Şehri, Men lem Yeşkurun-nas lem Yeşkur-Allah" [Şehir Mektubu, İnsanlara Teşekkür Etmeyen Allah'a da Şükretmez], *Şems*, 26 Cemaziye'l-Evvel 1328.

4 Encümen-i Saadet ve Tebriz Eyalet Derneği arasındaki ilişkiler için bkz: VaHa, Belge No: GH1327-K11-P3-98; VaHa, Belge No: GH1327-K11-P3-98; Tebriz Eyaleti Derneği, "Bî-Nâ", *Şems*, 9 Zilkade 1326; Hacı Zeynelabidin Ağa Tacir-i Maragei, "Ref-i İştibah ve Sû-i Tefâhum" [Hataların Düzeltilmesi ve Yanlış Anlamanın Önlenmesi], *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1327; Erfeu'd-Devle, "Bî-Nâ" [Neşreden Belli Değil], *Şems*, 17 Şevval 1326; Bî-Nâ, "Suret-i Telegrafat ve Neveşticatist Ki der Beyn-i Sefaret-i Kubra ve Necef-i Eşref ve Encumen-i Saadet Teati Şode" [Büyükelçilik, Necef-i Eşref ve Saadet Encümeni Arasında Gerçekleşen Yazışmalar ve Telgrafların Kopyası] *Şems*, 3 Rebi'ul-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Kabel-i Teveccuh-i Katebe-i Hemvatanan-i Mısr" [Mısır'daki Vatandaşlarımızın Dikkatine], *Şems*, 4 Safer 1327; Ağa El-Hac Huseynali Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327; Edward G. Brown, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet Devrimi*], terc. Mehri Kazvini (Tahran: Kevir, 1380), 233; Ahmed Kesrevi, *Tarih-i 18 Sale-i Azerbaycan* [*Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*] (Tahran: Emir Kebir, 1384), 251; Kesrevi, *Tarih-i Meşrute-i İran* [*İran Meşrutiyet Tarihi*] (Tehran: Emir Kebir, 1383), 730, 876; Yahya Dovletabadi, *Hayat-i Yahya* [*Yahya'nın Hayati*], C. 3 (Tehran: Attar, 1371), 103.

5 VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-23; VaHa, BelgeNo: GH1327-K13-P1-62; Bî-Nâ, "Suret-i Protestname-i İraniyan-i Mukîmîn-i İslambul" [İstanbul'da Sakin İranlıların İtiraz Mektubu Kopyası], *Şems*, 4 Safer 1327; İran Saadet Encümeni, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 20 Şevval 1327; Brown, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, 233; Kesrevi, *Tarih-i 18 Sale-i Azerbaycan*, 251; Kesrevi, *Tarih-i Meşrute-i İran*, 730, 876; Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 103; Henry Rene d'Allemagne, *Sefername-i ez Horasan ta Bahtiyari* [*Horasan'dan Bahtiyari'ye Seyahatname*] (Terc. Mohammed Ferreveşi) (Tehran: Emir Kebir, 1335), 1168.

6 VaHa, Belge No: GH1328-K11-P1-78; VaHa, Belge No: QAMRI1328-11-12-41; Baha'ul-Vaizin, "Name-i Yeki ez Randeşodegan-i İran" [İran'dan Bir Sürgünün Mektubu], *Şems*, 5 Ramazan 1326; Abdurrahim Hindi, "Zill'us-Sultan ve Pesereş der Avrupa" [Zill'us-Sultan ve Oğlu Avrupa'da], *Şems*, 9 Zilkade 1326; Prens Erfe'ud-Devle, "Mahzar-i Muhterem-i Encomen-i Mukaddes-i Hayriye-yi İraniyan-i Mukîm-i Tiflis, Damun Bekaihi" [Tiflis'te Mukîm İranlıların Mukaddes Hayriye Encümeni'nin Saygın Toplantısı, Kalıcılığı Daim Olsun], *Şems*, 16 Zilkade 1326; Bî-Na, "Mutayebe" [Şaka], *Şems*, 1 Zilhicce 1326; Bî-Nâ,

Yine Encümen-i Saadet, haberleri Necef ulemasına ulaştırır ve din adamlarından talimat alır, bu talimatları İran'da insanlara bildirirdi.[7] Osmanlı'da değişen genel şartlar, II. Abdülhamid'in azledilmesi ve Milli Meclis'in açılması sebebiyle Encümen'in H. 1327/M. 1909 yılından itibaren faaliyetleri önemli ölçüde arttı.[8]

II. Encümen-i Saadet'in Kurucuları, Önderleri ve Üyeleri

Encümen-i Saadet'in gerçek kurucularının kim olduğu belirsizdir.[9] Mirza Ali İsfahani önderliğindeki *Şems* gazetesinin bir sayısında İstanbul'da Valide Han'da toplantı yapıldığına ve burada Tebriz'deki Meşrutiyet taraftarları için yardım toplandığına işaret edilmiştir.[10] Dovletabadi kendisi ve ayrıca Muazıd'us-Saltana'yı Encümen'in önderlerinden saymaktadır.[11] Dovletabadi, Encümen'i oluşturan kişi sayısına ilişkin olarak 10'unun tüccar vekili, geri kalan 20'sinin esnaf vekili olmak üzere toplam 30 kişi olduğuna değinmektedir.[12] *Şems* gazetesinin diğer sayılarında da Muazıd'us-Saltana'dan sonra Ahmed Bey Ağayev'in

"Telgrafat" [Telgraflar], *Şems*, 19 Muharrem 1327; Rezakulu Horasani, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 10 Ramazan 1327; Brown, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, 233; Kesrevi, *Tarih-i 18 Sale-i Azerbaycan*, 251; Kesrevi, *Tarih-i Meşrute-i İran*, 730, 876; Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 103.

[7] VaHa, Belge No: GH1327-K11-P3-98; VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-23; VaHa, Belge No: GH1327-K13-P1-62; Bî-Nâ, "Suret-i Protestname-i İraniyan-i Mukimin-i İslambul" [İstanbul'da Sakin İranlıların İtiraz Mektubu Kopyası], *Şems*, 4 Safer 1327; Abdurrahim Hindi, "Zill'us-Sultan ve Pesereş der Avrupa" [Zill'us-Sultan ve Oğlu Avrupa'da], *Şems*, 9 Zilkade 1326; Erfe'ud-Devle, "Bî-Nâ" [Neşreden Belli Değil], *Şems*, 17 Şevval 1326; Bî-Nâ, "Suret-i Telegrafat ve Neveşticatist ki der Beyn-i Sefaret-i Kubra ve Necef-i Eşref ve Encomen-i Saadet Teati Şode" [Büyükelçilik, Necef-i Eşref ve Saadet Encümeni Arasında Gerçekleşen Yazışmalar ve Telegrafların Kopyası], *Şems*, 3 Rebi'ul-Evvel 1327; Encomen-i Saadet-i İraniyan, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 20 Şevval 1327; Hacı Zeynelabidin Ağa Tacir-i Maragei, "Ref-i İştibah ve Sû-i Tefehhum" [Hataların ve Yanlış Anlamaların Giderilmesi], *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1327; Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327.

[8] Bî-Nâ, "Suret-i Protestname-i İraniyan-i Mukimin-i İslambul" [İstanbul'da Sakin İranlıların İtiraz Mektubunun Kopyası],*Şems*, 4 Safer 1327.

[9] Encümen'in kurucularının adının meçhullüğüyle ilgili inanca dair ayrıntılar için bkz: Kesrevi, *Tarih-i Meşrute-i İran*, 724; Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 33; Encümen'in esnaf ve tüccar tarafından kurulduğu yönündeki iananca dair ayrıntılar için bkz: VaHa, Belge No: GH1328-K11-P1-78; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Ez Merkez-i İttihad o Terakki der Paris" [Paris'teki Vatan İttihat ve Terakki Merkezinden], *Şems*, 12 Rebi'ul-Ahir 1328.

[10] Bî-Nâ, "Bi-Nâ", *Şems*, 5 Ramazan 1326, 3-5. Bir diğer sayıya göre, Mirza Ali İsfahani, artık Encümen'le temas halinde olmayan bir Encümen üyesi olarak tanıtılır: El-Hac Abbasali Tahranci, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

[11] Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 100-101; Melikzade de Dihhudâ tarafından *Suruş* gazetesinin kurulduğu dönemde Muazıd'us-Saltana'nın Encümen'in önderi olduğunu nakletmektedir: Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet Devrimi Tarihi*], C. 4 ve 5 (II. Baskı) (Tahran: İntişarat-i İlmi, 1387), 990.

[12] Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 33; VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-155.

Encümen'in yönetimini devraldığından bahsedilmektedir.[13] Öte yandan *Şems* gazetesinde Ali Naki İftihar'ul-Etbaa'nın Encümen'in yönetimini reddettiğine dair bilgi de yer almaktadır.[14] Bir araştırmacı Ebu'l-Ziya, Hacı Resul Sıdkiyani, Motamed'ut-Tüccar, Hacı Muhammed Hasan ve diğerlerini Encümen-i Saadet'in kurucuları olarak tanıtmaktadır.[15] Aynı araştırmacı Encümen'in tanınmış üyeleri olarak Hacı Mohammad Huseyn, Ağa Hindi Şebaheng, Kurre olarak bilinen Hacı Huseyn Şalçi ve Hacı Hasan Tebrizi, Ağa Muhsin Motamed'ut-Tüccar ve Hacı Esadollah Mamakani'yi de Encümen'in başkanları olarak göstermektedir.[16] Bir diğer araştırmacı da Şeyh Esadollah Mamakani'yi Encümen'in kurucusu olarak adlandırmaktadır.[17] Mamakani de kendisini Encümen'in başkanı olarak tanımlamaktadır.[18]

Encümen-i Saadet'in üyelerine ilişkin olarak, İran Dışişleri Bakanlığı belgeleri ve *Şems* gazetesinde belirtildiği gibi, kuruluşundan itibaren Encümen'in 10 tüccar ve 20 esnaf olmak üzere 30 daimi üyesi bulunmaktadır. Ama Encümen'in bilfiil çalışanları 10 kişilik tüccar üyelerden oluşuyordu. Zira üye olan 20 esnaftan adını doğru yazıp imzalayabilecek düzeyde olanların sayısı beş altı kişiyi geçmiyordu.[19] John Gurney'in ayrıca Dovletabadi'den naklettiği gibi, Encümen'in üyeleri İstanbul Valide Han'da haftada iki kez bir araya geliyordu.[20]

Genel olarak, *Şems* ve *Suruş* gazeteleriyle İran Dışişleri Bakanlığı'nın çeşitli belgelerinde doğrudan ve bazen dolaylı olarak Encümen üyelerinin isimleri geçmektedir. *Şems* ve *Suruş* gazetelerinin farklı sayılarında düzensiz biçimde

[13] Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327.

[14] Ali Naki İftihar'ul-Etbaa, "İlan ez Taraf-i Ceneral Konsulgeri" [Başkonsolos Tarafından Verilen İlan], *Şems*, 26 Zilkade 1327.

[15] Selamullah Cavid, *Nehzet-i Meşrutiyet-i İran ve Nakş-i Azadihahan-i Cehan* [*İran Meşrutiyet Devrimi ve Dünyadaki Özgürlükçülerin Rolü*] (Tehran: Donya, 1352), 52.

[16] *A.g.e.*

[17] Mehdi Moctehedi, *Rical-i Azerbaycan der Asr-i Meşrutiyet* [*Meşrutiyet Dönemi Azerbaycan Ricali*], haz. Golamreza Tabataba'i Mecd, (Tehran: Zerrin, 1381), 259. Bakır Akıli'nin Seyyid Hibauddin Şehristani'den naklettiği gibi, Şeyh Esadullah Mamakani İstanbul'a gelişinin ardından Encümen-i Saadet'e girmiştir: Bakır Akılı, *Şerh-i Hal-i Rical-i Siyasi ve Nizami-yi Muasır-i İran* [*Çağdaş İran Siyasi ve Askeri Şahsiyetlerinin Biyografisi*], C. 3, (Tehran: İlm-i Armağan, 1380), 23.

[18] Melikzade'ye gönderdiği metinde Mamakani kendisini Encümen-i Saadet'in başkanı olarak tanıtmaktadır: Resul Caferiyan, *Mutûn-i Siyasi Mezhebi-i Dovre-i Pehlevi (Şamil-i Çehardeh Ketab ve Çendin Metn-i Diger)* [*Pehlevi Döneminin Siyasi-Dini Metinleri (On Dört Kitap ve Diğer Birkaç Metin Dahil)*] (Kum: Muvarrih, 1397), 17.

[19] VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-23; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; El-Hac Mohammed Hasan Tebrizi Kalpakçı, "Mekatib-i Şehri" [Şehir Mektupları], *Şems*, 5 Cemaziy'el-Ahir 1328. Ayrıca bkz: Bî-Nâ, "Ahzab ve Encomenha" [Partiler ve Encümenler], *Yâd* 84 (Yaz 1386), 365.

[20] Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 33; John Gurney, "E. E. Browne and the Iranian Community in Istanbul", İçinde *Les Iraniens d'Istanbul*, der. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 149-175.

adları anılan 37 Encümen üyesi şunlardır: Ahmed Bey Ağayev,[21] Hac Mirza Abbasali Ağa,[22] Hac Ebulkasım Ağa,[23] Hac Resul Ağa,[24] Hac Huseyn Ağa,[25] Ağa Meşhedi Miryusuf,[26] Ağa Mirza Alinaki,[27] Ağa Meşhedi Abdullah,[28] Hac Necef Ağa,[29] Ağa Meşhedi Mirhamid Ağa,[30] Hac Kerim Ağa,[31] Ağa Mirza Abdulali,[32] Ağa Mirza Gulam,[33] Ağa Meşhedi Yusuf Ali,[34] Hacı Huseynkulu Ağa,[35]

---

21 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328; Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327; Ahmed Bey Ağayev, "Bî-Nâ", *Suruş*, 16 Şaban 1327; Ahmed Ağayev, "Vazife-i İraniyan" [İranlıların Vazifesi], *Suruş*, 28 Ramazan 1328.

22 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

23 *A.g.e.*; El-Hac Abbasali Tahranci ve Diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

24 *A.g.e.*; Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest", [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

25 *A.g.e.*; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327.

26 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

27 *A.g.e.*

28 *A.g.e.*

29 *A.g.e.*

30 *A.g.e.*

31 *A.g.e.*; Saadet Encümeni, "Beyaniye-yi Encomen-i Saadet: Ya Merg Ya İstiklal" [Saadet Encümeni Beyannamesi: Ya Ölüm Ya İstiklal], *Şems*, 20 Zilhicce 1329.

32 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

33 *A.g.e.*

34 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328; VaHa, Belge No: QAMRI1328-11-12-41.

35 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328; Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327; El-Hac Huseynkulu Tebrizi, "Kabel-i Teveccuh-i Beraderan-i İslami ez İran u Osmani u Afgani u Hindustani u Gayri Zalik" [İran, Osmanlı, Afgan ve Hindistan'daki ve Diğer Yerlerdeki İslam Kardeşlerimizin Dikkatine], *Şems*, 7 Safer 1328; El-Hac Huseynkulu Tebrizi, "Hedemat-i Hezerat-i Agayan-i Hem-meslekan-i Aza-yi Saadet Arz ve Zahmet-efza Mişeved" [Saadet Encümeni Üyesi Meslektaşlarımın Huzuruna Arz ve Rica Olunur], *Şems*, 29 Sefer 1328; El-Hac Huseynkulu Tebrizi, "Layehe-i Cenab-i Hacı Huseynkulu Ağa be Chargé d'Affaires Sefaret-i Kubra İslambul İstizah" [Cenab-i Hacı Huseynkulu Ağa'nın İstanbul Büyükelçiliği Siyasi Memuruna Yazısı], *Şems*, 19 Ramazan 1328; Hac Huseynkulu Tebrizi, "Kabel-i Merhamet-i Vezaret-i Celile-i Harice ve Hakikat-i Vekale-yi Umena-yi Millet" [Yüce Hariciye Nezareti'nin ve Milletin Emin ve Hakiki Vekillerinin Merhametine Saygılarımla], *Şems*, 30 Ramazan 1328; Huseynkulu, "Telgrafname-i Zeyl der Cevab-i İstizah-i Encomen-i Eyaleti-i Tebriz der Bab-i Ültimatom-i İngiliz ez Vezaret-i Harice-yi Tahran be Encomen-i Mezkur Ferestade Şode Bud. Çun Suret-i an Telegrafname be Dest Amed Bera-yi Ettela-i Hanendegan Zeylen Negaştim, ez Tehran" [Tebriz Eyalet Encümeni'nin Tenbih Edilmesine Dair Tahran'da Hariciye Nezareti'ne Gönderilen İngiliz Ültimatomu'nun Cevabının Zeyli, Telgraf Metni. Elimize ulaşan bu metnin kopyasını gazetenin okurları için ek olarak Tahran'dan yazıldığı şekliyle yayınladık.], *Şems*, 8 Zilhicce 1328; Huseynkulu Tebrizi, "Umum-i İraniyan be Vije Mutesaddiyan Umur Mutalaa Fermayend" [Genel Olarak İranlılar, Özellikle De Yetkili Kişiler Okusun ve İncelesin], *Şems*, 28 Rebi'ul-Evvel 1329; Huseynkulu Tebrizi, "İran-i Nov, Hadim-i Hakiki-i İstiklal-i İran" [Yeni İran! İran'ın

Ağa Meşhedi Ebu Taleb,[36] Ağa Mirza Mahmud Tahbaz,[37] Hac Hasan Ağa Kalpakçı,[38] Ağa Mirza Murtaza,[39] Doktor Bey,[40] El-Hac Abbas Ali Tahranci,[41] Hacı Huseyn Tebrizi,[42] Resul Sıdkıyani,[43] Abdurrahim Hindi,[44] Mirza Murteza,[45] Ağa

İstiklalinin Hakiki Hizmetkârı], *Şems*, 16 Rebi'ul-Ahir 1329; Huseynkulu Tebrizi, "Mirza Ağa-yi Mucahed, Sahib-i Rûzname-i Asr-i Kalul-Hayr" [Asr-ı Kal'ul-Hayr Gazetesi Sahibi Mirza Ağa-yi Mucahid Bey'e Şehir Mektubu], *Şems*, 30 Rebi'ul-Ahir 1329; Huseynkulu Tebrizi, "İnnellahe la yuğayyiru ma bi kavmin hatta yuğayyirû ma bi enfusihim" [Rad Suresi, 11. Ayet] [Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez], *Şems*, 3 Zilhicce 1331; Hac Huseynkulu Ağa, "Mektub-i Sergoşade" [Açık Mektup], *Şems*, 30 Zilhicce 1331; VaHa, Belge No: QAMRI1328-11-12-41; VaHa, Belge No: GH1328-K11-P7-173.

36 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

37 *A.g.e.*, VaHa, Belge No: QAMRI1328-11-12-41.

38 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328; Saadet Encümeni, "Beyaniye-i Encomen-i Saadet: Ya Merg Ya İstiklal" [Saadet Encümeni Bildirgesi: Ya Ölüm Ya İstiklal Ya Ölüm!], *Şems*, 20 Zilhicce 1329; El-Hac Mohammed Hasan Tebrizi Kalpakçı, "Mekatib-i Şehri" [Şehir Mektupları], *Şems*, 5 Cemaziy'el-Ahir 1328.

39 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328; El-Hac Abbasali Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Mirza Murteza Eminzade, "Mektub-i Sergoşade" [Açık Mektup], *Şems*, 27 Receb 1329; Mirza Murteza Eminzade, "Evrak-i Varide: Tashih" [Gelen Belgeler: Düzeltme], *Şems*, 26 Şaban 1332.

40 Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*, 8 Şevval 1328.

41 El-Hac Abbaslı Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

42 Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327; El-Hac Abbaslı Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

43 *A.g.e.*; Saadet Encümeni, "Beyaniye-i Encomen-i Saadet: Ya Merg Ya İstiklal" [Saadet Encümeni Bildirisi: Ya Ölüm Ya İstiklal!], *Şems*, 20 Zilhicce 1329; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Protestname-i Tuccar-i Muhterem-i İrani der İslambol" [İstanbul'daki İranlı Sayın Tüccarın Protesto Mektubu], *Şems*, 19 Ramazan 1328.

44 Abdurrahim Hindi, "Cenab-i Muşir'us-Saltana ve Erkan-i Kabineeş" [Cenab-i Muşir'us-Saltana ve Kabine Erkanı], *Şems*, 19 Ramazan 1326; Abdurrahim Hindi, "Memuran-i Dahile ve Harice" [Harici ve Dahili Memurlar], *Şems*, 26 Ramazan 1326; Abdurrahim Hindi, "Azerbaycan ve Tecavuz-i Rus" [Azerbaycan ve Rus Saldırısı], *Şems*, 10 Şevval 1326; Abdurrahim Hindi, "Ahırin İtiraz-i Ahrar" [Ahrarın/İranlıların Son Protestosu], *Şems*, 24 Şevval 1326; Abdurrahim Hindi, "Zill'us-Sultan ve Pesereş der Urupa" [Zill'us-Sultan ve Oğlu Avrupa'da], *Şems*, 9 Zilkade 1326; Abdurrahim Hindi, "Cenab-i Settarhan ve Bakırhan ve Sayir-i Seran-i Adalethah" [Cenab-ı Settarhan, Bakır Han ve Diğer Adalet Talep Eden Öncüler], *Şems*, 23 Zilkade 1326; Saadet Encümeni, "Ez Taraf-i Encomen-i Muhterem-i Saadet be Sefa'ul-Memalik" [Saadet Encümeni Adına Sefa'ul-Memalik'e], *Şems*, 26 Muharrem 1327; El-Hac Abbaslı Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Abdurrahim Hindi, "Akell-i Makdur" [Lazım Olan En Az], *Suruş*, 28 Ramazan 1328.

45 El-Hac Abbaslı Tahranci ve diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Mirza Murteza Eminzade, "Mektub-i Sergoşade: Hidmet-i Cenab-i Ecel Ağa-yi Mustensır'us-Saltana" [Açık Mektup: Büyükelçiliğin Saygıdeğer, Yüce İkbal Sahibi Mustensır'us-Saltana Bey'e], *Şems*, 27

Mirza Ali İsfahani,[46] Mirza Ağa Ahmed,[47] Mirza Ali Naki Tanbaku-furuş,[48] Zeynelabidin Maragayi,[49] Hac Mohammed Hasan,[50] Ağa Hindi Şebaheng,[51] Hac Hasan Kırtasiyeci,[52] Hac Hasan Şalçı,[53] Mirza Ali Musteşar'ul-Saltana,[54] Hac Hasan Dr. Ali Han Tevfik'in Babası,[55] Şeyh Selim Tebrizi,[56] Yahya Dovletabadi,[57] Muazıd'us-Saltana,[58] Ali Naki İftihar'ul-Atbaa,[59] Şeyh Esadollah Mamakani.[60]

Receb 1329; Mirza Murteza Eminzade, "Evrak-i Varede: Tashih" [Gelen Evraklar: Düzeltme], *Şems*, 26 Şaban 1332.

[46] Ali İsfahani, "Takriz", *Şems*, 14 Şaban 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Yazı], *Şems*, 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Bî-Nâ" [Neşredeni Belli Değil], *Şems*, 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Yazı], *Şems*, 12 Ramazan 1326; Cenab-ı Ağa Mirza Ali İsfahani ve Necef Kulu, "Mektub-i Cenab-i Mustetab Ağa-yi Samsam'us-Saltana der Cevab-i Lahiye" [Samsam'us-Saltana Bey'in Tasarıya Cevaben Mektubu], *Şems*, 10 Rebi'ul-Evvel 1327; El-Hac Abbaslı Tahranci ve Diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Ali İsfahani, "Serbaz-i Rus Bayed ez Hak-i İran Birun Reved" [Rus Askeri İran'ı Terk Etmeli], *Şems*, 21 Safer 1328; Ali İsfahani, "İstifa-yi Vuzera" [Bakanların İstifası], *Şems*, 29 Safer 1328; Ali İsfahani, "İstikraz-i Dahili" [İç Borçlanma], *Şems*, 12 Rebi'ul-Evvel 1328; Ali İsfahani, "Metn Bedune Unvan" [Başlıksız Yazı], *Şems*, 4 Cemaziye'l-Ahir 1328; Ali İsfahani, "Ez Tahran Minegarend" [Tahran'dan Yazıyorlar], *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1329; Bî-Nâ, "Cenab-i Mirza Ali İsfahani" [Cenab-ı Mirza Ali İsfahani], *Şems*, 12 Receb 1329; Bî-Nâ, "Mojde-i Bahar" [Bahar Müjdesi], *Suruş*, 16 Şaban 1327.

[47] *Şems*, "Metn Bedune Unvan" [Başlıksız Yazı], *Şems*, 23 Muharrem 1328.

[48] Bî-Nâ, "Ahbar-i Dahili" [Dahili Haberler], *Şems,* 5 Zilkade 1328.

[49] Bî-Nâ, "Ref-i İştibah ve Sû-i Tefahum" [Hataların Düzeltilmesi ve Yanlış Anlamanın Önlenmesi], *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1327; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı, *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Ez Merkez-i İttihad ve Terakki-i Vatan der Paris" [Paris'teki Vatan Terakki ve Birlik Merkezi'nden], *Şems*, 12 Rebi'ul-Ahir 1328; Şems, "Bî-Nâ", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Maragai, "Suret-i Telgrafist Ki Yek Mah Kabl be Samed Han Şuca'ul-Dovle Keşide Şod" [Bir Ay Önce Samed Han Şuca'ul-Devle'ye Gönderilen Telgrafın Kopyası], *Şems*, 26 Zilkade 1327; Zeynelabidin Maragai, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 29 Safer 1328.

[50] Saadet Encümeni, "Beyaniye-i Encomen-i Saadet: Ya Merg Ya İstiklal" [Saadet Encümeni Bildirisi: Ya Ölüm Ya İstiklal], *Şems*, 20 Zilhicce 1329; Cavid, *Nehzet-i Meşrutiyet-i İran ve Nakş-i Azadihahan-i Cehan*, 41; Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, C. 5, 115.

[51] *A.g.e.*

[52] *A.g.e.*

[53] İsmail Emirhizi, *Kıyam-i Azerbaycan ve Settar Han* [*Azerbaycan Ayaklanması ve Settar Han*] (Tahran: [Neşreden Belli Değil], 1339), 161.

[54] *A.g.e.*

[55] *A.g.e.*

[56] *A.g.e.*, Bî-Nâ, "Mektub ez Taraf-i Şeyh Selim" [Şeyh Selim'den Mektup], *Şems*, 20 Cemaziye'l-Ahir 1327.

[57] Hac Mirza Yahya, "Suret-i Nutk-i Siyom der Movka-i Hatm Nemuden-i Kongre" [Kongre Sonunda 30. Konuşma Metni Kopyası], *Şems*, 17 Şaban 1329.

[58] Huseynkulu Tebrizi, "Mektub-i Şehri Aynen" [Ayni Şehir Mektubu], *Şems*, 1 Ramazan 1327; İranlıların Saadet Encümeni, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 20 Şevval 1327; Bî-Nâ, "Bî-Nâ",*Şems*, 25 Receb 1327, 21; R. Z. Y. [Gazetede Kullanılan Müstear İsmin İlk Harfleri - *Mütercimin Notu*], "Merdom Ender Hasret-i Fehm-i Dorost" [Halk Doğru Anlayışa Hasret], *Şems*, 10 Şaban 1327; Abulhasan Muazıd'us-Saltana, "Suret-i Mektubist Ki ez Taraf-i

III. Encümen-i Saadet ve Ona Bağlı Gazeteler

Encümen'in resmi organ olarak bir gazetesi yoktu, ancak *Şems* ve *Suruş* gazetelerinin Encümen'in faaliyet, görüş ve bakış açısını yansıtmakta aktif rolleri vardı. Bu iki gazetenin Encümen'in resmi organları olduğu hiçbir yerde belirtilmemiştir. İstanbul'da haftalık yayınlanan *Şems* gazetesi,[61] İran Milli Şûra Meclisi'nin Şah tarafından bombalanması ve kapatılmasından iki ay on dört gün sonra ve İkinci Osmanlı Meşrutiyet girişiminden bir ay sonra, 8 Şaban 1326/5 Eylül 1908 tarihinde Tebriz'deki Şems Kitapçısı'nın sahibi Seyyid Hasan Tebrizi yönetiminde Farsça olarak yayımlanmıştır.[62] Bu gazetenin özellikle yayınlandığı ilk yıl yani "Kısa İstibdat Dönemi", İstanbul'da yaşayan özgürlük ve Meşrutiyet yanlısı İranlı Müslüman tüccar ve aydınların sesini duyurduğu, onların İran'ın içinde faaliyet gösteren Meşrutiyetçileri desteklediğinin duyurulmasına çalışıldığı ve Meşrutiyet'in yeniden kurulması için faaliyetlerin yürütüldüğü bir döneme denk gelmiştir.[63]

Cenab-i Muazıd'us-Saltana Vared Şode" [Sayın Muazıd'us-Saltana'dan Gelen Mektup], *Şems*, 17 Zilhicce 1327.

[59] Ali Naki İftihar'ul-Etbaa, "Hidmet-i Hemvatanan-i Muhterem-i Mukimin-i İslambol, Damet Tofikatihim" [İstanbul'da Mukîm İranlı Vatandaşların Dikkatine: Başarıları Daim Olsun], 4 Cemaziye'l-Evvel 1328; Ali Naki İftihar'ul-Etbaa, "İlan ez Taraf-i Ceneral Konsulgeri" [Cenab-ı Başkonsolosun Duyurusu], *Şems*, 26 Zilkade 1327; Musteşar'ud-Devle, "Tevessut-i Sefaret-i Kubra-i İran be Cenab-i İftihar'ul-Etbaa" [İran Büyükelçiliği Tarafından Cenab-ı İftihar'ul-Etbaa'ya], *Şems*, 26 Zilkade 1327.

[60] Bî-Nâ, "Cenab-i Mustetab Şeriatmedar Muruc'ul-Ahkam Ağa Şeyh Esadullah Mamakani" [Şeriat Sahibi, Allah'ın Hükümlerinin Yayıcısı Cenab-ı Ağa Şeyh Esadullah Mamakani], *Şems*, 29 Zilhicce 1326; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikatin Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Esadullah Mamakani, "Hidmet-i Modir-i Muhterem-i Rûzname-i Şems Zehmet-efza Mişeved" [Şems Gazetesinin Sayın Müdürünün Hizmetine Rica Olunur], *Şems*, 5 Cemaziye'l-Ahir 1328.

[61] *Şems* gazetesi aslında özgürlük arayan ve Meşrutiyet talepleri olan Saadet Encümeni'nin yazılarının, politika ve düşüncelerinin yayınlandığı yerdir. Ancak bazı durumlarda Encümen'e de eleştiriler getirmektedir. *Şems* gazetesi ile Saadet Encümeni arasındaki ilişkiler hakkında bkz: VaHa, Belge No: GH1327-K11-P1-83; Gizli İmzalı, "Be Tevessut-i Ceride-i Muhterem-i Şems Hidmet-i Aza-yi Encomen-i Muhterem-i Saadet Maruz Midarem" [Saadet Encümeni Sayın Üyelerine Muhterem *Şems* Gazetesi Tarafından Arz Ederim], *Şems*, 11 Sefer 1327; Bî-Nâ, "Teşekkur" [Teşekkür], *Şems*, 23 Zilkade 1326; Bî-Nâ, "Şems", *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1327; Bî-Nâ, "İzhar-i Hakikat" [Hakikat Beyanı], *Şems*, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Bî-Nâ", *Şems*, 14 Cemaziye'l-Evvel 1327, 10; Saadet Encümeni, "Mektub-i Encomen-i Saadet" [Saadet Encümeni Mektubu], *Şems*, 21 Cemaziy'el-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Ahbar-i Ahir-i İran" [İran'ın Son Haberleri], *Şems*, 27 Cemaziye'l-Ahir 1327; Bî-Nâ, "Çe Bayed Kerd? Bakiye Ez Nomre-yi 45" [Ne Yapmalı? 45. Sayıdan Devam], *Şems*, 5 Receb 1327; Saadet Encümeni Üyelerinden Biri, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 8 Şevval 1328; Gizli İmzalı, "Modir-i Rûzname-i Şems ra ba Arz İhtiram Masda'a" [Sayın Şems Gazetesi Müdürüne Saygılarımla Zahmet Olacak Bir Arz], *Şems*, 20 Şevval 1327.

[62] *Şems*, 8 Şaban 1326, 1.

[63] Şems gazetesinin sayılarının ve makalelerinin çoğu Meşrutiyet talepleri hedefleri ve haberleri esasına dayanmaktadır. Örneğin, bkz: *Şems*'in ikinci yıl, 14-15. sayıları, 26 Zilkade 1327, 21.

Seyyid Hasan Tebrizi yayınlanan ilk sayıda gazetenin amacının milli menfaatleri dile getirmek ve milli hedefleri yaymak olduğunu kaydeder.[64] Gazetenin her sayısında bir İranlı özgürlükçü aktivistin fotoğrafını yayınlar.[65] *Şems* gazetesinin yayınlarının çoğu, tüccar ve İstanbul sakini İranlılar olan Ağa Mirza Ali İsfahani,[66] Hacı Reza Goli Horasani[67] ve Hacı Zeynelabidin Ağa Maragi,[68] İranlılar Encümen Saadeti,[69] saklı imzalı[70] veya müstear isimli şahıslar[71] tarafından yayın-

---

[64] *Şems*, 8 Şaban 1326, 1.

[65] Şems gazetesinin bazı sayılarının birinci sayfasında, özgürlükçü direnişçiler ve Meşrutiyet yanlılarının fotoları yayınlanmıştır. Birinci yıldaki mevcut 47 sayıdan 25 sayı (5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 18, 19, 21, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 40, 43, 44, 46 - 17. sayı mevcut değil); ikinci yıldaki mevcut 48 sayı arasından 6 sayı (31, 32, 35, 36, 37, 48); üçüncü yıldaki mevcut 33 sayıdan 12 sayı (5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 28, 33); dördüncü yıldaki mevcut 21 sayının 17 sayısı (4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22) ve beşinci yıldaki mevcut 3 sayıdan 2 sayısı (1, 2) fotoğrafsızdır.

[66] Ali İsfahani, "Takriz", *Şems*, 14 Şaban 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Yazı], *Şems*, 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Bî-Nâ", *Şems,* 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Yazı], *Şems,* 12 Ramazan 1326; El-Hac Abbaslı Tahranci ve Diğerleri, "İlan", *Şems,* 26 Zilkade 1327; Ali İsfahani, "Serbaz-i Rus Bayed ez Hak-i İran Birun Reved" [Rus Askeri İran'ı Terk Etmeli], *Şems,* 21 Safer 1328; Ali İsfahani, "Bakanların İstifası", *Şems,* 29 Sefer 1328; Ali İsfahani, "Dahili Borçlanma"*, Şems,* 12 Rebi'ul-Evvel 1328; Ali İsfahani, "Bî-Nâ", *Şems*, 4 Cemaziye'l-Evvel 1328; Ali İsfahani, "Ez Tahran Minegarend" [Tahran'dan Yazıyorlar], *Şems,* 23 Rebi'ul-Ahir 1329.

[67] Rezakulu Horasani, "Makale-i Mahsus" [Özel Makale], *Şems,* 9 Zilkade 1326; Rezakulu Horasani, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems,* 10 Ramazan 1327; Hac Rezakulu Horasani, "Sevad-i Mektubist ki Merhum Hacı Rezakulu Horasani be Cenab-i Ağa-yi Nizam el-Saltana Fermanreva-yi Hitte-i Fars Ferestade-end" [Merhum Hacı Rezakulu Ağa Horasani'nin Fars Bölgesi Emiri Cenab-ı Ağa Nizam el-Saltana'ya Gönderdiği Mektup], *Şems,* 8 Rebi'ul-Ahir 1329.

[68] Zeynelabidin Maragai, "Ozr Bedter ez Gonah ya Bî-Şermi" [Özrü Kusurundan Beter ya da Utanmazlık], *Şems,* 26 Zilkade 1327; Maragai, "Suret-i Telgrafist Ki Yek Mah Kabl be Samed Han Şuca'ud-Dovle Keşide Şod" [Bir Ay Önce Samed Han Şuca'ul-Devle'ye Gönderilen Telgrafın Kopyası], *Şems,* 26 Zilkade 1327; Maragai, "Saad'ud-Devle, Z.", *Şems,* 5 Zilhicce 1327; Zeynelabidin Maragai, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems,* 29 Safer 1328.

[69] İranlıların Saadet Encümeni, "Bî-Nâ", *Şems,* 5 Ramazan 1326; İranlıların Saadet Encümeni, "Huzur-i Hazret-i Eşref Dam'ul-İkbalihi Arz Mişeved" [Yüce İkballeri Daim Olsun Hazret-i Eşref Huzuruna Arz Olunur], *Şems,* 5 Ramazan 1326; Encümen Üyelerinden Biri, "Kabel-i Teveccuh-i Vukela-yi Encomen-i Saadet Zeydet Tofikatihim" [Başarıları Daim Olsun! Saadet Encümeni'nin Vekillerinin Dikkatine], *Şems,* 26 Ramazan 1326; Saadet Encümeni, "Metn-i Bedune Unvan" [Başlıksız Yazı], *Şems,* 1 Zilkade 1326; Saadet Encümeni, "Arz-ı Teşekkür", *Şems,* 1 Zilhicce 1326; Bî-Nâ, "Kabel-i Teveccuh-i Aza-yi Encomen-i Saadet-i İraniyan Mukîm der İslambol" [İstanbul'da Mukim Saadet Encümeni Üyesi İranlı Vatandaşların Dikkatine], *Şems,* 22 Zilhicce 1326; Saadet Encümeni, "Ez Taraf-i Encomen-i Muhterem-i Saadet be Sefa'ul-Memalik" [Saadet Encümeni'nden Sayın Sefa'ul-Memalik'e], *Şems,* 26 Muharrem 1327; Saadet Encümeni, "Suret-i Arize-ist Ki ez Taraf-i Encomen-i Saadet Huzur-i Mübarek-i Hazret-i Mustetab Eşref Ağa-yi Prens Erfe'ud-Devle Sefir-i Kebir Dam'ul İkbalihi'l-Alî Ferestade Şode" [Saadet Encümeni Tarafından İran Büyükelçisi Hazret-i Mübarek Eşref Prens Erfe'ud-Devle'ye Gönderilen Dilekçenin Kopyası], *Şems*, 10 Rebi'ul-Evvel 1327; Saadet Encümeni, "Mektub-i Encomen-i Saadet" [Saadet Encümeni Mektubu], *Şems*, 21 Cemaziye'l-Evvel 1327; Saadet Encümeni

lanmıştır. İran'daki gazeteci ve gazete temsilcilerinden mücadele içinde olan direnişçilerin faaliyetleri hakkında telgrafla alınan haberlerin yayınlanması, direnişçiler için bağış toplamanın yanı sıra onlara destek olarak gazetede birçok yayın yapılırdı.[72] *Şems* gazetesi, beşinci sayısında (Ramazan 1326/Eylül 1908),

Üyelerinden Biri, "Nezaret-i Milliye Yani Çi? Ve Munteha-yi Haddeş Çist?" [Milli Nezaret Ne Anlama Geliyor? Ve Bunun Sonu Ne Olacak?], *Şems*, 8 Şevval 1328; Bî-Nâ, "Ez Encomen-i Saadet Residest" [Saadet Encümeni'nden Gelmiştir], *Şems*. 8 Şevval 1328; Saadet Encümeni Üyelerinden Biri, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 13 Şevval 1328; İranlıların Saadet Encümeni, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems*, 20 Şevval 1327; Bî-Nâ, "Encomen-i Saadet" [Saadet Encümeni], *Şems*, 29 Muharrem 1328; Bî-Nâ, "Baz Hesab-i Encomen-i Saadet" [Saadet Encümeni'nin Yeniden Değerlendirilmesi], *Şems*, 12 Rebi'ul-Ahir 1328; Saadet Encümeni, "Beyaniye-i Encomen-i Saadet: Ya Merg Ya İstiklal" [Saadet Encümeni Bildirisi: Ya Ölüm Ya İstiklal!], *Şems,* 20 Zilhicce 1329.

[70] Gizli İmzalı, "Hidmet-i Aza-yi Muhterem-i Encomen-i Saadet Zahmet ve Tasdi' Midehend" [Saadet Encümeni Sayın Üyelerinin Huzuruna Arz ve Rica Olunur], *Şems*, 24 Şevval 1326; Gizli İmzalı, "Be Tevessut-i Ceride-i Muhterem-i Şems Hidmet-i Aza-yi Encomen-i Muhterem-i Saadet Arz Ederim" [Saadet Encümeni Saygıdeğer Üyelerine Şems Gazetesi Tarafından Arz Ederim], *Şems*, 11 Sefer 1327; Gizli İmzalı, "Mektub-i Şehri" [Şehir Mektubu], *Şems,* 26 Zilkade 1327; Gizli İmzalı, "Huzur-i Muhterem-i Mudir-i Rûzname-i Mubareke-i Şems Damet-Teyidatihi" [Değerli *Şems* Gazetesinin Saygıdeğer Müdürünün Huzuruna - Başarıları Daim Olsun], *Şems,* 5 Cemaziye'l-Ahir 1328; Gizli İmzalı, "Ez Mekatib-i Varede" [Gelen Mektuplardan], *Şems,* 27 Cemaziye'l-Evvel 1329.

[71] Örneğin, R. Z. Y., "İran û İraniyan" [İran ve İranlılar], *Şems,* 8 Şaban 1326; R. Z. Y. Horasani, "Medeniyet-i Dusti ve Hak Şinasi" [Dostluk ve Hakkaniyet Medeniyeti], *Şems,* 12 Ramazan 1326, ("R. Z. Y. Horasani" muhtemelen Rezakulu Horasani olsa gerek [*yazarın notu*]); A. S. H. K., "Hidmet-i Mudir-i Ruşen Zamir Ceride-i Feride-i Şems Zahmet-i İzhar-i An Ki" [Aydın İnsan Şems Müdürü'ne, Zahmet Olacak Velakin Beyan Olunur Ki] *Şems,* 1 Şaban 1328; E. F., "Abdulhamid Çetur Zendegi Mikoned" [Abdulhamid Nasıl Yaşar], *Şems,* 24 Ramazan 1328; E. B. F., "Be Münasebet-i Sal-i Dovvom-i Meclis-i Milli" [Milli Meclis'in İkinci Yılı Münasebetiyle], *Şems,* 16 Zilkade 1328; E. H. M. S., "Ahır Kari Muhammed Ali Mirza ra Yek İrani der Hab Dide" [Sonunda Muhammed Ali Mirza'nın Sonunu Bir İranlı Rüyasında Gördü], *Şems*, 6 Şaban 1329; E. F. H., "Agaz-i Aşti - Encam-i Neberd" [Uzlaşmanın Başlangıcı - Savaşın Devamı], *Şems,* 7 Cemaziye'l-Ahir 1331.

[72] *Şems*, "Metn-i Bedune Unvan" [Başlıksız Yazı], *Şems,* 16 Zilkade 1326; *Şems*, "Metn-i Bedune Unvan" [Başlıksız Yazı], *Şems,* 19 Muharrem 1326; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tahran Minivised" [Muhabirimiz Tahran'dan Yazıyor], *Şems,* 19 Muharrem 1326; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez İsfahan Minivised" [Muhabirimiz İsfahan'dan Yazıyor], *Şems,* 19 Muharrem 1326; Bî-Nâ, "Mektub-i Mahsus-i Habernegar-i Muhterem Ez Reşt" [Sayın Reşt Muhabirimizden Özel Mektup], *Şems*, 10 Rebi'ul-Evvel 1327; Bî-Nâ, "Mektub-i Habernegar-i Ma Ez Batum" [Muhabirimizin Batum'dan Mektubu], *Şems,* 12 Receb 1327; Bî-Nâ, "Habernegar-i Besyar Muvaffak-i Ma Ez Tebriz Haber Midehed" [Çok Güvenilir Muhabirimiz Tebriz'den Bildiriyor], *Şems,* 5 Zilhicce 1327; Bî-Nâ, "Mektub-i Habernegar-i Ma Ez Tebriz" [Muhabirimizin Tebriz'den Mektubu], *Şems,* 2 Muharrem 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tebriz Minegared" [Muhabirimiz Tebriz'den Yazıyor], *Şems,* 19 Rebi'ul-Evvel 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Mahsus-i Ma Ez Tebriz Minegared Ki" [Tebriz'den Özel Muhabirimiz Yazıyor Ki], *Şems*, 4 Rebi'ul-Ahir 1328; İranlı Bir Talebe, "Ez Habernegar-i Paris-i Ma Vakıa-i Hayretengiz" [Paris Muhabirimizden İnanılmaz Olay], *Şems*, 12 Rebi'ul-Ahir 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tahran Minegared" [Muhabirimiz Tahran'dan Yazıyor], *Şems*, 19 Cemaziy'el-Evvel 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Reşt Minegared: Biya Be Hane-yi Ma û Bibîn Çi Rengin Est" [Muhabirimiz Reşt'ten Yazıyor:

Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın Valide Han'da sakin olan Ağa Mirza Ali İsfahani önderliğinde Tebriz direnişçileri için yardım toplanması amacıyla bir araya geldiğini bildiren bir bildiri yayınladı. Devamında tüm esnafın dükkanlarını kapatarak Valide Han'a geldiği, yüksek meblağlı bir yardım toplandığı ve gelenlerin sloganlar attığı belirtilmektedir.[73] Gazetede yayınlanan makale ve içerikler kamu yararına olacak şekilde kabul edilirdi ve gazete bu içerikleri yayınlamak hususunda yetki sahibiydi.[74] Öte yandan, gazetenin yayın masrafları gazete satışıyla finanse edilirdi.[75]

Saadet Encümeni'ne yakın bir başka gazete olan ve Encümen üyelerinin görüş, bakış açısı ve faaliyetlerini yansıtan *Suruş* gazetesi, ilk kez 12 Cemaziye'l-Sani 1327/1 Temmuz 1909'da yayınlanmaya başlar. Haftalık olarak sekiz büyük sayfa şeklinde yayınlanır.[76] Bu gazete 1326/1908 yılında gerçekleşen İkinci Osmanlı Meşrutiyeti'nden sonra İstanbul'a göç eden birçok İranlı tarafından, tüccar ve

Evimize Gel Gör Ki Evimiz Ne Kadar Renkli", *Şems*, 19 Cemaziy'el-Evvel 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tahran Minegared" [Muhabirimiz Tahran'dan Yazıyor], *Şems,* 26 Cemaziye'l-Evvel 1328; Bî-Nâ, "Sevad-i Telgrafist Ki Ez Kazvin Be Tahran Muhabere Şode ve Habernegar-i Ma Ez Kazvin Ferestade est" [Kazvin'den Tahran'a Gönderilen Telgraf ve Muhabirimiz Kazvin'den Gönderdiği Kopyası], *Şems*, 8 Receb 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tahran Minegared" [Muhabirimiz Tahran'dan Yazıyor], *Şems,* 1 Şaban 1328; Bî-Nâ, "Ez Tahran Minivisend: Ref'i İştibah" [Tahran'dan Yazıyorlar: Hataları Düzeltme], *Şems,* 8 Zilhicce 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma ez Tebriz Minivised" [Muhabirimiz Tebriz'den Yazıyor], *Şems,* 20 Zilhicce 1328; Bî-Nâ, "Kagez-i Zeyl Ra Ki Ez Habernegar-i Ma Ez Dezful Reside Beray-i Celb-i Nazar-i Merhamet-i Evliya-yi Umur-i Behalet-i Esefengiz-i İnsifhat, Derc Minemayim Ki Belki Eseri der Kulub-i Mesader-i Umur Nemude ve Atf-i Teveccuhi Bedanhavali Nemayend" [Dezful'daki Muhabirimizden Ulaşan ve Sorumlu ve Yetkililerin Dikkatini Zor Durumlara Çeken Not: Bunları Yayınlıyoruz Ki Yetkilisinin Kalbinde Bir Merhamet Uyanır ve Ahalinin Sorunlarına Bir Hal Yolu Bulur], *Şems,* 28 Zilhicce 1328; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tebriz Minegared: Vakayi-i Tebriz" [Muhabirimiz Tebriz'den Yazıyor: Tebriz Vakayisi], *Şems,* 16 Safer 1329; Mir Ali Asgar Tebrizi Seyyidin, "Kagezist Ki Ez Yeki Ez Tuccar-i Muhterem Beray-i Derc be İdare Reside" [Bir Saygın Tacirin İdareye Ulaştırılması İçin Gönderdiği Notu], *Şems,* 16 Rebi'ul-Evvel 1329; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tebriz Minegared" [Muhabirimiz Tebriz'den Bildiriyor], *Şems,* 30 Rebi'ul-Ahir 1329; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Tebriz Minegared: Baz Rusha!" [Muhabirimiz Tebriz'den Yazıyor: Yine Ruslar!], *Şems,* 7 Cemaziye'l-Evvel 1329; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Dezful Minegared" [Muhabirimiz Dezful'dan Yazıyor], *Şems,* 16 Cemaziye'l-Evvel 1329; Bî-Nâ, "Habernegar-i Tahran-i Ma Minvised: Encomen-i İslami!" [Tahran Muhabirimiz Yazıyor: İslami Encümen!], *Şems,* 27 Cemaziy'el-Evvel 1329; Bî-Nâ, "Habernegar-i Ma Ez Urmiye Minivised" [Muhabirimiz Urumiye'den Yazıyor], *Şems,* 27 Cemaziye'l-Sani 1329; Sadık Burucerdi, "Habernegar-i Ma Ez Tahran Minegared: Ahfazallahu Yahfazak" [Tahran Muhabirimiz Yazıyor: Tanrı Seni Korusun], *Şems,* 26 Şaban 1329.

[73] Bî-Nâ, "Bî-Nâ", *Şems,* 5 Ramazan 1326, 3-5.

[74] Tüm gazete sayılarının ilk sayfasının üst kısmında, gazete adı altında dikdörtgen bir kutuda bu içerik yazılmıştır.

[75] Bî-Nâ, "Bî-Nâ", *Şems,* 19 Receb 1327, 2.

[76] Brown, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, 316.

Saadet Encümeni'nin desteğiyle kurulmuştur.[77] Ali Ekber Dihhudâ[78] sorumlu müdür ve başyazar;[79] Seyyid Mohammed Tevfik[80] sorumlu yazı işleri müdürü;[81] Mirza Abulhasan Han Muazıd'us-Saltana yazar ve Saadet Encümeni dönem başkanı; Hac Mirza Yahya Dovletabadi, Mirza Ali Ekber Dihhudâ, ve Huseyn Daneş,[82] Yahya El-Huseyni,[83] Huseyn Kazımzade,[84] Mohammed Sadık,[85] Ali b. Musa,[86] Abdulali Tabatabai,[87] Seyyid Hacı Ağa,[88] Ahmed Bey Ağayev,[89] M. C.

[77] Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 101; Abbas Kadyani, *Ferheng-i Came-i Tarih-i İran* [*İran Tarihinin Kapsamlı Sözlüğü*], C: 1, (Tehran: Aron, 1387), 386.

[78] Mevcut sekiz sayıdan: Ali Ekber Dihhudâ, "Boykotaj ya Tahrim-i Emtia-i Rus" [Rus Mallarının Boykotu veya Ambargosu], *Suruş,* 3 Receb 1327; Ali Ekber Dihhudâ, "Bî-Nâ", *Suruş,* 10 Receb 1327; Ali Ekber Dihhudâ, "Bî-Nâ", *Suruş,* 16 Şaban 1327; Ali Ekber Dihhudâ, "Bakiyye-i Hukuk-i Esasi: Çegunegi ve Terkib-i Kull-i Hakk-i Rey (1)" [Temel Hakların Geri Kalanı: Oy Hakkının ve Terkbinin Nasıl Olacağı (1)], *Suruş,* 28 Ramazan 1328.

[79] *Suruş* gazetesinin mevcut sayıları arasından 4, 5 ve 6. sayılarının sorumlu müdürü olarak Ali Ekber Dihhudâ görünmektedir.

[80] Tevfik hakkında daha fazla bilgi için bkz: Cevad Beşeri,*Tevfik: Rûznâmenegar ve Mecmua-dar-i İrani der İstanbul* [*İstanbul'da Gazeteci ve Mecmua Sahibi Olarak Tevfik*] (Tahran: Verrakan Yayınları, 1396).

[81] *Suruş* gazetesinin mevcut sayılarından 10, 11, 12, 13 ve 14. sayılarında gazetenin sonunda Tevfik'in adı sorumlu müdür olarak geçmektedir.

[82] Mevcut sekiz sayıdan: Huseyn Daneş, "Bî-Nâ", *Suruş,* 3 Receb 1327; Huseyn Daneş, "Çe Budim ve Çe Hestim" [Neydik ve Neyiz], *Suruş,*10 Receb 1327.

[83] Mevcut sekiz sayıdan: Yahya el-Huseyni, "Yevmu'l-Mazlum ale'l-Zalim Eşedde min Yevmi'l-Zalim ale'l-Mazlum" [Mazlumun Zalime Karşı Günü, Zalimin Mazlum Üzerine Olan Gününden Daha Şiddetlidir], *Suruş,* 3 Receb 1327; Yahya El-Huseyni, "İttifak ve Teşekkur" [İttifak ve Teşekkür], *Suruş*, 10 Receb 1327; Yahya El-Huseyni, "Tezekkür", *Suruş*, 16 Şaban 1327.

[84] Mevcut sekiz sayıdan: Huseyn Kazemzade, "Vafize ve Mesuliyet" [Vazife ve Mesuliyet], *Suruş*, 3 Receb 1327; Huseyn Kazemzade, "Vazife ve Mesuliyet-i Duvel" [Devletlerin Görev ve Sorumluluğu], *Suruş*, 10 Receb 1327; Huseyn Kazemzade, "Milel-i Asya niz Bidar Şodend" [Asya Ulusları da Uyandı], *Suruş*, 16 Şaban 1327; Huseyn Kazemzade, "Efkar-i Umumi Çist" [Kamuoyu Nedir], *Suruş,* 28 Ramazan 1328; Huseyn Kazemzade, "Ma ra İnkılab-i Umumi-i Manevi Lazem Est" [Bize Genel Manevi Bir Devrim Gerek], *Suruş,* 5 Şevval 1327; Huseyn Kazemzade, "İttihad-i Fransa ve İran" [Fransa-İran Birliği], *Suruş,* 26 Şevval 1327; Huseyn Kazemzade, "Nakl ez Ceride-i Mukaddese-i Habl'ul-Metin Mektub ez Tahran" [Habl'ul-Metin Gazetesi'nden Tahran'dan Yazılan Mektup], *Suruş,* 10 Zilkade 1327; Huseyn Kazemzade, "Ma ra İnkılab-i Umumi-i Manevi Lazem Est" [Bize Genel Manevi Bir Devrim Gerek], *Suruş,* 10 Zilkade 1327.

[85] Mevcut sekiz sayıdan: Mohammed Sadık, "Rekabet-i Rus ve İngiliz der Asya der Karn-i 19" [19. Yüzyılda Asya'da Rus ve İngiliz Rekabeti], *Suruş,* 3 Receb 1327.

[86] Mevcut sekiz sayıdan: Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 10 Receb 1327; Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 16 Şaban 1327; Duagu Ali bin Musa, "Ez Yasmenc be Tahran" [Yasmenc'den Tahran'a], *Suruş,* 16 Şaban 1327.

[87] Mevcut sekiz sayıdan: Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 10 Receb 1327; Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 16 Şaban 1327.

[88] Mevcut sekiz sayıdan: Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 10 Receb 1327; Ali b. Musa ve Diğerleri, "Bakiye Tarih-i Deh Mahe-i Tebriz" [Tebriz'in Diğer On Aylık Tarihi], *Suruş,* 16 Şaban 1327.

M.[90] ve Hacı Ali Zeynalzadeh[91] ise yazar olarak gazetede yer almıştır.[92] *Suruş* gazetesinin o dönem faaliyetleri arasında *Times* ve *Morning Post* gibi İngiliz basını ile olan bağlantısı sayesinde makalelerinin çeviri ve yayınıyla Encümen'e gönderilen telgraflardan oluşan iletilerin yayımlanması yer almaktadır. Özellikle İran'da "Kısa İstibdat Dönemi"nde ve Tebriz'in kuşatmaya alındığı dönemde Sıgat'ul-İslam ve Muhammed Ali Şah arasında gidip gelen yazışmaların yayınlanması da gazetenin önemli faaliyetlerindendir.[93]

IV. *Şems* Gazetesi

Saadet Encümeni'nin kurulmasıyla hemen hemen eşzamanlı olan haftalık *Şems* gazetesinin sahibi ve editörü, zengin bir tüccar olan[94] ve Tebriz Şems Ki-

[89] Mevcut sekiz sayıdan: Ahmed Bey Ağayev, "Bî-Nâ", *Suruş*, 16 Şaban 1327; Ahmed Ağayev, "Vezife-i İraniyan" [İranlıların Vazifesi], *Suruş,* 28 Ramazan 1328.

[90] Mevcut sekiz sayıdan: Kıymetsiz M. C. M., "Latife-i Rahmani der Revabet-i İnsani" [İnsan İlişkilerinde Rahmani Letafet], *Suruş,* 5 Şevval 1327.

[91] Mevcut sekiz sayıdan: Hacı Ali Zeynalzadeh, "Muşkel-i Hukumet-i Hazire-i İran" [İran'ın Mevcut Hükümetinin Sorunları], *Suruş,* 10 Zilkade 1327.

[92] *Suruş* gazetesinin sadece 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13 ve 14. sayıları mevcuttur. *Şems,* 27 Cemaziye'l-Ahir 1327, 12; Ayrıca bkz: Kadyani, *Ferheng-i Came-i Tarih-i İran*, C. 1, 386; Brown, *Tarih-i Meşrutiyet-i İran*, 316; Dovletabadi, *Hayat-i Yahya*, C. 3, 101; Behnam, "Menzilgahi der Rah-i Teceddud-i İraniyan: İslambol", 279.

[93] *Suruş* gazetesi ile Avrupa gazeteleri arasındaki ilişkiler hakkında bkz: Bî-Nâ, "Nakl ez Cerayid-i Hariciye: Daily News-i İngiliz" [Yabancı Basından Alıntı: Daily News UK], *Suruş,* 16 Şaban 1327; Bî-Nâ, "Nakl ez Rûzname-i Alman" [Alman Gazetesinden Alıntı], *Suruş*, 5 Şevval 1327; "Nakl ez Rûzname-i Manchester Cardinal" [Manchester Cardinal Gazetesinden Alıntılar], *Suruş,* 5 Şevval 1327; Bî-Nâ, "Nakl ez Rûzname-i Action" [Action Gazetesinden Alıntı], *Şems*, 26 Şevval 1327; Bî-Nâ, [Times Gazetesinden Alıntılar], *Suruş,* 26 Şevval 1327. *Şems* gazetesi de *Times* ile ilişkilere sahipti: Bî-Nâ, "Tercome-i ez Rûzname-i Times 22 July 1909 Tarih ve Nomre-i 39018" [Times Gazetesinden 22 Temmuz 1909 tarih ve 39018 sayılı Çeviri], *Şems*, 19 Receb 1327; Bî-Nâ, "Times minivised" [Times Gazetesi Yazıyor], *Şems*, 3 Şaban 1327; Bî-Nâ, "Tercome ez Bend-i Mahsus-i Times Siyasiyat ve Maliye-i İran" [İran'ın Siyasi ve Finans Konularıyla İlgili Özel Bölümünden Çeviri], *Şems,* 29 Safer 1328; Bî-Nâ, "Muhbir-i Rûzname-i Times ez Tahran Haber Midehed" [Times Gazetesinin Muhabiri Tahran'dan Bildiriyor], *Şems,* 10 Şaban 1328; Bî-Nâ, "Ez Tahran be Times Minegarend Ki" [Tahran'dan Times İçin Yazıyorlar Ki...], *Şems*, 21 Şaban 1328; Bî-Nâ, "Ez Tahran be Rûzname-i Times Minivisend Ki" [Tahran'dan Times Gazetesine Yazıyorlar Ki...], *Şems,* 21 Şaban 1328; Bî-Nâ, "Be Tarih-i 24 August ez Tahran be Times Minivisend Ki" [24 Ağustos Tarihinde Tahran'dan Times'a Yazıyorlar Ki], *Şems,* 3 Ramazan 1328; Bî-Nâ, "Be Tarih-i 21 Temmuz ez Tahran be Rûzname-i Times Minivisend" [21 Temmuz Tarihinde Tahran'dan Times Gazetesine Yazıyorlar], *Şems,* 6 Şaban 1329. Telgraf metinlerinin yayınlandığı *Suruş* gazetesinin mevcut tüm sayıları için, örneğin: Bî-Nâ, "Nakl ez Cerayid-i Mahalli - Yeni Gazete, Yeni Gazete" [Yerel gazeteden alıntı - Yeni Gazete, Yeni Gazete], *Suruş*, 3 Receb 1327; Bî-Nâ, "Telgrafat-i Ahere" [Son Telgraflar], *Suruş,* 10 Receb 1327; Bî-Nâ, "Nakl ez Cerayid-i Hariciye" [Yabancı Gazetelerden Alıntı], *Suruş,* 16 Şaban 1327; Bî-Nâ, "Telgrafat" [Telgraflar], *Suruş,* 5 Şevval 1327; Bî-Nâ, "Telgrafat" [Telgraflar], *Suruş*, 26 Şevval 1327; Bî-Nâ, "Telgrafat" [Telgraflar], *Suruş,* 10 Zilkade 1327.

[94] "Bazıları onun Tebriz'den olduğunu (Kesrevi, *Tarih-i Meşrute-i İran*, 726; Edward Brown, *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-i İran der Dovre-i Meşrutiyet* [*Meşrutiyet Dönemi İran Basın ve Edebiyat*

tabevi sahibi Seyyid Hasan Tebrizi idi.[95] Gazetenin ilk sayısında belirtildiği gibi, gazetenin yönetimi ve yazı işleri sorumluluğuyla ilgili tüm işlerden kendisi sorumluydu.

Bu haftalık gazetenin ilk sayısında da görüldüğü gibi *Şems* tam anlamıyla Meşrutiyet taraftarı bir yayın organıydı. *Şems* gazetesinin ikinci yılı, 26. sayısında gazetenin siyasi duruşu şu şekilde ifade edilmiştir:

> *Şems* olarak İstanbul'da Meşrutiyet ilanından sonra istibdat elinde acı çeken İran halkına, sadece vatana ve vatanın evlatlarına hizmet için böyle ağır bir vazifeyi yüklendik; her türlü maddi zararı ve can zararlarını göğüsleyerek gazetenin yayınlanmasına gayret ettik, birçok vesileler aracılığıyla İran'ın farklı noktalarına gazeteyi ulaştırdık, çeşitli hizmetlerle olağandışı ilerlemeler kaydettik.[96]

نمره ۱ ۸ شعبان ۱۳۲۶ (سال اول) ۲۲ آغستوس ۱۳۲٤ صفحه ۱
شمس
S. Hasan

Şems, Sayı: 1, 22 Ağustos 1324.

Tarihi], C. 2, çev. Mohammed Abbasi, (Tehran: Kanun-ı Marifet, [tarih yok]), 477); bazıları onun Hoy sakinlerinden olduğunu (Muhammed Sadr Haşemi, *Tarih-i Cerayid ve Matbuat-i İran* [*İran Basın ve Gazete Tarihi*], C. 3 (İsfahan: Kemal [t. y.], 83); bazıları da onun Kazvin asıllı olduğunu (Ahmed Han Melik Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul* [*İstanbul Büyükelçiliği Anıları*] (Tehran: Ferdovsi, 1345), 207) nakletmişlerdir": Ataullah Hasani, "Tahlil-i Muhteva-i Şems-i İstanbul" [İstanbul *Şems* Gazetesi İçerik Analizi], *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tahran Üniversitesi* 59: 185 (Bahar 1387), 38.

95 "Gazetesinin itibarına göre adını *Şems* koydular" (Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul*, 207; Kerim Taherzadeh Behzad, *Kıyam-i Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet Devrimi'nde Azerbaycan Ayaklanması*] (Tehran: İkbal, 1363), 345.

96 Bî-Nâ, "İran-i Nov ve Beyan-i Hakikat" [Yeni İran ve Hakikat Beyanı], *Şems,* 12 Rebi'ul-Evvel 1328.

Tebrizi, *Şems* gazetesinin ilk sayısında, maarif araştırmacılarına atfen bu gazeteyi yayınlama motivasyonunu ve bu grubun işbirliği yapması talebini ilan ettiği bildiride şunları yazmaktadır:

> Uzun yıllardır umuma ve aziz vatana hizmet etmek için özellikle ilerlemenin ve medeniyetin ilk temeli ve ülkenin kalkınmasının ilk noktası olan bir gazete çıkarmak üzere fırsat kolladım. Kendimi ülkenin hizmetkârları arasına katıp vatansever kardeşlerin haklarını ve vicdani sorumluluğunu yerine getirmeyi umuyordum ama bu hemen mümkün değildi. İstibdadın karanlık bulutları adalet ve özgürlük taraftarlarının üzerine öyle bir çökmüştü ki o cahillik çağında kalem ve beyanlar yazılanlara yardımcı olamayacak derecedeydi. Ve bugün, pak ve temiz yaradanın lütfuyla aydınlık içinde birleşmiş bir toplumda bilgi ve ilmin gücüyle milli menfaatlerin öncelendiği haftalık bir gazete yayınına başladık. Elbette bir kişinin fedakârlıklarıyla bu işler yapılamaz. Allah'ın izniyle şuur sahibi, ilim irfan ve vicdan sahibi şahıslardan gazetemize destek olmalarını, bizleri şereflendirmelerini temenna ederiz.[97]

Şems, kabul ettiği makalelerin türü hakkında gazetenin başlık bölümünde şöyle yazıyor: "Bu gazetede her türlü tarihi, siyasi, bilimsel ve edebi makale, devletin ve ülkenin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış yazı umumun menfaatlerine uygun biçimde kabul edilir ve yayınlanır."[98] Daha önce de belirtildiği gibi, *Şems*'in Meşrutiyet taraftarı olduğu belirtilmişti. Zira gazetenin ilk sayısının birinci sayfasında Melik el-Mutekellemin'in fotoğrafı basılmış ve fotoğrafın altında şöyle yazılmıştır: "Hürriyet ve vatan şehidi Ağa Mirza Nasrallah Melik el-Mutekellemin, Şah'ın emriyle Tahran'da acımasızca celladın elleriyle asılmıştır. Cenazesi her din ve mezhepte dokunulmaz olmasına rağmen köpeklere yem edilmiştir."[99] Gazetenin ilk sayısının bu fotoğraf altındaki makalesi de şöyle başlamaktadır:

> Eşsiz ve benzersiz yaradanın adıyla. Methedilecek tek varlık odur. Bu balçığa pak nefesiyle üfleyerek canlandıran ve canlılar içinde kendisine şerafet bahşedilen insana iyi ve kötüyü ayırt edebilecek ilim ve zeka bahşetmiştir. Her kim doğru yol üzere olur, kurtulan ve felaha erenlerden olur; kim ki eğri yollara sapar, başı derde girer ve yoldan çıkar...

Bu girişten sonra makalenin devamında şöyle yazar:

> ... Ama milli çıkarlardan ve milli hedeflerin yayılmasından bahseden haftalık bir kültür gazetesi çıkarmaya çalıştık ve belli ki bir kişinin fedakârlığıyla bu işler yapılamaz. Bu doğrultuda ilim, irfan ve vicdan sahiplerinden bizlere yardımcı ve destek olmalarını rica ederiz.[100]

---

[97] Seyyid Hasan, "İhtar", *Şems,* 8 Şaban 1326.
[98] *Şems*, 8 Şaban 1326, 1.
[99] *A.g.e.*
[100] *A.g.e.*

شمس

Journal «Chems» Persan Directeur, Propriétaire: S. HASSAN

Şems, Sayı: 11, 19 Kanun-i evvel 1324.

شمس

Journal «Chems» Persan Directeur, Propriétaire: S. HASSAN

Şems, Sayı: 14, 28 Teşrin-i sani 1324.

Şems gazetesinin bazı sayılarında Meşrutiyet direnişçilerinin ya tek tek ya da toplu biçimde fotoğrafları yayınlanmıştır. Her ikisi de Meşrutiyet savaşçısı ve şehidi olan Ağa Seyyid Cemaleddin Vaiz İsfahani ile Settar Han'ın fotoğrafları, 14 Şaban 1326 tarihli ikinci sayının birinci sayfası ile gazetenin üçüncü sayısının ilk sayfasında basılmıştır. Gazetenin 28 Şevval 1327 tarihli 12. sayısının ilk sayfasında Mühendis el-Memalik, Cenab Sepehdar, Ayn'ud-Devle, Hazret Amid'ul-Mulk Fermanferma Prensi, Mustavfi'ül-Memalik ve Serdar Esad gibi Meşrutiyet direnişçilerinin önderlerinin fotoğrafları yan yana yayınlanmıştır. Gazetenin ikinci yıl 13. sayısında Baharistan'ın büyük kabul salonunun fotosu basılmıştır. 16 Muharrem 1328 tarihli gazetenin ikinci yıl 19. sayısında "Rahim Han'ın Ruslarla İttihadı" başlığıyla iki foto basılmıştır. Fotonun biri Rahim Han Zargam ve diğeri de Tebriz'deki Rus konsolos muavini Balyanov'a aittir.

Gazetenin ilk sayısından itibaren de görülebileceği üzere, Meşrutiyet hakkında haberler özel bir titizlikle yayınlanmış, Meşrutiyet mücadelesine katılanların fotoları gazetenin çeşitli sayılarında ön sayfada basılmıştır. Gazetenin bir diğer özelliği de beyaz, iyi bir kağıt ile mümtaz İstanbul harfleriyle tasarım ve düzgün, simetrik sütun dağılımıyla çok iyi bir baskı kalitesine sahip olmasıdır.[101]

Gazetenin yazarları olarak Mirza İbrahim Kummi, Hac Huseyn Kulu Tebrizi, Ali İsfahani, Abbas Mehdi, Erfe'ud-Devle, Abdurrahim Hindi, İbrahim Ale-

[101] Zeyneb Şekuri, "Aşenayi ba Rûznameha-yi İstanbul" [İstanbul Gazeteleri], *Yâd* 85 (Sonbahar 1386), 68.

vi, Huseyn Daneş, Seyyid Mohammed Tevfik ve Abdurrezzak el-Huseyni Muhacir'e değinebiliriz. Gazetenin daimi yazarlarından olan ama adı gizli olan yazarlar da vardır. Bunlardan R. Z. Horasani imzasıyla yazıları yayınlanan bir şahıs olmuştur. Gazetenin 22 ve 27. sayılarında "Sekreter ve Yazar" unvanıyla gazetenin başlık bölümünde Mirza İbrahim Kummi ismi bulunmaktadır. 22 ve 23. sayılarda Mirza İbrahim Kummi şöyle tanıtılmıştır: "Biricik vatansever, kıymetli edib Mirza İbrahim Kummi, göç etmek zorunda kalan ve geldiği ilk günden itibaren gazeteye, vatanına ve milletine takdire şayan hizmetler veren bir şahıstır. Gazete idaresi olarak şahsın nezdinde maarif ve gazetecilik cemiyetine sonsuz teşekkürlerimizi iletiyoruz."[102]

Mirza İbrahim Kummi de Meşrutiyetçi Talebeler Birliği Encümeni üyesiydi. Nazım'ul-İslam Kirmani'nin de bahsettiği gibi, İran Meclisi'nin Şah tarafından bombalandığı gün tutuklanan şahıslar arasında yer alıyordu. 11 Cemaziye'l-Ahir 1326 tarihinde serbest bırakılmış[103] ve bir grup Meşrutiyetçiyle birlikte Bakü'ye sürgüne gönderilmişti. Bu dönemde bu topluluk Cenevre'de toplanıp siyasi faaliyetlerine devam etmek istemişti. Ama bu topluluk arasından Mirza İbrahim Kummi ve Ağa Seyyid Cemal Kummi karar alarak Cenevre'ye değil, İstanbul'a gelmişlerdi.[104]

Ağa Huseyn Ağa Tehrani'nin Takizade'ye yazdığı 18 Şevval 1328 tarihli mektupta dolaylı olarak Mirza İbrahim Kummi'nin itidal taraftarı olduğuna işaret edilmiştir. Bu mektupta şöyle ifade edilmektedir:

> İtidal taraftarları hakkında Resulzade'nin yazdığı kitabı altı gün önce yayınlandı ve iyi bir satışı var. Halk arasında kötü bir etkisi olmadı, itidal taraftarlarını sinirlendirdi. İtidal taraftarlarından bazıları da buna cevap yazılması gerektiğini savunuyor… Birisi Mirza İbrahim Kummi'nin 'ben buna cevap yazacağım' dediğini söylüyordu.[105]

Gazetenin birinci yıl, 39. sayısının 11. sayfasında Mirza İbrahim Kummi'nin *Şems* gazetesinin İran Milli Meclisi temsilcisi adayı önerisiyle ilgili haber yer almaktadır. Görünüşte Mirza İbrahim Kummi'nin müstear adı "Mirza Abdullah Han", yazılarda kullandığı yazar adları ise "Millete Canını Feda Eden" ve "İbrahim Muhacir Kummi" idi. Gazetenin ilk sayısından anlaşıldığı kadarıyla İranlıların birlikteliğinin zarureti hedefine dair olan özel makale onun yazısıysa da başka konularda kaleme aldığı az sayıdaki yazı sayılmazsa gazetede onun imzasıyla başka yazı yayımlanmamıştır. Hatta 28. sayıdan sonra onun adı editör ve yazar olarak gazetede yer almamaktadır.

---

[102] Bî-Nâ, "Bî-Nâ", *Şems*, 19 Muharrem 1327, 4.

[103] Nazım'ul-İslam Kirmani, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan* [*İranlıların Uyanış Tarihi*], haz. Ali Ekber Saidi Sircani (Tehran: Bonyad-i Ferheng-i İran, 1349), 170.

[104] İrec Efşar, haz. *Esnadi ez Faaliyetha-yi Azadihahan-i İran der Avrupa ve İstanbul* [*İstanbul ve Avrupa'da İranlı Özgürlükçülerin Faaliyetlerinin Belgeleri*] (Tehran: Tus, 1359), 50 [Belge No: 21].

[105] İrec Efşar, haz. *Evrak-i Tazeyab-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade* [*Meşrutiyet ile İlgili Bulunan Yeni Belgeler ve Takizade'nin Rolü*] (Tehran: Cavidan Yayınları, 1359), 327-328.

Muhammed Tevfik gazetenin yönetimi noktasında önemli rolü olan bir başka şahsiyet olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, o dönem Osmanlı matbuat kanunları kapsamında Osmanlı topraklarında yayınlanan gazetenin sorumlu müdürünün Osmanlı vatandaşı olması gerekmektedir. Bu nedenle, *Şems* gazetesinin yayın hayatına devam edebilmesi için gazetenin sorumluluğu zorunlu olarak Muhammed Tevfik'e bırakılmıştır. Tevfik, İran asıllı bir Osmanlı vatandaşıydı. İran'dan kaçıp İstanbul'a gelen sürgündeki muhacirler için Osmanlı vatandaşlığına geçmek beklenen bir durumdu. Seyyid Hasan Şems, Kaçar Şahı Ahmed Şah döneminde Osmanlı vatandaşı olmuştur.[106] Şems'in, Hemedan ehlinden ve seyyid soyundan olduğu söylenmekteyse de bu hususta araştırmacılar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Şems, yazılarını Seyyid Mohammed Tevfik Hemedani olarak yayınlıyordu. Gazetenin ilk yıl, 46. sayısında Tevfik Hemedanlı İstanbul'da ikamet eden İstanbul asıllı olarak Milli Meclis temsilcisi olarak önerilmiştir. Ama Brown'a göre Tevfik, Basra ehlindendir.[107] Diğer taraftan Han Melik Sasani, Tevfik'in babasının İsfahan ahalisinden ve annesinin de Mezopotamya ehlinden olduğunu, Hindistan'da doğduğunu ve İstanbul'da büyüdüğünü zikretmektedir.[108] Tevfik, *Şems* gazetesinde çalıştığı dönemde, 1327 yılına kadar İstanbul'daki İranlılar Okulu'nun sorumluluğunu da yürütmüştür. 1329 yılında İstanbul'a gelen Tahirzade Behzad, Tevfik'i Meşrutiyet taraftarı olarak adlandırmıştır: "… Saadet Encümeni döneminde … faaliyetteydi… ve beyfendiler … Seyyid Mohammed Tevfik ve Seyyid Hasan Şems… ve diğerleri tam bir sadakat ve samimiyetle Meşrutiyet için çabalıyorlardı."[109]

Gazete, ikinci yılında ve 7. sayının ardından yeni bir değişim yaşadı. Osmanlı'da yeni kabul edilen kanuna göre, Osmanlı'da yayınlanan neşriyatın sorumlu müdürlerinin Osmanlı vatandaşı olması gerekiyordu. Bu yüzden üç günlük bir gecikmeyle gazetenin yazı işleri sorumlu müdürü Seyyid Hasan Şems'in adının yanına Seyyid Mohammed Tevfik adı da yazıldı. Tevfik bu sorumluluğu aldıktan kısa bir süre sonra İstanbul'daki İranlılar Okulu'nun müdürlüğünü de üstlendi. Gehrke, Tevfik'in Bağdat'ta doğup Avrupa'da büyüdüğüne değinmektedir.[110] *Şems* gazetesinde Seyyid Hasan Şems ve Seyyid Mohammed Tevfik hakkında bilgiye yer verilmemiştir. Sadece Tevfik'in bir fotoğrafı gazetenin ikinci yıl, sekizinci sayısının ilk sayfasında basılmıştır. Aynı sayının 7. sayfasında da Seyyid Mohammed Tevfik Bey Basralı olarak zikredilmiştir.

Şems gazetesinin tüm içeriği bazı özel durumlarda Türkçe olması dışında Farsça olarak yayınlanmıştır. Gazetenin ilk sayısından ikinci yıl 14 ve 15. sayılarına kadar basım yerleri muhteliftir. Gazetenin basım yerleri olarak Cihan Matbaası, Selanik, İkbal, Asaduryan, İdare-i Malumat, Merkez, Hilal, Metin, Gara-

---

106 Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul*, 207.
107 Brown, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, 477.
108 Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul*, 40.
109 Behzad, *Kıyam-i Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, 345.
110 Ulrich Gehrke, *Piş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-i Alman der Ceng-i Cehani-i Evvel* [*Doğuya Doğru: Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda Doğu Siyasetinde İran*], C. 2, çev. Perviz Sadri, (Tehran: Ketab-i Siyamek, 1377), 658.

bet, Ahmed Saki Bey ve Hanımlar matbaaları zikredilmiştir.[111] Gazetenin basımı için bir basım yerinin belli olmaması bazen gazetenin zamansız yayınlanmasına neden olmuştur. Gazetede bu duruma işaret eden bir ilanda gazete için matbaa kurulması ve gerekli malzemelerin alınmasından bahsedilmiştir. Bu ilanda şöyle denilmiştir:

> Geçen hafta gazetenin yayınlanamamasından ötürü *Şems* gazetesinin sayın abonelerinden mahcubiyetle özür dileriz. Böyle şerefli bir görevi ifa etmenin eksikliğiyle gazetenin basım işlerinde bazı aksaklıklar yaşandı. Bu nedenle acil bir şekilde gazetenin basımı için matbaa kurulması işi ortaya çıktı. Siparişler ancak bu hafta gelebildi, bazı gerekli diğer malzemelerin siparişleri de verildi[112] ancak geçen hafta matbaanın kurulumu için vakit harcandı. Allah'ın izniyle Babıali karşısında matbaamız kuruldu ve bundan sonra vatana millete hizmetimiz her geçen gün artarak devam edecek. Bundan dolayı yakın ve uzaklardaki sayın abonelerimizden ve gazetemizin farklı bölgelerindeki temsilcilerinden abonelik ücretlerini gazete idaresine ulaştırmalarını ve bizleri vatana millete hizmet yolunda zorluklara düçar etmemelerini rica ederiz.[113]

Gazete haberlerinin yazarları genellikle Osmanlı'nın önemli merkezleriyle İran ve Irak'tandır. Gazetenin ikinci yılı, 40. sayısında şu satırlara yer verilmektedir: "*Şems* gazetesinin muhabirleri tarafsız, güvenilir ve vatansever şahıslar arasından seçilmiştir. Muhabirler hiçkimse için su-i niyetle haber yapmazlar ve verilen haberler kesinlikle doğrudur."

Şems gazetesi her zaman haftalık olarak haftanın Perşembe günü yayınlanırdı. Gazetenin sayfa sayısı değişebilmekteydi. Gazetenin ilk yılında birinci sayısı sekiz sayfa, altıncı sayısı 10 sayfa, 14. sayısı ise 12 sayfadır. İkinci yılın üçüncü sayısı 16 sayfaya kadar çıkmıştır. Bu süreç böyle devam etmiş ve 26. sayıda sorumlular gazete sayfalarının artırılacağına dair şu satırları içeren bir bildiri yayınlamışlardır:

> Gazete yönetimi her zaman siz değerli okurlarına minnettardır. Sizlerin bu ilgi ve lütfu karşısında gazetenin sayfa sayısı artırılarak her hafta dahili ve harici haberlerle dolu yeni sayılar siz değerli okurlara sunulacaktır. Bununla birlikte bu hafta gazete 20 sayfa olarak çıkacak ve Allah'ın inayetiyle üç ay içinde sayfa sayımız 26'ya ulaşarak vatan ve millete daha fazla hizmet etmek imkanına ulaşılacaktır. Elbette gazete yönetiminin bu kararına karşılık siz değerli aboneler de abonelik ücretlerinin bize ulaştırılmasında yardımlarınızı esirgemeyeceksinizdir.[114]

Gazetenin ikinci yılının tüm sayıları, birkaç sayı dışında, 16 sayfa olarak yayınlandı. Üçüncü yılında gazetenin sadece boyutu değişti ve daha büyük boyutta

---

[111] Nasrollah Salehi, "Uful-i Ahter ve Tulu-i Şems der İstanbul" [İstanbul'da *Ahter*'in Batışı ve *Şems*'in Doğuşu], *Peyam-i Baharistan* 2: 7 (Bahar 1389) 901.

[112] Metnin aslında "ihtar" yerine "ihzar" olarak kaydedilmiştir.

[113] Bî-Nâ, "İhtar", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

[114] Bî-Nâ, "İhtar ve Teşekkur" [İhtar ve Teşekkür], *Şems*, 12 Rebi'ul-Evvel 1328.

baskısı yapıldı. *Şems* gazetesinin en önemli eksiklerinden biri olarak baskının gün, ay ve yılının sadece baş sayfada yayınlanması ve bazen -gazetenin 9 ve 10. sayılarında olduğu gibi- baskı tarihinin yanlış yazılmasını sayabiliriz. Bazen de gazete yöneticileri gazeteye ilavede bulunmak veya Irak ulemasından gelen acele bir telgrafı yayınlamak istediğinde ayrıca bunları yayınlama ve satış yoluna gitmişlerdir.

9 Şevval 1326 tarihinde İran Dışişleri Bakanlığı'na yazısında o dönem İran Büyükelçisi şunu kaydetmektedir:

> *Şems* gazetesi yönetimi ulemanın ulu sadarete telegrafını yayınlayıp gönderdi. Bunları İstanbul'da İranlı, Osmanlı herkese satıyorlar. Özetle, bunun içeriği, İmam-ı Zaman'ın olmadığı dönemlerde hükümet ve devlet idaresinin umum cumhura ait olduğu şeklindedir.[115]

Şems gazetesiyle ilgili genel bilgiler aşağıda Tablo 1'de özetlenmektedir:

İsim	*Şems* (Nüshadaki Hattıyla)
İmtiyaz Sahibi ve Sorumlu Müdür	Seyyid Hasan Tebrizi (Şems Kitabevi Sahibi)
Editör ve Yazar	22-23. sayıdan 27. sayıya kadar Mirza İbrahim Kummi
Sorumlu Müdür	Seyyid Muhammed Tevfik (2. yıl, 7. sayıdan sonra gazetenin imtiyaz sahibi yine Seyyid Hasan Tebrizi idi.)
Yayın Yeri	İstanbul
Gazetenin İdare Adresi	2. yıl 14-15. sayıdan sonra, matbaa ve idare yeri Babıali Karşısı, No. 72
Yayınlanma Aralığı	Haftalık
Yayın Zamanı	1. sayı Cuma günü, 2. sayıdan itibaren Perşembe günleri
İlk Sayı Yayınlanma Tarihi	8 Şaban 1326 Cuma
Sayfa Sayısı	1. yıl: 8-10-12 sayfa; 2. yıl: 12 ve 16 büyük boy sayfa (17,5 x 25,5 cm)
Dil	Farsça ve birkaç sayıda da Osmanlı Türkçesi içerik bulunmaktadır.[116]

[115] Mohammed Hasan Kavosi Iraki, haz., *Gozide-i Esnad-i Siyasi-yi İran ve Osmani* [*İran ve Osmanlı'dan Seçilmiş Siyasi Belgeler*], C. 7 (Tahran: İran Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1375), 3-4.

[116] Gazetede çok nadiren Türkçe metinler yer almaktadır. Gazetedeki en uzun Türkçe metinler şunlardır: Muhammed Ali Vaizzade, "İttihat", *Şems*, 14 Cemaziye'l-Evvel 1327; ve "Dilâver-i İran Settar Han" şiiri: Suruş, "Dilaver-i İran Settar Han" [İran'ın Dilaveri Settar Han], *Şems*, 10 Şevval 1326. Gazetede yer alan bu metinlerin imla, telaffuz şekli ve kullanılan sözcüklere bakıldığında yazarlarının ciddi anlamda Osmanlı dili ve edebiyatının etkisinde olduğu görülür. Sözcük seçimlerinde de yabancı kelimelerin sıklıkla seçildiği görülmektedir. Gazetenin yazım özelliklerinden biri de Allah kelimesi yerine AH (ه□ الله) kullanılması, sosyal eleştiri dilinin ağırlığı, "İstibdad Mühendisleri" gibi yeni güncel kelime terkiplerinden istifade edilmesidir. Bî-Nâ, "*Ne Yapmeli*! Yani Çe Bayed Kerd?" [Ne Yapmalı!], *Şems*, 14 Cemaziye'l-Evvel 1327. Gazetede Meşrutiyetçiler için "Hürriyet Şehidi, Vatana Feda Olan, İranlıların ar

Yıllık Yayınlanan Gazete Sayısı	1. yıl 48, 2. yıl 48, 3. yıl 33, 4. yıl 22, 5. yıl 3 sayı.
Yayın Yılı	H. 1326-1332
Baskı	Kurşun baskı
Matbaa	2. yıl 14-15. sayıya kadar muhtelif İstanbul matbaalarında baskı yapılmıştır. Cihan, Selanik, İkbal, Asaduryan, İdare-i Malumat, Merkez, Hilal, Metin, Garabet, Ahmed Saki Bey, Hanımlar Matbaası gibi. Ardından gazete Şems adıyla kendi matbaasını kurmuş[117] ve kalan sayıları bu matbaada basmıştır.
Gazetenin Fransızca Künyesi	"Chems" Journal Persan, Directeur, Proprietaire: S. Hassan
Gazetenin Yıllık Abone Ücreti	İlk 18 sayı için İstanbul'da 60 Kuruş, Osmanlı memleketlerinde 75 Kuruş, İran'da 35 Kıran, Rusya'da 6 Manat, Avrupa'da 17 Frank. Gazetenin sadece bir sayı ücreti, 1 Kuruş.[118]
Gazete İlanı ve Reklam Ücreti	Normal ilan için her bir satır 3 kuruş, banka ve kurumculuk işleri için 5 kuruş, olay haberleri içinde yer alan ilanlar için 15 kuruş.
Sabit Yazarlar	Seyyid Hasan Tebrizi, Reza Goli Horasani, Şebaheng lakaplı Abdurrahim Hindi, Rical'ul-Gayb, Zeban-i Millet veya Biçare Millet, Mirza İbrahim Kummi veya Millete Canını Feda Eden, Abbas Mehri, Seyyid Muhammed Tevfik Hemedani ve Ali İsfahani[119]
Gazete Politikası	Meşrutiyet hükümetine ya da hak yönetime[120] destek, Milli Şûra Meclisi'nde vekillerle birlikte Meşrutiyet hükümetini kurmak

Tablo 1: *Şems* Gazetesi Hakkında Genel Bilgiler

ve şerefi..." gibi sıfatlar kullanıldığı da görülmektedir. (Hasani, "Tahlil-i Muhteva-i Şems-i İstanbul", 46.)

117 Babıali karşısında no 72'de yer almaktaydı.

118 Gazetenin mali kaynakları şunlardır: Gazete satışından elde edilen paralar, İstanbul'da ikamet eden bazı İranlı hayırseverlerin yardımları ve matbaada basılan ilan ve reklamlardan elde edilen gelirler. Örneğin, Bî-Nâ, "İhtar", *Şems*, 26 Zilkade 1327.

119 Örneğin, Ali İsfahani, "Takriz", *Şems*, 14 Şaban 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Makale]", *Şems*, 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Bî-Nâ", *Şems*, 5 Ramazan 1326; Ali İsfahani, "Makale-i Mahsuse" [Özel Makale], *Şems*, 12 Ramazan 1326; El-Hac Abbaslı Tahranci ve Diğerleri, "İlan", *Şems*, 26 Zilkade 1327; Ali İsfahani, "Serbaz-i Rus Bayed ez Hak-i İran Birun Reved" [Rus Askeri İran'ı Terk Etmeli], 21 Safer 1328; Ali İsfahani, "İstifa-i Vuzera" [Bakanların İstifası], *Şems*, 29 Sefer 1328; Ali İsfahani, "İstikraz-i Dahili" [Dahili Borçlanma], *Şems*, 12 Rebi'ul-Evvel 1328; Ali İsfahani, "Bî-Nâ", *Şems*, 4 Cemaziye'l-Evvel 1328; Ali İsfahani, "Ez Tehran Minegarend" [Tahran'dan Yazıyorlar], *Şems*, 23 Rebi'ul-Ahir 1329.

120 Muhammed Kazım el-Horasani, "Bî-Nâ", *Şems*, 12 Ramazan 1326; Dovlet-i Hakke der Didgah-i Nivisendegan-i Makalat-i Rûzname-i Dovleti Hami-i Adalet û Azadi û Musavat [Eşitlik, Özgürlük ve Adalet Taraftarı Devlet Gazetesi Makale Yazarlarına Göre Hak ve Hukuk Devleti] (R. Z. Y. Horasani, "Bî-Nâ", *Şems*, 26 Ramazan 1326).

Şems gazetesi beş yıl boyunca toplam 153 sayı yayınlanmıştır. İlk yıl ilk sayı Cuma günü, diğer sayılar ise Perşembe günü basılmıştır:[121]

İlk Yıl	8 Şaban 1326 17 Receb 1328	47 sayı (17. sayı mevcut değildir.)
İkinci Yıl	25 Receb 1327 5 Zilkade 1328	48 sayı
Üçüncü Yıl	16 Zilkade 1328 20 Zilhicce 1329	33 sayı
Dördüncü Yıl	17 Cemaziy'el-Evvel 1329 30 Zilhicce 1331	22 sayı (18. sayı mevcut değildir.)
Beşinci Yıl	17 Rebi'ul-Ahir 1332 26 Şaban 1332	3 sayı

Tablo 2: *Şems* Gazetesinin Yayınlandığı Tarih Aralığı

Daha önce de belirtildiği gibi, *Şems* gazetesinin odaklandığı temel konu Meşrutiyetçilerin desteklenmesi ve Meşrutiyet hükümetinin kurulmasıdır. Ama bu uğurda birçok engel vardır. Başta Muhammed Ali Şah olmak üzere İran'daki birçok aşiret, Ruslar ve İngilizler Meşrutiyet hükümeti yolundaki engellerdir. Bu nedenle çoğu zaman yazarlar yazılarında sınırları aşarak hakaret etmekten geri durmuyorlardı. Bu cümleden Muhammed Ali Şah için "mecnun, isyankâr, soyguncu, gaspçı, salak, zalim ebleh, katil kan dökücü, eşkıya başı, İslam dininin düşmanı" ve "ikinci Yezid" gibi yakıştırmalar yapılmıştır.[122]

Şems gazetesi, önce İran halkının efkâr-ı umumiyesinin temsilcileri olan Necef ulemasına yüzünü dönmüş ve bu ulemanın hükümlerini Allah'ın hükümleri gibi almıştır.[123] Necef uleması dışında Tebriz direnişçileri de gazetenin ana ilgi odağı olmuştur.[124] Gazete, yayınlanan makale ve yazıların ötesinde Alman, Osmanlı, Avusturya ve İtalya'nın bir miktar mali desteğine de göz kırpmıştır.[125] *Şems* gazetesi İran Meclisi'ndeki vekillerin tutumunu da eleştiren bir konumda yer almış ve vekillerin sorununu, bulundukları konumu unutarak ve halka garezle yukarıdan bakmaları, milletin hak ve hukukunu hiçe saymaları olarak görmüş-

---

[121] Seyyid Ali Asgar Musevi İbadi, "Nakş-i Rûzname-i Şems der İttila-Resani-yi Meşrutiyet: Fihrist-i Makalat-i Rûzname-i Şems, Sal-i Evvel, 9 Şaban 1326 ta 19 Receb 1327; ez Şomare-i Yek ila 47", [*Şems* Gazetesinin Meşrutiyet Enformasyonundaki Rolü ve *Şems* Gazetesinin Yazılarının Fihristi, Yıl 1, 9 Şaban 1326'dan 19 Receb 1327'ye, İlk Sayıdan 47. Sayıya Kadar], *Yâd* 86 (Kış 1386), 228.

[122] *Şems*, Yıl 1, Sayı 17, 1.

[123] Abdurrahim Hindi, "Aherin İtiraz-i Ahrar" [İranlıların Son İtirazı], *Şems*, 24 Şevval 1326, 1.

[124] Seyyid Cemaleddin Vaiz-i İsfahani'nin Fotosu, *Şems*, 14 Şaban 1326, 1.

[125] Bî-Nâ, "Mektub-i Tahran Muverrehe-i 28 Zilkade" [28 Zilkade Tarihli Tahran Mektubu], *Şems*, 29 Zilhicce 1326.

tür.[126] *Şems* gazetesi aynı zamanda kendi çizgisinde olduğunu teyit ettiği vekilleri ve bu vekillerin Meclis'e seçilmesi gerektiğini de gazeteden duyurmuştur.[127]

V. Sonuç

İstibdat, bir toplumun bireylerinin sosyal ve siyasi tutumunu değiştiren önemli etkenlerden biri olabilir. Sosyal ve siyasi rahatsızlıkların dozu istibdat ile daha da artar. İstibdadın yaygın, kapsamlı ve merkezi bir hal alması durumunda toplumda da hareketlenmeler başlar. İran'da Meşrutiyet talepleri de *Kısa İstibdat Dönemi* karşısında oluşan tepkilerden kaynaklanan bir toplumsal hareketlenmedir. Kaçar şahı Muhammed Ali Şah'ın baskıcı ve otoriter politikaları ve Meşrutiyetçilerin bu istibdat dönemi karşısında Aydınlanmacı özgürlük ve hak arayışıyla İranlıların ülke içinde ve yurtdışında Meşrutiyet talebi yükselişe geçmiştir.

İranlıların İstanbul'da kurulan Saadet Encümeni aslında İstanbul'a göç etmek durumunda kalan tüccar, esnaf ve siyasi aktivistlerin bir araya gelerek oluşturduğu bir hareket olmuş ve Meşrutiyet Devrimi'nde önemli bir rol oynamıştır. Encümen'in kuruluşu, konumu, tutumu, üyeleri, kurucuları ve etkileri ile ilgili birçok kaynakta çeşitli bilgiler bulunmaktadır ancak *Şems* ve *Suruş* gazeteleri, Saadet Encümeni ve Meşrutiyetçiler arasındaki en önemli iletişim ve irtibat köprüsü olmaları hasebiyle, mevcut kaynakların en önemlileri olarak kabul edilebilir.

Saadet Encümeni ile ilgili müphem kalmış en önemli tartışmalardan biri de Encümen'in kurucu, üye ve başkanlarının kim olduğu konusudur. Çeşitli kaynaklarda bu konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ama *Şems* ve *Suruş* gazeteleri esas alınarak gazetelerdeki yazıların içeriğine göre yapılan araştırmadan ortaya çıkan şu sonuçları sıralayabiliriz:

1. *Şems* ve *Suruş* gazetelerinden elde edilen verilere göre, Saadet Encümeni'nin asıl kurucularının kim olduğu konusunda kesin bir görüş bildirmek mümkün değildir. *Şems* gazetesinin birinci sene, 7 Cemaziye'l-Evvel 1327 tarihli 38. sayısının dördüncü sayfasında "İzhar-i Hakikat" [Hakikatin Beyanı] başlığıyla yer alan bir yazıda Encümen'in kuruluşunda yer alan otuz kişilik heyetin on üyesinin tüccar, yirmi üyesinin de esnaftan oluşacak şekilde planlandığı belirtilmiştir. Diğer taraftan, *Şems* gazetesinin, ikinci yıl 5 Cemaziy'el-Ahir 1328 tarihli 35. sayısında Hac Muhammed Huseyn Tebrizi Kalpakçı'nın "Mekatib-i Şehri" [Şehir Yazışmaları] başlığıyla yazdığı yazıda Encümen'in asıl kurucularının esnaf olduğu belirtilmektedir. Bu yüzden Encümen'in asıl kurucularının kimler olduğu belirsizlik içinde kalmıştır.

[126] Garezsiz Bir Hayırhah, "To ra Sersam Cehl Est ve Sohen Bî-Perde Bayed Goft Mekr-i Rûzi Koni in der Ez İlm-i Dermani [Senin Menenjitin Cehaletin ve Sözü Açıkça Söylemek Gerekirse Bir Gün Bunun İlacını Ararsan Bu Kapıya Gelmelisin], *Şems*, 1 Zilkade 1326.
[127] Yaklaşık 50 kişi. Bu cümleden Mirza Süleyman Han, Mirza Davud Han, İktidar'ül-Mulk, Hamid'ül-Mulk ve diğerleri...

2. Saadet Encümeni'nin üyelerinin kimler olduğu konusunda 37 ismin üye olarak dağınık bir biçimde *Şems* ve *Suruş* gazetelerinde zikredildiği görülmektedir.

3. Çeşitli dönemlerde Encümen'in başkanının kimler olduğu konusunda *Şems* ve *Suruş* gazetelerine ve diğer kaynaklara bakıldığında sadece kesin olarak Mirza Ali İsfahani, Dovletabadi, Muazıd'us-Saltana ve ondan sonra Ahmed Bey Ağayev'in başkan olduğu görülmekte ve Şeyh Mamakani'nin Muazıd'us-Saltana'nın başkan olduğu dönemde onun yanında kağıt üzerinde bir başkanlığı olduğu tespit edilmektedir. Encümen'in başkanlığı konusunda net ve kesin bir bilgi de Encümen başkanlığı için Ali Naki İftihar'ul-Etbaa'ya başkanlık teklif edildiği, ama onun bu görevi kabul etmediğidir.

Şems ve *Suruş* gazetelerinin esas alınarak içerik araştırması yapılması yeni bir yaklaşımdır. Bu çalışmada odaklanılan ana konu bahsi geçen gazetede Encümen ile ilgili içerik olmuştur. Ayrıca *Şems* ve *Suruş* gazetelerinin Avrupa devletleriyle ilişkileri ve özellikle Avrupa gazeteleriyle olan irtibatları, gazetelerin görsel yapısı, İranlı kadınların yurtdışındaki encümenleri ve buna benzer konularla ilgili birçok araştırma başka çalışmalar için incelenmesi hedeflenen konular olabilir.

Farsçadan Çeviren:
Kaan Dilek

Kaynaklar

Gazeteler

Suruş

Şems

İkincil Kaynaklar

Akılı, Bakır. *Şerh-i Hal-i Rical-i Siyasi ve Nizami-i İran-i Muasır*, C. 3. Tehran: İlm-i Armağan, 1380.

d'Allemagne, Henry Rene. *Sefername-i ez Horasan ta Bahtiyari*, Çev. Mohammed Ferreveşi. Tehran: Emir Kebir, 1335.

Behnam, Cemşid. "Menzilgahi der Rah-i Teceddud-i İraniyan: İslambol", *İran-Nâme* 42 (İlkbahar 1372), 271-282.

Behzad, Kerim Taherzadeh. *Kıyam-i Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*. Tehran: İkbal, 1363.

Brown, Edward G. *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-i İran Der Dovre-i Meşrutiyet*, C. 2, Çev. ve Tashih: Mohammed Abbasi. Tehran: Kanun-i Marifet, [tarih yok].

Brown, Edward G. *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, Çev. Mehri Kazvini. Tehran: Kevir, 2001.

Caferiyan, Resul. *Mutun-i Siyasi Mezhebi-i Dovre-i Pehlevi (Şamil-i Çehardeh Ketab ve Çendin Metn-i Diger)*. Kum: Muvarrih, 1397.

Cavid, Selamullah. *Nehzet-i Meşrutiyet-i İran ve Nakş-i Azadihahan-i Cehan*. Tehran: Donya, 1352.

Dovletabadi, Yahya. *Hayat-i Yahya*, C. 3. Tehran: Attar, 1371.

Efşar, İrec, haz. *Esnadi ez Faaliyetha-yi Azadihahan-i İran der Avrupa ve İstanbul.* Tehran: Tus, 1359.

Efşar, İrec, haz. *Evrak-i Tazeyab-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade.* Tehran: Cavidan, 1359.

Gehrke, Ulrich. *Piş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-i Alman der Ceng-i Cehani-i Evvel*, Çev. Perviz Sadri. Tehran: Ketab-i Siyamek, 1377.

Gurney, John. "E. E. Browne and the Iranian Community in Istanbul", İçinde *Les Iraniens d'Istanbul*, der. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr. Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993, 149-175.

Hasani, Ataullah. "Tahlil-i Muhteva-i Şems-i İstanbul", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tahran Üniversitesi* 59: 185 (Bahar 1387), 37-59.

Haşemi, Muhammed Sadr. *Tarih-i Cerayid ve Matbuat-i İran*, C. 3. İsfahan: Kemal [t. y.].

Kadyani, Abbas. *Ferheng-i Came-i Tarih-i İran*, C: 1. Tehran: Aron, 1387.

Kesrevi, Ahmed. *Tarih-i Meşrute-i İran.* Tehran: Emir Kebir, 2004.

Kesrevi, Ahmed. *Tarih-i 18 Sale-i Azerbaycan.* Tehran: Emir Kebir, 2005.

Melikzade, Melik. *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, C. 4 ve 5. Tehran: İntişarat-i İlmi, 1387.

Moctehedi, Mehdi. *Rical-i Azerbaycan der Asr-i Meşrutiyet*, haz. Golamreza Tabataba'i Mecd. Tehran: Zerrin, 1381.

Musevi İbadi, Seyyid Ali Asgar. "Nakş-i Rûzname-i Şems der İttila-Resani-yi Meşrutiyet: Fihrist-i Makalat-i Rûzname-i Şems, Sal-i Evvel, 9 Şaban 1326 ta 19 Receb 1327; ez Şomare-i Yek ila 47", *Yâd* 86 (Kış 1386), 227-251.

Nazım'ul-İslam Kirmani.*Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, haz. Ali Ekber Saidi Sircani. Tehran: Bonyad-i Ferheng-i İran, 1349.

Salehi, Nasrollah. "Uful-i Ahter ve Tulu-i Şems der İstanbul", *Peyam-i Baharistan* 2: 7 (Bahar 1389), 895-906.

Sasani, Ahmed Han Melik. *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul.* Tehran: Ferdovsi, 1966.

Şekuri, Zeyneb. "Aşenayi ba Rûznameha-yi İstanbul", *Yâd* 85 (Sonbahar 1386), 67-79.

Vared, Muhammed Şefii. *Mirat-i Varedat*, Tashih: Mansur Sefat-Gol. Tehran: Merkez-i Pejuheşha-yi Miras-i Mektub, 1383.

Belgeler

VaHa (İran Dışişleri Bakanlığı Dokümantasyon Merkezi), Belge Numarası: GH1327-K11-P1-23

VaHa, Belge Numarası: GH1327-K11-P1-62

VaHa, Belge Numarası: GH1327-K11-P1-81

VaHa, Belge Numarası: GH1327-K11-P1-83

VaHa, Belge Numarası: GH1327-K11-P1-95

VaHa, Belge Numarası: GH1328-K11-P1-100

VaHa, Belge Numarası: GH1327-K11-P3-98

VaHa, Belge Numarası: GH1328-K11-P7-33

VaHa, Belge Numarası: GH1328-K11-P1-78

VaHa, Belge Numarası: GH1328-K11-P7-173

VaHa, Belge Numarası: GH1328-K11-P7-179

VaHa, Belge Numarası: QAMRI 11326-06-04
VaHa, Belge Numarası: QAMRI 11326-21-06-61
VaHa, Belge Numarası: QAMRI 1328-11-12-41

Öz: Bu makale, *Şems* gazetesi ve Encümen-i Saadet arasındaki ilişkileri birincil kaynaklar ışığında ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca *Şems* gazetesinde yayınlanan yazılar temelinde Encümen-i Saadet'in oluşumu, faaliyetleri ve öncü şahsiyetleri hakkında daha net bilgiler sunulması hedeflenmektedir. Encümen ve gazete arasında -resmi ya da gayri resmi- nasıl bir ilişki olduğuna dair ayrıntılar da bu incelemede ele alınacak konulardandır. İran Dışişleri Bakanlığı'nın belgeleri ve gazetenin içeriği, bu araştırmanın en önemli birincil kaynaklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Encümen-i Saadet, *Şems* Gazetesi, İstanbul'daki İranlılar, Modernizm

Anjoman-e Sa'adat and the *Shams* Newspaper

Abstract: This article goes into a first-hand account of the relationship between the *Shams* newspaper and the *Anjoman-e Sa'adat*. It also sheds light on the formation, activities and the leaders of the *Anjoman-e Sa'adat* with particular attention to the contents of *Shams*. Another contribution of this article is that it paints a picture of the relationship between the *Anjoman* and *Shams*, both formal and informal. Alongside the pieces appearing in *Shams*, documents from the archives of the Iranian Foreign Ministry are the most important primary sources of this study. Despite the extensive activities of the *Anjoman-e Sa'adat* in Istanbul, there is still no accurate information about its leadership, organization, goals, and plans. So far, no serious research has been undertaken in this field. This article thus provides fresh information by studying *Shams*.

Keywords: *Anjoman-e Sa'adat*, *Shams*, Iranians of Istanbul, Modernism

Kaynak Araştırması...

Şems Gazetesi Hakkında Yayımlanmamış Birkaç Belge

Hassan HAZRATI*

Sunuş

Burada İran Dışişleri Bakanlığı'nın *Şems* gazetesiyle ilgili yayınlanmamış altı belgesi gün ışığına çıkarılmaktadır. İstanbul'da yaşayan İranlıların H. 1326-1332 yılları arasında yayınlanan Farsça gazetesi olan *Şems*'in imtiyaz sahibi Seyyid Hasan Tebrizi ve sorumlu yazı işleri müdürü de Seyyid Muhammed Tevfik'tir. Gazetenin ilk sayısı 8 Şaban 1326'da, son sayısı da 26 Şaban 1332 tarihinde basılmıştır. *Şems* gazetesi İran devletine sert eleştiri getiren yaklaşımı ve Meşrutiyet yanlısı tutumuyla yayınlanan bir gazetedir. Gazetenin yayınlandığı dönem İran ve Osmanlı siyasi atmosferinde modernleşme, kanuna dayalı yönetim ve Meşrutiyet taraftarlığının olduğu bir dönemdir. Bu nedenle, gazetenin yöneticileri İran'da yenileşme ve modernleşmenin hız kazanması amacıyla kalem ve düşüncenin gücünden ilham alarak İran'da demokrasi talebinin yayılması için çabalamışlardır. Burada ele alınacak belgelere göre, *Şems* gazetesi kimi zaman İran devletine yönelik çok sert eleştiriler yapmaktadır. Böyle bir süreçte o dönem İran'ın İstanbul'daki Osmanlı Sefiri ve Meşrutiyet yanlılarıyla arası pek iyi olmayan Mirza Reza Erfee[1] yoğun baskılara maruz kalmıştır. Öyle ki İran devleti gazetede eleştirel yazı yazanların isimlerini talep etmiş ama bu durum gazetenin şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştır. Açıkça görülmektedir ki gazete İran devletinin çeşitli baskılarına rağmen faaliyetlerine devam etmiştir. Bu da ciddiyet ve

---

* Tahran Üniversitesi, Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0001-7850-2981 / hazrati@ut.ac.ir

[1] Mirza Riza'nın sefir olarak İstanbul'daki faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hassan Hazrati ve Mohammed Huseyn Sadıki, "Mirza Reza Erfeu'd-Dovle (H. 1270-1356) ve Karnâme-yi Sefaret-i Osmani" ["Erfe'ud-Dovle ve Osmanlı Elçiliğinin Karnesi"], *Faslnâme-yi Tarih o Ferheng* 51: 2/103 (H.1398), 197-213.

ağırlık sahibi olan bu gazetede çalışanların yola çıktıkları düşünceleri konusunda nasıl ısrarlı ve inançlı olduğunu göstermektedir.

1. Belge

Konu: *Şems* Gazetesinin Doğru Olmayan Haberlerinin Eleştirisi

Yüce İran Devleti Birinci Yetkilisi

Bağdat

Tarih: 14 Şaban 1327

Sayı: 931

Medeni ve kanunu olan ülkelerde gazetelerin yararı devletin işlerinde ayıp ya da eksiklik görüldüğünde onların bertaraf edilmesidir. Ama İranlı gazeteciler henüz menfaat ve garez olmadan sadece milletin yararına olan bu çalışmadan habersizdirler. Gazetelerini doldurmak için devletinin sadık memurlarıyla ilgili hiçbir özen göstermeden ve hakların nasıl zayi olduğuyla ilgilenmeden gazetecilik yapıyorlar. Örneğin, Hilafet Merkezi İstanbul'da yayınlanan *Şems* gazetesinin bildiği üzere -eğer bilmiyorsa da kesinlikle duyduğu üzere- ben kendim Meşrutiyet zamanı gazete ve Tahran'da mektep kurucusuyum ve millete faydalı işler yaptım. Her zaman yaşayacak bu yüce devletin işlerinin düzelmesi ve ayıplarının ortadan kalkması için çabaladım. Bir süredir görev için geldiğim Bağdat'ta büyüklerin ve Meşrutiyet talep eden İslam alimlerinin emirlerine itaat hususunda kusur etmedim. İşlerinin yoluna girmesi ve emirlerinin yerine getirilmesi noktasında her daim itaatkâr ve çabalayan birisi oldum. *Şems* gazetesi muhabiri, bir muhalif tarafından ulaşan zayıf bir haberi yayınlayarak İran içinde ve yabancı devletlerde yaymıştır. Bunun sonucunda İran devletinin sefiri, Bağdat'ta görevli Ahmed Han'ı işinden azletmiş ve belli bir meblağ karşılığı Nasır Han'ı onun yerine tayin etmiştir. Çok geçmeden Ahmed Han'dan bir miktar rüşvet alarak onu yeniden görevlendirmiş ve Nasır Han'ı da işinden azletmiştir. Ahmed Han'ın ilk azledilişi ve Nasır Han'ın onun yerine tayini öncelikle Muin'ul-Memalik'in memuriyeti zamanında gerçekleşmiştir.[2] Bu hususta gerçekleşen bu yazışmanın yanında diğer yazışmalar, telgraflar ve Hariciye Nazırlığı'nın mevcut emirleri olayın şahididir. Bendeniz Bağdat'a geldiğimde Ahmed Han'ın azledilmesi, Nasır Han'ın ceza alması, Muin'ul-Memalik tarafından sopa yemesi, bir müddet hapsedilmesi ve Hangahlar memuru olması üzerinden üç ay geçmişti. Benim Bağdat'a gelişimin üzerinden geçen sekiz dokuz aylık süre zarfında da durum bu minval üzereydi. Nasır Han vazifesinde o kadar hesapsız kitapsız işler yapmıştı ki ziyaretçiler, bölge ahalisi Hilafet Merkezi'ndeki Hariciye Nazırlığı'na ve Necef'teki büyük din alimlerine şikayet etmişlerdi. Hariciye'den ve beyefendi-

---

2 Kastedilen kişi, İran'ın daha önce İstanbul'da görev yapan sefiri Mirza Muhsin Han Muin'ul-Memalik'tir. Daha fazla bilgi için bkz: Hassan Hazrati, "Mirza Muhsin Han Muin'ul-Memalik ve Sefaret-i Osmani (Salhâ-yi H. 1288-1308)" ["Mirza Muin'ul-Memalik ve Osmanlı Sefirliği (H. 1288-1308 Yılları)"], *Faslnâme-i Tarih-i Revabit-i Harici* 2: 78 (Bahar 1398), 9-22.

lerden bana Nasır Han'ın görevinin değiştirilmesi ve onun yerine bir başkasının atanması emredildi ama Nasır Han'dan boşalacak göreve uygun kimse olmadığı için ahali Nasır Han'ın zulümlerindense Ahmed Han'a razı oldu; ben de Ahmed Han'ı geçici bir süreliğine orada görevlendirdim. Bu süre zarfında o görev için uygun bir şahıs bulmaya çalıştım. Bu gelişmelerin hepsini Hariciye Nazırlığı'na ayrıntılarıyla arz ettim. Bundan sonra Nasır Han gazetelere bir şekilde bu asılsız haberleri ulaştırıp bunların yayınlanmasını sağladı. Benim burada yaptığım hizmetleri göz önüne sermek gibi bir amacım yok ama Allah şahittir ki Selman Farsi kalkıp Irak'a gelip burayı yönetmeye çalışsa buradaki münafık halk ikiye ayrılır ve her biri kendi açısından Selman Farsi'yi ayrı ayrı şikayet eder. Benim Bağdat'ta hizmet ettiğim sürede hangi işimde hesapsızlık kitapsızlık görülmüştür? Yargılanmak için hazırım! Buyursun, *Şems* gazetesi müdürü ilan etsin: kime gereksiz yere para vermişim ve kimden rüşvet almışım! Gelsin muhakeme olalım ya da en azından iddia sahibi bu gazete aracılığıyla çıksın parasını talep etsin. Bir yıldır birçok zahmet ve ziyana katlanmış durumdayız ve yüce İran devletinden henüz ödeneğimiz gelmemiştir. Buna rağmen milletin ve devletin itibarını korumaya çalıştık. Yozlaşmış bir itiraz sahibinin sözüne binaen gazetelerin devletin saygın bir memuruna böyle iftiralar atması olur mu? Hilafet Merkezi'ndeki gazetelerin idarelerinden beklenti, haberleri mülahaza etmeden yalan yanlış haberleri kullanmayı ve baskıya vermeyi yasaklamalarıdır. Öyle ki yalan haberler yayınlamak hiç de zor değildir. Rusya devletinin sayın başkonsolosu ile görüşmem hakkında da bazı şerhler beyan ettiler. Bu işin aslına dair ayrıntılı şerh de 9 Receb tarihli 71 sayılı nüshada verilmiş olup bunun tekrar edilmesi de bir kez daha doğrulamak içindir. Daha fazla diyeceğim yoktur. Saadet dolu günleriniz ve ikbaliniz daim olsun.[3]

II. Belge

Konu: *Şems* Gazetesinin Mali Olarak Desteklenmesi Talebi

[Antet]

Ambassade Imperiale de Perse, Constantinople

Tarih: 23 Şevval 1327

Sadık hizmetler amacıyla arz olunur ki bir süredir *Şems* gazetesi yayınlanmakta ve İran'ın birçok merkezine gönderilmektedir. Ama çok fazla talipleri bulunmamaktadır. İran'da yaşanan karmaşadan dolayı da hiçbir taraf gerekli işlemleri yapamadı. Bu hususta daha önceleri de defalarca Hariciye Nazırlığı'na arz ettiğim gibi, bakanlık uygun görürse on, on beş abonelik ücret gazete yönetimine gönderilsin. Gerçekten de çok büyük bir ihsan olacaktır. Milletimize hizmet arzusu ile bu fakir böyle bir talepte bulunmaktadır. Gerisi siz yüce hazretlerinin görüşü ve emrine bağlıdır.

Osmanlı İdaresi[4]

[3] VaHa (İran Dışişleri Bakanlığı), Belge No: GH1327-K11-P8-20.
[4] VaHa, Belge No: GH1327-K11-P8-143.

III. Belge

Konu: *Şems* Gazetesine İhtar

[Aslan ve Güneş Arması]

Milli Şûra Meclisi

Hariciye ve Doğu Tahrirleri İdaresi

Tarih: 16 Zilhicce 1327

Sayı: 1072

Ek bulunmamaktadır.

Yüce Hariciye Nezareti

İstanbul'da birkaç sayıdır yayınlanan *Şems* gazetesiyle ilgili bazı milletvekillerine yönelik sözlü sataşma ve haber yapıldığı ve temsilcilik makamına tahkir söz konusu olduğu konu elbette hatırınızdadır. Bu hususta gereği elbette yerine getirilecektir. Lakin mevcut durumda yüce Hariciye Nezareti'nden İran'ın İstanbul Sefareti'ne şu emrolunmalıdır: *Şems* gazetesinden bu hususta açıklama istenmeli, bunları kimin yazdığı ve imzanın kime ait olduğu açığa çıkarılmalı ve görevimiz belli olmalıdır. Aynı zamanda *Şems* gazetesi müdürünün bundan sonra bu tür asılsız ve manasız haberler yapması yasaklanmalıdır.[5]

Erfe'ud-Dovle'nin Telgrafı

IV. Belge

Konu: *Şems* Gazetesine Eleştirel İçerik Yayınlanması Hakkında İhtar

[Antet]

Ambassade Imperiale de Perse

Constantinople

23 Zilhicce tarihli Hariciye Nezareti'nden Sefaret'e gönderilen telgrafla, *Şems* gazetesi idaresinden gazetede bazı milletvekilleri hakkında yayınlanan ve onlara sataşma içerikli yazıların İran Sefareti tarafından bu yazıların kimin tarafından yazıldığı ve imzaların kimlere ait olduğuna dair talep edilen sorgu sonucu elde edilen bilgiler İran Hariciye Nezareti'ne aktarılacaktır. Bu minvalde yüce devlet yetkilileri İran Sefareti'nden *Şems* gazetesine ihtar verilmesini ve *Şems* gazetesinin uyarılarak bu tür haberleri gelecekte yayınlamamasını istedi. Binaenaleyh öncelikle gazetedeki yazıların altındaki imzaların kimin olduğu hususunda bilgi veriniz ve bundan sonra bu tür haberlerin yayınlanması konusunda daha dikkatli davranınız.[6]

[5] VaHa, Belge No: GH1327-K39-P7-18.
[6] VaHa, Belge No: GH1328-K11-P7-35.

V. Belge

Konu: *Şems* Gazetesinin İran Devletinin Eleştirisine Yanıtı

[Antet]

Şems Gazetesi İdaresi

Babıali Caddesi, No: 38

İstanbul

Yüce İran Devleti Sefiri Hazreti Erfe'ud-Dovle Prenslerinin (Şevketi Daim Olsun) Huzuruna Saygılarımızla,

23 Zilhicce 1327

Sefir cenaplarının ihtarnamesi ve emri mütalaa olundu. Vatanın hizmeti ve tek tek vatan evlatlarının birlik ve beraberliği için tesis edilen *Şems* gazetesi, yayınlandığı ilk günden bu zamana kadar bu amaca hizmet etmiştir ve canı pahasına bu uğurda çabalamaya da devam edecektir. Sefaret tarafından tebliğ edildiği üzere, *Şems* gazetesi bazı sayılarında çeşitli yazılar yayınlamış ve bu yazılar bazılarının ağrına gitmiştir. Bu şahıslar, Hariciye Nezareti üzerinden bu yazıların sahipleriyle ilgili olarak bendenizden bilgi talep etmiştir. Vatanın selameti için yayınlamak zorunda olduğumuz ve bahsi geçen bu yazıların sağlam, güvenilir şahıslar tarafından kaleme alındığı idaremizde müstenit durumdadır. Burada yayınlanan yazıların içeriği aslında çok daha ağırdır ama gazetemiz mülahazada bulunarak bu yazıları daha hafif şekilde yayınlamıştır. Bu durumda dahi bu yazılar İran'da Meclis'te tartışma yaratmışsa ve Hariciye üzerinden müracaatla bu yazıların kimlere ait olduğunun öğrenilmesi isteniyorsa, bendeniz de yerel matbuat kanunlarına istinaden bir maddeyi hatırlatmak isterim: "Herhangi bir yabancı vatandaş Osmanlı topraklarında gazete yayınlamak isterse bir Osmanlı vatandaşını sorumlu yazı işleri müdürü olarak Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne tanıtması gerekmektedir." Bu madde esasında gazetemiz sorumlu işleri müdürü ve aynı zamanda Osmanlı vatandaşı olan Muhammed Tevfik Bey'i Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş bulunmaktayım. Binaenaleyh yerel matbuat kanununa göre kimin hakkında yazı yazılmış ise bu şahsın, iddia ve şikayetini mahalli mahkemeye başvurarak bildirmesi gerekir. Elbette bu hususta imza sahibi yazarın kimliğinin ifşası mümkün olmadığı gibi bendenizin vazifesinin de dışında bir meşguliyettir. Yine de muhterem Şûra Meclisi İdaresi şunu da bilmelidir ki gazetede yayınlanan yazının kaynakları Meclis içinden güvenilir ve sadık şahsiyetlerdir. Bu isimlerin ifşa edilmesi Tahran'da olduğu kadar belki tüm İran'da büyük bir ihtilal meydana getirecektir. Tüm bu arz olunan bilgilerden sonra vurgulamak gerekirse *Şems* gazetesinin vatana hizmetten başka bir gayesi olmadığı anlaşılmış olup gazete bundan sonra da Meclis, muhterem vekilleri veya kabinedeki sayın bakanlarla ilgili olsun, haber ve yazı yayınlamaya devam edecektir. Fazla cüret caiz görülmemektedir.

Şems Matbaası

Seyyid Hasan Tebrizi[7]

---

[7] VaHa, Belge No: GH1328-K11-P7-38

VI. Belge

Konu: İran'ın İstanbul Sefareti'nin *Şems* Gazetesiyle İyi Geçinmesi

[Antet]

Ambassade Imperiale de Perse

Constantinople

23 Zilhicce 1327

Sayı: 218

En Derin Saygı ve Hürmetlerimle (Size Kurban Olurum)

Şems gazetesi elbette sefirlerin, âli şahsiyetlerin nazarından kaçmış değildir. Gazete bugüne kadar İstanbul'da görev yapan sefirleri fotolarıyla birlikte haberleştirmiştir. Bu hafta bendeniz de İstanbul'da göreve başlamamla beraber gazetenizde haberlere konu oldum. Mülahaza buyurursanız göreceksiniz ki bendeniz de gazeteniz gibi yüce İran devletinin Osmanlı'da yaşayan vatandaşlarının ahvaliyle yakından ilgilendim ve onların haklarını korumaya çalıştım. Her ne kadar bendeniz bilmeden bir kusur ve birisine karşı itinasızlık yapmış olsam da böyle özgür gazeteciliğin olduğu yerde *Şems*'e başvurup binlerce kez itiraz ederler ve hakkımda birçok haber yayınlanırdı. Allah'a şükürler olsun ki böyle bir durum olmadı. İranlıların çoğunluğu gazeteyi tasdik ve takdir etmişlerdir. Bazıları da özellikle gelerek bendenizi bu hal üzere takdir etmişlerdir. Burada gaye bendenize bazen insafsızca ve garezle saldırıda bulunulmasıdır. Görüldüğü gibi, bu süre zarfında bendenizin; tutumu, bilgisi ve davranışıyla İranlılara nasıl davrandığım, onlara nasıl bir muhabbet beslediğim ortadadır. Bunlar hazret-i âlinizin tüm bu yaşananları tekrar hatırlaması için yazıldı. Şevketli günleriniz daim olsun, inşaallah.[8]

Farsçadan çeviren:
Kaan Dilek

---

[8] VaHa, Belge No: GH1328-K11-P7-56

İstanbul'daki İranlılar ve Kısa İstibdat Dönemi'nde (1908-1909) Anayasacılık: *Şems* ve *Suruş*'u Bağlamsallaştırmak

Pardis MINUCHEHR*

I. Giriş

İran'daki muadillerinin, Meclis'in bombardımana tutulmasından ve Tahran'dan toplu halde *Memâlik-i Mahrûse-yi İran*'ın sınırlarının ötesine kaçmasından sadece bir ay sonra, Jön Türkler 1908 yazında Osmanlı Sultanının iktidarına son vermeyi başardı. İran, *Kısa İstibdat Dönemi* (*Estebdad-i Sağir*) olarak bilinen 1908-1909 yıllarında karanlık bir dönemden geçerken Jön Türklerin iktidarı ele almasıyla birlikte çok sayıda İranlı Meşrutiyetçiyi emniyetli bir şekilde ağırlayan İstanbul, direniş ve devrim için elverişli bir mekan haline geldi. Jön Türk Devrimi'nden önce Osmanlıların zaman zaman İranlıların anayasa hedefi etrafında bir araya gelmesini yasakladığı, hatta 1907 yılında toplantılarını dağıtmakla tehdit ettiği kaydedilmelidir.[1] Nitekim İran'daki Osmanlı elçisi, encümenlerin diğer şehirlere de yayılarak Osmanlı hükümranlığını zayıflatacağı korkusuyla, İran hükümetinden İstanbul ve Trabzon'daki vatandaşlarını encümenler oluşturmamaları konusunda bilgilendirmeleri talebinde bulunmuştu.[2] 1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı topraklarındaki İranlıların toplantılarına ilişkin politikada da bir dönüşüm meydana getirdi. Bu toplantılar artık yakın bir tehdit olmadığı gibi İstanbul da muhalif İranlılar için belli başlı bir siyasi çekim merkezi haline geldi. İstanbul, Meşrutiyetçilerin İran'da anayasal idarenin yeniden canlandırılması suretiyle despotik bir teşkilat olarak telakki ettikleri hükümete karşı kamusal

---

* Academy for International Culture, California / pardisminuchehr@gmail.com
Geliş Tarihi: 5 Temmuz 2021/ Kabul Tarihi: 27 Eylül 2021.

[1] *Meclis* [Tahran], 24 Haziran 1907, 3.

[2] *Habl el-Metin* [Kalküta] 4, 1907, 19.

direnişin formüle edilmesinde -Osmanlı topraklarında henüz vuku bulan gelişmelere benzeyen- bir çağrıda bulunmaları için elverişli bir ortam teşkil etmekteydi. Münasip coğrafi konumu ve uygun siyasi atmosferi sayesinde İstanbul şehrinde ikamet eden İranlılar hem İran'daki hem de İran dışındaki modernist söylemin gelişimine katkıda bulundu. Ayrıca anayasacılık davasıyla dayanışma hedefiyle Jön Türkler de İranlı muhalif basını ve diğer devrimci faaliyetleri destekledi.

Bu makalede, İranlı Meşrutiyetçilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da devrimci düşünce ve ideolojilerini nasıl ifade ettiğinin yanı sıra İran'da Meşrutiyet'in yeniden tesisi için devrimci faaliyetlerinde ve Farsça basına yansıyan söylemlerinde nasıl bir vizyon geliştirdiklerini inceliyorum. İstanbul'daki İranlılar aktif direnişlerini çok çeşitli şekillerde gösterdi: basın organlarında hem Farsça hem Türkçe makaleler yayımlamanın yanı sıra düzenli gösteriler tertip ederek, siyasi ve kültürel dernekler kurarak, tiyatro oyunları sergileyerek, gazeteler yayımlayarak ve İran'da kuraklık ve ayaklanmalar dolayısıyla büyük yoksulluk içinde olanlar için hayırseverlerden bağışlar toplayarak. İstanbul'da tüccar, medrese öğrencileri (*tollab*), aydınlar, ulema ve hatta diplomat gibi çeşitli sınıf ve mesleklerden gelen insanların ortak gayretleriyle İstanbul'da bir dizi encümen kurdular. *Encümen-i Saadet-i İraniyan*, *Encümen-i Beraderan-i İrani*, *Komite-yi Nisvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul* ve Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İranlı muadili olan *Encümen-i İttihad ve Terakki-yi İraniyan* gibi örgütler İranlıların İstanbul'da yaygın olan bazı örgütleri idi. Bu encümenlerin üyeleri aynı zamanda Farsça haftalık yayın organlarında sık sık yayınlar yapıyorlardı. *Şems* [İstanbul] 1908 yılının yazında yayınına başlayıp yaklaşık 10 yıl devam ederken, 30 Haziran 1909'dan Kasım 1909'a kadar yayımlanan *Suruş* [İstanbul] ise yedi sayı çıktı. Hem birinci hem ikinci senesinde 48 sayısı yayımlanan *Şems*'in mali olarak ne kadar başarılı olduğuna ilişkin bir kayıt bulunmamaktaysa da çok sayıda İranlının gazeteye destek verdiği bilinmektedir. Benzer şekilde, *Suruş* [İstanbul] da ağırlıklı olarak İstanbul'daki İranlı topluluğu tarafından desteklendi. *Suruş*'un editörü, Osmanlı vatandaşlığına geçen ve gazetecilik faaliyetlerini *Sur-i İsrafil* adlı gazetenin üç, *Ruh el-Kudüs* adlı gazeteninse bir sayısını yayımladığı-İsviçre'de bulunan Yverdon'dan İstanbul İmparatorluğu'nun başkentine taşıyan ve İran monarşisinin en keskin eleştirilerinden bazılarına imza atan bilgin Ali Ekber Dihhudâ idi. Hem *Şems* hem *Suruş*'ta yayımlanan makaleler, İran'da anayasal yönetimin yeniden tesis edilmesi konusuna ve hürriyet peşinde koşan çok sayıda Meşrutiyetçinin ülkeden kaçmasına sebep olan zorba yönetimin eleştirisine odaklanmaktaydı. İranlıların Meşrutiyet Devrimi'ne katılımı konusundaki bilgilerimizin çoğu *Şems* [İstanbul] ve *Suruş* [İstanbul]'un sayfalarında yayımlanan makale ve ilanlara dayanmaktadır.

II. *Encümen-i Saadet-i İraniyan*

Osmanlı İmparatorluğu'nda İranlı devrimci söylem için dönüm noktası 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra zaten başlamış bulunuyordu. Gizli tutulan bu antlaşma, İran topraklarının büyük bir kısmını İngiliz ve Rus kontrolü altına alarak İran'ı bölmeyi amaçlamaktaydı. Bu gizli

antlaşmanın açığa çıkması üzerine İranlılar bunu şiddetle protesto etti. Sömürgeci güçlere karşı doğrudan harekete geçilmesini istedikleri ve İstanbul'da yayınladıkları önemli bir bildiride,[3] "kutsal vatan"ın çektiği, "tehlikeli şartlarda, binlerce felaketin saldırısı altındaki, yürek parçalayan ve evleri viran eden felaketler" gibi acılar hakkındaki kaygılarını dile getirdiler. Bildiride şu iddiaya yer verdiler: "Rusya ve İngiltere yüzyıllardır düşman ve siyasi rakip olageldiler, şimdiyse ortak bir kumpas kurarak bir araya gelmiş bulunuyorlar. Bu planlarında, kutsal vatanımızı bölme amacındaki heveslerini ifşa ederek korkusuz bir şekilde birleşmişlerdir."[4] Tehlike altındaki vatanı korumak, toprak birliğini teminat altına almak, vatanın güvenliğini ve barışı temin etmek, 1907'deki antlaşmanın yapıldığı anlaşılır anlaşılmaz İstanbul'da bulunan *Encümen-i Saadet-i İraniyan*'ı kuran İranlıların ana hedefleri haline geldi.

Bu yeni kurulmuş grubun yayın organı gibi çalışan *Şems*'ten *Encümen-i Saadet* hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Başlarda, bu Encümen'in üyeleri İstanbul'da İranlı tüccarların yaşadığı Kapalı Çarşı'da bulunan Valide Han semtinde gizli bir şekilde buluşmaktaydı. Buluşmalarına, onu İstanbul'da yaşayan İranlı tüccar, yirmisi diğer lonca ve mesleklerden olmak üzere seçilmiş otuz üye ile başladılar.[5] Toplantılarda cereyan eden geniş kapsamlı tartışmalardan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde o zaman yayımlanmakta olan tek Farsça gazete olan *Şems*'e göre, Encümen üye olmayan ilgililere de gizli toplantılara katılmaları amacıyla bilet satmaktaydı. Farklı zamanlarda, bu Encümen'e Hacı Zeyn el-Abidin-i Meragai (*Seyahatname-yi İbrahim Beg*'in yazarı)[6], Moazzed el-Saltane (Birinci Meclis'te temsilci), Yahya Dovletabadi, Şeyh Esedollah Mamakani (Ulema temsilcisi), Ali Ekber Dihhudâ (*Sur-i İsrafil*'in editörü), Ahmed Agayev (Bakü'de yayımlanan *Terakki* and *İrşad*'ın yayıncısı) ve Dr. Ali Ekber Tevfik gibi çeşitli İranlı aydınlar üye oldu.[7] *Encümen-i Saadet*'in faaliyetleri, İran içinde ve dışında bulunan Meşrutiyet taraftarı çeşitli merkezlerle bağlantı kurup bu bağlantıları sürdürmeyi amaçlıyordu. Örgütlenmemiş liderliğine rağmen Encümen dünyada çeşitli yerlere telgraflar göndermeyi başardı. Encümen bazen İran Elçiliği'ndeki yabancı servis elemanlarını istihdam ve ihraç edebilme gibi kendisinden beklenmedik işleri yerine getirebilecek güce dahi erişti.

Encümen ulus ve vatan arasındaki ilişki, bireysel *versus* kolektif özgürlük, hükümdar ve tebası arasındaki ilişki veya Şii İslami kurumların konumu gibi bir dizi meseleyi tartışmaktaydı. Encümen'in üyeleri aynı zamanda Osmanlı Sultanı

---

[3] Hamid Algar, "Anjoman-e Saʿadat," *Encyclopædia Iranica*, online erişim adresi: http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat (erişim tarihi: 30 Aralık 2012).

[4] *Encümen-i Saadet*'in bildirisinin bir kopyası için, bkz. İrec Efşar, der., *Mobareze ba Muhammed Ali Şah: Esnadi ez Faaliyetha-yi Azadihahan-i İran der Salha-yi 1326-1328 Kameri* [*Muhammed Ali Şah'la Mücadele: İranlı Özgürlük Taraftarlarının Faaliyetlerine Dair Belgeler, Kameri 1326-1328 Yılları*], (Tehran: Sazman-i Ketab, 1359 [1980]), 436-446.

[5] *Şems* [İstanbul], 14 Mayıs 1908, 4-6.

[6] Hoseyn Taherzade Behzad, *Kıyam-i Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet* [*Meşrutiyet Devrimi'nde Azerbaycan Ayaklanması*] (Tehran: Ekbal, 1363 [1984]), 186.

[7] Esmail Emirhizi, *Kıyam-i Azerbaycan ve Settar Han* [*Azerbaycan Ayaklanması ve Settar Han*] (Tebriz: Ketabfurûşi-yi Tehran, 1960), 135.

II. Abdülhamid'in (1842-1918) Nisan 1909'da tahttan çekilmesiyle sonuçlanacak darbeye de tanık oldu. Eylül 1876'da Sultan V. Murat'ın halefi olarak iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Aralık 1876'da Sultan Abdülhamid Birinci Osmanlı Anayasası'nı yürürlüğe koymuştu. Ancak anayasacılar arasındaki şiddetli çatışmalar dolayısıyla Anayasa'nın kabulünden yalnızca iki yıldan az bir süre geçmeden, yani Şubat 1878'de Meclis'in toplanmasının askıya alınması Osmanlı anayasasının çetin bir başlangıç tecrübesi yaşamasına yol açtı. Bu durum, çok sayıda anayasacı figürün sürgün edilmesi ve tutuklanmasına yol açtı ve devrimci Jön Türklerin Osmanlı Meclisi'ni yeniden tesis etmeyi başardığı 1908 yazına kadar anayasa taraftarı her tür faaliyetin bastırılması devam etti. İstanbul'un, rafa kaldırılmış anayasanın yeniden canlandırılmasında ve anayasal yönetim için engel teşkil eden Osmanlı Sultanı'nın tahttan indirilmesinde vücut bulan ani siyasi dönüşümünün verdiği coşkuya tanıklık ederken İranlı Meşrutiyetçiler kendi talepleri konusunda da hızlı bir ilerleme kaydetti.[8] Hepsinden önemlisi, Osmanlı Sultanının tahttan indirilmesi Meşrutiyetçi aktivistlere umut verdi ve İranlı devrimcilerin, bu olayı İran'ın durumunun iyileştirilmesi için de "mümkün" bir seçenek olarak görmelerine imkan sağladı.

Şems böylece Jön Türk iktidarı döneminde İstanbul'daki önemli Farsça yayın organı haline geldi. Bu Farsça gazete, büyük bir çoğunlukla *Encümen-i Saadet*'in başlangıçta gerçekleştirdiği faaliyetlerdeki anayasa yanlısı eğilimleri destekledi. *Şems*'in hem sahibi Seyyid Hasan Tebrizi hem de müstakbel editörü Basralı Seyyid Muhammed Tevfik *Encümen-i Saadet*'in toplantılarına aktif olarak katıldı ve

شمس

Şems, Sayı: 2, 2 Ağustos 1324.

شمس

Şems, Sayı: 3, 4 Eylül 1324.

[8] Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon, 1969), 166.

ilk başlarda onları oldukça ciddiye aldı. Ancak *Şems*'in yayıncıları Encümen'in üyeleriyle kişisel çatışmalara girdi ve onların meseleleri ele alma tarzlarını eleştirmeye başladı. *Şems*'in bir başyazısında: "İran'daki karşıklıktan dolayı İstanbul'daki İranlıların da işleri bozulmuş durumdadır",[9] denilerek şu ekleniyordu: "görünüşe göre, herkes ya milliyetçi veya anayasacı ama sınıflar arasında bölücülük yaratma arayışındalar." *Şems*, Encümen'in işlerine ilişkin olarak zamanla iğneleyici ve küçük düşürücü bir ton kazandı. "Hakikatin İfşası"[10] başlığını taşıyan bir makalede gazete şu satırlara yer veriyordu: "İslambul'un bağımsız sakinleri ve tüm basiret sahibi insanların bildiği gibi, *Şems* Encümen'in gayretlerini destekleyip onaylamasına rağmen yayıncılar Valide Han'da Encümen'in kapılarının üzerine bırakılmış ve '*Şems*, *Encümen-i Saadet*'i tahkir etti' diyen bir notla karşılaştı." Daha sonraları da gazete, hali hazırdaki -yani Mayıs 1909'da- Encümen'in neden İstanbul'da yaşayan İranlıları temsil eden yasal bir encümen sayılmaması gerektiğini düşündüğü hakkında yazmaya devam etti. *Şems* ayrıca Encümen üyeleri içindeki ayrılığa dair üzüntüsünü ifade etti ve temsilcilerin nasıl geçinemediğini ve bunun da tüccarların Encümen kurulundan istifa etmesine yol açtığına işaret etti. Başka on tüccarın yeniden seçilmesinin ardından Emin el-Toccar, Hacı Hoseyn Ağa ve Mirza Ali de istifa ederken Ağa Mirza Mahmud ve Ağa Mirza Muhammed Ali Han İran'a döndü. Aynı zamanda, Hacı Zeyn el-Abidin, Hacı Resul Ağa Sadakiyyani ve Doktor Beg istifa etti.

Şems'in başmakalesinde işaret edilen problemlerden biri de *Encümen-i Saadet*'in İstanbul'da yaşayan İranlıların hayatları üzerinde çeşitli şekillerde ihtiyatsız bir tesirde bulunduğuydu. Örneğin, Valide Han'daki İranlılar, Muhammed Ali Şah'ın yeni atadığı, pasaport meblağlarını almak ve olağan konsolosluk faaliyetlerini yerine getirmek için İstanbul'a Şubat 1909'da varan Mofatteh el-Molk'u reddederek öfkelerini gösterdi. Ona dükkânlarını kapatmak suretiyle İran Şahı'nı protesto ettiklerini açıkça ifade ettiler. Sözlü münakaşa fiziksel münakaşaya doğru şiddetlendikçe Mofatteh el-Molk Encümen'in ofislerine kaçarak oraya sığındı. Kendisiyle yaptıkları toplantıda, *Encümen-i Saadet* yabancı hizmete yeni tayin edilmiş Mofatteh el-Molk'u, kendi iradelerine tâbi olması ve hükümetin onu atadığı mevkiden ayrılması konusunda ikna etmeyi başardı. Sadece bunu başarmakla kalmadılar, aynı zamanda Mofatteh el-Molk pul ve nakit para şeklinde üzerindeki on sekiz bin tümenin tamamını Encümen'e bağışladı ve Elçiliğin müştemilâtından ayrılıp Valide Han'a yerleşerek Encümen'in iradesine tâbi oldu.[11] Bunun gibi olaylardan sonra, *Encümen-i Saadet*'in dile getirdiği fikirler oldukça ağırlık kazanmaya başladı ve gücü öyle bir dereceye vardı ki örneğin, Mart 1909'da Azerbaycan valisi olarak atanan Ala el-Devle atamasının kutsallığını Encümen tarafından onaylatmaya çalıştı. Tahran'ın sabık valisi Ala el-Devle Birinci Meclis'in önceki başkanı olan kardeşi Ehteşam el-Saltane'den kendisi

[9] *Şems* [İstanbul], 30 Nisan 1909, 14.
[10] *Şems* [İstanbul], 14 Mayıs 1909, 4-6.
[11] *Çehrename* [Kahire] 3, 21 Şubat 1909, 11-12.

adına müdahelede bulunarak *Encümen-i Saadet*'in onayını alması için ricada bulundu.[12]

Daha önce zikredildiği gibi, İstanbul'da Osmanlı İkinci Meşrutiyet'inin yeniden tesis edilmesi bu şehirdeki İranlı Meşrutiyetçileri de heyecanlandırmıştı. Önde gelen Meşrutiyetçi göçmenlerden ve *Encümen-i Saadet-i İraniyan*'ın liderlerinden Yahya Dovletabadi, *Tarih-i Moasır ya Hayat-i Yahya* (*Çağdaş Tarih yahut Yahya'nın Hayatı*) adlı kitapta Farsların Ermeni, Kürt ve Türklerle anayasacı arayışlarında bir araya gelerek tiyatro oyunları sergileyip dilekçeler yazdıklarını ve protestolar düzenlediklerini zikretmektedir. Dovletabadi, 1908 güzünde İstanbul'a vardığında *Encümen-i Saadet*'in düzen ve disiplinden yoksun olduğunu iddia etmektedir. *Encümen*'in tamamen çökmesinin önünü almak amacıyla başkanlığını ele alan Dovletabadi, Valide Han'da önde gelen tüccarlarla buluştu ve böyle bir Encümen'e üye olmanın faydalarını ele aldı.[13] Dovletabadi, bu Encümen'i milli merkezlerle İran içindeki ve dışındaki diğer encümenler arasında önemli bir bağlantı olarak tanımladı. Dovletabadi, 1908 yılının sonbaharında Encümen için yeni bir tüzük kaleme alarak İstanbul'daki İranlıların İran'daki çalkantılı olaylara karşılık verebilmesi amacıyla toplantı sıklığını haftada iki defadan dört defaya çıkardı. Dovletabadi, daha sonra dağınık haldeki grubu bir araya getirmek ve İranlı Kaçar despotizmine karşı örgütlü bir güç yaratmak amacıyla Londra ve Paris'e seyahat etti. 1909 baharında ise Ebolhasan Han Moazzed el-Saltane Pirniya, Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet ve Ali Ekber Dihhudâ gibi birçok Meşrutiyetçi de İstanbul'a geldi.

İstanbul'daki İranlı direniş hareketi aynı zamanda başarılarını zayıflatan iç çatışmalar da yaşamaktaydı. Encümen'in ve İstanbul'daki Farsça gazetelerin temel hedefi dayanışma olmasına karşın bu hedefi gerçekleştirmekten uzak kalmaktaydılar. Encümen'in rollerini ve kısıtlamalarını ayrıntılı bir şekilde belirleyen bir Nizamname olmasına rağmen bunun tamamen takip edilebilmesi başa çıkılamaz bir iş gibi görünmekteydi çünkü Encümen daha çok örgütlenmesinin icrai boyutlarına odaklanmaktaydı.[14]

Encümen-i Saadet, bir noktada Arfa el-Dovle'yi başkan olarak tayin etti ancak bu atama da uzun sürmedi.[15] İran'ın Osmanlı İmparatorluğundaki elçisi ile *Encümen-i Saadet* arasındaki ilişki zamanla düşmanlığa doğru evrildi, o kadar ki Arfa el-Dovle Tebriz'de mahrumiyet içinde olanlara bağış gönderdiğinde Encümen üyeleri parasını geri gönderip az buldukları miktarıyla dalga geçmişlerdi. Böyle bir düşmanlık ortamında *Encümen-i Saadet* ulemanın mesajını iletince Arfa el-Dovle ulemanın iradesine tâbi oldu. Birinci Meclis'in başkanı Ehteşam el-

[12] Mahdikoli Hedayet (Mohber el-Saltane), *Haterat ve Hatarat: Tuşe'i ez Tarih-i Şiş Padeşah ve Guşeha-yi ez Dovre-yi Zendegi-yi Men* [*Anılar ve Tehlikeler: Altı Padişahın Tarihinden Bir Ürün ve Hayatımdan Parçalar*] (Tehran: Zavvar [1344] 1965), 186.

[13] Yahya Dovletabadi, *Tarih-i Moasır ya Hayat-i Yahya* [*Çağdaş Tarih yahut Yahya'nın Hayatı*], C: 3 (Tehran: Ketabfurûşi-yi Ebn-i Sina, 1950), 99.

[14] İrec Efşar, *Evrak-i Taze-yab-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade* [*Meşrutiyet'in Yeni Bulunmuş Belgeleri ve Takizade'nin Rolü*] (Tehran: Cavidan, 1980), 405.

[15] *Şems* [İstanbul], 30 Ekim 1908.

Saltane şunları kaydetmektedir: "*Encümen-i Saadet* kendisini elçiliğin, İran merkezi hükümetinin, Dışişleri Bakanlığı'nın ve hatta Necef'teki entelektüel merkezin de amiri olarak görüyordu. *Encümen-i Saadet*, Arfa el-Dovle'nin ve diğerlerinin zayıflığından faydalandı. Dışişleri Bakanlığı'nın memurlarının ihraç ve istihdamını dahi kendi ellerine almışlardı."[16]

İranlı devrimciler, İran diasporasının bütün tabakalarıyla birlik sağlamak suretiyle kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırma arayışının bir sonucu olarak -Şii dini otoriteler de dahil olmak üzere- tüm dünyadan anayasacılarla etkileşim halindeydiler. *Atabat* uleması tarafından bu çalkantılı dönemde verilen ve *Şems*'te yayımlanan fetvalar, onların da İstanbul'daki devrimci faaliyetleri kendi davalarını yürütmede önemli bir unsur olarak gördüğünü doğrulamaktadır. Bu da Necef uleması ile İstanbul'daki *Encümen-i Saadet* arasında bu dönemde etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Kasım 1908'de Şeyh Esedollah Mamakani, elinde Necef ve Kerbela'daki üstatlarının kendisi için yazdığı övgü dolu tavsiye mektuplarıyla İstanbul'a vardı. Bu din adamı, sağlık sorunları dolayısıyla Necef'ten ayrılmış olup şimdi de *Atabat* ve İstanbul arasında daha güçlü bir bağ yaratmak amacıyla İstanbul'daki *Atabat-i Aliyye* ulemasını temsil etmeye hazırdı. İstanbul'a varmasının ardından Mamakani *Encümen-i Saadet*'in başkanı olarak tayin edildi.[17] Muhtelif gizli anayasacı örgütlerde aktif olarak yer almış olan Şeyh Esedollah Mamakani'nin Meşrutiyetçi faaliyet geçmişi bulunuyordu. Melikzade'nin *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet* (*Meşrutiyet Devrimi'nin Tarihi*) adlı eserinde yer verilen bir otobiyografik anlatıda, Mamakani Necef'te aydınlardan ve siyasi eğilimli medrese öğrencilerinden (*tollab*) oluşan gizli bir cemiyetteki faaliyetlerini anlatmaktadır. İran'da anayasal idare 1907'de onaylandıktan sonra bu cemiyetin faaliyetleri daha da artış gösterdi. Necef, Osmanlı hakimiyetinde olduğundan anayasacıların Jön Türk Devrimi'nden önce anayasacılık hakkında özgürce konuşabilmeleri zordu.

Jön Türk zaferinden sonra din adamlarının faaliyetleri de açık hale geldi. Özellikle Bağdat'ta bulunan *Encümen-i İttihad ve Terakki* (*İttihad ve Terakki Encümeni*) bu cemiyetle ilişki kurma konusuna ilgi gösterdi. Şeyh Mamakani, Osmanlı Türkçesi ile Latin alfabesine aşinalığının kendisini ulema ile Iraklı yöneticiler arasında münasip bir aracı kıldığını iddia etmektedir. Mamakani sonunda İstanbul'a gitti ve Kasım 1908'de hem *Encümen-i İttihad ve Terakki* ile hem de tahtından indirilmeden önce Sultan II. Abdülhamid'le buluştu.[18] Aynı otobiyografik anlatıya göre, Mamakani'nin *Union Française*'de düzenlediği ilk protesto toplantı-

---

16 Seyyid Muhammed Mehdi Musevi, der., *Haterat-i Ehteşam el-Saltane* [*Ehteşam el-Saltane'nin Hatıratı*] (Tehran: Zavvar, 1988), 720.

17 Mehdi Moctehidi, *Recal-i Azerbaycan der Asr-i Meşrutiyet* [*Meşrutiyet Devrinde Azerbaycan Ricali*] (Tehran: Nakş-i Cehan, 1327 [1948]), 151-3. Mamakani Tebriz'de bulunan Mamakan'da dünyaya geldi. Tebriz ve Necef'te eğitim gördü. Daha sonra, Saed'in kabinesinde Adalet Bakanı, 15. Meclis'te ise Tebriz'i temsilen milletvekili ve hayatının sonlarına doğru da senatör oldu. 1329 ve 1324 yıllarında İstanbul'da yayımlanan *Meslek el-Emam fi Selamat el-İslam* ile *Din ve Şuun* başlıklı kitapların yazarıdır.

18 Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet İnkılabı'nın Tarihi*] (Tehran: Elmi, 1984).

sında dünya Müslümanlarının birliğine olan ihtiyaç ele alındı. Bu toplantı, Rusların Türkmenleri Horasan'a saldırmak üzere silahlandırdığı konulu bir telgrafın ulaşmasından sonra yapılmıştı. *Union Française*'de Kürt, Arap, Ermeni ve Türk gibi çeşitli inanç ve etnisitelerden gelen özgürlük taraftarlarıyla Rusya'nın İran'a yaptığı baskınlara karşı çıkan yabancı diplomatlar bir araya geldi. Toplantının temelinde yatan kavram olan "dünya Müslümanlarının birliği"ne, Ermeni bir temsilci -Ermeniler örneğinde olduğu gibi- aynı dine mensup insanların birbirlerini katliamlarda korumasının etkisiz olduğu iddiasıyla karşı çıktı. Toplantının öncelikli amacı, Müslümanların birliği ile onları despotizme, sömürgeciliğe ve Rus emperyalizmine karşı daha güçlü yapmaktı. Necef ulemasından bir temsilcinin bulunması sadece dini kurumla bir bağlantı yaratmakla kalmadı aynı zamanda *Encümen-i Saadet*'in meşruiyetine de katkıda bulundu ve İstanbul'daki İranlıların örgütlü faaliyetlerine güç kattı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İran elçisi Arfa el-Dovle ilginç anıları *İran-i Dirûz* (*Dünkü İran*)'da Necef'ten neşredilen dini fermanların kendisinin resmi otorite ve gücüne müdahale ettiğini iddia etmektedir.[19] Bu müdahale, bir İranlı diplomat olarak kendisinin sorumlulukları önünde daha da büyük bir zorluk teşkil etti. Nitekim bu da Meşrutiyetçi ulemanın gücünü teyid etmektedir. Necef'ten İstanbul'a gönderilen önceki bir telgrafta ulema, *Encümen-i Saadet*'in meşruiyetini benimsemekte ve elçiden yasadışı hükümdara hizmet etmeyi kesmesini ve gücünü resmi olarak Encümen'e bırakmasını talep etmekteydi. Arfa el-Dovle, ulemanın, diplomatik sorumluluklarına müdahalesinin ve kendisinin buna tepkisinin bir örneğini şu şekilde aktarmaktadır:

> Bir gün ofisimde otururken eğitimsiz bir tütün tacirinin mutlak bir cüretle içeri girdiğini gördüm. Selam vermeden doğrudan masama geldi, bana bir telgraf gösterdi ve şöyle dedi: *Encümen-i Saadet*, dini otoritelerin size gönderdiği bu telgrafı ulaştırmak üzere beni gönderdi. Cevabınızı alıp onlara ulaştırmam gerekiyor.' Telgrafı açtım ve Ahund Molla Kazım-i Horasani ve Molla Abdullah Mazenderani imzalarıyla Soylu Necef'ten geldiğini gördüm. Şunu yazmışlardı: 'Yasadışı bir devletin temsilcisi olduğunuzdan Allah'ın halklarının işlerini idare etmek için münasip değilsiniz. Bundan böyle, halkın işlerini idare etme *Encümen-i Saadet*'in vazifesidir.' Gelen adam sordu: 'Cevabınız nedir? Beyefendiler cevabınızı bekliyor.' Şöyle dedim: 'Beyefendilere deyin ki ben müctehid değilim ve Ahund Molla Kazım Horasani'nin dini rehberliğini takip ediyorum. Emirleri ne olursa ona itaat edeceğim ve bundan böyle hiçbir vatandaşın işine müdahale etmeyeceğim. Ayrıca insanlara elçiliğe veya konsolosluğa gelmemelerini söyleyin.'[20]

Necef ulemasının, gücünü dini fermanların çok daha ötesine taşıdığı ve İstanbul'da devşirdikleri devrimci gruplar aracılığıyla İran'ın siyasi meselelerine

---

[19] Arfa el-Dovle, *İran-i Dirûz: Haterat-i Prens Arfa* (*Arfa el-Dovle) [Dünkü İran: Prens Arfa'nın (Arfa el-Dovle) Hatıratı*] (Tehran: Çaphane-yi Vezaret-i Ferheng ve Honer, 1345 [1966]), 444.
[20] *Habl el-Metin* [Kalküta] 30, 24 Şubat 1908, 5. *Habl el-Metin*'in bu sayısı İran'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elçisine karşı kaleme alınmış uzun bir makaleye yer vermektedir.

aktif olarak müdahil olduğu açıktır. Yukarıdaki mesajdan iki gün sonra ise ulema Arfa el-Dovle'den görevine yeniden başlamasını istedi. Hükümete müdahale eden bu emirler İstanbul'daki İranlıların işlerinde büyük bir kargaşa ve düzensizliğe sebep oldu. *Encümen-i Saadet*'in bir elçiye ihtiyaç olduğunu fark ettiği kısa bir süre sonra Arfa el-Dovle tekrar gücü eline aldı.

Monarşi kurumuna meydan okuyuşun yanında adalet ve özgürlüğü tesis etme ihtiyacının İstanbul'da ve küresel bir çerçevede daha fazla dile getirildiği tekrar vurgulanmalıdır. İranlılar, tam da Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlığın altının oyulduğu bu zamanın, nasıl bir hükümdara ihtiyaçları olduğu ve hükümdarın millete karşı rol ve yükümlülüklerinin ne olması gerektiği konusunu yeniden ele almak için en uygun zaman olduğunu düşündüler. Devrimcilerin, hükümdarlığı, ideal olarak en ehil ve üretken olup milleti yönetebilecek başka bir insan tarafından elde tutulan bir mevki olarak gördüğü açıktır. Osmanlılar, kifayetsiz bir hükümdardan kendilerini kurtarmak amacıyla zulüm ve istibdadı temsil eden II. Abdülhamid'i tahttan indirdiği bir esnada İstanbul'daki İranlı devrimciler ve Farsça basın da hükümdara verilen mutlak iktidarı değerlendirmeye tâbi tutan ve reddeden benzer bir iktidar değişimini öngörmekteydi.

Tahran dışındaki devrimci kuvvetlerin başkenti fethetmeye hazırlanmakta olduğu Temmuz 1909'da *Encümen-i Saadet*'in Şah karşıtı gayretleri de yoğunluk kazandı. İstanbul'da yaşayan İranlıların büyük kısmı Azeri kökenden geldiğinden Tebriz'den gelen kuşatma haberleri -*Şems*'te kaydedildiği gibi- onları ziyadesiyle öfkelendirdi.[21] Tahran'ın 1909 yılının yazında fethedilmesi için nihai emri verenin *Encümen-i Saadet* olduğunu kaydetmek ilginç olabilir. Şeyh Esedollah Mamakani, Rusya'daki İran elçisinden *Encümen-i Saadet*'e gönderilen ve Serdar Esad ve Sepahdar Tonakaboni (Halatbari)'den Tahran'a yapmayı planladıkları saldırıyı

شمس

Şems, Sayı: 24, 5 Şubat 1324.

شمس

Şems, Sayı: 38, 14 Mayıs 1325.

[21] *Şems* [İstanbul] 8, 30 Ekim 1908, 11.

durdurmalarını isteyen, aksi halde Rus ordusunun Tahran'ı işgal edeceğini bildiren bir telgrafı anımsamaktadır. Mamakani bu telgrafı Moazzed el-Saltane Pirnia'ya gösterdiğinde o da Rus talebinin tam aksinin yapılmasını, Serdar Esad ve Sepahdar'dan mümkün olan en kısa zamanda Tahran'a saldırılması için rica edilmesini istedi. Böylece *Encümen-i Saadet* bu iki askere, sonraları "Tahran'ın Fethi" olarak adlandırılan saldırıları için acele etmelerini isteyen bir telgraf çekti.[22] Bu örnek, *Encümen-i Saadet*'in bu dönemde kazandığı siyasi gücü ve cesareti göstermektedir. Öte yandan, Rusya'daki İran elçisinin Encümen'in gücünü kabul etmesi ve İran'daki saldırıyı engellemek amacıyla Encümen'e başvurması mütemadiyen devam eden iç çatışmalara ve kaotik doğasına ve diğerleriyle yaşadığı problemlere karşın *Encümen-i Saadet*'in 1909 İran Devrimi'nde hatırı sayılır bir siyasi güç haline gelecek kadar geliştiğini kanıtlamaktadır. Bu itibarla, İstanbul'daki devrimciler sadece İran'da anayasacılığın yeniden canlandırılmasında değil, aynı zamanda İran monarşisinin geleceğini belirlemede de etkili oldu.

III. *Encümen-i Beraderan-i İrani* (*İranlı Biraderler Encümeni*)

Encümen-i Saadet İstanbul'daki İranlı topluluğunun devrimci ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadığı gibi daha ilk başlardan itibaren üyeleri arasında keskin ideolojik bölünmeler bulunmaktaydı. *Encümen-i Saadet*'in eksikliklerine cevaben, İstanbul'daki genç göçmenlerin bir kısmı *Encümen-i Beraderan-i İrani*'yi kurdu.[23] İstanbul'daki genç diplomatik memurlardan biri olup yine İstanbul'da çıkan *Suruş* gazetesine katkı sunan yazarlardan ve sonraları da önemli bir siyaset adamı olan Kazımzade İranşehr anılarında, yurtdışındaki İranlıların devrimci çabalarına liderlik edecek ve amaçlarını özlü bir şekilde formüle edecek gizli bir *Encümen*'in kurulmasına ihtiyaç olduğunu kaydetmektedir.[24] Mirza Muhammed Ali Suruş, *Encümen-i Saadet* Kütüphanesi'nin müdürü Mirza Ahmed Safa, kitap basan İbrahim Efendi ve kitapçı Hasan Naci gibi, benzer düşünceleri paylaşan bir grup bir araya gelerek *Encümen-i Beraderan-i İrani*'yi kurdu. Faaliyetlerinin bir parçası olarak Mirza Malkom Han'ın *Usul-ı Ademiyyet* (*İnsanlığın İlkeleri*) başlıklı incelemesini Türkçeye çevirdiler. Ayrıca Kazımzade'nin *Taziyane-yi Ğeyret* adlı kısa risalesini yayımladılar. Bu Encümen halka açık konferanslar düzenledi, bildiri ve incelemeler yayımladı. Encümen'in en büyük faaliyetlerinden biri başlangıcından Meclis'in bombalanmasına kadar İran'ın anayasal tarihini konu alan ve Hasan Naci tarafından kaleme alınıp İstanbul tiyatrolarının profesyonel oyuncuları tarafından sergilenen bir tiyatro oyunu idi. Bu Encümen'in üyelerinin *Şems*'ten çok *Suruş*'a katkı sunduğu da dikkat çeken bir diğer noktadır.

Encümen-i Beraderan-i İraniyan'ın programının bir taslağında ana hatlarıyla açıkça belirtilen on ilke şunlardır:

---

[22] Emirhizi, *Kıyam-i Azerbaycan ve Settar Han*, 201.

[23] Hoseyn Kazımzade İranşehr, *Asar ve Ahval-i Kazımzade-yi İranşehr* [*Kazımzade-yi İranşehr'in Eserleri ve Ahvali*] (Tehran: Ekbal, 1350 [1971]), 92-99.

[24] Kazımzade İranşehr, *Asar ve Ahval-i Kazımzade-yi İranşehr*, 92-99.

1) Özgürlüğü ve anayasacılığı yeniden tesis etmede milletin seçmenleri arasında birliği sağlamak,

2) 1906 sonrasında kabul edilen tüm değişiklikler de dahil olmak üzere, 1906'daki tüm anayasa kanunlarının yürürlüğe konulmasını temin etmek,

3) Göçebe aşiretlerin haklarının tanınması ve Milli Meclis'in seçim kanununa eklenmesi,

4) Milli bir ordunun kurulması ve zorunlu askerlik hizmetinin uygulanması,

5) Mülkiyet ve askeriye kanunlarının yürürlüğe sokulması,

6) Zorunlu ilköğretimin uygulanması ve herkes için milli ve parasız eğitimin kurulması,

7) Çeşitli bakanlıklar için tarafsız devletlerden yabancı danışmanların istihdam edilmesi,

8) Milli bir bankanın kurulması,

9) Kâr garantili kamu şirketlerinin kurulması,

10) Köylü ve çiftçilerin haklarının desteklenmesi ve feodal toprak sahiplerinin zorbalığından özgürleştirilmeleri suretiyle geçim kaynaklarının iyileştirilmesi.[25]

IV. *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul* (*İstanbul'da Mukîm İranlı Kadınlar Komitesi*)

Diğer devrimci derneklerin yanı sıra, İstanbul'daki İranlı kadınlar da aktif bir şekilde devrimci ve hayırsever hedeflerinin peşinde koştular. Kadınlar, *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul*'u kurdu ve devrimci dava için geniş çaplı bir şekilde *Şems*'in sayfalarında yazı yazıp bu davayı savundu. Ayrıca İstanbul'daki İranlı kadınlar daha fazla yabancı destek kazanmak amacıyla dünyadaki çeşitli kraliçelere telgraflar göndererek vatanları İran'ın müşkül durumu karşısında duydukları kaygıyı ve derin endişeyi dile getirdi.

Komitenin telgraflarına cevap alması memnuniyet vericiydi. İngiltere Kraliçesi İranlı Kadın Komitesi başkanı Aliye Hanım'a verdiği cevabında, İngiliz ve Rus hükümetlerinin İran'ın bağımsızlığına herhangi bir zarar gelmemesini, ülkeye rahat ve refah getirmeye çalışmak suretiyle temin edeceğini kaydetti. Aliye Hanım'ın telgrafına cevabında Alman elçi Adolf Marschall von Bieberstein da Alman Kraliçesi'nin İranlı kadınların içinde bulunduğu kötü durum için üzüntüsünü dile getirdi. Marschall cevabında, Kraliçe'nin ilgili görevlilere İranlı kadınların sefaletini önlemek için ellerinden gelen tüm gücü kullanmaları talimatını verdiğini de ifade etti.[26]

---

[25] Efşar, *Evrak-i Taze-yab-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade*, 410.

[26] *Şems* [İstanbul] 14, 28 Kasım 1908, 8. Ayrıca bkz., Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf, der., *Les Iraniens d'Istanbul* (Paris: Institut Français de Recherches en Iran, 1993).

V. Ali Ekber Dihhudâ ve *Suruş*

Böyle bir aktivist ortamda, İsviçre Yverdon'da *Sur-i İsrafil* ve *Ruh el-Kudüs*'ü yayımlayan Ali Ekber Dihhudâ İstanbul'a vardı ve burada *Suruş*'u yayımlama işine girişti. İstanbul'daki devrimci atmosfer, onun tüm devrimci faaliyetlerini Avrupa'dan bu şehre nakletmesinde ve hatta Osmanlı vatandaşlığına geçmesinde kuvvetli bir tesire sahipti. *Suruş*'un ilk sayısında Ali Ekber Dihhudâ şunları kaydetmekteydi:

> Doğulu ve İslami toplumlar olup alışkanlık, gelenekler, edebiyat ve dilde ortaklıklara sahip Osmanlı ve İran milletlerinin liderleri -bir süredir- özellikle kutsal Milli Meclis'in bombalanmasından itibaren son birkaç ayda birbirleriyle ilişkilerini artırmaya çalıştı. İranlı özgürlükçülerin öncülerinin dünyaya dağılmasından sonra, hürriyetin okunun Osmanlı topraklarındaki şafağından sonra İstanbul'da bir araya gelmeye yöneldiler. Osmanlı liderleri, İranlı özgürlük yanlılarını açık kucaklarıyla karşıladı ve bu sıcak kabulleri sayesinde bir kez daha minnettar İranlıların kalplerini minnet hisleriyle doldurdu.[27]

Suruş, sayfalarında çeşitli edebi, toplumsal ve siyasi meselelere yer verdi. *Suruş*'a katkı sunanlar arasında Yahya el-Hoseyni, Hoseyn Daneş, Hoseyn Kazımzade İranşehr, Muhammed Sadık, Ahmed Agayev ve Abd el-Rahim Hendi gibi siyasi şahsiyetler bulunmaktaydı. Dihhudâ, tarihin bu noktasında gazetenin hedefini "hürriyet arayışında olanların fikirlerine tercüman olabilecek bir gazete" olarak tespit emekteydi. Ayrıca bu gazete, önemli İranlıların ve özellikle İranlı topluluğunun saygın üyelerinin "milletin aydınlarından oluşan bir grubu tayin edebilecekleri" bir yayın olacaktı.[28] *Suruş*, hürriyet taraftarlarının, hükümdara muhalefete etmek suretiyle bağımsızlık ve istikrar elde etme amacındaki siyasi girişimlerinde fikirlerini güçlendirmek için kuruldu. Bu devrimciler için hükümdarlık kurumu artık hiçbir eleştiri kabul etmeyen ve mevcudiyeti doğal sayılan bir kurum değildi. Onların görüşüne göre, beceriksiz, verimsiz ve güvenilmez bir hükümdar cesur ve yetkin olan bir başka hükümdarla değiştirilebilirdi. Monarşinin sınırlılıkları ele alınıp tartışılmasına rağmen bizatihi kurumun ortadan kaldırılmasına yönelik teşebbüslerin bu dönemde pek az olduğu kaydedilmelidir. Aktivistlerin devrimci fikirleri, hükümdarın icra fonksiyonlarının altının oyulmasından ve hak etmeyeni iktidardan uzaklaştırma fikrinden ibaret olup monarşi kurumunun kendisini sorgulamamaktaydı.

İstanbul'da sadece yedi sayısı yayımlanan *Suruş*, içeriği ve tarzı itibarıyla Osmanlı'daki diğer Farsça gazetelerden tamamen farklıydı. Ancak anayasal idarenin yeniden tesis edilmesini ve Muhammed Ali Şah'ın tahttan çekilmesini müteakiben İranlı sürgünlerin İran'a dönmesiyle *Suruş*'un İstanbul'daki yayını da son buldu. *Suruş*'un son sayısı 1909'da Kasım ayının sonlarında yayımlandığında DihhudâTahran'a dönme ve İkinci Meclis'te vekil olma planlarını zaten yapmıştı. Son sayısında *Şems*'in editörü Muhammed Tevfik Bey'in adı ile *Encümen-i*

---

[27] *Suruş* [İstanbul] 1, 30 Haziran 1909, 1.
[28] *Suruş* [İstanbul] 1, 30 Haziran 1909, 1-8.

Saadet-i İraniyan'ın bir duyurusunu görmekteyiz. Kısa süreli bir yayın hayatı olmasına karşın *Suruş*, *Şems*'teki yazarlarla İstanbul'da yaşayan diğer İranlıların yeteneklerini bir araya getirmeyi başarmıştı.

VI. Sonuç

Sonuç olarak, *Kısa İstibdat Dönemi* (*Estebdad-i Sağir*) olarak bilinen 1908-1909 yıllarında İstanbul'daki İranlıların faaliyetleri daha önce benzeri görülmemiş ve nihayetinde Tahran'ın 1909'da ele geçirilmesine ve hemen sonrasında da Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesine yol açacak devrimci coşkuyu göstermektedir. Muhammed Ali Şah zorla tahttan indirilirken hükümdarlık tacı da on bir yaşındaki oğluna -ve ona nezaret edecek bir saltanat naibine- verildi. İstanbul'daki İranlıların yanı sıra Avrupa, Kafkasya ve Hindistan gibi uzak bölgelerden gelen devrimcilerin çabaları, sadece Şah'ın tahttan indirilmesinde işe yaradığı halde monarşi kurumunun tamamen ortadan kaldırılmasını sağlamadı. Bu çabalar, aynı zamanda İran'da anayasal yönetimi yeniden hayata geçirdi. Bu dönemde *Şems* ve *Suruş*'ta öne sürülen iddiaların yanı sıra, *Encümen-i Saadet*, *Encümen-i Beraderan-i İrani* ve *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul*'un faaliyetleri de hiç kuşkusuz bahsi geçen yılda cereyan eden olayları etkiledi, Tahran'ın Meşrutiyetçiler tarafından ele geçirilmesine ve Meşrutiyet'in yeniden canlandırılmasına zemin hazırladı. *Şems*, kendi misyonunu İstanbul'daki İranlıların devrimci sesi olma şeklinde görüyordu ancak *Suruş* da İran'ın geleceği için bir iddia ve vizyon önermekteydi. İran'daki yönetimin keskin eleştirisi, değişimin öngörülmesine ve bir kez daha zorlu bir dönem olacak ikinci anayasal idarenin kurulmasına zemin hazırladı. Bu makale, İstanbul'daki İranlıların, aralarındaki farklılıkların üstesinden gelerek İran'da Meşrutiyet İnkılabı zamanında gerçekleşen en önemli toplumsal ve siyasal değişimlerden birinde işbirliği yaptığı göstermektedir. Böylece, İstanbul'da Jön Türk hükümeti döneminde Yeditepe İran'ın siyasi tarihi bakımından İran dışındaki en önemli siyasi merkez haline geldi.

İngilizceden Çeviren:
Metin Yüksel

Kaynaklar

Süreli Yayınlar

Çehrename [Kahire]
Habl el-Metin [Kalküta]
Meclis [Tahran]
Suruş [İstanbul]
Şems [İstanbul]

İkincil Kaynaklar

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*. Oxford: Clarendon, 1969.

Algar, Hamid. "Anjoman-e Saʿadat," *Encyclopædia Iranica*, online erişim adresi: http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat.

Arfa el-Dovle. *İran-i Dirûz: Haterat-i Prens Arfa (Arfa el-Dovle)*. Tehran: Çaphane-yi Vezaret-i Ferheng ve Honer, 1345.

Dovletabadi, Yahya. *Tarih-i Moasır ya Hayat-i Yahya*, C: 3. Tehran: Ketabfurûşi-yi Ebn-i Sina, 1950.

Emirhizi, Esmail. *Kıyam-ı Azerbaycan ve Settar Han*. Tebriz: Ketabfurûşi-yi Tehran, 1960.

Efşar, İrec. *Evrak-i Taze-yab-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade*. Tehran: Cavidan, 1980.

Efşar, İrec, der. *Mobareze ba Muhammed Ali Şah: Esnadi ez Faaliyetha-yi Azadihahan-i İran der Salha-yi 1326-1328 Kameri*. Tehran: Sazman-i Ketab, 1359.

Hedayet, Mahdikoli (Mohber el-Saltane). *Haterat ve Hatarat: Tuşe'i ez Tarih-i Şiş Padeşah ve Guşeha-yi ez Devre-yi Zendegi-yi Men*. Tehran: Zavvar, 1344.

Kazımzade İranşehr, Hoseyn. *Asar ve Ahval-i Kazımzade-yi İranşehr*. Tehran: Ekbal, 1350.

Melikzade, Mehdi. *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*. Tehran: Elmi, 1984.

Moctehidi, Mehdi. *Recal-i Azerbaycan der Asr-i Meşrutiyet*. Tehran: Nakş-i Cehan, 1327.

Musevi, Seyyid Muhammed Mehdi, der. *Haterat-i Ehteşam el-Saltane*. Tehran: Zavvar, 1988.

Taherzade Behzad, Hoseyn. *Kıyam-i Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet*. Tehran: Ekbal, 1363.

Zarcone, Thierry ve Zarinebaf, Fariba, der. *Les Iraniens d'Istanbul*. Paris: Institut Français de Recherches en Iran, 1993.

Öz: Jön Türklerin iktidarı ele geçirmesini müteakiben Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İran Meclisi'nin bombardımana tutulmasından sonra İran'dan kaçan İranlılar için elverişli bir yer oldu. Bu makale, İran'da *Kısa İstibdat Dönemi* (*Estebdad-i Sağir*) olarak adlandırılan 1908-1909 yıllarında İstanbul'da gelişme kaydeden devrimci söylemi incelemektedir. Farsça basın organları *Şems* ve *Suruş*'un yanı sıra, *Encümen-i Saadet*, *Encümen-i Beraderan-i İrani* ve *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul*'a odaklanarak İranlıların İstanbul'da oluşturduğu siyasi merkezin İran'daki anayasacıların söylemini ve vizyonunu belirlediğini iddia ediyorum. Bu inceleme, İran'da Meşrutiyet Devrimi zamanında İstanbul'un nasıl önemli bir siyasi merkez haline geldiğini göstererek İran'da anayasal yönetimin yeniden tesis edilmesine, Muhammed Ali Şah'ın tahttan çekilmesine ve ikinci Meclis'in kurulmasına zemin hazırladığına dikkat çekmektedir.
Anahtar Sözcükler: İran Meşrutiyet Devrimi, İstanbul'daki İranlılar, *Encümen-i Saadet*, *Encümen-i Beraderan-i İrani*, *Komite-yi Nesvan-i İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul*, *Suruş*, *Şems*

Iranians of Istanbul and Constitutionalism during the *Lesser Despotism* (1908-1909): Contextualizing *Shams* and *Sorush*

Abstract: After the Young Turks assumed power in Istanbul, Iranians who had fled the bombardment of the Iranian *Majles* found the capital of the Ottoman Empire an opportune space for resistance. This article examines the revolutionary discourse that evolved in Istanbul during the *Lesser Despotism* (*Estebdad-e Saghir*) in 1908 and 1909. By delving into the *Anjoman-e Sa'adat*, *Anjoman-e Baradaran-e Irani* and the *Komiteh-ye Nesvan-e Irani-ye Moqimin-e Istanbul*, alongside the Persian press, i.e. *Shams* [Istanbul] and *Soroush* [Istanbul], I argue that the political center that Iranians formed in Istanbul defined the discourse and the ultimate vision of the constitutionalists in Iran.This paper demonstrates how Istanbul became a major political center during Iran's constitutional revolution and how it paved the way for the restoration of the constitutional rule, the abdication of Mohammad Ali Shah, and the establishment of the second *Majles* in Iran.
Keywords: Iranian Constitutional Revolution, Iranians of Istanbul, *Anjoman-e Sa'adat*, *Anjoman-e Baradaran-e Irani*, *Komiteh-ye Nesvan-e Irani-ye Moqimin-e Istanbul*, *Sorush*, *Shams*

Ali Ekber Dihhudâ ve Sürgünde Gazetecilik: İstanbul'da *Suruş* Gazetesi

Tooran TOOLABI*

I. Giriş

İran gazeteciliği, İran'ın coğrafi sınırlarının hem içinde hem dışında hep devam edegelmiştir. 1906 Meşrutiyet Devrimi'nden önce eleştirel gazetecilik İran sınırları dışında Kalküta, İstanbul, Kahire veya Londra gibi şehirlerde ortaya çıktı. Ancak İran meşrutiyetçilik hareketinin ortaya çıkması eleştirel İran gazeteciliğinin İran'a aktarılmasına sebep oldu. Böylece Tahran'da ve başka şehirlerde Kaçar iktidar yapısını açıkça eleştiren ve Meşrutiyet idealine bağlı gazeteler ortaya çıktı. Kazak kuvvetlerinin toplarıyla Meşrutiyet'in son bulması, bir kısmı İranlı gazeteciler tarafından temsil edilen bir idealizm döneminin sonu oldu. Rus topları sadece İran Meşrutiyeti'ne son vermedi, aynı zamanda İran gazeteciliği ve İranlı gazeteciler için de trajik bir döneme sebep oldu. Meclis'in bombalanmasının ardından gelen çıplak şiddet, *Sûr-i İsrafil*'in Mirza Cihangir Han'ı ile Sultan'ul-Ulema Horasani gibi gazetecilerin ele geçirilmesini ve korkunç ölümlerini de beraberinde getirdi. Bu iki şahsiyetin ve arkadaşlarının çabaları sayesinde Kaçar iktidar yapısını ciddi eleştirilerinin baskısı altına alan *Sûr-i İsrafil* ve *Ruh'ul-Kudus* gazetelerinin yayını onların ölümüyle son buldu. Bir umutsuzluk dönemi İran gazeteciliğini gölgeledi ve İranlıların Meşrutiyet üzerinden mücadele ettiği istibdadın uğursuz gölgesi bir kez daha İran'ı ele geçirdi.

* Lorestan Üniversitesi, Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0003-2056-9104 / toolabi.t@lu.ac.ir
Geliş Tarihi: 29 Temmuz 2021 / Kabul Tarihi: 30 Ekim 2021.

Ali Ekber Dihhûda

Bu arada, İran'dan ayrılarak önce İsviçre'de sonra da İstanbul'da gazeteciliği yeniden canlandıran Ali Ekber Dihhudâ, diğer arkadaşlarından daha şanslıydı. İlk olarak İsviçre'de *Sûr-i İsrafil* gazetesini, daha sonra İstanbul'da *Suruş* gazetesini çıkardı. Dönemlerinin siyasi kısıtlamalarının baskısı neticesinde Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler için Londra ve Paris'in *Hürriyet*, *Muhbir* veya *Şûrâ-yı Ümmet* gibi gazeteleri[1] daha özgürce yayımlayabildiği şehirler olması gibi Kalküta, Kahire ve Londra'nın yanı sıra İstanbul da İran dışındaki gazeteciler ve siyasi aktivistler için elverişli bir atmosfer sağlayan şehirlerden biriydi. Londra, Osmanlı'nın durumunu eleştiren, hatta bu olumsuz duruma yazılarıyla isyan eden Yeni Osmanlı aydını Namık Kemal'e "vatan"ını daha rahat dile getirebileceği bir yer olabildi. Muhammed Ali Şah'ın yükselişi ve eski iktidar düzeniyle birlikte Dihhudâ için de artık İran'da görüşlerini yazabileceği bir yer kalmamıştı. İstanbul'da çıkan *Suruş*, Dihhudâ'nın gazeteciliği sürdürme ve Meşrutiyet döneminde gerçekleştirmeye çalıştığı idealin sürekliliğine yönelik çabalarının bir sonucuydu. Ancak Dihhudâ, Kısa İstibdat Dönemi ve İran Meşrutiyeti'nin acı deneyiminden sonra şimdi bağımsız ve güçlü bir İran idealinin peşinden gidiyordu. Bu çalışmada, İstanbul'da çıkan *Suruş*'un içeriğini incelemenin yanı sıra bu gazetenin Kısa İstibdat Dönemi'nden sonraki gazetecilikte tuttuğu yere de ışık tutmaya çalışacağız.

İran'ın çağdaş tarihinde gazeteciliğin arz ettiği önem, gazetelerin farklı düzeylerde araştırmacıların ilgi odağı olmasına vesile olmuştur. Bu anlamda, İstanbul'da yayımlanan *Suruş* da az çok dikkatleri üzerine çekmiştir. Ancak yine *Suruş* gazetesine erişim olmamasının bu gazetenin diğer gazetelere göre araştırmacılar tarafından daha az dikkate alınmasına neden olduğu görülmektedir. Hatta bu gazeteye odaklanan bazı araştırmalarda eksik ve bazen de yanlış bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte, gazetelere yoğunlaşan Mohammed Sadr-Haşimi,

[1] Bu gazeteler hakkında genel bilgi için bkz. Şükrü Hanioğlu, "Şûrâ-yı Ümmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/sura-yi-ummet (erişim tarihi: 5 Kasım 2021); Hüseyin Çelik, "Hürriyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/hurriyet--gazete (erişim tarihi: 5 Kasım 2021); Hüseyin Çelik,"Muhbir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/muhbir (erişim tarihi: 5 Kasım 2021).

Goel Cohen ve Nasıreddin Pervin gibi bazı araştırmacılar,[2] bu gazeteye de kısaca yer vermiştir. Dihhudâ gibi merkezi öneme sahip bir şahsiyetin, bazı araştırmacıların onun hayatını anlatmak için *Suruş* gazetesine bakmasına neden olduğunu da kaydetmek gerekiyor. Belkıs Soleymani, Kamyar Abedi ve Hoccetullah Asil gibi araştırmacılar bu kategoriye dahil edilebilir.[3] Ayrıca Thierry Zarcone ve Mohammed İsmail Redvani de bu gazeteyi birer makale kapsamında tanıtmıştır.[4] Aynı zamanda "İstanbul'da *Suruş* Gazetesi: Milliyetçi ve Modernist Gazeteciliğe Giriş" başlıklı bir makale de gazeteye milliyetçi ve modernleşmeci gazetecilik açısından yaklaşmaktadır.[5] *Suruş* gazetesinin mahiyetinin ve yer verdiği makalelerin içeriğinin daha iyi anlaşılması için *Sûr-i İsrafil* gazetesinin bilinmesi yararlı olabilir. Dihhudâ her iki gazetede de çok önemli bir rol oynağından Dihhudâ'nın gazetecilikteki bu ilk deneyimini —yani *Sûr-i İsrafil* için yaptığı çalışmaları— aktarmak, okuyucuya *Suruş*'un yayımlandığı dönemi ve özelliklerini bildirmek bakımından yardımcı olabilir. Bunun için de Sohrab Yezdani'nin kitabı, araştırmacıların *Suruş* gazetesindeki makalelerin içeriğini daha geniş bir perspektiften incelemesine yardımcı olabilir.[6]

II. Bir Bakışta *Suruş*

Suruş gazetesinin ilk sayısı 12 Cemaziye'l-Ahir 1327/30 Haziran 1909 Çarşamba günü ve haftalık olarak yayımlandı. Gazetenin yazıhanesi ve idare edildiği yer İstanbul'da Uzun Çarşı'daydı. Gazetenin abonelik fiyatı İran'da üç buçuk Tümen, İstanbul'da dört Mecidiye idi. Ali Ekber Dihhudâ genel müdürü ve editörüydü ve çok sayıda tanınmış yazar onunla çalışıyor, yazı veya çevirileri bu gazetenin çeşitli sayılarında yayımlanıyordu. Yahya Dovletabadi, Ahmet Ağayev, Hüseyin Daniş, Hüseyin Kazimzade ve bazı Siyasi İlimler Okulu (Medrese-i

---

[2] Goel Cohen, *Tarih-i Sansür der Matbu'at-i İran* [*İran Basınında Sansür Tarihi)*], Cild: 2 (Tehran: Agâh,1360), 503-505, 596-599; Nasıreddin Pervin, *Tarih-i Rûzname-negari-yi İraniyan ve Diger Parsi-nevisan* [*İranlıların ve Farsça Yazan Diğer Yazarların Gazetecilik Tarihi*], Cild: 1(Tehran: Merkez-i Neşr-i Daneşgahi, 1377), 696-710; Mohammed Sadr-Haşimi, *Tarih-i Cerâyed ve Mecellât-i İran* [*İran Gazete ve Dergi Tarihi*], Cild: 3 (İsfehan: Kemal, 1364), 34-35.

[3] Belkıs Soleymani, *Hemnevâ ba Morg-i Seher: Zendegi ve Şiir-i Ali Ekber Dihhudâ* [*Sabah Kuşu ile Hemnevâ: Ali Ekber Dihhudâ'nın Yaşamı ve Şiiri*] (Tehran: Sales, 1379); Kamyar Abedi, *Sûr-i İsrafil ve Ali Ekber Dihhudâ: Yek Berresi-yi Tarihi ve Edebi* [*Sûr-i İsrafil ve Ali Ekber Dihhudâ: Tarihi ve Edebi Bir İnceleme*] (Tehran: Ketab-i Nadir, 1379); Hoccetollah Asil, *Dihhudâ der Ofok-i Roşenfikri-yi İran: Pejûheşi der Sahetha-yi Gûnagûn-i Endişe-yi Dihhudâ* [*İran'ın Entelektüel Ufkunda Dihhudâ: Dihhudâ'nın Düşüncesinin Çeşitli Boyutlarına Dair Bir Çalışma*] (Tehran: Kevir, 1387).

[4] Mohammed İsmail Redvani, "*Suruş-i Rum ve Suruş-i Rey*" [*Suruş-ı Rum ve Suruş-ı Rey*], *Âyende* 5: 7-9 (1358), 501-505; Thierry Zarcone, "Ali Akbar Dihkhuda et le Journal Surush d'Istanbul (Juin-November 1909)", içinde Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr, der. *Les Iraniens d'Istanbul* (Paris ve İstanbul: Institut Français de Recherche, 1993), 243-251.

[5] Turan Tulabi, "*Suruş*-i İstanbol: Pişderamedi ber Rûzname-negari-yi Melli-gerayâne ve Teceddod-hah" ["İstanbul'da *Suruş*: Milliyetçi ve Modernist Gazeteciliğe Giriş"], *Pejûheşhâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 97-114.

[6] Sohrab Yezdani, *Sûr-i İsrafil: Name-yi Azadi* [*Sûr-i İsrafil: Özgürlük Mektubu*] (Tehran: Neşr-i Ney, 1386).

سروش
۱۳۲۷

Suruş'un 30 Haziran 1909 tarihinde yayınlanan ilk sayısının ilk sayfası

Ulûm-i Siyasi) mezunları bu gazetenin yazarları arasındaydı. *Suruş* aynı zamanda İran'dan bazı telgraflara da sayfalarında yer vermekteydi. Son sayısı 10 Zilkade 1327/23 Teşrin-i Sani 1909'da yayımlandı.

Dihhudâ, *Suruş* gazetesinin ilk sayısında, bu gazetenin İstanbul'da yayımlanmasını doğal olarak etkileyen iki önemli noktaya değinmiştir. Birincisi, İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel ve coğrafi bağlantı; ikincisi, Osmanlı II. Meşrutiyeti'nden sonraki elverişli koşullar idi.[7] Genç Türkler, Sultan II. Abdülhamid'e (1876-1909) direniş sonucunda otuz yıl sonra Osmanlı Meşrutiyeti'ni yeniden canlandırdığında İstanbul'da İranlı meşrutiyetçilerin hedeflerine doğru ilerleyebileceği daha iyi koşullar oluşmuştu.[8] İstanbul'un münasip ortamı, bu gazetenin orada yerleşerek *Ahter*, *Şems* ve *Hâver* gazeteleri gibi İstanbul'daki Farsça gazeteciliği daha verimli bir hale getirmesini sağladı.[9]

III. *Sûr-i İsrafil*'den *Suruş*'a Ali Ekber Dihhudâ

Suruş gazetesi, Ali Ekber Dihhudâ'nın ilk gazetecilik deneyimi değildi zira daha önce *Sûr-i İsrafil* gazetesinin yayınında da aktif bir şekilde yer almıştı. Dolayısıyla *Suruş*'un mahiyetini daha iyi anlamak için bu gazete ile *Sûr-i İsrafil* gazetesi arasında bir karşılaştırma yapmak yerinde görünmektedir. *Sûr-i İsrafil*'in ilk sayısı, Mirza Cihangir Han-ı Şirazi ve Mirza Kasım Han-ı Tebrizi'nin çabaları ve Dihhudâ'nın işbirliği sonucunda 17 Rebi'ül-Ahir 1325/30 Mayıs 1907'de yayımlandı. Gazete birçok aksilikle karşı karşıya kaldı ancak yine de yöneticileri iki ilkeyi gözardı etmedi: birincisi, Meşrutiyet'in temellerini güçlendirme ve istibdada karşı çıkma zarureti; ikincisi, uzun süredir devam eden tarihsel acılarından ve Kaçar iktidar yapısının verimsizliğinden acı çeken halkın, özellikle de alt sınıfla-

[7] *Suruş*, Sayı: 1 (12 Cemaziye'l-Ahir 1327), 1.

[8] Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feroz Ahmad, "The Young Ottoman Revolution", *Journal of Contemporary History* 3: 3 (Jul., 1968), 19-36.

[9] İstanbul'daki bazı Farsça gazeteler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Rahim Reisniya, *İran ve Osmani der Astane-yi Karn-i Bistom* [*Yirminci Yüzyılın Arifesinde İran ve Osmanlı*], Cild: 1 (Tebriz: Enteşârât-ı Setûde,1374), 419-521; Nasrollah Salehi, "Ufûl-i *Ahter* ve Tulû-i *Şems* der İstanbul" [*İstanbul'da Ahter'in Batışı ve Şems'in Doğuşu*], *Peyam-i Beharistan* 7 (1389), 895-907.

rın haklarının savunulması. *Sûr-i İsrafil*'in ilk sayısından itibaren bu ana hatların belirginleşmesiyle gazetenin editörleri, "Meşrutiyet'in anlamını tamamlamak, Meclis-i Şûra-yı Milli'ye destek vermek ve köylüler, zayıflar, fakirler ve mazlumlara yardım için "nihai adım"a kadar direneceklerini ilan ettiler. Aynı sayıda "işçilerin isyanı" ile ilgili haber yayımlandı ve Dihhudâ'nın yaratıcılığının ürünü olan "Çerend û Perend" başlıklı sütunda alt sınıfların haklarına dikkat edilmesi zarureti vurgulandı.[10] İkinci sayı için kaleme aldığı başyazısında da Dihhudâ yöneticilerin alt sınıflara reva gördüğü zulme işaret ederek dalkavukluğu ve ağaların çiftçileri sömürmesini eleştirdi. *Sûr-i İsrafil*, hükümet yapısına getirdiği eleştiri; siyasi şahsiyetlere, rüşvet ve fesat olaylarına karşı açık sözlülüğü ile "Çerend û Perend" başlıklı sütunu yayımlaması gibi sebeplerle hükümetin baskısına maruz kaldı ancak yine de eleştirilerine devam etti.[11]

Sûr-i İsrafil İran'ın farklı bölgelerinden gelen ve yöneticilerin eziyeti, rüşvet ve vergiler, insanların mülklerinin gasp edilmesi, tahıl istifçiliği ve benzeri konulardaki şikayet mektuplarını da yayımlamaktaydı. Kirman, Kum, Kazvin ve İran'ın başka şehirlerinin ahalisi de bu gazeteden medet ummakta ve yöneticiden, naiplerden ve bekçilerden Allah'a sığınılması gerektiğini bildiren mektuplar göndermekteydi.[12] Dihhudâ da, "Çerend û Perend" adlı sütunda kendine özgü kalemi ve yeni üslubuyla yöneticilerin zulüm ve baskısına dikkat çekti.[13] Aynı sütunda, *Deho* imzasıyla, Asıf'ul-Dovle ve Kuçan Kızları'nın yönetimi konusuna da değindi.[14] Dihhudâ, bu sütunu, ağaların köylülere yönelmiş zulmüne saldırmak ve yöneticilerin köylülerin buğday gibi ürünlerini bile onlara nasıl bırakmadığını göstermek için kullandı.[15] "Çerend û Perend" sütununun bir başka yazısında Mirza Ağa Han Kirmani, Şeyh Ahmed Ruhi ve Hacı Mirza Hasan Han-ı Hayber'ul-Mülk gibi kişilerin ölümüne yol açan dahili istibdada çeşitli düzeylerde saldırdı. Aynı zamanda Osmanlı hükümetinin Urmiye sınırına saldırmasındaki eylemleri dahil olmak üzere, yabancı devletlerin politikalarının eleştirisine de yer verdi.[16] *Sûr-i İsrafil*'in diğer sayılarında da halk tarafından gönderilen ve egemenlere, yöneticilere ve onların astlarına yönelik şikayetlere yer veren çok sayıda mektup yayımlandı.

---

[10] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 1 (17 Rebi'ül-Ahir 1325/30 Mayıs 1907), 1-7.
[11] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 2 (24 Rebi'ül-Ahir 1325/6 Haziran 1907), 7-9.
[12] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 13 (3 Şaban 1325/11 Eylül 1907), 4.
[13] Bu örnekler için bkz: *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 3 (1 Cemaziye'l-Evvel 1325/12 Haziran 1907), 4-5, 7; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 5 (15 Cemaziye'l-Evvel 1325/26 Haziran 1907), 6; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 4 (8 Cemaziye'l-Evvel 1325/19 Haziran 1907), 8; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 6 (22 Cemaziye'l-Evvel 1325/3 Temmuz 1907), 3, 5-6; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 14 (10 Şaban 1325/18 Eylül 1927), 5-6. Kirman'dan gelen bir mektubun yayınlanması, Kirman yöneticisi Fermanferma'nın itiraz etmesine neden oldu ve *Sûr-i İsrafil* ona ciddi bir yanıt verdi.
[14] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 6 (22 Cemaziye'l-Evvel 1325/3 Temmuz 1907), 8. Kuçan Kızları hakkında bilgi için bkz: Efsane Necmabadi, *Hikayet-i Dohteran-i Kuçan: ez Yad Refte-hâ-yi İnkılab-i Meşrute* [*Kuçan Kızları'nın Hikayesi: Meşrutiyet Devrimi'nin Unutulmuşları*] (Sued [İsveç]: Baran, 1995).
[15] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 7-8 (21 Cemaziye'l-Ahir 1325/1 Ağustos 1907), 16.
[16] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 11 (12 Recep 1325/21 Ağustos 1907), 8; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 13 (3 Şaban 1325/11 Eylül 1907), 7-8; *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 14 (10 Şaban 1325/18 Eylül 1907), 7.

Tahran'ın fethinden sonra Mirza Cihangir Han-ı Şirazi'nin başına gelen kader, iktidarın katı merkezinin onların yaptıklarından memnun olmadığını gösteriyordu. Meclis'in bombalanarak kapatılmasının ardından Dihhudâ İsviçre'ye gitti ve kısa bir süre sonra 1 Muharrem 1327/23 Ocak 1909 tarihinde Yverdon'da *Sûr-i İsrafil*'in ilk sayısını çıkardı. Bu sayıda, şimdi "dünyanın bir inziva köşesinde" bulunan Dihhudâ, "hürriyet yolunun şehitlerinin temiz kanının intikamını almaktan ve Daryuş ve Erdeşir şahlıklarının harabelerini onarmaktan" söz etti.[17] Dihhudâ'nın sözleri artık intikam amaçlıydı ve İranlıların atalarının topraklarının harabelerini korumak için adım atacaktı. İsviçre'de yayımlanan *Sûr-i İsrafil*'in son sayısında Dihhudâ, arkadaşı için, kendi ünlü şiiri "Ölü Mumu Hatırla"'yı yayımladı.[18] Bu henüz yolun başlangıcıydı. Kaybedilen yoldaşlar ve daha da önemlisi cansız Meşrutiyet ve İran için yeniden yazmaya koyulacaktı. Ancak İsviçre'deki yaşam da Dihhudâ'yı oldukça zorladı. Oradan İran'a gönderdiği mektuplar tam bir acıdan bahsediyordu.[19] Dolayısıyla orada yaşamını ve gazeteciliğini sürdürmesi artık mümkün görünmüyordu. Dihhudâ buradan ayrılıp İstanbul'da yaşayan İranlıların desteğine güvenerek, İran için ve Meşrutiyet'i yeniden canlandırmak amacıyla yazmak için daha fazla imkanın bulunduğu İstanbul'a gitti.

Suruş gazetesinin içeriği incelendiğinde *Sûr-i İsrafil* gazetesinden farkları ortaya çıkar. Elbette *Sûr-i İsrafil*'in bazı makalelerinin yazarının Dihhudâ mı yoksa Mirza Cihangir Han mı olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Ancak bu gazetenin onların oynadığı rolün ve yaptığı işbirliğinin sonucunda ortaya çıktığı gözardı edilmemelidir.[20] İki gazete arasındaki farklar birkaç eksende incelenebilir. İlk olarak, Kaçar iktidar yapısı *Sûr-i İsrafil* gazetesinde eleştiri konusu edilmekteydi. Çeşitli siyasal ve sosyal olaylar eleştiriliyordu, sosyal adalet gazete yöneticilerinin hedeflerinden biriydi ve bu gazetede toplumsal güçlükler açıkça görülüyordu. Ancak eyalet ve vilayet valilerinin davranışları ve astlarına verdiği zarara dikkat etme ihtiyacı, gazete yöneticilerinin ve doğal olarak Dihhudâ'nın gözden uzak tutabileceği bir konu değildi. Şehzadeler, eyalet ve vilayetlerin yöneticileri, büyük arazi sahipleri ve eski iktidar düzeninin diğer üyelerinin büyük bir kısmı, *Sûr-i İsrafil* tarafından eleştirilip yerilmekteydi. İkincisi, *Sûr-i İsrafil* aynı zamanda toplumun ve toplumda mevcut geleneklerin eleştirisi üzerinde de duruyordu. Hurafeler, cehalet ve yaygın inançlar üzerinde dü-

[17] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 1 [Yverdon] (1 Muharrem 1327/23 Ocak 1909), 1.

[18] *Sûr-i İsrafil*, Sayı: 2 [Yverdon] (15 Muharrem 1327 / 6 Şubat 1909), 4-5.

[19] İrec Efşar, Dihhudâ'nın İsviçre'deki durumuyla ilgili birkaç belge yayımladı: İrec Efşar, "Do Neveşte-yi Diger ez Dihhodâ" ["*Dihhudâ'nın İki Yazısı*"], *Âyende* 10-11 (Dey ve Behmen 1362), 791-793; İrec Efşar, "Mobarezat-i Dihhudâ ve Yârâneş Aleyhi Mohammed Ali Şah der Orupa 1" ["Dihhudâ ve Arkadaşlarının Avrupa'da Muhammed Ali Şah'a Karşı Mücadeleleri 1"], *Negin* 167 (Hordad 1358), 23-34; İrec Efşar, "Mobarezat-i Dihhudâ ve Yârâneş Aleyhi Mohammed Ali Şah der Orupa 2" ["Dihhudâ ve Arkadaşlarının Avrupa'da Muhammed Ali Şah'a Karşı Mücadeleleri 2"], *Negin* 168 (Tir 1358), 28-34; İrec Efşar, "Name-yi Taze-yabî ez Dihhudâ" ["Dihhudâ'nın Yeni Bulunan Bir Mektubu"], *Âyende* 15 (Dey ve İsfend 1368), 803-806.

[20] Yezdani, *Sûr-i İsrafil: Name-yi Azadi*, 73.

şünme eksikliği, gazete editörlerinin ele aldığı konulardan bazılarıydı. Toplumu değiştirmek için sadece iktidar sahipleriyle değil, toplumla da uğraşmaları gerektiğini biliyorlardı. Bu nedenle bu konu da onların ilgilerinin odağında yer almaktaydı.[21]

Suruş ise farklı bir dönemde yayımlanıyordu. Dihhudâ'nın *Sûr-i İsrafil* tarzından *Suruş* tarzına geçmesinde Meşrutiyet deneyiminin yeri ve önemi gözardı edilemez. İran Meşrutiyeti ve ilk Meclis-i Şûra-yı Milli tecrübesi, *Suruş*'un birçok sayısında, özellikle Rusya'ya yönelen açık bir yabancı düşmanlığı tutumuna sahip olmasına yol açmıştır. Bu konu birçok sayıda görülebilmektedir. Bu nedenle, milliyetçilik anlayışı bu gazetenin ana özelliklerinden birisidir.[22] *Sûr-i İsrafil* gazetesinde, Dihhudâ da dahil olmak üzere, yöneticilerin temel endişelerinden biri insanların hayatlarını ve sosyal acılarını haber yapmak iken *Suruş* gazetesinde, başta Rusya olmak üzere yabancılara karşı durmak ve İran'ın bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruma zarureti ana kaygılardan birisidir. Bu değişim, Dihhudâ'nın da içinde yer aldığı Meşrutiyet olaylarından kaynaklanmaktaydı. Meşrutiyet'in üzücü sonuna ve arkadaşı ve meslektaşı olan Mirza Cihangir Han-ı Şirazi'nin öldürülmesine tanık olmuştu. Meclis, Rusların toplarıyla çökmüş, Meşrutiyet kavramının yanında belki İran'ı canlandırma umutları da silikleşmişti. Bunlara, Dihhudâ'nın İsviçre'de yaşadığı ve ona daha da fazla acı çektiren deneyimi de eklenmelidir. Vatandan uzak olmak, yoksulluktan kaynaklanan sıkıntı ve dertlerle bazı ailevi sorunlar onu daha da zor duruma sokmuştu. Bunlar, *Sûr-i İsrafil*'in Dihhudâ'sının, umutlarını, İran'ın varlığını muhafaza etmesini ve tehlikeleri atlatabilmesini sağlayabilecek bir hükümete bağlayacak olan *Suruş*'un Dihhudâ'sında görünmesini sağladı. *Suruş* gazetesi İran'da yayınlanmıyordu ve yazarları, İran Meşrutiyeti çıkmaza girmişken Meşrutiyet'i canlandırmanın ve tabii ki İran'ın bağımsızlığını korumanın bir yolunu arıyorlardı. Dihhudâ da artık alt sınıflarla uyum içinde "Çerend û Perend" gibi bir sütunda yazıp düşünebilen bir Dihhudâ değildi. Zaman, İran'ı savunma ve milliyetçilik söyleminin hakim olma zamanıydı.

Elbette, Dihhudâ'nın *Sûr-i İsrafil* ve *Suruş*'taki deneyiminin karşılaştırmalı bir analizi her iki gazetenin yayınlandığı bağlamın daha derinlikli bir incelemesini gerektirmektedir. İran tarihinin iki farklı döneminde yayınlanmalarının yanında bu iki gazetenin yazarları da aynı değildi ve farklı koşullarda yazıyorlardı. Bu çalışma, bu iki gazetenin karşılaştırmalı bir incelemesini yapma iddiasında değildir; sadece *Suruş* gazetesinin içeriğini anlamak için daha iyi bir zemin sağlamak amacıyla bu iki gazetenin özellikleri hakkında bazı genel noktalar sunulmuştur. *Suruş*, toplumsal güçlükler ve bunları takip etme ihtiyacının artık ana endişe olmadığı bir akımı ve dönemi temsil etmektedir. Bu anlamda, çalışmanın devamında sunulduğu üzere, *Suruş* gazetesinin içeriğini üç eksende incelemek mümkündür.

---

[21] Yezdani, *Sûr-i İsrafil: Name-yi Azadi*, 80-81, 171-175, 191-196.

[22] Bu konu hakkında bilgi için bkz: Tulabi, "*Suruş*-i İstanbol: Pişderamedi ber Rûznamenegari-yi Melli-gerayâne ve Teceddod-hah".

IV. Meşrutiyet Kavramının ve Anayasal Hakların Korunması

Dilsizlerin dilini bilensin
Kanadı kırık gönüllerin halini bilensin[23]
Yanık göğsümden seslensem, duyarsın,
Konuşmazsam, dilsizlerin dilini bilirsin.[24]

Suruş gazetesi, Segat'ul-İslam Tebrizi'nin *Lâlân Risalesi*'ni ve İran'ın St. Petersburg Büyükelçiliği'nin ikinci mübaşiri Mirza Abdullah Han'ın yazıp çevirdiği *Anayasal Hakların İlkeleri*'ni farklı sayıların dipnotunda yayımlamak suretiyle Kısa İstibdat Dönemi'nde, Tahran'ın fethi ve İkinci Meclis-i Şûra-yı Milli'nin kurulması arifesinde Meşrutiyet kavramını savunmaya gayret etti. Aslında Dihhudâ bunu yaparak Meşrutiyet Devrimi esnasında Meşrutiyet'e ve anayasal haklara ilişkin konuları canlı tutmaya çalışıyordu. *Lâlân Risalesi*, Meşrutiyetçi ulemadan birinin Meşrutiyet konularını şerh etme girişimiydi. *Suruş* gazetesindeki makalelerin içeriği incelendiğinde bunların bazı yönleriyle *Lâlân Risalesi*'nin içeriği ile uyumlu olduğu görülmektedir. Segat'ul-İslam Tebrizi bu risalesinde "devletin meşrutileşmesinin, monarşiyi kısıtlamanın ve istibdadı yasaklamanın" zaruretini vurgulamıştır. Ayrıca "merkezi iktidarın meşrutileştirilmesi ve sınırlandırılması"nı ve "istibdadın elinin kesilmesi"ni, yabancı egemenliği olmadan yürütülebilecek bir yola geri dönmenin tek çaresi olarak görmektedir. Segat'ul-İslam'ın defalarca söylediği şey, kafirlerin İslam topraklarına hakim olmasını engellemeye çalışmak zarureti olmasına rağmen o yine de bunu hükümetin meşrutileştirilmesinde aramakta ve istibdadı sınırlandırarak ve meşruti hükümet aracılığıyla gümrük, devletin mükerrer borçlanması ve mevcut huzursuzluk ve güvensizlik gibi meseleler için bir yol bulmaya çalışmaktadır. Segat'ul-İslam'ın görüşünü daha iyi anlamak için risalesinin bir bölümüne burada yer vermek uygun görünmektedir:

> Fiziksel cihat yapalım demiyoruz, ruhani cihat yapmalıyız ve büyük cihat yapalım ki gelecekte bağımsızlığımızı koruyalım, dini ve milli namusumuzu koruyalım. Hükümeti meşrutileştirmekten başka bir yol var mıdır? Ve bu büyük sel, Meşrutiyet sığınağından başka bir yolla durdurulabilir mi?[25]

Dihhudâ'nın *Suruş* gazetesini çıkarmaya çalıştığı ortamda bir kez daha Meşrutiyet ve istibdadi düzenin sınırlandırılması hakkında konuşma ihtiyacı doğmuştu. Bu kez de Muhammed Ali Şah'ın istibdadı Meşrutiyet'e karşı açıkça kendini göstermişti. Dolayısıyla durumu iyileştirmek için "meşrutileşmekten başka" bir yol görmeyen bu risalenin yayınlanmasının Dihhudâ için bilinçli ve anlamlı olduğu açıktır. Dihhudâ bu kez İstanbul'da Meşrutiyet'i savunmak pe-

---

[23] Bu rubai, Ebu Said Ebu'l-Hayr'a ait olup şu versiyonu da bulunmaktadır: "Âni to ki hal-i dil-i nâlân dani" ["Şikayetçi gönüllerin halini bilensin"]: Rıza Masumi, yay. haz. *Arifânehâ* [*Arifaneler*] (Tehran: Enteşârât-i Behare, 1364), 81.

[24] Segat'ul-İslam Tebrizi'nin *Risale-yi Lâlân* adlı eseri, Ebu Said Ebu'l-Hayr'ın bu rubaisi ile başlamıştır.

[25] Risalenin metni hakkında bilgi edinmek için bkz. Segatu'l-İslam Tebrizi, *Risale-yi Lâlân* [*Dilsizler Risalesi*] yay. haz. Gulamhoseyn Zergerinejad, *Resayel-i Meşrutiyet* [*Meşrutiyet Risaleleri*] (Tehran: Enteşârât-i Moessese-yi Tahkikat ve Tovsee-yi Ulûm-i Ensani, 1390), 365-401.

şindeydi. Durum da değişmekteydi. *Suruş* gazetesi Tebriz ile ilgili haberler yayınlıyordu. İran'daki durumun farkındalardı ve *Suruş*'un ilk sayısı da zaten Tahran'ın fethinden yaklaşık on gün önce yayınlanmıştı. Gazete, daha ilk sayılardan itibaren fatihlerin Tahran'ı kazandığı haberini yayınlıyordu. Bu nedenle Meşrutiyet ve anayasal haklar kavramının yeniden ele alınması ve düşünülmesi zarureti ortaya çıkmaktaydı.

Dihhudâ, *Suruş*'un sonraki sayılarının dipnotunda, St. Petersburg'daki İran Büyükelçiliği'nin ikinci mübaşiri ve Siyasi İlimler Okulu öğrencisi, Mirza Abdullah Han'ın *Anayasal Hakların İlkeleri*'nin çevirisine de yer verdi. Belli ki bu kitap Mirza Abdullah Han'ın kendisinin bir çabası ve büyük kısmı ile *René Foignet*'in[26] kitabının çevirisiydi. Bu risalede devlet, millet, saltanat ve cumhuriyeti de içeren hükümet biçimlerinin tanımı gibi konular ele alınmaktadır. Yazar ABD, İsviçre ve Almanya'daki yasama deneyimlerini inceledikten sonra Fransa'ya odaklanmış ve ardından da ulusal egemenliğe bir bölüm ayırmıştı. Ulusal egemenlik, şu şekilde tanımlanmaktadır: "Devletin tüm yetkilerinin milletten kaynaklandığının kabul edildiği bir ilkedir."[27] Böylece Dihhudâ, hükümet türleri ve ulusal egemenlik hakkına ilişkin tartışmalara bir kez daha ortam hazırlamış, Meşrutiyet'te yaşanan kesintinin ardından İran Meşrutiyeti'ne yeni bir hayat vermeye dönük bir çaba içerisine girmiştir.

V. İran'ın Bağımsızlığını ve Bütünlüğünü Savunmak

İran'ın ondokuzuncu yüzyıldaki uluslararası ilişkiler deneyimi, Meşrutiyet Devrimi'nden sonra İran'ın bağımsızlığını koruma zarureti için zemin hazırladı. Meşrutiyet Devrimi'nin İran'ın bağımsızlığına doğru ilerleyebilmesi ve ulusal egemenliği güçlendirmesi bekleniyordu.[28] Nitekim Meşrutiyet'in Kanun-ı Esasi'sinin bazı ilkeleri, dış ilişkilerde belirli mekanizmaların tayin edilmesini ve Milli Şûra Meclisi'nin yabancılara imtiyaz devrini denetlemesinin zaruretini de açıkça vurgulamaktaydı. Ancak Rusya ile İngiltere arasında İran'ın bölünmesi konusundaki anlaşma, Rusya'nın İran Meşrutiyeti'ne apaçık bir şekilde karşı koyması, Meşrutiyet'in ve Meclis-i Şûra-yı Milli'nin ortadan kaldırılması İran'ın bağımsızlığına yönelik tehdit konusunda Dihhudâ gibi şahsiyetleri daha da çok korkuttu.[29] *Suruş*'un yazılarının içeriği, Dihhudâ'nın bu konuda duyduğu korkuyu gözler önüne sermektedir. *Suruş* gazetesinde bahsedilen merkezi konulardan biri, Birinci Meclis-i Şûra-yı Milli'nin ömrünün son bulmasındaki apaçık varlığı göz

---

[26] Yazarın adı gazetede *Rornè Foignet* olarak geçmektedir. Bkz: *Suruş*, Sayı: 8 (12 Ramazan 1327/27 Eylül 1909), 2.

[27] *Suruş*, Sayı: 9 (20 Ramazan 1327/5 Ekim 1909), 2-5.

[28] Örneğin, bkz. Mohammed Mehdi Şerif Kaşani, *Vaki'at-i İttifakiye der Rûzigâr* [*Geçmiş Zamanın Olayları*], Cild: 1. yay. haz. Mensure Ettehadiye ve Sirus Sa'advendiyan (Tehran: Neşr-i Tarih-i İran, 1362), 43, 62.

[29] Birinci Millet Meclisi'nin dağılmasında etkili olan iç ve dış etkenlerin payı hakkında bilgi için, bkz. Sohrab Yezdani, *Kûdetahâ-yi İran* [*İran'ın Darbeleri*] (Tehran: Neşr-i Mahi, 1395).

önüne alındığında daha çok Rusya'ya odaklanmış, yabancı devletlerin İran'daki politikalarına yönelik bir eleştiridir. İlk sayılardan itibaren bu gazetede "ondokuzuncu yüzyılda Asya'da Rusya ve İngiltere arasındaki rekabet" ile ilgili makaleler kaleme alındı. Bir sonraki sayıda da devam eden bu makale, İran'daki iktisadi nüfuz da dahil olmak üzere bu ülkelerin nüfuzunun genişlemesini incelemektedir.[30] *Suruş*'un ikinci sayısında çıkan ve "Rus Sû-i Kastı [Kötü Niyeti] Hangi Millete Yönelik?" başlığını taşıyan ve Dihhudâ tarafından yazılan başyazısı, yabancı müdahalesi konusundaki ciddi endişeleri göstermektedir. Gazetenin aynı sayısında Yahya Dovletabadi'nin bu konu ile ilgili olarak "İran, İranlıların Hakkıdır" başlıklı bir makalesine de yer verildi. Yine aynı sayıda İstanbul'da yaşayan bir İranlı tarafından yazıldığı anlaşılan bir şiir yayımlandı. Rusya'ya hitaben kaleme alınan bu şiir, "Ey Rus, Kavus'un subayı ile oyun oynama" dizesiyle başlamaktadır. Gazetenin üçüncü sayısında da "Rus ve İngiliz Müdahalesi" başlıklı bir makale yayınlandı. Dihhudâ'nın, bu görüşleri ile gazetede Rus mallarının boykot edilmesinden bile bahsetmesi şaşırtıcı değildir.[31] İran'daki İngiliz politikalarına atıfta bulunulmasına rağmen *Suruş*'un makalelerinin çoğu Rusya'nın İran'daki bariz varlı-

سروش
۱۳۲۷

Dihhudâ'nın yabancıların müdahalesi konusundaki ciddi endişelerini gösteren "Rus Su-i Kastı Hangi Millete Yönelik?" başlıklı başyazısının yer aldığı *Suruş*'un ikinci sayısından (7 Temmuz 1909).

Aynı sayıda Yahya Dovletabadi'nin bu konu ile ilgili olarak "İran, İranlıların Hakkıdır" başlıklı makalesi

[30] *Suruş*, Sayı: 1 (12 Cemaziye'l-Ahir 1327/30 Haziran 1909), 4-5; *Suruş*, Sayı: 3 (25 Cemaziye'l-Ahir 1325/10 Kasım 1909), 7-8; *Suruş*, Sayı: 4 (3 Recep 1327/21 Temmuz 1909), 8.

[31] *Suruş*, Sayı: 4 (3 Recep 1327/21 Temmuz 1909), 1-2.

ğına odaklanmaktadır. Rusya'nın ve İran'a yönelmiş siyasi ve askeri saldırganlığın yanında çeşitli makalelerin yazarları bu devletle ilişkisi olan siyasi şahsiyetlere de sık sık yer vermektedir.[32] Bu nedenle, *Suruş* gazetesinin de öne çıkan bir odak olarak yabancı devletlerin, özellikle Rusya ve İngiltere'nin İran'daki politikalarının bir eleştirisi olduğu kaydedilmelidir.

VI. Meşrutiyet Üzerine Düşünme

Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Sultan II. Abdülhamid'in emriyle kapatılmasından sonra İstanbul'da Meşrutiyet ve Meclis kurumunun yeniden canlandırılması otuz yıl sürdü. *Ahter* gazetesinin bir zamanlar Türklerin Meşrutiyet ve Meclis kurumundaki ilk deneyimlerine dair haberler yayımlaması gibi,[33] şimdi de Meşrutiyet'in ve Meclis'in İstanbul'daki Osmanlı siyasi yapısına geri dönüşüne tanıklık etmekte olan Dihhudâ İran Meşrutiyeti'ni yeniden canlandırmak için ümitvar olabilirdi. Dolayısıyla Meşrutiyet'in yeniden canlandırılmasından sonraki durum üzerine düşünmek icap ediyordu. Bunun için zaruri noktalardan biri de İran'ın içinde bulunduğu durumu ve krizden çıkmasının yollarını düşünmekti.

İran'ın gerilemesi üzerine düşünme ihtiyacı Kaçar döneminden itibaren ciddi bir şekilde gelişme gösteren konulardan biriydi. Nasıreddin Şah'ın saltanatından bu yana düşünürlerin bir kısmı ellerinde bulunan bir dizi araçla İran'daki durumu ve İran'ın gerilemesinin nedenleri üzerinde düşünmeye çalıştı. Böyle bir çabanın sonucu, otoriter yönetimi inceleyen risale, gazete, seyahatname ve bazı eleştirel metinlerin yazılması oldu.[34]

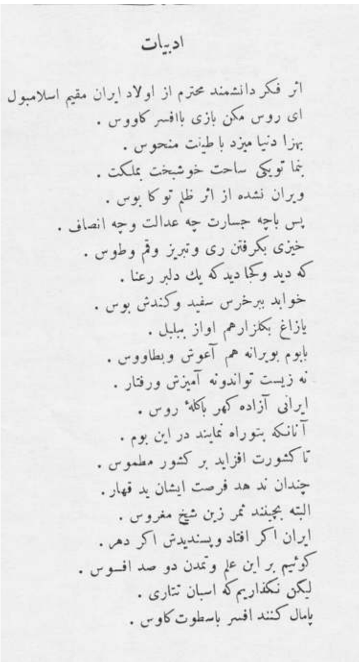
ادبیات

اثر فکر دانشمند محترم از اولاد ایران مقیم اسلامبول

ای روس مکن بازی باافسر کاووس .
بهزا دنیا میزد با طینت منحوس .
بنما تو یکی ساحت خوشبخت بملکت .
ویران نشده از اثر ظلم تو کابوس .
پس باچه جسارت چه عدالت وچه انصاف .
خیزی بگرفتن ری وتبریز وقم وطوس .
که دید وکجا دید که یك دلبر رعنا .
خوابد ببرخرس سفید وکندش بوس .
یازاغ بگذارهم اواز ببلبل .
بابوم بویرانه هم آغوش وبطاووس .
نه زیست تواندونه آمیزش ورفتار .
ایرانی آزاده کهر باکله' روس .
آنانکه بتوراه نمایند در این بوم .
تا کشورت افزاید بر کشور مطموس .
چندان نه دهد فرصت ایشان ید قهار .
البته بچینند ثمر زین شیخ مغروس .
ایران اگر افتاد وپسندیدش اگر دهر .
گوئیم بر این علم وتمدن دو صد افسوس .
لیکن نگذاریم که اسبان تتاری .
پامال کنند افسر باسطوت کاوس .

Suruş'un ikinci saysının "Edebiyat" sütununda İstanbul'da yaşayan bir İranlı tarafından yazıldığı anlaşılan ve "Ey Rus, Kavus'un subayı ile oyun oynama" dizesiyle başlayan şiir.

[32] *Suruş*, Sayı: 4 (3 Recep 1327/21 Temmuz 1909) 4; *Suruş*, Sayı: 11 (5 Şevval 1327/20 Ekim 1909), 2; *Suruş*, Sayı: 9 (20 Ramazan 1327/5 Ekim 1909), 1-3, 8-9; *Suruş*, Sayı: 13 (26 Şevval 1327/10 Kasım 1909), 1-2.

[33] Örneğin, bkz. *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 4 (23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877); *Ahter*, Yıl: 3, Sayı: 14 (9 Rebi'ül-Evvel 1294/24 Mart 1877).

[34] İran'ın gerilemesi hakkında çeşitli düşünürlerin görüşleri hakkında bilgi için, bkz. Daryuş Rahmaniyan, *Tarih-i İllet-şinasi-yi İnhitat ve Akeb-mandegi-yi İraniyan ve Moselmanan: Tarihi ez Agaz-i Dovre-yi Kaçar ta Payan-i Dovre-yi Pehlevi* [*İranlıların ve Müslümanların Çöküş ve Gerikalmış-*

Meclis-i Şûra-yı Milli'nin çöküşü ve Dihhudâ'nın bazı yakın arkadaşları da dahil olmak üzere bazı siyasi aktivistlerin ortadan kalkmasıyla sonuçlanan Meşrutiyet tecrübesi, onun ve bu gazetedeki diğer yazarların İran'ın vaziyeti için bir çözüm önerebilmek için İran'daki durum hakkında düşünmeye çalışmasına neden oldu. İran'ın durumu üzerine düşünmek suretiyle Meşrutiyet için daha iyi bir yol bulma konusunda umut beslemekteydiler. Tebriz halkının direnişi sayesinde Meşrutiyet'in ihyası için daha fazla umut doğdu. *Suruş*'un ilk sayısında gazetenin bu konudaki taleplerini daha baştan göstermek amacıyla "Vekilliğin Şartları Nedir?" başlıklı bir makale yayımlandı. İlginç bir şekilde, aynı sayıda "Temsilcilerin Seçimi Hakkında" başlıklı başka bir makale de yayınlandı.[35] Örneğin, vekillik koşulları ile ilgili konuları gündeme getirmek ve hatta "İran Milleti Kader Kalemini Kime Emanet Edecek?"[36] makalesinde olduğu gibi, güvenilir siyasi isimlerin bir listesini sunmak *Suruş*'un bu amaçla attığı adımlardandı. *Suruş* gazetesinin ilk sayılarının yayınlanmasıyla eşzamanlı olarak Tahran fethedildi ve bu yeni dönemin başlangıcının bir gereği de çeşitli meseleler üzerinde düşünmekti. Dovletabadi'nin "Mazlumun Zalim Üzerindeki Günü, Zalimin Mazlum Üzerindeki Gününden Daha Şiddetlidir" Arapça başlıklı yazısında,[37] İran'ın meselelerinin iki yönü üzerinde durulmaktadır. Dovletabadi, önce İran uygarlığının geçmişine ve İran'ın gerilemesinin nedeni hakkındaki düşüncesine yer verdi. Makalesinin sonunda ise İran'ın mevcut krizi atlatmasını sağlayacağına inandığı çözümleri dile getirdi. Bu makalelerde İran'ın geçmişine ve tarihi övünçlerine yapılan atıflar, yazarların İran'ı içinde bulunduğu zor durumu atlatabilecek kapasitede gördüğünü göstermesi hasebiyle dikkat çekicidir. Bu gazetede "İzmir'de Yaşayan Bütün İranlılara Bildiri" başlığıyla yayınlanan makalenin ilk kısmından yapılan şu alıntı, döneme hakim olan söylemi yansıtmaktadır:

> Sevgili yurttaşlarım ve gayret sahibi kardeşlerim! Bugün altı bin yıllık vatanımız tehlikede ve kavmimizin [*kavmiyyet*] bağımsızlığı sarsılmaktadır. Hanif dini İslam tehlikede; yegâne maşukumuz İran elden gidiyor. Özgürlüğümüzün yakında esarete dönüşmesine, Buhara ve Semerkant halkı gibi başkalarına karşı alçak duruma düşmemize az kaldı.

Hüseyin Daneş'in "İran Devrimi'ni Yapmak" ve Dovletabadi'nin "İran'a Ne Olacak?"[38] başlıklı iki makalesinde de İran'ın karşısında bulunduğu zorluklar ele alınmış olup özellikle Tahran'ın fethinden sonraki yeni koşullarda İran'ın durumunun nereye varacağı hakkında düşünceler öne sürülmüştür. Bu makalelerde, Rus müdahalelerinin yanı sıra yabancı güçlere bağlı siyasi şahsiyetlerin varlığı gibi zorluklara değinilirken İran'daki durum incelenmiş ve yazarlar böylece kendi paylarına İran'ın içinde bulunduğu buhran üzerinde düşünme çabasında olmuştur. Böylece, Dihhudâ ve arkadaşlarının, *Suruş*'un sayfalarında yayınladıkları

---

lığının Etiyolojisinin Tarihi: Kaçar Döneminin Başlangıcından Pehlevi Döneminin Sonuna Kadar] (İsfahan: Neşr-i Hamuş, 1399).

[35] *Suruş*, Sayı: 1 (12 Cemaziye'l-Ahir 1327/30 Haziran 1909), 5.

[36] *Suruş*, Sayı: 4 (3 Recep 1327/21 Temmuz 1909), 7.

[37] *Suruş*, Sayı: 4 (3 Recep 1327/21 Temmuz 1909), 2.

[38] *Suruş*, Sayı: 3 (25 Cemaziye'l-Ahir 1325/10 Kasım 1909), 2-3.

yazılarında İran'ın meseleleri ve Meşrutiyet üzerinde düşünmüş olmaları *Suruş* gazetesini inceleyen bu makalenin ele aldığı üçüncü odak noktasını teşkil etmektedir.

VII. Sonuç

İran'ın sürgündeki gazeteciliğinin bir parçası olan *Suruş*, Ali Ekber Dihhudâ'nın editörlüğünde İstanbul'da yayınlanmaktaydı. Meclis'in bombalanarak kapatılması ve eski düzenin yeniden iktidara gelmesinden sonraki dönemde İstanbul'da kurulan bu gazete, Dihhudâ'nın gazeteciliğinde *Sûr-i İsrafil*'den son-

Suruş'un 3. sayısında yayınlanan ve iki sayfaya yayılan
"İzmir'de Yaşayan Bütün İranlılara Bildiri" başlıklı beyannamenin tamamı.

raki ikinci deneyimiydi. İran'da Meşrutiyet tecrübesiyle Birinci Meclis-i Şûra-yı Milli'nin trajik kaderi, durumu öyle bir yöne doğru sevk etti ki Dihhudâ'nın *Suruş* gazetesindeki dikkatinin ana hatları *Sûr-i İsrafil* örneğinden bariz farklılıklar arz etmekteydi. Bu incelemede önerildiği üzere, *Suruş* gazetesinin içeriğinin üç ekseni takip ettiği gözlemlenebilir. Birinci olarak, Dihhudâ'nın çabası kısmen Meşrutiyet kavramını ve anayasal hakları savunmaya dönüktür. Nitekim *Suruş*'un bazı sayılarında yer verilen *Lâlân Risalesi* ve *Anayasal Haklar* adlı eserler bu konuya dairdir. Dihhudâ, bu iki eseri yayınlayarak Kısa İstibdat Dönemi'nde sönümlenmekte olan tartışmalara yeniden dönmüş oluyordu.

Suruş'un sayfalarının tahlilinde öne çıkan ikinci unsur şudur: Meşrutiyet'in ve Birinci Meclis-i Şûra-yı Milli'nin kaderi, 1907 Anlaşması ve ondokuzuncu yüzyıldan bu yana devam edegelen Rus-İngiliz rekabeti, yabancı devletlerin müdahalesini eleştirmeyi ve İran'ın bağımsızlığını savunmayı gazetenin öne çıkan bir

diğer özelliği için zemin hazırlamış oldu. Bu anlamda, bu konuda çok sayıda makalenin yer alması, özellikle Rusya'ya yönelik ağır eleştirilere odaklanan makalelerin kaleme alınması, *Suruş* gazetesinin ikinci boyutunun bir yansımasıdır.

Üçüncü ve son nokta da şudur: *Suruş*, Tahran'ın fethi esnasında açıldı. Tahran'ın fethi ve Muhammed Ali Şah'ın azledilmesi, Meşrutiyet üzerine düşünme, Meclis'in teşkili ve temsilciler gibi konulara dair tartışmalar için zemin hazırlamıştı. Dihhudâ ve Dovletabadi, Daniş, Kazimzade ve Ağayev gibi yazarların amacı, İran'ın içinde bulunduğu durumdan bir çıkış yolu bulmaktı. Tüm iniş çıkışlar ve acı tecrübelere rağmen Meşrutiyet sona ermemişti. İranlılar Meclis-i Şûra-yı Milli'ye iyi bir geçmişe sahip olan şahsiyetleri gönderebilirlerse İran'ın krizi atlatabileceğine inanılmaktaydı. Bu konuda kaleme alınan yazı ve makaleler, onların İran'a ve İran'ı saran krize yönelik endişelerini yansıtıyordu. Bu açıklamalarla ve ellerinde bulunan araçlarla İran'ın meselelerinin ve güçlüklerinin nedeni üzerinde düşünmek suretiyle mevcut durumu iyileştirmeye çalışıyorlardı. *Suruş*, Meşrutiyet'in, Mirza Cihangir Han-ı Şirazi gibi insanların korkunç ölümüne yansıyan kaderinden kaynaklı korku ortamında kök salmış bir gazeteydi. Buna ek olarak, İran'ın geleceği için duydukları korku yazarların bu korkularına eşlik ediyordu. Bir dizi dahili ve uluslararası meselenin ortasında İran'ın kaderiyle ilgili olan endişe, *Suruş*'un sorumlularının merkezi odaklarından biriydi.

Farsçadan Çeviren:
Faeze Khayyati

Kaynaklar

Gazeteler

Ahter
Sûr-i İsrafil
Suruş

Basılı Kaynaklar

Abidi, Kamyar. *Sûr-i İsrafil ve Eli Ekber Dihhudâ: Yek Berresi-yi Tarihi ve Edebi.* Tehran: Ketab-i Nadir, 1379.

Ahmad, Feroz. "The Young Ottoman Revolution", *Journal of Contemporary History* 3: 3 (Jul., 1968), 19-36.

Asil, Hoccetollah. *Dihhudâ der Ofok-i Roşenfikri-yi İran: Pejûheşi der Sahetha-yi Gûnagûn-i Endişe-yi Dihhudâ.* Tehran: Kevir, 1387.

Cohen, Goel. *Tarih-i Sansür der Matbu'at-i İran*, Cild: 2. Tehran: Agâh, 1360.

Efşar, İrec. "Name-yi Taze-yabî ez Dihhudâ", *Âyende* 15 (Dey ve İsfend 1368), 803-806.

Efşar, İrec. "Do Neveşte-yi Diger ez Dihhodâ", *Âyende* 10-11 (Dey ve Behmen 1362), 791-793.

Efşar, İrec. "Mobarezat-i Dihhudâ ve Yârâneş Aleyhi Mohammed Ali Şah der Orupa 2", *Negin* 168 (Tir 1358), 28-34.

Efşar, İrec. "Mobarezat-i Dihhudâ ve Yârâneş Aleyhi Mohammed Ali Şah der Orupa 1", *Negin* 167 (Hordad 1358), 23-34.

Kaşani, Mohammed Mehdi Şerif. *Vaki'at-i İttifakiye der Rûzigâr*, Cild: 1. yay. haz. Mensure Ettehadiye ve Sirus Sa'advendiyan. Tehran: Neşr-i Tarih-i İran, 1362.

Masumi, Rıza, yay. haz. *Arifânehâ*. Tehran: Enteşârât-i Behare, 1364.

Necmabadi, Efsane. *Hikayet-i Dohteran-i Kuçan: ez Yad Refte-hâ-yi İnkılab-i Meşrute*. Sued [İsveç]: Baran, 1995.

Pervin, Nasereddin. *Tarih-i Rûzname-negari-yi İraniyan ve Diger Parsi-nevisan*, Cild: 1. Tehran: Merkez-i Neşr-i Daneşgahi, 1377.

Redvani, Mohammed İsmail. "Suruş-i Rum ve Suruş-i Rey", *Âyende* 5: 7-9 (1358), 501-505.

Rahmaniyan, Daryuş. *Tarih-i İllet-şinasi-yi İnhitat ve Akeb-mandegi-yi İraniyan ve Moselmanan: Tarihi ez Agaz-i Dovre-yi Kaçar ta Payan-i Dovre-yi Pehlevi*. İsfahan: Neşr-i Hamuş, 1399.

Reisniya, Rahim. *İran ve Osmani der Astane-yi Karn-ı Bistom*, Cild: 1. Tebriz: Enteşârât-ı Setûde, 1374.

Sadr-Haşimi, Mohammed. *Tarih-i Cerayid ve Mecellât-i İran*, Cild: 3. İsfehan: Kemal: 1364.

Salehi, Nasrollah. "Ufûl-ı *Ahter* ve Tulû-i *Şems* der İstanbul", *Peyam-ı Beharistan* 7 (1389), 895-907.

Segatu'l-İslam Tebrizi. *Risale-yi Lâlân*, yay. haz. Gulamhoseyn Zergerinejad, *Resayel-i Meşrutiyet*, 365-401. Tehran: Enteşârât-i Moessese-yi Tahkikat ve Tovsee-yi Ulûm-i Ensani 1390.

Soleymani, Belkıs. *Hemneva ba Morg-i Seher: Zendegi ve Şiir-i Eli Ekber Dihhudâ*. Tehran: Sales, 1379.

Şerif Kaşani, Mohammed Mehdi. *Vaki'at-i İttifakiye der Rûzigâr*, Cild: 1. yay. haz. Mensure İttihadiye ve Sirus Sa'advendiyan. Tehran: Neşr-i Tarih-i İran, 1362.

Tulabi, Turan. "*Suruş*-i İstanbol: Pişderamedi ber Rûzname-negari-yi Melli-gerayâne ve Teceddod-hah", *Pejûheşhâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 97-114.

Yezdani, Sohrab. *Kûdetahâ-yi İran*. Tehran: Neşr-i Mahi, 1395.

Yezdani, Sohrab. *Sûr-i İsrafil: Name-yi Azadi*. Tehran: Neşr-i Ney, 1386.

Zarcone, Thierry. "Ali Akbar Dihkhuda et le Journal Surush d'Istanbul (Juin-November 1909)", içinde Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr, der. *Les Iranians d'Istanbul*. Paris ve Istanbul: Institut Français de Recherche, 1993.

Çevrimiçi Kaynaklar

Çelik, Hüseyin. "Hürriyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/hurriyet--gazete

Çelik, Hüseyin. "Muhbir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/muhbir

Hanioğlu, Şükrü. "Şûrâ-yı Ümmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: https://islamansiklopedisi.org.tr/sura-yi-ummet

Öz: İran sınırları içinde eleştirel gazeteciliğin ortaya çıkması, Meşrutiyet Devrimi'nin başarılarından biriydi. Ali Ekber Dihhudâ, Meşrutiyet Dönemi'nde gazetecilik serüvenine giren isimlerden biriydi ve Mirza Cihangir Han-ı Şirazi ile birlikte *Sûr-i İsrafil* gazetesini yayınladı. Kaçar hükümetinin zorba yapısını ve eski düzen ile bağlantılı olan tanınmış siyasi şahsiyetleri eleştirmek, halkın haklarını savunmak ve toplumsal taleplerin peşinden koşmak gazetenin

nev'i şahsına münhasır üslubuydu. Meclis'in bombalanarak kapatılması ve Dihhudâ'nın İran'dan ayrılması sonucu onun gazeteciliği de önce İsviçre'ye, daha sonra İstanbul'a taşındı.

Bu araştırmada Dihhudâ'nın İstanbul'da yayınladığı *Suruş* gazetesine üç eksende ışık tutulmaktadır. Birincisi, Meşrutiyet kavramının ve anayasal hakların korunması; ikincisi, yabancı karşıtlığı ve İran'ın bağımsızlığının savunulması ve son olarak, Meşrutiyet üzerinde düşünmek. Bu üç eksen, Dihhudâ ve Yahya Dovletabadi, Hüseyin Kazimzade, Ahmet Ağayef ve Hüseyin Daniş gibi yazarların ve Siyasi İlimler Okulu'nun bazı mezunlarının çabalarıyla *Suruş* gazetesinin sayfalarına yansıdı. Dihhudâ'nın, *Suruş* gazetesinde her şeyden çok İran fikrini ele aldığı ve bu gazetenin de onun İran'ın tehdit altında olduğu korkusunu temsil ettiği görülmektedir. Toplumsal güçlükler konusu, Dihhudâ'nın *Sûr-i İsrafil* gazetesindeki temel endişelerinden biri olarak öne çıkarken *Suruş* gazetesinin sayfalarında dahili istibdat eleştirisinin yanında İran'a yapılan yabancı müdahaleler sonucu İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğünü korumak diğer ilke ve ideallere üstün geldi.

Anahtar sözcükler: Ali Ekber Dihhudâ, *Sûr-i Esrafil*, *Suruş*, İstanbul, İran Meşrutiyet Dönemi

Ali Akbar Dehkhoda and Persian Journalism in Exile: The *Sorush* Newspaper in İstanbul

Abstract: Focusing on the *Sorush* newspaper published in Istanbul as a case of Iranian journalism in exile, this paper seeks to shed light on one aspect of Persian journalism in the constitutional period. On the eve of the 1906 Constitutional Revolution, Persian journalism entered into a critical phase that flourished outside the country. Istanbul, Calcutta, Cairo and London were the centres where Iranian intellectuals developed their critical ideas through this modern media. Inspired by these ideas, the Constitutional Revolution prepared an unprecedented situation for Iranian journalists to develop their flourishing career inside the country. It was in this period that a distinguished constitutionalist and intellectual Ali Akbar Dehkhoda began his journalistic career. Together with Mirza Jahangir Khan Shirazi, he began to publish *Sur-e Esrafil*, which presented a straightforwardly critical voice against Qajar despotism. Yet the passing flame of political freedom died out by the restoration of despotism and forced Dehkhoda and some of his colleagues to leave their homeland. He first went to Switzerland and then to Istanbul, where he continued his career in exile and published a new Persian-language newspaper by the name of *Sorush*. An analysis of this short-lived newspaper allows us to identify three pivotal concerns in its pages: advocacy of constitutionalism, opposition to imperialism and defending Iran's independence and territorial integrity, and the last but not the least, reflecting on Iran's first experience in constitutionalism. Indeed, for Dehkhoda and his colleagues in *Sorush* of İstanbul, securing an independent and well-integrated Iran was the most critical issue.

Keywords: Ali Akbar Dehkhoda, *Sur-e Esrafil*, *Sorush*, İstanbul, Iranian Constitutional Period

Şems'in Batışı ve *Hâver*'in Doğuşu 1914-1916

Nasrullah SALEHI*

I. Giriş

İstanbul'daki İranlı varlığının uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Bu şehir, özellikle Kaçar döneminde çok sayıda özgürlükçü ve aydın İranlının mevcudiyetine şahit olmuştur. Meşrutiyet Hareketi ve onun ardı sıra gelen olaylar başka İranlıların da İstanbul'a göç etmesine yol açtı. Birinci Meclis'in bombalanarak kapatılması, Rus ultimatomu ve Tebriz'deki Aşure Olayı (1330),[1] İkinci Meclis'in dağılması ve sürgünde bir geçici hükümet kurulması[2] başka birçok özgürlükçü ve milliyetçinin İstanbul'a gitmesine neden oldu.[3] "Kısa İstibdat Dönemi"nde, yurtsever İranlıların çoğunlukla Encümen-i Saadet[4] ve *Şems*'in günlük yayını şeklinde somutlaşan kapsamlı ve yoğun faaliyetlerinin İkinci Meşrutiyet'in zaferinde büyük bir etkisi oldu.[5] Böylesine başarılı bir çaba, İstanbul'daki İranlı-

* Farhangian Üniversitesi, Alborz; Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü / n.salehi@cfu.ac.ir
Geliş Tarihi: 25 Temmuz 2021/ Kabul Tarihi: 3 Eylül 2021.

1 İrec Efşar, yay. haz. *Ovrak-i Taze-yâb-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade* [*Meşrutiyet'in Yeni Bulunmuş Belgeleri ve Takizade'nin Rolü*] (Tehran: Cavidan, 1395), on birinci bölüm.

2 Abdulhoseyn Şiybani Vehidulmulk, *Hatırat-ı Mohaceret ez Dovlet-i Movakkat-i Kirmanşah ta Komite-yi Melliyun-i Berlin* [*Kirmanşah Geçici Devletinden Berlin Milliyûn Komitesi'ne Göç Hatıralari*], yay. haz. İrec Efşar ve Kaveh Beyat (Tehran: Şiraze, 1378).

3 Kerim Tahirzade Behzad, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran* [*İran Meşrutiyet İnkılabı'nda Azerbaycan Ayaklanması*] (Tehran: Enteşârât-i İkbal, 1333), 356.

4 Tahirzade Behzad, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, 361.

5 Nasrollah Salehi, "İranlı Meşrûtiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında", içinde *Sultan II. Abdülha-*

ların milli faaliyetlerinin sürekliliği için iyi bir örnek haline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve İran'ın tarafsızlığının Rusya ve İngiltere tarafından ihlal edilmesi, ülke içindeki ve dışındaki İranlıların bu iki sömürgeci devlete karşı milli duygularını yoğunlaştırdı. İstanbul, İran ve İslam ülkelerine yönelik Rus ve İngiliz saldırganlığına karşı çok aktif merkezlerden biriydi. İstanbul'da yaşayan savaşçı ve vatansever İranlılar da gazeteler yayımlayarak, mitingler ve başka etkinlikler düzenleyerek bu iki devletin saldırganlığına karşı mücadelede etkili bir rol oynadı. *Hâver* gazetesi işte böyle bir ortamda doğdu.

II. *Şems*'in Batışı ve *Hâver*'in Doğuşu

Şems gazetesi az çok bilinmektedir.[6] Onunla ilgili çeşitli makaleler yayımlanmıştır. *Hâver* en önemli ama bilinmeyen gazetelerden biridir.[7] Sadr-Haşimi, *Hâver* gazetesine erişim sağlayamamış olduğundan eserinde Azerbaycanlı Bilim İnsanları kitabının ekinde yer alan Azerbaycan gazetelerinin fihristinden alıntı yapmak suretiyle İstanbul'da yayımlanan *Hâver* gazetesinden bahsetmiştir. Sadr-Haşimi, 1343 (Kamerî) yılından itibaren İstanbul'da yayımlanmaya başlayan *Hâver* dergisini tanıtmıştır.[8] Şekuri, "İstanbul'daki Farsça Basına Giriş" başlıklı makalesinde, *Hâver* gazetesinden habersiz olduğunu belirtmiş ve Terbiyet'ten alıntı yaparak bu yayına değinmiştir.[9]

Şems gazetesinin ilk sayısı 8 Şaban 1326'da İstanbul'da yayımlandı. Beş yıl sonra 26 Şaban 1332'de üçüncü sayısının yayımlanmasıyla faaliyetlerine son verdi. Yaklaşık iki ay sonra, 23 Şevval 1332'de *Şems*'in yerini *Hâver* aldı. *Şems*'in son, *Hâver*'in ise ilk sayısında Kazemzade İranşehr'in "İran'ın Gerileme ve İlerlemesinin Toplumsal Nedenleri, İran Nasıl İlerlemeli?" başlıklı ve iki bölümde kaleme aldığı bir makalesi *Şems*'in batışını müteakiben *Hâver*'in doğduğunu göstermektedir.

Şems'in kapanmasını ve *Hâver*'in yayınına başlamasını 4 Şaban 1332/28 Haziran 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ilişkilendirmek mümkündür.

mid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür ve Eğitim, Mehmet Bulut vd., der. (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 203-214.

6 Nasrollah Salehi, "Ufûl-i *Ahter* ve Tulû'-i *Şems* der İstanbul" ["İstanbul'da *Ahter*'in Düşüşü ve *Şems*'in Doğuşu"], *Peyam-i Beharistan* 2: 7 (Behar 1398), 895-906.

7 Muhammed Mehdi Meşhuri, bu makalenin yazarının danışmanlığında, Azad Üniversitesi'nde ve 1387 [2008] yılında *Hâver Gazetesinde İranlı Elitler ve Birinci Dünya Savaşı, h. 1332-1334* [*Nohbegân-ı İrani ve Ceng-i Cihanî-yi Evvel ba Tekid ber Rûzname-yi Hâver, k. 1332-1334*] başlıklı bir tez yazdı. Aynı yıl, *Hâver* gazetesi hakkında tezine dayalı kısa bir makale yayımladı: Mohammed Mehdi Meşhuri, "Rûzname-yi *Hâver* ve Nakş-i ân der Komite-yi Melliyun-i Berlin" ["*Hâver* Gazetesi ve Berlin Milliyûn Komitesi Üzerindeki Rolü"], *Peyam-i Beharistan* 1: 1-2 (Güz ve Kış 1387), 690-696. Bir başka araştırmacı da son zamanlarda *Hâver* gazetesi hakkında ayrıntılı bir inceleme yayımladı: Cevad Beşeri Tovfik, *Rûznameger ve Mecmûadar-i İranî der İstanbul* [*İstanbul'daki İranlı Gazeteci ve Dergiciler*] (Tehran: Neşr-i Verakan, 1398).

8 Mohammed Sadr-Haşimi, *Tarih-i Cerâyed ve Mecellât-i İran* [*İran Dergi ve Gazetelerinin Tarihi*], Cild 2 (İsfahan: Enteşârât-i Kemal, 1364), 241-242.

9 Zeyneb Şekuri, "Âşenayi ba Cerâyed-i Farsi-yi İslambol" ["İstanbul'daki Farsça Basına Giriş"], *Faslnâme-yi Yâd* 85 (1386), 73.

Gerçekten de *Hâver*, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından iki ay yirmi bir gün sonra ve Berlin'de İran Milliyetçiler Komitesi'nin kurulmasından altı ay önce yayımlanmaya başladı. *Hâver*'in birinci sayısında bu gazetenin yayımlanma nedeni hakkında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. İlk sayının birinci sayfasında "Genel Savaş" başlıklı uzun bir yazı yayımlanmıştır. Bu makaleden ve sonraki sayılarda yayımlanan makalelerden, *Hâver*'in yöneticilerinin bu gazeteyi Dünya Savaşı ile ilgili haber ve gelişmeleri bildirmek niyetiyle çıkardığı gayet açıktır. *Hâver* gazetesi, İstanbul'daki Milliyetçiler Komitesi'nin yerel yayın organı sayılabilir. Bu gazete, Rus-İngiliz liderliğindeki Üçlü İtilâf'a karşı Alman liderliğindeki Üçlü İttifak'ın taraftarıydı. Gerke'nin yazdığına göre, *Hâver* gazetesinde çıkan haberler Alman basınından alınmaktaydı.[10] *Hâver*, 16 Cemaziye'l-Ahir 1333/1 Mayıs 1915'te aylık bin Frank muadilinde mali destek almaktaydı.[11]

III. Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin Oluşumu

Almanya'nın başkenti Berlin, 1915 ve 1930 yılları arasında İranlı aydın ve özgürlükçü topluluğun merkeziydi. Bu şehir, İranlı özgürlükçülerin siyasi ve fikri mücadelesinin merkezi haline geldi. Bu şehirde Farsça birkaç dergi ve gazete yayımlandı. Bu yayınlar İran'da ve İranlıların bulunduğu başkentlerde ilgiyle karşılandı. İran Milliyetçiler Komitesi'nin merkezinde bulunan Takizade, anılarında şunları yazıyor:

> İki yıl New York'ta yaşadıktan sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla o şehirdeki Alman konsolosundan bir mektup aldım. Konsolos, mektubunda Almanya'ya gitmek isteyip istemediğimi soruyordu. Ben ve "Alman yanlısı, Rus ve İngiliz karşıtı" birçok İranlı, Almanya'ya gitmek istediğimizi söyledik.

Takizade, Almanya'ya dair o günkü duygularını şu şekilde dile getirmektedir:

> Biz Almanya'ya çok ilgi duyuyorduk. İranlılar, Almanya'yı onları kurtarmaya gelen Peygamber Hazret-i Davut gibi görüyorlardı. Onlarla hiçbir irtibatımız olmadığı halde hepimiz Almanya için uğraş veriyorduk.[12]

Takizade, Alman konsolosunun talebini kabul ettikten sonra Mirza Rıza Han Afşar ile birlikte 31 Aralık'ta "ince bir kumaş üzerine şifreli bir yazı" ile Hollanda'ya gitti ve 15 Ocak'ta kendini Alman konsolosuna tanıttı. Konsolos "gitti ve şifreyi keşfetti. 'Filan kişi oraya gelip bizimle çalışacak. Ona her türlü imkanı

---

[10] Olrik Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel* [*Şark'a Doğru: Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Doğu Siyasetinde İran*], Cild: 2, Çev. Perviz Sadri (Tehran: Enteşârât-i Ketab-i Siyamek, 1377), 658.

[11] Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Cild: 2, 658. *Hâver* başlangıçta perakende satış ve abonelik usulü ile dağıtılmaktaydı. İlk yılın bazı sayılarında şu bilgi verilmektedir: "Değerli abonelerimizden özel ricamızdır: geçen yılın abonelik ücretini bir an önce ulaştırmalarını ve bu kriz döneminde yönetime yardımcı olmalarını bekliyoruz."

[12] İrec Efşar, yay. haz. *Zendegi-yi Tufanî: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade* [*Fırtınalı Bir Hayat: Seyyid Hasan Takizade'nin Anıları*] (Tehran: İlmî, 1368), 181.

sağlayın' diye yazıyordu. Onlar bizim için imkan sağladı ve biz de Berlin'e gitmek üzere yola çıktık."[13]

Almanlar, Takizade'nin Hint Savaşçılar Komitesi'nde çalışmasını istedi ancak o kabul etmedi ve İranlı Milliyetçiler Komitesi teşkil etmek istedi. İsteği kabul edildi ve farklı bölgelerden özgürlükçü ve savaşçı İranlıları Berlin'de bir araya getirdi. Bu isimler arasında Kazemzade İranşehr, Purdavud, Kazvini, Mahmut Han Eşrefzade, Ravendi, Saadullah Han Derviş, Cemalzade, Nasrullah Han Cihangir, İsmail Emirhizi ve Noberi sayılabilir. Komitenin faaliyetlerinden biri *Kave* gazetesinin yayımlanmasıydı: "Almanya'nın düşmanlarına karşı ve Almanya'nın desteği ile İran'ın tam bağımsızlığı için siyasi bir gazete. Masraflarını Almanlar karşılıyordu. Merhum Brown'da kitabında bu konuyu yazmıştır."[14] Komitenin diğer görevi, İranlı özgürlükçüleri İran ve Bağdat'a göndermekti.[15]

Ana hedef Almanları desteklemek, Ruslar ve İngilizlerle savaşmaktı. Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin etkili ve asıl üyelerinden biri olan Seyyid Muhammed Ali Cemalzade Bağdat'a gitmek üzere görevlendirildi. İlk olarak İstanbul'a geldi ve o şehirdeki bir grup savaşçı İranlı ile birlikte 3 Cemaziye'l-Evvel 1333/19 Mart 1915'te Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin bir şubesini İstanbul'da kurdu.[16] Gerke, İstanbul Komitesi'nin temel kuruluş nedeninin o sırada İstanbul'da bulunan ve Berlin'de yaşayan Hint Komitesi temsilcileri olduğuna inanıyor. Gerke'ye göre, bu komite 23 Rebi'ül-Ahir 1333/10 Mart 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan *Hâver*'in yayıncısı [Seyyid Muhammed] Tevfik'i İstanbul'da yerel bir komite oluşturmak üzere atamasını istedi. Adı geçen komitenin kurulmasının ardından Kazemzade'nin "iş ve para planı sunmak" için gönderilmesi istendi ancak Kazemzade daha önceden İsveç ve Rusya üzerinden Tahran'a gitmek üzere görevlendirildiğinden onun yerine Cemalzade gönderildi.[17] Yerel komitenin veya İstanbul şubesinin ilk üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı: Seyyid Muhammed Tevfik, Mirza Rıza Han Terbiyet, Seyyid Hasan Bey "Hâver" [Seyyid Hasan Tebriz/Şems], Hacı Hüseyinkoli Ağa, Mirza Muhammed Ganizade ve Esedullah Ahmedzade. İstanbul Komitesi'nin kuruluş tutanağında şu ifadelere yer verildi:

> Bu komitenin üyeleri, vatanlarının kurtuluşu için tüm çabalarını harcayacağını beyan ediyor ve Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin programını, kesin bir inançla ve yerel koşulların gerekli gördüğü ölçüde yerine getireceklerine, bu yolda bütün anlaşmazlıklarını bir kenara bırakacaklarına ve üyelerin, farklı düşüncelere rağmen ortak bir hedefe ulaşmak için faaliyetlerini koordine edeceklerine söz veriyor.[18]

---

13 Efşar, *Zendegi-yi Tufanî: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade*, 181.
14 Efşar, *Zendegi-yi Tufanî: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade*, 186.
15 Efşar, *Zendegi-yi Tufanî: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade*, 186.
16 İrec Efşar ve Ali Dehbaşi, yay. haz. *Hatırat-ı Seyyid Mohammed Ali Cemalzade* [*Seyyid Mohammed Ali Cemalzade'nin Anıları*] (Tehran: Şehab-i Sakib ve Sohen, 1378), 145-147.
17 Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Cild 2, 658-659.
18 Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Cild 2, 658.

Cemalzade, İstanbul'daki görevini yerine getirdikten ve Mirza Rıza Han Terbiyet'in 2 Cemaziye'l-Ahir/17 Nisan'da İstanbul'daki Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin temsilcisi olarak atanmasının ardından Bağdat'a, faaliyetlerini o şehirden tüm İran'a yaymak için gitti. Aynı şekilde, Berlin Milliyetçiler Komitesi Cemalzade'nin çabalarını desteklemek için kısa bir süre sonra Hacı İsmail Emirhizi, Purdavud ve Mirza İsmail Noberi'yi İstanbul'a gönderdi.[19]

IV. *Hâver* ve Benzeri Gazeteler

Hâver, *Restahiz* ve *Kave* adlı iki gazetenin yayınına değinmiş ve onları tebrik etmiştir. *Restahiz* gazetesi, Almanya'dan Bağdat'a gönderilen İranlı Berlin Milliyetçiler Komitesi temsilcileri tarafından ve İbrahim Purdavud'un başeditörlüğünde yayımlandı. *Restahiz* 26 Ramazan 1333'ten Rebi'ül-Ahir 1334'e kadar Bağdat'ta, ardından Kirmanşah'ta ve tekrar Bağdat'ta toplam 25 sayı yayımlandı.[20] *Hâver*, dördüncü sayısının son sayfasında, "Takriz" başlığı altında bu gazeteyi tebrik ederek yayımlanmasını şöyle karşıladı:

> Bu dönemde Bağdat'ta İran'ın duygulu, saygın ve fedakâr gençlerinin çıkardığı ve Farsça basına yeni bir revaç kazandıran *Restahiz* gazetesi büromuza ulaştı. Her şeyden önce siyasi makaleleri, muhteşem şiirleri olan, resmi telgraflar ve haberler ve doğru istatistikler içeren bu milli gazete, okuyucuların düşüncelerini ve vatanseverlerin görüşlerini aydınlatmaktadır. Vatan halkının, bu tür ulusal mektupların değerini bilip onları incelemesinden çok yararlanacağını ve çalışanlarını teşvik etmek için nedenler sunacağını umuyoruz. Tüm çalışanlarıyla birlikte *Hâver* idaresi aynı yolda yürüyen arkadaşı *Restahiz*'in yayınına devam etmesini Allah'tan tüm samimiyetiyle temenni etmektedir.[21]

Yayınlanma haberine *Hâver*'in sayfalarında yer verilen bir başka gazete de *Kave* idi. Bu gazete, Seyyid Hasan Takizade tarafından ve Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin yayın organı olarak iki dönemde yayımlanmıştır: 18 Rebi'ül-Evvel 1334'te başlayan ilk dönemi 18 Zilkade 1337'ye kadar devam etti ve toplamda 35 sayı yayımlandı. Bu dönem Birinci Dünya Savaşı'na tekabül etmekteydi. Bu gazetenin ilk sayısı *Hâver*'e ulaştıktan sonra "Kave-Bayrak" başlıklı bir yazıyla bu gazetenin yayınlanmasına ilişkin şu değerlendirmeye yer verildi:

> Bir grup değerli yurtseverimizin düşünce ve yazılarının mahsulu olan ve Berlin'de yayımlanan *Kave* gazetesi, *Hâver* ofisine ulaştı, ziyaret edildi ve okundu. Bu milli bildirgenin yayımlanmasının hakiki maksadı İranlıları uyandırmaktır. Bu milli mektubun makalelerini ve içeriğini okuduktan sonra tarzının vatanseverlik ve İran taraftarlığı olduğunu gördük. Büyük hizmet anlayışı ve fedakârlığıyla bu gazetenin kadrosu, ülkemizin ve di-

---

[19] Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Cild 1, 220; Efşar ve Dehbaşi, *Hatırat-ı Seyyid Mohammed Ali Cemalzade*, 145-147.

[20] Mensure Ettehadiye, "Restahiz: Rûzname-yi Nâşenahte" ["Diriliş: Bilinmeyen Bir Gazete"], *Mecelle-yi Tehassosi-yi Gurûh-i Tarih-i Danişgah-i Tehran* 4: 4 (1382).

[21] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 4 (29 Şevval 1333), 8.

Hâver, Sayı: 1
(23 Şevval 1332 / 1 Eylül 1330).

Hâver, Sayı: 10
(30 Zilhicce 1332 / 6 Teşrin-i Evvel 1330).

nimizin düşmanlarının baskı ve zulüm düzeyini makul ve tarihi kanıtlarla gösteriyor ve bu dönemde bunu İranlıların görevi biliyor. İran'ın mevcut durumunu dikkatli bir şekilde takip ettiğimizde bu kadim ülkemizin bir *Kave*'ye çok ihtiyaç duyduğunu görüyoruz. Neden bir Dahhak yerine binlerce Dahhak'ın tüm İran bölgesini kararttığı ve kadim İran'ın evlatlarını Rusya ve İngiltere için harcadığı haberi yayıldı? Bu nedenle İran'ımızın Kave ve Kaviyan bayrağına ihtiyacı var. Sayın Nizam'ul-Saltana'nın tüm İranlılar ile birlikte kutsal vatanımızı dış düşmanlardan ve iç dikenlerden temizlemesini ve bu kadim milletin hayatını ve değerini dünyanın yaşayan milletleri nezdinde bir kez daha kanıtlamasını umuyoruz. *Kave* gazetesi bu uğurlu zamanın geldiğini müjdeliyor, başlığı ve ifadesi ile gelecekte vatan ve yurttaşımızın sloganını gösteriyor. Bu nedenle, bu zamanın gelişini ve *Kave*'nin hakikat gökyüzünden doğuşunu tebrik ediyoruz ve kalbimizin derinliklerinden, devamını ve başarısını ilahi dergâhtan diliyoruz.[22]

V. *Hâver* ve Geçici Devletin Kuruluşu

Rusların Tahran'a ilerleyişi ile Üçüncü Meclis bir yıllık faaliyetinin ardından kapatıldı. Birkaç milletvekili Kum'a ve sonra Kirmanşah'a doğru yola çıktı ve

[22] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 26 (25 Rebi'ül-Evvel 1334), 3.

Nizam'ul-Saltana başkanlığında geçici bir devlet kurdu. *Hâver* arka arkaya iki sayıda geçici bir devletin kurulmasını olumlu karşıladı. 23. sayısında Nizam'ul-Saltana'nın büyük bir fotoğrafını yayımlayarak şunları yazdı:

> Lorestan hükümdarı ve Meşrutiyet'in başlangıcından şimdiye dek her aşamada vatanseverliğini gösteren, bütün görevlerinde her türlü liyakat ve faaliyeti yerine getirmiş, İran'ı sevenlerin kalbinde özel bir sevgi kazanmış İran'ın dürüst unsurlarından biridir... Alınan haberlerden, Sayın Nizam'ul-Saltana'nın Rus ve İngiliz hükümetlerinin İran hükümetine yönelik taciz ve tehditleri nedeniyle zikredilen hükümetlere karşı düşmanlık başlattığı bildiriliyor. Eşsiz Allah'tan, yardımını esirgememesini ve bütün Müslümanlara başarı ve zafer nasip etmesini diliyoruz...[23]

Hâver, 24. sayısında "Nizam'ul-Saltana ve Milletin Dilekleri" başlıklı ayrıntılı bir makalede, geçici bir devlet kurmak için atılan milli adımları övdü. Makalenin yazarı, geçici devletin önderlerine milletin dileklerini hatırlatarak şöyle yazdı:

> Hiç şüphe yok ki, milletin ve ümmetin liderleri, uzun incelemelerden sonra, bu yüksek makamı İran'ın eşsiz delikanlı oğluna emanet etti, böylece bu büyük sorumluluğun yükünü onun ağır ve güçlü omuzlarına yükledi. İranlıların bu temiz cevherden, karşılanmasını istediği çok fazla beklenti ve istekleri var.[24]

VI. *Hâver*'in Yöneticileri

Hâver'in serlevhasında yer alan bilgilere göre, "İmtiyaz Sahibi" Şems olarak bilinen Seyyid Hasan [Tebrizi] idi. Seyyid Hasan, "Encümen-i Saadet-i İraniyan-i İstanbul"un kurucu üyelerinden biriydi. *Şems* gazetesinin kurucusu, Şems Kütüphanesi ve Yayınevi'nin de sahibi olan Seyyid Hasan gazete hariç kitap ve bildiri de yayınlamaktaydı.[25] İkinci yılın yedinci sayısından itibaren *Şems* gazetesinin yönetimi değişti. Bu değişikliğin nedeni Osmanlı'nın yeni basın kanunuydu. Buna göre, gazetelerin genel yayın yönetmeni Osmanlı uyruklu olmalıydı. İkinci yılın sekizinci sayısından itibaren Seyyid Mohammed Tevfik'in adı,[26] "Sorumlu Müdür" olarak imtiyaz sahibinin isminin yanında yer aldı.[27] Tevfik, kısa bir süre sonra İstanbul'daki İranlılar Okulu'nun sorumluluğunu üstlendi. Tevfik,

---

[23] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 23 (14 Rebi'ül-Evvel 1333), 1.

[24] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 24 (21 Rebi'ül-Ahir 1333), 1-2.

[25] Tahirzade Behzad, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, 361; Han Melik Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul* [*İstanbul Büyükelçiliği Hatıraları*] (Tehran: Enteşârât-i Babek, 1354), 207-208.

[26] *Şems*, sekizinci sayının birinci sayfasında Tevfik'in büyük bir fotoğrafını yayımladı.

[27] Bu durum, *Suruş* gazetesi için de cereyan etti. Onuncu sayıya kadar Dihhudâ genel müdür ve editördü. Ancak zikredilen kanun gereğince onuncu sayıdan itibaren "Tevfik Bey" [Seyyid Mohammed Tovfik] gazetenin genel müdürü oldu. Bkz: *Suruş*, Sayı: 10 (1327), 8; Turan Tulabi, "Suruş-i İstanbol: Pîşderamedî ber Rûzname-negari-yi Melli-gerâyâne ve Teceddodhâh" ["İstanbul'da *Suruş* Gazetesi: Milliyetçi ve Modernist Gazeteciliğe Giriş"], *Pejûheş-hâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 101.

"Hemedan asıllı, İstanbul sakini" idi.[28] Gerke'nin yazdığına göre, İran vatandaşıydı, Bağdat'ta doğmuştu ve Avrupa'da büyümüştü.[29] Han Melik Sasani, Tevfik'i tanıtırken şöyle yazıyor: "Babası İsfahanlı,[30] annesi Mezopotamyalı, kendisi Hindistan'da doğup İstanbul'da büyümüş, Osmanlı vatandaşıydı ve *Şems* gazetesinin imtiyaz sahibiydi. Farsça, Türkçe, İngilizce ve Hintçe konuşabilir."[31] Tahirzade Behzad, Seyyid Muhammed Tevfik ve Seyyid Hasan Şems'in Encümen-i Saadet'in aktivistlerinden olduğunu kaydedip onlar için "tam bir sadakat ve güvenle Meşrutiyet için çabalıyorlardı" demektedir.[32] Tevfik, gazetecilik ve Meşrutiyetçilik alanlarındaki çalışmalarıyla İranlılar Okulu'nun sorumluluğunun yanında "İstanbul'daki yaşamının bazı dönemlerinde İran eserlerinin koleksiyoncusu, bibliyografya ve elyazması uzmanı olarak da bilinmekte ve bu bakımdan Mohammed Kazvini ve Mohammed Ali Terbiyet gibi şahsiyetlerle benzerlik arz etmekteydi."[33]

Tevfik, *Hâver*'in ilk sayısından itibaren gazetenin "başyazar ve müdür"ü olarak tanıtılmıştır. Tevfik ve Şems, beş yıllık *Şems* gazetesi yayınındaki işbirliği tecrübesi ile iki yıl boyunca *Hâver* gazetesini iyi bir şekilde çıkarabildi. Düzenli olarak iki yıl boyunca her hafta yayımlanan *Hâver*'in her yıl 48 sayısı çıktı. Gazete 8, birkaç sayıda 12 ve bazı durumlarda da 4 sayfa yayınlanmıştır. Gazete uygun bir mizanpajla ve çoğu zaman resimli olarak çıkarılmıştır. İstanbul'daki yayın imkanları nedeniyle gazetenin yayın kalitesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'da yayımlanan gazetelere göre oldukça iyidir. *Hâver* perakende bir şekilde ve abonelikle dağıtılıyordu.[34] Tüm sayılarda gazetenin son sayfasında satış yeri şöyle ifade edilmiştir: "Bu gazete İstanbul'da Bâb-ı Âli Caddesi'nde, Hacı Hoseynkuli Bey ve Mohammed Bakır Bey'in Horşid adlı dükkanında satılır." Ayrıca her sayının son sayfasının son satırında da şu klişeler tekrar edilmiştir: "Şems Matbaası", "Sorumlu Müdür: Mohammed Tevfik", "İmtiyaz Sahibi: Seyyid Hasan".

VII. *Hâver*'in İçeriği

Hâver, birinci sayıda ve diğer tüm sayılarının başlık kısmında gazetenin yöntemi ve tarzı hakkında şunu yazmıştır: "Bu gazetede her türlü tarihsel, siyasi, bilimsel ve edebi yazıya yer verilmekte ve İslam devletlerinin ve milletlerinin menfaatleri tartışılmaktadır. Kamu yararına olan tüm makaleler kabul edilir ve gazete bunları yayımlamakta veya reddetmekte serbesttir." *Hâver* gazetesi çeşitli sayılarda bilimsel, edebi ve sosyal makaleler yayımlamış olsa da gazetenin içeriği

[28] *Şems*, Yıl: 1, Sayı: 46 (5 Recep 1327), 8.
[29] Gerke, *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Cild: 2, 658.
[30] Han Melik Sasani yanılıyor zira Tevfik kendisinin "Hemedani" olduğunu açıkça söylemiştir.
[31] Han Melik Sasani, *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul*, 40.
[32] Tahirzade Behzad, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, 345; ayrıca, Yahya Dovletabadi, *Hayat-ı Yahya* [Yahya'nın Hayatı], Cild: 3 (Tehran: Enteşârât-i Firdevsi ve Attar, 1362), 108.
[33] Cevad Beşeri, *Rûznameger ve Mecmûadar-i İranî der İstanbul*, 55.
[34] Gazetenin, başlıkta belirtilen fiyatı şöyle idi: İstanbul'da 60 Kuruş, Osmanlı illerinde 75 Kuruş, İran'da 35 Kıran, Hindistan'da 10 Rupi, diğer ülkelerde 17 Frank.

çoğunlukla haber ve siyasettir. *Hâver*'in siyasi yönelimi oldukça açıktır: her tür etnisite ve mezhepten bağımsız olarak Müslümanlar arasında İslami birlik fikrini yaymak. Bu fikir, gazetenin çeşitli sayfalarında, hatta milli ve dini şiirlerde bile çeşitli şekillerde tebliğ edilip yayılmıştır. Örneğin, *Hâver*'in yazarlarından Mirza Cafer Deylemkani bir şiirde şöyle yazıyor:

Tacik, Türk ve İran kardeş ise
Gelenek, töre ve mezhep ile ilgili neden konuşuyorsun ki?
Tevhit noktasına ulaşmak istiyorsan
Taliyi geç ve asıl konuya geç.
Amaç, fikir ve bakış açımız aynı ise,
Aramızdaki bu çatışmanın nedeni kim acaba?
Kardeşçe gel bu anlaşmazlığı bırakalım,
Birleşelim ve birbirimizle anlaşalım.
Pusuda gizlenen güçlü düşmanlarımız var
Haydi dost olup onlara üstün gelelim.
Aksi halde düşman bizi yalnız bulursa
Bizi teker teker mahveder.[35]

Hâver, sayılarının çoğunda İslami ülkelerin başına gelen musibetlerin, sömürgeci Rus ve İngiliz devletlerinin işgalinden kaynaklandığına ve tek kurtuluş yo-

خاور
KHAVAR
Directeur, Propriétaire.
S. HASSAN
اتحاد اسلام

Hâver, Sayı: 18
(27 Safer 1332 / 1 Kanun-i Sani 1330)

خاور
KHAVAR
Directeur, Propriétaire.
S. HASSAN
الغازی

Hâver, Sayı: 33
(14 Cemaziye'l-Ahir 1333 / 16 Nisan 1331)

[35] *Hâver*, Sayı: 23 (3 Rebi'ül-Evvel 1333), 2.

lunun Müslümanların birliği olduğuna inanmaktadır. "Mukaddes Cihad Görevi: Bütün Müslümanların Birliği" başlıklı ayrıntılı bir makalede Dünya Savaşı'nı "siyasi savaşlar kategorisinde" değil, "İslam ve Haç Savaşı" olarak nitelendirmiştir:

> Bütün gücü ve varlığı ile birleşmiş ve anlaşmış Üçlü İtilâf Devletleri, yeryüzündeki Müslümanlara karşı düşmanlık ilan edip İslam aleminin yıkımını istiyor. Bu durumda hiçbir Müslüman din, Allah ve Peygamber adına yapılan bu savaş ve ihtilaftan geri adım atmayacaktır, tabii mertlikten vazgeçip Müslümanlığı bırakmadığı müddetçe. Dünyada tüm Müslümanların fedakârlığını ve din kardeşlerinin ortak katılımını gören ama bir kenara çekilmeyi seçen bir Müslüman olduğunu düşünmüyoruz. Evet, bu İslam ile Haç arasındaki savaştır; küfür ve iman arasında, bir imtihan gibi olan, dürüstleri ayıracak, doğruyu ve yanlışı ortaya çıkaracak bir savaştır.[36]

VIII. *Hâver* ve İran'ın Dünya Savaşı'ndaki Tarafsızlığı

Hâver, İtilâf Devletleri'ne karşıt olan yaklaşımıyla, İslam ülkelerinin tarafsızlığına ve pasifliğine göz yummuyordu. Çeşitli yazılarında Müslüman milletleri Almanya'ya ve Osmanlılara destek vermeye teşvik ediyordu. *Hâver*'in amacı, Rusya ve İngiltere'yi yenmek için Üçlü İttifak Cephesi'ni güçlendirmekti. *Hâver*, Dünya Savaşı'nı saldırgan Rus ve İngiliz devletlerinden intikam almak için bir fırsat olarak görüyordu. *Hâver*, birçok yazıda İran'ın tarafsızlık politikasını defalarca sorguladı ve bunun değişmesini talep etti. Hacı Hasankuli Tebrizi tarafından yazılan bir makalede şu satırlara yer verilmekteydi:

> İran'ın saygın yüksek dereceli adamları Hazret-i Emir'ül-Mü'minîn Ali bin Ebu Talib'in "men arefe el-eyyam lem yef'el an el-isti'dad"[37] sözünü kendine düstur edinmeli ve şunu hatırdan uzak tutmamalıdır: Osmanlı Devleti tüm yetenekleriyle savaşa katılmayı reddedememişken İran Devleti tüm beceriksizliği ve askeri güç eksikliğiyle bu tarafsızlıktan ve tereddütten nasıl faydalanabilir? O halde, daha önce, dönemin şartları ve siyaset icabıyla giymiş olduğu tarafsızlık kıyafetini aynı gerekçeler icabınca bugün artık çıkarmalı ve İranlıların ve Şiilerin binlerce yıllık varlık ve gururunu korumak için resmen savaş alanına girmeli, İslam kardeşi Devlet-i Aliyye-i Osmani'ye mertçe yardımda bulunmalıdır.[38]

Hâver "İran ve Umumi Savaş" adlı makalede bazı önemli devletlerin politikalarını irdeliyor ve savaşın başında tarafsız olmasına rağmen zamanla hedef ve maksatlarına ulaşmak için bazı devletlerin tarafsızlığı bir kenara bırakarak konumunu netleştirdiğini yazıyor. Ardından İran'ın savaştaki konumuyla ilgili soru sorup soruyu şöyle yanıtlıyor:

---

[36] *Hâver*, Sayı: 10 (30 Zilhicce 1332), 3-4.

[37] Bu Arapça ifadenin anlamı şu şekildedir: "döneminin koşullarına vakıf olan kişi önüne çıkan sorunlara da çözüm üretebilir" [editörün notu].

[38] *Hâver*, Sayı: 23 (3 Rebi'ül-Evvel 1333), 1-2.

Ama İran devleti ne yaptı? Tarafsızlıktan, onursuzluktan başka ne kazandı? Durgunluk nedeniyle, İran toprakları düşmanların saldırısına zemin oldu ve Rusya ve İngiltere'nin işgaline maruz kaldı. Ne Rus devleti ülkemizden ordusunu çıkardı, ne de İngilizler tarafsızlığımıza riayet etti. Umumi Savaş'ın başlamasının üzerinden bir buçuk yıl geçiyor, her gün ve saat değişim oluyor ve yeni olaylar ortaya çıkıyor ve devletimiz, bakanlarımız ve düşünürlerimiz hâlâ düşünce ve tereddüt çölünde şaşkın ve kaybolmuş durumdadır. Yurtdışındaki adamlarımızın soysuzluğundan o kadar utanıyoruz ki kendimize İranlı diyemeyiz, çünkü bu kelimenin gerçek anlamı utanç, tembellik, soysuzluk ve bencillikten başka bir şey değildir.[39]

IX. *Hâver* ve Umumi Harp Haberlerinin Yansıması

Hâver, her sayının içeriğinin önemli bir bölümünü, Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin haberlerine ayırmaktadır. Dünya Savaşı'na katılan Avrupa devletleriyle İslam ülkelerinin -İran, Afganistan, Java, Hindistan, Kafkasya, Mısır, Fas, Tunus, Kıbrıs, Sudan- haberleri gazetenin sayfalarında geniş bir şekilde yer almaktadır. Haberlerde, Alman liderliğindeki ittifaktan yana net bir yönelim bulunmaktadır. *Hâver*'in tüm sayılarında İtilâf Devletleri'ne, özellikle Rusya ve İngiltere'ye karşı çok sayıda makale, yazı ve rapor yayımlandı. İlk sayıda "Genel Savaş" başlıklı bir yazı, Dünya Savaşı'nın başlamasının nedenlerine şöyle yer vermektedir:

> Günümüzdeki olayların ve Avrupa Genel Savaşı'nın kaynağı iki şeydir: Birincisi, büyük devletlerin hırs ve açgözlülüğü [ve] Balkanlar'ın sâbık dengesinin altüst edilmesi suretiyle halihazırdaki öngörülemez koşullara yol açmasıdır. Balkanlardaki statüko yıkılmasaydı ve oradaki Osmanlı egemenliğine son verilmiş olmasaydı bu anormal olaylar da meydana gelmeyecekti. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'nda varlığını sürdürmesi, başlı başına genel barış dengesi açısından yararlıydı.[40]

Hâver ilk yılın son sayısında "Savaş ve Ahlâk" başlıklı yazıyı "Alman ve Rus Siyasetlerinin Mukayesesi"ne ayırmıştır. Makalenin bir bölümünde şu satırlara yer verilmektedir:

> Alman imparatorunun konuşmasını incelediğimizde ister istemez dikkatimizi çekmektedir. Onun sözleriyle Rus politikacıların sözleri arasında büyük bir fark buluyoruz ki Alman devletinin ve milletinin dış görünüşünün ve iç yapısının doğruluğu ve dürüstlüğü ile Rusların iki yüzlülüğünü, yalanlarını ve hilelerini açıkça gösteriyor.[41]

İkinci yılın ilk sayısında şunları okuyoruz:

> Allah'a hamd olsun ki bugün *Hâver* gazetesi mutluluk ve uğurla ikinci yayın yılına giriyor. Bu bir yıllık süre boyunca ona gazetecilik görevlerini ko-

[39] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 22 (7 Rebi'ül-Evvel 1333), 4-5.
[40] *Hâver*, Yıl: 1, Sayı: 1 (23 Şevval 1332), 2.
[41] *Hâver*, Yıl: 1, Sayı: 48 (30 Ramazan 1333), 1.

> laylaştırmakta ve vatanseverlikteki ve devlet taraftarlığındaki adalet konusunda kalemle ve fiilen yardımcı olan ve destek veren abonelerine ve okuyucularına teşekkürlerini sunmak istiyor. Bugün tek bir Farsça gazeteye sahip olan bu büyük İslam başkentinde, İran cinsinin ihtişamına ve onuruna katkıda bulundular. Ayrıca diğer bilgili ve vatansever İranlılardan, İran'ın çıkarlarını savunma ve İranlıların bu topraklardaki hukukunu koruma çabalarımızı ve eylemlerimizi küçümsememelerini rica ediyoruz; çünkü insan kıtlığının olduğu, anlama ve yazma pazarının durgun olduğu bir zamanda ve tüm umutların kaynağını karartan ve hakiki yazarları sessizliğe mahkum eden ve Farsdili alanında sadece birkaç kırılmış sayfa bırakan bir dönemde, *Hâver*'in ışığı "kervandan geri kalanlar"ın öncüsü olarak, rehbersiz yolcuların uzun süre yol göstereni olacaktır. Bizden herkes bir köşeye gitti/Artık biz senin hayalinle bir yerde kalmaktayız. Umuyoruz ki geçen yıldan farklı olarak bu yılı talihli olaylara ve vatanla ilgili heyecan verici haberlerin yayımlanmasıyla bitiririz ve düşmanlardan menfaat kazanabilmek için yolu anlayarak ve bilerek gidebiliriz. Söylenmemiş ve bu durumda söylememiz gereken bir başka şey de şudur: bu gazetenin bağımsız tarzı ve yöntemi her zaman dürüst olmak, doğruyu yazmak ve âvamın çıkarını hassânın önemsiz ve cimri çıkarlarına tercih etmekti, hâlâ da öyle ve bundan sonra da böyle olmaya devam edecektir, hiçbir güç onun temiz vicdanını bu doğru tarz ve yoldan geri çeviremez.[42]

Hâver'in ikinci yılının son sayısında Alman İmparatoru Wilhelm'in tüm Alman milletine hitap eden beyannamesinin çevirisinden oluşan "İmparator ve Millet" başlıklı bir makale yer aldı. Şöyle yazıyor:

> Dünya Savaşı'nın üçüncü yılının başlangıcı münasebetiyle, Alman İmparatoru Almanya'nın düşmanlarına galebe çalmayı vaat ederek diyor ki: 'Düşmanlarımız henüz ümidini kesmemiş, devletimizin ve milletimizin imha edilmesine sağlam bir şekilde bel bağlamış olup yegâne arzu ve ümitleri budur: Almanya'nın yıkılması ve mahvedilmesi. Bizim tek isteğimiz ise yeryüzündeki tüm milletlere rahat bir hayat sağlamak ve onlar arasında tam bir özgürlük, güç ve güvenle yaşamaktır. Hiç kimse bizi bu hayat hakkından ve kutsal arzumuzdan mahrum edemez ve buna gücü de yetmez.[43]

Yukarıdaki konular, Birinci Dünya Savaşı'nda Alman taraftarı duruşun geniş bir şekilde gazetenin sayfalarına yansımasının bazı örneklerini oluşturmaktadır. Öte yandan, *Hâver*'de Rus ve İngiliz siyasetlerini eleştiren ve bunlara muhalefet eden onlarca makale, yazı ve rapor yayımlanmıştır. Ayrıca, *Hâver*'in çeşitli sayılarında Şii ulemanın [*Merâci-i Uzzâm-ı Şia-ı Atâbet*] ve Osmanlı Şeyhülislamı'nın cihatla ilgili fetvalarının metinleri de yayımlanmıştır. *Hâver*, ulemanın fetvalarını ve bazı makaleleri dini amaçla yayımlamak suretiyle Müslümanların dini duygularını harekete geçirmeye, İttifak Devletleri'nin İtilâf Devletleri ile savaşını Büyük Cihat olarak tebliğ etmeye çalışıyordu. Dini duyguların uyandırılması ve

---

[42] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 1 (8 Şevval 1333), 1.
[43] *Hâver*, Yıl: 2, Sayı: 48 (11 Şevval 1334), 4.

cihat konusu yurt içinde yayınlanan gazetelerde de görülmekteyse de diğer gazetelerin hiçbiri bu konuyu *Hâver* kadar ele almamıştır. Bu açıdan *Hâver*, Birinci Dünya Savaşı'nda cihat edebiyatını incelemek için en iyi gazetedir. *Hâver* ilk yılın bazı sayılarının birinci sayfasında, sömürgeci Rus ve İngiliz devletlerinin mahiyetini gösteren içerikler yayımlamanın yanı sıra, onların İslam ülkelerindeki uğursuz hedef ve faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Örneğin: "Alman Devletinin Mertliği ve Rusya ile İngiltere'nin İkiyüzlülüğü" (2. sayı), "Yabancı Ayrıcalıkların Kaldırılmasının Zarureti" (2. sayı), "İslam Dünyası ve İngiliz Devleti" (3. sayı), "Fas'ta İngiliz ve Fransız Zulümleri, Yemen'de İngiliz Fesadı, Muskat'ta İngiltere; Kuveyt'te İngiliz Kışkırtması, Irak'ta İngiliz Fitnesi, Arap Yarımadası'nda İngiliz Kötülüğü" (3. sayı), "İslam Âlemi ve Üçlü İtilâf Devletleri, Rusların Tebriz'deki Almanları Tacizi, Kafkasya Müslümanlarının Uyanışı, Buhara ve Türkistan'da Rus Mezalimi, Ruslar ve Afganlar, İngilizlerin Mısır'daki İlişkileri ve Anlaşmaları, İngiltere'nin Hindistan'daki Karnesi" (4. sayı), "İslam Âlemi, Rus ve İngiliz Fesadı" (6. sayı), "Rus Devleti: İslam Âleminin En Büyük Düşmanı" (7. sayı), "İslam Âlemi, Rus Mezalimi" (8. sayı). *Hâver* Rusya'nın İran'daki zulmünü daha iyi göstermek için Meşrutiyet sonrası yıllarda Rus cinayetlerinin fotoğraflarını da yayımlamıştır. Razavi Türbesi'nin kubbesinin bombalanmasının fotoğrafları ile Tebriz savaşçılarının 10 Muharrem 1330'da idamını gösteren fotoğraf (11. sayı) iki örnek olarak verilebilir.

Hâver, ulemanın cihat fetvalarının metnini çeşitli sayılarda geniş çapta yayımlamıştır.[44] Örneğin: "Şerefli Cihat Fetvaları, Mukaddes Cihat Farizası ve Bütün Müslümanların Birliğinin Zarureti" (10. sayı), "Müctehidlerin Umum Müslümanlar İçin Verdiği Mübarek Cihat Fetvalarının Suretidir" (12. sayı), "Seyyid Kazım Yezdi'nin Cihat Fetvası ve Oğlunu Savaş Alanına Göndermesi, İslamiyet, Cihat ve İntikam" (13. sayı), "Yüce Meclis-i İlmi tarafından Yüce Dar'ül-Hilafe'de yazılan ve Padişah tarafından bütün İslam ülkelerinde yayınlanması onaylanan Rusya karşıtı beyaniyeyi müftüler, Şeyhülislamlar ve kazaskerler imzaladı. Büyük Cihat ve Üçlü İtilaf, Büyük Müctehidlerin Çabaları (14. sayı), "Hak Yolu'na Davet; Saldırganlara Karşı Cihat Çağrısı, Osmanlı'yı Savunmak ve Cihadın Hükmünü İlan Etmek Milyonlarca Müslümana Hitap" (15. sayı), "Şeyhülislam Hazretlerinin Fetvası, Bütün Büyük Müçtehidlerin Emirleri" (16. sayı), "İslam'ın Büyük Zaferi, Rus Ordusuna Kahır ve Yıkımı" (17. sayı), "İslam Birliği, Sultan Gazi'ye Övgü İçin Bir Şiir" (18. sayı), Bütün Müçtehidlerin Şerefli Fetvaları" (19. sayı), "İran'da Cihadın Etkisi" (20. sayı).

Hâver, dini duyguları uyandırmanın yanı sıra, İranlıların milli duygularını da uyandırmaktan geri kalmıyordu. Haber ve raporlarını yayımlarken bu konuya özel bir önem veriyordu. Basılı İran haritasının bir fotoğrafının İstanbul'da yayımlanması ve her sayıda satışının tanıtımı, daha çok İranlıların İran topraklarına ve coğrafyasına dikkatini çekmesi amacına yönelikti. Ayrıca

[44] Ulemanın cihat fetvaları hakkında bilgi için, bkz. Nasrollah Salehi ve Mohammed Hasan Kavusi Iraki, yay. haz. *Cehadiye: Fetâvâ-yı Ulema ve Meraci-i İzam der Ceng-i Cihani-yi Evvel* [*Cihadiye: Ulemanın ve Meraci-i İzam'ın Birinci Dünya Savaşı Esnasındaki Fetvaları*] (Tehran: Enteşârât-i Vezaret-i Umûr-ı Harice, 1376).

"Edebi Bölüm"de İran'ı Rus ve İngiliz saldırganlığına karşı savunma amacıyla epik şiirler yayımlıyordu. Örneğin, 28. sayıda, Purdavud'un "Diriliş" başlıklı duygusal ve milli bir şiirine yer verdi. Bu uzun şiirin bazı beyitlerinde Rusya ve İngiltere İran'ın düşmanı, Almanya da İran'ın dostu ve kurtarıcısı olarak tanıtılmaktadır:

> ... Ruslar memlekette olduğu sürece
> Baykuş Gülistan'da olduğu sürece
> Düşman cezasını almayıncaya kadar
> Tatlı bile ağzımızda zehirdir.
> Uyan! Kalk! Vakit dar!
> Acele et! Savaş günüdür!
> Vatanımız için canımızla çabalayalım
> Savaşta Nil gibi kaynayalım
> Öfkeli aslan gibi kükreyelim
> Çünkü düşmanımız leopar ve ejderhadır.
> Uyan! Kalk! Vakit dar!
> Acele et! Savaş günüdür!
> Osmanlı Hilali alev saçtı
> Alman Kartalı kanat açtı
> İran Aslanı öfkeyle kükrer
> Ayı her yandan kuşatma altında.
> Uyan! Kalk! Vakit dar!
> Acele et! Savaş günüdür!
> Almanya savaşmaya kalktı
> Deniz kadar ordu kurdu
> Düşmanlarımızın gücünü azalttı
> Avrupa onun yüzünden korku ve ızdırapta
> Uyan! Kalk! Vakit dar!
> Acele et! Savaş günüdür!
> Hilekâr İngiltere'nin gemisinde
> Yenilme kırıkları göründü
> Bundan sonra palavra atmaz
> Çünkü denizde tek bir balina olur.
> Uyan! Kalk! Vakit dar!
> Acele et! Savaş günüdür![45]

Hâver'in içeriği hakkında daha fazla bilgi edinmek için ekteki çizelgede ilk 20 sayının içerikleri, haberleri ve raporları sunulmaktadır. Bu çizelgeye kısa bir bakış, gazetede yayımlanan yazıların niteliği ve içeriği hakkında bilgi verebilir.

[45] *Hâver*, Yıl: 1, Sayı: 28 (9 Cemaziye'l-Evvel 1333), 3-4.

X. Sonuç

İranlıların Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle İstanbul'a göçleri uzun bir geçmişe sahiptir. Meşrutiyet Hareketi'nin ardından yaşanan gelişmeler çok sayıda özgürlükçünün ve İranlı milliyetçinin İstanbul'a gitmesine neden oldu. Oradaki İranlı sayısının artması, siyasi dernek ve oluşumların kurulmasına ve Farsça yayınların basılmasına ortam hazırladı. *Ahter*, *Şems*, *Suruş* ve *Hâver* gibi gazeteler uzun yıllar İstanbul'da yayımlandı. 1332/1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Berlin'de İran Milliyetçiler Komitesi'nin kurulmasıyla birlikte Alman başkenti, Avrupa'daki İranlı göçmen özgürlükçülerin faaliyet merkezi haline geldi. Bu komite kurulduktan kısa bir süre sonra faaliyetlerini başka bölgelere de genişletti.

İstanbul, Berlin Milliyetçiler Komitesi'nin kurulması için her yerden daha elverişli olduğundan bu şehirde bir şubesi kuruldu. İstanbul şubesinin kurulmasından altı ay önce, İran kökenli iki özgürlükçü ve milliyetçi olan Seyyid Mohammed Tevfik ve Şems diye bilinen Seyyid Hasan Tebrizi, *Şems* gazetesinin kapanmasıyla *Hâver* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete iki yıl boyunca İstanbul'da haftalık olarak yayınlandı. İlk sayısı 23 Şevval 1332/14 Eylül 1914, son sayısı ise 11 Şevval 1334/11 Ağustos 1916 tarihinde yayınlandı. Bu iki yılda toplam 96 sayı basıldı. *Hâver*'in yöntemi ve tarzı, İslami birlik fikrini teşvik eden, haber ve siyaset ağırlıklıydı. Gazetenin hemen hemen tüm sayfaları Birinci Dünya Savaşı'ndaki gelişmelerle ilgiliydi. Gazetenin kurucularının yaklaşımı, Rusya ve İngiltere liderliğindeki İtilâf Devletleri'ne karşı çıkmak ve Almanya liderliğindeki İttifak Devletleri'ni savunmaktı. *Hâver*'deki yazı, haber ve raporlar daha çok İslam ülkelerindeki müslümanları, Rusya ve İngiltere'nin zulmüne karşı harekete geçirmeye yönelikti. Bu gazetenin çeşitli sayılarında Şii ulemanın [*Merâci-i İzam-i Atâbet*] ve Osmanlı Şeyhülislamlarının cihat fetvalarının metni yayınlandı. Birinci Dünya Savaşı'nda oluşan cihatçı edebiyatı inceleme açısından oldukça zengin olan *Hâver*, milli ve sömürgecilik-karşıtı edebiyat açısından da oldukça verimli ve faydalıdır.

EKLER

Ek I: *Hâver* Gazetesinin Kimliği

Ad: *Hâver*

İmtiyaz Sahibi: Seyyid Hasan [Tebrizi, Şems olarak bilinir] (Şems Kütüphanesi'nin Sahibi)

Başyazar ve Müdür: S. M. Tevfik (Seyyid Muhammed Tevfik)

Dil: Farsça

Matbaa: Şems

Boyut: 39 X 26

Ofis: Bab-ı Âli Karşısında

Yayın Yeri: İstanbul

Yayın Aralığı: Haftada Bir

Satış Yeri: İstanbul, Hacı Hüseyinkoli ve Ağa Mohammed Bakır'ın Dükkanı "Horşid"

Telefon Numarası: 295

Birinci Sayı: 23 Şevval 1332/1 Eylül 1330/14 Eylül 1914/ 22 Şehriver 1293

Sayfa Sayısı: 8, 12, 6, 4

Baskı: Kurşun/Resimli

Yayımlandığı Yıllar: 1332-1334/1914-1916

KHAVAR, Müdür, Mülkiyet Sahibi, S. HASSAN

Ek II: *Hâver* Gazetesinin İçeriği

İmtiyaz Sahibi: Seyyid Hasan [Tebrizi/Şems]; Başyazar ve Müdür: S. M. Tevfik; Ofis: Şems Matbaası, Bâb-ı Âli Karşısında		
Sayı	**Tarih**	**Her sayının tüm içeriklerinin başlıkları**
Sayı: 1	23 Şevval 1332 1 Eylül 1330 14 Eylül 1914 22 Şehriver 1293	Umumi Harp, 1-2; İranlıların Görevi Nedir? 2-3; İran'ın gerileme ve ilerlemesinin toplumsal nedenleri (İran nasıl ilerlemeli? 2) [Bu makalenin ilk bölümü, Şems'in son yılının üçüncü sayısında Kazimzade İranşehr tarafından yayınlanmıştır.], 4-5; Umumi Harp Haberleri: Alman ordusunun hızı, Fransa ve İngiltere gazeteleri, basın itirafları, Paris'in zaptedilmesi, Ömer Tosun Paşa'nın Paris'te tutuklanması, Almanlar Reims'i nasıl fethetti? Almanların önemli ganimetleri, Avusturya'nın zaferlerinin Rus topraklarındaki etkisi, Paris halkının korkusu, Arnavudistan, Bükreş Müzakereleri, Müslüman Esirler, 6; Osmanlıların Almanya'dan iki savaş gemisi satın alması, Hacı Hoseyinkoli Tebrizi tarafından yazılan makaleler; İstanbul'daki İranlıların Ahmediye İlkokulu hakkında Tahran'da yayımlanan *Ra'ad* gazetesinin 77. ve 90. sayılarında ve "N. M." tarafından yazılan, içeriği yazarının samimi niyetini gösterir yazı, 7; Yabancı ayrıcalıkların kaldırılması; Ayrıntılı bir İran haritası, 8. **Fotoğraflar:** Almanya İmparatoru Wilhelm; Avusturya İmparatoru Franz Joseph; İngiltere Kralı George; Karadağ Kralı Nikola; Sırbistan Kralı Petri; Belçika Kralı Albert; Ölen Papa Pi (onuncu).
Sayı: 2	2 Zilkade 1332 9 Eylül 1330	Yabancı ayrıcalıkların ortadan kaldırılması, 1-2; Alman devletinin mertliği ve Rus-İngiliz ikiyüzlülüğü, 2-3; Özel makale (Ahmet Şah'ın taç giyme töreni münasebetiyle mutlak hükümete karşı anayasal hükümeti savunmak amaçlı), 4-5; Savaş Haberleri: Genel Savaş ve Osmanlı Devleti'nin Durumu, Bükreş Müzakereleri, Alman generallerinin ödüllendirilmesi, Komutan Soruk'un [?] ölümü, Almanya'ın

		önemli fetihleri ve ganimetleri, 6; Almanya'nın zaferleri, Mösyö Frank'ın ölümü, Alman imparatorunun yeğeninin yaralanması, Sağlam Belfort Kalesi'nin fethedilmesi, Almanların Yems [?] yolunda Fransız uçaklarını ele geçirmesi, Belçikalıların kayıpları, Fransız ve İngiliz ordularında ikinci el kurşunların kullanılması, Fransa Hükümet Merkezi'nin Bordo'ya taşınması, Fransız hükümetinin kolonilerdeki beyhude çabaları, 7; Rus Çarı'nın toplantıları ve konuşmaları, Rusların hükümet tarzı, Batık gemiler, Alman fetihlerinin İngiliz topraklarındaki etkileri, İngiliz ordusunun kayıpları, Sırp ordusunun yenilgisi, İspanyol hükümetinin tekzibi, Bulgar hükümetinin durumu, Rus Doğu Savaşı haritası, 8. **Fotoğraflar:** Alman Genelkurmay Başkanı Komutan von Moltke; Alman İmparatoru Hazretleri savaş alanında; Alman Savaş Bakanı von Falkenhayn; Alman ordusunun komutanlarından, komutan Obe Rast von Bolvo; Avusturya komutanlarından, Dankl; Avusturya Genelkurmay Başkanı General Franz Conrad von Hotzendrof; Avusturya ordusu komutanlarından von Moritz Auffenberg, 4-6.
Sayı: 3	11 Zilkade 1332 18 Eylül 1330	İslam dünyası ve İngiliz devleti, İngiltere ve Osmanlı devleti, 1-2; İngiliz ve İtalyan hilesi, Fas'ta İngiliz ve Fransız vahşeti, Yemen'de İngiliz fesadı, Muskat'ta İngiliz, Kuveyt'te İngiliz provokasyonları, Irak'ta İngiliz fitnesi, 2; Arap adasındaki İngiliz kötülüğü, Hizb'ül-Vatanî ve İngilizler, 3; Genel Savaş haberleri, Savaş alanındaki Alman prensleri, Rus kayıpları, Alman ve İngiliz deniz savaşları, 4; Papa vesilesiyle (arabuluculuk), Fransa'nın yeni başkenti, Tebriz'de Rus vahşeti, (Azerbaycan'da) Rus mezaliminin bir diğer resmi belgesi, İran'dan Rusya'ya ikinci ültimatom, İkbal'ül-Saltana ve oğlu Salar'ül-Devle'nin İran sınırında tutuklanmaları **Fotoğraflar:** Üçlü İttifak ve Üçlü İtilâf devletleri tarafından ikiye ayrılan yeryüzünün resmi, altında şu yazılıdır: "Cihan hakimiyeti için çabalayan güçler", Deniz savaşlarından korkunç bir örnek (Deniz savaşlarından ve gemilerin batmasından bir fotoğraf), 4-5; Bugün savaşmakta olan devletler, Savaşların masrafları ne kadar? Esir sayısı, Fas'ta ihtilal, Rusya-İran sınırında son haberler veya savaşların başlaması, Dardanel (Çanakkale) Boğazı'nın kapatılması, Alman-Japon savaşı, 6; İran'da yabancıların kapitülasyonları yahut ayrıcalıkları, Adalet Bakanı Sayın Zeka'ül-Mülk Bey'in dikkatine, 7; İran'da durum, Tahran ve vilayetlerin durumu, 8.
Sayı: 4	18 Zilkade 1332 25 Eylül 1330	İslam Dünyası ve üçlü İtilâf Devletleri, İran: Rusların Tebriz'deki Almanlara tacizleri, 1; Kafkasya müslü-

		manlarının uyanışı, Buhara ve Türkistan'da Rusların zulmü, Ruslar ve Afganlar, Mısır'da İngiliz anlaşmaları, Hindistan'da İngiliz karnesi, 2; Fransa'dan ilahi intikam, İslam ülkelerinden haberler: Cezayir, Mısır, Mısırlıların Protestosu, Mısır'ın durumu, 3; Afganistan, Kafkasya, 4; Hindistan, Java, Arnavudistan, İştip'te kanlı çatışmalar, 5; Genel Savaş Durumu, Bulgaristan'ın durumu, 6; Romanya Hükümetinin durumu, İran, 7; Şeyhülislam Hazretlerinin icraatı, yabancıların postaneleri, Fransızların inatçılığı, Gümrük vergisinin artması, Temettu vergisi, Deprem, Hilal-i Ahmer'in şefkati, Nişan verilmesi, 8. **Fotoğraflar:** Alman uçağı Zeplin, Almanların 42 cm'lik korkunç topu, 4; Savaş alanından bir sahne (Liege Kalesi'nin bombalanması), 5; Bulgar Kralı Ferdinand, 6; Rumen Kralı Şarl, 7.
Sayı: 5	24 Zilkade 1332 1 Teşrin-i Evvel 1330	İran Hükümetinin Faaliyetleri [Azerbaycan, Zencan, Hazine İşlerinin Tasfiyesi], 1-3; İslam ülkelerinden Haberler: Hindistan, Hindistan'ın İhtilal ve İsyanı, Afganistan, Kafkasya'daki Durum, 3-4; Savaş Meydanı, Romanya kralının ölümü, 6; Yunanistan ve Bulgaristan'daki durum, Amerika-Japonya, Japonya-Çin, Alman gemilerinin batması, Paris'teki sıkıntı, Almanya'da korkunç bir tasavvur, Arnavudistan, Habeşistan-Fransa, 7; İran, Amerikalı müslümanların protestosu, Arfa'ul-Devle'nin İstanbul'a varması, İran şehirlerinde Osmanlı limanlarının tespiti, Bağdat Demiryolu, Basra Nehri'nin temizlenmesi, 8. **Fotoğraflar:** Savaş sahnelerinden: Almanya'nın Fransa'ya saldırısı, Kale topunun korkunç bir örneği, 4; Belçika'daki Anvers şehrinin haritası ve planı, 5.
Sayı: 6	3 Zilhicce 1332 9 Teşrin-i Evvel 1330	İslam Dünyası: Rus ve İngiliz fesatları, 1-3; İslam ülkelerinden haberler: Hindistan, Mısır, Afganistan, Kafkasya, Somali ve Berber ülkeleri, Fas, 3-5; İran, 5; Savaş durumu, Afrika alevlerde, Balkanlar'da Rus tehditleri, Bukston Kardeşlerin sonu, 6; Çeşitli haberler: Rusya, İngiltere, Fransa; Muhammed Efendi el-Kurdi'nin bir makalesi (Lâ yü'min ehedukum hatta yuhibbu li ehîhi mâ yuhibbu li nefsihi), Türk şairi Mehmed Emin Beyefendi'nin "Ey Türk, Uyan!" adlı kitabının satış ilanı, İran'ın İstanbul'da basılmış tam haritasının satış ilanı, 8. **Fotoğraflar:** Savaşın sayfalarından: Ruslarla Avusturya (iki resim), Almanlar Ruslarla, Almanlar Brüksel'de, 4-5; İtalyan devletinin Dışişleri Bakanı Marki di San Giuliano, 7.
Sayı: 7	9 Zilhicce 1332 16 Teşrin-i Evvel 1330	İslam dünyasının en büyük düşmanı Rus Devleti, 1-2; İslam Ülkelerinden Haberler: Hindistan, Afganistan, Mısır, Kafkasya, 2-4; İran [ve Rusya ile yüzleş-

		me], 5; Genel Savaş Durumu, Portekiz Hükümeti'nin durumu, Ukrayna'nın bağımsızlığı, 6; Genel Savaş hakkında çeşitli haberler: Fransa, Rusya, İngiltere. **Fotoğraflar:** Okulların bombardımanı, Torpidoları taşımak için araba, Hindistan kıyılarında Alman zırhlı gemileri, 4.
Sayı: 8	16 Zilhicce 1332 23 Teşrin-i Evvel 1330	İslam Dünyası, Rusların zulmü (Akdeniz Olayı-Urmiye Trajedisi), 1-3; Büyük Petro'nun vasiyetnamesi, 3-4; Karadeniz Olayı, 4; Karadeniz'de Rusların deniz gücü, 5; İslam Ülkelerinden Haberler: Hindistan, 5, Afganistan ve Belucistan, Mısır, Cezayir, 6; İran, 6-7; İç Haberler, 7; Akdeniz'de başka bir olay, 8; İlişkilerin sona ermesi ve çatışmaların başlaması, 8; İran'ın ayrıntılı haritası, 8.
Sayı: 9	23 Zilhicce 1332 30 Teşrin-i Evvel 1330	İran tarafsız kalmayacak, 1-2; İslam ülkelerinden haberler: Hindistan, Mısır, 3; Avrupa'dan Müslüman esirlerin gelişi, 3; İran, 4; Çeşitli Haberler, 4; Kıbrıs, 4; Genel Savaş durumu, 5, Osmanlı-Üçlü İtilâf savaşı, 5; Güney Afrika, 6; Genel Savaş'la ilgili çeşitli haberler: Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, 6-7; Yurtiçi Haberler: Saygın Ulema ve Müctehidlerin çabası, 8; Afgan ve Hintli gönüllülerin Osmanlı ordusuna girişi, 8. **Fotoğraflar:** Mısır ve Süveyş Kanalı Haritası, 5; Karadeniz ve sahilleri haritası, 6.
Sayı: 10	30 Zilhicce 1332 6 Teşrin-i Sani 1330	Cihat fetvaları, 1-2; İrade-i Seniyye-i Sultanî'nin Üçlü İtilâf Devletleri'ne savaş ilanının sureti, 2-3; Kutsal cihat farizası-Bütün müslümanların birliği, 3-4; İranlıların muhteşem mitingi, Büyükelçilik'e sunduğu bir protesto mektubunun suretidir, 4; İranlıların Sultan Ahmet Meydanı'ndaki mitinginde sayın Mirza İsmail Yekani'nin konuşmasının suretidir, 4-5; İslami Gösteriler ve Ağırlamalar, 5-6; Genel Savaş'ın durumu, Osmanlı'nın Üçlü İtilâf Devletleri ile savaşı, Mısır, Kafkasya, 7-8.
Sayı: 11	7 Muharrem 1333 13 Teşrin-i Sani 1330	Önemli müjde: Azerbaycan halkının ayaklanmasında 2000 Rus askerinin öldürülmesi, Matem ayı - Rus zulmünün anısı, 1. **Fotoğraflar:** Segat'ul-İslam'ın fotoğrafları, Ruslar tarafından Tebriz'de asılanların fotoğrafları, 9 Rebi'ül-Ahir 1330'da Mukaddes Hazret-i Rıza Türbesi'nin vahşi Rus askerlerinin mermileriyle bombalanmasıyla keder toprağı Müslümanların başına döküldü, 2-3; Alman mühendislerin Fransa'da hasarlı bir köprüyü ve telgraf hattını tamir ederken çekilmiş bir fotoğrafı, 4; Gayretli Boer Başkanları: Komutan Beyers, Komutan de Wet, Albay Maritz, 5; İranlıların İstanbul mitinginde hazır bulunanların büyük fotoğ-

		rafı, 6; İranlıların İstanbul mitinginde konuşmacının ve çevresindekilerin bir başka fotoğrafı, 7; Almanların eline düşüp saygıyla serbest bırakılarak İstanbul'a gönderilen birkaç Müslüman esirin fotoğrafı, 9. [Haberler] İran, 4; Güney Afrika'da kargaşa, 5; Balkanlar'ın durumu, İslam ülkelerinden haberler: Mısır, Fas, Hindistan, 3; Balkanların durumu, 5; Genel Savaş'ın durumu, 7-8; Osmanlı'nın Üçlü İtilâf Devletleri ile savaşı, 8; Büyük Alman ordusunun zaferi, Osmanlı Devleti'nin savaş ilanı ve Avusturyalıların mutluluğu, 9; Çeşitli Olaylar: Rusya, Fransa, İngiltere, 10-11; Avusturya savaşlarında Rus kayıpları, Mısır'ın sivil, coğrafi, ekonomik durumu, 11; Yurtiçi Haberler: Ceza ve Cesaret, 12; İstanbul'da Rusların uğursuz kuyularının tahribi, 12; İran-Alman elçilerin buluşması, 12; İstanbul'da Rus, Fransız ve İngiliz okullarının kapatılması, 12; İran'ın detaylı haritasının İstanbul'da satışına ilişkin duyuru, 12.
Sayı: 12	14 Muharrem 1333 20 Teşrin-i Sani 1330	İslam ülkelerinden haberler: Hazerât-ı Müctehidler tarafından tüm müslümanlara verilen mübarek cihat fetvasının sureti, 1; Hindistan, Mısır, Fas, 1-3; İran (Ruslara Karşı Bildiri), 3-4; Osmanlı'nın Üçlü İtilâf Devletleri ile savaşı, 5; Çeşitli Olaylar: Osmanlı, Ruslar, İngiltere, Fransa, 6-7; Basra tarihi ve haritası, 8-9; Süveyş Kanalı tarihi ve haritası (Süez), 9-10; Osmanlı'nın dahili haberleri, Fav [?] giriş yeri, İstanbul'daki İranlıların Muharrem Yası'na dair rapor, Osmanlı ordusuna maddi destekte bulunan iki Caferi, Detaylı İran haritasının satış ilanı: "Kendi ülkesinin coğrafi konumunu bilmek bakımından her duygu sahibi İranlı için bu haritayı satın almak en önemli görevlerdendir. İstanbul'da Şems Matbaası'nda mükemmel bir zevk ve düzenle basılmış olup İkbal Kütüphanesi'nde satılmaktadır", 12. **Fotoğraflar:** Çingtav'ın kahraman savunucularının bir fotoğrafı, Alman işgalinden sonra Rus vilayeti (Schwalski) halkının dönüşü, 4; Genel Savaş'ın durumu, Almanlar düşmanın hasta ve sakat esirlerini tedavi için hastaneye nasıl naklediyorlar?, 4-5; Alman ordusunda görev yapan Polonyalı süvari subaylarının fotoğrafı, 6; Bir Alman subayının cenaze töreni ve ordu ve komutanın saygı duruşu, 11.
Sayı: 13	21 Muharrem 1332 27 Teşrin-i Sani 1330	Seyyid Kazım Yezdi'nin cihat fetvası ve oğlunu savaş meydanlarına göndermesi, *Hâver*'in Seyyid Kazım Yezdi'ye teşekkürü, [Başmakale:] İslamiyet: Cihat-intikam, 2-4; İslam ülkelerinden haberler: İran, Kafkasya, Hindistan, Mısır, Fas, Afganistan, Somali, 3-4; Genel Savaş durumu, 6-7; Çeşitli olaylar: Almanya, Rusya, İngiltere, Sırbistan, 7-8; Portekiz ve Genel Savaş, Meclis-i Şûra-yı Milli'nin üçüncü dönem

		açılışı, 12; Meclis'in açılışı münasebetiyle *Hâver*'in tebrikleri, Loç'un [?] Almanların eline düşmesi, Irak'ın Şii nüfusu ve destekçileri, 12. **Fotoğraflar:** Osmanlı Ricali: Başbakan, Savaş Bakanı, İçişleri Bakanı, Bahriye Bakanı, 4; Rus Ricali: Reis-i Vükelâ Goremykin, Bahriye Bakanı Amiral Grigoroviç, Savaş Bakanı Sukhomlinov, İçişleri Bakanı Maklakov, 4-5. Genel Savaş'ın durumu, çeşitli ülkelerden çeşitli olaylar, Irak Şiilerinin çabaları ve destekleri.
Sayı: 14	28 Muharrem 1333 2 Kanun-i Evvel 1330	Yüce Dar'ül-Hilafe'de Yüce Meclis-i İlmi tarafından yazılan ve bütün İslam ülkelerinde yayınlanmak üzere Padişah'ın emriyle onaylanan bildiri (Bu bildiri Rusya'ya karşıdır. Müftüler, Şeyhülislamlar ve Kazaskerler tarafından imzalanmıştır.), 1-2; İslam ülkelerinden haberler: Hindistan, Afganistan, Mısır, Fas, Sudan, 3-4; Büyük Cihat ve Üçlü İtilâf,4; Almanya-Fransa-İngiltere savaşı; Alman-Rus Savaşı, 4-5; Azerbaycan'ın coğrafi konumu, 5; Çeşitli Olaylar: İsviçre, Amerika, Portekiz, Balkanlar, Sırbistan, Almanya, Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere, 6-7; Yurtiçi Haberler: Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılışı, Büyük müctehidlerin mücadeleleri, 8. **Fotoğraflar:** Mareşal Hindenburg, İtibar ve nüfuz sahibi Alman devletinin doğu güçleri komutanı, Rusların kaçınılmaz belası.
Sayı: 15	5 Safer 1333 11 Kanun-i Evvel 1330	Davet'ül-Hak (El-Cem'iyyet el-Hadime li Tevhid Ehl el-Kur'an), 1-2; Saldırganlara karşı ve Osmanlı'yı savunmak amacıyla cihada davet için milyonlarca Müslümana hitap, Tarafsızlığın reddi ve düşmanlara karşı aktif duruşu teşvik, Cihat hükmünün ilanı, 2; İslam ülkelerinden haberler: İran, 3-4; Erzurum'daki İranlıların İslami duyguları, 4; Devrik Muhammed Ali Şah Sibirya'da, 4; Şeyh Haza'al Han'ın öldürülmesi, 4; İslam ülkelerinden haberler: Mısır, Sudan, Fas, Kafkasya, Belucistan, 4-5; Savaş durumu: Üçlü İtilâf devletleri ile Büyük Cihat, 6-7; Almanya-Fransa-İngiltere Savaşı, Avusturya-Sırbistan Savaşı, 6-7; Çeşitli Olaylar: Almanya, İngiltere, Fransa, Hacı Şeyh'ül-Reis Bey, 8.
Sayı: 16	13 Safer 1333 18 Kanun-i Evvel 1330	Hazret-i Şeyhülislam'ın fetvası, Resmi tebliğ, 1-2; Bütün büyük müçtehitlerin soylu emirleri, 1-2; İslam ülkelerinden haberler: İran, Mısır, Cezayir, Tunus, Kafkasya, 3-4; Siyasi Özet, 5; Genel Savaş'ın durumu: Üçlü İtilâf Devletleri ile Cihad-ı Ekber, 6; Batı Avrupa'da Almanya-Fransa savaşı, Avusturya-Sırbistan savaşı, 6; Çeşitli Olaylar: İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya, Fransa, 6-7; Her yerden bir haber, 7; Yurtiçi Haberler: Konya'da dervişler savaşa

		gönüllü oldu, 8; Cihat fetvasının etkisi, 8.
Sayı: 17	20 Safer 1333 25 Kanun-i Evvel 1330	İslam'ın büyük zaferi, Rus ordusunun yıkımı, 1; Atâbet Uleması'ndan bir kişi tarafından bir mektup: "İranlıların istifadesi için", 2-3; Ey İran hükümeti, neden uyanmıyorsun?, 3; İslam ülkelerinden haberler: Sudan, Fas, Tunus, Kafkasya, Kıbrıs, 4-5; Siyasi Özet, 5-6; Genel Savaş durumu: Almanya-Fransa savaşı, Avusturya-Rusya savaşı, Almanya-Rusya savaşı, Alman-İngiliz deniz savaşı, Avusturya-Fransa savaşı, 6-7; Çeşitli Olaylar: Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, 7-8.
Sayı: 18	27 Safer 1333 1 Kanun-i Sani 1330	İslam birliği, 1-3; Sultan'ı öven bir şiir, 3; İslam ülkelerinden haberler: İran, Mısır, Hindistan, Fas ve Cezayir, Kırım, 3-4; Siyasi özet, 5-6; Genel Savaş'ın durumu: Almanya-Fransa savaşı, Almanya-Rusya savaşı, Avusturya-Rusya savaşı, Avusturya-Sırbistan savaşı, 6; Yurtiçi haberler, 7; Çeşitli Olaylar: Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, 8. **Fotoğraflar:** Şeyh'ül-Reis olarak bilinen Nevab Vala Ebu'l-Hasan Mirza'nın fotoğrafı, 3.
Sayı: 19	4 Rebi'ül-Evvel 1333 8 Kanun-i Sani 1330	Bütün müctehidlerin şerefli cihat fetvası, 1-3; İslam ülkelerinden haberler: İran, Mısır, Hindistan, 4; Genel Savaş'ın durumu, Üçlü İtilâf Devletleri ile Büyük Cihat, 5; Almanya'nın Fransa ve İngiltere ile savaşı, 6, Avusturya-Rusya savaşı, 6; Tebriz'in coğrafi konumu, 6-7; Yurtiçi haberler, Çeşitli Olaylar, 7-8.
Sayı: 20	11 Rebi'ül-Evvel 1333 15 Kanun–ı Sani 1330	İran'da cihadın etkisi, 1-2; İslam ülkelerinden haberler: İran, Hindistan, Fas, Belucistan, 4; Misbah mahlâslı Edib Fazel Ağa Mirza Sadık'ın, Necef-i Eşref'te büyük müçtehitlerin cihat ilanı ve tahrizi münasebetiyle vaaz ve nasihatlerinin yerine getirilmesi adına bir şiir, 4-5; Siyasi özet, 5-6; Genel Savaş'ın durumu: Üçlü İtiâf Devletleri ile büyük cihat, 6-7; Yurtiçi haberler: Şeyh'ül-Reis'in vaazı, Sultan'a şiirinin takdimi, Dört mücahidden oluşan kafilenin cepheye gitmek üzere yola çıkması, 7; Çeşitli Olaylar, 7-8; Kitap satışı duyurusu: Berliç Yöntemi: Artık gerekli olan Almanca eğitimini kolaylaştırmak için basılmıştır, 8; Ayrıntılı İran haritası: Her duygu sahibi İranlının, ülkesinin coğrafi durumunu bilmek için bu haritayı satın alması en önemli görevlerdendir, ayrıntılı bir İran haritası, mükemmel bir zevk ve düzen ile İstanbul'da Şems Matbaası'nda basılmakta ve İkbal Kütüphanesi'nde satılmaktadır, 8.

Farsçadan Çeviren:
Faeze Khayyati

Kaynakça

Gazeteler

Hâver

Şems

BasılıEserler

Cevad Beşeri, Tovfik. *Rûznameger ve Mecmûadar-i İranî der İstanbul.* Tehran: Neşr-i Verakan, 1398.

Dovletabadi, Yahya. *Hayat-ı Yahya*, Cild: 3. Tehran: Enteşârât-i Firdevsi ve Attar, 1362.

Efşar, İrec, yay. haz. *Ovrak-i Taze-yâb-i Meşrutiyet ve Nakş-i Takizade.* Tehran: Cavidan, 1395.

Efşar, İrec, yay. haz. *Zendegi-yi Tufanî: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade.* Tehran: İlmî, 1368.

Efşar, İrec ve Ali Dehbaşi, yay. haz. *Hatırat-ı Seyyid Mohammed Ali Cemalzade.* Tehran: Şehab-i Sakib ve Sohen, 1378.

Ettehadiye, Mensure. "Restahiz: Rûzname-yi Nâşenahte", *Mecelle-yi Tehassosi-yi Gurûh-i Tarih-i Danişgah-i Tehran* 4: 4 (1382), 65-88.

Han Melik Sasani. *Yâdbûdhâ-yi Sefaret-i İstanbul.* Tehran: Enteşârât-i Babek, 1354.

Gerke, Olrik. *Pîş be Sû-yi Şark: İran der Siyaset-i Şarki-yi Alman der Ceng-i Cehani-yi Evvel*, Çev. Perviz Sadri. Tehran: Enteşârât-i Ketab-i Siyamek, 1377.

Meşhuri, Mohammed Mehdi. "Rûzname-yi *Hâver* ve Nakş-i ân der Komite-yi Melliyun-i Berlin", *Peyam-i Beharistan* 1: 1-2 (Güz ve Kış 1387), 690-696.

Sadr-Haşimi, Mohammed. *Tarih-i Cerâyid ve Mecellât-i İran*, Cild 2. İsfahan: Enteşârât-i Kemal, 1364.

Salehi, Nasrollah. "Ufûl-i *Ahter* ve Tulû'-i *Şems* der İstanbul", *Peyam-i Beharistan* 2: 7 (Bahar 1398), 895-906.

Salehi, Nasrollah. "İranlı Meşrûtiyetçilerin II. Abdülhamid Devrindeki Faaliyetleri: İstanbul'da Yayınlanan İki Farsça Gazete Ahter ve Şems Bağlamında", İçinde *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür ve Eğitim*, Mehmet Bulut vd., der., 203-214. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019.

Salehi, Nasrollah ve Mohammed Hasan Kavusi Iraki, yay. haz. *Cehadiye: Fetâvâ-yı Ulema ve Meraci-i İzam der Ceng-i Cehani-yi Evvel.* Tehran: Enteşârât-i Vezaret-i Umûr-ı Harice, 1376.

Şekuri, Zeyneb. "Âşenayi ba Cerâyed-i Farsi-yi İslambol", *Faslnâme-yi Yâd* 85 (1386), 67-79.

Şiybani Vehidulmulk, Abdulhoseyn. *Hatırat-ı Mohaceret ez Dovlet-i Movakkat-i Kirmanşah ta Komite-yi Melliyun-i Berlin*, yay. haz. İrec Efşar ve Kaveh Beyat. Tehran: Şiraze, 1378.

Tahirzade Behzad, Kerim. *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran.* Tehran: Enteşârât-i İkbal, 1333.

Tulabi, Turan. "Suruş-i İstanbol: Pîşderamedî ber Rûzname-negari-yi Melli-gerâyâne ve Teceddod-hâh", *Pejûheş-hâ-yi İranşenasi* 6: 2 (Güz ve Kış 1395), 97-114.

Öz: Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Rusya ve İngiltere liderliğindeki İtilâf Devletleri, Almanya liderliğindeki İttifak Devletleri ile önce Avrupa'da, sonra başka bölgelerde karşı karşıya geldi. Osmanlı İttifak Devletleri'ne katıldı. İran tarafsızlığını ilan ederken ülke içindeki ve dışındaki İranlılar daha çok Alman yanlısı idi. Avrupa'nın İranlı özgürlükçüleri Berlin'de toplandı ve İran Milliyetçiler Komitesi'ni kurdu. Bu komite kurulduktan kısa bir süre sonra faaliyetlerini başka yerlere de genişletti. Her yerden daha fazla

İstanbul, Berlin Yerel Milliyetçiler Komitesi'ni kurmak için gerekli zemine sahipti. Böylece İstanbul'da Komite'nin bir şubesi kuruldu.

Komitenin İstanbul şubesinin kurulmasından altı ay önce İran kökenli iki deneyimli özgürlükçü ve milliyetçi, Seyyid Muhammed Tevfik ve Şems olarak bilinen Seyyid Hasan Tebrizi, *Şems* gazetesinin kapanmasının ardından *Hâver* gazetesini çıkardı. Bu gazete, İstanbul'daki İranlı milliyetçilerin yerel komitesinin yayın organı sayılabilir. *Hâver* gazetesi iki yıl boyunca İstanbul'da haftalık olarak yayınlandı. *Hâver*'in yöntemi ve tarzı İslami birlik fikrini yaymaya eğilimli haber-siyaset ağırlıklıydı. Sayfalarının çoğu Birinci Dünya Savaşı'ndaki gelişmelere ayrılmıştı. Gazetenin kurucularının amacı Rusya ve İngiltere liderliğindeki İtilâf Devletleri'ne muhalefet etmek, Almanya liderliğindeki İttifak Devletleri'ni de savunmaktı. Bu makalede, *Hâver* gazetesinin nasıl ve neden kurulduğu incelendikten sonra İstanbul'da yayımlanan bu Farsça gazetenin yaklaşımı ve içeriği mercek altına alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Hâver*, *Şems*, Seyyid Hasan Tebrizi, Seyyid Muhammed Tevfik, İstanbul, Birinci Dünya Savaşı

The Fall of *Shams* and the Rise of *Khavar* in Istanbul, 1914-1916

Abstract: In World War I, the Allied Powers led by Russia and Britain confronted the Central Powers under the leadership of Germany. The war started in Europe and then spread to other parts of the world. While the Ottomans joined the Central Powers, Iran declared its neutrality. Iranians inside and outside the country, however, were predominantly pro-German. Iranian libertarians living in Europe gathered in Berlin and formed the Committee of Nationalists of Iran (*Komiteh-ye Melliyoon-e Iran*). Shortly after its establishment, the committee expanded its activities to other regions. As Istanbul was more favorable than anywhere else, a local branch of the committee was thus established in this city.

Six months before the establishment of the Istanbul branch, two prominent Iranian libertarians and nationalists, namely Seyyed Mohammad Towfiq and Seyyed Hassan Tabrizi -known as Shams- began publishing the *Khavar* newspaper after the closure of the *Shams* newspaper. This newspaper can be considered as the organ of the Committee of Nationalists of Iran in Istanbul. The *Khavar* newspaper was published weekly in Istanbul for two years. The method and style of *Khavar* was oriented towards political news with a tendency to promote the idea of Islamic unity (*Ettehad-e Islam*). Most of its pages were devoted to the events of World War I. The aim of the newspaper's founders was to oppose the Allied powers led by Russia and Britain and to defend the Central Powers led by Germany. After reviewing how and why the *Khavar* newspaper was established, this article sheds light on this Persian newspaper in Istanbul.

Keywords: *Khavar*, *Shams*, Seyed Hassan Tabrizi, Seyed Mohammad Towfiq, Istanbul, World War I

Osmanlı Dönemi Süreli Kürt Yayıncılığı Dosyası İçin Birkaç Cümle

Selim Temo ERGÜL*

Sözlü kültür karşısında dinleyicileri farz ederken yazılı kültür karşısında bütün bir toplumu farz eder. Uçan ile kalan arasındaki bu farklılık, yayın faaliyetini bir tür kalıcılık, giderek ölümsüzlük çabasına çevirir. Ancak kendi zamanı kadar gelecek zamanlara da seslenen bütün yayın faaliyetlerinin aynı tonu taşıdıklarını söylemek güçtür. Bu çerçevede Kürt süreli yayıncılığının ilk dönemine bakıldığında, gazete ve dergi çıkaran Kürt aydınlarının kendilerini güvende hissetmedikleri görülür. Nitekim yayıncılık faaliyeti yürüten isimleri idam edilenler, suikaste uğrayanlar, hapsedilenler, sürgün edilenler ile daha küçük gruplar olan düzene teslim olanlar ve hayatlarının sonuna kadar susanlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Söz konusu aydınlar, Osmanlı'nın çöküşünü görürken kendi kurtuluş veya felaketlerinin de yakın olduğunun farkındadırlar. Yazılardaki tedirgin hal ile gözü pek kararlılığı bu dairede okumak mümkündür.

Süreli Kürt yayıncılığının başlangıç yılları, Osmanlı'nın son çeyrek yüzyılına denk gelir. 1898'de çıkan ilk Kürt surely yayını olan *Kurdistan*'dan 1922'ye kadarki süreçte dikkati çeken gazetelerin yayın dönemleri ve yayın yerlerini şöyle sıralayabiliriz: *Kurdistan* (1898-1902; Kahire, Cenevre, Londra, Folkstone), *Ummîd* (1900; Kahire), *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (1908; İstanbul), *Şark ve Kürdistan* (1908; İstanbul), *Kurdistan* (1909; İstanbul), *Serbestî* (1908-1920; İstanbul), *Amid-i Sevda* (1909; İstanbul), *Kurdistan* (1917-1918; Kahire), *Têgeyiştinî Rastî* (1918; Silêmanî), *Gazî* (1918; Diyarbekir) ve *Bangî Kurdistan* (1922-1926; Silêmanî). Söz konusu dönemde Kürt aydınlarının çıkardıkları dergiler, yayın dönemleri ve yayın yerlerini kronolojik sıra ile şöyle sıralamak mümkündür: *Sedâ* (1909; Elaziz), *Rojî*

* Paul Valéry Üniversitesi / selimtemo@gmail.com

Kurd (1913; İstanbul), *Hetawî Kurd* (1913; İstanbul), *Yekbûn* (1913; İstanbul), *Bangî Kurd* (1914; Bağdat), *Jîn* (1918-1919; İstanbul) ve *Kurdistan* (1919; İstanbul).

Bütün bu yayınların topluma ve geleceğe söyledikleri sözleri anlama ve anlatmaya girişen bu dosya, Seîd Veroj'un "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Kürt Basını" başlıklı makalesi ile başlamaktadır. Yazar, öne çıkan on yayını, editöryal kadrosu ve yazarları, yayın ömrü ve belirgin özellikleri bağlamında ele almaktadır. Yazıda sözü edilen ve 1909'da Elazığ'da çıkan *Sedâ* dergisi, ayrıca dikkat çekicidir. Her ne kadar dergide Kürtçe yazılara yer verilmemişse de Kürt aydınları tarafından çıkarılan ilk dergi sayılabilir.

Veroj'un çerçeve yazısından sonra, tek bir yayına yoğunlaşan bir monografinin yararlı olacağını düşündük. Bu anlamda Ahmet Alan'ın *Hetawî Kurd* dergisi hakkındaki monografisi dikkat çekicidir. "Osmanlı Dönemi Kürt Basınından Bir Örnek: *Hetawî Kurd*" adlı makalesinde A. Alan, dönemin ruhunu yansıtan dergiyi geniş bir şekilde tanıtmakta ve dergiden bir yazıyı ekler kısmında sunmaktadır.

Remezan Alan'ın "'Akademik İlgi'den 'Yurtseverlik Ajitasyonu'na: Yirminci Yüzyılın Başında Kürtlerde Ulusal Uyanışın İki Evresi" başlıklı makalesi, Kürt süreli yayıncılığının ilk döneminde öne çıkan ulusal uyanışa odaklanmaktadır. Yazar, yayın faaliyeti gibi kullanılan dil ve öne çıkan vurguların anlamları üzerinde de durmaktadır. Böylece başlığa çıkarılan iki olgudan oluşan modelin Kürt sahasına uyup uymadığı irdelenmektedir.

Fetullah Kaya'nın "İlk Dönem (1898-1920) Kürt Basınında 'Milli Birlik' Söylemi" yazısı, dönemin yayınlarında öne çıkan birlik sorununu odağa almaktadır. Osmanlı ve ümmet kimliği ile başlayan arayışın ulusal çerçeveye döndüğü ve orada kaldığı gözlemlenmektedir. Bütün bu arayışın dili ve vurgusu, Kaya'nın yazısının çerçevesini belirlemektedir.

Mehmet Yonat'ın "*Rojî Kurd* Dergisinde Müslüman, Osmanlı ve Kürt Kimliklerinin Kritik Söylem Analizi" makalesi, söylem analizini bir yayın üzerinde yoğunlaştırmakta, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kürt aydınlarının ulusal ve küresel sorunlara yaklaşımda kullandıkları dilin neyi içerip neyi dışarıda bıraktığını analiz etmektedir. Kullanılan dilin yaklaşımın niteliği hakkında fikir verdiğini gösteren Yonat, sonraya devreden Kürdî söylemin başlangıç anına ışık düşürmektedir.

Osmanlı'nın son döneminde Kürt süreli yayıncılığını konu alan dosya, Şehmus Kurt'un "Kürt-Talebe Hêvî Cemiyetî Yayın Organlarında Dil ve Eğitim Tartışmaları" çalışması ile tamamlanmaktadır. Kurt, bu makalesinde, kısaca Hêvî adıyla bilinen cemiyetin yayın faaliyeti içindeki özel bir alana, eğitimin planlanması konusuna yoğunlaşmaktadır. Kurt, her başlangıcın doğal özelliklerini taşıyan girişimi pratik adımları da katarak değerlendirmektedir.

Bu yazılar çerçevesinde baktığımızda ilk dönem Kürt süreli yayıncılığının temelinde toplum ve dünyayı anlama ve değiştirme girişiminin yattığını görebiliriz. Bu girişim, çeşitli merkezlerde entelektüel toplulukların oluşmasını sağlamıştır. Bir bütün olarak siyasal ve entelektüel birlik ve ayrışmanın izleri bu yayınlara içkindir. Takip eden dönemde ayakta ve hayatta kalan isimler, artık illegal olarak kodlanan yayın faaliyetini sürdürürler. Bu süreklilik, gerçekleşmeyen ulusal kurtuluşu imlediği kadar, felakete razı olmamayı da imler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Kürt Basını

Seîd VEROJ*

I. Giriş

Kürt basınının başlangıç ve gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına denk gelmektedir. Bu makalede Kürt basını başlangıcı ya da ilk dönemi olarak adlandıracağım bu süreç, *Kurdistan* gazetesinin ilk sayısının yayın tarihi olan 22 Nisan 1898'de başlayan ve 1922'lerin sonlarına kadar devam eden yaklaşık 25 yılık bir zaman dilimini kapsıyor. Bu dönem içerisinde çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu yayınların birkaç tanesi Kürt aydınlarının bireysel çabaları sonucu çıkmış, diğer önemli bir bölümü ise o dönemde kurulmuş olan Kürt cemiyet ve örgütlerine bağlı olarak yayımlanmıştır.

1795'te İstanbul'daki Fransa Elçiliği'nin çıkardığı adı sonradan *Gazette Française de Constantinople* olan *Bulletindes Nouvelles* gazetesini esas aldığımızda Osmanlı İmparatorluğu dönemimde uzun bir basın tarihi olduğu görülür. Bu tarihten sonra çıkmaya başlayan gazete ve dergi gibi periyodik yayınlar, modern dönemin iletişim araçları olup toplumun kültürel, edebi ve siyasi birikiminin en önemli yazılı kaynaklarını teşkil etmiş, aynı zamanda farklı kültürel topluluk ve uluslarda kendisi için var olma bilincinin gelişmesine çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Kürt basınının doğuşu, gelişimi ve bilinmeyen yönlerini araştırmak ve incelemek, Kürt toplumunun yeterince aydınlığa kavuşamamış kültürel ve siyasal birikiminin yeniden yorumlanması ve üretilmesine çok önemli katkılarda bulunabilir. Burada Kürt basınının ilk basamağı kabul edilen *Kurdistan* gazetesinin yayına başladığı 22 Nisan 1898'den Osmanlı İmparatorluğu'nun son

* Bağımsız Araştırmacı. Geliş tarihi: 10 Nisan 2021/ Kabul tarihi: 11 Temmuz 2021.

dönemine, yani mütareke yıllarının sonlarına kadar yayımlanmış olan belli başlı Kürt gazete ve dergilerinden söz etmek istiyorum.

Konu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki Kürt basını olduğu zaman, kısaca da olsa II. Abdülhamit dönemi (1876-1908) ve İkinci Meşrutiyet dönemi basın politikasını birkaç cümleyle hatırlatmakta fayda vardır. II. Abdülhamit iktidara geldikten sonra genel olarak tüm basına ve özel olarak da Osmanlı bünyesinde yer alan diğer etnik grupların kendi dilleriyle yayın yapmasına, yurt dışında basılmış gazete ve kitapların ülkeye girişine sıkı bir sansür uygulamıştır. Bundan bütün Osmanlı basını olduğu gibi, ilk Kürt gazetesi olan *Kurdistan* ve ondan sonra gelen gazeteler de kendi paylarına düşeni almıştır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte; basın yayın alanında kısmi bir özgürlük ortamı oluşmuş, ilk sekiz aylık dönemde çok sayıda yeni gazete ve dergi yayın hayatına başlamış, ancak İttihat ve Terakki'nin muhalif basın üzerinde geliştirdiği baskılar, II. Abdülhamit dönemini aratır bir durumu ortaya çıkarmıştır. Tehditler ve kapatmalar yetmemiş, muhalif gazetecilere karşı terör ve suikastler başlamıştır. Sözgelimi Mevlanzâde Rıfat'ın sahibi olduğu günlük *Serbestî* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi, 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde uğradığı silahlı saldırı sonucu öldürülmüştür. Söz konusu dönemde köprünün her iki ucunda da sürekli polis ve asker nöbet tutuyordu, ama katilin kaçıp kurtulmuş olması, cinayetin devlet içindeki derinliği hakkında fikir verebilir. Hasan Fehmi cinayeti nedeniyle *Serbestî* gazetesinin 142. sayısının ilk sayfası boş basılır ve sayfa ortasında şöyle yazılır: "*Serbestî* matbuatının ilk kurbanı, ömrünü sürgün yerlerinde geçirmiş olan evlad-ı hüriyetten Hasan Fehmi Bey'in ruhuna fatiha."[1] *Serbestî*'nin 144. sayısında çok kalabalık görünen cenaze töreninden bir resim yayımlanmış ve altına şöyle yazılmıştır: "Şehit-i hürriyet Hasan Fehmi Bey'in cenaze alayı."[2] Hasan Fehmi'den sonra *Sedâ-yı Milliye* gazetesinin başyazarı Ahmet Saim Bey (1910) ve 10 Temmuz 1911'de de *Şehrah* gazetesinin başyazarı Zeki Bey de maktûl listesine girmiştir. Dolayısıyla özgürlük getirdiğini iddia eden İkinci Meşrutiyet döneminin muktedirleri de basını böyle kontrol etmeye çalışmışlardır. İşte Kürt basını da bu koşullarda ve böyle bir ortamda boy verip gelişmiştir.

İkinci Meşrutiyet sonrası Kürt basınıyla ilgili ikinci bir not düşmek gerekirse; bu dönemdeki resmi kayıtlara göre Kürtçe ve Kürtlerle ilgili gazete ve dergi çıkartmak izni almak üzere matbuat müdürlüğüne çok sayıda başvuru olduğu, ancak söz konusu başvurularda adı geçen gazete veya dergilerin bazılarının şimdilik ortalıkta görünmediği söylenebilir. Sözgelimi "*Kürdistan* adıyla bir tarafı Türkçe diğer tarafı Kürtçe olarak haftada bir defa, *Aşiret* adıyla da Türkçe olmak üzere haftada iki defa neşredilmek istenen gazeteler için Ahmet Süreyya Bey tarafından verilen senedin"[3] ilgili yetkililere takdim edildiği belirtilmektedir. Aynı şekilde Bediüzzaman Said-i Kürdi de verdiği arzuhalde, "*Marifet ve İttihad-ı Ek-*

[1] *Serbestî*, no: 142, 26 Mart Sene 1325.
[2] *Serbestî*, no: 144, 28 Mart Sene 1325.
[3] BOA, 328-33, (R) 06-09-1324 (19 Kasım 1908).

rad adıyla Türkçe ve Kürtçe bir gazete çıkarmak için izin talebinde"[4] bulunmuştur. Yine aynı dönemde yapılan bir başvuruya cevaben şöyle denilmektedir: "Palutzâde [Paluzâde] Mehmed Halil Efendi'ye *Füyuzât-ı Kürdiye* namıyla Türkçe ve Kürtçe bir gazete neşri için ruhsat verilmesi."[5] Büyük ihtimalle bu projeler ya yaşama geçirilememiş veya yayın izni alamamıştır. Diğer bir ihtimal ise, adı geçen yayınların çok kısa süreli ve birkaç sayıyla sınırlı bir yayın hayatlarının olmasıdır, ancak hiçbirinin elimizde mevcut bir nüshası bulunmamaktadır. İleride yapılacak geniş çaplı arşiv çalışmalarıyla ortaya çıkarılmaları mümkündür. Bugünkü bilgiler ve belgeler ışığında Kürt basınının ilk basamağı olarak kabul edilen *Kurdistan* gazetesinin ilk sayısı, 123 sene önce 22 Nisan 1898'da tarihinde Mısır'ın başkenti Kahire'de basılmış ve yayınlanmıştır.[6] Kürt basınında ilk evre olarak adlandırdığım dönem, *Kurdistan* gazetesinin yayınıyla başlar ve 1922'lere kadar devam eder. Yaklaşık çeyrek yüzyılı kapsayan bu dönemde çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu makalenin kapsamında, kısaca da olsa bu dönemi incelemeye ve aydınlatmaya çalışacak ve elde mevcut gazete ve dergilerin on tanesinden kısaca bahsedeceğim.

II. *Kurdistan* Gazetesi

Osmanlı döneminde çıkan ilk Kürt gazetesi olan *Kurdistan*'ın ilk sayısı, Hicri takvimine göre 30 Zilkade 1315'te (22 Nisan 1898) Mısır'ın başkenti Kahire'de El Hilâl Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin kurucusu ve sorumlu müdürü Mikdad Midhat Bedirxan (Bedirhan)'dır ve künye kısmında *Kurdistan* adının alt tarafında gazetenin on beş günde bir "Kürtçe" olarak yayımlanacağını bildirilmiştir. Fakat daha sonraları bu yayın periyodu, istibdatın (Abdülhamit rejiminin) yurtdışı uzantılarının baskıları ve maddi sorunlar nedeniyle ayda bire ya da daha uzun sürelere yayılmıştır. 4. sayıdan itibaren bazı yazıların ve özellikle de II. Abdülhamit'e yazılan dilekçelerin Osmanlıca yayınlandığı görülmektedir. Dört sayı bu şekilde yayımlandıktan sonra 8, 9, 11, 15. sayıları sadece Kürtçe olarak yayınlanmıştır. 24. sayıdan itibaren gazetenin ayda bir yayınlanacağı belirtilir. 25. sayıdan itibaren ise, "Kürtçe ceridedir" ifadesi "Kürtçe ve Türkçe gazetedir"[7] şeklinde değiştirilmiştir. Gazetenin her bir sayısı dört sayfadan ibarettir.

Osmanlı yönetimi ve silahlı güçleri tarafından gazetenin Kürtler arasında ve Kürdistan vilayetlerinde dağıtımı yasaklanmıştı. Dönemin ilgili birimlerine yazılan yazıda, "Bedirhan Paşazâde Mikdad Midhat imzasıyla Mısır'da yayınlanan

[4] BOA, 2730-76, 14-01-1327 (H) (5 Şubat 1909).
[5] BOA, 2820-81, 02-05-1327 (H) (22 Mayıs 1909).
[6] *Kurdistan* gazetesinin ilk sayısının basım tarihiyle ilgili farklı düşünceler de vardır; araştırmacı ve yazar Ferhad Şakelî ve Magded Sapan, ilk sayının basım gününü o dönemde Mısır'da çıkan gazetelerle karşılaştırarak tarihin 21 Nisan 1898'e tekabül ettiğini belirtiyorlar. Bkz. Ferhad Şakelî, *Rojnameya Aso*, j.: 413, Hewlêr, 22.04.2008; Magded Sapan; Malpera Demkur.)
[7] *Kurdistan*, no: 25, Duşenbe, 6 Camezeyilahir sene 1318, Folkstone.

Kurdistan gazetesini çıkaran Mikdad Mithat Bedirhan ile gazeteyi sürdüren kardeşi Abdurrahman Bedirhan

Kürtçe gazetenin bütün vilayetlere girişinin önlenmesi"[8] istenmişti. Yine 1900'ün ilk aylarında çıktığı anlaşılan diğer bir gazeteyle ilgili İmparatorluk yönetiminin ilgili birimlerine gönderilen diğer bir yazıda, "Kürdistan ahalisini isyana teşvik etmek için çıkarılan *İmdada* isimli gazete ile *Siham-ı Saibe* isimli eserin dağıtılmasına mani olunması"[9] istenmektedir. Buna rağmen gazete gizli bir şekilde dağıtılıyordu ve okurlar tarafından dikkatlice izleniyordu. Okur mektuplarından öyle anlaşılıyor ki gazete başta bazı Avrupa ülkeleri olmak üzere İstanbul, Süleymaniye, Şam, Diyarbakır, Adana ve Mardin'e kadar ulaşmış ve okurları da memnun etmiştir. Bu memnuniyet okur mektuplarının birinde şöyle dile getirilmiştir: "Kürtler neden eğitimde, okuma ve yazmaktan mahrum kalmışlar? Bu düşünceler beni endişelendiriyor; eziyet çekiyorum ve üzülüyorum. Hamdolsun Allah'a ki şimdi gazetemiz *Kurdistan* var ve Kürt milletine hizmet etmek için çalışıyor." Gazetenin daha fazla okura ulaşması için, imtiyaz sahibi kapak kısmında şöyle bir duyuru yapmıştır: "Her sayıdan iki yüz adet gazeteyi parasız olarak Kürdistan'a göndereceğim."

Peki o dönemde İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul, Kürt aristokrat, ulema ve aydın kesimlerinin de merkezi konumunda olduğu halde neden *Kurdistan* gazetesi İstanbul'da değil de Kürtler ve Kürdistan'dan çok uzak olan Mısır'ın başkenti Kahire'de yayın hayatına başlamıştır? Gazetenin kurucusu Mikdad Midhat Bey'in anlatımına göre, *Kurdistan* gazetesinin İstanbul'da yayınlanabilmesi için birkaç kez Dâhiliye Vekâleti'ne başvuruda bulunmuş ancak II. Abdülhamit'in istibdat yönetimi böyle bir gazetenin İstanbul'da

[8] BOA, 30-1685, 08-12-1315 (H).
[9] BOA, 36-48, 05-05-1318 (H) 31 Ağustos 1900).

yayınlanmasına müsaade etmemiş ve o da mecburen Kahire'ye yönelmiştir. Bu bağlamda Kürt gazeteciliğinin başlangıcı, bir yönüyle diaspora gazeteciliği olarak adlandırılabilir. Çünkü o zamanlar Britanya Krallığı'nın Kahire yönetimi üzerinde etkisi daha fazlaydı ve II. Abdülhamit istediği her müdahaleyi yapamıyordu. Bu nedenle Kahire, Abdülhamit'e muhalif olanların önemli bir kesiminin yöneldiği bir merkez konumundaydı. Kürtler üzerinde önemli bir etkileri olan diğer birçok Bedirhan ailesi mensubu gibi Mikdad Midhat Bey de aktif bir istibdat rejimi muhalifi idi. II. Abdülhamit, imparatorluğun başkentinde muhalif bir aristokrat Kürt ailesinin bir üyesinin Kürtçe ve Kürtlere hitap eden bir gazete yayımlanıp dağıtmasını istemiyordu.

Kurdistan gazetesinin yayımlandığı yer İstanbul'dan çok uzakta da olsa, Abdülhamit'in istibdat yönetiminin doğrudan veya dolaylı baskısından kurtulamamıştır. Bu baskılar sonucu gazetenin yönetimi ve yayın yeri sık sık değiştirilmiştir. Gazetenin yönetimi, 6. sayıdan itibaren Mithat Bedirhan'dan kardeşi Abdurrahman Bedirhan'a geçer ve aynı zamanda gazetenin yayın merkezi Kahire'den İsviçre'nin Cenevre kentine taşınır. Cenevre'de 14 sayı yayınlandıktan sonra, gazetenin yayın merkezi tekrar Mısır'a taşınır ve 20. sayıdan 24. sayıya kadar yine Mısır'da yayımlanır. 24. sayıdan itibaren gazetenin yayın merkezi bu kez Kahire'den İngiltere'nin başkenti Londra'ya nakledilir. Burada aylık olarak yayınlanır, ancak gazete bu taşınmanın etkisiyle yaklaşık on ay basılamaz. Gazete Londra'da yayına başlamadan önce Osmanlı'nın ilgili makamları şu şekilde uyarılmıştır: "Bedirhan Paşazâde Abdurrahman Londra'da *Kurdistan* isimli bir gazete çıkarmak tasavvurunda."[10] Gazetenin 24. sayısı Londra'da yayınlanmış ve oradan da güneydeki Folkstone kentine yerleşmiş ve burada da beş sayı yayınlandıktan sonra yayın merkezi tekrar Cenevre'ye taşınmıştır. Gazetenin son iki sayısı Cenevre'de yayınlanır ki son sayı olarak bilinen 31. Sayı, 14 Nisan 1902 tarihini taşımaktadır.

کردستان

Kurdistan gazetesinin ilk sayısı: 1898

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan kısa dönemli nisbi özgürlük ortamında, bu sefer yeğen Ahmet Süreyya Bedirhan, İstanbul'da *Kurdistan*'ı yayınlamaya başlar. Bu dönemde haftalık olarak yayınlanan *Kurdistan*'ın sadece iki sayısı elde mevcuttur: 12 Şubat 1324/25 Şubat 1909 tarihli 3. sayı ve 5 Mart 1325/18 Mart 1909 tarihli 4. sayı. Ancak bu dönemde yayımlanan *Kurdistan*'ın ne zaman

[10]BOA, 398-2, 10-01-1316 (H).

yayına başladığı ve toplam kaç sayı yayımlandığı bilinmemektedir. Büyük bir ihtimalle 31 Mart Vakasından sonra *Serbestî* gibi Ahmet Süreyya'nın sahibi olduğu *Kurdistan*'ın da yayını durdurulmuştur.

Kurdistan gazetesi zengin bir içeriğe ve yazar kadrosuna sahip olmasa da gazetenin yazım dilinin ağırlıklı olarak Kürtçe olması, Kürt tarihi ve kültürüyle ilgili önemli yazılar yayınlaması, dönemin toplumsal ve siyasal durumuyla ilgili makalelere yer vermesi ve istibdat yönetimine karşı sıkı bir muhalefet yürütmesi ile dikkati çekmektedir. *Kurdistan* gazetesinin 9. sayısında "Sebat'ul Mulki Bi'l-E'dl" başlığı altında yayınlanan yazıda, bu muhalefet çok açık bir şekilde ortaya konmuş ve şöyle denmiştir: "Şu an Kürdistan istibdat yönetimi altındadır, sizi yönetenler Abdülhamit tarafından gönderilmiştir. Fakat Kürdistan'ın sahibi sizsiniz!"[11] Bunun yanı sıra toplumsal eğitim ve milli uyanışa vurgu yaparak özellikle çocukların eğitimi, yeni zanaatların öğrenilmesi ve meslek edinme konularında da dikkate değer yazılar yayımlanmıştır. İşlenen en dikkat çekici konulardan biri de, olası bir Kürt-Ermeni çatışmasına dikkat çekilmesi, Kürtlerin, siyasi iktidarın bu yöndeki kışkırtma ve teşviklerine alet olmaması gerektiği yönünde uyarılarda bulunulmasıdır. Dolayısıyla emsallerinin ortaya çıkışından çok sonra çıkmaya başlamasına karşın söz konusu gazetenin kurucu ve yöneticilerinin dönemin milliyetçi fikirlerden etkilendiği, yazılarında kültürel bir temelde vatan savunması ve özgürlük vurgusunu öne çıkarttıkları açıkça görülmektedir.

III. *Ümmîd* Gazetesi

Kurdistan gazetesinden sonra çıkan ikinci gazete, *Ümmîd* gazetesidir. *Ümmîd* gazetesinin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Mehmed Salih Bedirhan'dır. Mehmed Salih Bedirhan, İzzet Bey'in oğlu ve Salih Bey'in torunudur. Dedesi Salih Bey, Mir Bedirhan'ın ağabeyi Abdullah'ın oğludur. *Defter-i Â'malım* adlı günlüğünde, Rumi takvime göre 1290'da (1874) Lazkiye'de doğduğunu belirtir.[12]

Gazetenin künye kısmında on beş günde bir yayınlanacağı belirtilmiştir, ancak toplam kaç sayı yayınlandığını bilmiyoruz. Elimizde gazetenin sadece ikinci sayısı mevcuttur. Üzerinde yayın tarihi olarak Pazar 6 Cemaziyelevvel 1318 yazılmıştır[13] ki bu da miladi takvime göre 1 Eylül 1900 tarihine tekabül eder. Eğer belirtilen periyotta bir gecikme yoksa, gazete on beş günde bir yayınlandığına göre, birinci sayısının 15 Ağustos 1900 yılında yayınlanmış olması gerekir. Gazetenin kapağında, iri harflerle yazılan *Ümmîd*'in hemen üst kısmında Mason ambleminin yer alması, gazetenin büyük ihtimalle muhalif olan Masonların desteğiyle yayınlandığını akla getiriyor. Dikkatimizi çeken bir diğer nokta da, yukarıda değindiğimiz *İmdada* gazetesinin de aynı dönemde yayınlanmış olmasıdır.

---

[11] *Kurdistan*, no: 9, Sêşenbe, 20 Receb 1316.

[12] Mehmet Salih Bedir-Han, *Defter-i Â'malım (Mehmed Salih Bedirhan'ın Anıları)*, Yayına hazırlayan: Mehmed Uzun-Rewşen Bedir-Han, s. 30-31, Belge Yayınları, İstanbul,1998.

[13] *Ümmid*, sayı: 2, 6 Cemaziyelevvel 1318 (1 Eylül 1900).

امید
Adresse (UMMID)
M - Salih Bey Baderkhan
UMMID

Ümmîd gazetesinin ilk sayısı
(1 Eylül 1900)

Ümmîd gazetesi sahibi
Mehmed Salih Bedirhan

Ümmîd gazetesinin *Kurdistan* gazetesiyle bir ilişkisinin olup olmadığı, varsa ne tür bir ilişki olduğunu bilemiyoruz. Ancak içeriğine baktığımızda işlenen konular bağlamında bir paralellik vardır.

Gazetenin elimizdeki sayısının bütün yazıları Osmanlıca kaleme alınmıştır. Bu sayıdaki "Arapça makaleleri de kabul edip" yayımlayacakları yönündeki not dikkat çekicidir. Söz konusu sayıda toplam dört yazı yayımlanmış olup hepsinin altında Ebu'l-Berekat imzası vardır. Ebu'l-Berekat imzası, büyük ihtimalle Mehmed Salih Bedirhan'ın mahlasıdır.

Ümmîd gazetesi, istibdat yönetimine karşı halkçı bir çizgide yayın yapmış ve bu duruşunu şöyle dile getirmiştir: "*Ümmîd* gazetesi, memleket ve millet hizmetindedir. Milletin dertlerini dinlemeye hizmet eden siyasi gazetedir."[14] Kapak yazısı ile içerideki yazılardan anlaşıldığına göre o da *Kurdistan* gazetesi gibi, Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı mücadeleyi sürdürmeye girişmiş, muhalefet etmeyi "faziletli bir cihat" olarak tanımlamış ve daha vurgulu bir şekilde öne çıkartmıştır. Öyle ki gazetenin künye kısmının en üstünde motto şeklinde şöyle yazılmıştır: "Cihadın en faziletlisi; zalim sultana karşı söylenen doğru ve hak sözlerdir."[15] Gazetenin ikinci sayısında yer alan, "Jubiley-i Yadigâr Yahut Utanmayan Kimdir?" ve "Hakkı Açıklama" başlığı altında yazılmış iki yazıda da Abdülhamit'in istibdat yönetimi şiddetli bir şekilde eleştirilmekte ve şöyle denilmektedir:

> Bir iki aydan beri her gün bir gazetede jübile-i yadigârı olarak falan vali şunu yaptı, falan mutasarrıf şunu etti, Abdülhamit de İstanbul'da bir

[14] *Ümmîd*, sayı: 2, 6 Cemaziyelevvel 1318, s. 1.
[15] *Ümmîd*, sayı: 2, 6 Cemaziyelevvel 1318, s. 1.

darûl-fûnun tesis etti. Abdülhamit'in yirmi beşinci yıldönümü şerefine şenlikler tertip ediliyor. *Kur'an*lar okunacak, ondan sonra da biralar, şaraplar içilecek, çalgılar çalınacak, danslar edilecek. Velhasıl İslamiyet şerefine, insaniyet namına yakışmayacak rezaletler…

Şimdi düşünecek olursak, kendimiz için, kocaları ölmüş dulların, babaları ölmüş yetimlerin, evlatları ölmüş bahtsız baba ve annelerin, biraderleri ölmüş kimsesiz bacıların acılı ağlamalarından, yürek parçalayan feryatlarından güzel bir sevinç vasıtasını bulabilecek miyiz? Ne bedbaht mahlukuz ki gözümüz önünde deveran eden bu ciğer parçalayan durumlara karşı, sevincimizi göstermek ve bu olayların asıl sorumlusu olan bir gaddarın şerefine şenlikler tertip etmek alçaklığını irtikap etmeye tenezzül ediyoruz.[16]

IV. *Serbestî* Gazetesi

Serbestî, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yayın hayatına başlamış ilk günlük Kürt gazetesidir. *Serbestî*'nin imtiyaz sahibi ve genel yayın yönetmeni olan Mevlanzâde Rifat, Güney Kurdistan'ın Süleymaniye vilayetinin ileri gelenlerinden Mevlanbegzâde ailesinin bir üyesi ve meşhur yazar Abdurrahman Nacim'in oğludur. Mevlanzâde Rifat, 20. yüzyıl başlarındaki Kürt milliyetçi hareketinin öncülüğünü yapan önemli şahsiyetlerden biri olup gazeteci, yayıncı, yazar ve siyasetçi kimlikleriyle tanınmaktadır. *Serbestî* gazetesinin yanı sıra *Hukuk-i Umûmiye, İnkılab-i Beşer, Âkil, Ahalî, Meşrûtiyet, Faruk, Cihad, Kadınlar Dünyası* vb. gazete ve dergilerin de sahipliği veya sorumlu müdürlüğünü yapmış, aynı zamanda farklı gazete ve dergilerde de çok sayıda yazısı yayımlanmıştır.

Serbestî gazetesi yayına başlamadan önce dönemin yöneticilerinin dikkatini çeker. İlgili birimlere gönderilen "Mevlanzâde Rifat Bey'in *Serbestî* namıyla günlük bir gazete çıkarmak istediği"[17]notu, gazete çıkarma girişiminin ilk günden gözetlendiğini göstermektedir. *Serbestî* gazetesi 1908 yılının sonlarına doğru yayın hayatına başlar ve ilk sayısı 3 Teşrinisani 1324 (16 Kasım 1908) tarihinde İstanbul'da yayınlanır. Gazete dört sayfadan ibaret olup günlük olarak yayımlanır. İmtiyaz sahibi Mevlanzâde Rıfat olup başyazarı Hasan Fehmi'dir. Künye kısmındaki "Serbestî" sözcüğünün altında şöyle yazmaktadır: "Osmanlıların cins ve mezhep ayrımına bakmaksızın hukukuna hizmet eden günlük gazete"dir. Gazetenin her sayısı dört sayfa ve beş sütundan ibaret olup 172. sayı hariç diğerlerinin ebattı 40x54cm'dir. Bütün sayılar elimizde olmasa da gazetenin aralıklarla toplam 770 sayı yayımlandığı bilinmektedir. Gazetenin 1'den 498'e kadar olan sayılarının dijital kopyaları Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca değişik kaynaklardan elde edilmiş 595, 596, 597, 598, 600, 609 ile 639, 644, 645, 648. sayıları ve 25 Nisan 1920 tarihli 601. sayısı mevcut olup geri kalan sayılar elimizde mevcut değildir.

---

[16] *Ümmîd*, sayı: 2, 6 Cemaziyelevvel 1318, s. 2.

[17] BOA, 327-147, R-31-08-1324) (13 Kasım 1908).

Serbestî gazetesinin İmtiyaz Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni Mevlanzâde Rifat

Serbestî gazetesi, 29 Temmuz 1909 tarihli 156. sayısı

Serbestî'nin her sayısı "Meslek" başlığı altında editoryal yazıyla başlamakta ve ağırlıkla gazetenin düşüncelerini yansıtmaktadır. İlk üç sayısında "Meslek" başlığı altında aynı yazı yayımlanmıştır. Yazıda şöyle denmektedir:

> *Serbestî* bütün manasıyla "hür"dür. Meşrutiyet idaremizi muhafaza zımnında fedakârlıktan çekinmeyecektir. *Serbestî* halkın genelinin aydınlanmasına ve Osmanlının değişik unsurlarının birliğine çalışarak millet hukukunun savunucusu olan "kanunu" yegane rehber edinecektir.
>
> *Serbestî*, namus ve haysiyeti sertâc-ı meslek tutacaktır ve hiçbir şahsın siyasi ve şahsi emel ve maksadına dahi hizmette bulunmayacaktır.
>
> *Serbestî*, yalnız hakikati söyleyecek ve milletin medeniyet yoluna girmesinin çarelerini düşünecektir.
>
> Hulasa *Serbestî*; milletimizin din ve unsuru ayırt etmeksizin genel olarak zulüm görmüş vatandaşlarımızın müdafiî ve fikirlerinin tercümanı olacaktır. İşte mesleği bundan ibarettir."[18]

Serbestî'de yayınlanan yazılar içeriğine ve işlenen konulara göre değişik başlıklar altında yayınlanmıştır. "Siyasiye" başlığı altında gündeme göre yazılmış makaleler, "Hudud-i Dahiliye" ve "Hudud-i Hariciye" başlığı altında iç ve dış haberlere yer verilirken okur mektupları genel olarak son sayfada yayınlanmıştır. Bazı sütunlarda imzasız yazılara yer verilmiş, kimi sayılardaki bazı sütunlar boş bırakılmıştır. Daha sonraki sayılarda çıkan açıklamalardan öğrendiğimize göre bu sütunlarda bulunan yazılara sansür uygulanmıştır. Girişte de belirtiğimiz gibi

[18] *Serbestî*, no: 1, Pazartesi 3 Teşrinisani 1324.

Mevlanzâde'nin muhalif kişiliği ve *Serbestî*'nin de muhalif yayın politikası, çıkışından itibaren muktedirlerin baskısına maruz kalmış ve başyazarı Hasan Fehmi bir suikast sonucu öldürülmüştür.

Serbestî gazetesi zaman zaman yayına ara verse de en uzun ömürlü Kürt gazetesi olup yayın hayatı 12 yıldan fazla sürmüştür. Şüphesiz bu uzun yayın dönemi içerisinde M. Rifat'ın fikirlerinde ve *Serbestî*'nin yayın politikasında da değişimler olmuştur. Bu değişimler genel olarak üç farklı döneme ayrılarak incelenebilir: Birinci dönem, gazetenin yayına başladığı zamandan 31 Mart Vakası'na kadar olan süreyi kapsar. Bu süreçteki yayın politikasının temel prensiplerini şöyle sıralamak mümkündür: Tarafsız ve hür bir yayın olmak, Meşrutiyet kazanımlarını korumak, istibdat rejimini tamamen ortadan kaldırmak, "İttihad-ı Osmanî"yi koruyarak "Adem-i Merkeziyeti" sağlamak, İttihat ve Terakki rejimine karşı aktif bir muhalefet yapmak, din ve unsur ayrımını yapmadan baskı altındaki bütün vatandaşların sesi olabilmek.

Serbestî'nin ikinci dönemi Mevlanzâde'nin Mısır sürgünüyle başlayıp Paris sürgünü ve İstanbul'a dönüşle devam eder ve 1912'lerin sonlarında yayın faaliyetlerinin durdurulması ile Birinci Dünya Şavaşı'na kadarki süreyi kapsar. *Serbestî*, Paris'te Şerif Paşa'nın maddi desteğiyle yayımlanır. Bu durumu öğrenen dönemin yöneticileri ilgili birimlere şöyle bir uyarıda bulunurlar: "Paris'te bulunan M. Rifat'ın yine *Serbestî* namında bir varaka neşrettiği, posta ile vilayetlere yollayacağı haber alındığından, gerekli tedbirlerin alınması"[19] ve "Mevlanzâde Rifat tarafından Paris'te yayınlanan *Serbestî* gazetesi hükümet aleyhinde neşriyat yaptığından yurda sokulmaması ve dağıtımının yasaklandığı."[20] Paris'teki yayını durdurulduktan sonra M. Rifat tekrar Mısır'a döner ve burada yeniden *Serbestî*'yi yayınlamaya başlar. Ancak Osmanlı yönetiminin baskılarından ve yayını durdurma girişimlerinden kurtulamaz. Bu amaçla çıkarılan kararda, söz konusu yayından şöyle bahsedilir; "*Serbestî* gazetesi sahibinin ahvalinin gözetim altında tutulduğundan bahisle *Serbestî*'nin Mısır'da intişarının yasaklanmasına karar verilerek kendisine tebliğ edildiği."[21]

Bu süreçte Mevlanzâde Rifat'ın fikirlerinde önemli değişimler olur. Daha önce imparatorluk bünyesindeki "millet sorunu"nu "İttihad-ı Osmanî" çerçevesinde "Adem-i Merkeziyet"in sağlanmasıyla çözülebileceğini düşünürken, artık Kürtlerin kendi kaderini belirleme hakkını savunan bir düşünceye evrilir. Mevlanzâde Rifat'ın *Hetawî Kurd* dergisinin ikinci sayısında yayımlanan mektubu, bu değişimin en önemli göstergesidir.

> Bütün kavimleri görüyoruz. Tümü bir milli daire çizmişler. Teali ve terakkiye koyulmuşlar. Milletini bilmeyen, milli ideal arkasından koşmayan milletler, beşer kitlesi içerisinde pek geride ruhsuz olarak kalmışlardır. Bir kavmin ruhsuz olmasını tasavvur ediniz, ne kadar acı vericidir. Sosyal medeniyet içinde ölmeğe, asimile olmaya mahkûm olmak ne kadar acı-

---

19 BOA, 335-97, 23.05.1325 (R).
20 BOA, 604-97, 30-05-1325 (H).
21 BOA, 416-67, 21-10-1325 (R).

dır… Şimdi Kürtlere düşen görev, "başımızın çaresine bizzat bakmaktır" ve bu cümleye her Kürdün iştirak etmesi lazımdır.[22]

Üçüncü dönem ise, yaklaşık beş yıllık aradan sonra 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC)'nin yayın organı olarak yeniden yayınlanmasından 1922'lere kadar devam eden süreyi kapsar. Bu dönemdeki yazar kadrosunun önemli bir bölümü KTC'nin üyeleridir. Bedirhan kardeşlerden Celadet gazetenin yardımcı editörü, Kamuran ise köşe yazarıdır. Bu devrede Mevlanzâde Rifat, Kürt milliyetçi hareketinin merkezinde yer almış, bir taraftan örgütlü ve siyasi çalışmaları yürütürken bir yandan da *Serbestî* gazetesinin yayınını sürdürmüştür.[23]

İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin denetimine geçmesiyle birlikte birçok Kürt aydını ve siyasetçisi gibi Mevlanzâde Rifat da İstanbul'u terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece *Serbestî* gazetesinin yayını son bulur. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, o da sürgün edilen 150'likler listesinde yer alır ve Halep'e yerleşir. Halep'teyken kurulan Xoybûn (Hoybun-Bağımsızlık) örgütü çalışmalarına katılmıştır. Ancak çok geçmeden 8 Eylül 1930'da geçirdiği kalp krizi sonucu hayata veda eder.

V. *Şark ve Kürdistan*

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan gazetelerden biri de *Şark ve Kürdistan* gazetesidir. Gazetenin yayım yeri İstanbul olup birinci sayısı 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908) tarihini taşır. Gazetenin her sayısı dört sayfadan ibarettir. Haftada iki kez yayımlanan bu gazetenin yayın dili Osmanlıcadır. Sorumlu müdürü Hersekli Ahmet Şerif, başyazarı ise Malatyalı Bedri'dir. Bediüzzaman Said Kurdî ve Hersekli İsmail de gazetede sürekli yazan yazarlardır. Burada adları geçen Hersekli Ahmet Şerif ile Hersekli İsmail'in Balkan Kürtlerinden oldukları tahmin edilmektedir.

Şark ve Kürdistan gazetesi, 5. sayı, 5 Kanunievvel 1908

Gazetenin toplam kaç sayı yayınlandığını bilmiyoruz ancak elimizde 1, 2 ve 5. sayıları mevcuttur. Gazete yayın politikasında, düşünsel olarak

[22] *Hetawî Kurd*, *Muhterem Hetawî Kurd Gazetesi Müessislerine*, no: 2,Teşrinievvel 1329 (4 Aralık 1913).

[23] Geniş bilgi için Bkz. Seîd Veroj. *Mewlanzâde Rifat û Serbestî.* Stenbol: Weşanên Weqfa Îsmaîl Beşîkçi. 2017.

da Osmanlıcılığı savunan ve Batıcılığı eleştiren bir perspektif izlemiş, bu perspektifi künye kısmında yazılan "Şarkın siyasi vaziyeti ile Garbın insaniyete karşı şaibelerini tasvir eden gazetedir"[24] mottosuyla özetlemiştir. "İfade-i mahsusa" başlıklı başlarken yazısında yukarıdaki motto şöyle açıklanmaktadır: "Niçin Garbın şaibelerini iddia ediyoruz?... Evet, geneliyle Garb'ın haksızlıktan, şefkatsizlikten, gadr, kin ve garazdan, zahiren tatlı, hakikatte insanlık için pek o kadar daha acı olan şaibelerinden bahsediyoruz ve edeceğiz."[25]

Gazeteyi çıkaranlar bir fikir topluluğu olabilirler, ancak bildiğimiz kadarıyla gazete herhangi bir Kürt cemiyetine bağlı olarak yayınlanmamıştır. Bununla birlikte gazetenin ilk sayısında Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarından bahsedilmiştir. Kürt hassasiyeti, eldeki sayıların içeriğinde sıklıkla karşımıza çıkar. Nitekim Batılıların Berlin Anlaşması ve Lahey Konferansı'nda Kürtlere yönelik tutumları, Kürtlerin İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla ilgili yaklaşımları, yeni ıslahatlar ve Kürtçe eğitim gibi önemli bazı konuların ele alındığı görülmektedir.

Gazetenin başyazarı Malatyalı Bedri, "Kürt ve Kürdistan" başlıklı yazısında, Berlin Anlaşması'na ve sonrasındaki sürece vurgu yaparak hükümetin Kürtleri suçlaması ve Batılıların da buna bigane kalmasını eleştirerek şöyle der: "Zavallı Kürtler; Berlin Anlaşması'nda, Lahey Konferansı'nda hükümetin Kürdistan'da yapmış olduğu bütün kötülüklerini yüklendiler. Gerçeğin daima tek gözlükle aksini gören Frenkler veya Frenkleşmiş vatandaşlar, Garp basınında "Teracim-i ahval-i Ekrad" gülyabani hikâyesi tarzında neşrettiler." Söz konusu makalenin devamında Kürtlerin II. Meşrutiyet'in ilanıyla ilgili yaklaşımını da şu satırlarla dile getirmiştir: "Biz Kürtler, Müslim ve Gayrimüslim vatandaşlar bugün fethedilen yüce hürriyet kalesini zaten arzuluyorduk. Millet-i Osmaniye'nin senelerden beri hasretle bekledikleri Meşrutiyet'in fedakârı olduğumuzu bütün fiiliyatımızla, bütün gayretimizle göstereceğiz."[26]

Şark ve Kurdistan'ın önemli yazarlarından biri de Molla Said-i Kurdî'dir. Onun elimizde mevcut sayılarda "Kürtler neye muhtacdır?"[27] ve "Kürtd Alemi"[28] adlarını taşıyan iki yazısı yayınlanmıştır. Aynı zamanda Kürdistan'da yeni okulların açılması, bu okullarda eğitim ve öğretimin Kürtçe yapılması talebiyle daha önce padişaha verdiği dilekçenin aynısı söz konusu gazetede yeniden yayımlanarak desteklenmiştir. Kürtler açısından bugün de gündemde olan anadille eğitim talebi, yüz yıldan uzun bir süre önce yazılmış söz konusu dilekçede şöyle dile getirilmiştir:

> Hükümetin gayretle Kürdistan'ın kasaba ve şehirlerinde okulların yapımı ve inşası buyurulmuş olduğunu şükranla şahit isek de, bundan yalnız Türkçe diline aşina olan çocuklar istifade ediyor. Bu dile aşina olmayan

[24] *Şark ve Kürdistan*, no: 1, R- 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908), İstanbul.
[25] *Şark ve Kürdistan*, no: 1, R- 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908), İstanbul, s. 1.
[26] *Şark ve Kürdistan*, no: 1, R- 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908), İstanbul, s. 1.
[27] *Şark ve Kürdistan*, no: 1, R- 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908), İstanbul, s. 2.
[28] *Şark ve Kürdistan*, no: 5, 5 Kanunievvel 1908, İstanbul, s. 3.

Kürt çocukları, kemalat kaynağı olan ilim medreselerinden yoksun olmaları ve bu okullardaki öğretmenlerin mahalli lisana vakıf olmamaları vesilesiyle eğitimden mahrum kalmaktadır.

[….]

Bunun çaresi, numune-i imtisal ve teşvik sebebi olmak için Kürdistan'ın değişik noktalarında; biri Ertûş aşireti merkezi olan Beytüşşebap tarafında, diğeri Motkan, Belıkan, Sason ortasında, biri de Kakan, Heyderan ortasında olan nefsi Van'da medrese (Medrest'ûl-Zehra) diye adlandırılan dini ilimlerle birlikte fen ilimlerinin okutulacağı, hiç olmazsa ellişer öğrenci bulunmak, ayrıca onların gündeliklerinin karşılanması hükümetçe temin edilmesiyle üç eğitim kurumu tesis edilmelidir. Bazı medreselerin de kalkındırılması maddi ve manevi olarak Kürdistan'ın gelecek hayatiyetini temin eder, mühim sebeplerdendir."[29]

VI. *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, bu dönemde yıkıma doğru giden imparatorluğu diriltmek ve kurtarmak için, bir yandan Batılılaşmayı esas alan siyasi akımlar, öte yandan da Osmanlıcılık zemininde hareket eden birçok yeni örgüt kurulur ve bu örgütlere bağlı ya da bağımsız çok sayıda gazete-dergi yayımlanır. Aynı zamanda Batı merkezli milliyetçilik dalgası, peyderpey imparatorluğun bütün bölgelerinde etkisini gösterir. Bu dönemde Kürtler de kendi örgütlerini kurmaya başlar ve bu örgütlere bağlı olarak yeni gazete ve dergiler yayımlamaya girişirler. İşte Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin oğlu Seyit Abdülkadir'in başkanlığında bu dönemde kuruldu ve kısa bir zaman sonra da *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (*KTTG*)adıyla bir gazete çıkartmaya başladı.

KTTG'nin ilk sayısı Hicri 11 Zilkade 1326 (5 Aralık 1908) tarihinde İstanbul'da yayınlanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü, ünlü Kürt şair ve düşünce insanı Pîremêrd, yani Süleymaniyeli Tevfik'tir. Gazetenin başyazarı ise, Diyarbakırlı Ahmet Cemil'dir. Künye kısmında, "Haftada bir neşrolunacak, dini, ilmi, siyasi, ictimai gazete"[30] ifadesi bulunan gazetede ve ayrıca "Sayfalarının daima Kürt erbab-ı fikir ve kalemine açık" olduğu belirtilmiştir. Haftalık yayımlanan bir gazete olduğu halde, yaklaşık bir yıl içerisinde toplam 9 sayı çıkmış ve son sayısı 30 Ocak 1909'da yayımlanmıştır.

KTTCG'nin içeriğine baktığımızda; başta eğitim sorunu olmak üzere Kürtlerin geri kalmışlığı, mevcut siyasi durum, toplumsal ihtilaf ve çelişkileri konu alan farklı yazılara yer verildiği görülür. Aynı şekilde İkinci Meşrutiyet'in ilanı olumlu karşılanmış, ümmetin birliği ve imparatorluğun bütünlüğü içerisinde Kürtlerin kültürel haklarının tanınması ve Kürtçe eğitimin serbest edilmesi talebinde bu-

[29] *Şark ve Kürdistan*, no: 1, R- 25 Teşrinisani 1324 (8 Aralık 1908), İstanbul, s. 2.
[30] *Kürd Tevaün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, no: 1, Hicri 11 Zilkade 1326 (5 Aralık 1908).

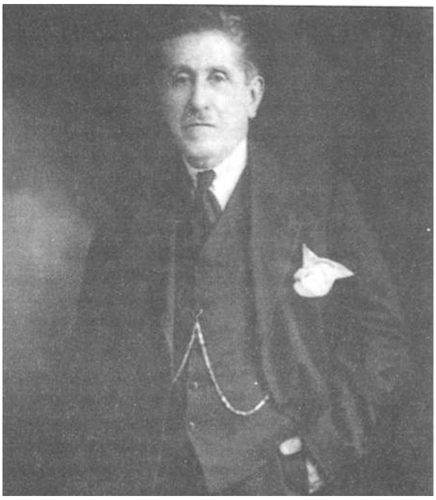

Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi
Başyazarı Ahmet Cemil

کرد
تعاون و ترقی غزته سی

Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi,
sayı 8.

lunulmuştur. Cemiyetin kurucusu ve gazetenin de önemli yazarlarında olan

İsmail Hakkı Baban, gazetenin yayın politikasını özetleyen bir şekilde "Kürtler ve Kürdistan" adlı makalesinde şöyle demektedir: "Kürtler her şeyden önce Müslümandırlar, ondan sonra öz Osmanlıdırlar. Üçüncü derecede de Kürt'dürler… Dünyada hiçbir güç düşünülemez ki, Kürtlük ile Osmanlılık arasındaki bu eski bağdaşmayı, bu doğruluk ve dürüstlük bağını yok etmeyi başarsın. Osmanlılık Kürtlüğü ve Kürtlük de karşılıklı olarak Osmanlılığı içermiş, bu iki sözcüğün içeriği mutlak olarak iç içe geçmiştir."[31] Aynı yazının devamında çalışmaya nereden başlamak gerektiği sorusuna verilen cevapta ise şöyle denmektedir: "Önce eğitim, sonra yine eğitim. Daha sonra yine eğitim, yine eğitim, yine eğitim!"

Cemiyetin kurucusu ve gazetenin de yazarlarından olan Said-i Kurdî,"Kürtçe Lisanımız" başlığıyla Kürtçe yazdığı yazısında, İslamiyet'in önemine ve insaniyetin gereklerine vurgu yapıp "milliyet aidiyetimizin bize kazandırdığı meziyetler"den bahsederek şöyle bir durum tespitinde bulunmaktadır: "Bizi bozguna uğratan üç düşmanımız vardır. Birincisi fakirlik, ikincisi eğitimsizlik ve cehalet, üçüncüsü de düşmanlık ve ihtilaftır."[32] Çözüm önerisine gelince, o da Babanzâde'ninkine benzer bir tavsiyede bulunmaktadır: "Eğitim, eğitim, eğitim ve birlik, birlik, birlik." Gazetenin eğitim vurgusu teoride kalmamış, bu amaca bağlı

[31] *Kürd Tevaün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi, Kovara Kurdi-Tirkî & Kürdçe-Türkçe Dergi (1908-1909),* Wergêr: M. Emîn Bozarslan, Sweden, 1998, s. 68.
[32] *Kürd Tevaün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi, Kovara Kurdi-Tirkî & Kürdçe-Türkçe Dergi (1908-1909),* Wergêr: M. Emîn Bozarslan, Sweden, 1998, s. 54.

olarak cemiyet Modkanlı Halil Hayalî, Ahmed Cemil ve Kurdizâde Ahmed Ramiz'in sorumluluğunda ilk Kürtçe eğitim yapan bir okulu açmış ve basımevi kurmuştur.

Kürtlerin legal alandaki bağımsız örgütlenmesi babında ilk tecrübe olan Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti ve bu örgütün yayın organı olan *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi,* yayınlandıktan yaklaşık bir yıl sonra dönemin İttihat ve Terakki yönetimi tarafından kapatılmıştır. Ancak cemiyet ve gazete kadrosunun imparatorluğun gidişatı ve geleceği hakkındaki düşünce, tartışma ve arayışları başka platformlarda devam eder. Özellikle imparatorluk bünyesindeki Müslüman toplulukların durumu ve geleceği tartışılan konuların başında gelmektedir. Bu dönemde kurulan Kürt cemiyetleri ve çıkardıkları yayınlar, Kürt milliyetçiliğinin oluşum ve gelişmesini büyük ölçüde belirler. Nitekim bu alanda çalışmaları olan Mehmet Şükrü Hanioğlu, "Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti çevresinde bir Kürt ulusçuluk hareketinin başladığını"[33] belirtmektedir. Aynı şekilde Bilal Şimşir, "Cemiyetin tüzüğünde, bir yandan Osmanlılık kimliği vurgulanırken diğer yandan Kürt kimliği öne çıkarılarak ayrılıkçılık, Kürtçülük yapılmıştır"[34] der. Tarihçi Tarık Zafer Tunaya ise, "İkinci Meşrutiyet dönemi içinde kurulan Kürt cemiyetleri[nin] Osmanlı ülkesinden ayrılma amacını gütmemiş"[35] olduklarını belirtmektedir.

VII. *Sedâ* Dergisi

Sedâ dergisi, 9 Teşrinisani 1325-R (22 Kasım 1909) tarihinde Elazığ'da yayın hayatına başlamıştır. Sahibi ve müdürü Mehmed Abdullah Cevdet, başmuharriri ise İdris Ulvi'dir. Mehmed Abdullah Cevdet ya da Mehmet Cevdet Karlıdağ, Abdullah Cevdet'in ilk evliliğinden olan oğludur. Derginin sahibi ve müdürü olan Mehmed Abdullah Cevdet Bey, "1300-H (1886) yılında Elazığ'da doğmuş, çocukluğu ve rüştiye eğitimi Elazığ'da geçmiştir. *Sedâ*'nın birinci sayısının künye kısmında, derginin içeriğiyle ilgili şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Fennî, edebî, ilmî makaleler kabul olunur."[36] Derginin yayın periyoduyla ilgili olarak da şöyle denilmektedir: "Edebî, Tarihî, İlmî on beş günlük Osmanlı mecmuasıdır."[37]

Sedâ dergisinin içeriğine baktığımızda: Birinci sayısı, sekiz sahifeden ibaret olup "Tarihten", "Edebiyattan", "Ulemadan" ve "Eşkal-i Edeba" olmak özere, yazılar dört başlık altında yayımlanmıştır. Tarih, edebiyat alanında genel ve

---

[33] Dr. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, Ankara, 1981, s. 315

[34] Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, İstanbul, 2009, s. 258.

[35] T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi,* İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2011, s. 434.

[36] *Sedâ*, no: 1, 9 Zilkade 1327 / 9 Teşrinisani 1325/ (22 Kasım 1909), Mamüratülaziz Vilayeti Matbaası, s. 1.

[37] *Sedâ*, no: 1, 9 Zilkade 1327 / 9 Teşrinisani 1325/ (22 Kasım 1909), Mamüratülaziz Vilayeti Matbaası, s. 1.

yerelden olmak üzere aydınlatıcı makaleler içermektedir. *Sedâ* dergisi birinci sayısının mukaddimesinde,yayın maksadı hakkında şöyle denilmektedir: "Maksadımız terbiye-yi umumiye hadım ve şu'un-ı ilmiyeye ve havadisi medeniye ve vakayi-i siyasiyeden bahis makalelerle vatandaşımıza elimizden geldiği kadar hizmet etmektir." Aynı başlık altında, Meşrutiyet'le birlikte yaygınlaşan gazete ve mecmua neşriyatının vatandaşların aydınlanmasındaki önemi ve büyük katkısından bahsederek şöyle denilmektedir:

> İnkılab-ı ahirimiz üzerine memalik-i Osmaniye'nin her tarafında birkaç gazete ve risaleler çıkmaya başladı. Zira vatandaşlarımız tenvir-i efkârına ve memleketimizde meşrutiyet-i idarenin neşr-i füyûzâtına bundan büyük ve müessir vasıta olamaz. Bugüne kadar vilayetimizde böyle bir hadım-i medeniyet ve ma'rifetin görünmemesi bütün terakkî ve maarif taraftarlarını müteessir ettiğini bildiğimiz için lütf-i Bari'ye mütevellilen ve rağbet ve teşvik etmeye istinaden bu risaleyi neşre niyet ettik.[38]

1909 yılının sonlarına doğru yayın hayatına başlayan *Sedâ* dergisinin, toplam kaç sayı yayımlandığını bilmiyoruz. Elimizde22 Kasım 1909 tarihli 1. 6 Aralık 1909 tarihli 2. sayısı mevcuttur. *Sedâ*'nın Meşrutiyet sonrasında ve vilayet matbaasında basılmasını dikkate aldığımızda Mehmed Abdullah Cevdet'in bu dönemde Elazığ'da etkili bir memur olduğunu ileri sürebiliriz.

Mehmed Abdullah Cevdet, Umumi Savaş'tan sonra, daha önce görev yapmış olduğu Mamüratülaziz'e döner. 1918'de kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti'ne üye olur ve çalışmaları içerisinde yer alarak Mamüratülaziz'de KTC şubesinin

صدا

Sedâ dergisi, ilk sayı, 22 Kasım 1909

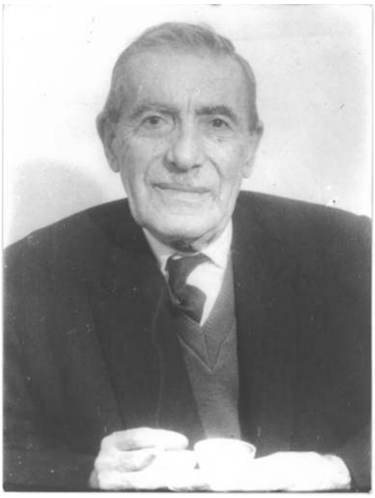

Sedâ dergisini çıkaran Mehmed Abdullah Cevdet

[38] *Sedâ*, no: 1, 9 Zilkade 1327 / 9 Teşrinisani 1325/ (22 Kasım 1909), Mamüratülaziz Vilayeti Matbaası, s. 1.

kurulmasına öncülük eder ve şube reisi olur. KTC'nin Mamüratülaziz şubesinin kuruluş ilanı, *Kurdistan* dergisinde şöyle yayımlanmıştır:

> Mamüratülaziz:
>
> 22.02.35 tarihli tahrirat-ı âliyeleri eyad-i ihtirame alındı. Mukaddimen arz edildiği vechiyle şube teşkil edilmiştir. Ba'de izin emri âlilerine müheyya bulunduğumuzu arz eyleriz.
>
> Eleziz Kürdistan Teali Cemiyeti
>
> Şube-i merkeziyesi reisi
>
> Mehmed Cevdet.[39]

Yine bu konuda *Kurdistan* dergisinin bahsi geçen sayısında iki önemli açıklama daha vardır. Birincisi, Mehmed Abdullah Cevdet'in ilçesi olan Arapgir'de KTC şubesinin kurulması çalışmalarına dairdir: "Arapgir aşiret reisi Battal Efendizâde Hulusi'nin gönderdiği şöyle bir açıklama vardır: 'Arapgir'den: Şubenin açılması için bir program ve nizamnamenin süratle gönderilmesi hakkında acizane göndermiş olduğum telgrafa cevap alamadım. Yüce iradelerinizden ferman bekleniyor.'"[40] İkinci açıklama ise, "Milli Tezahürat" başlığını taşır ve bu girişimde bulunan Kürt münevverlerine teşekkür ve tebrik amacıyla yayımlanır: "'Kürt aydın ve eşrafı' arasında mühim bir mevkii elde etmiş olan değerli zatları okuyucusuna arz etmek ve bu şahıslar arasında bilhassa Mehmed Cevdet ve Hulusi Beylerin milli teşebbüslerini kemal-i ihtiramla tebrik eder ve diğer eşraf ve münevverlerimize güzel birer örnek olmasını bekleriz."[41] Ancak Kürdistan Teali Cemiyeti Elazığ şubesi açıldıktan 3-4 ay sonra dönemin siyasi iktidarı ve egemen güçleri tarafından diğer 19 şubeyle birlikte kapatılmıştır. KTC Elazığ şubesi kapatıldıktan sonra Mehmed Cevdet Bey İstanbul'a gider ve faaliyetlerine burada devam eder.

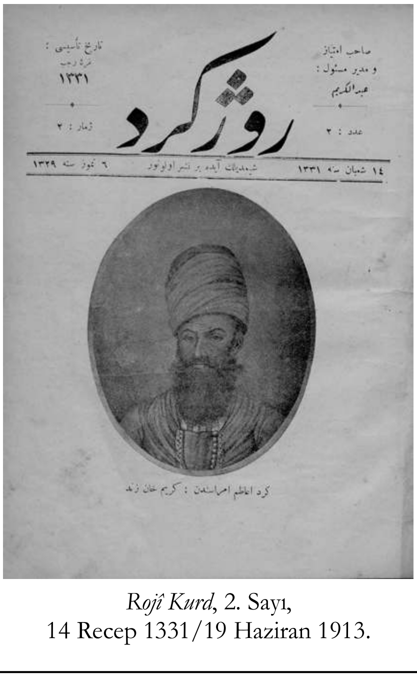
روژ کرد

Rojî Kurd, 2. Sayı,
14 Recep 1331/19 Haziran 1913.

VIII. *Rojî Kurd* Dergisi

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarını pekiştirdikçe, "İttihat-ı Osmani" çizgisinden "Türkçülüğe" yönelerek diğer unsurların talepleri ve hukukunu yok saymaktaydı. Bu durum, Kürtler içerisindeki İttihat-ı Osmani düşüncesini zayıflatmakta, milliyetçi düşüncelerin gelişmesine ve buna

[39] *Kurdistan*, aded: 8, s. 2, 21 Mayıs 1335 (21 Mayıs 1919).
[40] *Kurdistan*, aded: 8, s. 2, 21 Mayıs 1335 (21 Mayıs 1919).
[41] *Kurdistan*, *Milli Tezahürat,* aded: 8, s. 2, 21 Mayıs 1335 (21 Mayıs 1919).

bağlı olarak kendi örgütlemelerini oluşturma çalışmalarına ivme kazandırmaktaydı. 1912'nin ortalarına gelindiğinde bu arayışın bir sonucu olarak 27 Temmuzda Kürt Talebe Cemiyeti-Hêvî kuruldu. Kendisi de cemiyetin kurucularından olan Zınar Silopi'nin aktarımına göre, ilk kongreye kadar Ömer Cemilpaşa ve birinci kongreden sonra da Memduh Selim, cemiyetin genel sekreterliğini yapmışlar. Hêvî cemiyeti kuruluştan bir süre sonra *Rojî Kurd* adında bir dergi çıkartmaya başlamıştır.

Rojî Kurd aylık bir dergi olup ilk sayısı, cemiyetin kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra, 6 Haziran 1329 (19 Haziran 1913)'te yayınlanmıştır. Ön kapağında Selahattin Eyyubi'nin temsili resmi vardır. Yayım dili Kürtçe-Osmanlıca olan *Rojî Kurd*, toplam dört sayı yayımlanmış ve son sayısı 30 Ağustos 1329 (12 Eylül 1913)'te basılmıştır. İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Süleymaniyeli Abdülkerim olan *Rojî Kurd*, yayın hayatına başladıktan kısa bir süre sonra, Abdullah Cevdet ve Mevlanzâde Rifat gibi dönemin tanınmış Kürt aydınların da desteğini alarak zengin bir yazar kadrosu oluşturmuştur. *Rojî Kurd*'ün yazar kadrosu arasında Halil Hayalî, Diyarbekirli Fikri Necdet, Ekrem Cemilpaşa, Mehmed Mihri, Fuad Temo, Harputlu H. B., Lütfi Fikrî, Babanzâde İsmail Hakkı, Babanzâde Abdülaziz, Kerküklü Necmedin, Kerküklü Kerimzâde, Süleymaniyeli Abdülkerim, Mehmed Salih Bedirhan, Kazizâde Mustafa vd. şahsiyetler öne çıkanlardandır. *Rojî Kurd*'ün birinci sayısında "Amaç ve Meslek" başlığı altında belirlenen esaslar, derginin yayın politikası ve amacını açık bir şekilde dile getirmiştir:

> Günümüz ve geleceğe layık bir yüce amaç, siyasi ihtiraslardan bağımsız bir bilimsel ve toplumsal amaç. [….] İşte bugün Kürt gençliği, Kürtlüğe ve aleme karşı bu amacı yüklenen bir sorumluluk altındadır. Bu gençlik, bu görevi en güzel şekilde yerine getirme, Kürtlüğe her taraftan vurulan hakaret tokadını, yücelik ve irfan ile reddetmek için söz vermiştir. Diyebiliriz ki bu amaçla Kürtlüğü, Kürtlüğün yüce meşale taşıyıcısı olan gençliği içine alacak bir uyanışa delil olabilecek iki abide tesis etmiş bulunuyoruz; biri Hêvî diğeri de *Rojî Kurd*'dür."[42]

Rojî Kurd'ün çıkan dört sayısında Kürtlerde kadın sorununun tartışılmaya açılması başta olmak üzere dönemin Kürt sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili çok önemli konular ve sorunlar dile getirilmiştir. *Rojî Kurd*, yüksek tahsil gören Kürt gençlerinin öncülüğünde çıkmış, Kürt kültürel ve siyasi hareketinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Daha sonraları kurulan Kürt örgütleri ve çıkartılan yayınların çoğunda bilfiil bu kadronun ya da onların etkilediği insanların çok önemli etkisi olmuştur. Hêvî cemiyeti ve *Rojî Kurd*'ün Kürtler üzerinde yarattığı bu etki, İttihat ve Terakki hükümetini son derece rahatsız etmiştir. Bunun sonucu olarak da dergi çalışanlarına yönelik baskılar gittikçe artmış ve nihayetinde dördüncü sayının yayımlanmasından sonra *Rojî Kurd*'ün yayını durdurulmuştur.

[42] *Rojî Kurd*, Gaye, Meslek, 6 Haziran Sene 1329(19 Haziran 1913), s. 2-3.

IX. *Hetawî Kurd* Dergisi

هتاوكرد
استانبول
١٣٢٩

Hetawî Kurd dergisi, 2. Sayı
4 Muharrem 1332/3 Aralık 1913

Rojî Kurd'ün yayını durdurulduktan yaklaşık birbuçuk ay sonra, Hêvî Cemiyeti, *Hetawî Kurd* (Kürt Güneşi) adıyla yeni bir dergi yayımlar. *Hetawî Kurd*'ün birinci sayısı 11 Teşrin-i evvel 1329'da (24 Ekim 1913) İstanbul'da Resimli Kitap Matbaasında basılmıştır. Derginin birinci sayısının künye kısmında ayda bir yayımlanacağı, birleşik basılan 4-5 sayılardan itibaren de on beş günde bir yayımlanacağı belirtilmiştir.

Hetawî Kurd'ün sahibi ve sorumlu müdürü Babanzâde Abdülaziz'di. Derginin toplam olarak kaç sayı yayımlandığı bilinmiyor ancak elimizde on sayısı mevcut olup onuncu sayı 20 Haziran 1330'da (3 Temmuz 1914) Necmi İstikbal Matbaası'nda basılmıştır. Kadri Cemilpaşazâde'nin aktarımına göre, "*Hetawî Kurd* dergisi de Hêvî Cemiyeti'nin mahsülü olup *Rojî Kurd*'ün devamı olarak çıkmış ve 1914 yılının ilk yarısına kadar yayınını sürdürmüştür."[43] Birinci Dünya Savaşı başlayınca, zorunlu seferberlik hizmeti nedeniyle, cemiyet üyeleri ve dergi çalışanlarının büyük bir kısmı askere alınır. Savaş durumunda Hêvî'nin çalışmalarını sürdürme koşulları ortadan kalkar ve *Hetawî Kurd*'ün yayını da durdurulur. Onuncu sayının yayınlanma tarihiyle Birinci Dünya Savaşı'nın başlama tarihini (28 Temmuz 1914) göz önünde bulundurduğumuzda, büyük ihtimalle onuncu sayı bu derginin son sayısı olmuştur.

Rojî Kurd'de yazan yazarların büyük bir kısmı *Hetawî Kurd*'de de yazmayı sürdürmüştür. *Hetawî Kurd* dergisinde yayımlanan yazılara ve yapılan tartışmalara baktığımızda, milliyetçi söylemler ve talepler daha net bir şekilde öne çıkarken, "Ümmet birliği" ve "Osmanlıcılık" fikirlerinden de tamamen vazgeçilmiş değildir. *Hetawî Kurd*'de yayımlanan yazılarda ve verilen beyanlarda; Kürt dilini yazmaya elverişli bir duruma getirmek, Kürtçe okuma-yazmayı yaygınlaştırmak ve Kürtçe kitaplar basarak Kürdistan'da dağıtılmasını sağlamak, Kürt çocuklarının eğitimi için modern okul ve medreselerin kurulmasını sağlamak gibi konular işlenmiş. Bunların yanı sıra işlenen en önemli konulardan biri, din ve milliyetçilik meselesidir. Dergide yayımlanan yazılarda din ve milliyetçilik, birbirini ta-

[43] Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kurdistan (Kürdistan Davası), Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Özge Yayınları, Ankara, 1991, s. 41.

mamlayan iki unsur olarak işlenmiştir. Nitekim bu konu, derginin 3-4. sayılarında yayımlanan (tarafımızca sadeleştirilmiş) beyanda şöyle açıklanmıştır:

> Milletimize ve dinimize olan görevlerimizi yerine getirmek için Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti adı ile bir yapı oluşturduk… Bugün büyük küçük, zengin ve fakir her Kürt, dinine ve milletine olan borcunu yerine getirmek için çalışmalıdır. Ayrı ayrı çalışmak hiçbir yarar sağlamaz, en iyi ve faydalı yol, birleşerek çalışmaktır. Yeni uyanmaya başlayan uluslar ilk başta cemiyetler kurarak işe başladılar. Neticesinde de milletlerini ilerletip muratlarına erdiler.[44]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte *Hetawî Kurd*'ün yayını fiilen son bulmuştur. Zorunlu seferberlik yasası gereğince askere alınan çok sayıda Hêvî Cemiyeti üye ve aktivisti, dört yıl süren savaş süresince büyük zararlar gördü ve önemli bir kısmı da geri dönemedi. Hêvî Cemiyeti'nin asıl mimarlarından olan Halil Hayalî, savaş sonrasında Hêvî'nin tekrar faaliyete başlaması vesilesiyle, Kurdîyê Bîtlisî mahlasıyla *Jîn* dergisinin ondördüncü sayısında yazdığı yazıda, savaşın Kürt gençliği ve Hêvî saflarında oluşturduğu tahribatı şöyle dile getirmektedir:

> Büyük Savaş'ın zalim ve kanlı eli, ulusal hazinemizin ne yazık ki sayıları pek az olan değerli cevherlerini aramızdan ayırdı ve geniş savaş cephelerine dağıttı. Gittiler. Onlardan bize geri gelen, yalnız acı haberlerdi…. Ey gençler, rahat uyuyun! "Ümid"iniz[45] ölmedi. Nice bin dert ve sıkıntıyla tutuşturduğunuz ulusal ümit meşalesi, yine sizin gibi genç ve ateşli beyinlerin elinde, geleceğin yolunu aydınlatan bir ışığa dönüşmek üzeredir.[46]

Sonuç olarak, aynı amacın ardıl ürünleri olan *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd*'ün dönemin siyasi ve toplumsal olaylarıyla ilgili geliştirdiği bakış açısı, Kürt dili ve kültürünün geliştirilmesi, Kürtçe eğitimle ilgili yaklaşımları ve çalışmalarıyla Kürtler arasında milliyetçi fikirlerin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır diyebiliriz.

X. *Jîn* Dergisi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu tamamen dağılır ve yeni bir durum ortaya çıkar. Mütareke dönemi olarak adlandırılan ve 1922'lerin sonlarına kadar devam eden bu dönemde Kürtler, kurdukları yeni örgütler veya aktifleştirdikleri eski örgütleriyle bir yandan savaşın yarattığı tahribat ve kırılmaları aşmaya çalışırken diğer yandan da "Wilson Prensipleri gereğince" Kürt milletinin kendi geleceğini belirleme hakkının tanınması için ulusal ve siyasal mücadelelerini sürdürmüşler.

---

[44] Ahmet Alan, *Hetawî Kurd (1913-1914)*, Kürd Talabe Hêvî Cemiyeti Beyannamesi, *Hetawî Kurd*, no: 4-5, Avesta Yayınları, İstanbul, 2017, s. 254.

[45] Yazar, "ümid sözcüğü ile aynı anlama gelen "hêvî", yani sözü edilen cemiyeti kastetmektedir.

[46]M. Emîn Bozarslan, Kürdçe Üzerine, *Jîn, Kovara KurdÎ-Tirkî* & Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919, cild III, s. 634.

Bu amacın ve çalışmanın bir ürünü olarak 1918 yılının sonlarına doğru İstanbul'da bir şemsiye örgüt olarak Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) kurulur. KTC'nin kuruluş kongresinde Seyyid Abdülkadir cemiyetin başkanı, Emin Ali Bedirhan birinci başkan yardımcı ve Süleymaniyeli Fuad Paşa da ikinci başkan yardımcısı olarak seçilir. Cemiyet'in ilk etapta Diyarbekir, Bitlis, Harput, Dersim, Muş, Malatya vd. vilayet ve kasabalar da dahil olmak üzere toplam 19 şubeleri açılır. Kürt Tamim-i Marif ve Neşriyat Cemiyeti, Hêvi Cemiyeti, Kürt Millet Partisi, Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, *Jîn* mecmuası, *Kurdistan* mecmuası ve *Serbestî* gazetesi bu dönemde KTC bağlı olarak faaliyet yürütür.

KTC'nin yayın organı olan ve haftalık olarak çıkan *Jîn* mecmuasının birinci sayısı 7 Teşrinisani 1334 (07 Kasım 1918) tarihinde yayınlanır. *Jîn*'in birinci sayısının künye kısmında yazılan, "Din, edebiyat, içtimaiyat ve iktisadiyattan bahseder Türkçe-Kürtçe mecmuadır"[47] mottosu, 25. sayıya kadar olduğu gibi tekrarlanmıştır. 21 Haziran 1920'de yayımlanan 36. sayıda motto "Kürt vahdet ve hukuki milliyesinin müdafiî siyasî, ilmî haftalık gazete"[48] şeklinde değiştirilmiştir. İlk 20 sayısının sorumlu müdürü ve imtiyaz sahibi Müküslü Hamza iken ondan sonraki sayılar Memduh Selim'in sorumluluğunda yayımlanır. *Jîn*'in toplam olarak kaç sayı yayımlandığını bilmiyoruz ancak elimizde 36 sayısı mevcuttur. Büyük ihtimalle KTC'nin 1920'nin ikinci yarısından sonra bölünmesi ve daha sonra kapatılma davasının açılmasıyla birlikte, *Jîn*'in yayın hayatı da bu yılın bitimine doğru sona ermiştir. İlk 25 sayısı büyük bir emek ve titizlikle değerli araştırmacı M. Emin Bozarslan tarafından çevrilip sadeleştirilerek, 1985'te beş cilt halinde Deng Yayınları tarafından İsveç'te yeniden yayımlanmıştır.

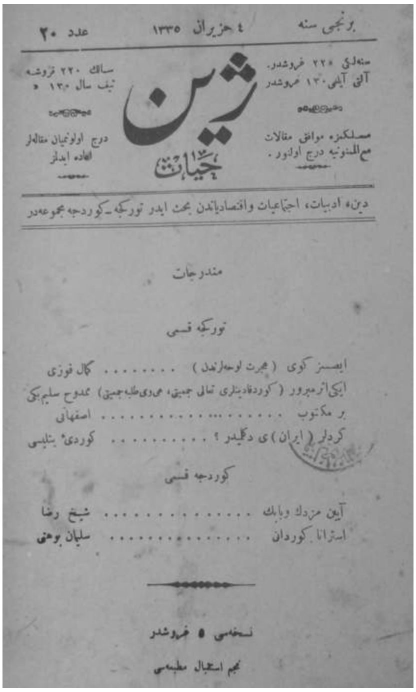
برنجی سنه ٤ حزیران ١٣٣٥ عدد ٢٠

ژین

حیات

مسلکمزه موافق مقالات مع الممنونیه درج اولنور.

درج اولونمیان مقاله‌لر اعاده ایدلمز

دین، ادبیات، اجتماعیات و اقتصادیاتدن بحث ایدر تورکجه-کوردجه مجموعه‌در

مندرجات

تورکجه قسمی

ایمسز کوی (هجرت لوحه‌لرندن) .... کمال فوزی

ایکی اثر مبرور (کوردقادینلری تعالی جمعیتی، هیوی طلبه جمعیتی) ممدوح سلیم بگ

بر مکتوب .... اصفهانی

کردلر (ایران)ی دگلیدر؟ .... کوردی بتلیسی

کوردجه قسمی

آیین مزدك وبابك .... شیخ رضا

استرانا کوردان .... سلیمان بوهتی

نسخه‌سی ٥ غروشدر

نجم استقبال مطبعه‌سی

Jîn dergisi, sayı 20.

Jîn mecmuasının içeriğine baktığımızda, değişik konuları işleyen çok sayıda yazı ve okur mektuplarının yayımlandığı görülmektedir. Mecmua KTC'nin şubeleri vasıtasıyla birçok Kürdistan vilayetinde dağıtılıyor ve okuyucularına ulaşabiliyordu. *Jîn* dergisinin içeriğinde Kürt millet meselesi, siyaset, tarih, dil, edebiyat, eğitim, kadın sorunu, folklor vb. konuları içeren geniş bir yelpazede yazılar ya-

[47] *Jîn*, no: 1, 7 Teşrinisani 1334 (7 Kasım 1918).
[48] *Jîn*, no: 36, 21Haziran 1336 (21Haziran 1920).

yımlanmıştır. *Jîn*'in işlediği konular ve yayın politikası, Kürdistan Teali Cemiyeti ve ona bağlı olarak faaliyet yürüten Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin amaç ve politikasından bağımsız olmamıştır. Bu bağlamda *Jîn* dergisi, işlediği temalar ve izlediği yayın politikasıyla Kürt kültürel değerlerinin işlenerek yeniden üretilmesi ve Kürtlerde milliyetçilik fikrinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

XI. *Kurdistan Mecmuası*

Jîn'in yanısıra *Kurdistan Mecmuası* da Kürdistan Teali Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Ancak bu *Kurdistan Mecmuası*, 1898 yılında Mikdad Mithad Bedirhan tarafından yayınlanan *Kurdistan* gazetesiyle karıştırılmamalıdır. *Kurdistan Mecmuası*, İstanbul'da yayımlanan haftalık bir yayın olup birinci sayısı, 30 Kanun-i Sani 1335 (30 Ocak 1919) tarihini taşır. İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Mehmed Mihri (Hilav), başmuharriri ise Arvasizâde Mehmed Şefik idi. Derginin yayın dili Kürtçe-Osmanlıcadır. Öte yandan Farsça ve Arapça bazı yazılar da yayımlanmıştır. Birinci sayının künye kısmında, "Siyaset dışında her konu mevzubahistir ve her dil ile haftada bir defa neşrolunur mecmuadır"[49] ibaresi yazılmış ve 5. sayıdan itibaren bu ibare "Siyasî, içtimaî ve ilmî olarak haftada bir defa neşrolunur müstakil fikir mecmuası"[50] şeklinde değiştirilmiştir.

Kurdistan'ın toplam kaç sayı yayımlandığı net olarak bilinmemektedir. *Jîn* mecmuası ve *Serbestî* gazetesinin birçok sayısında, *Kurdistan*'ın yayımlanan yeni sayılarının reklamı yayınlanmıştır. Sözgelimi *Jîn*'in 25. sayısında, *Kurdistan*'ın 14. sayısının yayınlanma haberi verilmiştir. Araştırmacı Eladîn Sucadî ve Kemal Xeznedar'a göre, *Kurdistan Mecmuası* toplam 27 sayı yayımlanmıştır. Tarihçi Kemal Mezher, bu derginin 19. sayısını gördüğünü ve bu sayı üzerinde 7 Recep 1338 (27 Mart 1920) tarihinin yazılı olduğunu belirtmektedir. Vladimir Minorsky ve Thomas Boisise, haftalık *Kurdistan* dergisinin toplam olarak 37 sayı yayımlandığını[51] yazarlar, ancak bunun için kaynak göstermezler.

Kurdistan mecmuası
Sorumlu Müdürü Mehmed Mihri

Kurdistan'ın içeriğine ve yazar kadrosuna baktığımızda; her ne kadar derginin ilk sayılarının künye kısmında "siyaset dışında her konu mevzubahistir" denilse de, aslında siyaset dahil birçok konuda değişik yazılar

[49] *Kurdistan*, no: 1, Pencşenbe, 30 Kanunisani 1335 (30 Ocak 1919).
[50] *Kurdistan*, no: 8, 31 Mayıs 1335 (21 Mayıs 1919).
[51] Viladimir Minorsky & Thomas Bois, *Kürt Milliyetçiliği*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 202.

yayımlanmıştır. Dergide yayımlanan yazılara baktığımızda, dergi sayfalarında o dönemin ileri gelen siyasi kadro ve yazarlarının yazılarına rastlamaktayız: Sorumlu müdür Mehmed Mihri, başyazar Arvasizâde Mehmed Şefik, Abdullah Cevdet, Hakkarili Abdurrahman Rahmi, Emin Fevzi, Cano, Mehmed Osman, M. Yamulkizâde, İbn el Reşid, Süleyman Sabri, Lawê Delal vd.

Kurdistan Mecmuası'nın yayın politikasına gelince; dergi Kürdistan Teali Cemiyeti'ne bağlı olarak yayımlandığı için, yayın politikası da KTC'nin amacı ve politikasına paralel olmuştur. Bu çerçevede yayımlanan yazılar, yapılan tartışmalar ve gelen okur mektupları değerlendirildiğinde, derginin Kürtlerde ulusal bilincin oluşturulması ve ulusal taleplerin yaygınlaştırılması yönünde bir misyon üstlendiği görülmektedir. Derginin izlediği bu yayın politikası dönemin yabancı diplomat ve askeri görevlilerinin de dikkatini çekmiş ki C. L. Woolley adlı İngiliz komutanın 10 Temmuz 1919 tarihli ve FO 371/4191 numaralı raporunda "*Kürdistan* dergisinin ulusal ve haftalık bir yayın"[52] olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda *Kurdistan*'ın da yazarlarından olan Hakkarili Abdurrahman Rahmi'nin *Serbestî* gazetesinin 483. sayısında "Kürtler ve Kürdistan" başlığı altında yayımlanan yazısında KTC'ye bağlı olarak çıkartılan yayınların amacı ve misyonunu açık bir şekilde ortaya koyarak şöyle demiştir:

> Önemli bir şekilde milli hukukumuzun müdafaasına tahsis edilmiş olan *Serbestî*, *Kurdistan* ve *Jîn* gazeteleri, Kürdistan'ın her tarafında dikkatle mutalaa olunmalı, sürekli temini ve dağıtımının genişletilmesine hizmet edebilecek teşebbüslerin süratli bir şekilde ve kesinlikle icra olunmalıdır… Gazetelerimize abone olma hususunda fevkalade ehemmiyet atfedilerek günlük *Serbestî* gazetesiyle haftalık *Kurdistan* ve *Jîn* dergilerine ait abone bedelleri doğrudan doğruya cemiyetimiz merkezine gönderilmelidir.
>
> Her türlü ayrılığı ve nifakı terk ile vatandaşlarımızın birlik içerisinde görevlerini güzelce ifa etmeleri, aziz vatanımızın menfaatinin gereğidir. Kürdistan, herkesten vazifesinin tamamen ifasını bekliyor.[53]

XII. Sonuç

Bu çalışmada bir makale kapsamının elverdiği oranda Kürt basınının başlangıçtan 1922'ye kadar olan dönemine odaklandık. Söz konusu dönemdeki periyodik Kürt yayınları, Kürt aydınlanmasını başlatmış ve ona rengini vermiştir. Bu yayınların bir bölümü siyasi ve kültürel derneklerin yayını iken, bir bölümü bağımsız aydınların öncülük ettikleri yayınlardır. Bütün bu yayınlarda ortak amaç ya da sonucun Kürt aydınlanması olduğu gözlemlenmektedir. Bağımsızlıkçı fikirlerden Osmanlı içi ideolojik çizgi taraftarlıklarına kadar uzanan yayın politikaları içinde kültürel ve dilsel hakların ortak bir vurgu olduğu ileri sürülebilir. Baskı, sansür, sürgün ve hatta suikast gibi uygulamalara karşın ilk dönem Kürt basınının yereli tanıyan ve küreseli takip eden özelliklere sahip olduğu görül-

[52] Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 47-48.
[53] *Serbestî*, Kürdler ve Kürdistan, no: 483, 2 Mayıs 1919, s. 1.

mektedir. 1922'de Ankara Hükümeti'nin muktedir olması ile söz konusu yayınların çeşitli dallarında imzası olan isimlerin kişisel ve toplumsal maceraları sürgün, hapis, idam ve teslimiyet gibi bağlamlara ulanır. Kürt basınından tekrar söz edebilmemiz için ise, 1922'nin üstünden yaklaşık 40 senenin geçmesi gerekecektir.

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ortalarına doğru devlet dışı çevreler ile imparatorluk bünyesindeki ulusların süreli yayın macerasından söz edilebilir. Söz konusu yüzyılın sonlarına doğru ise, Kürt süreli yayıncılığının başladığı gözlemlenmektedir. İlk sayısı 1898'de çıkan *Kurdistan* gazetesi ile başlayan bu etkinlik, 1922'ye, yani Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eder. Yaklaşık çeyrek asırlık bu süreçte Elazığ'dan İstanbul'a, Kahire'den Londra'ya kadarki coğrafyada Kürt süreli yayınları yayımlanmıştır. Bütün bu yayınlar, Kürt toplumundaki sosyolojik değişim gibi Kürt aydınları arasındaki ulusal ve kültürel uyanışın göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Bu yayınların dağıtımı, ulaştıkları ya da ulaşmayı hedefledikleri kitle ile ilişkileri, dönemin toplumsal ve kültürel ilişkilerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada söz konusu yayınlar künye bilgileri çerçevesinde kısaca tanıtılacak, yayın etkinliğinde bulunan isimler ve kurumlar üzerinde durulacak, yerel ve evrensel olay ve olguları yaklaşımları irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: Kürt süreli yayınları, Kürt basını, Kürt dergileri, Osmanlılar ve Kürtler

Kurdish Press in Late Ottoman Empire

Abstract: The late century of the Ottoman Empire witnessed a bloom of periodicals published by civilian groups and peoples of diverse ethnicities and faiths. The Kurdish periodicals were not an exception and the Kurdish press embarked on its life with the daily *Kurdistan* first published in 1898 and lasted until the end of the Ottoman Empire in 1922. During this period of twenty-five years, several Kurdish periodicals were published in wide geography that spans from Elazığ to İstanbul, from Cairo to London. These periodicals can be considered as the manifestation of national and cultural awakening among the Kurdish intellectuals in parallel with the sociological change the Kurdish society at large went through. It is imperative to understand their distribution network, their relationship with the readers and potential readers as well as the social and cultural interactions of the period in question. This article briefly introduces each of these periodicals together with the institutions and individuals involved and examines their approaches to local and international events and developments.

Keywords: Kurds' periodical press, Kurdish Press, Kurdish Magazines, Ottomans and Kurds

Osmanlı Dönemi Kürt Basınından Bir Örnek: *Hetawî Kurd*

Ahmet ALAN*

I. Giriş

Kürtler için İkinci Meşrutiyeti takip eden dönem, Kürt aydınlanması dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde İstanbul'da eğitim görmüş Kürtler, gazete ve dergiler çıkarmaya, Kürt elitleri arasındaki yoldaşlık bağlarını güçlendirmek için kültür dernekleri kurmaya ve kendi tarihlerini yazmaya başlamışlardır. Bu faaliyetlerin amacı Kürt dili, edebiyatı, tarihi ve kültürünü bir çerçeve içinde ortaya çıkarmak olmuştur. Bu çalışmalar aynı zamanda büyük oranda okuma yazması olmayan Kürt toplumunu eğiterek mili bilincin oluşmasını hedefliyordu. Böylesi özgürlükçü bir Kürt kimliğinin yüzyıllardan beri oluşturulamamış olması, bu çalışmanın önündeki önemli handikaplardan birisiydi. Ancak Kürt aydınları ve toplumsal liderleri yavaş yavaş bu yayın ve dernekler etrafında bir araya gelmeye başlamış ve ortak bir hedef doğrultusunda faaliyette bulunmaya başlamışlardır (Özoğlu, 2009: 101-02).

İstanbul, uzun süre diğer Osmanlı unsurları için olduğu gibi Kürtler için de merkez özelliğini korumuştur. Nitekim ilk Kürt örgütleri de İstanbul'da kurulmuştur. 1923 tarihinde kurulan "Azadî"[1] örgütüne kadar Kürdistan merkezli bir

* Bağımsız Araştırmacı.

8 Mayıs 2015'te Mardin'de düzenlenen Genç Akademisyenler Sempozyumu'na sunulmuş bir bildiri olup ilk kez burada yayımlanmaktadır.
Geliş Tarihi: 3 Haziran 2021 / Kabul Tarihi: 15 Haziran 2021

[1] 1923'te kurulan Azadî (Özgürlük) örgütünün karargâhı Erzurum'dur. Örgütü oluşturanların çoğunluğu askerî deneyime sahip kişilerdi. Bunların başında Cibranlı Albay

örgütten söz edilememektedir. Bu süreçte daha çok İstanbul merkezli örgütlerin Kürdistan şubeleri söz konusudur. Bunun en önemli sebebi, Kürt aydın sınıfının İstanbul'da örgütlenmiş olmasıdır. Bu örgütlemeye öncülük edenler ise Şeyh Ubeydullah, Bedirhan ve Baban gibi büyük ve köklü ailelerdir (Uşak, 2005: 229). Zaman zaman bu aileler arasında görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Osmanlı halifesine bağlılıkları ağır basan ve Kürtlerin henüz kendini yönetebilecek duruma gelmediklerine inanan Seyyid Abdülkadir, Sâid-i Kürdî, Şeyh Şefik Arvasî ve arkadaşları "Özerklik" taraftarı iken Bedirhanîlerin en nüfuzlusu olan Emin Ali Bedirhan,[2] Babanlar ve bazı üst düzey bürokratlar ise "Bağımsızlık" isteyen kesimi oluşturuyordu. Bağımsızlık isteyenler daha sonra Kürdistan Teali Cemiyeti'nden ayrılarak Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni[3] kurmuşlardır (Kutlay, 2014: 117).

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulan Kürt derneklerinin talepleri tümüyle siyasî talepler değildi. Bu dernekler daha çok Kürt aydın ve soyluları için birer kültür ve eğitim kulübü şeklindeydi. Mevcut statüko içinde Kürt kültürü ve dilini geliştirmeyi amaçlamaktaydılar (Uşak, 2005: 230). Bu yapılanmaların Kürtlerin aydınlanmasına katkıları olmuştur ve milliyetçilikleri çok ön planda değildir. Kürt örgütlerinin belirgin bir şekilde milliyetçilik yapmaları, Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkını istemeleri ve siyasal bir hareket olarak ortaya çıkmaları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki çalışmalarda görülmüştür (Özoğlu, 2009: 102). Kürtler, bununla kendilerini Osmanlı Devleti içerisinde etno-politik bir grup olarak görmelerine rağmen Kürt halkı için kendi kaderini tayin etme hakkını talep etmemişlerdi (2009: 50). Nitekim ilk Kürt yayını olan *Kurdistan* gazetesinde Kürt ulusu Osmanlı birliği içinde düşünülmüştür. Osmanlı Devleti için "devletimiz", imparatorluk toprakları için de "ülkemiz" kavramları sık sık kullanılmıştır (Burkay, 2011: 441).

II. Kürt Basını

Kürt basın tarihi, Türkiye'deki diğer etnik gruplara mensup olanların yapmış oldukları yayıncılık faaliyetlerden farklı değildir. Fransız Devrimi'nin de etkisiyle diğer devletlere göre hızla güç kaybeden Osmanlı Devleti sınırları içindeki farklı

Halid Bey ve Yusuf Ziya Bey gelir. Şeyh Said de bu örgüt içinde yer almıştır (Bruinessen, 2010: 411-12).

[2] Emin Ali Bedirhan (1851-1926) Kürt milliyetçiliğinin en tanınmış temsilcilerinden biridir. Girit'te doğdu ve Bedirhan Paşa'nın 21 oğlundan biridir. Emin Ali Bedirhan'ın sekiz çocuğu vardı ve bunlardan üçü (Süreyya, Kamuran ve Celadet) milliyetçi faaliyetlerde etkili bir biçimde yer almışlardı. Emin Ali, hukuk eğitimi almış ve Osmanlı devletinin farklı yerlerinde savcı, yargı müfettişi ve hâkim olarak görev yapmıştır. Sonrasında ise Sultan Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilmiştir (Özoğlu, 2009: 122-23).

[3] 1919'da Kürt Teali Cemiyeti'nden kopan bir grup tarafından kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Emin Ali Bedirhan getirilmiştir. Şükrü Baban, Fuad Baban, Hikmet Baban, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Şükrü Sekban, Bitlisli Kemal Fevzi, Ekrem Cemil Paşa, Kerküklü Necmeddin Hüseyin, Mewlanazâde Rifat ve Memduh Selim Bey cemiyetin önde gelen isimleridir. Bu cemiyetin Kürt tarihinde en önemli özelliği 1946'da kurulan ve yalnızca 11 ay devam eden Kürt Mehabad Kürt Cumhuriyeti devletinin, kendisine bayrak olarak bu cemiyetin bayrağını seçmiş olmasıdır (Sediyani, 2014: 58).

etnik gruplar arasında milliyetçilik fikri büyük bir hızla yayıldı ve bu yaygınlaşmanın temelinde yayıncılık faaliyeti vardı. Matbaa, ortak değer ve aidiyetleri geliştirmek isteyen kesimlere büyük bir olanak sundu. Bu çerçevede birçok dergi ve gazete kurulmuş ve bu yolla kitleler yönlendirilmeye çalışılmıştır. Kürtlerde de durum farklı değildi. Onlar da Osmanlı Devleti'nin son döneminde kendi yayın organlarını kurarak gerek yaşadıkları bölgenin gerekse Kürtlerin durumuyla ilgili söz sahibi olmak istemişlerdir.

Kürt basınının gelişimi ve geçirdiği değişimlerin Kürt siyasal evriminin önemli göstergeleri olduğu söylenebilir. Kürt basını, 119 kayıtlı gazete ve derginin yer aldığı oldukça geniş yelpazede yayınları içeren bir basın kadrosundan oluşmaktadır. Bu yayınların yayınlanması düzenli olmadığı gibi bir kısmının da ömrü çok kısa olmuştur (Minorsky ve Bois, 2004: 188). Bu gazete ve dergilerin büyük bölümü iki dilli olarak yayınlanmıştır. Bu yayınlar dil, folklor ve Kürtlere ait gelenekler ile Kürt tarihi ve coğrafyası alanında önemli kaynaklar olmaya devam etmektedirler. Bu yayınlarda eski ya da çağdaş şairlerin birçok şiir ve edebiyat eleştirilerini bulmak mümkündür. Genç edebiyatçı ve yazarlar, ilk ürünlerini bu yayınlar aracılığıyla hedef kitleye ulaştırmışlardır (2004: 188).

Bu noktada söz konusu dönemdeki Kürt yayıncıların matbaacılık faaliyetlerine de bakmakta fayda görmekteyiz. Denilebilir ki Kürtçe basılan eserlerin ekseriyeti İstanbul, Kahire ve Bağdat'ta basılmıştır. 1898 tarihinde Kahire'de *Kurdistan* gazetesinin basıldığı bir "Kürdistan Gazetesi Matbaası" bulunmaktaydı. 1911 tarihinde Ferecullah Zeki El-Kürdî, Matba'atü'l-Kurdistânî'l-ilmiyye (Kürdistan Bilimsel Matbaası) adlı bir matbaa kurmuştur (Malmîsanij, 2006: 33). Ancak basım merkezleri zamanla İstanbul'dan Irak'ın Bağdat, Süleymaniye, Hewlêr (Erbil) ve Kerkük şehirleri ile İran'ın Tahran, Mahabad ve Tebriz şehirlerine, hatta Şam ve Beyrut gibi önemli merkezlere taşınmıştır (Minorsky ve Bois, 2004: 188). Kürtçe yazılan kitap ve süreli yayınların Kürdistan dışındaki merkezlerde basılmasının üç sebebi vardır: 1. Mısır'daki Dominiken matbaası dışında, hükümetin elindeki hiçbir matbaanın Kürtçe yayıncılıkla ilgilenmemesi, 2. Kürt yayıncılığıyla ilgilenenlerin çoğunun sürgündeki Kürt milliyetçileri olması ve 3. Kahire'de sansürün daha az olması (Hassanpour, 2003: 85).

Kürt basın tarihi, 22 Nisan 1898 tarihinde Mikdat Midhat Bedirhan tarafından Kahire'de çıkartılan *Kurdistan* gazetesi ile başlar (Serfiraz, 2013: 30). Kürt halkının tarihinde ilk kez bir Kürtçe gazete yayınlanmış ve sahibi gazetesine isim olarak yurdu *Kurdistan*'ı seçmiştir. 1898 yılında *Kurdistan* gazetenin çıkması, Kürt ulusal bilinç ve örgütlenmesinde yeni bir döneme girildiğini göstermektedir (Burkay, 2011: 439). Mikdat Midhat Bedirhan, *Kurdistan* gazetesini yayınlamakla hem Kürt halkının yaşamında yeni bir sayfa açmış hem de ilk Kürt gazetecisi olmuştur (Bedirhan, 1991: 59). Bu nedenle her yıl 22 Nisan günü "Kürt Gazeteciliği Günü" olarak kutlanmaktadır.

Uzun yıllar boyunca Kürtler adına yayın yapan tek gazete olan *Kurdistan*'a 1908'den sonra birçok gazete ve dergi katılır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile Kürt aydınları kendi zamanlarındaki siyasal ve sosyal gelişmeleri dergi ve gazeteler yoluyla anlatmak için çalışmaya başlarlar. Böylece birçok Kürt aydın ve gaze-

tecisi, Mikdat Midhat Bedirhan'ın başlattığı süreci 1908-1920 yılları arasında *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, *Kurdistan* (dergi), *Şark ve Kurdistan*, *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *Bangî Kurd*, *Yêkbûn, Jîn* ve *Serbestî* gibi birçok dergi ve gazete çıkararak devam ettirmişlerdir (Serfiraz, 2013: 30). Bu yayınlarda rastlanan imza sahiplerinin bir kısmı devletin askerî ve sivil okullarında okumuş modernist aydınlar iken, bir kısmı da medreselerde yetişmiş âlimlerdi (Yeğen ve Serfiraz, 2013: 26). Bu yayınların tamamında Kürtçe ve Türkçe yazılar ağırlıkta iken yer yer Arapça yazılar ve Farsça şiirlere de rastlanmaktadır. Burada söz konusu yayınlar içinde pek az araştırmanın konusu olabilmiş *Hetawî Kurd* dergisi üzerinde duracağız.

III. *Hetawî Kurd* Dergisi

Rojî Kurd dergisinin devamı niteliğinde olan *Hetawî Kurd* dergisi, Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nin çıkartmış olduğu bir yayın organıdır (Kutlay, 2014: 140). "Hetaw" kelime olarak Güney Kürtçesinde (Soranî) "güneş, güneş ışığı" (Yusuf Ziyaeddin Paşa, 1978: 125; Kerküklü Necmeddîn, 1913: 15) veya "gün ışığı" (Anter, 1967: 63) anlamındadır. Dolayısıyla *Hetawî Kurd* de "Kürt Güneşi veya Kürt Gün Işığı" anlamlarına gelmektedir. Derginin ilk sayısı 23 Zilkade 1331/24 Ekim 1913'te yayınlanmış ve en az on sayı çıkmıştır. Bu sayılardan bir kısmı aylık, bir kısmı da on beş günlük olarak çıkarılmıştır (Malmîsanij, 2002: 150). Bugün elimizde 1, 2, 3, 4, 4-5 ve 10. sayıları mevcuttur. Elimizdeki bu sayıları incelediğimizde ilk dört sayının üzerinde "Şimdilik ayda bir neşr olunur" ibaresi yazılıdır ve otuz iki sayfadan oluşmaktadır. Diğer sayıların da ise "Şimdilik on beş günde bir neşr olunur" ibaresi var ve on altı sayfadan oluşmaktadır. Ulaşamadığımız sayılar ise, 6, 7, 8 ve 9'uncu sayılardır. Derginin idaresi, Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nin İstanbul Şehzadebaşı Fevziye Caddesi'nde bulunan merkezinde bulunmaktadır. Dağıtımı ise derginin yönetim yerinde ve Şafak Kütüphanesi'nde yapılmıştır (*Hetawî Kurd*, 1914f: 18). Derginin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Baban Abdülazîz'dir. Bu bilgi incelediğimiz bütün sayıların kapağında yer almaktadır. Dergide Kürtçe kitap ve gazetelerle Kürtleri bilinçlendirdiği için Baban Abdülazîz Bey'e teşekkür yazılarına rastlanmaktadır (Xal, 1914: 26).

Hetawî Kurd, Sayı: 2
Kapak: Şam'da milliyetini muhafaza eden Kürtlerden bir aile (4 Muharrem 1332/3 Aralık 1913)

Hetawî Kurd dergisinin gayesi, onuncu sayıda "Kürtlüğe hizmet" şeklinde ifade edilmektedir (*Hetawî Kurd*, 1914e: 10). Bu manifest yazı, Arap alfabesiyle Türkçe ve Kürtçe (Kurmancî ve Soranî lehçeleri) olarak yazılmıştır. Derginin 4-5. sayısında ise, Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nin beyannamesi hem Türkçe hem de Kürtçe (Kurmancî ve Soranî) olarak yayınlanmıştır (1914a: 10-11; 1914b: 11-14; 1914c: 1-4). *Hetawî Kurd* dergisinin ilk iki sayısı Resimli Kitap Matbaası'nda, üçüncü sayısı Hikmet yayınlarında, dört-beş ve onuncu sayıları ise Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılmıştır.

Hetawî Kurd dergisinde Babanzâde ailesinin ağırlığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum gerek derginin kapağındaki fotoğraflardan gerekse yazılarda kendini göstermektedir. Dergi kapağında sırayla, birinci sayıda Baban ümerasından Abdurrahman Paşa, ikinci sayıda Şam'da yaşayan bir Kürt ailesi, üçüncü sayıda Babanzâde İsmail Hakkı Bey, dördüncü sayıda Babanzâde Asım Bey, onuncu sayıda ise Kürt milletvekillerinden Şeyh Muhammed Nasreddin Efendi ve yine onuncu sayıda (sayfa 8) Siverek yöresi Kürt aşiretlerinden Têrkan aşiretinin reisi Muhammed Ağa ve maiyetinin fotoğrafları yer almaktadır. *Hetawî Kurd* dergisi abone yöntemi ile okuyucularına ulaştırılan bir yayın olup zaman zaman okuyucularına abonelik ücretlerini ödemelerini hatırlatan ilanlara sayfalarında yer vermiştir (1914d: 4-5; 1914e: ön iç kapak).

Hetawî Kurd dergisinin sayfalarında Kürtlüğe hizmet gayesiyle yazılar yazılmış, Kürtlerin yaşamında karşılaştıkları sorunlar ele alınmıştır. Sosyal ve kültürel olarak ihtiyaç duyulan hususlar üzerinde durulmuş ve farklı çözüm önerileri sunulmuştur. Ayrıca Kürt gençlerinin ulusal bilinçlerinin yükselmesine, Kürt alfabesinin oluşturulmasına, Kürt halkının eğitilmesine, Kürtlerin dünya kültürüne katılmasına, Kürt dili, tarihi ve edebiyatının korunmasına özellikle işaret edilmiştir. Bu konuda gençlere tavsiyelerde bulunulmuş ve bunların önemi vurgulanmıştır. Dergi, "Kürdistan Mektupları" başlığı altında Kürdistan'ın bazı coğrafî bölgelerini ele almış bu bölgeler hakkında sosyal, kültürel ve etnik konularda okuyucularına bilgiler aktarmıştır. Dergi bununla ilgili olarak, birinci sayıda Malatya, ikinci sayıda Fırat Sahili, üçüncü sayıda Harput-Mezre, onuncu sayıda ise Siverek yöresindeki Têrkan aşireti mensuplarından Cindo'nun mektubunu incelemiştir.

Hetawî Kurd dergisi, o dönemde meydana gelen bazı olayları ve haberleri okuyucularına bildirmiştir. Üçüncü sayıda "Zavallı Kürtlük ve Bir Uful" başlığıyla Kürtlere büyük hizmetlerde bulunan Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in ölümünü, dördüncü sayıda, "Muzâ'af Te'essüflü Bir İrtihâl" başlığıyla yine Baban ailesinden Babanzâde Asım Bey'in ölüm haberini, aynı sayıda, "Yine Bir Ziyâ-ı Elîm" başlığıyla Kürtlerin önemli bir siyaset adamı ve âlimi olan Sait Paşa'nın ölüm haberini, aynı sayıda "Feci Bir Hâdise" başlığıyla meydana gelen uçak kazası haberlerini okuyucularına bildirmiştir.

Hetawî Kurd dergisinde yayınlanan "Manisa'dan Kürt kızı Kevser" (Kewser, 1914: 7-9; Bkz. Ekler bölümü) imzalı yazısı ile bu yıllarda Kürt kadınlarının da

Hetawî Kurd, Sayı: 3.
Kapak: Merhum Babanzade İsmail Hakkı Bey (13 Safer 1332/11 Ocak 1914)

yayın faaliyetlerine sınırlı da olsa katıldıkları ve takip ettikleri görülmektedir. Söz konusu dergide birçok konu Kürtçe yazılmıştır. Kürtçe yazılarda genellikle dini konular ele alınmıştır. Dergi, insanların yaşamı boyunca dine yer vermeleri ve hayatını dini kurallara göre düzenlemesi gerektiğine vurgu yapmıştır (Şewqî, 1914: 22-24). *Hetawî Kurd*, İslâm dininin esasları ve iman hakikatleri konularında da okuyucularına bilgiler aktarmış, birçok şiir ve kasideye yer vermiştir. Dergide ayrıca Kürt büyüklerine ve Kürt feodal sistemine eleştiriler yapılmıştır. Dolayısıyla *Hetawî Kurd* dergisi, Kürt kimliğini açık ve güçlü bir şekilde savunmuş ve Kürtlerin uygar bir yaşam düzeyine kavuşmaları için mücadele vermiştir diyebiliriz.

IV. *Hetawî Kurd* Dergisi Sayıları ve İçerikleri

Yukarıda belirtildiği gibi *Hetawî Kurd* dergisinin ancak altı sayısı günümüze kadar ulaşmıştır. Burada elimizdeki sayıların tarihleri ve içeriklerini tablo şeklinde ileteceğiz. Bu şekilde *Hetawî Kurd* dergisi monografisini tamamlayacağız. Elimizdeki sayılarının yayım tarihleri şöyledir:

Derginin Sayısı	**Zaman Periyodu**
1	11 Teşrin-i Evvel 1329 / 23 Zilkade 1331 (1913)
2	21 Teşrin-i Sani 1329 / 3 Muharrem 1332 (1913)
3	29 Kanuni Evvel 1329 / 13 Safer 1332 (1914)
4	19 Mart 1330 / 5 Cemaziye'l Evvel 1332 (1914)
4-5	10 Mayıs 1330 / 27 Cemaziye'l Ahir 1332 (1914)
10	20 Haziran 1330 / 9 Şubat 1332 (1914)

Hetawî Kurd dergisinin elimizdeki sayıları incelendiğinde yazılarının bir kısmının şiir, bir kısmının da düzyazılardan oluştuğunu görülmektedir. Dergiye yazı yazan ve yazı gönderen çok sayıda yazar bulunmaktadır. Bunların bir kısmının ismini açıkça vermek istemekten kaçındığı veya başka isimler altında yazı yazmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bunlar Türkçe ve Kürtçe dillerinde yazılar yazmışlar, isimleri de bu dillerdeki alfabeye göre aşağıda sıralanmıştır:

1 Abdulmecid
2 Baban Abdulazîz
3 Baban-zâde Ahmed Rıfat
4 Baban-zâde İsmail Hakkı
5 Bîtlîsî Şahab Malver
6 Cindo (Têkan Aşireti Mensubundan)
7 D...zade Mihemmed Mihrî
8 Dersimli A.C. Rıza
9 Diyarbekirli M. N.
10 Doktor Abdullah Cevdet
11 El-hac Hasan Tahsîn Sîwerekî
12 Fuad Temo
13 Harputlu H. B.
14 Hecî Qadir-i Koyî
15 Hemze(Medresetü'z-zehrâ Talebelerinden)
16 Îbrahîm Heralûş
17 Îsmaîl Haqqî Silêmanî
18 Kerküklü Necmeddîn
19 Kerküklü Rasih
20 Kerküklü-zâde Kerîm
21 Lawê Abo
22 Le Sadeta Berzenci, Tahir Fuad
23 M. X. (Modanî Xelîl), (Babê Naco M.X.), (Babê Naco)
24 M.E. Mahmûd
25 Manisada Kürd Kızı Kewser
26 Mehwî Efendi Silêmanî
27 Mela Ahmedê Cizîrî
28 Mela Xelîl Efendî es-Si'irdî
29 Mesut
30 Mevlânâ-zâde Rıfat
31 Mihemmed Nûrî El-Mardînî
32 Mihemmed Şefiq (Erwasî)
33 Mihemmed Zekî bin Mela Celî
34 Necmeddîn Kerkûkî
35 Qadî-zâde Mistefa Şewqî
36 Süleyman Asaf
37 Süleymaniyeli Ahmed
38 Süleymaniyeli Zîwer
39 Şex Hemze
40 T.
41 Zehawî-zâde E. M.
42 Zehawî-zâde Y. Z.
43 Zeko 'El

Hetawî Kurd dergisi 1914 yılındaki seferberlik ilanına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Seferberlik ilanıyla birlikte Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti üyeleri, gençler ve aydınlar askere alınmış ve böylece dergi, yayın hayatına ara vermek zorunda kalmıştır (Bozarslan, 1985: 4; Kaya, 2008: 66; Silopi, 2014: 51). Derginin kapanma sebebinin sansür yasakları ve idarenin baskıları olduğunu söyleyenler de olmuştur (Celîl ve diğerleri, 1998: 81). Kapanma sebebi ne olursa olsun, *Hetawî Kurd*, Kürtlerin ulusal bilincinin gelişmesine, tarih ve o dönemdeki sosyal hayatlarının ortaya konmasına önemli bir katkı sağlamıştır diyebiliriz.

IV. Sonuç

Kürt basınının ilk döneminde çıkan yayınlardan olan *Hetawî Kurd* dergisinde Kürtlerin ve Kürdistan'ın sorunları dile getirilmiş, Kürtlerin eğitimden yoksun bırakıldığı ve Kürtlerin her şeyden önce eğitime ihtiyacı olduğu fikri sıkça vurgulanmıştır. Dergide yazı yazan Kürt aydınları her ne kadar ayrılıkçı bir söylem içinde olmasalar da Kürt ulusal bilincinin oluşmasında ve günümüze aktarılmasında önemli bir katkı sağlamışlardır. Bu dönemdeki Kürt aydınlarının duruşu, Kürt kimliklerini önceleyen ancak Osmanlı ve İslam kimliklerinden de vazgeçmeyen bir duruştur. Bu yayın faaliyeti içinde yer alan yazar ve aydınların bu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık talepli bir siyasal yönelimi olmasa da farklı bir millet olduklarını bildikleri ve vurguladıkları görülmektedir. Burada sözü edilen yayınların içerikleri ve vurgularında bu tutum açık bir şekilde dile getirmiştir.

Kaynakça

Anter, Musa. *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1967.

Bedirhan, Mikdad Midhat. *Kurdistan Gazetesi-1898-1902.* (Arap harflerinden Latin

harflerine çev. M. Emin Bozarslan), Deng Yayınevi, C.1, Uppsala-Sweden: 1991, ss. 59-60.

Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Sabiha Banu Yalkut, İstanbul: İletişim, 2010.

Burkay, Kemal. *Neolitik 1. Dünya Savaşı'na Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Deng Yayınları, 2011.

Celîlê, Celil, M. S. Lazarev, O. İ. Jagalina, M. A. Gasaratyan ve Şakire X. Mıhoyan.

Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi, Çev. M. Aras, İstanbul: Pêrî Yayınları, 1998.

Hassanpour, Amir; "Kürt Medya Kültürünün Yaratılması", *Kürt Kimliği ve Kültürü* içinde (Philip Kreyenbroek, Christine Allison), Çev. Ümit Aydoğmuş, İstanbul: Avesta Yayınları, 2003.

Hetawî Kurd. "Beyannamey Cemiyetî Telebey Hêvî Kurd", Sayı. 4-5, İstanbul, 1914a, ss. 10-11.

-----. Beyana"Civata Hêvî" ya Feqehê Kurdan, Sayı. 4-5, 1914b, ss. 11-14.

-----. "Kürt Talebe Hêvî Cemiyetinin Beyannamesidir", Sayı. 4-5, 1914c, ss. 1-4.

-----. "Umum Kürtlere Hitab", *Hetawî Kurd,* Sayı. 4-5, 1914d.

-----. "Umum Kürtlerin Nazar-ı Dikkatine", Sayı.10, 1914e, Ön iç kapak.

-----. Sayı.10, İstanbul, 1914f, s.18.

Bozarslan, M. Emin. *Jîn* Dergisi Üzerine Genel Bilgiler, *Jîn, Türkçe-Kürtçe Dergi 1918-1919* içinde, Arap harflerinden Latin harflerine çeviren ve sadeleştiren M. Emin Bozarslan, C.1, Sayı.1, s. 4, Uppsala: Deng Yayınevi, 1985.

Kaya, Fetullah. Osmanlı Döneminde Kürt Basını, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul, 2008.

Kewser. "Hetawî Kurd Risâlesine", *Hetawî Kurd,* Sayı. 10, 1914, s. 7-9.

Kerküklü Necmeddîn. "Puşide-i Tarih", *Hetawî Kurd,* Sayı. 1, 1913, ss.15-16.

Kutlay, Naci. *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.

-----. *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler (Kürdoloji Notları)*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.

Malmîsanij. *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti-İlk Legal Kürt Öğrenci Dermeği*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002.

-----. *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap Yayımcılığının Dünü ve Bugünü,* İstanbul: Vate Yayınevi, 2006.

Minorsky, V. , T. Bois ve D.N. Mac Kenzie. *Kürtler ve Kurdistan,* Çev. Kamuran Fıratlı, İstanbul: Doz Yayınları, 2004.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Sediyani, İbrahim. I. Dünya savaşı Sonrası Kurulan Kürt Cemiyetleri", *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı. 14, Ağustos-Eylül, 2014, 54-59.

Serfiraz, Mesûd. "Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış", *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı. 8, Ağustos-Eylül, 2013, ss. 30-37.

Silopi, Zınar. *Doza Kurdistan (Kürdistan Davası)*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2014.

Şewqî, Qazî-zade Mistefa. "Terqî Dîn Man Dewê", *Hetawî Kurd*, Sayı. 4, 1914, ss. 22-24.

Uşak, Hasan. *Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2005.

Xal, Mihemed Huseyn Xal. *Hetawî Kurd*, Sayı. 4, 1914, s. 26.

Yeğen, Mesut ve Mesûd Serfiraz. Malmîsanij ile Osmanlı Dönemi Kürt Basını ve

Aydınlar Üzerine, *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı. 8, Ağustos-Eylül, 2013, s. 22-27.

Yusuf Ziyaeddin Paşa. *Kürtçe-Türkçe Sözlük,* Çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul: Çıra Yayınları, 1978.

EKLER

Hetawî Kürd Risâlesîne

Acizeleri Bâbân kabilesinden bir Kürd kızıyım. Henüz mekteb-i i'dadide tahsilde bulunuyorum. Pederim cerîde-i feridenize abonedir. Ayda bir kere gelen gazeteyi okuyoruz. Münderecatı mensûb olduğumuz kavmin terakkisîne hizmet ettiğinden seviniyoruz. Ba'zı suzişli makalelerini, ale'l-husus dördüncü numarada âteşîn bir kalemle yazılan makaleyi okudukça tesirimizden ağladık. Ve Savuşbulaklı Qadızade Mustafa Şevki Efendi tarafından (Terakki-i Din-man Dewê) makalesini pederim tercüme ederek bize anlatınca ne kadar doğru ve iyi yazıldığını anladım.

Dinsiz bir kavmin payidar olamayacağını ispat ve bizi bihakkın îkâz ediyor.

Kürdlerin zeki ve terakkiye müstaid bir kavim olduğu birçok delillerle sabittir. Yeter ki cerîde-i ferideleri (Ud'u ila sebil-i rabbike bil-hikmeti vel mev'izeti'l hasene)[4] dairesinde şehrah-ı terakkide delalet edince az bir zamânda akvam-ı saire derecesîne vâsıl olurlar. Maamafih ulemâsına ve meşayihine hürmet ve i'tibar etmek, ahalinin ahval-ı ruhiyyesini nazar-ı dikkate alarak hareket eylemek lâzımdır.

Yazının orijinalinde görülen fotoğrafın altında Türkçe ve Kürtçe (Kurmancî) olarak şöyle yazmaktadır: "Siverek'de Kürd eşairinden meşhur Terkan aşireti reisi Muhammed Ağa Hazretleri ve maiyeti / Ji eşaîrê ekranê Kurdan hêla Siveregê xadan nav û deng axayê eşîrê Têrkan Muhammed Axa û bindestê wî."

Her iş tedrici olarak tekemmüle erişir. Mamafih pederimden işittiğime göre Kürdistan ahalisi ilme, maarife, sanâyi'e fevkalade havahişgirdirler. Hatta meşayihin irşâdatı ve ulemânın telkinatı sayesinde bunca talebe-i ulum okuyor. Ve onlardan da haiz-i ehemmiyet birçok ulemâ yetişiyor. O sayede Kürdistan ahalisi taassub-i diniyesini muhafaza ediyor. Bu talebenin yetişmesi mahzen o hamiyetli ahali tarafından emri maişetlerinin te'min olunması sayesindedir. Şöyle ki her bir bey veya ağa, Kürdistanca olan i'tibarına göre köyünde müderris bulundurarak idaresini temin ettiği gibi o medresenin kaç talebe okutmaya vakti müsait ise o kadar talebenin de idaresi ve yemekleri o köy ahalisi tarafından (ratibeyê feqiyan) nâmıyla sabah akşam ihzar olunur. Bu fedakârlığın dinin terak-

[4] Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır (Nahl Suresi 125. ayet).

kisîne hadım olmak için olduğuna şüphe edilmez. Suret-i zahirede gerçi Kürdistan he'yet-i mecmuasını itibarıyla câhil zan olunuyorsa da içlerinden zuhur eden ulemâ ve üdebâ ve şuara memalik-i Osmâniye'nin her bir tarafında ale'l-husus Dersaadet'te bile mümtaz ve müşar-u bil-benan oluyorlar. Hatta pederimin şu yakın zamânlarda Dersaadet'te gördüğü âlimlerden (Hicri) ve üdebâdan Keyfî Efendi merhumların karşısında her âlim ve her edib şakk-ı şefe edemiyorlardı. Bunların her ikisi Kürdistan'ın namüntazam medreselerinin mahsulü ve yetiştirmesiydi. Hulasa-i maksadın (Kellem'l -nase ala kaderi ukulühüm)[5] emri celili mucibince delalet ve irşâdata himmet edildiği takdirde Kürdistan'ımız hiçbir fedakârlıktan geri durmaz. Ve sur'at bir kiye ile şerha-ı 'ilm ve medeniyyette terakki eden beyt (Çi karî ber ayed be lutf û xoşlî çe bayed bi tehdîd-i dem derketî)[6] pederimden öğrenerek merhum Keyfî Efendinin bir nebzecik tercüme-i halini gelecek mektubumda arz edeceğim. "Baki ve's-selam ala mine'l-tab'i'l hüda"[7]

Mağnisa'da Kürd Kızı Kevser

Hetawî Kurd, Sayı 10 Sayfa 7-9

Öz: 20. yüzyıl başları, Kürtler için aydınlanma dönemi olarak kabul edilmektedir. Kürt aydınları bu dönemde Kürt milletinin aydınlanması için faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler kapsamında çeşitli örgütler kurulmuş ve bunlara bağlı olarak gazete ve dergiler yayınlanmıştır. Aydınlar, bu faaliyetlerle Kürtlerin ulusal bilincine katkı sağlamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede öne çıkan yayınlardan bir tanesi de *Hetawî Kurd* dergisidir. Osmanlı dönemi Kürt basınında önemli bir yer tutan *Hetawî Kurd* dergisi, Kürt halkına milli bilinç kazandırma maksadıyla yayın hayatına başlamış, dönemin önemli Kürt aydınları tarafından, yazılar yazılmış ve desteklenmiştir. Bu derginin sayfalarında Kürtlere hizmet gayesiyle yazılar yazılmış, Kürtlerin yaşamında karşılaştıkları güncel sorunlar ele alınmıştır. Dergide sosyal ve kültürel olarak ihtiyaç duyulan hususlar üzerinde durulmuş ve farklı çözüm önerileri sunulmuştur. Ayrıca Kürt gençlerinin milli bilinçlerinin yükselmesine, Kürt alfabesinin oluşturulmasına, Kürt halkının eğitilmesine, Kürtlerin dünya kültürüne katılmasına, Kürt dili, tarihi ve edebiyatının korunmasına işaret edilmiştir. Bu konuda gençlere tavsiyelerde bulunulmuş ve bunların önemi vurgulanmıştır.

Anahtar sözcükler: Kürt Basını, Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti, *Hetawî Kurd*

A Kurdish Magazine of Ottoman Period: *Hetawî Kurd*

Abstract: The beginning of the twentieth century is considered the period of enlightenment for Kurds. Kurdish intellectuals of the era carried out activities to enlighten the Kurdish people, contributing to their national awakening. Part of these activities was the establishment of various associations and publication of newspapers and magazines, an example of which was the magazine *Hetawî Kurd.* The prominent intellectuals of the period wrote articles dealing with topics of daily matters as well as social and cultural issues for the periodical. They also suggested various solutions to the current issues and problems. In addition, they drew attention to the need for raising national awareness of Kurdish youth, the development of a Kurdish alphabet, educating Kurdish people, preserving the Kurdish language, history and literature to contribute to the world culture.

Keywords: Kurdish press, Kurdish Student Hêvî Association, *Hetawî Kurd.*

[5] İnsanlara anlayabilecekleri seviyede konuşun.
[6] Lutuf ve hoşlukla bir iş vücuda gelirse eğer, artık kimse beni tehdid edemez.
[7] Baki Allah'tır, selam hidayete tabi olanlara olsun.

"Akademik İlgi"den "Yurtseverlik Ajitasyonu"na: Yirminci Yüzyılın Başında Kürtlerde Ulusal Uyanışın İki Evresi

Remezan ALAN*

I. Giriş

Tarihsel olarak kabaca 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı, Osmanlı toprakları içinde yaşayan müslim ve gayrimüslim birçok milletin, ulusal kimliklerinin farkına vardıkları veya ulusal uyanış yaşadıkları bir dönem olarak tanımlanır. Bu yargının oluşmasında Fransa'da gerçekleşen devrimle beraber dünyaya yayılan yeni fikriyatın ve onun yeni siyasal egemenliğinin önemli bir rolü vardır. Dönemin kalem erbabınca "milliyet fikri" diye adlandırılan bu yeni düşünce ve onun "ulus devlet" şeklinde pratiğe dönüşen siyasal egemenliği, imparatorlukları çözüp onlardan yeni devletler çıkarmıştır. Bahsi edilen olgu, bir müddet sonra, önce Balkan coğrafyasında ardından da Ortadoğu'da, Osmanlı'dan bağımsızlık kazanmış birçok yeni devletinortaya çıkmasıyla kendisini göstermiştir. Osmanlı tebaası içinde kalmaya devam eden diğer milletlerde de önceleri benliğini keşfetme, dilini, kültürünü, tarihini tanıma, iyi bir eğitim alma, temel haklardan yararlanma, ekonomi gibi alanlarda çağın bilgisiyle kalkınma hevesi uyandırmış; sonraları da kültürel eylemlikten çıkıp siyasal egemenlik arar bir hüviyete bürünmüştür. Kürtler adına bu kültürel ve siyasal hevesin yazılı izlerini 1898'den başlayıp 1922'lere kadar süren ve onlar tarafından kurulan cemiyetlerin beyannameleri ile bu cemiyetlere ait gazete ve dergilerin içtimai makalelerinde bulmak mümkün. Bu yazının amacı, sözü edilen hevesin ulusal bir uyanışa evrilirken kat

* Bağımsız Araştırmacı
Geliş Tarihi: 6 Mart 2021/ Kabul Tarihi: 5 Haziran 2021.

ettiği mesafeyi ve bu mesafenin iki temel güzergâhı olan "akademik ilgi" ve "yurtseverlik ajitasyonu" evrelerini kısaca göstermektir.

II. Akademik İlgi ile Yurtseverlik Ajitasyonu Evreleri

Adı geçen temel kavramlar Miroslav Hroch'un bir çalışmasına ait. Hroch Norveç, Çek, Fin, Eston, Litvan, Slovak, Flaman gibi Avrupa'nın "büyük" milletlerine göre geç uyanmış "küçük" milletleri çalıştığı eserinde, teorik bir çerçeve oluşturmak ve karşılaştırmalı bir analiz gerçekleştirmek adına, ulusal uyanışı/canlanışı üç evreye ayırır: A Evresi (akademik ilgi dönemi), B Evresi (yurtseverlik ajitasyonu) ve C Evresi (milli hareketin kitleselleşmesi). Hroch'a göre bu uyanışın ilk evresinde, genellikle örgütsüz ve Aydınlanma Dönemi tarzı bir avuç aydın kendi milletinin dil, kültür ve tarihine tutkulu bir ilgi gösterir; ikinci evrede milli bilinç mayalanmaya başlar ve milli bilincin yaygınlaşmasına öncülük eden, bunu kendine görev belleyen ve ülkenin antikitesine duyulan merakı milli bilincin yaygınlaşması için düşünsel kaynaklara dönüştüren örgütlü yurtseverler (milli aktivistler) ortaya çıkar; üçüncü ve son evrede ise milli bilinç, milli bir harekete geçecek kadar gelişip yaygınlaşır ve nihai hedefine ulaşır.[1]

Fakat bu türden milletlerin milli canlanışını dönemlere ayırmadan önce Hroch, bu "küçük" sıfatının ayırt edici niteliklerini de sıralayarak bizi gereksiz bir tartışmadan alıkoyar. Ona göre anomaliler bir tarafa, modern milletler iki temel durumda ortaya çıkmıştır: İlk modelin geçerli olduğu yerlerde kısaca "büyük" (egemen) milletler olarak adlandırılabilecekler, örneğin Fransız, İngiliz, İspanyol, Alman, Danimarkalılar vs. vardır. İkinci modelin geçerli olduğu yerlerde ise, kısaca "küçük" (ezilen) milletler olarak adlandırılabilecekler, örneğin Leh, Breton, İrlandalı, Bask, Çek, Fin, Eston, Hırvatlar vs. vardır ve bu ikinci konumdaki milletler ayrıca şu karakteristik özellikleri de sergileyebilirler: a) Aynı etnik gruba mensup bir hâkim sınıfları olmayıp, yabancı bir millete mensup hâkim sınıflar tarafından yönetilenler, b) Etnik hatta tarihsel bir birim oluşturup bağımsız siyasal bir birlik kuramamış olanlar, c) Kendi edebi dillerinde süreklilik arz eden bir kültürel üretim geleneği olmayan ya da bir zamanlar var olup sonradan ortadan kalkmış yahut ciddi dejenerasyonlara uğramış olanlar.[2]

Hroch bu modelde, birtakım tarihsel olgular karşısında (endüstri devrimi, kapitalizm, işçi sınıfının ortaya çıkışı gibi) uzun süre bir "büyük" millete tabi olmuş "küçük" milletlerin uyanış evrelerinin de 4 tipolojiye denk düştüğünü söyler: "Entegre tipi" (1. Tip) milli ajitasyonu endüstri ve burjuva devriminden önce başlamış ve milli hareketi kitlesel bir nitelik kazanmış milletler. "Gecikmiş tip" (2. Tip) milli ajitasyonu siyasal devrimden ve endüstri devriminden önce başlamış ama hareketin kitleselleşmesi için sınıf bilincine sahip proletaryanın ortaya çıkmasını bekleyen milletler. "Ayaklanma tipi" (3. Tip) kitlesel karakterini feodal toplum koşullarında, yani kapitalist toplumun kuruluşundan evvel ka-

[1] Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, çev. Ayşe Özdemir, (İstanbul: İletişim, 2011), 50, 51.
[2] Miroslav Hroch, *a.g.e.*, 30, 31.

zanmış ve C evresine geçerken egemen millete karşı silahlı mücadeleye başvurmuş milletler. "Bölünmüş tip" (4. Tip) milli ajitasyona kapitalist toplum koşullarında ve liberal anayasal sistemde başlamış ancak hareketin kitlesellik kazandığı C evresine çok geç girmiş yahut hiç girmemiş milletler.[3]

Yüzyılın başındaki Kürt milli uyanışını tamamıyla bu teoriye ve onun tipolojilerinden birine dahil etmek güçtür, çünkü o, birine dahil olmayacak kadar farklılıklar arz ediyor. Belki şu yanıyla şu tipe, bu yanıyla bu tipe yakınlık gösterir ya da kısmen şuna kısmen de buna dahil edilebilir, demek daha doğru olur. Daha doğrusu burada aslolan şey, Hroch'tan ödünç aldığımız kavramların, bize rehberlik ederken barındırdıkları verimliliktir. "Uzun yıllar kendi etnik grubu tarafından değil de yabancı bir milletin egemen sınıflarınca yönetilen; etnik bir birimken bağımsız bir siyasal birlik kuramamış ve kültürel-edebi üretim geleneği ciddi dejenerasyonlara, asimilasyonlara uğramış bir milletin", burada bir tarihsel dilim içinde (20. yüzyıl başı) ve onun aktif üyelerince (Kürt aydınları) başlatılmış olan bir milli uyanış/canlanış evresini anlamakta işimize yarar bir teoriden bahsediyoruz. Bu yanıyla Hroch'un söyledikleri yazımıza rehberlik ediyor. Zaten görüleceği üzere sahadaki pratik de söz konusu teoriye büyük ölçüde cevaz veriyor.

III. Bu Evrelerin Yaratıcıları ve Zemini

Kürt uyanışının kendine ait bir coğrafyada değil de uzak ve yabancı bir şehirde ortaya çıkmasının birkaç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İstanbul'un bir payitaht olarak sahip olduğu ekonomik ve kültürel cazibeydi ve bu cazibe, edebi ve kişisel ikballer için bir çekim merkezi oluşturuyordu. Bu saikle kendisine "gönüllü" yönelmişlerin bir kısmını kozmopolitliğin potasında teskin, hatta asimile etmiş, kendisine "mecburen" yüzünü çevirmiş kimi mülteci ve sürgünleri de -paradoksal bir şekilde- milli edebiyatlarına ve siyasi davalarına öncülük edecek figürlere dönüştürmüştür. Pascale Casanova'nın 19. yüzyıl Paris'i için söylediklerinin bu yönüyle İstanbul için de geçerli olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Zira onun belirttiği gibi bu yüzyılda Paris bir yandan yeniliklerin ve edebiyatın bohem başkenti olarak cazibesine kapılmış kimileri için yeni bir "Babil" ve "Kozmopolis" iken, bir yandan da 1830'lardan 1945'lere kadar birçok yabancı ve mülteci topluluk için de –Polonyalı, Çek, Ermeni, İtalyan, Siyamlı, Alman, Slovak, Rus, Japon, Afrikalı, Latin Amerikalı- bir tür siyasi sığınaktı ve bu ikinci grubun içinden kendi anavatanlarının bağımsızlığını talep eden, sanat ve edebiyatlarına öncülük eden figürler çıkaracaktı.[4] Bu ayrıntıya dair konudan uzaklaşmamak ama örneksiz de bırakmamak adına, ikbal uğruna değişik dönemlerde İstanbul'un yolunu tutmuş Şukrî, Nabî, Nalî, Mewhî, Keyfî, Hacî Qadirê Koyî, Pîremêrd, Xelîl Xeyalî gibi birkaç kişiyi zikretmek yeterli olacaktır. Bunlardan kimisi Osmanlı kültürüne entegre olmuş, kimisi unutulup gitmiş, kimisi

[3] Hroch, *a.g.e.*, 56-58.

[4] Pascale Casanova, *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*, çev. Saadet Özen-Filiz Deniztekin, (İstanbul: Varlık, 2010), 45.

de modern Kürt şiirinin, edebi çevirisinin ve milliyetçiliğinin öncülerine dönüşmüştür.

İkinci ve daha etkili sebep ise, birçok araştırmacının dile getirdiği gibi Osmanlı Devleti'nin II. Mahmut'tan itibaren yürüttüğü merkezileşme politikalarının sonucu olarak otonom Kürt emirliklerinin tasfiyesi ve bunların önemli bir kısmının yöneticilerinin "tedbir amaçlı" olarak İstanbul'da meskûn edilmeleridir.[5] Daha somut bir ifadeyle, 17. yüzyıldan sonra geniş imparatorluk topraklarını yönetmek için daha adem-i merkezi politikalar benimseyen Osmanlı'nın, 19. yüzyılın başında bu politikaları terk etmesidir. Yani II. Mahmut'un Batı'nın askeri ve ekonomik üstünlüğüyle baş etmek için başlattığı yeni idari yapılanmanın, imparatorluğun doğu sınırlarında Rusya ve İran'ın güçlenmesi ve bu yüzyılın başına kadar Kürdistan'da idari ve siyasi bakımdan iyice güçlenip neredeyse yarı bağımsız hareket eden Kürt aristokrasisinden duyduğu rahatsızlık, Osmanlı'nın önceki politikalarını terk etmesine neden olmuştur. Günün sonunda devlet, Kürt coğrafyasında kendi otoritesini güçlendirmek, orada bir Kürt emirliğin ortaya çıkma zeminini yok etmek için kendi valilerinin yönettiği bir Kürdistan Eyaleti (1847-1867) dahi kurmuştur. Bu politika Abdülhamit dönemine gelindiğinde (1876-1909) Kürt aşiret kuvvetlerinin Hamidiye Alayları adı altında Osmanlı ordusuna eklemlenmeleri ve Kürdistan'da kalan küçük aşiret liderlerinin çocuklarını çekmek ve onları kendi isteği doğrultusunda eğitmek için kurulan Aşiret Mektepleriyle[6] doruğa çıkmış, bu uygulamalar iyice zayıflayan feodal Kürt otonomisinin sonunu getirmiştir.

İstanbul'un Kürtleri meskûn eden bir şehir olması böyle başlamışken, 'her arzu, murat hanesine yazılmaz' ilkesi gibi bu şehir yeni dinamikler de doğurmuştur. Çünkü bu tarihle beraber, Aşiret Mekteplerinden Darülfünun, Tıbbiye, Askeriye ve Mülkiye, İstanbul'daki pek çok okula kadar, Kürt ümerasından birçok çocuk arz-ı endam etmiş ve Osmanlı bürokrasisi içinde başta Bedirxanlar, Nehriler ve Babanlar olmak üzere birçok Kürt aristokratı önemli görevler üstlenmiştir. Yani Osmanlı'nın Kürt aristokrasisini tasfiye ettikten sonra tedbir amaçlı çok yönlü iskân politikası, Kürtlerdeki okur-yazar kitlenin yolunu açmıştır ve bu durum Kürtler açısından "yeni" şeylerin doğuşuna vesile olmuştur. Mesela bu yeni şeylerden biri, Kürt modernleşmesinin fikri ve edebi veçheleriyle göründüğü, daha doğrusu görünmeye başladığı bir "başlangıç"ın belirmesidir. Bu başlangıca da doğal olarak öncülük eden, ona rengini ve dokusunu veren yeni bir figürü, Kürt aydınını, doğuracaktır.

Konunun bu düzleme taşınmasının, başlığın işaret ettiği zaruret değil, dile getirilen toplumsal, tarihsel olguların Kürt toplumunda ilk defa, "ümera" ve "ulema" gibi geleneksel okuryazarlar dışında yeni bir kuşak doğurmasıdır. Bu

---

[5] Bkn. Celîlê Celîl, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, çev. Mehmet Demir, (Ankara: Özge Yayınları,1992), 53-80; Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri 1453-1925*, İstanbul: Avesta, 1998), 177; Cabir Doğan, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", *Turkish Studies*6/4 (2011): 505-521.

[6] Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, (İstanbul: İletişim, 2017), 124, 126.

önemlidir çünkü çoğunluğu bu geleneksel grupların çocukları da olsalar, bu grupların alışık olmadığı bir tedrisat-ı cedidenin, asrî bir ilm u fennin "rewşen"iyle aydınlanmışlardı.[7] İçlerinde eski tedrisatın rahlesiyle yetinmeyip asrî mekteplerin kürsülerine oturmuşlar da vardı ama çoğunluğu asrın icaplarıyla ortaya çıkmış yeni mesleklere sahiplerdi. Örneğin Pîremêrd, Ahmed Ramîz, Huznî Mukrîyanî, Mewlanzade Rifat, Hemzeyê Muksî yayıncı, gazete ve dergilerin sorumlu yazı işleri müdürleri veya başyazarlarıydılar; Abdullah Cevdet, Şukrî (Şükrü) Sekban, Fuad Berxo ve Mustafa Şewqî tıbbiyeden gelen doktorlardı; Babanzade Ismaîl Haqqî ve Ahmed Cemîl mülkiye; Suleymaniyeli Mes'ud, Silêmanî Abdulkerîm, Pîremêrd, Mewlanzade Rifat ve Emîn Alî Bedirxan hukuk; Memduh Selîm Beg, Ekrem Cemîlpaşa ve Îhsan Nûrî askeri okul çıkışlıydılar. Bu dönemin dergilerinde çok önemli yazılar yazmış, Kürtçe okuma yazmayı kolaylaştıran bir alfabe hazırlamış, birçok kültürel kurumun oluşmasında öncü bir rol oynamış, dönemin Kürt gençleri üzerinde büyük etkisi olan Xelîl Xeyalî, Halkalı Ziraat Mektebi'nde bir muhasipti. Bu dönemde kurulan Kürt cemiyetlerinin aza-yı müessisanı ve aza-yı amilesi içinde pek çok âlimin yanı sıra müfettiş, muallim, baytar, avukat, kâtip, mülazım, bir kısmı emekli de olsa kaymakam ve mutasarrıfın varlığı, sözünü ettiğimiz yeni olguyla ilgilidir.[8] Bunların büyük bir kısmı, aynı düzeyde olmasa da, hem fikri hem edebi modernleşmenin örnekleri olacak metinler yazdılar hem de Kürt uyanışını mümkün kılan argümanların aktivistleri oldular.

Konunun bu düzleme taşınmasının başka bir sebebi de bu yeni zevatın kendi rollerinin ve işlevlerinin yeterince bilincinde olmaları, hatta bazılarının kendimize teorik çerçeve edindiğimiz "küçük" milletlerin ihya ve inkişafına dair laflar da sarf etmeleridir. Bunların en tipiği Ahmed Wehbî'nin halkların özgürlüğü konusunda neler yapılması gerektiğine dair söyledikleridir. Bu zat, siyaset, bilim, iktisat ve kültürce güçlülerin güçsüzleri ezdiği bir dünyada, mağlupların nasıl bir dizi baskı sonucunda kendi dillerinden, maddi zenginlik, uygarlık ve kültürlerinden kopup yok olduklarını dile getirdikten sonra, çare olarak şu araçlara başvurulması gerektiğini dile getirir:

> …Bazı kimseler var, diyorlar ki: 'Para olursa, teşkilât olursa bir kavim, bir millet kendini idareeder'. Hayır, bir cahil adamı hazinelere gark etsen yine müflis çıkar. Zaten cahil adam para yemesini de, sarf etmesini de bilmez. Binaenaleyh *yeni teşekkül edecek ufak milletler*, her şeyden evvel bu asır ile,

---

[7] Kürtçede "aydın"ın karşılığı olarak yaygın şekilde "rewşenbîr" ve "ronakbîr" sözcükleri kullanılır. Kökündeki "rewşen" ve "ronak/rewnaq", "ışık/nur" anlamına gelirken bu köke eklenen "bîr" sözcüğü de "zihin", "bilinç" anlamlarına gelmektedir. Böylece adı geçen iki sözcük için de "zihni aydınlanmış" veya "bilinci nurlanmış" anlamlarını uygun görmek yanlış olmaz. Bu yanıyla rewşenbîr/ronakbîr, diğer dillerdeki muadilleriyle (aydın, intellectual, intelectuelle, münevver…) aynı istikamette yürür, aynı anlamlı kökten (aydın, light, éclair, nur…) türerler. Hatta aynı mantık Ronakgerî, Aydınlanma, Enlightenment, Tenvir sözcüklerine de hayat vermiştir.

[8] Bkn. İsmail Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, (İstanbul: Doz. 1991), 26; Zeynep Çamsoy, *Millî Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007), 238-245.

> hayat-ı hazıra ile mütenasip olarak zihnini, fikrini tecniz ve tezyin etmelidir. Bunun için de maarif teşkilâtı, ilim ve fen, sanat erbabı yetiştirecek programlar yapıp evvelâ oradan işe başlamalıdır. Hak fikri, adalet fikri, hayat fikri inkişaf etmeyen bir memlekette ne adalet, ne hukuk, ne de hayat-ı siyasiye olamaz.[9]

"Yeni oluşacak küçük milletlerin", zamanın yeniliklerini almak, insan ihtiyaçlarındaki artışının kaynaklarını idrak etmek, ekonomi alanındaki rekabetin genişleme derecesini görmek ve kendi benliklerine dönmek şartının,"maarif sistemindeki kırık gözlükten kurtulmak"la mümkünâtı, bu çağın aydınlanmacı ve pozitivist aydınlarının ortak noktası ve sürekli tekrarlarındandır. Nitekim böyle bir perspektifte, okuryazar kimselere ve özellikle gençlere, ileride milletlerinin öncüsü rolü üstlenecek bu mekteplilere, görevlerini hatırlatacak ve onlara ikazda bulunacak 'Kaybedecek bir anımız bile yok. Ben, sen ve bütün kardeşlerimiz bu zavallıları lazım gelen vesaitle, *ilim ve fen projektörleriyle tenvir edelim.* Bunları tutup şiddetle sarsalım. Uyanın, uyanın!.. Seslerimiz dimağlarında, kalplerinde, ruhlarında elhasıl bütün mevcudiyetlerinde çınlasın ve onları refah ve mutluluk yoluna(tarik-i refah ve saadet) ulaştırsın'[10] türünden bir hitap da eşlik eder. Ellerinde ilim ve fen projektörleri bulunan bu aydın gençler, eğer "milletlerin uyanış çağında", zor ve rahat tüm anlarda milletleriyle bir olur ve ona çalışmaktan geri durmazsa, sadece bir "millet ihya etmekle kalmazlar, hiç yoktan onu imal da etmiş" olurlar:

> …*bu asırda yeni uyanmış milletler veya uyanmak üzere bulunanlar*, sınıf-ı münevverini da'ima sinesinde yaşatan ve sınıf-ı münevveri kendisiyle aguş be aguş [kucak kucağa] olan milletlerdir. Bu milletlerin sınıf-ı münevveri da'ima tabakât-ı milliye arasında bulunur ve milletin dem-i felaketinde anınla beraber inler ve eyyâm-ı saadetinde yine anınla beraber terennüm ider. İşte siz, size teveccüh iden o vazife-i milliyeyi bu suretle anlar ve öylece ifâya başlarsanız, o vazifeyi tam bugünki ma'nasıyla ifâ itmüş olursunuz. Ve emin olunuz, *bu suretle Kürd milletini yeniden hayata getirmek değil, hiç yoktan bir Kürd milleti "i'mâl" itmüş olursunuz.*[11]

Bu kişilerin, bahsi geçen bir çağda, kendi milletlerini *uyandırmak*, *ihya* hatta hiç yoktan bir *millet üretmek* için, hangi işleri vazife bellediğine geçebiliriz.

IV. İlk Evrenin Kültürel Araçları ve İçeriği

Kürtlerin kendi dil ve kültürlerinin kıymetine, tarih bilincinin önemine işaret eden yazılı kayıtları, muhtemelen 1898 öncesine kadar gider. *Şerefname* ve *Mem û Zîn* gibi bu tarihten çok önceleri yazılmış eserlerde, söz konusu kıymete ve

[9] Ahmed Wehbî, "Hürriyet-i Akvam Hakkında Bir Fikr-i Felsefî", *Jîn* 12 (25 Şubat 1335): 12. (Vurgular bana ait.)

[10] Bkn. Süleyman Asaf, "Kürdlük İçün", *Hetawî Kurd* 4/5 (10 Mayıs 1330): 10.

[11] Bulxaristanlî Doxan, "Milletinize Karşu Vazifeniz", *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329): 3, 4. (Vurgular bana ait.)

برنجی سنه ٣١ اغستوس ١٣٣٥ عدد ١٣

کردستان

نسخه‌سی ٥ غروشدر نسخاوی پنج قروشه

سیاسی، اجتماعی، ادبی، علمی اسبوعی ومستقل الفکر مجموعه‌در

مندرجات

بدبخت کردستان

تورك وكرد مسئله‌سی

هاشم ناهید بك

شئونات یومیه

آدرس

اخطار

مهم براثر

Kurdistan gazetesinin 13. sayısının kapağı

öneme dair pek çok argüman bulunabilir. Hatta bahsi geçen tarihten 5-10 yıl öncesinde yazıldığı belli olan ve Hacî Qadirê Koyî'ye ait bir düzine şiirde de bu temaları görmek mümkün. Yine de işi modern zamanlara ve bu zamanların yazılı belgelerine götüreceksek, *Kurdistan* gazetesinin yayın tarihi, Kürt yayıncılığının başlangıcı kadar Kürtlerdeki akademik ilginin de başlangıcı sayılır, demek yanlış olmayacaktır.[12] Bu tarihten başlayıp ta bugüne sarkan uzun bir tarihi olsa da bu ilginin, konumuz gereği *Kurdistan*'la (gazete 1898-1902) başlayıp, *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (1908-1909), *Rojî Kurd* (1913), *Hetawî Kurd* (1913-1914), *Serbestî* (1908-1922), *Jîn* (1918-1919) ve *Kurdistan*'la (dergi 1919-1920) biten bir dönemiyle ilgileneceğiz. Elbette eklemek gerekir ki bu matbuatın büyük bir kısmını var eden kaynak da, Kürt aktivistlerinin kurduğu bir dizi dernek ve kurum olmuştur. O nedenle adı geçen dergi ve gazeteler kadar, onları var eden -Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908), Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti (1910), Kurd Talebe Hêvî Cemiyeti (1912), Kürdistan Tealî Cemiyeti (1918), Kürd Kadınları Tealî Cemiyeti (1919), Kürd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin(1919) gibi- kurumların amaçlarını anlamamızı sağlayan beyanname ve nizamnamelere bir göz gezdirmek yararlı olacaktır. Örneğin bunlardan 1908'de kurulan Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş amacı, "vatan ve milletin selametinin resmi belgesi olan Kanun-u Esasi hükümlerinin korunması, bu sayede Kürt milletinin asrî ihtiyaçlarını sağlayacak ve eğitimce onu saadete ulaştıracak yol ve araçların ikmali, başta Ermeniler olmak üzere diğer milletlerle sulh içinde iyi geçinmesinin sağlanması",[13] şeklinde özetlenebilir.

---

[12] Logosundaki "Kürdleri ikaz ve tahsil-i sanayiye teşvik içün şimdilik on beş günde neşrolunur Kürdce gazetedir" mottosunun hakkını yeterince vermiş bir gazetedir *Kurdistan.* Çünkü Kürtleri eğitmek, dünyadaki gelişmelerden (özellikle savaş teknolojisinden) haberdar etmek, Kürt ümera ve ulemasını okul açıp çocuklarını tekniki mesleklere yönlendirmek konularında yüreklendirici olmuştur.

[13] "Cem'iyetin Beyannamesi", *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* 1 (22 Teşrin-i Sani 1324): 1, 2. Beyannamenin devamında ayrıca, "Osmanlı Devleti'nin teali ve şevketini gerektiren tüm düşünce ve teşebbüsleri de desteklediği ve bu yönde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayınladığı siyasal programdaki vatanın selameti ve gelişmesini ilgilendiren maddelere de dayandığı" belirtiliyordu.

1910'da kurulan Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin iki ve üçüncü maddelerine bakılırsa, cemiyet Kürtler arasında eğitimi yaygınlaştıracak, çağın teknik mesleklerini öğretecek; bu eğitimden mahrum kalmış halk çocuklarına İstanbul'da ilkokul düzeyinde okullar kuracak, varolanları canlandıracak; zamanla bu okulları hamiyetli kişilerin yardımlarıyla ekseriyeti Kürt olan kasaba ve köylere götürecek, aşiretler arasındaki cehaleti ortadan kaldırmaya çalışacaktır.[14]

Beyannamesi üç kez (Kurmancî, Soranî ve Türkçe) yayınlanmış Kürd Talebe Hêvî Cemiyeti, kendisine şunları amaç edinmiş görünmektedir: Kürt öğrencileri tanıştırmak, aralarındaki Müslüman kardeşliği bağını kuvvetlendirmek; bir ortak Kürt dili oluşturmak, Kürtçe yazılmış kitapları toplamak, tarih ve dilbilgisi kitapları yazmak, yayınlamak ve bunları Kürt çocuklarına ulaştırmak; Kürdistan'da okullar açmak; yoksul ve muhtaç Kürt çocuklarına yardım etmek, okuma yazma ve meslekler öğretmek; özellikle Kürt köylerinde mescit ve okullar yapmak; Kürtlerin gelişmesi için elden gelen her şeyi yapmak.[15]

Serbestî gazetesindeki bir habere göre hükümetten cemiyetinin beyannamesini tasdik etmesini bekleyen ve tasdikten sonra üye kayıtlarına başlayacak olan Kürd Kadınları Teali Cemiyeti, Kürt kadınına asrî ve müterakkî bir zihin kazandırmak; onun ev ve toplumdaki üreticiliğini artırmak; mutlu ve müreffeh aileler oluşturmak; tehcir[16] sebebiyle dul ve yetim kalmış perişan Kürtlere iş temin etmek ve onlara nakdî yardımda bulunmak amaçlarını[17] üstlenecektir.

Millî gayelerle kurulmuş Kürdistan Tealî Cemiyeti'nin yayın organlarından biri olan *Jîn* dergisinin beyanında bile "Onun hedefi uzun asırlardan beri ihmal edilen Kürd hayat-ı tarihiyesine, hukuk-ı milliyesine, edebiyat ve içtimaiyatına dair neşriyatta bulunmaktır"[18] türünden akademik ilgiyle bağlantılı cümlelere rastlanır.

Pratiklerine bakıldığında bu genel bağlam içinde eldeki Kürt kurumların ve yayın organlarının genel karakterinin "kültürel" olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, Kürt aydınlarının 20. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, asrî ihtiyaçlar doğrultusunda milletini uyarmak, uyandırmak, ona kaçırmakta olduğu "terakki katarı"nı göstermek gayretinde olduğu söylenebilir. Kültür değerlerine ilgi duymalarını sağlayan şey, milletlerini tanıma isteği ve ona sesleneceği bir damar bulmaktı. Uykudan uyanma esnasında bir tür kendine bakma, üstünü başını kontrol edişti. O yüzden söz konusu dönemde çıkan pek çok süreli yayında, dil tartışmalarından, anadilde eğitime kadar, folklordan tarihe, klasik şiirden müziğe kadar bir dizi meselenin Kürtler adına rahatlıkla gündemleştiğini görürüz. Ayrıntılara girmeden özetlersek; dil tartışmalarında, Kürtçenin

---

[14] Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri, gizli belgeler-araştırmalar-notlar*,(Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1993), 546-549.

[15] Civata Hêvî Feqeê Kurdan, "Beyana 'Civata Hêvî' Feqeê Kurdan", *Hetawî Kurd* 4/5 (10 Mayıs 1330): 13.

[16] Muhacir Kürtlerden kasıt, I. Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde Rus ordusundan ve Ermeni çetelerden kaçmak zorunda kalanlardır. *Jîn* ve *Kurdistan* dergileri ile *Serbestî* gazetesinde, bu tehcire ve muhacir Kürtlere dair onlarca haber ve yazıya, hatta birkaç şiire rastlamak mümkündür.

[17] *Serbestî*, "Yeni Bir Kürd Müessesi", *Serbestî* 477 (26 Nisan 1919): 1.

[18] *Jîn*, "Maksadımız", *Jîn* 1 (7 Teşrin-i sani 1334): 2.

tüm lehçelerini kucaklayacak bir sözlük hazırlanması, bu lehçelerden bir "lisan-ı müşterek" yapımı, Kürtçe müfredatta kullanılacak dilbilgisi kitabı ve yazım kılavuzu ihtiyacı, okuma yazmayı yaygınlaştırmak ve kolaylaştırmak için Arap alfabesinin Kürt dili için yeniden ıslahı[19] vs. en yaygın konulardır.

Halk diline yüksek paye biçilmesi, masal, atasözü, halk şarkısı, deyim, efsane (onların deyişiyle 'halk hurafesi') gibi ürünlerin toplanması ve bunların ne şekilde yazıya geçirileceği (ister ahlaki, ister gayri ahlaki olsunlar) üzerine kafa yorulması, özellikle *Jîn*'de tasnifleri yapılmış ve hikâyeleri yazılmış iki kapsamlı atasözü çalışmasının yer alması, Kürt folkloru çalışmaları[20] için bir başlangıç oluşturur.

Milli kimliği ve tarih bilincini işaret eden mükellef bir tarih kitabının yazılması, Kürtler içinden çıkmış büyük şahsiyetlerin hayat hikâyesine yer veren eserlerin kaleme alınması, eski divanlarının basılması, henüz gün yüzü görmemiş olanların da bulunup kamuoyuna sunulması, Kürtlere ait ulusal günlerin, geleneklerin, mitolojik bilgilerin araştırılması, sahip oldukları lehçe ve şivelerin coğrafik sınırları, nüfusları ve yaşadıkları yerler, Kürtlerin kökenine dair merak, Kürdistan tarihinin anlatıldığı yabancı kitap ve kaynakların tercüme edilmeleri ve elde bulunan eserlerin ecnebi dillere çevrilmesi[21] Kürt matbuatının günlük işleri gibi sıralanır.

---

[19] En tipikleri için bkn. Modanî X. "Ziman û Nezanîya Kurdan", *Rojî Kurd* 2; Babê Naco M. X. [Xelîl Xeyalî],"Erbâb-ı Hamiyyet ve Himmete", *Hetawî Kurd* 4; M. X. "Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan", *Rojî Kurd* 3; Kurdîyê Bitlîsî, "Kürdceye Dair" ve "Kürdceye Dair-2", *Jîn* 14 ve 15; Kurdîyê Bitlîsî, "*Kürdler* Münasebetiyle", *Jîn* 2; Suleymanîyelî Tewfîq, "Jîn Mecmu'ası Vasıtasıyla Kurdiyê Bitlîsî Kardeşime-1/2", *Jîn* 4 ve 7; İsmaîl Wedad, "Kürdçe Lisânımız", *Jîn* 9; Qazîzade Mistefa Şewqî, "Mekteb Çî ye?", *Hetawî Kurd* 3; Suleymanîyelî Mes'ûd, "Hurûfumuz ve Teshil-i Kıraatı", *Rojî Kurd* 1; M. S. Azîzî, "Hurûfumuz ve Teshil-i Kıraat"*Rojî Kurd*; Mewlanzade Rifat, "Muhterem 'Hetawî Kurd' Gazetesi Muessislerine", *Hetawî Kurd* 2; Babanzade Ismaîl Haqqî, "Kürdlerin Tealisi", *Rojî Kurd* 3; Kamiran Alî Bedirxan, "Kürd Lisânının Tedvini", *Serbestî* 480 ve "Kürd Lisânı", *Serbestî* 486; T... "Kürd Gençlerinden Bir Temennî", *Hetawî Kurd* 1; Silêmanî Ebdulkerîm, "Tal û Şîrîn", *Rojî Kurd*1 vd.

[20] En tipikleri için bkn. Kendo, "Çîrokê Kurmanca", *Rojî Kurd* 3; Babê Rewşo, "Çîrok", *Rojî Kurd* 4; Kemal Fewzî, "Altun Kâküllü Oğlan", *Jîn* 13, 22, 23, 24 (dört yazı halinde); Kemal Fewzî, "Kürd Masalları", *Jîn* 2; Memdûh Selîmbegî, "Kawe Yewm-i Mahsusası-31 Tebax (Ağustos)", *Jîn* 25; Law Reşîd, "Kürdlerde Durûb-u Emsâl", *Jîn* 3, 4, 5, 7, 8 (beş yazı halinde); Hilmî "Kürdlerde Durûb-u Emsâl", *Jîn* 14, 19, 24 (üç yazı halinde) vd.

[21] En tipikleri için Bkz. Kurdîyê Bitlîsî, "Kürdlere Dair", *Jîn* 13 ve "Mühacirîn Müdîriyeti Neşriyatından 'Kürdler' Münasebetiyle Dehak Efsanesi", *Jîn* 1; Şîlanlızade Yusuf Sabri, "Kürdler Tarihi Bir Millettir", *Jîn*13; Azîz Yamulkî, "Baban Hanedanı", *Jîn* 11 ve "Kürd Tarihinden Baban Hanedanı", *Jîn,* 13; Mihemed Mîhrî, "Mevcudiyet-i Hazıramız", *Kurdistan* 2; Kake Heme, "Oryent News Gazetesine", *Kurdistan* 13; Bedrî, "Kürdler ve Şecaat-ı Akvam", *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* 2, (iki yazı dizisi halinde); Ahmed Wehbî, "Kurdistan'a Bir Seyahat", *Kurdistan* 2, 3, 4 (üç yazı dizisi halinde); Cindo, "Kurdistan Mektubları", *Hetawî Kurd* 1, 2, 3, 10 (dört yazı dizisi halinde); Emîn Feyzî, "Bedbaht Kurdistan", *Kurdistan* 9; Mehmed Sakîn, "Kürdistan", *Jîn* 10; Kurdî [Silêmanî Ebdulkerîm], "Esl û Neslî Kurd", *Rojî Kurd* 4; Memduh Selîm Begî "Eyyâm-ı Mahsusamızı Tesbît Mes'elesi", *Jîn* 16 ve "Kawe Yewm-i Mahsusası-31 Tebax (Ağustos)", *Jîn* 25; Law Reşîd, "Bir Hikâye-i Tarih", *Jîn* 16, 17 (iki yazı halinde) vd.

Mihemed Mîhrî'nin iftira ve Kürt karşıtı propagandalara cevap vermek hesabıyla *Jîn* ve *Kurdistan* dergilerinde devam ettirdiği yazı dizileri ("Asâr-ı Eslâfdan" ve "Edebiyat-ı Kurdiyeden Bazı Nimûneler") bile, akademik ilginin edebi ayağı için pek çok ayrıntı barındırır. Mîhrî bu yazılarda güya İstanbul'da âlim diye tanınan bir zevatın "Yahu Kürt edebiyatı diye bir şey var mı?" ham ve hayretbahş sorularına cevap verirken, sakin bir şekilde Kürtçenin değişik lehçelerinden klasik edebiyat örnekleri (gazel ve kaside) ve halk edebiyatı örnekleri (stranên gelêrî, goranî, lawje ve heyranok) sunar.[22]

Yine de sözü edilen akademik ilgiyi somutlamak ve çeperlerini çizmek adına, Xelîl Xeyalî'nin M.X. mahlasıyla *Rojî Kurd* dergisinde yayınladığı "Ziman"(Dil) makalesinden biraz bahsetmek faydalı olacaktır. Xeyalî, yazısını, Kürtçe yazmanın, bu dili hayatın her alanına katmanın önemi üzerine inşa etmiştir. Ona göre Allah insanlara akıl ve dil vermek yoluyla onları hayvanlardan ayırmış ve büyük bir lütufta bulunmuştur. Dünyada 300 milyona yakın Müslümanın içinde yaklaşık 6 milyona yakın Kürt nüfusu olsa da, ona göre Kürtler diğer Müslüman milletler gibi kendi dillerine sahip çıkmada, onunla amel etmede, çocukları için okul ve medreseler açmada istekli değiller. Bu uğurda ümmete çokça hizmet etmişken, kendi milletlerine neredeyse hiçbir hizmetleri olmamış, hatta ulema, şeyh, mir ve aşiret reisleri gibi ileri gelenler, kendi dilleriyle iş görmeyi dinleri için bir zaaf olarak görmüşlerdir. Oysa esas zararı bu anlayış doğurmuştur, çünkü Kürt toplumu bu şekilde çağın ve ümmetin gerisine düşmüş ve perişan olmuştur. İşte böyle bir zamanda kurulmuş Hêvî cemiyetinin *Rojî Kurd* gazetesine her Kürt, yeteneği ve gücü oranında, destek çıkmalı ve gayret göstermelidir,[23]diyen Xeyalî tam da bu noktada, Kürtlerin yapmaya muhtaç olduğu işleri ve gayretin muhtevasını maddelere döker ki bunlar akademik ilgi dediğimiz antropolojik merakın köşe taşları gibidir: 1. Hızlı okuma ve yazmayı sağlayacak yeni bir harf sistemi, 2. Yeni tarzda bir alfabe, 3. Tüm Kürtçe lehçeleri için bir sözlük, 4. Bir ilmihal, 5. Kürtlerin atalarının ve ananelerinin tarihi, 6. Kürt ülkesi, adetleri, nüfusu ve aşiretlerinin adlarını konu alan bir çalışma, 7. Matematik kitabı, 8. Bir Kürtçe dilbilgisi kitabı, 9. Kürt ileri gelenlerinin hayat hikâyeleri, 10. Kürt edebiyatı ve şairleri hakkında çalışmalar yapılması ve dengbêjlerden her türlü şarkı, masal ve atasözü derlenmesi.[24]

Ancak Kürt aydınlarının bunu talep ederken düşünsel olarak tamamen bağımsız, yüzü kendisine bakan bir inançla hareket ettiklerini söylemek güçtür. Çünkü bir yerde bu Kürdî uyanışın "Osmanlıcı", hatta "devleti kurtarmacı" bir tarafı vardı.[25] Nitekim bu genel karakter eğitim, kalkınma, dil, tarih bilinci,

---

[22] Mihemed Mihrî, *Jîn*'in 2 ve7nci sayılarında ve *Kurdistan*'ın 1, 2, 4 ve 6ncı sayılarında bu başlıklar altında, Türkçe çevirileri de yapılmış birçok Kürtçe edebi metne yer verir.

[23] M. X. "Ziman", *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329): 20-22.

[24] M. X., *a.g.m.*, 21.

[25] 1898-1914 arası Kürt hareketini inceleyen Bajalan, Lahutî'nin bir yazısından esinlenerek bu dönem Kürtleri için "Jön Kürtler" diyor, faaliyetlerinin muhtevasının "kültürel", Kürtçü söylemlere sahipken bile temel sorunlarının "Osmanlı devletini nasıl kurtarabiliriz?" olduğu-

هتاو كرد

Hetawi Kurd dergisinin tek sayı çıkan 4. ve 5. sayısının kapağı

milliyet fikri vs. bağlamlarında yazılan tüm makalelerin bir yerinde kendine yer bulur. Hatta milliyet fikrinin meşruiyetinin teslim edildiği yazılarda bile, ümmet ve Osmanlılık adına çizilmiş kırmızı çizgilere rastlamak mümkün. Onların diliyle söylersek; 'yazı, kitâb ve mektebin kuvvetli nuru ile kendisini tenvir etmeye mecbur Kürtler unutmamalı ki onlar önce Müslüman sonra Kürttürler;[26] yine unutmamalılar ki Osmanlılık ile Kürtlük cem'etmiş (birleşmiş) hatta birbirlerine hulûl etmiş (geçmiş) iki şeydir, maazallah Osmanlılık mahvolursa Kürtlük bînişan kalır, Kürtlük muzmahil ve kemnam (çözülüp namsız) olursa Osmanlılık zaif ve perişan olur;[27] Devlet-i Osmaniye'den iftiraka (ayrılmaya) azmetmiş bir Kürt milleti şu asırda kat'iyen ve katıbeten (hiçbir zaman) payidar olamaz;[28] ulema-i kiramın "uhûvvet-i milliye" (millet kardeşliği) hissini vermesinde bir sakınca yok, yeter ki Osmanlılığı hiçbir zaman zihninden çıkarmasın, yoksa tefrikaya düşülecek olursa Kürd'ün, Arab'ın, Laz'ın mahvı muhakkaktır'.[29]

Kürtlük bilincinin böyle "mahdud" bir alanda kalmasının anlaşılır birkaç tarafı olduğu ileri sürülebilir. Evvela bahsettiğimiz üzere milli uyanışları gecikmiş milletlerde, ilk evrede milletin dil, kültür ve tarihinin araştırılıp öğrenilmesine dair antropolojik bir merakla yetinilmesidir. İkinci taraf Hroch'un işaret ettiği "uzun süren tabiiyetten kaynaklı yapısal karakter"dir,[30] ki böylesi bir karakterde bağımsız düşünme ve hareket etmeninin temel vasıfları henüz gelişmemiştir. Bu yüzden *Kurdistan* gazetesinden *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*'ne, *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerine kadar Osmanlı hinterlandını ilgilendiren pek çok mesele (Rumeli, Kosova, Girit, Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan, Kırım gibi) Kürt aydınının demirbaşları arasındadır. Hatta bazı makalelerde Kürtlerin Osmanlı ve

---

nu söylüyor. Bkn. Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler*, çev. Burcu Yalçınkaya, (İstanbul: Avesta, 2010), 44, 85, 143.

[26] Babanzade Ismaîl Haqqî, "Kürtlerin Tealisi", *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329): 2-4.

[27] Babanzade Ismaîl Haqqî, "Kürtler ve Kürdistan", *1908, Kurd Teavun ve Terakki* Gazetesi 1 (22 Teşrin-i sani 1324): 3.

[28] Lutfî Fikrî, "Kürd Milliyeti", *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos 1329): 5.

[29] Kerkûklî Necmedîn, "Kürd Ulemâsına", *Hetawî Kurd* 1 (11 Teşrin-i evvel 1329): 13.

[30] Hroch, 30.

İslam içinde "müteceddid ve müceddid bir unsur" olmasının elzemi,[31] onlar için bir "uzv-ı 'âmil ve mütekâmil"e dönüşmesi,[32] onların sırtlarını dayayacakları "rasânetbahş bir istinâdgah"[33] olmaları, bu yapısal karakterin tezahürleridir. 1898 öncesi istisnaî bir ses olarak Hacî Qadirê Koyî dışında "biz" derken Kürtleri kasteden kişi sayısı hemen hemen yoktur.[34] Ancak "biz" zamirinin de muhteva değiştireceği ve kendine has ve tekil bir alanı işaret edeceği bir evre de gelecektir.

V. Kendine Yakınlaşan Milliyetçi Söylemin Başlangıcı: Yurtseverlik Ajitasyonu

Akademik ilginin, yurtseverlik ajitasyonu evresine geçmesi için, bir dünya savaşının sonunu görmek gerekecektir. Gerçekten de bu tarihten sonra Kürt aydınları tarafından sürdürülen dil, edebiyat, tarih, vatan, gelecek tasavvuru tartışmalarına, tedricen artan milliyetçi bir söylem eşlik eder. "Biz" söylemi içindeki Osmanlılık ve ümmet erimiş, yerine Kürtler ve Kürtlük ikame olmuştur. Bu değişimi, kimi şahsiyetlerde gerçekleşen dönüşümle de ölçmek mümkündür. Örneğin, Celadet Alî Bedirxan ile Kamiran Alî Bedirxan kardeşlerde gerçekleşeni bunların en tipiğidir. Bu iki şahsiyet, Balkan Savaşları sırasında elden çıkan Edirne ve Rumeli toprakları için karalar bağlayıp gözyaşı dökerken,[35]1914 Şubat'ında Suriye'de düşen savaş uçağında can veren pilotlar Fethi ve Sadık için hükümetten ülke genelinde "resmi yas" ilan etmelerini isteyip bölgeye de her iki pilotun isminin verilmesini rica ederken[36] savaşı sonrası şartlar içinde bu kez hem kalemleri hem de pratikleriyle bağımsızlık yanlısı Kürt hareketinin figürlerine dönüşecekler; dil, alfabe ve modern edebiyat alanındaki öncü çalışmalara imza atacaklardır. Bu tutum, Bedirxan kardeşlerin ikinci devrelerinde, yani İstiklal Komitesi'nin örgütlediği 1925 İsyanından başlayıp Xoybûn, Ağrı Ayaklanması, *Hawar* dergisine kadarki (1925 ile 1946 arası) pratiğinden önce gerçekleşen bir dönüşümdür. Birinci devreye baktığımızda, Celadet Alî Bedirxan'ın 1918-1920 yılları arasında *Serbestî* ve *Türkçe İstanbul* gazetelerinde Kürtleri ilgilendiren günlük olaylar, Kürt coğrafyası ile Kürt edebiyatına dair (Xanî'nin *Mem û Zîn'i* özelinde) yazdığı onlarca yazı ile kardeşi Kamiran'ın *Serbestî, İctihad* ve *Türkçe İstanbul* gazetelerinde Wilson İlkeleri, Kürtler, Kürt tarihi ve Kürdistan konula-

---

31 Abdullah Cevdet, "Bir Hitâb", *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329): 4.

32 X… [Xarputlî[, " Derd ve Devâ", *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329): 8.

33 X… [Xarputlî], " Derdlerimiz: Nifâkımız", *Rojî Kurd* 3 (14 Ağustos 1329):15.

34 Koyî daha 1881'lerin başında yazdığı bir gazelde, Osmanlıların kıl gibi zayıfladığını, bu yüzden onlara bel bağlamanın boş olduğunu söyler, ardından da Sırp, Bulgar, Yunan, Ermeni ve Karadağlıları örnek göstererek, Kürtleri modern silahlarla donanmış bir ordu eşliğinde bağımsız bir devlet kurmaya davet eder. Oysa ondan 10 yıl sonra yazan Mîqdat Midhat Berdirxan, Abdurrahman Bedirxan ve sonraki kuşak "devletimiz", "askerimiz", "vatanımız" sözcükleriyle hâlâ Osmanlıyı ve kurumlarını kastedeceklerdir.

35 Celadet Alî Bedirxan & Kamiran Alî Bedirxan (2009), *Edirne Sükûtunun İç Yüzü*, (haz.) Metin Yüksel, (İstanbul: Avesta, 2009): 82, 104, 112.

36 Bkn. Celadet Alî Bedirxan & Kamiran Alî Bedirxan, *Bobi'nin Hatası*, (yay. haz.) Metin Yüksel, (İstanbul: Avesta, 2011).

rında (yüzölçümünden tutun da doğal güzelliklerine ve yabancı kaynaklardaki bilgilere kadar) bir kitap hacmindeki onlarca yazısı, bize bunları söyleme fırsatı veriyor. Bu yazılarda, sadece yaşadıkları derin dönüşümün izleri yoktur, onlarda ayrıca yeni vuku bulmuş Kürdî bir asabiyetin milli gündemi de vardır.[37]

Savaş öncesi yazdığı yazılarda Osmanlı'nın tarihi yanlışlarına ve son zamanlardaki İttihatçı fikirlerin yıkıcılığına rağmen geriye kalan Osmanlı tebaası için çıkış yolunu farklılıkları kabul ve tahkim etmiş bir "ittihad-ı Osmaniye"de gören Abdullah Cevdet,[38] "Bir Kürd"[39] mahlasıyla kaleme aldığı yazıda, bu kez başka şeyler söyleyecektir. Ona göre asr-ı hazırda insanlık pek görkemli ve zengin günler görmekte, cansız çölden hayatın fışkırması misali baharı andıran harika parıltılara şahitlik etmektedir. Zira siyasi ve toplumsal akideler de içinde olmak üzere tüm eski akideler çökmekte, yerlerine başka prensipler, başka muktedalar yükselmekte; zulmet nura mahkûm olmaktadır. Bu yeni dünyaya artık hayvanî zorbalık(behimî satvet) değil, fikrî ve zekâî şevket hükmedecek, zekâ barbarlığın hizmetkârı olmaktan çıkacaktır. Çünkü yeryüzüne barışın egemen olması ifade ve tatmini işi, bir ilahi istek olarak Amerikalı Wilson'a tavzif edilmiş, Waşington'un hür ve ulvî ruhu, Long Fellon'ın merhametli ve hassas yüreği Wilson'un ilim ve amelinde taze ve ateşli bir hayat yaşatmakta. Ve Kürtler böyle bir asrın kıyametinde uykuda kalmayacaklardır, eğer hâlâ uykuda iseler, zaten çoktan ölmüşler demektir. Kürt uyanıktır ve kendisini asırlardan beri uykuya davet etmiş ve uykuya dalmış olan efendilerini de uyandıracaktır.[40]

Öte yandan bu yeni söylem, kendine ait yeni bir belagat, dini ve milliyetçi sözcüklerin iç içe geçtiği yeni bir terkip oluşturacaktır. Örneğin bu yeni terkipte "milli" sözcüğü "iman" sözcüğünün sıfatı olabilmekte, "mücahit" sözcüğü "welat"ı yani "anavatan"ı niteleyebilmektedir veya dava-yı milli "kudsiyet" halesi kazanabilmektedir. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonrası Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'ni tekrar canlandırmak isteyen üyeler adına yapılmış bir konuşmaya yer veren *Jîn* dergisindeki bir haber, tam da bu istikamet üzerinedir. Bilindiği gibi söz konusu cemiyet 1912'de Halkalı Ziraat Mektebi'nde kurulmuş, üyeleri *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* diye iki kültürel dergi çıkarmış, savaş başlayınca faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmış, birçok üyesi savaş esnasında can yermiş, yaralanmış ve ancak küçük bir bölümü geri gelebilmişti. İşte 1919'da topluluk adına konuşan Diyarbekirlî Tewfîq Hamdî, cemiyetin tarihine kısaca değindikten ve onu kuran gençlerin amacını aktardıktan sonra şu sözleri sarf eder:

> Gençleri bu *dâva-i millî* uğrunda ıtmaa [alıkoymaya] yeltenen, bu tehlikeli yollardan döndürmek için sarf-ı mesaî eden, "ben bu işlere karışamam" diyen eazım [ileri gelenler] da oldu. Resmî, gayri resmî ne tehdidler, ne

---

[37] Yazıların birlikte sunulduğu bir kaynak için bkn. Seîd Veroj, *Du Birayên Bedirxanî: Celadet û Kamiran Bedîrxan 1913-1923*, (Diyarbakır: Weşanên Dara, 2018): 133-231.

[38] Bkn. Abdullah Cevdet, "İttihâd Yolu", *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329): 8-10.

[39] "Bir Kürd" mahlasının Abdullah Cevdet'e ait olduğuna dair bkn. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat,1981), 134, 143, 149, 164, 170, 189.

[40] Bir Kürd, "Kürtler Uykuda Değil", *Jîn* 1 (7 Teşrin-i sani 1334): 5, 6.

> engeller, *bu vatan mücahidlerini* bir lahza yollarından çevirmedi. Ortada yalnız gençliğin yılmaz, yıkılmaz *iman-ı millî*si vardı. Gençler o müesseseyi üç sene mütemadiyen yaşattılar. Eğer onlar tehlike karşısında her *kudsiyeti*, her emeli unutmak zaafına düşseydiler, bu anı idrak edemeyecektik. Eğer buteşebbüs lâyık olduğu yardım ve müzahereti görseydi, bugünkü heyet-i milliyemiz daha revnaklı ve daha kuvvetli olacaktı. Harb, o cehennemi hayat, Hêvî'nin pek az olan mesnedlerini de alıp götürdü.[41]

Böyle bir ahval içinde, Kurd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin çalışanları da Bitlîsî'nin deyişiyle 'ilâhî bir aşk-ı vatan ve büyük bir feragat-ı nefs ile işe başlayan mücahitler'[42] olacaklardır. Ya da bu dönemde Îdrîsê Bitlîsî ve Sultan Selim tarafından sağlanmış"dört yüzyıllık ümmet kardeşliği ve birliği" telmihi, yerini "dört yüzyıldır süren felaket" telmihine bırakacaktır. Nitekim bu istikamet üzerinde, Kurdîyê Siwêrekî[43] *Jîn*'deki bir Kürtçe yazısında bu kez mealen şöyle diyecektir: *Dört yüzyıldır devletimizi ve saltanatımızı yitirdik*; *başkalarının eli altında köle olduk* (me li bin destê xelkê xulamî kir); atalarımız can, mal, çocuk, kan ve terlerini *başkaları* (li ber xelkê) için feda ettiler; kendi mal ve paralarıyla *başkaları*nın *çocuklarını* (zariyê xelkê) büyüttüler, ancak onlarınki çoban, çiftçi, cahil ve köle olarak kaldılar.[44]

Dikkat edilirse burada Osmanlı için artık "xelk" sözcüğü kullanılmaktadır ki bağlama göre bu sözcük "yabancı", "başkaları", "eloğlu" anlamlarına da gelmektedir. Elbette aynı dergide millî bayramları kutlayan mesajlar, bu türden günlerin tespitine dair araştırmaların milli kimlik için değeri, yine Sersal (yılbaşı) ile Newroz'un köklerine dair tarihi tartışmalar ve Newroz'a denk gelen sayıda *Mem û Zîn*'den ilgili pasajların yayını vs. hep bu yeni söylemin kök bulmasıyla ilgilidir.

Bu tabloyu tamamlayan daha pek çok metin vardır, ancak bunlardan şimdilik Mustafa Şewqî'nin aşiret metaforuyla "vatan" kavramını ders anlatır gibi ele aldığı yazısına başvurmak da iş görecektir. Görüleceği üzere metni kaleme almış kişinin zihninde "vatan" yeni bir tarzda sadece yerelleşip somutlaşmamış, üzerinde yaşadığı "millet"le beraber teorik bir çerçeve de kazanmıştır. Çünkü içinde "Vatan nedir?", "Milleti oluşturan unsurlar nelerdir?" türünden soruların net cevaplarını barındırır. Yazı, birbirlerini tanımadıkları halde ortak his, adet, dil, tarih ve gelecek tasavvuruyla birbirlerine bağlanmış etnik bir akrabalıktan, zımni sözleşmeden söz ediyor. Bu, bizce bir önceki Kürtlükten ayrı bir şeydir. Soranî Kürtçesiyle kaleme alınan yazının şu bölümleri Kürt milli uyanışı ve bu uyanışın yurtseverlik ajitasyonu için örnek teşkil etmektedir:

> Nasıl ki bir aile (yani erkek ve kadın) mülksüz yaşayamazsa veya bir aşiret kendi rahatının temini için o mülk üzerinde hayvan otlatmaya ve onu

41 *Jîn*, "Bir Tarih-Bir Tes'id", *Jîn* 24 (3 Eylül 1335): 7, 8. (Vurgular bana ait.)

42 Kurdîyê Bitlîsî, "Kürdçeye Dair", *Jîn* (?): 11. (Derginin 14. sayısı olduğu anlaşılan bu sayının kapağında tarih ve numara kaydı yok.)

43 Bu kişi büyük ihtimalle aynı dergide bir dizi Kürt atasözü yayınlamış Siverekli Hilmî/Hilmîyê Siwêrekî'dir.

44 Kurdîyê Siwêrekî, "Gazindek", *Jîn* 16 (10 Nisan 1335): 13. (Vurgular bana ait.)

Serbesti gazetesi 645. sayı

> sürmeye muhtaçsa, bir kavim de yaşamak için toprağa muhtaçtır. O aşireti tümünün mülkü, o toprakları oluşturur… Böyle olduğunda, farz et ben bir Kürd'üm, toprağım Kürdistan'dır ve zengin *vatanım* da odur. Ve yine farz et aşiretim, mülküm Seblax'dadır [Mahabad] ve bir ferd olarak evim Seblax'dadır. İşte böyle düşündüğünde *vatan bir hayal değil*… (…)
>
> Dahası biz Kürtlerin vatanı, tüm o aşiretin mülkünün toplamından oluşur ki [mensuplarının] hepsi *birbiriyle akraba ve dildaştır*... Ve *kendi varlıklarının muhafazası için, belki kaç yüzyıldan beridir birlikte yaşamak ve harici düşman karşısında birlikte hareket etmek için birbirleriyle sözleşmişlerdir.* Bizim için baba ve atalardan miras kaldı bu yerler ve eğer bu yerlerde kalmak istiyorsak, onların çocukları isek, onların sözleşmesini[ahdini] çiğnememeli, mülkümüzü korumalıyız… *Çünkü hepimiz akrabayız*… Bu nişane ile *hislerimiz, fikirlerimiz, ahlakımız, adetlerimiz ortaktır*… (…)
>
> Vatanımız, hazır ve mevcuttur… O, Kürdistan'dır, medeniyetin zuhur ettiği âlemdir… Cemşid, Feridun ve Keyhüsrev burada hükümet kurmuşlar… Rustem, atalarımızın yiğitlik örneğidir. Mülkümüz, vatanımız Cemşid, Feridun ve Keyhüsrevlerin yadigârıdır.[45]

Yıkılmaya doğru giden bir imparatorluğun ve her biri kendi başının çaresine bakmaya çalışan bir ümmetin "belirsiz" sınırlarından, gözlemlenebilir ve elle tutulabilir "kendi sınırlarına dönen" bir uyanış söz konusu burada. Bu uyanışın milliliğine katalizör bir etki katan dönemsel bir bağlam da var. Demek istediğimiz Kürt mahallesinde bu yeni tip vatanseverliği görünür kılan, onu fikri-siyasi makaleler kadar ("Kürdler Uykuda Değil"de olduğu gibi) edebi yazılara da konu edecek bir bağlam bulunmaktadır. Buna "Wilson", daha doğrusu "Wilson Prensipleri" demek, abartılı olmayacaktır. Zira Amerika Birleşik Devletleri başkanı Woodrow Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli kongre konuşması ve bu konuşmada barışın temini için öne sürdüğü 14 madde ve bunlardan 12. Maddenin(Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan bölgelerindeki halklara muhtariyet yolunu açan) Kürtlerde yarattığı umut ve sempati, çok görünür bir olgudur.

Gerçekten de bu dönemde Wilson Prensipleri'nin önemini konu edinen pek çok metin var ve metinler, açık ve örtülü bir şekilde gösteriyor ki Osmanlıcılık

---

45 Qazîzade Mistefa, "Weten", *Jîn* 11 (15 Şubat 1335): 14, 15. (Vurgular bana ait.)

fikrinin İttihatçı pratikle çökmesi, savaş sonrası Osmanlı'nın bu pratiğin ihtirasları sonucu dağılması ve daha da önemlisi "milliyet fikri asrı"nda Kürtlerin de uyanmaya başlaması, onları başka bir yol ayrımına getirmiş, 12. maddeye "hukuk-u milliyenin temini" gözüyle bakmalarına neden olmuştur. Öyle ki savaş sonrası Wilson'un Paris Sulh Konferansı'na gelmesi, orada Kürt heyeti başkanı Şerif Paşa'yla görüşmesi ve Şerif Paşa'nın ona milletinin talep ve iddialarını anlatmak üzere bir muhtıra sunması (bu muhtıra için 'içinde Kürtlerin tarihi ve ırkı hakkında bağımsız tetkikatlar' diye söz edilmekte) dönemin Kürt medyasında geniş bir yankı bulmuştur.[46] *Jîn, Serbestî* ve *Kurdistan* başta olmak üzere birçok yayın organında "Wilson" veya "Wilson Prensipleri" (elbette 12. madde özelinde) neredeyse bir "konu"ya dönüşmüştür.[47]Adı geçen yayınlarda sayabildiğimiz kadarıyla sadece *Jîn*'de Isfehanî ve Yusuf Ziya adlarıyla iki mektup, ikisi Kamiran Alî Bedirxan'a, diğerleri Rehmî Hekarî, Bir Kürd (yukarıda içeriğinden biraz bahsettiğimiz üzere) ve Îhsan Nûrî'ye ait olmak üzere beş makale ve Dawer Ardelanî'ye ait bir şiir, buna dairdir. Yine *Kurdistan* dergisinde Mihemed Mîhrî'nin doğrudan veya dolaylı birkaç makalesi ve *Serbestî* gazetesinin Paris Sulh Konferansı dönemine rastlayan günlerdeki irili ufaklı birçok haberi, hep bu konu hakkındadır.

Sadece adab-ı muaşeret gereği Wilson'un adı anılırken önüne "cenab", "alicenab", "hazret" sözcükleri eklenmez. Dikkatlice bakıldığında bu saygıda nezaket kurallarını aşan bir durum var. Çünkü pek alışmadığımız bir tarzda Müslüman Kürtler arasında birileri, bir gayrimüslüm için"asrın en ârif ve âdili", "hakşinâs âlim" gibi sıfatlar kullanmaktalar. Örneğin Mihemed Mîhrî'nin Türkçe ve Fransızca kaleme aldığı "İlim ve Ulemânın Gaye ve Hedefi" yazısı bu sıfatla doludur. Mîhrî'ye göre insanlığın ender evrelerinde, eski ve yeni sayfalarında yüce bir makama sahip, zekâ açısından üstün ve metanetli kişi âlimdir. Yüce peygamberler müstesna bu tarife uyan üç kişi vardır. İlki Şark'ın yegâne âlimi, edip, filozof ve hak savunucusu Şirazli Sadî'dir. O, Moğol ve Tatar zulmünün tahribatını, Abbasi halifeliğinin çöküşünü gördüğü halde, kötü cereyanlara kapılmayarak, gerçek ve hukuki birtakım ulvi ilkeler koymuş, ilim sanatında yaratıcılık göstermiş, yeniliğin mükafât ve imtiyazlarına erişmiştir. İkincisi Batı'nın irfan güneşi ve medeniyet mimarı Montesquieu'dür. Bu muhterem zat da Sadi'nin nazariyesini takip etmiş, paha biçilmez hizmetler ifa etmiştir. Ancak her ikisinin de insanlık güneşi olabilecek fikirleri, uygulama esnasında batmış, insanlık onlardan pek istifade edememiş, o fikirler de daha çok kitap sayfalarını süslemekle kalmışlardır. Üçüncü şahıs ise medeniyet asrının yegâne âlimi ve nüfuz sahibi, en ârif ve âdili, Amerika başkanı Wilson'dur ki bu zat ilkeleriyle sadece Sadi ve Montesquieu'nün ruhlarını değil, belki bütün geçmiş âlimlerin ruhlarını

---

[46] Bkn. *Serbestî*, "Kürd Heyet-i Murahhası Reisi Şerif Paşa Hazretleri Wilson Huzurunda" *Serbestî* 486 (5 Mayıs 1919): 1.

[47] Bu ayrıntı *Jîn* dergisinin 25 sayısını 5 cild halinde yayına hazırlayan M. Emin Bozarslan'ın da dikkatini çekmiş olacak ki *Jîn*'in içeriğini tanıttığı bölümlerden birine "Pesnê Prensîbên Wîlson" (Wilson Prensiplerine Övgü) başlığı vermiştir. Bkn. *JÎN Kovara Kurdî-Tirkî/Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, Cild I (Uppsala: Deng Yayınları, 1985), 29.

şad etmiştir. Çünkü onda kendi ilkelerini uygulayacak güç ve kudret de mevcut olduğundan selefleri gibi sözle yetinmemektedir. Onun âlim ve âdil ilkeleriyle şu *eski dünya yeni bir dünyayla değişecek*, bu dünyanın sefil, sersem, karabahtlı evlatları refah ve saadete ulaşacaklardır. Onun âlimane ve âdilane teşebbüsü, Kürt milleti gibi felaketzede, mahrum, mazlum, unutulmuş milletler ve kavimler için adeta bir "ölüm sonrası diriliş" olacaktır, onları mahrumiyetten ve yokoluştan çıkaracak, cennetin refah ve saadetine ulaştıracaktır.[48]

Çok açık bir şekilde anlatılmaktadır ki uzun süreli boyunduruk altında kalmış mazlum milletler için, kendi kaderini tayin etme, bir devlete sahip olma, bir *ihya,* yani *yeniden diriliş* olarak görülmekte, dünyevi bir cennetin giriş kapısı olarak vasıflandırılmaktadır. "Hemûman" (Hepimiz) adlı bir şiirde bu kez Ardalanî mahlasıyla şöyle diyecektir Mîhrî:

> Jêr desteyî le bo kurd şeyn e, zîllet e
> Bo çî le jêr emrî xelqî bimeynîn êsîr bîn
> Eqwam be emrî hezretî Wîlson xelas bûwe
> Serbest e, hur e wêle le zincîr asinîn[49]

Söylemdeki bu değişim belirgindir. İlk dönemin "Osmani'nin bir gusn-ı mühim-i sayedarı, nehr-i cuşan-ı bereketnişân-ı islâmiyetin en abdar ve en cavidan ayağı, kitle-i muazzama-ı Osmaniye'nin en müstahkem ve en rasin bir burc-i istihkâmını teşkil eden bu kavim-i pâk ü nezih"[50] (Osmanlı ağacının gölge veren önemli bir dalı, İslamiyet'in coşkun ve bereketli ırmağının en sulak ve ebedi ayağı, büyük Osmanlı kitlesinin en müstahkem ve sağlam burç ve istihkâmını oluşturan bu temiz ve erdemli kavmi) söylemine karşılık, daha doğrusu o şekilde tarif ve tasavvur edilen bir Kürt imgesine karşılık, bir on yıl sonra bu kez "jêrdest û bin-emir û êsîr" (düşmüş, köle ve emir alan) bir kavim söylemi çıkacaktır. Aslında söylemdeki değişim, yazılara başlık olarak seçilen sözcüklere kadar sirayet edecek, akademik ilgi evresinden farklı bir şekilde, nicel olarak çoğalmış ve nitel olarak değişmiş Kürt, Kürtçe, Kürdistan, Kürt tarihi gibi sözcüklerle daha çok karşılaşılacaktır.

Hakan Özoğlu da Kürt kimliğinin ve milliyetçi söyleminin savaş sonrası nasıl ivme kazandığını, Osmanlı kimliğinin nasıl terk edildiğini görmek için Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yayın organı olan *Jîn* dergisindeki yazılara bakmanın yeterli olacağını belirtmektedir.[51] Bizce bu derginin yanına Mihemed Mîhrî öncülüğünde çıkan *Kurdistan*'ı ve Mewlanzade Rifat öncülüğünde çıkan *Serbestî*'nin üçüncü dönemini de eklemek gerekmektedir. Düşünsel değişim, adı geçen cemiyetin geleceğini de belirleyecek kadar büyüktür. Çünkü savaş sonrası Kürdistan Teali Cemiyeti ve onun birimleri bünyesinde toplanan Kürt aydın ve aktivistleri, Paris

---

48 Mihemed Mîhrî, "İlim ve Ulemânın Gaye ve Hedefi", *Kurdistan* 1 (30 Kanun-u sani 1335): 2, 3.
49 Dawer Ardalanî, "Hemûman", *Jîn* 21 (18 Haziran 1335): 16.Çevirisi: "Kürt için kölelik kötüdür, zillettir, o neden başka bir halkın emri altında esir kalacakmış? Halklar, sayın Wilson'un emriyle kurtuluşa ulaşmışlar, demir zincirlerden kurtulmuş, serbest ve özgürler."
50 Babanzade İsmail Hakkı, "Kürdler ve Kürdistan", *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* 1 (22 Teşrin-i sani 1324): 3, 4.
51 Hakan Özoğlu, *a.g.e.* 77, 78.

Sulh Konferansı'nın sonuçsuz kalmasıyla, kendi aralarında bir hesaplaşmaya gidecekler, cemiyet "muhtariyet" isteyenler ile "istiklâl" isteyenler tartışmasında güç kaybedecektir. Sonrasında ise bazı araştırmacıların işaret ettiği gibi bağımsızlık isteyen grup, önce Teşkilat-i İçtimaiye Cemiyeti (1920) bünyesinde,[52] ardından da 1925 isyanını organize eden Kurdistan İstiklâl Komitesi (1922) bünyesinde örgütlenecektir. Ülke geneline Kemalist yönetimin yavaş yavaş egemen olmasıyla, İstanbul eksenli Kürt uyanışı ve milliyetçiliği sekteye uğrayacak, daha doğrusu oradan dağılan Kürtler zorunlu olarak kendilerine yeni merkezler aramaya başlayacaklardır.

VI. Sonuç

Kürtlerde yirminci yüzyılın başında, merkezi İstanbul olmak üzere, aydınlar öncülüğünde bir ulusal uyanış başlamıştır. Uyanışın merkez üsleri, bu aydınların kurdukları dernekler, siyasi yapılar ve bunlarla iltisaklı gazete ve dergilerdir. Kürt milli uyanışı, Hroch'un tarif ettiği tarzda önce milletin dil, kültür, tarih, coğrafya ve manevi değerlerinin öğrenilmesine dair bir "akademik ilgi" şeklinde başlamış, bu ilgi büyük oranda uzun süreli tabiiyetin yarattığı ruhî ve zihnî bir dünya içinde "Osmanlı Kürtçülüğü" söylemine yaslanmıştır.

Uyanışın ikinci evresi, savaş sonrasında makas değiştirmiş, söz konusu akademik ilgi tedrici bir şekilde ulusal propagandaya, milli bilinci ve kimliği önceleyen bir siyasi söyleme dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlının çöküşü, içinden yeni devletlerin çıkması ve bazıları için bu olasılığın belirmesi, onun eski tebaası Kürtler üzerinde yeni ve derin etkiler yaratmış, bu etkiler Osmanlıcılık ve ümmetçilik söylemlerinden kopan Kürtleri, kendisi için bir söylem inşa etmeye sevk etmiştir.

Kaynakça

Abdullah Cevdet. "Bir Xitab". *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/19 Haziran 1913): 3-4.

Abdullah Cevdet. "İttihad Yolu". *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/19 Temmuz 1913): 8-10.

Ahmed Wehbî. "Hürriyet-i Akvam Hakkında Bir Fikr-i Felsefî". *Jîn* 12 (25 Şubat 1335): 11-12.

Alakom, Rohat. *Eski İstanbul Kürtleri 1453-1925*. İstanbul: Avesta, 1998.

Ardalanî, Dawer. "Hemûman". *Jîn* 21 (18 Haziran 1335/1919): 16

Babanzade, Ismaîl Haqqî. "Kürdceye Dair". *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* 3 (6 Kanun-u evvel 1324/19 Aralık 1908):18-19.

Babanzade, Ismaîl Haqqî. "Kürdler ve Kürdistan". *Teavün ve Terakki Gazetesi* 1 (22 Teşrin-i sanî 1324/5 Aralık 1908): 3-4.

Babanzade, Ismaîl Haqqî. "Kürdlerin Tealisi". *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/14 Ağustos 1913): 2-4.

---

[52] Bkn. Qedrî Cemîl Paşa (Zinnar Silopî), *Doza Kurdistan*, Kürtçe çev. Omer Dewran, (Diyarbekir: Weşanên BÎR, 2007), 55; M. Emin Bozarslan, *JÎN Kovara Kurdî-Tirkî/Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, Cild I, (Uppsala: Deng Yayınları, 1985), 42.

Bajalan, Djene Rhys. *Jön Kürtler, Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914).* çev. Burcu Yalçınkaya, İstanbul: Avesta, 2010.

Bayrak,Mehmet. *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri, gizli belgeler-araştırmalar-notlar.*Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1993.

Bedirxan, Celadet Alî &Kamiran Alî. *Edirne Sükûtunun İç Yüzü.* haz. Metin Yüksel, İstanbul: Avesta, 2009.

Bir Kürd. "Kürtler Uykuda Değil". *Jîn* 1 (7 Teşrin-i sani 1334/7 Kasım 1918): 5-6.

Bozarslan, M. Emin. *JÎN Kovara Kurdî-Tirkî/Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919.* M. Emin Bozarslan (yay. haz.), Cild I, Uppsala: Deng Yayınları, 1985.

Bulxaristanlî Doxan, "Milletinize Karşu Vazifeniz". *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/19 Temmuz 1913): 2-5.

Casanova, Pascale. *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti.* çev. Saadet Özen-Filiz Deniztekin, İstanbul: Varlık, 2010.

Celadet Alî Bedirxan & Kamiran Alî Bedirxan, *Bobi'nin Hatası*: Tanin-i Harb/Osmanlı Teyyareciliğinin İlk Şehitleri İçin Hükümetten Rica/Bobi'nin Hatası. haz. Metin Yüksel, İstanbul: Avesta, 2011.

Celîl, Celîlê. *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler.* çev. Mehmet Demir, Ankara: Özge Yayınları,1992.

Cemîl Paşa, Qedrî (Zinnar Silopî). *Doza Kurdistan.* çev. Omer Dewran, Diyarbekir: Weşanên Bîr, 2007.

Civata Hêvî Feqeê Kurdan. "Beyana 'Civata Hêvî' Feqeê Kurdan". *Hetawî Kurd* 4/5 (10 Mayıs 1330/23 Mayıs 1914): 11-14.

Çamsoy, Zeynep. *Millî Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007.

Doğan, Cabir. "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", *Turkish Studies* 6/4, (Fall 2011): 505-521.

Göldaş, İsmail. *Kürdistan Teali Cemiyeti.* İstanbul: Doz. 1991.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi.* İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

Hroch, Miroslav. *Avrupa'da Milli Uyanış.* çev. Ayşe Özdemir, İstanbul: İletişim, 2011.

Jîn. "Bir Tarih-Bir Tes'id".*Jîn* 24 (3 Eylül 1335/1919): 7-10.

Jîn. "Maksadımız".*Jîn* 1 (7 Teşrin-i sani 1334/7 Kasım 1918): 2.

Kerkûklî Necmedîn. "Kurd Ulemasına". *Hetawî Kurd* 1 (11 Teşrin-i evvel 1329/24 Ekim 1913): 10-13.

Kurdîyê Bitlîsî. "Kürdçeye Dair". *Jîn* 14 (?): 10-14.

Kurdîyê Siwêrekî. "Gazindek". *Jîn* 16 (10 Nisan 1335/1919):13-14.

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi. "Cem'iyetin Beyannamesi". *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* 1 (22 Teşrin-i Sani 1324/5 Aralık 1908): 1-2.

Lutfî Fikrî. "Kürd Milliyeti". *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos 1329/12 Eylül 1913): 2-5.

M.X. "Ziman".*Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/14 Ağustos 1913): 20-22.

Mihemed Mîhrî. "İlim ve Ulemânın Gaye ve Hedefi". *Kurdistan* 1 (30 Kanun-u sani 1335/30 Ocak 1919): 2-3.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği, kimlik evrim sadakat.* çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: İletişim, 2017.

Qazîzade Mistefa. "Weten". *Jîn* 11 (15 Şubat 1335/1919): 12-15.

Serbestî. "Kürd Heyet-i Murahhası Reisi Şerif Paşa Hazretleri Wilson Huzurunda". *Serbestî* 486 (5 Mayıs 1919): 1

Serbestî. "Yeni Bir Kürd Müessesi". *Serbestî* 477 (26 Nisan 1919): 1.

Süleyman Asaf. "Kürdlük İçün". *Hetawî Kurd* 4/5 (10 Mayıs 1330/23 Mayıs 1914): 9-10.

Veroj, Seîd. *Du Birayên Bedirxanî: Celadet û Kamiran Bedîrxan 1913-1923*, Diyarbakır: Weşanên Dara, 2018.

X… [Xarputlî]. " Derd ve Devâ".*Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/19 Haziran 1913): 7-8

X… [Xarputlî]. " Derdlerimiz: Nifâkımız". *Rojî Kurd* 3 (14 Ağustos 1329/14 Ağustos 1913): 14-15.

Öz: Kürtler 20. yüzyılın başlarında, aydınların öncülük ettiği bir milli uyanış yaşamışlar; bu uyanışın "akademik ilgi" diye adlandırılan evresinde milletlerinin manevi değerleri olan dil, kültür, tarih, edebiyat ve geleneklerini öğrenmeye ve bunlar hakkında araştırma yapmaya merak salmışlardır. Zihniyet açısından Osmanlı ve ümmet düşüncesine bağlı olan Kürt aydınları, I. Dünya Savaşı'na kadar bir tür "Osmanlı Kürtçülüğü"nü dillendirmişlerdir. Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni tarihsel koşulların da etkisiyle, bu aydınların yön verdiği kültürel ve edebi faaliyetlerin rengi, gitgide siyasal bir kıvama bürünmüştür. Bu, söylem olarak "yurtseverlik ajitasyonu"nun görülmeye başladığı evredir. Bu evrede kültürel ve edebi faaliyetler, artık yeni bir ulusal bilince ve kimliğe hizmet eder hale gelmiş, milli uyanış yönünü "kendisi için bir Kürtçülüğe" çevirmiştir.

Anahtar Sözcükler: milli uyanış, akademik ilgi, yurtseverlik ajitasyonu, Kürt aydını.

From "Scholarly Interest" to "Patriotic Agitation": The two phases of national awakening in the Kurds at the dawn of the 20th century

Abstract: Kurds experienced a national awakening led by intellectuals at the beginning of the 20th century; in the so-called "scholarly interest" phase of this awakening they became curious about language, culture, history, literature and traditions, i.e., the intangible values, of their nation and aspired to conduct research on these. Kurdish intellectuals, bearing a mentality dependent on Ottomanism and the *Ummah* (Arabic for "community") expressed a kind of "Ottoman Kurdishness" until the World War I. Under the influence of the new historical circumstances which emerged after the war, the color of the cultural and literary activities guided by these intellectuals has become increasingly political. This is the phase in which the discourse of "patriotic agitation" was first witnessed. In this phase, cultural and literary activities began to serve the purposes of the formation of a national consciousness and identity, and they have directed the movement of the national awakening towards "Kurdism for its own sake".

Keywords: national awakening, scholarly interest, patriotic agitation, Kurdish intellectual.

İlk Dönem (1898-1920) Kürt Basınında "Milli Birlik" Söylemi

Fetullah KAYA*

I. Giriş

Kürt siyasi tarihine bakıldığında "birlik" sorununun günümüze mahsus olmadığını görüyoruz. Bu sorun, önce Ehmedê Xanî tarafından yazılan *Mem û Zîn*'de karşımıza çıkar. Xanî, Kürtlerin yaşadıkları bütün sorunların temeline bu birlik sorununu yerleştirir. Şair, bunu vurgularken, soruna işaret ettiği gibi sorunun çözülmesinin neleri sağlayacağına dikkat çeker:

> Eğer bir birlik olsaydı aramızda
> Birlikte kabullenseydik esasında
> O Rûmlar ve Araplar ve Acemler ki
> Hepsi de bize uşaklık ederlerdi
> Dini de, devleti de tamam ederdik
> İlmi de, hikmeti de tahsil ederdik (Xanî, 2016, 42)

Bu beyitlerdeki yaklaşım, sadece yazıldığı dönemin Kürt dünyasına değil, bir bütün olarak İslam dünyasına da uzak bir yaklaşımdır. Nitekim Xanî, bu mısralarında Arap, Acem (Fars) ve Rûm[1] milletlerini isim olarak zikrederek karşısına da 'biz'i koymuştur. Bu "biz", Kürtleri işaret eder ve Kürtler arasındaki milli birlik sorununu vurgular. Benzer bir birlik sorununun ulus devletler çağında, özellikle de 20. yüzyıl başlarında bu kez Kürt aydınları arasında tartışıldığını

---

* Gazeteci.
Geliş Tarihi: 15 Mayıs 2021 / Kabul Tarihi: 20 Eylül 2021.
[1] Kürtler, Rûm kelimesini Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkarak, mirası üzerine kurulduğundan dolayı Osmanlılar/Türkler için kullanılır.

görmekteyiz. Bu noktada topluma öncülük eden Kürt aydınları arasında milli ittifak arayışları açık bir şekilde dile getirilmekte ve bu kapsamda çalışmalar yapılmaktadır. Yine de bu söylemin Kürt süreli yayıncılığının her döneminde yekpare bir söylem şeklinde tekrar edildiğini ileri sürmek güçtür.

Kürt süreli yayıncılığını, Kürt basınının siyasi ve tarihsel gelişimini göz önünde bulundurarak dört döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde çıkan ve bu çalışmanın da odaklandığı süreci tarif eden ilk süreli yayınları kapsamaktadır. Dolayısıyla bu süreç, ilk Kürtçe gazete olan *Kurdistan* gazetesinin yayınlandığı 22 Nisan 1898 ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar sürmüştür. İkinci dönem, Osmanlı'nın dağılması ve Cumhuriyet'in kurulması ile başlayan dönemdir. Bu dönemde Kürt basını varlığını büyük ölçüde sürgünde sürdürür. Kürdistan toprakları dışında özellikle Şam, Beyrut ve Sovyet Ermenistan'ındaki süreli yayınları burada sayabiliriz. Söz konusu süreçte Türkiye sınırları içerisinde Kürt dilinde çıkan hiçbir yayına rastlamıyoruz. Bu dönemde yayınlanan tek Kürtçe cümle, Musa Anter yönetiminde yayın hayatına başlayan *İleri Yurt* gazetesinin 1958 tarihli bir nüshasında çıkan yazının başlığıdır: "Ji bo Xwedê sedeqe" (Allah rızası için bir sadaka). Yazının dili Türkçedir, ancak başlığı Kürtçe olduğu için Anter aleyhinde dava açılmış ve hakim karşısına çıkarılmıştır(Anter, 1999: 141). Söz konusu dönemi 1960 yılların sonlarına kadar uzatmak mümkün.

Üçüncü dönem olarak 1968-1980 yılları arasındaki süreçten söz edilebilir. 68 Kuşağı'nın, Kürt toplumuna siyasal gençlik örgütlenmeleri şeklinde yansıdığını gözlemlediğimiz bu süreçte bu örgütlerin çoğunluğu illegal sayılan yayınlarında gelişen bir yayıncılık ile karşılaşıyoruz. Devrimci ve milliyetçi söylemin ön planda olduğu yayınlar, 1980 darbesi ile illegal olarak da yayınlanamayacak hale gelirler. Bu noktada dördüncü dönemin darbeden ancak on yıl sonra, zamansal bir kesintinin ardından başladığını söyleyebiliriz. Bu dönemin diğerlerinden farkı, baskıya ara verilmese de yasal bir çerçevenin içine yerleşmesidir. Nitekim 19.10.1983 Tarihli 2932 Sayılı Kanun, 1991 yılında değiştirilmek suretiyle Kürtçe yayıncılık önündeki yasaklar kısmen kaldırılmıştır. Yasanın değişmesi ile Kürtçe yayıncılığın önü bir ölçüde açıldı.

Kurdistan, ilk gazete ilk sayısı, 1898 - sayı 18

Yukarıda belirtildiği gibi bu çalışmada ilk dönemdeki süreli yayınların içerik analizi yapılacaktır. Osmanlı döneminde yayınlanan gazete ve dergilerin içerikleri değerlendirilerek, "Milli Birlik" ile ilgili söylemler çözümlenecektir. Bu çerçevede 20. yüzyılın başında Kürtler arasındaki ittifak tartışmalarının Kürt basınına nasıl yansıdığı sorusuna cevap aranacaktır. Bu çalışmada yer alan gazete ve dergilerin orijinal Kürtçe isimleri yanında, parantez içinde Türkçesine yer verilmiştir. Ayrıca süreli yayınlarda yer alan makalelerin

Kürtçe başlıkları da aynı şekilde parantez içinde Türkçesi ile yer bulacaktır. Sadece alıntılar Türkçeye çevrilmiş hali ile yazılmıştır.

II. Kürtlerde Milli Birlik

Günümüzde dört parçaya bölünmüş olan Kürt ülkesi, bu parçaların kendi içlerindeki siyasi bölünmüşlüklerin eklenmesi ile paramparça bir görünüm arz etmektedir. Yıllardır bu parça ve siyasi yapıların kendi aralarında çatışma içerisinde oldukları ve dönem dönem ittifak arayışları içerisine girdikleri gözlemlenmektedir. Kürt süreli yayıncılığının ilk döneminde de bölünmüşlük ve milli birlik gerçeği, aydınların dikkat halesi içinde olmuştur. Birlik arayışı, yayın organlarına ad olarak bile verilmiştir. Nitekim 1913 yılında İstanbul'daki Kürt Talebe Birliği (Hêvî Cemiyeti) tarafından *Yekbûn* (Birlik) adında Kürtçe bir dergi yayınlanmıştır. Bu adlandırma, bir birlik arayışına işaret etmekte ve ilk dönem Kürt basınında milli birliğe verilen önemi göstermektedir. Ayrıca aynı derneğin beyannamesinde de birlik ve beraberliğe dair cümleler ile karşılaşıyoruz.

Söz konusu dönemde karşımıza çıkan milli birlik söyleminin üç uzantısından söz edilebilir. Her üçünde de bir kimlik inşası ya da arayışı dikkati çekmektedir. Daha ilk yayın olan *Kurdistan* gazetesinde merkezi hükümetin baskıcı tutumuna karşı Kürt-Ermeni birliğine sık sık değinilmesi, arayışı başlama noktasına yerleştirir. Zaman içinde çeşitlenen birlik mefhumunun üç uzantısı, üç temel kimlik üzerinde inşa edilmiştir:1. Büyük halkada İslam şemsiyesi altında dini kimlik olarak "Ümmetçilik", 2. İç halkada üst ve siyasal kimlik olarak "Osmanlılık" ve 3. Milli kimlik olarak da "Kürtlük."

A.Ümmetçilik Kapsamında Birlik

Burada ele aldığımız dönemin içinden bakıldığında Kürdistan coğrafyasında çok sayıda Hıristiyan, Êzidî, Yahudi, Süryani ve Keldani topluluğunun yaşadığı görülür. Bu topluluklar içinde Ermeniler en kalabalık nüfusu oluştururken, Müslüman halklar arasında ise Kürtler öne çıkmaktaydı ve her iki toplumun nüfus çoğunluğu, siyasal güç anlamında bir güçlülüğe de işaret etmekteydi. Merkezi devletin dininin İslam olması hasebiyle Kürtler, bölgelerinde hâkim millet statüsünü sağlayan din kimliğini muhafaza etmek için Müslümanlar arasında birlikteliğin işlenmesini zaruri bir durum olarak görüyordu. Yani birlik vurgusuyla korunan ve yüceltilen din, Kürtlere yaşadıkları coğrafyada, bilhassa Ermenilere karşı imtiyaz sağlıyordu. Kürtlere sağlanan bu ayrıcalık, aynı zamanda İslam kimliğinin muhafazası anlamına da geliyordu. Dolayısıyla Kürtlerin bölgelerinde sağlayacakları üstünlük bir taraftan din kimliğini ulvileştirirken diğer taraftan soy kimliklerinin güçlenmesini beraberinde getiriyordu. Bu yüzden Kürt entelijansiyası, bölgede diğer milletlere karşı hâkimiyet devamı için İslam birliği söylemine sıklıkla başvuruyordu (Koç, 2018: 298).

Ümmetçilik bağlamındaki birlik söylemine ilk kez *Kurdistan* gazetesinde rastlıyoruz. Bu gazetenin 11. sayısında "Va'tasımû bihablillâhi cemîân ve lâ teferrakû" (Ve hepiniz, Allah'ın ipine sımsıkı tutunun, fırkalara ayrılmayın!)başlıklı bir yazı yer almıştır. Yazının başlığı, Ali İmran suresi 103. ayetin orijinal dili ile

yer almış olup yazının tamamı Kürtçe yazılmıştır. Bu yazı imzasızdır, ancak *Kurdistan* gazetesinin resmi görüşü olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu yazıda Allah'ın ittifakı emrettiği ifade edilerek, ayrım yapmadan ittifak kurulması gerektiği belirtilmektedir. Yazıdaki bu birlik vurgusu, "zalim idarecilere karşı bir ittifak"ı imler. Ancak bu ittifak, ümmetçilik çerçevesinde değerlendirilmiştir.

> Ey Kürtler! Yüce Allah emir buyuruyor ki, siz hepiniz her zaman birlik ve beraberlik içinde olun. Eğer siz her zaman için birbirinize yardım ederseniz, her dem refah içinde olursunuz.
>
> Bu Türk, Bu Kürt demeyin, bu fikir tefrikaya ve parçalanmaya sebep olur.
>
> Nitekim Peygamber de buyuruyor ki; Allah birlik ve beraberlik içinde olana yardım eder. Bu durumda eğer ittifak ederseniz, başınızdaki bu zulümden kurtulursunuz, eğer ittifak yapmazsanız, bu zulüm altında din, vatan ve namusunuzu kaybedersiniz. (Kurdistan, 1899: 244)

Süleymaniyeli Seyfullah da *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*'nin(*KTTCG*) 26 Aralık 1908 tarihinde yayınlanan 4. sayısında yer alan "İttihad" başlıklı yazısında benzer noktaları vurgular. Ona göre bir milletin sağlamlığı ve iyi durumda olması, birlik içinde çabalamakla ve bölünmeden, parçalanmadan uzlaşmakla mümkündür. Ümmet içinden çıkmak ise, toplumu yok eder: "Ümmetin birlik çerçevesinden çıkan kimse, toplumsal yapının heybetli belkemiğine saldırmış olur." Seyfullah, yazısında ümmet ittifakını şöyle anlatır:

> Ümmetin düzeni, ittifak ve birliğe bağlıdır. O bağı sağlamlaştırıp pekiştirmeye çalışanlar, tüm durumlarda aziz ve saygı değerdirler ve ancak o sayede nimet ve esenliğe kavuşurlar. Himmetleri kişisel maksatlara ve özel çıkarlara yönelik olanlar, azim ve niyetleri mal ve çıkar için harcananlar ile artı tarafa eğilimli olanlar, birliğin düşmanı ve toplumsal yapının huzur ve esenliğinin karşıtı olduklarından, işin sonunda durumları kahrolup alçalmaya ve yok olup felâkete dönüşür. (Seyfullah, 1908: 186)

Ümmet içinde birlik sağlanması, ümmetin unsurlarından olan Kürtleri de garantiye alan bir vurgu olarak anlaşılabilir. Bu çerçevedeki birliğe kutsallık da atfedilir. Nitekim dönemin aydınları, ümmetin birliği gibi ümmet içinde birlik oluşturmayı da *Kur'an* ve hadislere başvurarak işlemişlerdir. Birliğin gerçekleşmemesi, ümmet kadar Kürt toplumunun da felaketi olarak gösterilir.

Jin, sayı 36

B. Osmanlı Bünyesinde Birlik

İlk dönem Kürt basınında bir diğer ittifak söylemi, üst kimlik olarak işaret edilen Osmanlılık, yani İttihad-ı Osmani çerçevesinde gerçekleşir. Kürtlerin Osmanlı toplumunun güçlü bir parçası olduğu ifade edilerek, parça ile bütün arasında var olan bağ ve beraberli-

ğin devam etmesi gerektiği işlenir. Sözgelimi Babanzade İsmail Hakkı, *KTTCG*'nin 5 Aralık 1908 tarihinde yayınlanan ilk sayısında yer alan "Kürtler ve Kürdistan" başlıklı Türkçe yazısında, Kürtlerin İslamın başlangıcından beri, hiçbir zaman bu kutsal dine karşı isyan etmediklerini belirttikten sonra, Kürtlerin gönüllü olarak ve kendi rızalarıyla, işgale uğramaksızın Osmanlılara bağlandıklarını ileri sürer ve şöyle devam eder:

> Kürdler hiçbir zaman Osmanlılığa karşı ihanet belirtisi göstermemiş, göstermez ve göstermeyecektir. Kürd hâlâ Kürddür; milliyetini, dış biçim ve görünüşünü, maddi ve manevi kimliğini zerre kadar değiştirmemiştir. Bununla birlikte Osmanlılığa sağlam bir birlik bağıyla bağlı kalmıştır. Dünyada hiçbir güç düşünülemez ki, Kürdlük ile Osmanlılık arasındaki bu eski bağdaşmayı, bu doğruluk ve dürüstlük bağını yok etmeyi başarsın. (Babanzade, 1908: 68)

KTTCG'nin 12 Aralık 1908 tarihinde yayınlanan 2. sayısında ise "Kürtler ve Kürdistan" başlıklı başka bir yazı çıkar ki, yazarı, Türk milliyetçiliğinin önemli simalarından Süleyman Nazif'tir. Yazar, bu yazısında Kürtlerin dört yüzyıldır Osmanlı bünyesinde cepheden cepheye savaşarak can verdiğine değinir. Yazıda Kürtlerin yüzyıllardır bu topraklar için savaşmalarına rağmen hak ettikleri değeri görmedikleri belirtilir ve bu yüzden Osmanlı yönetimine yönelik bir eleştiri geliştirilir. Yazar, Kürtlerin kendi rızaları ile Osmanlı'ya bağlanıp, Kürt gençlerin hiç çekinmeden bu topraklar için can verdiklerini ve savaşmaya devam edeceklerini vurgular:

> Doksanüç Savaşında 1.200 kişilik Kürd taburu 30 saat boyunca Rus tümenine karşı durmuş ve çarpışma sonucunda, bir çoğu yaralı olmak üzere, tabur sayısı 150'ye düşmüştü. Kürdler, mensup oldukları toplumsal kuruma yalnız el emeklerini ve alın terlerini değil, kanlarını da sunmakta hiçbir zaman çekinmediler. O zamanın belgelerini arayanız; Viyana surlarının ve Girit kalelerinin önünde Kürd cenazelerini bulursunuz. Bu kahraman mazlumlar, iyi bir Osmanlı olmak dileğini izlemekten hiçbir zaman vazgeçmediler. (Nazif, 1908: 83)

Bunların yanı sıra, konu itibarı ile makalenin tamamı olmasa da, yazılan yazılar içerisinde Osmanlı bünyesinde yapılacak bir ittifakın önemine değinen cümlelerle de karşılaşıyoruz. Sözgelimi *KTTCG*'nin 'Kürtçe Lisanımız' başlıklı yazısında, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarında yekvücut olduğu, devletin ve milletin geleceği için bu durumun devamının bütün unsurlar tarafından önemsenmesi gerektiği, çünkü milletler arasında ittihad ve ittifakın gerçekleşmesinin aynı zamanda Osmanlı'nın gelişmesi anlamına geleceği vurgulanmıştır: "*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* başyazarlarından Süleymaniyeli Hilmi, Osmanlı halkının arasına nifak sokarak, Osmanlıların temiz vücudunu paramparça etmek isteyen belaların hortladığını, bunu ortadan kaldıracak en önemli araçlarından birinin unsurlar arasında sağlanacak olan birlik olduğunu anlatmıştır" (Koç, 2018: 301).

1908 yılında Bedriyê Meletiyeyî (Malatyalı Bedri)ve Şerif Hersekî (Hersekli Şerif) tarafından çıkartılan ve 5 sayı yayınlandığı bilinen *Şark ve Kurdistan* gazetesinde de bu konuda yazılar görüyoruz. Gazete yazarlarından Bedri, "Vatanı

Parçalamak İsteyen Kişiler" başlıklı yazısında Meşrutiyetin öneminden bahsettikten sonra sözü toplumsal birliğe getirir: "Meşrutiyet sayesinde hürriyet, kardeşlik ve eşitliğin ne kadar mutlu ve parlayan neticeler verdiğini anladık. Kürt, Ermeni ve diğer milletler şimdi cümlemiz birbirimize kardeş nazarıyla bakıyoruz. Kanuni Esasi'nin bize bahşettiği bunca nimetlere karşılık nasıl teşekkür edeceğimizi bilemiyoruz" (Akt. Koç, 2018: 302).Ayrıca bu yayının sermuharriri ve sorumlusu olan Malatyalı Bedri, Balkan mücadelesinin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımının etkisiyle, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede de "bir güruh cühelanın halkı kışkırtmaya çalıştığını" vurgulamıştır. Fakat buna karşın Kürtlerin hiçbir zaman Osmanlı'nın birliğine halel getirecek eylemlerde bulunmadıklarını ve unsurlar arasındaki bu birlikteliğe olan sadakatini devam ettireceklerini eklemiştir (2018: 302).

III. Gazetelerde Milli Birlik Söylemi

Yukarıda belirtildiği gibi ilk dönem Kürtçe süreli yayın faaliyeti *Kurdistan* gazetesi ile başlamıştır. Söz konusu gazetenin yayınının başladığı 1898'den 1913'e kadarki süreçte *Kurdistan, KTTCG*, *Şark ve Kurdistan* ile yine *Kurdistan* adlı dört Kürtçe gazete yayınlanmıştır.[2] Bu dört gazete de Birinci Dünya Savaşı öncesinde yayınlanmış olup, milliyetçi akımların yeni yeni geliştiği dönemlere denk gelmektedir. Yükselen milliyetçilik akımına paralel olarak yayınların içeriğindeki milliyetçilik ve milli birlik vurgusunun gittikçe belirgin biçimde artığını görmekteyiz. Sözgelimi ilk Kürt gazetesi *Kurdistan*'da doğrudan milli birlik söylemi denemese de farklı konulardaki yazılarda Kürtler arasındaki birliğe yönelik cümlelerle karşılaşılmaktadır (Kaya, 2010: 69). Söz konusu gazetenin 13 Mart 1901 tarihli sayısında Abdurrahman Bedirxan'ın, ilginç bir biçimde gazetenin Kürtçe bölümünde yer alan Türkçe yazısında bu minvalde cümlelere rastlıyoruz.

Abdurrahman Bedirxan, bu yazısında genel olarak Ermenilere değinip, Kürtlerin Ermenilere karşı uygulanan baskıda yer almaması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmaktadır. Bedirxan, Şeyh Ubeydullah'ın bu konudaki tutumunu örnek olarak gösterip Ermenileri öldürmenin katliam olduğunu, böyle bir emir çıkaran padişahın da zalim ve Allah'ın emirlerine karşı geldiğini, dolayısıyla tahttan indirilmesi gerektiği şeklindeki beyanatına değinmektedir. Yazar, sonra konuyu Kürtler arasındaki ittifaka getirerek şu ifadeyi kullanmaktadır: "Türkler aramızdaki bu nifaktan faydalanıyorlar. Kürtler arasında genç ve adil liderler var. Bunlar inisiyatifi ele alıp önder olsunlar. Ne zamana kadar Türklerin iktidarı altında kalacağız!" (Kan, 2018: 93-94).

Kürtler arasındaki milli birlik olgusuna ciddi anlamda değinen ilk isim, Said-i Kurdi olmuştur. Kurdi, *KTTCG*'nin 5 Aralık 1908 tarihli nüshasında yayınlanan "Kürtçe Lisanımız" başlıklı yazısında, genelde ümmet birliğine, özelde ise Kürt

[2] *Ümmîd* ve *Serbestî* gibi gazeteler, Kürtler tarafından çıkartılmış olsa da yayın dilleri Kürtçe olmadığı içinkapsam dışında bırakılmıştır.

ittifakına değinmiştir. Yazar, Kürtçe olarak kaleme aldığı yazıda Kürtlere şöyle hitap eder:

> Ey Kürt Halkı!
>
> Birlikte kuvvet, beraberlikte hayat, kardeşlikte saadet, hükümette selamet vardır. Birlik bağını ve muhabbet ipini sağlam tutunuz. Ta ki sizi belalardan kurtarsın. İyice dinleyiniz, size bir şey söyleyeceğim: Biliniz ki, üç temel değerimiz vardır; kendilerini korumamızı bizlerden istemektedirler.
>
> **Birincisi:** İslamiyet'tir ki binlerce şehidin kanı bedel verilmiştir.
>
> **İkincisi:** İnsaniyettir ki dünya/alem nazarında [değer biçilen] ilmi/fikri çalışmalarla, fazilet ve insaniyetimizle kendimizi dünyaya göstermeliyiz/kabul ettirmeliyiz.
>
> **Üçüncüsü:** Milli kimliğimizdir ki bizim onurumuzdur. Bizler, çalışmalarımızla ve milli kimliğimizi/kültürümüzü koruyarak, iyilikleri ile var olan ecdadımızın ruhlarını kabirlerinde şad etmeliyiz. (Kurdi, 1908: 54)

Kurdi, yazısının devamında, Kürtlerin üç düşmanından bahseder ve en büyük düşman olarak Kürtlerin kendi arasındaki düşmanlık ve ihtilafa işaret eder. Yazıyı bu yönü ile Kürtler arasındaki milli birlik söylemi kapsamında da önemli bir yazı olarak değerlendirebiliriz. Said-i Kurdi'nin *KTTCG*'nin 12 Aralık 1908 tarihli 2. sayısında yayınlanan "Kürdler Neye Muhtaç?' başlıklı yazısı ise Türkçe kaleme alınmıştır. Yazar, bu yazıda da aynı çerçeveye dönüp şu ifadeleri kullanır:

> On beş yıldır ki düşündüğüm ihtiyaçlar arasında iki noktayı maksadımın amacı etmiştim. Bu iki noktadan başka Kürdistan'ın geleceğini sağlayacak araçlar görmedim. Birincisi ulusal birlik, ikincisi ise dini bilimlerle birlikte gerekli olan uygarlık tekniklerini de yaygınlaştırmaktır.
>
> Sözün özeti, her milletin, özellikle de Kürdlerin sağlam bağı ve yaşam unsuru olan birlik, eğer bir saray olsa, Aşiret Alayları ve her unvanı yenilgiye uğratacak askerlik de köklü ve uzun bir temel ve sağlam bir tavan olacaktır. (Kurdi, 1908: 92)

Kurdistan, sayı 16 s. 202 [1919]

کردستان

Kurdistan, sayı 19 [1920]

Süleymaniyeli Seyfullah da *KTTCG*'nin aynı sayısında çıkan "Umum Kürd Kardaşlarıma!"adlı yazısında özellikle Kürt liderlerine seslenir. Bu yazıda özellikle toplumsal uzlaşma vurgusu dikkat çekicidir. Yazar, Kürtlerin birlikte hareket etmeleri gerektiğini şu sözlerle vurgular:

> Uzlaşma ve birlik, bir halkın mutluluk ve refahına, bölünme ve uyuşmazlık ise düşüş ve felaketine yol açar. Bunun örnekleri çok görülmüş ve bu konuda çok şey söylenmiş olduğundan, bu konuda sözü uzatmaya gerek yoktur. Maksat, bütün Kürd hemşehrilerimize ve özellikle Kürd liderlerine, her zamandan çok ve her şeyden önce bugün birliğe muhtaç olduklarını anlatmaktır. (Seyfullah, 1908: 117)

Kürt birliğine en çok önem veren ve bu olguya birçok yazısında değinen yazarın Seyyah Ahmed Şewqî olduğu ileri sürülebilir. Şewqî, *KTTCG*'nin 3. sayısında Kürtçe olarak "Gelî Welatiyan" (Ey Vatandaşlar) başlığı ile yazdığı yazıda, Kürtlere uyarılarda bulunur. Şewqî, Kürtler için ittifakın gerekli olduğunu, ittifak sağlanamaması durumunda Kürtlerin başkalarına hizmet edecekleri uyarısında bulunur:

> Ey Kürtler,
>
> Birlik ipine sıkı sarılın. Öyle bir sarılın ki, hiçbir şey, hiç kimse ittifakınızı bozamasın. O zaman vatanınız her türlü endişeden kurtulmuş olacaktır. Eğer bu ayrılık ve tefrikanız devam ederse, elinizi Kürdistan'dan çekin. Bakın Bosna-Hersek'te ittifak yoktu, bu yüzden Avusturya tepelerine bindi.
>
> Ey Kürtler,
>
> Dünyadaki bütün iyi gelişmeler, Kürdistan'a yönelmiş, Kürdistan'a gelmek için sizden 2 şey bekliyor. Bunlardan biri Şeriatın muhafazası, diğeri de Kürtlerin kendi aralarındaki ittifaktır. Bu iki değeri muhafaza edin. (Şewqî, 1908: 157-158)

Kürt basınının ilk döneminde milli birliğin sağlanması için Kürt aydın ve liderlerin bir rol üstlenmeleri gerektiğine dair çağrılara sık sık rastlıyoruz. Bu çağrılardan biri de Halil Hayalî (Xelîl Xeyalî) tarafından yapılmıştır. Hayalî, *KTTCG*'nin 23 Ocak 1909 tarihinde yayınlanan 8. sayısında Kürt büyüklerine seslenerek, hem kendi aralarında hem de Kürt toplumu arasında birlik sağlamaları çağrısında bulunur. "Weten û Îtîfaqa Kurmanca"(Vatan ve Kürt İttifakı) başlıklı bu yazının altında paragraf paragraf Türkçe çevirisine de yer verilmiştir:

> Soylu Arnavudlar nasıl yüz yıllık kan davalarını bıraktılar, birbirlerine kardeşlik elini uzatarak öz değerlerine ve yaratılıştan gelen yiğitliklerini ortaya koydularsa, biz de onlar gibi kan davalarını kaldırıp, kardeş olalım. Kürdlüğün şerefini koruyalım, can ve malımızla vatanı korumaya çalışalım.
>
> Ey Kürdler, vatanınızı seviniz. Çünkü vatan sevgisi imandandır. Ey kardeşler, düşmanlığı ve çatışmayı gönlünüzden çıkarınız, barışınız. [….]
>
> Ey Osmanlı ünlüleri, ey iktidar ve güç sahibi şeyhler, ey nüfuz sahibi Kürt liderleri, iyice biliniz ki halkımızın yaşamı, vatanımızın selameti sizin

> ittifakınızda, gayretinizde, hamiyetinizdedir. Reddedilmesi gereken eski gelenekleri bırakınız. Kürt bireylerini barıştırınız, iyilik ve kötülüğü onlara anlatınız. Çünkü siz bilgili, onlar bilgisizdirler. Öncülük ediniz; öncülüğünüz vatanın yararı, milletin gelişmesi konusunda olsun, kendiniz için olmasın. (Hayalî, 1909: 391, 395)

Birlik konusuna değinen bir başka yazar ise, Süleymaniyeli A. Hilmi'dir. Yazarın *KTTCG*'nin 30 Ocak 1909 tarihli 9.sayısında yayımlanan "Kürd Vatandaşlarıma Hitaben Birkaç Söz" başlıklı yazısında birlik çağrısının sesi daha yüksek çıkar:"Ey aziz vatandaşlar, bilirsiniz ki bir halkın gelişme aracı iki güçtür. Bunlardan biri birlik ve ittifak, diğeri bilim ve eğitimdir. Birincisi halkların tekbir kitle oluşturmasına neden olur ki, düşmanların felaket seline sed çekmek, sevgili vatanı her türlü işgalci emellerden korumak, onunla mümkündür" (Süleymaniyeli, 1909: 452).

Dolayısıyla birlik vurgusunun Kürt aydınlarının çıkardıkları gazetelerde sıklıkla öne çıktığını ileri sürebiliriz.

IV. Dergilerde Milli Birlik söylemi

İlk Kürtçe gazete olan *Kurdistan* gazetesinin yayınlanmasından 15 yıl sonra, Haziran 1913'te ilk Kürtçe dergi olan *Rojî Kurd* yayın hayatına başlar (Kaya, 2010: 98). Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine denk gelen bu süreçte yaygın milliyetçi söylemin bu dergide de karşımıza çıktığı gözlemlenmektedir. Sözgelimi derginin 14 Ağustos 1913 tarihli3. sayısında "M. X…" imzalı "Dertlerimizden: Nifakımız" başlıklı yazı dikkat çekicidir. Halil Hayali'ye ait olduğu düşünülen bu imzanın atıldığı yazıda Kürtler arasındaki nifakın ezelden beri devam ede geldiği vurgulanmaktadır:

> Mesela nifak, Kürdlüğün sanki bir ezeli derdidir. Kürdlüğün asırlarca mevcudiyetini bir hastalık gibi kemiren, onun maneviyatını bu derece zorlayan ve ona yürümekten ve yükselmekten men eden işte bu nifak derdidir.[….]
>
> Bin asırlık yaydığı bu karanlık ve ümitsizlik içinde çırpınırken, ötede ancak Kürt gençliğinin tuttuğu meşale ile ümitli ve mutlu oluyorum. Lazım gelir ki o gençlik, manen yürüdüğü idraksizlik yolundan kurtulmak için gösterdiği birlik ve kardeşlik ile gelecekte nümune olsun. (X.M…, 1913: 83).

Derginin 3. sayısında yine M… X. imzasıyla çıkan "Bextreşî û Mehrûmiyeta Kurdan" (Kara Talih ve Kürtlerin Mahrumiyeti) adlı yazıda, diğer milletlerin kendi aralarındaki birlik ve beraberliklerinden söz edilir. Arap, Acem ve Türk aydınların kendi dillerine hizmetinden bahsedildikten sonra Kürt aydınlarının durumuna dikkat çekilir. Bir anlamda Kürt aydınlarının başkalarına hizmet etmekten vazgeçmeleri ve "yuva"ya dönmeleri salık verilir:

> Bugün yeryüzünde ne kadar devlet ve millet varsa, hepsi gönül birliği, tek taraflı ve tek dil bir şekilde gece gündüz devlet ve milletlerin menfaatleri için çaba gösteriyorlar. Gazeteler yayınlıyor, insanlarını bilinçlendiriyorlar. Kendi halklarına hizmet ediyorlar.

> Bugün 30 – 40 bin Kürd şeyh, alim ve öğrenci din ve devlet adına çalışıyorlar. Arab, Acem ve Romi'lere [Türklere] yaptıkları hizmetlerin zerre kadarını Kürdler için yapmamışlardır. Kürdlere hiçbir faydaları dokunmamıştır. Eğer bu Kürdler diğer milletler için yaptıklarını % 1'ini Kürdler için yapsalardı, bugün isimleri Kürd kitaplarında yer alır, Kürt çocukları onları okur ve minnetle anarlardı. (X… M., 1913: 94)

1913'te yayın hayatına başlayan başka bir Kürt dergisi ise, *Hetawî Kurd*'dür (Kürt Güneşi). Bu dergide çıkan Kerküklü Necmeddin imzalı "Kürd Ulemasına" başlıklı yazıda, Kürtlerde milli bilincin gelişmesi için milli birlik ve beraberlik üzerinde durulmuştur. Bu birliğin sağlanması görevi, yine Kürt ileri gelenleri ve ulemasına ait olarak gösterilir. Bu yazıda toplumsal ayrılık fikri reddedilir ve gençlerin ayrılığı engelleyecekleri ileri sürülür: "Tefrikayı teşkil eden bir fikri, şeriat menettiği gibi biz de reddederiz. Böyle bir fikre girenlere Kürt gençleri engel olacaktır" (Akt. Alan, 2015: 80). Derginin ilk sayısındaki "M… X." imzalı yazıda ise, bu kez Kürt ileri gelenlere seslenilir:

> Ey Kürt Şeyh, İmam ve Ağalar!
>
> Eğer bizim düşmanımız sadece İngilizler ve Moskof olsaydı, hadi yine neyse derdik. Fakat bizim başka düşmanlarımız da var. Bu düşmanlar ağaçtaki kurt gibi ağacı kemiriyor. Her geçen gün bizi ölüme götürüyor. Bunlardan kurtulmak mümkün görünmüyor. Bu düşmanlardan biri cahillik ve Kürtler arasındaki tefrika, diğeri ise Hıristiyanlara yapılan haksızlıktır (X, M…, 1913: 127).[3]

Jîn'in 14 Kasım 1918 tarihinde yayınlanan 2. sayısında çıkan Hizanîzade Kemal Fevzi imzalı 'Beka Milletindir' başlıklı yazıda Jean-Jacques Rousseau'nun ortaya koyduğu ulusal egemenlik esasları ve sosyalizmin köklerinden bahsedilir. Bu yazıda bir anlamda sosyal evrim düşüncesinin yansıması ile karşılaşılır. Yazar konuyu ulusların gelişme özgürlüğüne bağlar:

> Bireysel yaşamın devam etmesi ve uzayıp gitmesi, birtakım gerekli koşulların düzenli ve uyumlu olmasına ve bu durumların her an ve her yerde bir birlik göstermesine bağlı olduğu gibi; ulusal yaşamın gelişme biçimleri de, o yaşamın her türlü sosyal koşullarının daima bir birlik ve uyum göstermesine bağlıdır (...) Oysa aynı dili, aynı dini ve aynı karakteri taşıyan milletlerin, birçok istilâ sellerinden bile kurtularak yaşadıklarını ve ulusal temellerine zerre kadar bir bozukluk gelmediğini görüyoruz. (Hizanîzade, 1918: 235)

Benzer bir vurguya *Jîn* dergisinin 3. sayısında da rastlıyoruz. "Îttîfaq" adlı bu yazıda "E. Rehmî" imzası bulunmaktadır. Bu imzanın Abdurrahim Rahmi (Zapsu)'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, burada bir milletin başarısının ittifaktan geçtiğini iletir:

[3] Bu yazıdaki "Hıristiyanlara yapılan haksızlıklar" vurgusunu daha da vurgulu hale getiren özellik, kullanılan "Fileh" sözcüğüdür. Zira bu sözcük, Kürtçede doğrudan Ermenileri imler.

> Devletler birlik ve ittifak üzerine büyür. Tüm milletler her şeyden önce kendi aralarındaki birliği sağladılar. Sonra çalışmalarında başarı elde ettiler. Demek istiyorum ki, tüm milletlerden geri kalmış olan bizlerin de, iplik ve iplerden, sicim ve halatlardan akıl alıp birleşelim ve birlik olalım. Benden söylemesi, sizden ittifak, büyüklerden himmet, küçüklerden gayret, Peygamber Aleyhissalat-u vesselamdan imdat, Allah'tan muvaffakiyet. (Rehmî, 1918: 254)

Jîn dergisinin 4.sayısında milli birliğe yönelik bir başka çağrıya rastlıyoruz. Bu çağrı, Qazîzade M. Şewqî'den gelmektedir. "Wezîyeta êmê Kurdan, de esrî hazîr de" (Mevcut Yüzyılda Biz Kürtlerin Durumu) başlıklı bu yazıda, birlik için fazla zaman olmadığı vurgulanır ve doğrudan Kürt ileri gelenlerine seslenilir:

> Bu şan ve şöhretinize rağmen böylesine yoksul olarak durmanız ve tembellikle aziz yurdunuzu elden bırakmanız yazıktır. Onur sahibi olan sizler, elbette ki sözüme kulak verirsiniz: Gelin bir an önce ve babalarımızın, atalarımızın hatırı için birlik olalım ve güzel yurdumuzu rezil çıkarlara ve liderlik koltuğuna kurban etmeyelim. Çünkü vakit dardır ve düşman da gafletimizden yararlanmaktadır. Kurtuluşa ve iflah olmaya koşun. Yoksa pişman olacağız, ne var ki o zaman da pişmanlığın bir yararı olmayacaktır. (Şewqî, 1918: 339)

Bu dönemin en önemli dergisi *Jîn*'dir. Temsiliyet ve içerik anlamında *Jîn* dergisi, dönemin Kürt yayıncılığında önemli bir yer kaplamaktadır. Bu dergide Milli Birlik söylemini en çok öne çıkaran yazarların başında Siverekli Hilmi gelmektedir. Derginin 9 Ocak 1919 tarihli 8. sayısında yayımlanan "Kürd Gençlerine" adlı yazıda gençlere seslenilir. Bu seslenmede öğüt tonu belirgindir. "Kaleminizle, medeni cesaretinizle, tüm ulusal eylemlerinizle çalışma zamanı gelmiştir ve belki geçiyor" denerek gençlere göreve çağrılır. Yazar, yapılacak bu çalışmaların tek ses ile ve birlikte olması gerektiğini izah eder:

> Gençler! Yurdun tüm ümidi şimdi sizdedir. Bugün size yönelen görevler son derece önemlidir. Uyumayınız! Cihan huzurunda, tarih sayfalarında lekesiz kalmak istersek anlaşmazlıkları, kötü kuşkuları, kendini beğenmişlikleri bırakmalıyız. Bir tek el ve bir tek ses gibi birlik olmaya çalışınız! Yalnız kendi milletiniz için çalışınız! Unutmayınız ki bizim de bugüne kadar ihmal edilmiş geniş bir dilimiz, zengin bir tarihimiz vardır. İşte size bir kurtuluş formülü: Eylem ve girişim! (Sivêrekî, 1919: 418)

Siverekli Hilmi, *Jîn*'in 16. sayısında da benzer bir birlik söylemi ile karşımıza çıkar. Sıklıkla vurguladığı ittifakın halen gerçekleşmemiş olması, yazıdaki şikayet tonunu koyulaştırır. Nitekim yazının adı da "Gazindek" (Bir Şikayet)'tir. Yazar, Kürtleri birliğe çağırır ve uyarılarda bulunur: "Ey Kürtler, haykırıp, feryat ediyor ve diyorum ki: Şimdiye kadar yürüdüğümüz yolun önünde derin ve karanlık bir çukur vardır. Biz, siz, herkes bunu gözümüzle gördük. Dönün, dönün, o eğri, o sapa ve ölümlü yoldan geriye dönün. Bize birlik gerekir. Kardeşler, ibret alın" (Sivêrekî, 1919: 724). Bu şikayet tonunu derginin sesi olarak anlamak da mümkündür. Nitekim dergi, bir anlamda kurumsal görüşünü 21. sayısında Kürt Talebe Cemiyeti-Hêvî'nin beyannamesine yer vererek ortaya koyar. Hem Kürtçe

hem Türkçe olarak yayınlanan beyannamede birlik ve beraberlik konusuna değinilerek, Kürtlerin birlik ve beraberlik sayesinde kurtuluşa ulaşabileceğini belirtilmiştir:

> Ah, eksik olan bir şeyimiz var ki bu çok büyüktür ve bizim için büyük bir felâkettir; o da birlik ve beraberliğimizdir. Şunu unutmayın ki kardeşler, eğer yok olmak istemiyorsak bir araya gelin; anlamsız ve nedensiz kavgaları bırakın. Bizim nifak ve bölünmemizden komşumuz olan halklar yararlanırlar. Bizim uyanık olmamız gerekir. Kurtuluşumuz birlik ve beraberliktedir. İşte 'Hêvî' derneğinin amaçlarından biri de bu birlik ve beraberliği sağlamaktır. Büyüklerimiz demiş ki: Ben seninle, sen benimle, ikimiz Allah ile. (*Jîn* Dergisi, 1919: 906)

İlk dönem Kürt basınındaki "Milli Birlik" arayışı ve söylemi, düzyazılar ve beyannamelerle sınırlı kalmaz. Bu dönemde çıkan süreli yayınlardaki şiirlerde de aynı söylemin çeşitli izlerine rastlanmaktadır. Bu anlamda E. Rehmî'nin şiirini tipik bir örnek olarak göstermek mümkündür. "Destê Tenê Deng Jê Nayêt" (Tek Elden Ses Çıkmaz) adlı bu şiir, *Jîn* dergisinin, yani ilk dönem Kürt süreli yayıncılığının son temsilcisinin sayfaları arasında çıkan son edebi çağrı olarak da adlandırılabilir:

> *Ey milletê sahibnîfaq*
> *Lazim ji bo te îttîfaq*
> *Te'sis nekin em yek wîfaq*
> *Mehwîyyet e bîl-îttîfaq*
> *Aqilê xwe berhev kin hemî*
> *Wext, zeman pir nazik e*
> *Bêîttîfaq tehlûke*
> *Xelqan hemî digel me rik e*
> *Mehwîyyeta me bêşik e*
> *Aqilê xwe berhev kin hemî*
> *Şexsiyetê bavêne der*
> *Yek şexsî şol nayête ser*
> *Yek bin, nemînit bêeser*
> *Şola umîda me li ser*
> *Aqilê xwe berhev kin hemî* (Rehmî, 1918: 308)[4]

V. Sonuç

Basının ait olduğu toplumun aynası olduğu ileri sürülebilir. Bir toplumun sosyal, siyasal ve ekonomi durumu o toplumun basınına yansımaktadır. Bu açıdan bakıldığında ilk dönem Kürt basınının da söz konusu dönemdeki Kürt

[4] Şiirin Türkçe çevirisi: "Ey nifak içindeki millet / Sana beraberlik gerek / Kurmazsak eğer bir dayanışma / Mahvoluruz, ittifaksız / Aklınızı başınıza devşirin hep birlikte // Vakit, zaman çok hassastır / Tehlikelidir ikilik, dağınıklık / Tüm halklar kinlidir bize karşı / Yok olmamıza şüphe yoktur / Aklınızı başınıza devşirin hep birlikte // Bireyselliği atıverin dışarı / Tek kişiyle iş tamamlanmaz / Birlik olun ki esersiz kalmayın / Ümit bağladığımız iş / Aklınızı başınıza devşirin hep birlikte."

toplumunu büyük ölçüde yansıttığı ileri sürülebilir. Bu anlamda Kürt toplumunun sorunları Kürt yayınlarının sayfalarına yansımıştır. Dönemin Kürt aydınlarına göre bu sorunların başında "Milli Birlik" sorunu gelmektedir. İlk dönem Kürt basınında milli birlik yokluğu, gelişme ve ilerlemenin önünde en büyük engel olarak görülmüştür. Dönemin yazarları, Kürt toplumunun her alanda ilerlemesi için ittifak ve milli birliği çözüm olarak göstermiş, yazılardan şiir ve beyannamelere kadar bu konuyu yoğun biçimde işlemişlerdir. Burada ortaya çıkarmaya çalıştığımız gibi, bu söylem gazete ve dergilerde sıklıkla işlenmiştir. Osmanlı ya da İslam kimlikleri içinde başlayan birlik söyleminin zamanla milli bir çerçeveye doğru çekildiği gözlemlenmektedir.

Kaynakça

Alan, Ahmet. "*Hetawî Kurd* 1913-1914 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)". Mardin: Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Anter, Musa. *Hatıralarım*. İstanbul: Avesta Yayınları, 1999.

Bedirxan, Abdurrahman. "Va'tasımû bihablillâhi cemîân ve lâ teferrakû", (Ve hepiniz, Allah'ın ipine sımsıkı tutunun, fırkalara ayrılmayın!).*Kurdistan* Gazetesi (10 Şubat 1898), Sayı:2.Latin alfabesine Çev.:Bozarslan, M. Emin. *Kurdistan; İlk Kürtçe Gazete 1898-1902*, Cilt 1. Sweden: Deng Yayınları, 1991.[5]

Dursun, Habib. "*Jîn* Dergisinde Kürt Milliyetçiliği". Ankara: Yuksek Lisans Tezi, 2013.

Hayalî,Halil. "Weten û Îtîfaqa Kurmanca" (Vatan ve Kürd İttifakı).*Kürt Teavün ve Terakki-Gazetesi* (23 Ocak 1909),Sayı:8. Latin alfabesineÇev.: Bozarslan, M. Emin. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, Kürtçe Türkçe Dergi 1908-1909*. Sweden: Deng Yayınları, 1998.

Hilmi, Süleymaniyeli A. "Kürd Vatandaşlarıma Hitaben Birkaç Söz".*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (30 Ocak 1909),Sayı:9.

Sivêrekî, Kurdîyê. "Gazindek". *Jîn* (10 Nisan 1919), Sayı:16. Latin alfabesineÇev.: Bozarslan, M. Emin. *Jîn Kovar Kurdî-Turki, Kürtçe Türkçe Dergi 1918-1919,* Cilt 2.Sweden: Deng Yayınları, 1985.

-----. (Siverekli Hilmi adıyla) "Kürd Gençlerine". *Jîn* (9 Ocak 1919), Sayı:8.

İsmail Hakkı, Babanzade. "Kürdler ve Kürdistan" *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (5 Aralık 1908),Sayı:1.

Jîn Dergisi, "Kürd Talebe Hêvî Cemiyeti Beyannamesi", *Jîn* (18 Haziran 1919), Sayı:21.

Kan, Ahmet. "Rojnameya *Kurdistan* 1898-1902: Analizê Naverokê". Mardin: Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kaya, Fetullah. *Kürt Basını*. İstanbul: Hivda Yayınevi, 2010.

Hizanîzade, Kemal Fevzi. "Beka Milletindir". *Jîn* (14 Kasım 1918), Sayı:2.

Koç, Yunus. "Osmanlının Son Döneminde Yayınlanan Kürtçe Dergilerde Kimlik ve Siyaset Tartışmaları (1900-1920)." İstanbul: Doktora Tezi, 2018.

Kurdi, Said-i (Molla Said adıyla). "Kürtçe Lisansımız". *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (5 Aralık 1908), Sayı: 1.

-----.Kurdi, Said-i. "Kürdler Neye Muhtaç?", *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (12 Aralık 1908), Sayı: 2.

Nazif, Süleyman. "Kürdler ve Kürdistan". *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (12 Aralık 1908), Sayı:2.

Qazîzade, M. Şewqî. "Wezîyeta êmê Kurdan, de esrî hazîr de". *Jîn* (28 Kasım 1918), Sayı: 4.

Rehmî, E.. Îttifaq. *Jîn* (20 Kasım 1918), Sayı: 3.

[5] Burada kullandığımız dergi ve gazetelerin bir kısmı farklı yazarların çevrimyazısı ile yayımlanmıştır. Bu isimler, kaynaktan ilk bahiste verilmiştir.

-----. "Destê Têne Deng Jê Nayêt". *Jîn* (12 Aralık 1918), Sayı:5.

Seyfullah, Suleymaniyeli. "İttihad". *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (26 Aralık 1908),Sayı:4.

-----."Umum Kurd Kardaşlarıma?", *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (12 Aralık 1908),Sayı:2.

Sewqî, Seyyah Ahmed. "Gelî Welatiyan" (Ey Vatandaşlar). *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* (19 Aralık 1908),Sayı:3.

Xanî, Ehmedê. *Mem ile Zîn*. Çev. Selim Temo. İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

X. M… "Dertlerimizden: Nifakımız".*Rojî Kurd* (14 Ağustos 1913), Sayı: 3. Latin alfabesine Çev.: Meretowar, A. Amedi, C.Aslan, Azad S. *Rojî Kurd (Kovara Cemiyeta Hêvî)*. İstanbul: War Yayınları, 2002.

-----. "Ji bo mezinên Kurdan", (Kürt Büyüklerine). *Hetawî Kurd* Dergisi (14 Ekim 1913), Sayı: 1. Latin alfabesine Çev.: Alan, Ahmet. Hetawî Kurd 1913-1914 (Değerlendirme ve Transkripsiyon). Mardin: Yüksek Lisans Tezi, 2015.

-----."Bextreşî û Mehrumiyeta Kurdan" (Kürdlerin Mahrumiyet ve Karabahtı).*Rojî Kurd* (14 Ağustos 1913) Sayı: 3.

Öz: 19. yüzyılın başlarından itibaren değişen dünya siyaseti var olan imparatorlukları yıkıma doğru götürürken imparatorlukların içinde filizlenen milliyetçi akımlar ulus devlet kurmaya evrilir. Bu süreçte imparatorluk unsurlarının her birinin bir iç aydınlanma sürecine girdikleri ve bu çabanın en önemli aracının yayıncılık faaliyeti olduğu gözlemlenmektedir. Bu yayın faaliyetinde önemli vurgulardan birinin "Milli Birlik" olduğu ileri sürülebilir. Kürt toplumunda 17. yüzyılın sonunda Ehmedê Xanî tarafından kaleme alınan *Mem û Zîn* adlı mesnevide birlik konusu vurgulansa da modern anlamdaki birlik söylemi için, Kürt aydınlarının 19. yüzyılın sonunda başlayan yayın faaliyetini beklemek gerekecektir. Dönemin Kürt aydınlarının milli birlik konusunu büyük, hatta temel bir sorun olarak gördükleri ve çözümü için çaba sarf ettikleri gözlemlenmektedir. Bu süreçte sıkça duyulan "icab-ı asra intibak" (zamana uyum sağlamak) sözü ve yaklaşımının Kürtlere yansıması nasıl olmuştur? Bu çalışmada bu sorunun Kürt toplumu ve süreli yayıncılığına etkisi ele alınmıştır. Burada ilk dönem Kürt basınının içerik analizinin yapılması suretiyle dönemin popüler ideolojileri olan milliyetçilik ve ulus-devlet tartışmaları bağlamında ortaya çıkan "milli birlik" söylemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Kürt Basını, Kürtçe gazeteler, Kürtçe dergiler, milli birlik

The Discourse of 'National Unity' in the Kurdish press of the Formative Era (1898-1920)

Abstract: Changes in world politics from the turn of the nineteenth century onward led the major empires of the era to the eventual collapse. Meanwhile, national movements that emerged within these empires started the process of nation-state formation. Each one of the peoples of empires went through their peculiar processes of enlightenment. The principal medium of such an endeavour was publishing activities with a marked emphasis on 'national unity'. Even though the seventeenth-century poet Ehmedê Xanî touched upon the topic of a unity in his *Mem û Zîn* it was not until the nineteenth-century press that Kurdish intellectuals markedly emphasized the issue of 'national unity' in the modern sense as a central problem. While trying to develop ideas for a solution to the issue, they often formulated the phrase "adaptation to the necessities of the time". This study deals with this issue and the reflection of this approach upon the Kurds and Kurdish press through the analysis of its formative period. The article also examines the discourse of 'national unity' in the context of the discussions of the popular ideas of the time, nationalism and nation-state.

Keywords: Kurdish press, Kurdish dailies, Kurdish magazines, national unity

Kürtçe İçin İlk Dil Planlaması Örnekleri: *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Dil ve Eğitim Tartışmaları

Şehmus KURT*

I. Giriş

Azınlık halklarına mensup, dillerinin standardizasyonu veya yaygınlaşması için çabalayan ve böylece kendi azınlık grupları arasında ulus bilinci yaratarak bir ulus inşa etmeyi amaçlayan aydınlar, genellikle egemen devletin okullarında eğitim görmüş kişilerdir. Ancak aldıkları eğitimin egemen ideoloji ile uyuşmayan sonuçları ortaya çıkar. Aldıkları eğitim onları aydınlatır, böylece ulusal bir bilince sahip olurlar ve daha da ileri giderek dillerinin, edebiyatlarının ve ulusal kültürlerinin birer savunucusu ve aktivisti olurlar (Thiong'o, 1983). Kürtlerin durumu göz önüne alındığında hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde devletin amaçlarına aykırı davranan bir Kürt entelektüel sınıfı ortaya çıkmıştır.[1] Amir Hassanpour (2005: 157-159), Osmanlı döneminde eğitimin dönüşümünü ve bir Kürt entelektüel sınıfının yetişmesindeki rolünü şöyle anlatmaktadır:

> Yaklaşık ondokuzuncu yüzyılın son bölümünde Osmanlı yönetiminin bütün Kürt eyaletlerine yayılmasının belli başlı bir sonucu modern okulların açılması oldu. Bu okullar eski geleneksel ruhban [medrese] ve aristokrat

---

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı / ORCID: 0000-0003-1083-8133 / sehmuzkurt@gmail.com
Geliş tarihi: 6 Mart 2021 / Kabul tarihi: 14 Haziran 2021.

[1] Cumhuriyet döneminde Kürtlerin eğitim sistemi içinde ve dışında geliştirdikleri stratejiler için Bkz. Beltekin, N. (2012). *Özneleşme Sürecinde Okul ve Bilgiyle İlişki: Kürt Politik Aktörlerin Eğitimsel Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma.* Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ve Politikası Anabilim Dalı. Ankara: Ankara Üniversitesi.

> [emir ve prensler] okur-yazar kitlesinden farklı olan yeni bir aydın sınıfı yetiştirdi. … [Kürt] edebî gelişme[si]nin ilk yüzyıllarındaki [16. yy.-19. yy] okuma çevresi küçük ve esasen ruhban sınıfından gelmelerdi. Ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, okuryazarlık gelişti ve laik yeni bir aydın sınıfı doğdu.

Nitekim 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki modern eğitim kurumlarında ve imparatorluğun diğer merkezlerinde eğitim gören Kürtler, başta İstanbul olmak üzere Kahire, Diyarbakır ve Süleymaniye gibi merkezlerde yaptıkları basın, yayın ve eğitim çalışmalarıyla yukarıda belirtilen durumu teyit eden faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu çalışmaları *dil planlaması* faaliyetleri, özellikle *maddi dil planlaması* ve *edinim planlaması* kategorileri çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Benzeri faaliyetler hem ilk oluşları hem de içerikleriyle Kürt ulus bilincinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır (Malmîsanij, 2010). İlk Kürt gazetesi *Kurdistan* (1898)'den, *Jîn* (1919), hatta *Hawar* (Çağrı) (1932-1947) dergisine kadar birçok süreli yayın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde modern kurumlarda eğitim gören Kürt aydınlarının eseridir. Bu yayınlar Kürtleri dönemin siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgilendirmeyi görev addederek onları aydınlatmayı hedeflemişlerdir. Bu bilgilendirmeler esasında Kürtlerde dil bilinci oluşturmayı hedeflemişlerdir. Zira dil bilinci, millet bilinci oluşturulmasının temeli sayılmıştır.

İlk Kürtçe gazete olan *Kurdistan* gazetesinin kurucusu Mikdad Midhat Bedirhan (1856-1914) daha ilk sayıdaki yazısında gazetesinin arkasındaki temel motivasyonu şu şekilde özetlemektedir: Dünyada olup bitenleri Kürtlere, Kürtçe aktarmak, onları uyarmak, Kürtler arasında okur yazar nüfusun oranını arttırmak, bunun için de Kürtler arasında okullaşma oranını arttırmak.[2] Bu motivasyon aslında Osmanlının son döneminde kurulan pek çok dernek ve cemiyetin tüzüğü ile bu kurumların yayın organları olan gazete ve dergilerdeki bildiri ve yazılarda çok kere tekrar edilmektedir.[3]

---

[2] "Dünyada ne kadar Müslüman (millet) varsa, hepsinin köylerinde ve şehirlerinde okulları, medreseleri ve dergileri vardır. Dünyada olup bitenleri dergiler(i) yazar. Ben Kürtlere çok üzülüyorum. Onlar pek çok kavimden daha akıllı ve zekidirler, efendidirler, dinlerinde doğru ve sağlamdırlar, güçlüdürler fakat diğer kavimler gibi okuryazar değiller, zengin değiller, dünyada neler olup bittiğini, komşuları Rusların nasıl olduğunu, ne yapacağını bilmezler. Bu yüzden ben, Allah yolunda bu dergiyi yazdım (çıkardım). Allah tealanın izni ile bundan sonra her on beş günde bir bir sayı çıkaracağım. Adını da *Kürdistan* koydum… Bu gazetede ilim ve marifetten bahsedeceğim; Kürtlere nerede eğitim alınacağını, nerede iyi medrese ve okullar olduğunu göstereceğim; nerede savaş olduğunu, büyük devletlerin neler yaptıklarını, nasıl savaştıklarını, nasıl ticaret yaptıklarını, hepsini anlatacağım." Mikdad Midhat Bedirhan, *Kurdistan*,1. ss. 3-4. haz. M. E. Bozarslan, c.1 ss. 111-112.

[3] *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerindeki muhtelif yazılarlarda bu konular sıklıkla işlenmektedir.

İstanbul'da yüksek öğrenim gören Kürt öğrenciler tarafından 1912 yılında kurulan Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti[4] (Hêvî) dönemin İstanbul'undaki pek çok Kürt aydın ve memurun da desteğini almıştır. 1912-1914 ve 1919-1921 olmak üzere Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında denk gelen iki ayrı dönemde örgütlenen Hêvî, ilk dönemde *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd* ve sayılarına ulaşılamayan *Yekbûn* adlı üç dergi, ikinci dönemde ise *Jîn* adlı bir dergi yayınlamıştır. Böylelikle Hêvî, amaçları ve faaliyetleri itibariyle Osmanlının son dönemindeki Kürt aydınlanmasına en büyük katkıyı sağlamış organizasyonlardan biridir (Malmisanij, 2002:52; Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 40). Bu çalışmada Hêvî'nin birinci dönem yayın organları olan *Rojî Kurd* (1913) ve *Hetawî Kurd* (1913-1914) dergilerinin içerikleri analiz edilerek bu içeriklerden Kürtçe dil ve eğitime odaklanan yazılardaki tartışmalar incelenmiştir. Böylece o dönemde revaçta olan tartışmalar ışığında Kürtçe için düşünülen ve hayata geçirilen dil planlaması faaliyetleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmamızda öncelikle "dil planlaması" ve "dil planlaması kategorileri" sunulmuştur. Daha sonra *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergileri kısaca tanıtılmıştır. Akabinde bu dergilerde yer alan dil ve eğitim tartışmaları, dil ve eğitim temaları altında kategoriler ve alt kategorilere ayrılmış ve ilgili tartışmalar dil planlaması kategorileri ışığında yorumlanmıştır.

II. Dil Planlaması ve Dil Planlaması Kategorileri[5]

Dil planlaması genel olarak "ulusal arenada dil sorunlarına çözüm bulmak için organize bir arayış" olarak tanımlanmaktadır (Fishman, 2006). İlk olarak Einar Haugen tarafından bir makalede kavramsallaştırılan dil planlaması, ulus devletler tarafından benimsenen politikalara bağlı olarak pratikte farklılaşır (Kloss, 1969; Cooper, 1989). Bir diğer ifade ile dilsel ve kültürel açıdan asimilasyonist politikalar benimseyen devletler dil planlamalarını farklı dillerin asimilasyonu yönünde kurgularken, çok dilliliği benimseyen devletler devletin sınırları içerisinde yer alan çok dilliliği korumak için dil planlamasına girişirler. Ricento'nun ifadesiyle, "[g]enel olarak diller ve özelde herhangi bir dile dair ideolojiler, dil politikaları ve bu politikaların pratikteki yansımaları üzerinde gerçekçi etkilere sahiptir ve dil planlama ve politikalarını geliştirmede neyin mümkün olup olmadığını büyük ölçüde belirler" (Ricento, 2006: 9).

Dil planlaması siyasi, ekonomik ve sosyal yönleri, hedefleri ve sonuçları olan ve her zaman dilden daha fazla anlam ifade eden bir dizi teori ve uygulamadır (Ricento, 2006: 8). Bu bakımdan dil planlaması ulus devletler ve ulus inşa sürecindeki topluluklar için de farklılık arzetmektedir. Modern ulus devletler belirle-

---

[4] Bu cemiyetin kuruluşu, faaliyetleri, şubeleri, beyannameleri ve yayın organları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Malmîsanij. *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti: İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği*, Avesta: İstanbul, 2002.

[5] Bu altbaşlık büyük oranda yazarın doktora tezinin Giriş bölümüne dayanmaktadır. İlgili tez için bkz. Kurt, Şehmus. *Türkiye'de Kürtçe Öğretim Deneyiminin İncelenmesi (1968-2018).* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Diyarbakır, 2020.

dikleri resmi dilleri standartlaştırma ve yaygınlaştırma faaliyetleri amacıyla dil planlaması yaparken, ulus olma yolundaki etnik topluluklar dillerini canlandırmak ve üyeleri arasında milli bilinci tesis etmek için dil planlaması faaliyeti yürütürler. Cooper'ın (1989 akt. Hornberger, 2006) dil planlamasının uygulayıcı, araç ve amaçlarını özetleyen tanımıyla, dil planlaması, bazı aktörlerinin (devlet veya entelektüellerin) bir grup insanın (ulus veya dil topluluğu) davranışlarını (dil tercihlerini) belirli hedefler (ulus inşası, ulusal birlik veya tektipleştirme) doğrultusunda çeşitli kurum, kuruluş veya araçlarla (okul, medya) değiştirmek için uğraştıkları bir süreçtir. Bu nedenle, dil planlaması kavramının ilk dönemde ifade edildiği gibi dil standardizasyonu ile sınırlı olmadığı ve bundan çok daha fazlasını ifade ettiği aşikardır.

Yukarıda dil planlaması ile ilgili aktarılan bilgilere ek olarak, dil planlamasının işleyebilmesi için ister devlet düzeyinde ister azınlık gruplar düzeyinde olsun, her zaman "planlı olması" gerekmez. Harold Schiffman (1996; 2006: 112) "dilsel kültür" (linguistic culture) şeklinde kavramsallaştırdığı kodlar sayesinde "yazılı olmayan, gizli, fiili, gayri resmi ve tabandan tavana" bir dil planlamasının mümkün olduğunu gösterir. Bir dil topluluğunun veya ulusunun dille ilişkilerini etkileyen "fikirlerin, değerlerin, inançların, tutumların, önyargıların, mitlerin, dini inançların ve diğer tüm kültürel 'bagajların' toplamı" olan dilsel kültür, belirli bir dilin kodlamasını ve nesiller arası aktarımını etkilediği gibi yazılı dili ve okuryazarlığı da etkileyerek dil planlamasının ve bu planlamaların pratikteki sonuçlarını belirler (Schiffman H., 2006: 112). Dilsel kültür, hem devlet düzeyinde hem de ulusal azınlıklar düzeyinde geliştirilen dil politikalarının ve dil planlama uygulamalarınınn asıl ve ne derece başarılı veya başarısız olduğunu açıklamada yardımcı olabilir. Çünkü kağıt üzerinde ve hukukta mükemmel görünen bazı dil politikaları uygulama düzeyinde istenilen sonuçları vermeyebilir veya tam tersi durumda, belirli bir dil politikası ve dil planlama faaliyeti bulunmayan bazı bölge ve devletlerde veya azınlık gruplarda dilin korunması, sadeleştirilmesi, yaygınlaştırılması ve nesiller arası aktarımı mümkün olabilir (Schiffman H., 2006: 117-120).

Farklı aktörler tarafından değişik amaçlarla uygulanan dil planlaması üç kategoride ele alınmaktadır. Heinz Kloss tarafından önerilen tipoloji ile (1969: 81 akt. Hornberger, 2006: 28), dilin iç yapısını geliştirmeyi ve değiştirmeyi amaçlayan "maddi/içsel planlama" (corpus planning), dilin kullanım alanlarına yönelik olan "statü/dışsal planlama" (status planning) ve Robert L. Cooper'ın kavramsallaştırması olan ve dil topluluğunu oluşturan bireylerin dili edinmesi, öğrenmesi ve kullanması ile ilgili planlamayı ifade eden "edinim planlaması" (acquisition planning) (Cooper, 1989 akt. Hornberger 2006, 28).

Maddi/içsel dil planlaması, bir kurum, kişi veya kişiler tarafından yapılacak yeni teknik terimlerin üretilmesi, kelimelerdeki telaffuz düzenlemeleri, alfabe değişikliği veya standardizasyonu, dilin yabancı kelimelerden arındırılması, sözlük hazırlama, ortografi ve imla kuralları gibi alanlarda yapılan çalışmalarla dilin iç yapısında değişiklik, basitleştirme ve yenileme işlemlerini kapsar. Genellikle uzun yıllar boyunca yabancı dillerin etkisi altında olan dillerde, özleştirme (puri-

fication) olarak adlandırılan bir süreçle yabancı kelimeler ve terimler yerine varsa dildeki karşılıkları kullanılır veya dilin olanakları kullanılarak yeni kelimeler üretilir. Bu süreç, Fransız Dil Akademisi (Academié Françoise) ve Türk Dil Kurumu'nun (TDK) faaliyetleri gibi devletin imkanlarıyla yürütülebileceği gibi - özellikle azınlık uluslarda veya dil gruplarında- belirli bir aydın sınıfının önderliğinde de yürütülebilir (Kloss, 1969: 81; Cooper, 1989). Aydın bir sınıf tarafından yürütülen maddi planlamaya örnek olarak Osmanlının son döneminde bir takım aydınların öncülüğünde ortaya çıkan Yeni Lisan Hareketi, 20. yüzyıl ortalarında İbrani dilinin canlandırılması ile Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de Kürtçe için yürütülen çalışmalar sayılabilir (Sidal 2019; Kurt, 2020).

Bir diğer dil planlama kategorisi, herhangi bir dilin diğer dillere karşı konumunu ve başta eğitim ve siyaset olmak üzere devlet ve hükümet alanında, iş hayatı ve medyada kullanımını düzenlemekle ilgili olan statü planlamasıdır. Bu dil planlaması kategorisi, dilin yapısında değişiklikler ve yenilenmeler anlamına gelen maddi planlama ile ilgili değildir, ancak planlanacak dilin en azından ilk aşamada maddi olarak planlanması gerektiğinden bu planlamanın öncülü olduğu söylenebilir (Kloss, 1969: 81). Robert Cooper (1989: 32-33) Filistin'deki okullarda İbranice dilinin eğitim dili olarak belirlenmesini dil durumu planlamasına örnek olarak verirken, daha önceki canlandırma hareketleri sonucunda İbranicenin maddi bir planlamadan geçtiğinin farkındadır. Haugen tarafından 1969'da önerilen belirli bir lehçenin planlanması olan seçimin aşamaları, o lehçedeki normun kodlanması olan kodlama (codification), kodlamanın uygulanması (implementation) ve uygulamanın yaygınlaştırılması olan "genişletme" (elaboration) hem maddi dil planlaması hem de statü planlamasının aşamalarıdır (Cooper, 1989: 32).

Dil planlamasının son kategorisi olan *edinim planlaması*, Cooper'ın (1989: 33-34) dil planlama literatürüne eklediği bir kavramdır. Cooper, bu kavram ile dil planlamasının özellikle eğitim ve medya aracılığıyla yeni kullanıcılara ulaşmayı hedeflediğini ifade etmektedir. Ona göre, tüm dil planlama faaliyetlerinin birincil hedefi olan dili yaygınlaştırma, tamamen statü planlaması faaliyetleri kapsamında değerlendirilemez. Dilin kullanım alanlarının belirlenmesi ve genişletilmesi statü planlaması kategorisinde değerlendirilebilir, ancak dilin kullanıcı ve konuşucu sayısını artırmayı amaçlayan faaliyetler yeni bir kategori olan edinim planlaması kategorisi altında değerlendirilmelidir. Çünkü bir dilin konuşmacı sayısı sadece o dilin kullanım alanlarını genişletmekle kalmaz, aynı zamanda dil etkileşimi sayesinde dilin yapısını da etkiler. Bu nedenle, dilin yapısı, kullanımı ve edinimi birbiriyle ilişkili kategorilerdir ve herhangi bir kategorinin planlayıcıları diğer ikisini göz önünde bulundurmak zorundadır (1989: 33).

III. *Rojî Kurd* Dergisi[6]

Rojî Kurd dergisinin ilk sayısının kapağı

Hêvî'nin yayın organı olarak ilk sayısı Miladi 19 Haziran 1913, son sayısı 12 Eylül 1913 tarihinde yayınlanan *Rojî Kurd* (Kürt Güneşi) dergisi bir aylık periyotlar halinde toplam dört sayı yayımlanmıştır. Osmanlı Türkçesi ve Kürtçe (Kurmanci ve Sorani lehçeleri) olmak üzere iki dilli bir yayın yapan dergideki yazıların tamamı Arap alfabesi ile yazılmıştır. *Rojî Kurd* dergisinde 62 düzyazı ve 7 şiir olmak üzere toplam 69 metin yer almaktadır. Düzyazılardan 32 tanesi Osmanlı Türkçesi ile yazılmış iken 30 tanesi de Kürtçe (21 Kurmanci, 9 Sorani) ile yazılmıştır. Derginin her dört sayısında yer alan 7 şiir de Kürtçe (4 Kurmanci, 3 Sorani) yazılmıştır. Yayın yönetmeni Süleymaniyeli Abdulkerim olan derginin dört sayısında biri imzasız, biri müdiriyet imzalı olmak üzere toplam 35 farklı yazar ve şairin dergiye katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu yazarlar arasında dönemin Kürt aydınlarının çoğu da yer almış ve Kürtçe veya Türkçe yazılar ile katkı sağlamıştır. Bunlar arasından Abdullah Cevdet (1869-1932), İsmail Hakkı Babanzâde (1876-1913), Mehmed Salih Bedirxan (1874-1915), Halil Hayali Modan (1865-1946) dergiye katkı sunan başlıca yazarlar arasında sayılabilir (Malmîsanij, 2002:138-146; Kürt Çalışmaları Grubu, 2013: 61-68). *Rojî Kurd* dergisinde yer alan yazıların konu dağılımına bakıldığı zaman ana dilin önemine yapılan vurgu açıkça görülmektedir. Dil planlaması faaliyetleri çerçevesinde aşağıda daha detaylı inceleyeceğimiz dil ile ilgili yazıların yanı sıra eğitim, tarih, vatan sevgisi, birlik ve dayanışmanın önemi, kadının toplumdaki yeri, milliyetçilik gibi konular *Rojî Kurd* dergisindeki yazılarında en çok işlenen ve üzerinde durulan konularıdır (Kürt Çalışmaları Grubu, 2013: 43-52).

IV. *Hetawî Kurd* Dergisi[7]

Rojî Kurd dergisinin yayınlarının durmasından sonra Hêvî tarafından çıkarılan bir diğer dergi *Hetawî Kurd* (Kürt Güneşi) olmuştur. Bir önceki dergiyi çıkaran

[6] *Rojî Kurd* dergisi üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Kürdoloji Çalışmaları Grubu. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd -1913*, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013.

[7] *Hetawî Kurd* dergisi üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Ahmet Alan. *Hetawî Kurd (1913-1914)*. İstanbul: Avesta, 2016.

ekip tarafından yayınlanan *Hetawî Kurd* dergisinin 1913-1914 yılları arasında en az 10 sayı yayınlandığı biliniyorsa da sadece 1, 2, 3, 4, 5 ve 10. sayıları elde edilebilmiştir.[8] Abdulaziz Baban'ın sahip olduğu dergide 43 farklı yazarın düzyazı veya şiirleri yayınlanmıştır. *Hetawî Kurd* dergisi dönemin ruhuna uygun olarak çok dilli bir yayıncılık gerçekleştirmiştir. Dergideki yazılar Osmanlı Türkçesi ve Kürtçe (Kurmancî ve Soranî) dillerinde ve Arap harfleri ile kaleme alınmıştır. *Hetawî Kurd* dergisindeki konu dağılımına bakıldığında bir önceki yayın gibi burada da sosyal ve siyasal konuların yanı sıra dil ve eğitim tartışmalarına geniş bir yer verilmiştir. Bu yazıların yanı sıra *Hetawî Kurd* dergisinde *Kürdistan Mektupları* başlığı altında Kürdistan coğrafyasını topografik, ekonomik ve beşeri yönden tanıtıcı yazılara yer verilmiştir (Malmîsanij, 2002;150-160, Serfiraz, 2012; Alan, 2016:43-48).

V. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Dil Tartışmaları ve Maddi Dil Planlaması Faaliyetleri

Hêvî'nin birinci dönem yayın organlarında dil tartışmalarına bakıldığı zaman bu tartışmaların özellikle maddi dil planlaması faaliyetlerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Genel olarak Kürtçenin standart bir yazı dili haline getirilmesi, bunun içinde Kürtçenin ses yapısına en uygun alfabenin seçilmesi, o dönem kullanılmakta olan Arap alfabesinin adapte edilmesi veya Kürtçe için tamamen yeni bir alfabenin geliştirilmesi talep ve tavsiye edilmektedir. Bunun yanı sıra *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* sayfalarında Kürtçe için dilbilgisi ve sözlük çalışmaları yapılması ve böylece Kürtçenin lehçe ve bölge farklılıklarından uzaklaştırılarak standart bir dil haline getirilmesine yönelik yazılara da sık sık rastlanmaktadır. Bu yazılarda dil ulusal uyanışın sağlanmasının, aydın sınıf ve halk tabakası arasında ulus bilincinin yerleşmesinin ve böylece uluslaşmanın anahtarı olarak da görülmektedir. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* sayfalarında ayrıca dilin standartlaşması ve bu standart dilde başta okul kitapları olmak üzere neşriyatın edinim planlamasındaki rolü üzerinde duran yazılar da bulunmaktadır. Aşağıda *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* sayılarından verilecek örnekler ışığında, kategoriler ve alt kategoriler

[8] *Hetawî Kurd* dergisinin sayılarının adeti, bu dergi üzerine çalışmaları bulunan Malmîsanij (2002), Mesud Serfiraz (2012) ve Ahmet Alan (2016) tarafından derginin elde edilen sayılarının kapakları üzerinde ve birinci sayfalarında yer alan bilgilere dayanılarak aktarılmıştır. Fakat 10. sayıda yer alan bazı yazılardaki bilgiler ve önceki sayılara, özellikle 4-5. sayıdaki yazılara, yapılan göndermelerden yola çıkarak bu sayının aslında 4-5. sayıdan sonra yayınlanan 6. sayı olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Her ne kadar ilgili sayının üzerinde 10. sayı yazılı olsa da, bize göre bu, büyük ihtimalle matbaadan kaynaklanan bir baskı hatasıdır. Zira derginin bir önceki sayısı, yani 4. sayıdan sonra yayınlanan sayı 5. sayı olması gerekirken, bunun yerine sayı kapağında "Sayı 4-5" yazmaktadır. Zaten 4. sayısı yayınlanmış bir derginin aynı sayıyı içeren birleşik sayı çıkarmasının hiçbir mantığı yoktur ve bu da büyük ihtimalle baskı hatasıdır. Bu konuda görüşüne başvurduğumuz Malmîsanij, bazı orijinal sayılarda hata olabileceğini ve bunun gazete ve dergilerde rastlanan bir durum olduğunu ifade etmiştir (Malmîsanij, e-posta yolu ile yazışma, 11.06.2021).

şeklinde, yukarıda özetlenen tartışmaların boyutuna ve dil planlamasındaki önemine odaklanacağız.[9]

A. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Kürtçe Alfabe Meselesi

Alfabe tartışmaları gerek *Rojî Kurd* gerekse ardılı olan *Hetawî Kurd* dergisinde en çok işlenen konulardandır. Bu konu hem dergilerin düzenli yazarları hem de dergi sayfalarında sık sık yer verilen okur mektuplarında farklı boyutları ile pek çok kez işlenmektedir. Her iki dergideki alfabe tartışmalarına yer veren yazılara yakından bakıldığında bu yazıların şu alt kategoriler altında toplandığı görülecektir: a) Kullanımda olan Arap harflerinde küçük değişiklikler yaparak Kürtçeye en uygun hale getirmek; b) Arap harflerini esas alan, fakat yepyeni bir alfabe; c) Arap harflerini tamamen terk etmek ve Kürtçeye uygun daha iyi bir alfabe oluşturmak; d) Latin veya Ermeni harflerini esas alarak yeni bir alfabe oluşturmak. Alfabe ile ilgili yazılardaki tartışmalar, hem maddi dil planlaması hem de edinim planlaması kategorileriyle ilgili tartışmalardır. Zira standart bir alfabe ile dilde daha rahat ve kısa sürede okuryazar olunabileceği iddia edilmekte ve böylece yazılı dilin daha kolay meydana geleceği, bunun da eğitim yoluyla en uzak köylere bile yayılacağı dile getirilmektedir.

Alfabe meselesine dair tartışmalar KTHC'nin ilk yayın organı olan *Rojî Kurd* dergisinin daha ilk sayısında kendisine geniş yer bulmaktadır. Bu konudaki ilk yazı, dönemin en önemli entelektüellerinden olan Doktor Abdullah Cevdet'in "Bir Hitap" başlıklı makalesidir. Abdullah Cevdet, Kürtlere bir tarihe ve ideale sahip olmalarını salık vermektedir: "Öncelikle okuyazarların oranını en azından yüzde kırka çıkarmaya çalışılmalı" bu hedefi gerçekleştirmek için her şeyden önce "… şimdiye kadarki eski, köhnemiş harfleri terk edip yerine yedi sekiz yaşında bir çocuğun bir ay zarfında doğru okuyup yazmayı öğrenmesine uygun yeni harfleri kabul etmek gerekir" (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 241-43). Abdullah Cevdet buradaki alfabe değişikliğinin nasıl ve kimler tarafından yapılması gerektiğini belirtmez. Fakat onun gibi etkili bir aydından gelen bu kadar kökten bir değişiklik talebinin, *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde yer verilen sonraki alfabe tartışmalarına bir zemin hazırladığı söylenebilir.

[9] *Rojî Kurd* dergisinden yapılan doğrudan alıntılarda Türkçe metinler için Kürdoloji Çalışmaları Grubu (2013)'un sadeleştirdiği metinler kullanılırken; Kürtçe metinlerin çevirisi ise yine bu çalışma grubunun transkripsiyonu esas alınarak tarafımızca yapılmıştır. *Hetawî Kurd* dergisinden yapılan alıntılar için ise Ahmet Alan'ın (2016) yaptığı çalışmadaki transkripsiyon kullanılmıştır. Bu transkripsiyondaki Osmanlı Türkçesi metinleri olduğu gibi aktarılırken Kürtçe metinler tarafımızca çevrilerek aktarılmıştır. Bu nedenle alıntılarda dergilerin orijinal sayfa numaraları yerine, Kürdoloji Çalışmaları Grubu (2013) ve Alan (2016)'daki transkripsiyonların yer aldığı ilgili sayfa numaraları verilmiştir.

Abdullah Cevdet, kendi alfabe değişikliği teklifinin nasıl hayata geçirilmesi gerektiği hakkında yazmamış olsa da *Rojî Kurd*'ün ilk sayısında Süleymaniyeli Mesud (Fanîzade Mesûd, 1889-1979) isimli yazar, Kürtçe için temelde Arap harflerine dayanan 40 harflik bir alfabe önermektedir. Mesud, o dönemde Kürtçe için kullanılan Arap harflerinin, çok sayıdaki yazım şekillerinden dolayı okuma yazmayı geciktirdiğini iddia ederek, bunların yerine Arap alfabesinde "mevcut şekillerden her bir harf için yalnız bir şeklin seçilmesi ve diğerlerinin kullanılmamasını" önererek "... her yerde kullanılmaya uygun olan ve daima her matbaada mevcut olan" şekillerin okuma yazmayı ve dolayısıyla standart yazı dilini geliştireceğini ifade etmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 254-55).

Hetawî Kurd dergisinin ilk sayısının kapağı

Alfabe meselesi *Rojî Kurd*'ün ikinci sayısında da pek çok yazıda işlenen bir konudur. Bu sayının daha ilk yazılarından biri olan Bulgaristanlı Togan imzalı "Milletinize Karşu Vazîfeniz" başlıklı ve "Kürd Münevver Gençliğine" hitaplı yazıda eğitim ve dil konusu işlenmektedir. İlgili yazıda Kürt gençlerine memleketlerine dönüp eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütmeleri tavsiye edilmektedir. Togan'a göre bu hususta karşılaşacakları ilk mesele, alfabe meselesi olacaktır. Fakat yazar, kolay olmadığını söylemesine rağmen çözüm için herhangi bir tavsiyede bulunmadığı alfabe meselesinin hallini yine Kürt gençlerine havale ederek, gençlere ne kadar güvendiğini ifade etmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 260-62). *Rojî Kurd*'ün ikinci sayısında alfabe tartışmalarına değinen bir diğer yazı, M. S. Azîzi (Mehmed Salih Bedirhan, 1874-1915)[10] tarafından kaleme alınmıştır. Alfabe tartışmalarına somut bir öneri getiren "Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâ'at" (Alfabemiz ve Okumayı Kolaylaştırma) başlıklı ilgili yazıda Azîzi, "Kürtçe için yeni ve sade bir okuma yazma şekli araştırmak ve hazırlamak" meselesinin kendisini her zaman düşündüren bir mesele olduğunu dile getirdik-

[10] M. S. Azîzi, Mehmet Salih Bedirhan'ın müstear isimlerindendir. *Rojî Kurd* dergisinin en üretken yazarlarından olan M. S. Bedirhan ayrıca Ebû Rewşen, Babê Rewşo, Salih Avnî Bedirhan müstear isimleri ile de yazılar yazmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Kürdoloji Çalışmaları Grubu. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd -1913*, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013, s.88.

ten sonar Tamîm-i Maârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti'nin[11] (TMIHC) hazırlamış olduğu yeni alfabeyi gördüğünü ve ilgili alfabenin Kürtçeye de uygun olacağını belirtmektedir. TMIHC'nin hazırladığı yeni alfabede bilinen Arap harflerine 8 yeni harfin eklendiğini bildiren yazar, bu yeni harfleri de okurlarla paylaşmaktadır. Azîzi'ye gore bu "yeni tarz alfabe … en kabiliyetsiz ve kara cahil bir insanın bile en fazla 3-4 ay içinde okuyup yazabilecektir" (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 269-70).

Yine *Rojî Kurd*'ün ikinci sayısında bu sefer TMIHC'nin dergiye gönderdiği ve kendi hazırladığı alfabeyi tanıttığı bir yazı yer almaktadır.[12] Bu yazıda İslam kavimlerinin geri kaldıkları tespiti yapılmakta ve bu geri kalmışlığın sebebi olarak da alfabe meselesinin başat rol oynadığından bahsedilmektedir. İlgili yazıda alfabe meselesinin Latin alfabesine geçmeyle hallinin mümkün olmayacağı çünkü o alfabenin hem İslam kavimlerinin dillerine uygun olmadığı hem de böyle bir değişikliğin İslam toplumlarını dinden ve *Kur'an*'dan uzaklaştıracağı üzerinde durmaktadır. Yazıya göre en uygun durumun var olan Arap harflerinin İslam kavimlerinin dillerine uygun hale getirmek olduğu ve Kürtçe için de mahreç ve tonlamadan dolayı en uyumlu alfabenin -adapte edilmiş- Arap alfabesi olduğu dile getirilmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 270-73). Arap harflerinin terk edilmesinin sakıncalarına değinen bir diğer yazar ve düşünür de Babanzâde İsmail Hakkı (1876-1913)'dır. Diğer milletlerden farklı olarak Kürtlerin her şeyden önce alfabe meselesini halletmesi gerektiğini belirten Babanzâde, bunun yolunun da Arap harflerinin terkinden ziyade, bu alfabenin Kürtçeye en uygun hale getirilmesinde yattığı fikrini savunmaktadır (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 282-84). Alfabe meselesinde neredeyse *Rojî Kurd*'ün bütün sayılarında işlenen bir konu olduğunu daha önce belirtmiştik. Nitekim derginin üçüncü sayısında M. X (Modanî Xelîl-Halil Hayali Modan, 1865-1946) "Ziman (Dil)" başlıklı yazısında nerdeyse bütün dil planlaması kategorilerini içeren bir faaliyet listesi sıralamaktadır. Bu listenin ilk sırasında maddi dil planlama çalışmalarının en önemli ayağı olan "yeni bir tarz alfabe" yer almaktadır (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 270-73).

Rojî Kurd'ün ardılı olan *Hetaw-i Kurd* dergisinde daha ziyade eğitim tartışmalarına dair yazılar yer alırken alfabe tartışmaları nispeten daha azdır. Fakat yine de *Hetaw-i Kurd*'ün ikinci sayısında Mevlanazâde Rifat'ın dergi merkezine gönderdiği yazı, alfabe meselesinde en farklı öneriyi getirmektedir. Yazar, Kürtlerin ve

---

[11] Tamîm-i Maârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti, Arap harflerinin düzenlenerek Osmanlu unsurlarının diline uygun hale getirmek için kurulmuş bir cemiyettir. Aslan, Taner. 'İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri', *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 21, Ağustos 2008, s. 359. Akt. Kürdoloji Çalışmaları Grubu. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd -1913*, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 269.

[12] Öyle anlaşılıyor ki M. S. Azîzi, yayımlanmadan önce gördüğü bu yazı üzerine 'Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâ'at' başlıklı yazısında Tamîm-i Maârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti'nin alfabesini tanıtarak bu konu hakkında fikirlerini dile getirmiştir. Tamîm-i Maârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti'nin bu alfabesi *Rojî Kurd*'ün üçüncü sayısında Melayê Bateyî (1670-1750?)'nin *Mevlid-i Nebi* adlı eserinin ilk bölümüne tatbik edilmiştir. Bkz. Kürdoloji Çalışmaları Grubu. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd -1913*, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 197.

Ermenilerin Urartulardan geldiğini iddia etmekte ve bu iki halkın birliğini savunmaktadır. Aynı şekilde Ermeniler gibi Kürtlerin de eski alfabeleri olan Urartu alfabesini yenileyerek kullanmalarını ve bu alfabe ile dilbilgisi ve sözlük hazırlamalarını önermektedir (Alan, 2016: 161-62). Maddi dil planlaması ve edinim planlaması faaliyetlerinin en önemli ayağı olan alfabenin standartlaştırması veya yeni bir alfabe oluşturma tartışmalarının *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde sıklıkla işlenen bir konu olması, dahası bu meselenin sadece tartışma ve gündemde tutma sınırlarını aşarak bazı somut alfabe önerileri haline gelmesi, Osmanlı son dönem Kürt aydınlarının Kürtçenin standartlaşması ve bu standardın yaygınlaştırılması çalışmalarının Kürtçe gibi pek çok kullanım alanından mahrum olan bir dil için öneminin farkında olduğunu göstermektedir. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerindeki alfabe meselesi tartışmalarını, sonraki döneminde Kürtçe için yapılan alfabe çalışmaların öncülü sayılabilir (Sidal, 2019; Kurt, 2020).

B. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Kürtçe Dilbilgisi ve Sözlük Hazırlama Önerileri

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerinde alfabe tartışmalarından sonra en çok işlenen konulardan biri, Kürtçe için bir dilbilgisi kitabı (qewaîd, sarf ve nahv) ve Kürtçe sözlük (kamus) hazırlama önerileridir. Bir dilin maddi/dışsal planlaması için ortak ve standart bir alfabe ne kadar elzemse, bu dilin dilbilgisi kurallarının belirlenmiş olması ve bir kitap halinde toplanması ile söz dağarcığının kayıt altına alınması da o kadar gereklidir. Bunun farkında olan dönemin Kürt aydınları Kürtçenin devamlılığının sağlanarak sonraki nesillere aktarılması, yazı dili olarak gelişmesi ve eğitim öğretimde kullanılmasının kolaylaşması için Kürtçenin kurallarının belirlenmesini ve bu kuralların kitap halinde yayınlanmasını pek çok yazıda dile getirmişlerdir. Bu konu *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde düzenli olarak yazan yazarların yanı sıra okur mektuplarında da sık sık tekrarlanmıştır.

Kürtçe için bir dilbilgisi kitabı hazırlama önerilerinin ilki M. S. Azîzi tarafından yapılmaktadır. Azîzi, *Rojî Kurd*'ün 2. sayısında yer alan "Alfabemiz ve Okumayı Kolaylaştırma" adlı yazısında alfabe seçiminden sonra, "… Kürtçe dilbilgisi kurallarının kitap hâline getirilmesine çalışılmalıdır" diyerek bunu yapacak uzmanlarından da gayretlerini esirgememelerini rica etmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 269-70). Babanzâde İsmail Hakkı da *Rojî Kurd*'un 3. sayısındaki yazısında alfabe meselesinin hallinden sonra en öncelikli konunun Kürtçe için en gerekli kitaplar olan "dilbilgisi kitaplarını yazmak" ve "sözlük hazırlamak" olduğunu vurgulayarak bunların yapılmasının "öğrenme ve bilgi" için zaruri olduklarını ifade etmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 283). Benzer şekilde M. X. de aynı sayının Kürtçe bölümünde yer alan "Ziman (Dil)" başlıklı yazısında alfabeden sonar en elzem konunun Kürtçe için sözlük ve dilbilgisi kitabı hazırlamak olduğunu sıralamaktadır (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 186-87). Dilbilgisi kitabının Kürtçe için önemine değinen bir diğer yazar

da Benî Erdelanî Ehmed Muhsîn (Mehmed Mîhrî Hîlav, 1889-1957)'dir. Muhsîn, *Rojî Kurd*'ün 4. sayısında yer alan "Le Tarîkî Bo Ronakî (Karanlıktan Aydınlığa)" adlı makalesinde tüm "şirinlik ve zerafetine" rağmen Kürt dilinin dilbilgisinin kayıt altına alınmamasından dolayı Kürtlerin [yazı dili olarak] Farsça, Türkçe ve diğer dilleri öğrenmeye vakit ayırdıklarından yakınmaktadır. Muhsîn'e gore eğer Kürtler kendi dillerinin dilbilgisi kurallarını belirleyip kayıt altına almaya çalışırlarsa hem başka bir dil öğrenmek mecburiyetinden kurtulurlar hem de kendi dillerini yok olmaktan kurtarırlar (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 220-21).

Kürtçenin dilbilgisi kurallarının belirlenerek bir kitapta toplanması fikri *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde düzenli biçimde yazan yazarların dışında dergilere gelen okur mektuplarında da kendisine yer bulmaktadır. Bu mektuplardan biri, Bağdat'tan gelen bir okur mektubudur. Müntesib-i Hukuktan M. A. Mahmud imzalı mektupta Kürt dili için bir dilbilgisi (kavaid) düzenlenmesini ve böylece "lisanın ıslahını" [maddi dil planlaması] teklif etmektedir.

Gerek yazar kadrosunun yazılarınlarda gerekse okur mektuplarında Kürtçe dilbilgisi kitabının kimler tarafından yazılması gerektiğine pek yer verilmez. Fakat bu alanda nadir önerilerden biri, *Hetawî Kurd*'ün 2. sayısında yer alan "Derdê Kurdan - Nizanım Ji Çi ye Paşvemane û Roj bi Roj Paş ve Diçin" (Kürtlerin Dertleri - Bilmem Neden Geri Kalmışlar ve Günden Güne Geri Kalmaktadırlar) başlıklı makaledir. *Rojî Kurd* dergisinin muhtelif sayılarında yine alfabe ve dil meseleleri üzerinde duran ve somut önerilerde bulunan M. X. imzalı bu makalede Kürt dilinin bir edebi dil olduğu ancak bu geleneğin giderek yok olmaya yüz tuttuğu belirtilmektedir. Bunun önüne geçilmesi için de sözlük (lugat) ve dilbilgisi (serf) kitaplarının imam (mela), şeyh (şêx) ve beylerin (mîr) görevi olduğu üzerinde duran M. X., Hêvî'yi överek bu cemiyetin kitap basım işlerini amaç edindiğini de vurgulamaktadır (Alan, 2016: 181-89).

M. X.'nin amaç ve faaliyetlerini övdüğü Hêvî gerçekten de amaç ve çalışmaları yönüyle Osmanlının son döneminde Kürtçe için maddi dil planlaması ve edinim planlaması faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Hêvî'nin yayın organı olan *Hetawî Kurd* dergisinin 4-5. sayısında derginin ikinci yılından itibaren "1. Kürd Târihi, 2. Kürd Edebiyatı, 3. Kürd Lisanı Hakkında Tedkîkat (Kürt Dili Hakkında Araştırmalar), 4. İçtimai ve İlmi Mebahis (Toplumsal ve İlmi Konular), 5. Kürdlüğe Dair Bir Havadis" gibi konulara yoğunlaşacağı duyurulmaktadır (2016: 251). Yine *Hetawî Kurd* dergisinin aynı sayısında benzer alanların yanı sıra edinim planlaması sayılabilecek "İstanbul'daki Kürt öğrencilere yardım edilmesi; Kürdistan'da okulların açılması" gibi alanlarda faaliyet yürüteceğini belirten ve Türkçe ve Kürtçe (Kurmanci ve Sorani) yayımlanan Hêvî beyannamesi yer almaktadır. Bu beyanname, dönemin Kürtçe için yürütülecek dil planlaması faaliyetlerinin manifestosu sayılabilir (Malmîsanij, 2002: 257-61; Alan, 2016: 252-56). Fakat gerek Hêvî beyannamesi gerekse bu cemiyetin yayın organları olan *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde, alfabe meselesinde getirilen somut önerilerin aksine, dilbilgisi ve sözlük hazırlama önerilerinin pratiğe dökülmemesi, cemiyete ve yayın organlarına getirilebilecek en önemli eleştiri olabilir. Zira her iki dergi-

nin sayfalarında hiç bir yerde Kürtçe dilbilgisi kuralları verilmediği gibi herhangi bir sözlük çalışmasına da rastlanmamaktadır.

VI. *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* Dergilerinde Eğitim Tartışmaları ve Edinim Planlaması Faaliyetleri

Edinim planlaması başta medya ve eğitim kurumları aracılığı ile standart dili konuşan sayısının arttırılması çalışmaları olarak özetlenebilir (Cooper, 1989: 33). *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde, her ne kadar o dönem için standart bir yazı dili olmaktan uzak olsa da, Kürtçe ile başta dilbilgisi ve tarih konularında olmak üzere kitap hazırlanması, Kürtçe dergi ve gazete yayınlanması; özellikle köylerde olmak üzere Kürdistan'ın her bölgesinde okulların açılması şeklinde özetlenebilecek edinim planlaması tartışmalarının yer aldığı görülmektedir. Bu tartışmalarda genellikle Osmanlı unsurları içinde en geri kalan milletin Kürtler olduğu vurgulandıktan sonra dil ve eğitim meselesi (genellikle bir Osmanlı unsuru olarak kalmak koşulu ile) Kürtler için ulusal birlik ve kurtuluşun reçetesi olarak sunulmaktadır. Bunun yanı sıra çağı yakalamak, teknik, sanayi ve zirai ilerleme için de eğitim ve okullaşma elzem görülmüştür. Bu alt başlık altında *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde yer alan *edinim planlaması* sayılabilecek tartışma ve öneriler üzerinde durarak Osmanlının son döneminde Kürt entelektüellerin ve sıradan okurun özellikle eğitim meselesine nasıl baktıklarını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

A. Ulusal Uyanış, Birlik ve Kurtuluş Reteçesi Olarak Eğitim

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerinde ilgili yazarların çoğu eğitimi (genellikle bir Osmanlı unsuru olarak) Kürt milletinin birliği, devamı ve kurtuluşu için en elzem araç olarak görmektedirler. Bu konudaki yazılardan ilki *Rojî Kurd* dergisinde pek çok yazısı bulunan Süleymaniyeli Abdulkerim (Silêmanî 'Ebdulkerîm, 1880-1929), derginin 2. sayısında "Her Min Bim û Kesî Tirînî (Hep Ben Olayım, Başkası Olmasın)" adlı Kürtlerin en büyük dertlerini "birlik olmamaları" olarak tespit ettikten sonra bunu sebebinin de Kürt büyüklerinin zamanında eğitime yeterince önem vermemeleri olarak açıklamaktadır. Fakat eğer şimdi eğitime yeterince önem verilirse, Kürt milletinin de birliği sağlanır: "Eğitim olursa, birlik de olur" (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 252-53).

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerindeki makalelerinde eğitim ve dil meselesinde fikir beyan eden ve önerilerde bulunan bir diğer yazar Babanzâde İsmail Hakkı'dır. Babanzâde, *Rojî Kurd*'ün 3. sayısındaki "Kürdlerin Te'âlîsi" (Kürtlerin Yükselmesi) adlı yazısında, bütün milletlerde olduğu gibi Kürtlerin de kurtuluşunun ve yükselmesinin eğitime bağlı olduğu ifade etmektedir. Ona göre Kürtler o dönemde sıfır derecesinde bulundukları için daha fazla zahmet çekecekler fakat sonunda semeresi büyük olacaktır. Çünkü eğitim yoluyla Kürtler gayet "zengin ve renkli" olan konuşma dillerini bir yazı dili haline getirecekler ve böylece diğer milletler gibi yükseleceklerdir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 282-84). *Rojî Kurd* dergisinde eğitimin önemini vurgulayan en önemli yazılardan

biri M. Salih Bedirhan imzalı "Kılıçtan Evvel Kalem" başlıklı yazıdır. Metaforik bir anlatımı olan bu yazıda Bedirhan, bir milletin yükselmesi ve kurtuluşunun yalnızca güç ve silahla olamayacağını, asıl kurtuluşun eğitim ve matbuatta olduğunu dile getirmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 286-88).

Burada bahsedilen dergilerdeki eğitim tartışmalarında, eğitimin ve kendi dilinde okuryazar olmanın bir millet için, ulusal birlik, uyanış ve kurtuluş yolu olduğu yönündeki düşünceler eleştirel okuryazarlık kavramını çağrıştırmaktadır. Eleştirel pedagoglar için okuryazar olmak sadece dilin ve alfabenin kodunu kırmak değildir. Belirli bir eleştirel bilince sahip her birey için okuryazarlık bundan çok daha fazlası anlamına gelir. Nitekim Paulo Freire ve Donaldo Macedo, *Okuryazarlık* adlı çalışmalarında "okuma eyleminin önemini" anlatırken, "okuryazarlığın sadece yazılı dili bilmekten ibaret olmadığını, aksine kendisi ve dünya hakkında bir anlamlandırma olduğunu aktarırlar" (Freire ve Macedo, 1998: 72 akt. Kurt, 2020: 49-50).

B. Kürdistan'ın Her Köşesine Okul ve Öğretmen

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerindeki eğitim tartışmalarında Kürtlerin sadece okuryazar değil, eleştirel okuryazar olmaları ve okuryazarlığı kendi milletlerinin kurtuluşu ve yükselmesi için kullanmaları talep edilmektedir. Bunun için de elbette edinim planlaması yapılması, başka bir deyişle bir şekilde standart bir alfabe ve dil bilgisine kavuşturulan dilin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu yaygınlaştırmanın en etkili aracı da neşriyat (medya), kitap ve okuldur. Bütün köylere varıncaya kadar Kürdistan'ın her bölgesine okul açmak ve böylece Kürtleri cehalet ile geri kalmışlıktan kurtararak çağın milletlerine yetiştirmek, bunu yaparken de Kürt dilini geliştirmek *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* sayfalarında sıklıkla karşılaşılan bir temadır.

İlgili yazılarda Kürdistan'da okulların açılması ve işletilmesi görevi de devletten ziyade Kürt gençlerine, aydınlarına, beylerine ve eşrafına bırakılmaktadır. Örneğin, *Hetawî Kurd* dergisinin 2. sayısında Mevlanazâde Rıfat, eğitim işlerinin yürütülmesi için Kürtler arasından bir bilim kurulu (Encümen-i İlmi) kurulmasını teklif etmektedir. Benzer şekilde *Rojî Kurd* dergisinin 2. sayısında yer alan "Kürtlerin Yükselmesi" adlı yazısında Babanzâde İsmail Hakkı, Kürt milletinin kurtuluşunun eğitimde olduğunu dile getirdikten sonra, her şeyden önce ilk öğretimim yaygınlaştırılması ve geliştirilmesini tavsiye etmektedir. Babanzâde'ye göre her ne kadar devlet (Osmanlı) yardım edecekse de bu hususta asıl gayret göstermesi gerekenler, Kürtlerin kendileridir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 282-84). Kürdistan'ın her tarafında okul açmak ve/veya o okullarda görev almak sık sık övülen ve teşvik edilen bir husustur.[13] Bu konudaki en dikkat çekici yazılardan biri *Hetawî Kurd* dergisinin ilk sayısında karşımıza çıkan Abdullah

---

[13] Örneğin *Hetawî Kurd* dergisinin 10. sayısında yer alan "Yüksek Bir Numune-i Hamiyet" başlıklı teşekkür yazısında Antep'te sadece Kürtlerin yaşadığı bir köyde tüm masraflarını kendisinin karşıladığı bir okul açan Ağazade Ahmet Hurşit Efendi adlı bir şahıs yaptığı bu hayırlı iş için tebrik edilmektedir (Alan, 2016: 272).

Cevdet imzalı yazıdır. Bu yazısında A. Cevdet, Kürt gençlerine bir Kürd köyünde ilkokul açmayı ve o okulda öğretmen olmayı uzak yerlerdeki kaymakamlık ve müdürlük gibi daha yüksek makamlara tercih etmeyi tavsiye etmektedir (Alan, 2016: 129-31).

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerinde okul açmanın yetmeyeceğini, asıl önemli olan şeyin bu okulların çağın gereklerine göre yapılandırılması ve öğretmen yetiştirme olduğunu belirten ve dönemine göre hayli ilerlemeci yazılar da yer almaktadır. *Rojî Kurd*'ün 2. sayısında "Milletinize Karşu Vazîfeniz" başlıklı ve "Kürd Münevver Gençliğine" hitaplı yazıda, yazar Bulgaristanlı Togan, Kürt gençlerine memleketlerine dönerek ilköğretimi başlatmalarını tavsiye ederek tam olarak "eleştirel okuryazarlık" tanımına giren şu cümleleri kurar:

> İlk öğretimi akılcı esaslar üzerine kurmaya dikkat ediniz. Pedagoji biliminin talim ve terbiye hususundaki en yeni kanunları rehberiniz olsun. İyi biliniz ki bu asırda ilk öğretimden maksat okuyup yazma öğrenmek değildir. Bununla beraber milletin çocuklarını iyi düşünmeye, iyi görmeye ve sonuçta doğru değerlendirme yapmaya alıştırmaktır. Bugün fikrî terbiyenin aslı bir millet için bundan ibarettir. Eğer bu fikrî terbiyeyi vermeye gücü yeten ilköğretim öğretmenleri yetiştirmezseniz, en mükemmel sandığınız ilk okullarınız [bile] ancak okuryazar yetiştirir. Fikrî terbiyeden mahrum, bu yarım yamalak okuryazarların ise millî gayret ve mücadeleye zararları kara cahillerinkinden daha büyük ve etkilidir. (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 282-84)

Aynı şekilde M(odanî) X. de yine *Rojî Kurd* dergisinin 2. sayısında "Pîrozname" (Kutlama Mesajı) adlı makalesinde geri kalmışlığın sebebinin eğitimsizlik ve cehalet olduğunu tekrar etmektedir. M. X'ye göre Kürtler ancak eğitim yoluyla diğer milletlerin seviyesine çıkabilecek, kendi kayıp edebi hazinelerini gün yüzüne çıkarabilecek ve böylece dost ve düşmanların kötülemelerinden kurtulabileceklerdir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 156-59).

C. Teknik, Sanayi ve Zirai Kalkınma Aracı Olarak Eğitim

Rojî Kurd ve *Hetawî Kurd* dergilerindeki eğitim ile ilgili tartışma ve önerilerin olduğu yazılarda ulusal birlik ve kurtuluş için eğitim taleplerinin yanı sıra genel olarak Osmanlı'da, özel olarak da Kürdistan coğrafyasında eğitimin yaygınlaştırılması teknik, sanayi ve ziraat alanında gelişerek çağı yakalamak için de tavsiye edilmektedir. *Rojî Kurd*'ün 4. sayısında yer alan "Hilatinî Rojî Iqbal" (İstikbal Güneşinin Yükselmesi) adlı makalede, Süleymaniyeli Abdulkerim, Kürtçe dilbilgisi (serf û nehw) yazıldıktan sonra milletin ikna edilerek her bölgede ilk ve orta okulların açılarak "vatan evlatlarının" eğitilmesini önermektedir. Abdulkerim'e göre ilk ve ortaokullardaki eğitim rayına oturduktan sonra yapılması gerekenin "sanayi teşebbüsünde" bulunularak bir 'sanayi mektebi'[14] açılması olduğunu ifade etmektedir (Kürdoloji Çalışmaları Grubu, 2013: 218-19).

[14] Süleymaniyeli Abdulkerim'in "sanayi" teriminden kastı o dönem için sanat okulu olsa da, terimin geniş manasıyla teknik ve sanayi okulu olarak anlaşılabilir.

Teknik ve zirai eğitimin önemine değinen bir diğer yazı, Mes'ud isimli okurdan *Hetawî Kurd* müdürlüğüne gönderilen mektuptur. Derginin 1. sayısında yer alan mektubunda Mes'ud, Kürtlerin mazilerdeki şanlı tarihlerini tekrar elde edebilmesi ve çağın gereklerini yerine getirebilmek için şartları müsait olan ailelerin çocuklarını İstanbul'a, Mısır'a ve hatta Avrupa başkentlerine göndererek "ticâret, ziraat, sanaat" öğrenmelerinin farz olduğunu belirtmektedir. Mes'ud mektubunda ayrıca Kürdistan'ın her köyüne ilk okulun açılmasını müteakip gelişmiş bölgelerde birer ziraat mektebinin açılarak "halıcılık, iplikçilik dokumacılık [ve] sütçülük" gibi alanlarda Kürdistanı kalkındırmanın önemine değinmektedir (Alan, 2016: 131-137).

VII. Sonuç

Hêvî Cemiyeti'nin birinci dönem yayın organlarından *Rojî Kurd* (1913) ve *Hetawî Kurd* (1913-1914) dergilerinin içerikleri analiz edildiği zaman, bu yayınlardaki yazılarda Kürtçe dil ve eğitim tartışmalarının bilinçli bir maddi dil planlaması ve edinim planlaması öngörüldüğü fark edilecektir. Maddi dil planlaması ayağında, Arap alfabesinin Kürtçenin ses ve biçim özellikleri göz önünde bulundurularak adapte edilmesi veya yeni Kürtçenin özelliklerine uyan yeni bir alfabe oluşturulması; oluşturulan alfabe ile başta dil bilgisi kitapları olmak üzere kitap, gazete ve dergi yayını yapılması yer alırken edinim planlaması ayağında ise Kürdistan'ın her tarafına okullar açılması ve standart Kürtçe ile eğitim yapılması yer almaktadır. Bu durum Osmanlı son dönemi Kürt entelektüellerinin uluslaşmanın başat unsurlarından olan dil ve eğitimin farkında olduklarını göstermektedir. Fakat dil ve eğitim konusundaki yazıların genellikle öneri niteliği taşıması ve bu konularda somut bir adım atılmamış olması, bu dönem tartışmalarına getirilebilecek en önemli eleştiridir.

Kaynakça

Alan, Ahmet. *Hetawî Kurd (1913-1914)*. İstanbul: Avesta, 2016.

Beltekin, Nurettin. "Özneleşme Sürecinde Okul ve Bilgiyle İlişki: Kürt Politik Aktörlerin Eğitimsel Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Entitüsü, Eğitim Yönetimi ve Politikası Anabilim Dalı, 2012.

Cooper, Robert. L. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Freire, Paulo.; Macedo, Donaldino. *Okuryazarlık: Sözcükleri ve Dünyayı Okuma*. Ankara: İmge Kitapevi, 1998.

Hassanpour, Amir. *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil: 1918-1985*. İ. Bingöl ve C. Gündoğan (Çev.). İstanbul: Avesta, 2005.

Hornberger, Nancy. H. "Frameworks and Models in Language Policy and Planning" Ricento, Thomas. (Ed.). *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (24-41). Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Kloss, Heinz. *Research Possibilities on Group Bilingulism: A Report.* Quebec: International Center for Research on Bilingulism, 1969.

Kurdistan - İlk Kürt Gazetesi (1989-1902). c. 1. Haz. Bozarslan, M. Emin. Uppsala: Deng Yayınevi, 1991.

Kurt, Şehmus. "Türkiye'de Kürtçe Öğretim Deneyiminin İncelenmesi (1968-2018)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Diyarbakır, 2020.

Kürdoloji Çalışmaları Grubu. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd-1913.* İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013.

Malmîsanij. *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti - İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği (1912-1920).* İstanbul: Avesta, 2002.

Malmîsanij. *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu.* İstanbul: Vate, 2010.

Ricento, Thomas. "Theoretical Perspectives in Language Policy: An Overview" Ricento, Thomas. (Ed.). *An Introduction to Languge Policy* (3-9). Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Schiffman, Harold. "Language Policy and Linguistic Culture" Ricento,Thomas. (Ed.). *An Introduction to Language Policy* (111-125). Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Schiffman, Harold. *Linguistic Culture and Language Policy.* London: Routledge, 1996.

Sidal, Süleyman. "Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Türkiye'de Kürtçe Anadilde Eğitim Talepleri: TZP Kurdi Örneği (2006-2011)". Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, 2019.

Serfiraz, Mesud. "Kovara *Hetawî Kurd*: Nasandin û Naveroka Wê" *Zend*, Havin, 2012, ss. 66-72.

Thiong'o, Ngugi Wa. *Decolonising the Mind - The Politics of Language in African Literature.* Harare: Zimbabwe Publishing House, 1983.

Öz: Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında 1912-1914 ve 1918-1920 tarihleri arasında olmak üzere iki dönem şeklinde faaliyet gösteren ilk legal Kürt öğrenci derneği olan Kürt-Talebe Hêvî Cemiyetî'inin birinci dönemi yayın organları olan *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinde yer alan dil ve eğitim tartışmaları incelenmiştir. Bu tartışmalar dil planlaması kategorileri ışığında değerlendirilerek o dönem Kürtçe için öngörülen dil planlamalarının sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla *Rojî Kurd* ve *Hetawî Kurd* dergilerinin içerik analizi yapılmıştır. Daha sonar bu yayınlarda yer alan dil ve eğitim yazıları ve tartışmaları incelenerek bu tartışmalardaki fikir, öneri ve pratikler dil planlaması kategorilerine göre yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürt-Talebe Hêvî Cemiyetî, *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, Eğitim ve Dil Tartışmaları, Dil Planlaması.

The First Language Planning Examples for Kurdish: Discussions on Language and Education in *Rojî Kurd* and *Hetawî Kurd* Periodicals

Abstract: In this study, language and education discussions in *Rojî Kurd* and *Hetawî Kurd* periodicals were examined. These two periodicals were official publication organs of the Kurdish-Student Hevi Association, the first legal Kurdish student association active in two periods between 1912-1914 and 1918-1920 in the last years of the Ottoman Empire. These discussions were evaluated in the light of language planning categories in order to determine the limits of the language planning for Kurdish at that time. For this purpose, content analysis of *Rojî Kurd* and *Hetawî Kurd* periodicals was carried out. Then, the language and educa-

tional articles and their discussions in these publications were examined and the ideas, suggestions and practices in these discussions were interpreted in accordance with the categories of language planning.

Keywords: Kurdish-Student Hevi Association, *Rojî Kurd, Hetawî Kurd*, Education and Language Discussions, Language Planning.

Rojî Kurd'de Müslüman, Osmanlı ve Kürt Kimliklerinin Söylem Analizi

Mehmet YONAT*

I. Giriş

Rojî Kurd dergisi, Hêvî Kürt Öğrenci Cemiyeti tarafından 1913 yılında çıkarılmış bir yayındır. Kürtlerin ilerlemesi ve Kürt dili, kültürü ve tarihine katkı sağlamayı hedefleyen derginin içinde farklı fikirlerle karşılaşılmaktadır. Yayın hayatı Osmanlı Devleti'nin son dönemine denk gelen *Rojî Kurd*, söz konusu devletin yıkılmaktan kurtarılmaya çalışıldığı ve bu yönde politikaların geliştirildiği bir "değişim ve dönüşüm" döneminin güç ilişkilerini, Kürt aydınlarının perspektifinden yansıtmaktadır. Osmanlı aydınları, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük fikirlerinden hangisinin çerçevesinde bir siyaset izlenirse imparatorluk dağılmaktan kurtulur düşünceleri içindeyken İstanbul'da toplanan Kürtler de bu değişim ve dönüşüm döneminde kendi yerlerinin arayışı içine girmişlerdir. II. Meşrutiyet'le popülerleşen Osmanlıcılık, Balkan Savaşları'nın mağlubiyetleri ve Trablusgarp'ın İtalyanların eline geçmesiyle yerini yavaş yavaş Türkçülüğe bırakmıştır. Türkçü Osmanlı aydınları Türk merkezli bir yapıya bürünme fikrinde iken, asimile edilebilir halkların asimilesi üzerine de düşünmeye başlamışlardır. Bu girişimin farkında olan İstanbul'daki Kürt aydın ve öğrencileri, Kürtleri "kurtarmak ve ilerletmek" için bazı çabalar içine girmişlerdir. Bu çabalardan birisi de Hêvî Kürt Öğrenci Cemiyeti'nin kurulup ona bağlı bir dizi yayın çıkarılmasıydı. Bu yayınlardan ilki olan *Rojî Kurd*'de dönemin baskın yönelimleri olan İslamcı, Osmanlıcı ve Kürtçü kimliklerin izleri söz konusudur.

---

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü / ORCID: 0000-0001-8576-7486 / mehmetyonat49@gmail.com
Geliş Tarihi: 29 Mayıs 2021 / Kabul Tarihi: 8 Eylül 2021.

Bir söylemin dil yapısı ile sosyal yapısı arasında sıkı ve her tarafa yayılmış bir ilişki vardır (Sheyholislami, 2001: 1). Bundan dolayı *Rojî Kurd* dergisinin söyleminin analiziyle derginin amacı, mahiyeti ve içinde barındırdığı kimlik anlayışı hakkında belirli bir kanıya varmak mümkündür. Bu çalışmamızda disiplinler arası bir yaklaşım olan Kritik Söylem Analizi (KSA) ile *Rojî Kurd* dergisindeki kimlik söylemlerini ortaya çıkarmak amaçlamıştır. Burada ilk olarak KSA yaklaşımının temel yönleri üzerinde durduktan sonra, dergideki kimliklerin özünde hangi kimliğe hizmet ettiklerini, yani aslında hangi kimliğe gerçekten hizmet edildiği ve hangi kimliklerin buna aracı kılındığı ya da bir siper olarak kullanıldığına odaklanacağız. Bu noktada Louis Altusser'in güç ilişkileri, güç istismarı konularında etkili bir teorik çerçeve sunan "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları" üzerinde durulacaktır. Daha sonra bu daireden *Roji Kurd*'deki söylemler ve onlar üzerinde birinci dereceden etkili olan tarihi ve dönemsel olaylar irdelenecektir.

KSA'yı anlamak için "bilgi nedir ve kaynakları nelerdir" sorusuna cevap vermek gerekir. Bilgi, kısaca, inandığımız şeylerdir. İnançlarımız sayesinde kanıtladığımız şeyler bilgi özelliğini taşır ve inançlarımız eksenindeki deliller ile desteklenir. Sözgelimi insanların geçmişte dünyanın düz olduğuna inanmaları, onlar için bir bilgiydi. Bu bilgi halkın söylemi içinde bir ön kabuldü (van Dijk, 2016). Bilgi ön kabul olarak söylemin içinde bulunduğu için KSA için temel bir bileşendir. Teun van Dijk, bilginin kaynaklarını ise (2006) üç bölümde vermiştir: 1. Görmek, dokunmak gibi tecrübe ile elde edilen bilgi, 2. Bilginin çoğunun kaynağı olan metin ve konuşmaların söylemlerinden elde edilen bilgi ve 3. Birinci ve ikinci kaynaktan elde ettiğimiz çıkarımlar.

Norman Fairclough (Chouliaraki ve Fairclaugh, 1999), sosyal olarak meydana gelen şeylerin aslında kısmen ya da tamamen semiyotik ve linguistik olarak da meydana geldiğini ileri sürer ve bir etkileşimin KSA'sı yapılırken bunu ortaya koyma amacı güdüldüğünü ekler. Farklı bir deyişle, KSA söylemsel ve söylemsel olmayan ile sembolik ve sembolik olmayan arasındaki dönüşümü ortaya koymaktadır (Sheholislami, 2001: 6). Bu yapıldığında Fairclaugh (1995: 9-10), KSA'nın üç boyutundan bahseder: Metin, söylem pratiği ve sosyokültürel pratik. Metnin analizi yapıldığında metinin izale bir şekilde analiz edilmesinin yeterli olmayacağını, aynı zamanda metnin içinden çıktığı kuramsal ve söylemsel pratiklerin de analizinin yapılması gerektiğini söyler. Yani, metnin analizinin üretim ve tüketim pratiklerinin analizlerile birlikte yapılması gerekmektedir.

Fairclough ile birlikte KSA üzerine çalışan Ruth Wodak, "tarihsel söylem metodu" yaklaşımı ile olaya tarihsel bir boyut kazandırır. Ona göre dil sosyal süreç ve etkileşimin bir manifestosu olmakla birlikte, aynı zamanda bu süreci içinde barındırır. Wodak'ın metoda en önemli katkısı, söylemin tarihsel özelliğidir (Wodak, 2007: 4; Sheyholislami, 2001: 5). Yani, aynı zamanda ve daha önce meydana gelen iletişimsel vakıalar, senkronik ve diyakronik olarak söylem üzerinde etki bırakır.

Van Dijk'e göre, temelde söylem analizi ideolojik analiz olarak algılanmalıdır. Çünkü ideolojiler söylemsel, iletişimsel ve iletişimsel olmayan (resim, fotograf, film vb) yollar ile üretilmektedir (van Dijk, 1995: 18). Onun ideolojileri analiz

etme biçimi üç bölümden oluşmaktadır: 1. Sosyal analiz, 2. İdraksal (cognitive) Analiz ve 3. Söylem Analizi. Sosyal analiz ile "toplumun genel yapısı" (bağlam) açıklanmaya çalışılırken söylem analizi önceliğini metin temeline dayandırır. Bu iki analiz biçimi önceden kullanılan yaklaşımlar olmakla birlikte idraksal analiz Van Dijk'ı diğerlerinden ayıran metottur (van Dijk, 1993: 258; Sheyholislami, 2001: 4).

Van Dijk'in (1993; 2015: 472) 'sociocognition' diye adlandırdığı, toplumsal idrak ile bireysel idrağı içinde barındıran bu metot, toplum ile söylem arasındaki bağı kurar. O, sosyal idrakı grup üyelerinin zihinsel temsiliyet ve süreçlerinin sistemi olarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede Van Dijk'a göre ideolojiler, sosyal olarak paylaşılan şeyleri organize eden soyut ve genel zihinsel sistemlerdir. Böylece ideolojiler, indirekt olarak grup üyelerinin söylemi algılama süreçlerinde onların bireysel idraklarını etkiler. Van Dijk (2015), söylemi algılama sürecinde meydana gelen alışveriş sırasında bireylerin zihinsel temsiliyetine "model" adını vermektedir. Ona göre model, insanların nasıl konuşup nasıl yazacaklarını ya da nasıl davranacaklarını belirlemenin yanı sıra diğerlerinin sosyal pratiklerini anlama durumunda da belirleyicidir.

Bu açıdan önemli nokta "Biz" e karşı "Onlar" algısıdır. Bu çerçevede bir grubun konuşmacısı genel olarak kendi grubunu pozitif, diğerlerini ise negatif terimlerle açıklamaya meyillidir (van Dijk, 1995: 23). Ona göre söylemdeki böyle bir ideolojik dikatomiyi analiz etmek için aşağıdaki yol izlenmelidir:

a. Söylemin bağlamını incelemek: Bir anlaşmazlık ya da ona dâhil olanların tarihi, politik ya da sosyal arka planı,

b. Gruplar, güç ilişkileri ve içinde bulunulan anlaşmazlıkların analizi,

c. "Biz" ve "Onlar" hakkındaki olumlu ve olumsuz düşüncelerin belirlenmesi,

ç. Önkabullerin ve ima edilenlerin açıkça ortaya konulması,

d. Biçimsel yapının tümünün ortaya konulması. (Van Dijk, 1995; Sheyholislami, 2001: 4-5)

Rojî Kurd dergisinde o dönemin Kürt aydınları birçok ideolojik ve toplumsal faaliyet hakkında yazılar yazmışlardır. Bu ideolojik ve toplumsal faaliyetlerin anlaşılabilmesi için çalışmada Althusser'in (1971) ideolojiler hakkındaki fikirlerinden yararlanılacaktır. Karl Marx'ın söylediği gibi, sosyal bir oluşum, üretimi sırasında aynı zamanda yeniden üretim şartlarını sağlamıyorsa, bu oluşumun üretiminin bir yılı bile geçmeyeceğini bir çocuk dahi bilir (Althusser, 1971). Çünkü her sosyal oluşum, üretimin hâkim bir modundan yükselir. Üretimin belirlenmiş ilişkilerinin altında ve içinde var olan üretici güç, üretimin sürecini meydana getirir. Her sosyal oluşum, üretim yaptığı sırada aynı zamanda üretiminin şartlarını yeniden üretmelidir. Bunu yapabilmek için de şu iki şeyi yeniden üretmelidir: 1. Üretici güç ve 2. Üretimin var olan ilişkileri (Althusser, 1971). Althusser Marx'ın temel (base) ve üstyapı (superstructure) ilişkisi anlamlandırmasını "devletin ideolojik aygıtları" (ideological state aparatuse) ile daha bütüncül bir konsepte sokmuştur. Marx, toplumu farklı seviyelere ayırmıştı, ona göre;

altyapı ya da ekonomik temel (base), politik ve legal kuruluşlar (kanun, kolluk kuvvetleri, hükümet) ile ideolojiden (dini, ahlaki, meşru, politik, vb.) oluşan üstyapıdır (superstructure). Marx'a göre üstyapı temel üzerinde göreceli bir otonomiye sahiptir. Her ne kadar bazen ekonomik değişimler meydana gelip ekonomik üstünlüğü kaybetse de üstyapı ekonomik bir temele dayanır. Althusser, Marksist modeli reddetmemekle birlikte, o ideolojinin daha "maddi" ve daha çok yayılan bir alan olduğunu keşfetmeye çalışır (Felluga, 2015). Ona göre, bunu yapabilmek için devletin gücü ve devletin ideolojik aygıtları (ideological state apparatus) birbirinden ayrılmalıdır. Devletin ideolojik aygıtları da iki kısımdan oluşmaktadır: Devletin Baskı Aygıtları (DBA) (repressive state apparatuses) olan kurumlar ve Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) (ideological state apparatuses) olan diğer kurumlar (Althusser, 1971).

DBA, üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini korumaktadır. Yani, yönetici ideoloji devletin gücünü elinde bulundurur. Yönetici ideoloji DBA ile DİA arasında ve farklı DİA'ların birbirleri arasında bir harmoni görevini üstlenir ki bunu bazen şiddet ile yapar. Yine, DİA da DBA gibi aynı şeye hizmet eder, yani ikisi de üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlar. Hiçbir sınıf aynı zamanda DİA üzerinde ve içinde hegemonyasını uygulamadıkça uzun bir süre devletin gücünü elinde tutamaz (Althusser, 1971). Marksist teoriye göre DBA: hükümet, yönetim, asker, polis, mahkeme, hapishane gibi kurumları içerir. Devletin baskı aygıtlarındaki baskı kelimesi -her ne kadar bunlardan hükümet fiziksel bir forma bürünmese de- şiddet ile uygulama yönünü ortaya koyar. DİA ise aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

1. Dini DİA'lar (Farklı kiliselerin sistemleri),
2. Eğitimsel DİA'lar (Farklı genel ve özel 'okullar'ın sistemleri),
3. Aile DİA'sı,
4. Legal DİA'lar,
5. Politik DİA'lar (Farklı politik partileri içeren politik sistem),
6. Ticari birlik DİA'ları,
7. İletişim DİA'ları (Basın, radio ve televizyon, vb.),
8. Kültürel DİA'lar (Edebiyat, sanat, spor, vb.) (Althusser, 1971; Felluga, 2015).

II. *Rojî Kurd* Dergisinin Siyasi ve Sosyal Ortamı

Kritik Söylem Analizi (KSA) ile bir metin analiz edilirken önemli olan noktalardan biride o söylemin içinde bulunduğu sosyal, siyasi ve ideolojik ortamdır. Bunun için KSA analistleri bir metni bir buzdağının görünen kısmına benzetirler. Nasıl bir buzdağının görünen kısmı görünmeyen kısmına oranla az bir miktarı teşkil ediyorsa, bir metnin arka planı da metne göre çok fazla yer kaplamaktadır. Bu çerçevede yine, Wodak'ın tarihsel "söylem analizi" ile Van Dijk'ın "Biz"e karşı "Onlar"ın analizi için kullandığı yöntemin uygulanabilir olması ve *Rojî Kurd*'ün söyleminde etkili olan olaylara ışık tutması açısından o dönemdeki

siyasal ve sosyal durumun konunun alakalı olan kısmına kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kurum ve aydınları, 19. Yüzyılda imparatorluğu kurtarmak için bir dizi faaliyet içine girmiştir. İmparatorluk Avrupa'dan yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle sarsılmakta ve gün geçtikçe milli ve etnik azınlıklar imparatorluktan siyasal ve kültürel haklar talep etmektedir. Bu noktada Osmanlı aydınları Osmanlıcılık fikri ile duruma care aramışlardır. Ancak Balkanlar'daki toprak kayıpları, bu fikrin işe yararlılığını düşürmüş ve Osmanlıcılıktan İslamcılığa bir kayma yaşanmıştır. Selim Deringil'in de ifade ettiği gibi, "II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Osmanlıcılık fikri artan bir şekilde İslami boyut kazanmıştır" (Akt. Bajalan, 2010: 36). Ayaklanan Hıristiyan grupların ilk ayaklanmaları milliyetçilik ile alakalı olmasa da, Avrupa'nın baskısı ile Yunanistan, Sırbistan, Romanya gibi ulus devletlerin oluşması; Hıristiyanların, kendi geleceklerini yeniden düzenlenmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, kendi "ulus devletleri" içinde görmeye başlamasına sebep olmuştur (2010: 37).

II. Abdulhamid Dönemi'nde Ermeni ve Ruslara karşı kullanılmak amacıyla Kürtler, imparatorluğun önemli odak noktalarından biri olmuş ve onların devlet tarafına çekilmeleri için bir dizi girişimde bulunulmuştur (Alakom, 2012: 48). Kürdistan bölgesindeki şeyhlerin etkinliği II. Abdulhamid Dönemi'nde arttırılmış (Özten, 2009: 59; Kutay, 1997: 43). Hatta Kürtler arasında özellikle de dini otoriteler tarafından II. Abdulahmid Kürtlerin babası (Bavê Kurdan) diye anılmaya başlamıştır (Burinessen, 2003: 286). Bundan dolayı, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), Kürtlerin başkent İstanbul'a akın ettikleri bir dönemdi. Bu yıllarda Sultan'ın değişik Kürt ileri gelenleriyle irtibata geçtiği, onları başkente çağırarak kendi denetiminin altına almaya çalıştığı görülmektedir. II. Abdülhamid Dönemi'nde bürokrasinin üst kesimlerine getirilen Kürtlerin sayısında belirli bir artış gözlenir (Alakom, 2012, 48). Bu artışın bir sebebi de Kürdistan'da kurulan Hamidiye Alaylarına bağlı aşiret ağalarının çocukları için 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mekteplerinin oluşturulmasıdır. Arap, Arnavut ve Kürt aşiretlerinden bazı çocukların Kabul edildiği bu okula 12-16 yaşları arasındaki çocuklar alınır. Bu mektep ile Kürtlerin eğitime yaklaştırılıp ilerlemesi mi, yoksa bir harem ağası olan Nadir Ağa'nın anılarında belirttiği üzere Kürt aşiret çocuklarının burada rehine olarak alıkonulmasının mı amaçlandığı tartışma konusu olmuştur. Londra'da yayınlanan *Kıxa* adlı bir Ermeni gazetesine göre söz konusu mektepte okuyan Kürt çocukları, İstanbul'daki II. Abdülhamid karşıtı özgürlükçü hareketlerle ilişki içinde oldukları iddiası nedeniyle mektep 1907 yılında kapatılmıştır (2012: 50).

İstanbul'daki Kürt nüfusu ve etkinliğinin çoğalması, Kürt imajına olumlu katkısı olmakla birlikte birtakım olaylar Kürt imajını zedelemiştir. Bedirhan ailesinin bir suikast olayının içine dâhil olmasıyla sürgün edilmeleri, bu örneklerden biri olarak gösterilebilir. Kürdistan'da Kürt imajını zedeleyen olaylardan biri ise, 1889 yılında meydana gelen Musa Bey olayıdır. Bir Ermeni kızına saldıran Musa Bey, Ermenilerin bu olay üzerinde durması sonucu Avrupa'da olayın takip edilmesiyle,

yargılanmak için İstanbul'a getirtilmiştir. Bu durum da hem Avrupa'da hem de İstanbul'da Kürt imajını zedelenmesine sebep olmuştur (52-53).

Bu ortamda İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin tarihi sürecine ana hatlarıyla bakmak, hem Kürtlere hem de diğer azınlıklara karşı merkezi otoritenin durumunu ve üretilen Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını anlama açısından yararlı olacaktır. İTC ilk dönemlerinde çoğulculuğu savunan bir yapı olarak II. Abdulhamid'in istibdadına karşı çıkan bir yapı arz etmekteydi: "[Jön Türklerin] ilk kongresinde iki ana eğilim ortaya çıkmıştır. 'Dış müdahale' fikrine karşı olup otoriter bir merkeziyetçiliği savunan Ahmed Rıza Bey etrafında toplanan Türkçü kesim, kongrede azınlıkta kalmıştır. Bu kesim karşısında, başta Ermeniler olmak üzere diğer etnik grupların desteklediği liberal Prens Sabahaddin'in etrafında toplanan adem-i merkeziyetçiler vardı" (Dündar, 2008: 53). İkinci dönem olarak adlandırılan dönemde ise Türkçülüğün hakim olduğu bir durum söz konusudur. Bu durum için ise, Dündar şu belirlemeyi yapar: "Aslında […] iki farklı Cemiyet söz konusudur: 1889'da İstanbul'da bir araya gelen grup ile 1906'da Selanik'te bir araya gelen grup. İlkinde tüm Osmanlı milletlerini bağrında taşıyan, sivillerin ve aydınların hakim olduğu, Fransa'nın model alındığı ve Osmanlıcılığın savunulduğu bir Cemiyet; ikincisinde ise sadece Yahudi, dönme ve Türklerin yer aldığı, subay ve küçük memurların çoğunluğu oluşturduğu, Almanya'nın örnek alındığı, Türkçülüğün hakim düşünce olduğu bir cemiyet söz konusudur" (2008: 56).

Cemiyet'in 20. Yüzyılın bu ilk yarısındaki Türkleşmeye doğru aşamalı değişimini hızlandıran durum ise Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları olmuştur. "Trablusgarp 1911'de İtalyan güçleri tarafından işgal edilmiş ve 1912'de yapılan

Rojî Kurd, sayı 3

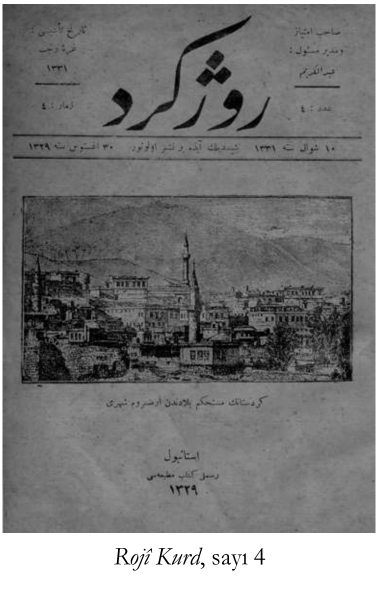

Rojî Kurd, sayı 4

bir anlaşmayla İtalya'ya bırakılmıştır. 1912'de başlayan Balkan Savaşları, 1913 Ekim'inde yapılan anlaşmalarla sona erdiğinde Osmanlılar Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmişlerdir" (Malmîsanij, 2004: 117-118). Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılması ve Balkan Savaşı'nın mağlubiyeti Bab-ı Ali isyanının habercisi olmuştur.

Durum şöyle özetlenebilir: Bir kısım İttihatçı subay ordudan ve hükümetten onay almadan, Enver Paşa komutasında Trablusgarp'a direniş örgütlemeye gider. 24 Ekim 1911'den 25 Kasım 1912'ye kadar Trablusgarp'ta kalırlar; oysa Osmanlı Devleti İtalya ile 18 Ekim 1912 tarihinde Uşi Anlaşması'nı imzalamış ve bölgenin İtalya egemenliğine geçtiğini Kabul etmiştir. Bu subaylar, 1 Ocak 1913'te İstanbul'a vardıkları zaman, Osmanlı ordusu Balkan Savaşı'nı kaybetmiştir. Bu kaos ortamında, hiç gecikmeden Enver Paşa öncülüğünde 23 Ocak Darbesi gerçekleştirilmiştir. (Dündar, 2008: 57)

1912'ye kadar, Osmanlı Türk aydınları arasında hakim olan Türkçülüğün, devletin sonunu getireceği korkusu devam eder. Çünkü onlar, diğer milletlerin de milli varlıkları temelinde harekete geçip imparatorluğu dağıtacağı fikrindedirler. Fakat, Balkan kayıpları ile Türkçülük politikasının imparatorluğun hayatını devam ettirmek için bir engel değil aksine bir garanti olacağı görüşü hâkimiyet kazanır (2008: 75). Bu evreden sonra, Türk milliyetçiliği merkezli projeler İttihatçıların en temel hedefi olacaktır. "Osmanlı'da yeni bir dönemi açan bu darbe aslında, önceden planlanmış bir siyasi projenin ilk adımı olacaktır: Anadolu'da Türklüğün yaşayacağı bir vatan yaratmak" (2008, 62).

Bu Türkçülük programı Yusuf Akçura'nın söylemi üzerinden işleyecektir: Müslümanların veya Türklerin birleşmesine dönük siyasetler, Osmanlı devleti hakkında eşit denebilecek menfaat ve mahzurlar ihtiva etmektedir. Tatbikleri cihetine gelince, kolaylık ve zorluk yine aynı derecededir denilebilir". Ancak Türk birliği siyaseti, der, "Osmanlı ülkelerindeki Türkler(i) hem dini, hem ırki bağlar ile pek sıkı (…)" birleştireceği gibi "esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar dahi ziyade Türklüğe temessül (asimile) edecek ve henüz hiç temessül etmemiş ve fakat milli vicdanları bulunmayan unsurlar da Türkleştirilebilecektir. (2008: 73-74)

Burada "milli vicdanları" bulunmayan unsurlardan kastın Kürtler olduğunu hem Anadolu'nun Türklük politikalarının merkezi haline getirme arzusundan hem de Akçura'nın 1904 yılındaki makalesinde, "Türkçülüğün üç yararından biri olarak 'Hiç Türkleşmemiş olup da milli hisleri bulunmayanlar'ın Türkleştirilebileceğini belirtirken, Araplar ve Arnavutları bunun dışında tutmasından" (2008: 76) anlaşılmaktadır. 1912 yılındaki makalesi ile bu toplumsal mühendisliği ileriye taşıyan Ziya Gökalp ise, "sadece Kürtlerin asimilasyonu üzerine bir Türk milliyetçiliği önermekle" kalmaz "bunun metotlarını da -sosyolojik açıdan- ortaya" (Malmîsanij, 2012: 17) serer. Bu bakış açısını destekleyen nitelikte İttihatçı aydınları söylemlerinde Kürt olarak kalan Kürtler için negatif tabirler kullanmışlardır. Mesela Süleyman Nazif, "Kürt Lisanı" makalesinde, Kürtçe diye bir lisanın bulunmadığını kaydeder: "Ona göre, Kürtçe 'Farisi'nin pek sevimsiz bir nev'i patua (patois)sı (taşra ağzı) hükmünde'ydi. Bu sevimsiz taşra ağzı Kürtlere

medeni vasfını kazandıramazdı, ilerlemeye engeldi. Kürtler ilerlemek istiyorlarsa, 'Lazlar ve Çerkesler gibi' Türkçe öğrenmek mecburiyetindeydiler. Yine Nazif'e göre, Kürtlerin kendilerinden daha kuvvetli ve şerefli bir unsura katılmaları yükselme ve olgunlaşma sayılmalıydı" (Malmîsanij, 2012: 17). İşte bu noktada Osmanlıcılık ve İslamcılık fikri artık İTC için bir araç olacaktır. Dündar, durumu şu şekilde özetler: "Derin çekirdeğinde Türkçülüğün bulunduğu, yüzeyde yapay bir Osmanlıcılık diskuru, İttihatçı politikanın en karakteristik özelliği olacaktır. 1913'ten sonar Türkçülük politikası şifreli telgraflarla yani, gizli ve derin bir operasyon olarak yürütülürken, dışarıya karşı Osmanlıcılık politikası da hiç terk edilmeyecek ve gayri-Türk ve gayrimüslim, anti-Osmanlıcı oldukları için suçlanacaklardır" (Dündar 2008: 76).

Bir taraftan II. Abdulhamid'in Kürt politikası, diğer taraftan ise İTC'nin etnisite mühendisliği İstanbul'da yaşayan Kürtlerin birtakım faaliyetler içine girmesine sebep olmuştur. 1898 yılında *Kurdistan* gazetesinin Kahire'de çıkması ile en etkili ve geniş kapsamlı olan aktiviteler zincirinin basın yolu açılmıştır. Daha sonra II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte bazı Kürt dernekleri ve bunlara bağlı ya da bağımsız gazette ve dergiler, bu zincirin halkalarını oluşturmaya başlamıştır. 1912 yılına gelindiğinde ise İstanbul'da yaşayan Kürt öğrenciler Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti'ni kurarak, bir yıl sonar bu cemiyetin yayın organı olan *Rojî Kurd*'ü yayınlamaya başlamışlardır.

Rojî Kurd dergisi Türkçe ve Kürtçe (Kuzey ve Güney ağızları) ile yayın yapmış ve toplamda dört sayı yayımlanmıştır. Derginin imtiyaz sahibi Ebd'ul Kerim Silêmanî'dir (Aktaş ve Yonat, 2013: 69). Yine "1912'de kurulmuş olan Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kapanmış, savaştan sonar yeniden açılmıştır. Savaş öncesi dernek için Birinci Dönem Hêvî (1912-1914), savaş sonrası dernek içinse İkinci Dönem Hêvî (1919-1022) adları kullanılmaktadır" (Malmîsanij, 2012: 11). Bu cemiyet sadece İstanbul'da faaliyetlerini sürdürmemiştir. Bir öğrenci derneği olduğu için Kürt öğrencilerin bulunduğu farklı yerlerde de şubelerini açmıştır. "1913 yılında Cemiyetin bir şubesi Lozan şehrinde açılmış ve bu şubenin kurucuları arasında Cemilpaşazade ailesinden Kadri, Ekrem ve Şemseddin yer almıştır. Bu şubenin başkanı da Ekrem Cemilpaşazadeydi" (Malmîsanij, 2004: 51).

III. *Rojî Kurd*'ün Kritik Söylem Analizi

Rojî Kurd dergisi, birçok Kürt hareketi gibi bir tepki ve ispat hareketi olarak doğmuştur. Bu tepki ve ispat, Türk milliyetçileri ve diğer Osmanlı azınlıklarına karşı yapılmıştır. Bunun temelinde yukarıda belirttiğimiz İstanbul'da Kürtlere karşı oluşan önyargının bir payının olduğu gözlemlenmektedir. Bu önyargılara karşı tepkiler, *Rojî Kurd*'de karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: "Kürdün şu ana kadar mazhar olduğu tek şey, tek başarısı ve mükafatı, daima kendisini tanıyan düşmanlarıyla, tanımayan dostlarının, çoğu haksız iğneleme ve suçlamalarına

maruz kalmasıdır" (*Rojî Kurd*, 1913 c: 2).[1] İğneleme ve suçlamaların haksız olduğu belirtildikten sonra "Kürtçe ile eğitimin ve kitap yazmanın mümkün olduğuna bile şüpheyle bakıldığı bir sırada… Kürtçenin ilime, bilime ve eğitime uygun olduğunu ispat etmek…" (Kürdoloji Çalışma Grubu, 2013, 283) gibi ifadeler dikkati çeker. Kendini ispat için Kürtlerin aslında yüce bir millet olduğu, diğer milletler gibi medenileşme kabiliyetine sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Bu ise *Rojî Kurd* sayfalarına şu şekilde yansımıştır: "Halbuki özündeki saflıktan cehaletten başka bir şaibe görülmeyen bu unsurun zümrüt vadilerinde, yüksek dağlarında, geniş meralarında onunla bir an beraber olmayan ve onun ruhunun derinliklerine biraz olsun aşina olmayanlar, hiç bilmediler ve bilemezler ki Kürt bir 'yücelik hazinesi'dir" (1913 c: 2). Yine bu çerçevede şu cümleler de sarf edilmiştir: "Avrupa ve Amerika'nın fabrikalarında atölye ve sanayi işletmelerinde bugün binlerce Kürdün bulunması… temiz Kürt kavminin medeniyeti Kabul ve…" (1913 c: 12).

Bu kendini "yücelik hazinesi" olarak tanıtan ve modern dünyaya da ayak uydurabileceğini ispatlamaya yönelik deliller dışında bazen aleni bir şekilde Kürtlere yapılan yetersiz millet muamelesine cevap, kendini başlıklarda ve kapak resimlerinde göstermektedir. Bu bağlamda dergideki "Kürtlerde Medenileşme Kabiliyeti" başlıklı yazı dikkat çekicidir. Derginin birinci sayısının kapağındaki temsili Salahaddin-I Eyyubi resmi ve altındaki "Dühât-ı Ekrâddan (Kürt Dahilerinden) Sultan Salâhaddin Eyyûbî" ifadesi de kendini ispat uğraşının bir örneği olarak değerlendirilebilir. Söz konusu temsili resmin altındaki bent de bu dairededir: "Sanma doğura, hârika-i hilkat-i 'âlem! / Bir sen gibi ferzend-i dîger, mâder-ia'sâr. (1913 c: 1). (Ey alemin harika yaradılışlısı, sanma ki asırların anası zaman bir daha senin gibi bir oğul dünyaya getirir.)

Sözü edilen önyargılara cevap verme girişiminin yanı sıra, yaşanan dönemin bir değişim ve dönüşüm dönemi olduğu ve böyle bir dönemde diğer milletlerden geri kalmanın Kürtlüğü yok edebileceği hassasiyetini de dergide görmek mümkündür. Bu çerçevede Abdullah Cevdet'in "Milliyetlerin belirginleştiği ve kişilik kazandığı bir devirdeyiz" (1913a: 3) sözü ekseninde değişime vurgu yapan bir çok yaklaşım, derginin sayfalarında göze çarpmaktadır. Mesela, Kerküklü Necmeddin'in "Bizde olduğu gibi her millet, değişim dönemlerinde büyük felaketlere maruz kalmıştır" (Kerküklü, 1913: 6) sözü gibi Abdullah Cevdet'in "Asrımız milliyetler asrıdır ve en dayanıklı, en sert hükümetler ve devletler bile bu akımın önüne geçememiş ve geçemeyecektir" (Cevdet, 1913b: 9) gibi söylemleri, değişime ve onun kaçınılmazlığına vurgu yapan örnekler olarak öne çıkar. Burada genelde diğer Osmanlı unsurları, özelde ise Ermeniler ile karşılaştırma yapılmaktadır. Sözgelimi Abdullah Cevdet, "İttihat Yolu" adlı yazısında (1913b: 9), Kürtler ile Ermenilerin yan yana yaşadıklarını belirttikten sonra Ermenilerin

[1] *Rojî Kurd*'den aldığımız tüm alıntıların bugünkü Türkçe'ye ve Kürtçe'den Türkçe'ye çevirileri Kürdoloji Çalışma Grubu'nun hazırladığı kitaptan -orijinallerinden kontrol edilerek- alınmıştır. Bazı yerlerde bu çeviriler eksik görüldüğünden kendi çevirimiz tercih edilmiştir.

köylerinde William Shakespeare'in *Hamlet*'inin okunduğunu, Kürtlerin ise gelişmişlik noktasında eksik olduklarını ifade eder.

Rojî Kurd'deki siyasete bakış açısı da dikkat çekicidir. Pek çok yerde siyasetten uzak kalınması gerektiği vurgulanır. Dergideki "Gaye ve Meslek" adlı yazıda yayın amaçları anlatılırken kullanılan "*Rojî Kurd*'ün amacı yine en basit tabir ile bugüne ve geleceğe layık bir ilerleme amacı, siyasi ihtiraslardan arınmış ilmi ve toplumsal bir araç… Başka da hiçbirşey!" (*Rojî Kurd*, 1913 c: 3) ifadesi dikkat çekicidir. Dergideki Türkçe yazılarda siyasetten uzak durma ifadeleri bulunurken, Kürtçe yazılarda siyasetten mecburen uzak durulması gerektiği belirtilir. Burada M. S. Ezîzî'nin şu cümleleri örnek olarak verilebilir: "Çünkü devletin kanununda şöyle bir madde geçmekte, kim siyasi bir gazette çıkarmak istiyorsa beş yüz altın emanet bırakması lazım. Fakat Kürtler bunu tedarik etmekten acizdirler. Bundan dolayı şimdi bu gazete (*Rojî Kurd*) ile iktifa edilmekte" (Ezîzî, 1913: 24). Dergide özellikle bu tarz siyasetten uzak durmak ile kastedilene kuşkuyla yaklaşmakgerekir. Çünkü, derginin birçok yerinde Osmanlıcılığa, İslama hizmet etmek olumlu bir şekilde verilmiştir. Mesela dergi kendi kurumsal imzasıile Osmanlılığı yüceltmiştir: "Nice zamandan beri Osmanlıcılığın, insanlığın sağlam ve çevik bir öğesi olan Kürtler, ne zaman ırkının çöküşünü ve yok oluşunu hazırlayan bu olumsuz davranışlarını kendine dindaşına, vatandaşına hizmet eden faydalı ve olumlu davranışlara dönüştürecekti?" (*Rojî Kurd*, 1913 c: 2). Osmanlıcılık ve İslamcılık zaten devletin resmi ideolojisiydi ve resmi ideolojiye hizmet etmek de bir siyasettir. Bize göre siyasetten uzak kalmak ile kastedilen, "ayrılıkçı hareketler"den uzak durma isteğidir. Yani, siyasetten anlaşılan, muhalefet olmaktır. Bu anlamda Lütfi Fikrî'nin "Kürt Milleti" adlı makalesinin şu parçasının analizi savımızı destekler niteliktedir: "Hele onu [bir] maceraperesteye dönüştürmekten mutlaka sakınmalıdırlar. Kendini bilmiş ve bildiği dakikadan itibaren yanındaki milliyetlerle mesela Ermenilerle derhal kavgaya kalkışmış yahut Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya azmetmiş bir Kürt millet katiyen ve hiçbir zaman bu asırda kalıcı olamaz" (Fikrî, 1913: 4-5). Yani Osmanlı ve etrafındaki milletler ile bir iktidar mücadelesine girişen Kürtler, desteklenmeyen Kürtlerdir. Siyasetten uzaklık ile kastedilen, bir iktidar mücadelesine kalkışılmayıp sosyal ve kültürel girişimlerde bulunmaktır diyebiliriz.

Genel itibariyle Kürtleri asimile etme siyaseti güden Türkçü aydınların izlerine *Rojî Kurd*'de de rastlanmaktadır. Buna en iyi örneklerden biri, *Rojî Kurd*'ün en ünlü paragraflarından birinde karşımıza çıkar. Abdullah Cevdet'in bahsettiği söylem, Türkçü aydınların Kürtler hakkında düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Arkadaşım dergiyi açtı, gözü Kürtçe bir makaleye takılınca, mademki Türkçe değil Kürtçedir o zaman bu ayrılıkçı bir gazetedir, diyerek *Rojî Kurd*'ü masamın üzerine bıraktı [….] Bu düşünce şekli çok yaygındır" (1913b: 8). Görüldüğü gibi derginin Kürtçe yazılar barındırması, Türkçü çevrelerde ayrılıkçı sayılması için yeterli sayılmıştır.

Bu noktalar belirtildikten sonra KSA'da önemli bir yer teşkil eden ve metni daha iyi anlamamızı sağlayan, "acaba muhattap kim?" sorusunun cevabı da ortaya çıkmaktadır: İstanbul'da öğrenciler tarafından çıkarılan, Kürtlüğün ispatını

önceleyen bir dergi. Dergi, bu söylemi ile Osmanlı ve Osmanlı unsurları olan milletlerin aydınlarına Kürtlüğü ispat etmek istemiştir. *Rojî Kurd* çevresindeki Kürt aydınları, başta muhatap kesimin içine koyulabilir. Aynı zamanda bir etüt çalışması gibi, "acaba ne yapılabilir?" sorularını da kendi aralarında tartışmışlardır. Onun için hitap edilen ikinci kitlenin içine İstanbul'da yaşayan Kürt aktivistler dahil edebilir. Buna yine Abdullah Cevdet'in yazısından bir örnek verilebilir: "Sonra Kürtler bir 'ideal'e sahip midir? Sahip ise nedir, onu bir gözden geçirelim. …Genç Kürtlere sormak ve anlamak isterim. Ne olmak istiyorlar? Ya da ne olmamak istiyorlar" (Cevdet 1913a: 4). Bu çerçevedeki yazılar genel itibariyle Kürt gençlere hitap edecek şekilde yazılmıştır. Aşağıda da belirtileceği gibi Kürt dili, edebiyatı, tarihi için ne yapılabilir ve yapılmalı, Kürdistan'da okulların açılması, ticari birliklerin kurulması gibi derginin iskeletini oluşturan konular, Kürt aydınlarının aslında bu dergiyi, pek çok soru ve sorunun cevaplarının arandığı bir etüt çalışması olarak kullandıklarını da ortaya koyar. Hitap edilen kesim konusunda İstanbul'daki Kürt aydınları üzerinde o kadar çok durulmuştur ki, derginin son sayısındaki bir yazıda bundan üstü kapalı bir şekilde şikayet edilmiştir: "Üç beş gencin el ele vererek ilerlemesi bir fayda sağlamaz. Asıl milli kitle geride kalır" (*Rojî Kurd*, 1913b: 15). Böylece artık tabana inmenin zamanının geldiği belirtilmiştir.

IV. "Biz"e Karşı "Onlar"

Bir metindeki "Biz" ve "Onlar"I ima eden tabirler, o metindeki güç ilişkileri ve ideolojik söylemi ortaya çıkarmak için hayati bir yere sahiptir ve KSA'nın temel kriterlerinden birisidir. *Rojî Kurd*'de "Biz" ve "Onlar" analizinde once "Biz" olarak Kürtlük ve Kürtlüğün mensup olduğu Osmanlılık ve Osmanlının mensup olduğu Müslümanlık kimlikleri ile karşılaşılmaktadır. "Onlar" analizinde ise, bir takım "Onlar"ın olumlu ve olumsuz yönlerinin varlığı görülmüştür.

Dergide Kürtler şu tarz tabirlerle karşımıza çıkmaktadır: "Şarkın uyuyan ve atıl gökyüzünün altında yüzyıllarca yaşamış ve unutulmuş bir unsure vardır ki adı "Kürt"tür." (*Rojî Kurd*, 1913c: 1), "Lakin sen, ey Kürtlüğümün nurlu gençleri! Bu şanlı çarpışmada en ağır vazife sana düşüyor…" (Bedirxan, 1913: 26) ve "Ey benim cefakar Kürtlüğüm… sana senden başka yardım edecek ve kuvvet verecek hiç bir koruyucu ve yardımcı yoktur" (1913: 26) vd. Sadece Kürt kimliği çerçevesinde, Kürt şair ve meşhurlardan örnek verildiğinde, çoğunluk olarak Kürtlük yönü ağır basan şairlerden ve meşhurlardan bahsedildiği de görülmektedir. Burada M. Salih Bedirxan daha çok göze çarpmaktadır: "Fuzuli ve Nefi, Ahmed-i Hani, Mevlevi, Kurdi, Harik, Nali daha dün içimizde olup hepimizin tanıdığı Hacı Kadir-I Koyi ve Şeyh Rıza Talabani gibi şairlerin ve edebiyatçıların en üstünleri hep Kürtlükten yetişmiştir" (1913: 26). Yine şimdiki Kürtlükten şikayet zincirine şu tarz söylemler de dâhil olmuştur. "Selahaddin Eyyübi'yi bile kendimize mal edebilmek hakkını kaybetmiş bulunuyoruz" (Ekrem, 1913: 4/32). Aynı şekilde Kürt kimliği merkezli bazı parçalarda, eskiye özlem ve yeni durumdan şikayet içeren söylemler de vardır:

Bin yıl once güzelim Kürtlük çok güzeldi

Gençleri tarlada bağda çalışırdı

…

Bundan dolayı İranlılar, Turanlılar kapışamazdı

Şimdi çalışma gitmiş, perişan olmuşlar Kurmanclar… (Kürdoloji Çalışma Grubu, 2013: 230).

Roji Kurd'de "Biz" kimliği içinde değerlendirilen bir unsur da Osmanlıcılıktır. Osmanlıcılık, Kürtlerin temel bir kimliği olarak sunulmuştur. Söz gelimi "Osmanlı unsure olan ve olacağı konusunda azmeden Kürt unsurunun yükselip ilerlemesi için kurulan Kürt Hêvî Cemiyeti…" (Necmeddin, 1913: 6) ifadesinde Osmanlı unsuru olma durumundan memnuniyet duyulduğu anlaşılmaktadır. Yine, Osmanlıdaki Kürt şair ve meşhurlarından bahsedilirken daha çok İslami yönü ağır basan şahsiyetler örnek verilmiştir: "Kürtler de Osmanlı ve İslam içinde işleyen ve gelişmiş bir organ olmak, daha doğrusu bugünkü cehaletiyle kangren olup kesilmek istemiyorlarsa çalışmalıdırlar. Hem de Selahaddinler, Molla Güraniler, İdris-i Bitlisiler yetiştirmek…" (H. B., 1913a: 8).

Bir diğer "Biz" kimliği ise, İslam kimliğidir. *Rojî Kurd*'e bakıldığında hemen her fırsatta İslam ve Müslümanlığa övgüler yağdırıldığı, bu söylemin dergi yöneticileri ve derginin bir kısım yazarlarının temel endişelerinin başında yer aldığı görülür. Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlıcılık bir siper olarak kullanılırken aynı yaklaşımın İslam için geçerli olmadığı gözlenmektedir. İslam hem politik hem de kültürel olarak her zaman olumlu ve "Biz" kimliği çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mesela, tekçi bir yapıya itiraz edilen bir yazıda "Bir olmanın en etkili yolu ayrılmadır…. Çeşitli unsurlardan oluşan imparatorluklarda bu unsurları birleştirmenin: tek bir dil kullanarak, tek bir kanun koyarak, tek bir muamele tarzı uygulayarak olduğu düşüncesi boştur" (Cevdet, 1913b: 8) ifadesinde tek dine bir itiraz yoktur. Yine İslami yönleri ile meşhur olan hükümdarlar "Biz" çerçevesinde verilmiştir: "Çin tekfuru Abbasi halifesinden bir haber aldığında korkudan titriyordu. Yine Frenklerin İmparatorlukları da Müslümanlardan korkuyorlardı. Gazneli Mahmut, Melik Şah, Salahaddin Eyyubi, Timurleng, Fatih Sultan Mehmet, Sultan Süleyman da İslam alemi için büyük hizmetler etmişlerdir" (M. H., 1913: 17).

Rojî Kurd'deki "Onlar" algısı çerçevesine giren unsurlar genellikle İslamcılığa karşı Avrupa, Kürtlüğe karşı "Türklük" ve "Ermeniler", Osmanlıcılığa karşı "Osmanlının gayrimüslim azınlıkları"dır. Bu "onlar" grupları için olumlu ve olumsuz tabirler kullanılmaktadır. Bazen örnek almak, bazen barış içinde yaşamak için olumlu, bazen de tavır almak ve eleştirmek için olumsuz bir söylem mevcuttur. İslam'a karşı "Onlar" kategorisinde olan Avrupa'nın olumlu bahsi şu şekillerde karşımıza çıkar: "Eğer o öğrenciler Frenklerin yanında olursa yedi yılda Dışişleri Müsteşarı olur" (Silêmanî, 1913a: 22) ile eğitimde onlardan geri kalma yönü, "Avrupalıların insaniyetli araştırmacılarının hayırlı beyanlarında bizim uyanmamız için yeterlidir" (Rojî Kurd, 1913a: 14) ile bilimsel gelişmişlik yönü ve "Hiç şüphesiz Fransa ve Almanya'nın şimdiki gelişme ve ilerlemelerine

hizmet eden Fransızlık ve Almanlık hisleridir" (H. B., 1913b: 8-9) ile de milliyetçilik yönünden olumlu bir şekilde bahsedilmiştir.

Avrupa'dan olumsuz olarak bahsedildiğinde ise, genel olarak Avrupa medeniyetinin olumsuz yönü ve savaşlar sürecindeki çatışmalar üzerinde durulur. Mesela, "Rüştünü bence henüz ispat edemeyen çağdaş Avrupa medeniyetinin süratli bir seyirle, coşkun bir sel gibi muhitinden dışarı doğru tesadüf ettiği her şeyi yutarak akmakta olduğunu herkes biliyor" (Ebd'ul Ezîz, 1913: 13) ile medeniyet yönü, "Din kardeşleri bundan istifade eder, İslam fikri aydınlanır ve kafirlere ihtiyaç kalmaz" (Silêmanî, 1913a: 22) ile fikri yönü ve "Fakat ne yazık ki iç ve dış iki amansız düşmanın arasında sıkışmış kalmış bu vatan yavruları…" (Rewşen, 1913: 8) ile de savaşlarda Avrupa'dan olumsuz yönden bahsetmektedir. Bunlar genel itibarıyla İslam medeniyetine karşı Avrupa medeniyeti ekseninde yapılan olumsuz "Onlar" imajıdır. Az da olsa bazen Kürt kimliği ile ilişkisi sırasında Avrupa "Onlar" kategorisine girmiştir: "Avrupa, Kürtler bir dil ve edebiyata sahip değildir diyor" (Silêmanî, 1913c: 22).

Rojî Kurd'ün söylemindeki bir diğer "Onlar" kimliği, Türklerdir. Dergideki bazı yazılarda Türklerin yönetim yönünden olumlu olan yönlerine dikkat çekilir, ancak bu olumlu söylem cümleye yayılmış olmasına rağmen özelde olumsuzdur: "Türklerin bize çok iyiliği dokunmuş. Umudum ve isteğim Allah'tan şudur, hep bundan sonra da böyle devam etsin" (Xezal, 1913: 27) ile Türklerin olumlu yönü üzerinde durulmuştur. Yine "Araplar da kendilerini kaybedince biz bu defa Romların [Türklerin] avcuna düştük (nav lepê Roma). Günümüze kadar da Türklerin kanatları altındayız ve bu halimizden dolayı da fahretmekteyiz. Allah korusun İslami olmayan bir hükümet bizi hükmü altına alsaydı. Allah'a şükürler olsun ki biz de Müslümanız, babamız olan Türkler de" (Xezal, 1913: 27) sözleriyle yine genel olarak olumlu bir söylem varmış gibi görünse de Kürtçe yazılan bu yazıda "avucuna/eline düşmek" ile çevrilen ve Kürtçede olumsuz bir anlam taşıyan "ketina nav lepan" ifadesi aslında olumsuz bir ifadedir. Bu ifadenin kullanılma sebebinin yazarların buna mecbur olduklarını hissetmeleridir diyebiliriz. Bu savımızın nedeni, bir diğer "Onlar" olan Araplar hakkındaki olumsuz söylemin doğrudan olmasından kaynaklanmaktadır: "Eskiden, okumamız, yazmamız dilimiz ve her şeyimiz vardı. Sonra Araplar bize hükmedince (bindest) sadece dilimizi bırakmadık, onun haricinde her şeyimizden elimizi çektik" (1913: 27). Bu sözler, Arap hakimiyetinin devam etmemesi ile ilgilidir. Yukarıda gösterildiği gibi Türklerden de Araplar gibi hükmetme yönünde bahsedilmiş, fakat Türkler yönetimde olduğundan söylemin yüzeyinde bir eleştiri yapılmamıştır. Aksine, olumsuz söylemi cümlede kullanılan olumsuz sözcük olan "nav lepê Romê"den anlamak mümkündür. Ancak dergide bazen de Türkler aleni bir şekilde eleştirilmiştir: "Eğer siz böyle yapmayıp da Osmanlı Türk gençleri gibi milletinizin dışında kalır, onlara yüksek bir mevkiden hitap etmek isterseniz, kendinizi ağır bir suçlama altında bırakırsınız" (Togan, 1913: 5). Osmanlıcılık siperinin kullanılmasıyla, böyle aleni bir şekilde Türk gençlerinin eleştirisi yapılmıştır.

Bu çerçevede ele almak istediğimiz son "Onlar" grubu, Osmanlı azınlıklarıdır. Olumlu yönden bahsedildiğinde özellikle Ermenilerden bahsedilmekte ve Kürt kimliğinin "Onlar"I olarak sunulmaktadır: "Söylemek istediğim, Kurmanclar ve Ermeniler o zamandan beri beraber yaşamakta ve her zaman birbirleriyle hukukları var olagelmiştir" (Xezal, 1913: 26) gibi. Olumsuz olarak bahsedildiğinde ise gayrimüslimler bu çerçevede "Onlar" kategorisine girmektedir: "Çünkü onlar, karşılarındaki tek ve gözle görülen bir düşmanın can alıcı kurşununa maruz kalmaktan ziyade toprak kardeşi dediğimiz ve bin üç yüz küsur seneden beri her türlü maddi ve manevi varlıklarına hislerine… Hain ve alçak vatandaş kurşunlarıyla ölüyorum denim ve dinimin namusu haberdar olsun. İntikam!" (Rewşen, 1913: 8; Kürdoloji Çalışma Grubu, 2013, 303). Bu ifadede Osmanlı ile savaşan azınlıklardan hain ve alçak olarak bahsedilmesi dikkati çekmektedir.

V. İdeolojikAygıtlar

Yukarıda belirtildiği gibi devlet, yani güç, kendini devam ettirip yeniden üretebilmek için birtakım aygıtlara ihtiyaç duyar. Bunlardan bir kısmı genelde devletin elinde bulunan baskı aygıtlarıdır, bir kısmı da hem devlet tarafından hem de değişik kurum ve organizasyonlar tarafından kullanılan ideolojik aygıtlardır. *Rojî Kurd*'de ideolojik aygıtlar, bahsedilen "Biz" grubu kimliklerinin bir kısmı için kullanılmıştır. Yine yukarıda belirtildiği gibi *Rojî Kurd* dergisinde üç "Biz" grubundan bahsedilmiştir: Kürtlük, Osmanlıcılık ve İslamcılık. Dergideki ideolojik aygıtların hangi kimliğe hizmet ettiğinin ortaya çıkarılması, bu kimlikler arasındaki ilişkileri ve gerçekte hangi kimlik için mücadele verildiği, diğerlerinin ise ne amaç ile kullanıldığının gün yüzüne çıkarılmasında yardımcı olacaktır.

"Dini ideolojik aygıtlar" açısından bakıldığında, farklı bir mezhep ya da din söyleminden öte; Müslümanlık ve Kürtlüğü bir meşrulaştırma aracı olarak kullanma ve söylemin içine merkezi otorite tarafından gelebilecek tehlikelere bir set olarak kullanmaktan söz edilebilir. Nitekim İslam aleminin problemlerini çözmeye yönelik ciddi hiçbir söyleme derginin sayfaları içinde rastlanılmamıştır. İslam, genel olarak Kürtlüğü de kapsayan geniş bir grup olarak tariff edilmiştir. Bu aşamada İslam kimliği söylemi, her defasında gerçekleşen ya da önerilen faaliyetleri meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır.

"İletişimsel ideolojik aygıtlar" çerçevesinde "Kürtlüğün yükselmesi" için *Rojî Kurd*'ün kendisi kullanılmıştır diyebiliriz. *Rojî Kurd*'ün söyleminde az da olsa "Ticari birlik ideoloji aygıtı"nı görmekteyiz. Süleymaniyeli Ebd'ul Kerim'in bu konuda bazı bilgiler içeren söylemi dikkat çekicidir: "Bir kişi tarafından yapılamayan çok şey vardır. Mesela tramvay benim paramla vücuda gelmez ve bir şahsın sermayesi ile mümkün olmaz. Ahalinin birleşip şirketler meydana getirmesi gerekiyor… Mesela Kerkük'ten Süleymaniye'ye tramvay mı inşa edilecek ve bunun için yüz bin lira mı lazım. Hisse senetleri oluşturulur…" (Silêmanî, 1913b: 21). Her ne kadar bu tam anlamıyla bir girişim olmasa da verilen örnek ve içerik açısından bir etüt çalışması olarak değerlendirilebilir.

Dergide öne en çok çıkan özelliğin, "Kültürel ve eğitimsel ideolojik aygıtlar" olduğu gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, başta Kürtçe için bir alfabe arayışı, derginin söyleminde yerini almıştır. M. S. Ezîzî ve Süleymaniyeli Mesud'un "Harflerimiz ve Okuma Kolaylığı" (Ezîzî ve Süleymaniyeli Mesud, 2003: 95-96) adlı yazıları ile İsmail Hakkı'nın "Bilind bûna Kurdîtîyê" (Kürtlüğün Yükselişi) gibi yazıları, Kürt dili için alfabe konuları ayrıntılarıyla ele almışlardır. Örneğin, "Zaten bizce yaymaya çalıştığımız büyük amaca fesat karıştırılmazsa zaten zaruri olarak çok faydalı sonuçlar ortaya çıkar. Türkler dillerini düzenleyip kullandıklarında İslamiyet'ten ayrıldılar mı? (Babanzade, 1913: 6) ve "Dili yazılı hale getirmek hiçbir zaman Avrupalıların "nasyonalite" dedikleri kavmiyet fikrini desteklemek değildir. Kavmiyet fikrini gütmek zaten şeriatça yasaklanmıştır" (1913: 7) gibi söylemlerle Kürt dili için çalışmayı hem İslamı hem de Türkçülerin çalışmalarını göstererek meşrulaştırmak istemişlerdir.

Rojî Kurd'ün sayfalarında Kürt milletinin karanlıktan çıkıp ilerlemesi için bir diğer gerekliliğin tarih yazımı olduğu sıklıkla vurgulanmıştır: "Tarih yazıcılığının eksikliği bizim için çok büyük bir ziyandır. Çalışmamız lazım ve güzel bir Kürt tarihi yazmamız lazım" (Bedirxan, 1913: 3/26) ve "Geçmişinin tarihine ve geleceğinin tarihine sahip olmayan millet kendisine de sahip değildir. Kendi kendine sahip olmayan milletler köle olur, başkalarının malı olur" (Cevdet, 1913a: 4) gibi söylemler ile Kürt tarih yazımının önemi vurgulanmıştır. Aynı şekilde bir gazette çıkarılması da bu söyleme eklemlenir: "Tarih yazımından sonar ise bize büyük imkanlar sağlayan gazetedir" (Bedirxan, 1913: 26).

Rojî Kurd'ün söyleminde ideolojik aygıtların belki de en önemlisi olan okul-eğitim kurumlarının kurulması da yerini almıştır. Bu çerçevede örnek olarak, "Yani, kavimlerin ilim seviyesini yükseltmek için İslam kavimlerinin köylerine varıncaya kadar her tarafa okul götürmektir" (İsmail Hakkı, 1913: 7) ve "Onun için siz bir taraftan ilk öğretimin esaslarını kurmaya çalışırken, diğer taraftan iyi öğretmenler yetiştirecek şekilde birkaç mükemmel öğretmen okulu kurmayı asla hatırınızdan çıkarmayınız" (Togan, 1913: 4) gibi söylemleri örnekleyebiliriz. Bu söylemler, Kürt milletinin kimliğini oluşturmada ideolojik aygıtların en önemlisinin kullanılması hedefine odaklıdır. Burada Kürt köylerine okul açılması ile İslam kavimlerinin tüm köylerine okul açılması söylemi iç içe verilir, ancak ilki, ikincisinin içine yerleştirilerek meşrulaştırılır.

Dergide edebiyatın da bir ideolojik aygıt olarak kullanılmasından bahsedilebilir. Nitekim ilk modern hikâyeler *Roji Kurd* sayfalarında yer bulmakta ve yine edebiyat için şu tarz bir söylem derginin sayfalarında belirmektedir: "Toplum için sanat"… yazılacak ve söylenecek edebi parçalarla, şiirlerle ve divanlarla halkı uykusundan uyandırmalı, gafletini ikaz etmeli…" (Kürdoloji Çalışma Grubu, 2013: 309). Burada hem edebiyatın ilerletilmesi hem de edebiyatın halkı, yani Kürtleri uykudan uyandırmak için kullanılması söylemi söz konusudur. Dergide eski Kürt şairleri ve şiirlerine de yer verilmiştir. Sözgelimi Nalî'nin *Dîwan*'ından seçilen şiirlere dergi sayfalarında yer verilmiştir. Fadıl Muxlis 'Eşîrê Millî tarafından yazılan "Okuma ve Çalışma" da edebiyatın ideolojik bir aygıt olarak kullanılmasına örnek teşkil etmektedir.

VI. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yayımlanan *Rojî Kurd* dergisinde, Kürtlerin kendilerini Osmanlı ve Osmanlı'daki diğer unsurların aydınlarına ispat etme amacı söz konusudur. Bu amaç doğrultusunda dergideki kimlik söylemi dikkati çeker. Bu söylemde temel olarak üç "Biz" kimliği (Kürtlük, İslamcılık, Osmanlıcılık) gözlemlenmektedir. Kürtlerle ilgili meselelerin tartışılıldığı dergide diğer iki kimlik olan Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirleri milliyetçi İttihatçılara karşı birer kalkan olarak kullanılmıştır. Bu tutumun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tutumuyla benzer olduğu görülmektedir. Nitekim İttihatçılar da kendi içlerinde Türkçülük ideolojisine hizmet ederken, kendi milletleri için çalışan unsurları Osmanlıcılık ve İslamcılığa ihanetle suçlamışlardır.

Rojî Kurd'de yazan aydınlar herhangi bir siyasi oluşum ya da İttihatçılar gibi devletin güç aygıtlarını ellerinde bulundurmadıkların dandolayı milletleri için çalışmayı, devletin baskı aygıtlarından öte ideolojik aygıtlarla sürdürmeye çalışmışlardır. Bu genç aydınlar genel itibariyle, Kürt dili ve edebiyatı ve Kürt tarihi gibi konulara yoğunlaşarak okul ve basın gibi ideolojik aygıtlarla Kürt milletine hizmet etmek istemişlerdir. *Rojî Kurd* yazarlarının hepsinin anlatılan çerçevede bir eğilimde olduğunu söylemek doğru değildir. Gerçekten Kürtlerin hayatını Osmanlı ve İslamın içinde gören *Rojî Kurd* yazarı sayısı da az değildir. Fakat daha sonraki gelişmeler ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Kürt hareketlerinin milliyetçi bir zemine kayması, *Rojî Kurd*'ün söyleminin temelde Kürtlüğe hizmet ettiğini gösterecek nitelikte bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

Aktaş, Murat. Ve Yonat, Mehmet. *Diroka Çapemeniya Kurdi (Dema Osmaniyan)*. İstanbul: Berdan Matbaacılık, 2013.

Alakom, Rohat, *Eski İstanbul Kürtleri.* İstanbul: Avesta, 2012.

Althusser, Louis. "Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)", *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Tr. Brewster, Ben. 1971. ErişimTarihi: Nisan 2021. https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm

Babanzade, İsmail Hakkı. "Müslümanlık ve Kürtlük", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913.

Bajalan, Djene Rhys. *Jön Kürtler (Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914).* İstanbul: AvestaYayınları, 2010.

Bedirxan, M. Salih. "Berî Şîrî Qelem", *Rojî Kurd*, Sayı: 3, 1913.

Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet.* Çev. Sabiha Banu Yalkut. İstanbul: İletişimYayınları, 2003.

Cevdet, Abdullah. "Bir Hitab", *Rojî Kurd*, Sayı: 1. 1913a.

-----. "İttihad Yolu", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913b.

Deringil, Selim. "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808-1908", *Comparative Studies in Society and History.* 35 1, 1993: 3-29.

Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'ninŞifresi (İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)).* İstanbul: İletişimYayınları, 2008.

Ebd'ul Ezîz, Baban. "Edebiyatımız ve Üdebamızdan Bir Rica", *Rojî Kurd*, Sayı: 4, 1913.

Ekrem, "Berê û Niha", *Rojî Kurd*, Sayı: 4, 1913.

Ezîzî, M. S. ve Süleymaniyeli Mesud. "Harflerimiz ve Okuma Kolaylığı". *Rojî Kurd*, *Hejmar 2.* Meretowar. A. (Çev.) İstanbul: War, 2003.

Ezîzî, M. S. "Hişyar Bin", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913.

Fairclaugh, Norman. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language.* Longman: New York, 1995.

Felluga, Dino. "Modules on Althusser: On Ideology." *Introductory Guide to Critical Theory.* ErişimTarihi: Nisan 2021.

http://www.purdue.edu/guidetotheory/marxism/modules/althusserideology.html

Fikrî, Lütfî. "Kürt Milleti", *Rojî Kurd*, Sayı: 4, 1913.

H. B., "Derd û Dewa", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913a.

----- "Garbla Şark, Milliyet Cereyanları", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913b.

Kerküklü, Necmeddin. "Kürt Talebe Cemiyeti ve Kürtlerin Makam-ı Hilafete Hizmetleri", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913.

Kürdoloji Çalışma Grubu, haz. *Yüzüncü Yılında Rojî Kurd 1913.* İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdîya Stenbolê, 2013.

Kutlay, Naci. *Kürt Kimliği Oluşum Süreci.* İstanbul: Belge Yayınları, 1997.

Malmîsanij. *Cemîlpaşazadeyên Diyarbekirî û Neteweperweriya Kurdî.* İstanbul: Avesta, 2004.

----- *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti (İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği).* İstanbul: Avesta, 2002.

Rewşen, Ebû. "Kürtlük'ün Münakib-ı Hamasetinden İki Simayi Besalet", *Rojî Kurd*, Sayı: 4, 1913.

Roderic, Davison. "Turkish Attitudes Concerning Christian and Muslim Equality in the Nineteenth Century", *Essays in Ottoman and Trukish History, 1774-1923*: *The Impact of the West.* Davison, Roderic. (Ed.). Austin: University of Texas Press, 1990.

Rojî Kurd, "Gâye, Meslek", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913c.

----- "(Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf) Cem'iyet-i Muhteremesi Tarafından Varid Olmuştur: Rojî Kurd Mecmua-i Müdüriyet-i Alisine", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913a.

----- (Müdüriyet), "Yükselmek İçin Himmet Lazımdır", *Rojî Kurd*, Sayı: 4, 1913b.

Şêx Muhemmed Ebdu Muftiyê Misirê, "Tevsîrê Şerîf", Çev. M.. H, *Rojî Kurd*, Sayı: 3, 1913.

Silêmanî, Ebd'ul Kerîm, "'Ibret", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913c.

----- "Mindal Bo Çi Zû Fêr Xundin Nabî", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913a.

----- "Tal û Şêrîn", *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913b.

Sheyholislami, Jaffer. "Critical Discourse Analysis", 2001. Erişim tarihi: 01.03.2016 https://www.researchgate.net/publication/228921006_discourse_analysis

Togan, Bulgaristanlı. "Milletinize KarşıVazifeniz", *Rojî Kurd*, Sayı: 2, 1913.

van Dijk, Teun. "Aims of Critical Discourse Analysis", *Japanese Discourse*, Vol 1. 17-27, 1995. Erişim Tarihi: Nisan 2021.

http://discourses.org/OldArticles/Aims%20of%20Critical%20Discourse%20Analysis.pdf

----- "Critical Discourse Analysis", *The Handbook of Discourse Analysis*, Tannen, Deborah., Hamilton, Heidi E. ve Schiffrin, Deborah. (Ed.), 2015. Erişim Tarihi: Nisan 2021. http://www.discourses.org/OldArticles/Critical%20Discourse%20Analysis.pdf

----- “Discourse and Knowledge”, 2016. Erişim Tarihi: 01.03.2016.https://youtu.be/sxfc-WJRKEM

----- Teun. “Principles of critical discourse analysis”, *Discourse & Society,* vol. 4(2): 249- 283, London: Sage, 1993. Erişim tarihi: Nisan 2021.

http://discourses.org/OldArticles/Principles%20of%20critical%20discourse%20analysis.pdf

Wodak, Ruth. “What is Critical Discourse Analysis (Ruth Wodak in Conversation with Gavin Kendall)”, *Quantitative Social Research (Sozialforschung)*, 8/2, Art 9. 2007. https://www.researchgate.net/publication/277127903_What_Is_Critical_Discourse_Analysis Erişim Tarihi: (Mayıs 2021)

Xezal, “Dema Kalê Me-Çaxa Me-Demê Tê”, *Rojî Kurd*, Sayı: 1, 1913.

Öz: Bu çalışmada 1913 yılında Kürt-Hêvî Talebe Cemiyeti tarafından çıkarılan *Rojî Kurd* Dergisindeki Kürt, İslam ve Osmanlı kimliklerinin bir kritik söylem analizi yapılmıştır. *Rojî Kurd* dergisinin yayımladığı tarih Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine denk gelir. Bu dönemde Osmanlı aydınları Osmanlı Devleti’ni dağılmaktan kurtarmak için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi ideolojileri tartışmışlardır. Böyle bir dönüşüm zamanında Kürt aydınları tarafından çıkarılan *Rojî Kurd* dergisinde muğlak kimlik ilişkilerinin varlığı kaçınılmazdır. Hem o dönemin Kürt faaliyetlerine ışık tutması hem de daha sonraki dönemlerde meydana gelen Kürt hareketleri ve mücadelelerine ışık tutması açısından bu muğlak kimlik ilişkilerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Bir yöntemden çok bir yaklaşım olan Kritik Söylem Analizi dergideki kimliklerin analizi için kullanılmıştır. Yine derginin söylemi ve aydınların aktivitelerinin sistematik olarak anlaşılması için, bu çalışmada Althusser’in “İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları” eserinde öne sürdüğü kriterler esas alınmıştır. Derginin söyleminde Kürt kimliği merkezde olup, İslam ve Osmanlı kimliklerinin Kürt kimliği için bir kalkan gibi kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar sözcükler: *Rojî Kurd*, Kritik Söylem Analizi, Kürt, Osmanlıcılık, İslamcılık

A Critical Discourse Analysis of Muslim, Ottoman and Kurdish Identities in *Rojî Kurd* Magazine

Abstract: In this study, a critical discourse analysis of Kurdish, Islamic and Ottoman identities in the *Rojî Kurd* magazine published by the Kurdish-Hêvî Student Community in 1913 was made. *Rojî Kurd* magazine coincides with the last period of the Ottomans. During this period, Ottoman intellectuals discussed ideologies such as Ottomanism, Islamism and Turkism in order to save Ottomans from disintegrating. In a time of such a transformation, the existence of ambiguous identity relations is inevitable in a magazine published by Kurdish intellectuals. It is important to examine these ambiguous identity relations in order to shed light both on Kurdish activities of that period and on Kurdish movements and struggles that took place in the later periods. Critical Discourse Analysis, which is an approach rather than a method, was used for the analysis of identities in the journal. Again, in order to understand the discourse of the magazine and the activities of the intellectuals, the criteria put forward by Althusser in his work "Ideology and the Ideological State Apparatus" were taken as the basis in this study. In the discourse of the magazine, Kurdish identity is at the center, and it is seen that Islamic and Ottoman identities are used as a shield for Kurdish identity.

Keywords: *Rojî Kurd*, Critical Discourse Analysis, Kurd, Ottomanism, Islamism

Osmanlı ve Türkiye Coğrafyası Kökenli Doğu-Batı Asur Yayın Organları

Abdulmesih BARABRAHAM*
Jan BEṯ-ŞAWOCE **

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, bir zamanlar Asurların tek başına yerleşim bölgesi olan Yukarı Mezopotamya Türkiye, Irak ve Suriye arasında bölüşüldü.

Bölgenin batı kesimi, bugünkü Türkiye'nin güney doğusundaki dağlık kesimi oluşturan Turabdin'dir; en güneydeki kesim ise dağlık Hakkari'dir ve daha gü-

---

* Abdulmesih BarAbraham Turabdin'li; Erlangen/Nurnberg Üniverstesi'nden mühendislik masterı almış, bağımsız Asur araştımacısı. Tarih, göç ve diasporayla ilgili yayınlanmış makaleleri var. 2008'den beri Asur uluslararası Haber Ajansı tarafından düzenelerle makalesi yayınlanan BarAbraham Almanya'da Yoken-bar-Yoken ve Mor Afrem Vakıfları'nın yönetim kurulunda. Ayrıca Salzburg Süryani Teolojik Semineri'nin de sekreteridir.

** Bkz. bu makalede 3. Bölüm'e.

Bugün, Asurlar (Süryaniler olarak da biliniyorlar) Kuzey Beth-Nahrin [Mezopotamya]´de, Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki bölgede yaşarlar. Aslında, onlar etnik, dilsel, kültürel ve dini olarak ayrı bir ulusal-azınlıktırlar. Ortadoğu´nun yerel halklarından biri ve doğrudan eski Asur, Kildani ve Aramlar´ın soyundandırlar. Geçmişte ve bugün bile, birçok ada ait tanım onlara gönderilir: *Süryaniler, Nasturiler, Kildaniler, Maruniler, Melkitler* ve *Yakubiler* en sık kullanılanlarıdır. Bu unvanlar ***dini-mezhepsel*** bağlamında tarihsel parçalanmanın bir sonucudur. Sonrasında, *Asur* tüm yukarıdaki grupları kapsayan, etnik ifade olarak kullanılmıştır, fakat gerektiğinde ayrım yapılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Jan Beth-Şawoce & Abdulmesih Bar Abraham, "Cumhuriyet Tarihi Boyunca Doğu ve Batı Asurlara Karşı - Baskı, Zulüm, Asimile, Kovulma " Fikret Başkaya & Sait Çetinoğlu, *Resmi Tarih Tartışmaları-8, Türkiye´de Azınlıklar*, 2009, s. 177.

neyde Musul ile Ninova Ovası'na (bugün Irak'ta) uzanır, kuzey-doğuya doğru ise Urmiye Gölü platosuna (İran'da) çıkar.

Tapınaklar, manastırlar ve yer adları, birçok yazıtla birlikte, Turabdin'in batısındaki, örneğin Diyarbakır, Urfa, Harput ve Malatya'daki önemli Asur varlığını kanıtlar. Gerçekten de batıdaki Diyarbakır, Harput ve Mardin Osmanlı döneminde Asurların kültürel ve toplumsal yaşamlarının merkezleriydi. Dolayısıyla ilk gazetelerin buralarda yayınlanmış olması da şaşırtıcı değil. Canlanmaya başlayan kültürel etkinlikler, Birinci Dünya Savaşı'nın ve ona eşlik eden **Seyfo**, Hıristiyanlara yönelik genel baskı ve kıyımların başlamasıyla, birdenbire sona erdi.

•

Asur yayın organlarla ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalardan söz ederek başlamak doğru görünüyor.

Asur gazeteciliği ile ilgili başvurulabilir bibliyografyalara baktığımızda Alman doğubilimci Dr. Gabriele Yonan'ın 1985 yılında, yayınlanmış olan *Journalismus bei den Assyrern* adlı araştırı çalışması, 19. yüzyılın başlarından 1980'lerin ortalarına kadar, dünya genelinde bir bakış açısıyla, ilk kapsamlı ürün olarak görünüyor.[1]

Yonan 130'dan fazla yayının listesini verip ve özelliklerini belirterek, Urmiye'de 19. yüzyıl ortalarında yayınlanan ilk gazetelerden başlayıp diasporada yayınlanan uzun veya kısa süreli yayınlara kadar uzanıyor.

Asur gazeteciliğin Urmiye'de,[2] buradaki ABD'li Protestan Misyonerler'in katkısıyla başladığı ortaya konuyor. İlk yayın organı burada 1849'da *Zahrire d Bahra* (Aydınlığın Işınları) adıyla başlıyor.[3]

Asur gazetelere ait bir başka genel ve yararlı bakış Yoab Benjamin'in 1993'te *Assyrian Academic Journal*'da yayınlanan "Assyrian Journalism: A 140-Year Experience " adlı araştırı çalışması.[4]

Ek olarak yayınlanan sonuç tabloda,[5] Benjamin, Ortadoğu ve diasporada yayınlanmış 125 yayını, yeri, yayın süresi, yayın dili ve yayıncısıyla ilgili bilgilerle birlikte gösteriyor.

Abdulmesih BarAbraham'ın 1995'te aynı dergide yayınlanan, bunu izleyen bir başka araştırı yazısı, Avrupa diasporasında yayınlananları da listeye ekliyor.[6]

---

[1] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern: Ein Überblick von seinen Anfängen bis zur Gegenwart* [Asur Gazeteciliği: Başlangıçtan Bugüne] (Reihe Gilgamesch: Materialien zur Kulturgeschichte der Assyrer im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 1). Zentralverband der Assyrischen Vereinigungen in Deutschland, Berlin.

[2] Daha geniş bilgi için bkz., Adam H. Becker, *Revival and Awakening - American Evangelical Missionaries in Iran and the Origins of Assyrian Nationalism*, Chicago and London: The University of Chicago Press 2015; Macuch Rudolf, *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur*, Berlin: Walter de Gruyter 1976.

[3] G. Yonan (1985), *Journalismus* ..., s. 22-23.

[4] Y. Benjamin (1993), "Assyrian Journalism: A 140-Year Experience ", *Journal of the Assyrian Academic Society,* C. VII, No. 3, s. 1-28.

[5] *A.g.e.*, s. 24-28.

2008'de Benjamin Trigona-Harany, Boğaziçi Üniversitesi'nde Osmanlıların son döneminde Batı Süryaniler üstüne master tezini tamamlarken e-dergi *Hugoye'de*, Yukarı Mezopotamya'da ve Asur diasporasında Osmanlı Türkçesi (Garšuni)[7] ile iki düzine kadar yayını listeleyip özelliklerini belirterek bibliyografik bir katkıda bulundu,[8]

2013'te, tezini gözden geçirerek iyi bir kaynak olarak *The Ottoman Süryani from 1908-1914* başlığıyla kitap biçiminde yayınladı.[9]

2016 yılında Mesut İris'in İstanbul Üniversitesi'ndeki master tezi Süryani Ortodoks Kilisesi topluluğu tarafından, İstanbul'da yayınlanmış olan *İdem* dergisi üstüne odaklanırken, bir düzine dergi ve gazeteyi anarak, Türkiye'deki Asur yayınları üstüne de bir bölüm ayırmıştı.[10]

Son olarak Avrupa Asur medyasının görünümü üstüne odaklanan bilimsel bir yayında Abdulmesih BarAbraham uluslararası düzeyde bir Almanca araştırı çalışmayla Avrupa diaspora basınını önemli ölçüde güncelledi.[11]

Bu makale yalnızca Osmanlı ve/veya Türkiye kökenli kırktan fazla Asur yayını hakkında genel bir değerlendirme sunuyor.

Yonan'ın kendi girişinde belirtmiş olduğu üzere, bilimsel bir tarihsel çözümleme, ancak bu süreli yayınların içerik bağlamında değerlendirilmesiyle söz konusu olabilir ve bu henüz yapılmış değildir.[12]

•

Bu çalışmamızın yapısı şöyledir:

Kısa bir tanımdan sonra, **I. Bölüm**, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ülkesi ve diasporada yayınlanmış olan gazete ve dergileri konu edinir. **II. Bölüm**, bu bakış açısını Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasına uzatır. **I. Bölüm**'de diaspora olarak ABD söz konusu iken, **II. Bölüm**'de diaspora Amerika (ABD

---

[6] A. BarAbraham (1995), "The Question of Assyrian Journalism' Revisited ", *Journal of the Assyrian Academic Society*, C. IX, No. 1, s. 3-7.

[7] Garšuni ya da Gerşünice, Klasik Süryanice harflerle kaleme alınan komşu dillere verilen ad ya da adlandırma. Bu sistemle Arapça, Farsça, Osmanlıca, Kürtçe, Türkmence,... zengin bir literatür üretildi. Daha geniş bilgi için bkz., Alphons Mingana, "Garshuni or Karshuni? " *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1928.

[8] B. Trigona-Harany (2008), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, 287-300.

[9] B. Trigona-Harany (2009), "The Ottoman Süryani from 1908-1914 ", Gorgia Press LLC, Piscaway, New Jersey.

[10] M. Iris (2016). *Türkiye'de Azınlık Basınına Bir Örnek Süryani Kadim Cemaatinin Yayımcılık Faaliyetleri: İdem Dergisi Örneği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, s. 50-60.

[11] A. BarAbraham (2020), "Die Assyrer/Aramäer und die Genese ihrer Medienlandschaft in Europa ", Shabo Talay (Hrsg.), *Überleben im Schatten - Geschichte und Kultur des syrischen Christentums. Beiträge des 10. Deutschen Syrologentages an der FU Berlin 2018.* Göttinger Orientforschungen, I. Reihe Syriaca, Bd. 58. (Wiesbaden: Harosowitz Verlag), s. 1-29.

[12] G. Yonan (1985), s. 19.

ve Güney Amerika) ile Avrupa ve Lübnan olmak üzere ele alınır. **III. Bölüm** de kısaca tanıtılan gazete ve dergilerden birkaç yayın yönetmenini irdeler.

Bu bölüm elbette, gazete ve dergilerin yayın ve editörlüğü genelde daha çok ortaklaşa emeğin ürünü olduğu için tamamlanmış olmaktan uzaktır. Bu durum tam da özellikle yayınların çoğunluğunun çok dilli olduğunu dikkate aldığımızda geçerlidir. Bu bölümün amacı, belirli bir gazete veya derginin editörlük sorumluluğu ve/veya makale ve editöryel yayınıyla ilgili olarak adı anılan kişileri onurlandırmaktır.

Süryanicenin halen Deyrüzzeferan'da bulunan ilk matbaası
(M. Bülent Varlık Nisan 2019)

I. Bölüm

Birinci Dünya Savaşı'na kadar gazete ve dergiler

1915'te, Seyfo Hıristiyan Kıyımı'nın ortaya çıkmasıyla, Türkiye'deki genç Batı-Asur Kültür Hareketi bütünüyle, sonsuza kadar yok edilmiş oldu. Kurbanlar arasında birçok etkin ve yetenekli yazarlar ve entelektüeller vardı. Ötekiler ülkeden kaçmak zorunda kaldılar.

Osmanlı coğrafyası

1879'da Diyarbakır'da *Süryani Kadim Kardeşliği* kuruldu. Bu kurum Klasik Süryanice öğretmek üzere bir dil okulu oluşturdu. Naum Faiq öğrenimini burada, Asur Ulusal Hareketi'nin, erken ve dikkat çeken bir öğesi olan Ḫanna Sërre Čëqqe'nin (1855-1928)[13] yönetiminde aldı.

1888'de Faiq kendisi öğretmenliğe başladı. Okulun 1890'da kapanmaya zorlanmasına rağmen on yıl öğrenim yaşamı süresince okul Asur topluluğu üstünde dünya genelinde bir etki yarattı.

Faiq herhalde bunun en önde gelen temsilcisiydi. Bölgede birçok başka Asur okulunda da öğretmenlik yaptı ve 1909'da birkaç arkadaşı ile birlikte *İntibah* adlı (Arapça 'Uyanış' anlamında Osmanlıca bir ad) *İntibah-i ˤİlmi Cemˤiyeti*[14] derneğini kurduğunda halen de öğretmenlik yapıyordu.[15]

Bir eğitim ve hayır kurumu olan 'İntibah Cemiyeti',[16] Asur yerleşimlerinin, ABD de dahil, bütün önemli merkezlerinde kollar açtı. Bu dernek en azından iki yayın organı çıkarmış görünüyor, ikisi de aynı amacı taşıyor, biri *İntibah* ABD'de yayınlanırken diğeri de aynı yıl, Diyarbakır'da *Kawkab Madënḫo,* Faiq'in kendisinin sahip olduğu yayındır.

Gene bu dönemde, Asur topluluğun oldukça düşman bir ortamda yaşadığı Osmanlı ülkesinde çeşitli yayınlar yapılmıştır.

1915 **Seyfo**, Hıristiyan Kıyımı'yla birlikte ülkedeki bütün Asur kültürü yerle bir edilmiştir. Kurbanlar arasında birçok yetenekli ve heyecanlı yazar ve örgütçüler de vardı.

Yayın Organları

Muršid-i Asuriyun, 1909-15, Harput[17]

İlk Asur yayın organı olarak *Muršid-i Asuriyun* (*Mhadyono d Oṯur*), bugünkü Asur bilim dünyası tarafından gayet iyi tanınmaktadır.

---

[13] Čëqqe ailesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Farid Bësmarji, *Aḏwa cala al-maḏi - Min aršiv cai'lat Ḫanna Sërre Čëqqe*, (Geçmişe Işık Tutma - Ḫanna Sërre Čëqqe'nin Aile Arşivi), Ḫalab: Beṯ-froso Mardin 2011. (Arapça)

[14] Derneğin resmi başvurusu için bkz., BOA., DH. İD. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti İhbar Dairesi) 126 / 10 - 1 - 1; BOA., DH. İD. 126 / 10 - 2 -1; BOA., DH. İD. 126 / 10 - 2 - 2.

[15] R. Isaf (2017), "Awakening or Watchfulness: Naum Faiq and Syriac Language Poetry at the Fall of the Ottoman Empire ", Heleen Murre-van den Berg, Karène Sanchez Summerer ve Tijmen Baarda (ed.), *Arabic and its Alternatives. Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950)*, (Leiden: Brill), s. 171-200.

[16] Kurulan derneğin Tüzüğü için bkz., "Diyarbakır İntibah ˤİlmi Cemˤiyeti Niẓamnamesi ", *Muršid-i Asuriyun*, Yıl: 1, Sayı: 3, Mart 1909, s. 6-10.

[17] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, pp. 34-35; Y. Benjamin (1993). Assyrian Journalism, s. 9, ve B. Trigona-Harany (2009), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish ", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 287-300.

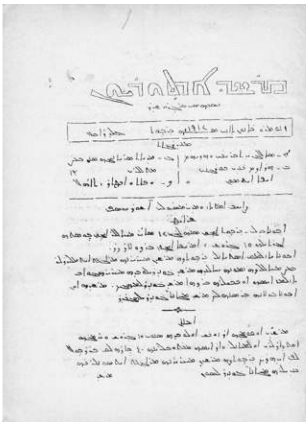

Editör Aš ur Yusuf[18] Harput'taki Amerikan Misyon Okulu olan Fırat Koleji'nde Klasik Ermenice hocasıydı. Ašur Yusuf (1858-1915) bugünkü Asur kuşak tarafından, Asur gazeteciliğinin kurucusu kabul edilmektedir.

Gazete Ašur Yusuf'un elyazısıyla Klasik Süryanice harfle Osmanlı Türkçesi ve Arapça olarak basılıyordu. Makaleleri dil, edebiyat, ahlak ve tarih konularından oluşuyordu ve Asurları toplumsal ve kültürel olarak aydınlatıp geliştirmek amacını taşıyordu.

Trigona-Harany'e göre *Muršid-i Asuriyun* eğitim konusunda pek şanslı olmayan halkın daha kolay anlaması için basit bir Osmanlı Türkçesi kullanarak mümkün olduğu kadar çok insana ulaşmayı hedefliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu ve Birleşik Devletler'deki Asur hayır kurumları ve eğitim örgütlerinin faaliyetlerini yakından izliyordu.

Kawkab Madënẖo (Doğu Yıldızı), 1910-12, Diyarbakır[19]

Kawkab Madënẖo,[20] Süryanice'den çevirisiyle 'Doğu Yıldızı' 1910'da yayınlanmaya başlandı; adı büyük olasılıkla, 1906'da Urmiye'de kurulmuş olan ve yalnızca 'Yıldız' (*Këxwa*) olan önemli, çağdaş bir gazeteye anıştırma olarak konulmuştu.

Yayınlanmış olan bu ilk gazete ve onu izleyecek diğer iki gazeteyle Naum Faiq öğretmen olarak halk hizmetine başlamış olmaktadır.

Kawkab ayda iki kez Osmanlıca, Arapça, Klasik Süryanice ve bazen Kürtçe olarak Diyarbakır ve diğer kent ve birimlerdeki Süryani Ortodoks topluluk için Süryani alfabesiyle (Garšuni) yayınlanıyordu.

Kilise tarihiyle ilgili makaleler içeriyor olmasına karşılık bir dinsel yayını değildi ve günlük haberler yanında birçok edebi, tarihi ve dil katkılarında bulunan makalelere de yer veriyordu.

---

[18] Ašur Yusuf 1915'te, birçok aydınla birlikte tutuklanır, cezaevinde işkence edilerek yaşamına son verilir. Daha geniş bilgi için bkz., Ašur Yusuf, šahid al-fëkër wa al-ẖërriya, (Ašur Yusuf, Özgürlük ve Düşünce Şehidi), *Rijal al-umma al-ašuriyya fi al-qërn al-cëšrin*, Jönköping: Assurbanipals tyrckeri 1994. (Arapça)

[19] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, pp. 34-35; Y. Benjamin (1993). Assyrian Journalism, s. 9, ve B. Trigona-Harany (2009), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish ", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 287-300.

[20] Derginin resmi başvurusu için bkz., BOA. DH. MUİ (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), 147-55-2.

Kısa süreli de olsa (1910-1912), *Kawkab Madĕnẖo* edebi içeriği ve topluluğa yönelik eğitim ve toplumsal konulardaki uyanık eleştirilerinin gücüyle, kısa sürede kendisine saygın bir yer edindi. Faiq bu yayınla toplumsal ve ulusal birlik beklentilerini dolaşıma sokmayı becermiş oldu.

Kawkab Madĕnẖo'nun yayını Bišar Ḫilmi (Aşağıda *Šifuro*'ya bkz.) tarafından desteklenmişti. Kısa varoluşu süresinde topluluk içinde büyük ün kazandı; abone kayıtları bize *Kawkab Madĕnẖo*'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı Asurlar arasında en yaygın okunan yayın organı olduğunu gösteriyor.

İlk yayının Arapça çevirisi Murad Fuad Čĕqqe (1902-1958) tarafından hazırladığı antolojide yayınlanmıştır.

1912'de Amerika'ya göç edince, yayının sonu geldi. Yayıncısının olağandışı önemi nedeniyle Faiq'in kısa yaşam öyküsünden söz etmek zorunlu görüldü. (Aşağıda Biyografiler bölümüne bkz.) Güvenliğini saran tehlike çemberi daralınca, göç ettiği ABD'de iki dergi daha yayınladı. Asur gazeteciliğindeki katkıları halk içinde ona saygın bir onur kazandırdı.

Simaṯ Ḫaye (Yaşam Hazinesi), Hindistan

Diyarbakır'da yayınlanan *Kawkab Madĕnẖo'nun* 18. sayısında[21] kısa bir notla, bu yayın şöyle tanıtılıyor:

Hindistan'da, bundan önce topluluğumuzun bilge ve yetkin ruhbanlarından Peder Matay tarafından, *Simaṯ Ḫaye* adı ile, her üç ayda bir, Klasik Süryanice bir dergi yayınlanıyor.

Šifuro (Borazan), 1910-14, Diyarbakır[22]

Gabriele Yonan'a göre Bišar Ḫilmi tarafından yayınlanan bu dergi, yıllarca unutulmuştu. Naum Faiq adına Şam'da hazırlanan Arapça *Anma* kitabında,[23] gazeteci Murad Fuad Čĕqqe, Amerika'daki Asur Federasyonu'nun katkılarıyla, bu yayınında *Šifuro'nun* ve Türkiye'deki Asur Ulusal Hareketi'nin başlangıç tarihini de ortaya çıkarmış oldu. Gazete 1911'de Diyarbakır'da basılmaya başlandı. Trigona-Harany'e göre *Kawkab Madĕnẖo*'ya mali olarak ve makalelerle katkıda bulunduktan sonra "Bišar Ḫilmi kendi yayınını, aynı boyut, düzen ve yayın süresiyle bütünüyle *Kawkab Madĕnẖo*'yu model

[21] Bkz., *Kawkab Madĕnẖo*, Yıl: 1, Sayı: 18, 25 Şubat 1911, s. 7-8.

[22] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, pp. 34-35; Y. Benjamin (1993). Assyrian Journalism, s. 9, ve B. Trigona-Harany (2009), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish ", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 287-300.

[23] Murad Fuad Čĕqqe, *Ḏĕkra wa taxlid - al-adib al-suryani al-kabir*, (Ünlü Bir Süryani Yazarı - Anma ve Ölümsüzleştirme), Şam 1936. (Arapça ve Osmanlıca)

alarak tasarladı. “

Yalnızca dört sayfa olmasının yanında en önemli farkı, Arap ve Klasik Süryanice alfabesiyle Osmanlı Türkçesi yayınlanıyor olmasıydı. Bišar Ḫilmi 1915’te, Diyarbakır varoşlarında öldürüldü.[24]

Kawkbo d Suryoye (Süryanilerin Yıldızı), 1910, Harput

“Şu an, Harput-Malatya Metropoliti Mor Diyonisiyos Abdul-nur Efendi,[25] 15 günde bir yayınlattığı, *Kawkbo d Suryoye* gazetesinde, verdiği şu bilgi “... büyük bir emekle 620 yılından bu yana, halkımıza yönelik saldırı, yağma ve cinayetler sonucu, tahrip edilmiş, yakılıp-yıkılmış kilise, manastır ve kayıplara karışmış ünlü kitaplıklarımızı içeren, alabildiğine geniş bir yapıtı üretmiş bulunmaktayım. “[26] Faiq *Kawkab’de*, hem yayın organını ve hem de yayınlanan bu önemli ürünü, birlikte okuyucusuna tanıtıyordu.

‘İntibah’ın Haziran 1910 sayısında da *Kawkbo d Suryoye’den* söz edilmekle birlikte, *Muršid-i Asuriyun’da* bu yayının, aynı yılın sonundan sonra, günümüze ulaşmadığı bilinmekte. Eldeki az bilginin çarpıcı yanı, Harput’ta piskopos Abdul-nur eliyle yayımlanmış olması, onu din adamlarının gazetecilikle uğraşan, öncü kişilik yapmasıdır.

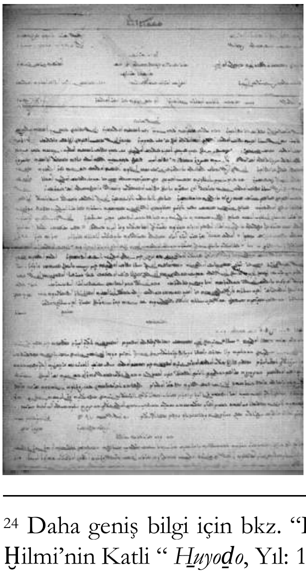

Günümüze ulaşan tek sayısında, tamamı Garšuni olarak Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Klasik Süryanice dilleri ile 9 sayfa olarak yayınlandı. “[27]

Ḫayat (Yaşam), 1910, Harput

Harput’ta 1910’da Peder Pavlos eliyle yayınlanan *Ḫayat*, 15 günde bir 4 sayfa, Klasik Süryanice harfle (Garšuni) Osmanlı Türkçesi ve Arapça yayınlandı.

[24] Daha geniş bilgi için bkz. “Diyarbakır’lı Šifuro gazetesinin sahibi, gazeteci ve yazar Bišar Ḫilmi’nin Katli “ *Ḫuyoḏo*, Yıl: 1, no. 2 (11 Haziran 1921), 2-4.

[25] Diyonosiyos Abdunnur Arslan, (1851-1933). Daha geniş bilgi için bkz., Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbekir 1972, s. 192-95; Jan J. Van Ginkel, *1917: A new Bishop in Amid/Diyarbakir. Who was this Mor Dionysius Abd an-Nur Aslan?* An Intergenerational Approach to the Study of Genocide, June 10-16, 2011, Organized by the Inannafoundation, Rijssen, The Netherland.

[26] Bkz., *Kawkab Madĕnḫo*, Yıl: 1, Sayı: 4, 27 Ağustos 1910, s. 7 (Klasik Süryanice)

[27] Bkz., B. Trigona-Harany (2008), “A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, 294-95.

"Kawkab Madënḫo'nun Kasım 1910 tarihli 3. ve 4. sayılarında ve aynı yılın sonunda da *Muršid-i Asuriyun'da* kapanması konusuna yapılan gönderme dışında, *Ḫayat'la* ilgili çok az şey bilinmekte.

Ḫayat Klasik Süryanice harfle iki sayfası Osmanlı Türkçesi iken, diğer iki sayfası da Arap alfabesiyle yazılmış aynı yazıları içeriyordu. "[28]

Şafro d Nuhro (Sabah Aydınlığı), Harput

Adı anılan yayın organ ile ilgili yayıncı, yazar, editör, yayın tarihi, sayı konusunda bilgi, ne yazık ki elimizde şu an yok.

"Harput'ta, yayınlanan *Ḫayat* adlı derginin ilk sayısında, *Şafro d Nuhro* ve *Muršid-i Asuriyun'a* makaleler gönderen bir kişiye yönelik yazılan, bir Açık Mektub'ta, bu yayına gönderme yapılıyor.

Mektubu kaleme alan kişi, Hancı Donabed'in yeğeni. Donabed'ler, Harput kökenli bir aile. Harput'la olan bu bağlantı nedeniyle, olasılıkla *Şafro d Nuhro* burda yayınlanıyor olmalı. "[29]

Ḫexëmṯo (al-Ḫikma - Bilgelik), 1913-14, Mardin, Kudüs[30]

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından az önce, 1913'te, Mardin'de, Mixayel Ḫikmat Čëqqe (1893-1916) tarafından bu adla bir dergi yayınlandı.

Ḫikma birçok yönüyle diğer Süryani yayınlarından farklıydı. Basım işleri Mardin yakınındaki, o zaman Süryani Ortodoks Patriğinin makamı, yani bu kilisenin ruhani merkezi olan Zafaran Manastırı'ndaki basım-evinde gerçekleştiriliyordu.

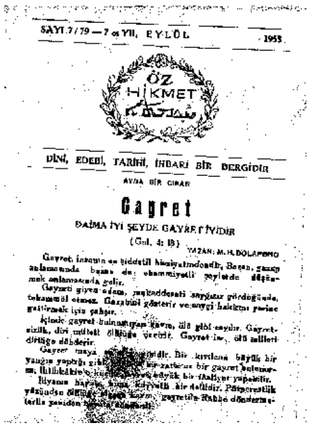
SAYI 7/79 — 7 YIL, EYLÜL
ÖZ HİKMET
DİNİ, EDEBİ, TARİHİ, İHBARİ BİR DERGİDİR
AYDA BİR ÇIKAR
Gayret
DAİMA İYİ ŞEYDE GAYRET İYİDİR
(Gal. 4: 18)

Ḫikma mimeograf ile değil (Süryani bölümleri de dahil) tamamı dizgi ile basılıyordu. Ayrıca, yalnızca bazı makaleleri Klasik Süryanice, daha da azı, çoğunlukla resmi belgeler ve duyurular olmak üzere Osmanlıca, hemen bütünüyle Arapça'ydı. Dergi iki haftada bir yayınlanıyordu.

Haziran 1914'te 24 sayı çıktıktan sonra yayını durdu. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle dergi uzun süre yayınlanamadı.

[28] Bkz., B. Trigona-Harany (2008), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, p. 295.
[29] Bkz., B. Trigona-Harany (2008), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, p. 294.
[30] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, pp. 34-35; Y. Benjamin (1993). Assyrian Journalism, s. 9, ve B. Trigona-Harany (2009), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish ", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 287-300.

Derginin yayınlanmasıyla ilgili çoğu kişi göç etmek zorunda kalmıştı. Derginin editörü Mixayel Ḩikmat Čëqqe, dergiyi göç ettiği Kudüs'te 1920'lerde yeniden yayınladı ve *Ḩikma* beş yıl daha çıktı.

1947'den sonra Mardin'de Ḩanna Dolabani'nin editörlüğünde (Aşağıda Türkiye bölümüne bkz.) bu kez *Öz Hikmet* adıyla Türkçe ve Klasik Süryanice tekrar yayınlandı.

Birleşik Amerika Devletleri

Birinci Dünya Savaşı öncesi Ortadoğu'dan Birleşik Devletler'e göç kısmen başlamıştı ve farklı Doğu-Batı Süryani Kiliseleri'ne bağlı insanlar, farklı mezheplere bağlı topluluklar oluşturabilmeyi becermişlerdi.

Ortadoğu'nun farklı bölgelerinden (İran, Osmanlı İmparatorluğu, Suriye ve Lübnan) geliyorlardı ve kendi basım-evlerini kurup, kültür ve geleneklerini korumak için kültürel ve toplumsal faaliyetler düzenlerken çeşitli gazete ve dergiler yayınlıyorlardı.

ABD'de topluluk merkezleri en güçlü biçimde New Jersey, Şikago, New York ve Yeni Britanya'da (Connecticut) bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesi birçok yayın gerçekleştirilmişti.

Biz gene, Osmanlı coğrafyasından gelen kurucu ve/veya editör olanlar üstünde duracağız.

İntibah (Uyanış), 1909-15, New Jersey[31]

İntibah ABD'deki ilk Asur yayınıydı (1909-1914). Kurucu ve editör Diyarbakırlı Jibrayel[32] (Jabbur) Boyaji idi.

Trigona-Harany'e göre bu etkili yayını *Terakkiyât-ı Mekteb-i Süryânî Cemiyeti* ile birlikte çıkarmıştı. Yayınladığı makaleler sıklıkla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Süryani yayınlarında alıntılanıyordu. Naum Faiq hem Diyarbakır'da hem de ABD'de bulunduğunda *İntibah*'a sürekli katkıda bulunmuştu.

İntibah'ın ilk sayısı bütünüyle Arap alfabesiyle yayınlanmıştı ve sonraki sayıdan itibaren gazetede yalnızca Süryani alfabesi kullanıldı; Arapça harfle Osmanlıca makaleler çok çok azdı. İkinci yılında altbaşlık olarak İngilizce "Assyrian's Monthly Newspaper " ibaresi yer almaya başladı.

İntibah 1913 Aralık ayı ve 1914 Ağustos-1915 Ocak süresi dışında düzenli yayınlandı. Mart 1915'te kapandıktan sonra Naum Faiq tarafından 1916'da *Beth-Nahrin* adıyla yeniden yayın yaşamına sokuldu.

[31] Y. Benjamin (1993), *Assyrian Journalism*, s. 9-11 ve B. Trigona-Harany (2009).

[32] Arapça, Süryanicesi Gabriyel.

Şawto d Oṯuroye (Asurların Sesi), 1914, New Jersey

Sanẖarib Bali,[33] Klasik Süryanice Omid ya da Amed (Diyarbakır) diye bilinen kentte dünyaya geldi. 1913'te ABD'ye göçtü.

Ertesi yıl 1914'te, adı anılan dergiyi, Garšuni Osmanlı Türkçesi ile Paterson, New Jersey'de yayına sokar. Elimizde bulunan tek sayı, *Şawto d Oṯuroye*[34] 6 sayfa.

Beth-Nahrin (Mezopotamya), 1916-33, Paterson, New Jersey[35]

Naum Faiq *Beth-Nahrin*'i 1916'da düzenli katkıda bulunduğu *İntibah* kapandıktan sonra kurdu. Bu yayın ancak 1921'de kısa süreli *Ḫuyoḏo* (Birlik) için eş-editorlük yaptığında kesintiye uğradı.

1926'dan sonra Naum Faiq *Beth-Nahrin* için çalışmayı durdurduğunda, yayını Central Falls, Rhode Island'da devam ettirdi.

Beth-Nahrin'in İngilizce altbaşlığı "*The Assyrian paper* " *İntibah*'ın altbaşlığını andırıyordu ama ondan farklı olarak *Beth-Nahrin*, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Süryani gazeteciliği için olağan kabul edildiği biçimiyle, Osmanlı devletine yayınlarıyla artık destek olmayı reddediyordu.

II. Bölüm

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Gazeteler ve Dergiler

Türkiye, Adana

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de Asuri süreli yayın çıkması söz konu değildi. Yalnız Kurtuluş Savaşı süresinde Adana'da Fransızca bir yayın çıkabilmişti:

La Renaissance Assyro-Chaldéenne (Fransızca), 1920, Adana

Kildani Patrikliği Vekaleti tarafıdan aylık olarak yayınlanan bu derginin yayın yönetmeni Başpapaz Jozef Tifinkji idi, ancak kaç sayı yayınlandı ve ne zaman yayınına son verdi, hakkında bilgimiz yok.

---

[33] Daha geniş bilgi için bkz., Kuroš Hërmëz Nazlu, Sanẖarib Bali (1878-1971), *Ünlü Asurlar'dan (Kildaniler'den, Süryaniler'den) - Seçmeler II*, Södertälje: Beṯ-froso Nsibin 1996, s. 63-66.

[34] Bkz., *Şawto d Oṯuroye*, Yıl: 2, Sayı: 13, Şubat 1915, 6 sayfa.

[35] B. Trigona-Harany (2009) ve Benjamin (1993), *Assyrian Journalism*, s. 9-11.

L'Union Assyrienne (Asurlar Birliği), Fransızca, 1925

Yalnızca künyesinden Yıl: 2, Sayı: 10, Ağustos 1925 bilgisini edinebildiğimiz bu Fransızca yayının yönetmeni Gorëk de Kerboran olup hakkında başkaca bilgi yoktur.

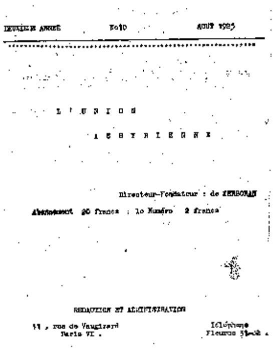
DEUXIEME ANNEE N°10 AOUT 1925

L'UNION

ASSYRIENNE

REDACTION ET ADMINISTRATION

ABD

20. yüzyılda ABD'de farklı Süryani Kiliselerine (yani Süryani Kadim, Süryani Katolik, Doğu Nasturi, Kildani-Katolik, Melkit, Maruni ve Protestanlara) bağlı topluluklar tarafından birçok yayın çıkarıldı. Bu yayınlar genellikle Süryani alfabesiyleydi ama Arapça ve İngilizce olanlar da vardı.

Aşağıda yalnızca kökenleri Osmanlı coğrafyasından olan kurucu ve/veya editörlerin yayınları üstünde duracağız.

Ḩuyoḏo (Birlik), 1921-22, New York[36]

Kendisini Asur-Kildani Ulusal Birliği'nin yayın organı ilan eden *Ḩuyoḏo*, bütün Doğu-Batı Süryani Kilise toplulukları, Asur bayrağı altında bir araya getirdi.

Dergi 1920'de, Paris Barış Konferansı sırasında Asur-Kildani Delegasyonları'nın etkinlikleri[37] bağlamında yayınlandı. Naum Faiq *Beth-Nahrin*'in yayınını, *Ḩuyoḏo*'nun editörlüğüne başlayınca (Yusuf Durna ile birlikte editörlük yapıyorlardı) durdurdu, oysa kendisine yardımcı olanlar da vardı.

Ḩuyoḏo Arap ve Latin alfabelerinin yanında Doğu ve Batı Süryani alfabelerinin dizgisindeki profesyonelliğiyle de dikkat çekmişti.

Babylon (1919-21), Boston

1919-1921'de Boston'da *"Asur Beşler Birliği"* tarafından yayınlanan *Babylon,* Ermenice Asur yayın organı olmasıyla tektir. *Asur Beşler Birliği*, Harput kökenli Asurlar tarafından kurulmuş bir hayırsever kurumuydu.

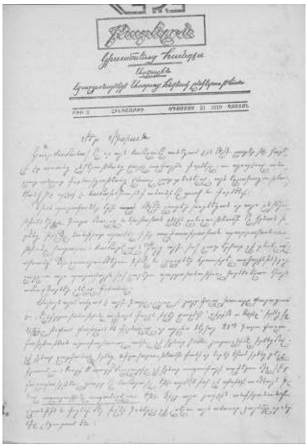

Erivan Devlet Üniversitesi'nden Ermeni Süryanibilimci Arman Akopian *Babylon*'un bazı sayılarını incelemiş ve bu tekil yayının yayınlandığı ortamı, yani Doğu Anadolu'daki Ermenice konuşan Asur toplulukları ve Massachusetts'teki

[36] B. Trigona-Harany (2009).

[37] Daha geniş bilgi için bkz., *The struggle for a free Assyria - On the Assyro-Chaldean delegation's political and diplomatic efforts*, 1920-21, Vol. 1, Sydney: Tatavla Publishing 2015.

uzantılarının bağlamını kısaca betimlemeye çalışmıştır.[38]

Babylon'un varlığı Birleşik Devletler'deki Asur bilim çevrelerinde bilinmekteyse de kullanılan dil ve yayının sayılarının az bulunur oluşu, uzun zaman incelenmesini zorlaştıran aşılması zor bir engel oluşturmuştur.

Amerikalı Asur tarihçi Eden Naby, birkaç çalışmasında, yayına değinerek *Babylon*'u "Ayda iki defa, mimeografi ve elle yazılarak çıkartılan, editörlüğünü Naum S.G. Bišarov'un yaptığı, Boston'da yayınlanan Asur topluluğu yayınıdır. Ermeni harflerle yazılmıştır. Dil genellikle Ermeni harfli Türkçe'dir. Birkaç İngilizce yazı, Ermenice ve Süryanice harfle Osmanlı Türkçesi yazılar da yayınladı " diye tanıtmıştır.[39]

Nineveh, 1927- ?, Boston[40]

Nineveh ya da *Ninova* adlı yayın organı, Massachusetts'ta, Bostonlu *İlerici Asurlar Derneği* tarafından yayınlandı. Üyelerinin geneli, Harput kökenli Asurlar'dı.

Nineveh'nin ilk sayısı Ocak 1927'de, Ermenice ve Ermenice harfle Osmanlı Türkçesi olarak, 13 sayı yayınlandı. Şu an, bunlardan dört sayı, elimizde bulunmakta.

Ḥḏoyuṯo Oṯurayto (Asur Birliği), 1971-75, Watertown, MA[41]

Asurlar Birliği yayın organının, İngilizce'den sorumlu editörü, amaçlarını şöyle formüle ediyordu: "...Massachusetts'teki Asurlar'la, Asur Ulusal Federasyonu'na bağlı olan Asurlar arasındaki iletişim bağını, sağlam tutmaktır. "[42]

Bunun dışında da genelde Asurların toplumsal ve kültürel yaşamının yanı sıra gençliğin faaliyetlerini de tanıtma amaçlanıyordu.

Derginin ilk sayısı, olasılıkla Aralık 1971'de ve toplam 43 sayı yayınlandı. Şu an, bunlardan 21 sayı, elimizde bulunmakta.

---

[38] A. Akopian (2010), "Babylon, An Armenian-Language Syriac Periodical: Some Remarks on Milieu, Structure and Language ", *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 10, s. 83-98.

[39] Daha geniş bilgi için bkz. Eden Naby ve Michael E. Hopper ed., *The Assyrian Experience: Sources for the Study of the 19th and 20th Centuries* (Harvard College Library, Cambridge, 1999), s. 41.

[40] Dergi ile ilgili bilgiyi, MARA (Modern Assyrian Research Archive)'dan aktaran Abboud Zeitoune'ye teşekkürlerle iletiyoruz.

[41] Dergi ile ilgili bilgiyi, MARA'dan aktaran Abboud Zeitoune'ye teşekkürlerle iletiyoruz.

[42] Albert Perch, Fail not on duty, *Assyrian Union*, Vol. 4, No 42, Kasım 1974.

Hugoye: Journal of Syriac Studies, (1998 -), New Jersey, NJ[43]

Geniş bir çevrede Süryani araştırmalarının ilk dergisi olarak kabul gören *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 1998'de akademik disipline bağlı kalacak bir ortam anlayışıyla kuruldu.

Baş editörü Dr. George Anţon Kiraz'dır. Süryani Enstitüsü *Beth-Mardutho*'nun yayın organı olarak, yılda iki defa basılı İngilizce çıkar.

Eleştirel-uyandıran bir dergi olarak *Hugoye,* Süryani İncelemeleri Dünyası alanındaki gelişme, buluş ve son durumu izleyen, akademik bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Katkıda bulunanlar, bugün Süryani İncelemeleri Dünyası'nın en saygın adlardır.

'Hugoye' sözcüğü, Hugoyo'nun çoğul biçimi, Klasik Süryanice *hg-* kökeninden türetilmiştir ve anlamı *'düşünmek, düşünülme, araştırmak'tır.*

Lübnan

Lešono d Umṯo (Ulusun Dili), 1927, Beyrut

Abrohom Ḫaq-werdi, Klasik Süryanice Urhoy diye bilinen (Urfa)'da dünyaya geldi. Adana ve Beyrut'ta Seyfo'dan sonra kurulan *Öksüz Asurlar Okulu'nda* eğitmenlik yaptı. 1927'de Beyrut'ta, *Lešono d Umṯo* gazetesini Garšuni Osmanlı Türkçesi ve Arapça aylık 4 sayfa olarak yayınladı.

"*Lešono d Umṯo*, Osmanlı Türkçesini kullanan son Süryani yayını oldu. Bazı konuları da Arapça yayınladı. Klasik Süryanice'nin yanında Arapça (Lisan al-Umma) bir başlığı da vardı.

Lešono d Umṯo, II. Dünya Savaşı'na kadar veya kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya devam etti. "[44]

Türkiye

Asurların Türkiye'de yeniden süreli yayın çıkartmaları için, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çeyrek yüzyıl geçmesi gerekmişti. Ayrıca ilk yayın, temelde kilise ve mezhep içerikliydi ve süresi yalnızca üç yıl sürüp mahkeme kararıyla durdurulmuştu.

Mgalṯo d Ḫexëmṯo / Öz Hikmet, 1952-1955, Mardin

1947'de Ḫanna Dolabani Mardin'de metropolit olarak atanınca, kilisenin basım-evini Zafaran Manastırı'ndan Kırklar Kilisesi'ne taşıdı.

Öz Hikmet dergisi Mardin'de tekrar 1952'de yayınlanmaya başlandı. 1955 Mayıs-Haziran sayısı sonuncusu oldu.

---

[43] Bkz. https://hugoye.bethmardutho.org/index.html (son erişim 21 Mart, 2021).
[44] Bkz., B. Trigona-Harany (2008), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish, *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, p. 300.

13 Nisan 1955'te Mardin Sulh Ağır Ceza Mahkemesi, bir önlem yöntemi olarak, derginin yayınlanmasını durdurma kararı aldı. Karara itiraz edildi. Ama itirazın sonucu belirsiz kaldı.

Dergi yeniden 1990'da *Ḥexëmṯo* adıyla Kudüs'te yayınlandı.[45]

Qolo d Ṭurcabdin/Turabdin'in Sesi, 1973, Turabdin[46]

Klasik Süryani dilindeki elle yazılan bu küçük ebatlı derginin ilk üç sayısı İsa Garis ve İlyas Be-Yube (Şahin)'nin editörlüğünde, Nisan 1973'te çıktı.

İlk sayı, uzun "Atalarımızın Tarihi " seri yazısının ilk bölümünü içerir. İkinci ve üçüncü sayılar o yılın Mayıs ve Haziran'ında çıktı. Dergi birkaç sayı olmak üzere, Mardin ve çevresinde gizlice çoğaltılıp elle, çok dar bir sınırla dağıtıldı.

Stimme des Turabdin/Turabdin'in Sesi/Qolo d Ṭurcabdin, 1995-2011, Midyat[47]

Haber dergisi olan *Stimme des Turabdin* 1995 Nisan'ında, Mor Gabriyel Manastırı'nı desteklemek, Turabdin'de Asur köylerinde yaşam koşullarını iyileştirerek duruma dikkat çekmeyi amaçlayan *Turabdin Dayanışma Gurubu* tarafından insani ve lobici etkinlik bağlamında çıkartıldı.

Makaleler, Mor Gabriyel Manastırı eğitmenleri tarafından dini, toplumsal, kültürel ve tarihi konular Klasik Süryanice yazılıyor, Türkçe, Almanca ve İngilizce'ye çevriliyordu. Gazete Avusturya'da Linz'de "Turabdin'in Dostları " adlı *Dayanşma Grubu* tarafından yayınlanıyordu.

Başlangıçta ve Aralık 2000'e kadar gazete her sayısı 16-20 sayfa olmak üzere bağımsız bir yayındı. 2001'den itibaren 6-8 sayfa, özgün adı altında olmakla birlikte ICO'nun (Informationen Christlicher Orient) yayın organı olarak yayınlandı. Avrupa diasporasında geniş biçimde dağıtılıyordu ve anayurttaki kritik duruma dikkat çekiyordu. 2011 sonunda bu adla yayınını durdurmuş olmasına rağmen, ICO haber bülteni olarak Turabdin haberlerini veren bir yayın olarak yaşamını sürdürdü.

Zelge (Yeni Gün Işığı), 1993-1999, İstanbul[48]

Aralık 1993'te İstanbul Süryani Ortodoks Kilisesi yayın 'Bülten'i olarak yayınlanmaya başlandı. Haberlere ve kültür konularına ağırlık verdi. Daha sonra, 1996'da adını 'Gençlik Bülteni' olarak değiştirdi. 1997'de adını tekrar "Zelge " olarak değiştirdi. Aralık 1999'da yayın yaşamına son verdi.

---

[45] M. Iris (2016), *Türkiye'de Azınlık Basınına Bir Örnek*, s. 55.

[46] Bu sıra Midyat Kültür Derneği üyesi olup ve birinci sayı ile ilgili biilgileri veren Fahmi Bar-Gallo'ya teşekkür ederiz.

[47] Bu sıra, Turabdin Dayanışma Grubu yönetim kurulu üyesi olan Janet Abraham'a verdiği bilgi için teşekkür ederiz. Dayanışma Grubu 1992'de Turabdin'de kurulmuş, sonra Kuzey Irak Asurları üstünde odaklanmıştı.

[48] M. Iris (2016), *Türkiye'de Azınlık Basınına Bir Örnek*, s. 56.

Kurkmo (Zafaran Manastırı), 2005-2008, Mardin

Mayıs 2005'te Mardin Süryani Ortodoks Metropolitliği tarafından, dini, kültürel konulara odaklanarak topluluk hakkında haberler vererek yayınlanmaya başlandı. Klasik Süryanice ve Türkçe olarak iki dilliydi.

Mardin Metropoliti Filiksinos Şaliba Be-Murad (Özmen) baş editördü. Malfono Yawsef Begtaş ve Gabriyel Be-Mërjo (Akyüz) eş-editör olarak katkıda bulundular. Toplam 11 sayı yayınlandı ve yalnızca Türkiye'de dağıtıldı, ama Avrupa diasporsaında da aboneleri vardı.

Son sayı, Ekim 2008 tarihli 10/11 numarayı taşıyor.

İdem Dergisi, 2000-2019, İstanbul[49]

İdem Mayıs 2002'de İstanbul ve Ankara Süryani Ortodoks Metropolitliği tarafından yayınlanmaya başlandı. Yılda iki kez yayınlanıyordu ancak korona salgını yüzünden yayınını geçici olarak durdurdu. İlk sayı 64 sayfaydı.

Süryani edebiyatı, kültür, araştırma, dini konular ve İstanbul ve çevresinde yaşayan diğer Süryani topluluklarla ilgili haberler içeriyordu. Makalelerin çoğunluğu Türkçe'ydi, Klasik Süryanice ile bazı ek sayfalar vardı.

Bu dergi 2016 yılında Mesut İdris tarafından Mayıs 2015 tarihi itibariyle 28. sayısına kadar tez konusu yapılmıştır.[50]

Sabro (Umut), 2012, Turabdin

Sabro gazetesi Mart 2012'de, "Süryaniler – Biz de varız " manşetiyle yayınlanmaya başlandı. Gazetenin alt başlığı "Aylık Bağımsız Siyasi Gazete "dir.

Türk basını gazeteyi "ilk Süryani gazetesi " diye övgüyle karşıladı. Kurucularından biri olan Tuma Bar-Şawme (Çelik) gazetenin hedefinin Türkiye'de "Asurların sesi olmak " olduğunu belirtmekteydi.[51] *Sabah* gazetesi gazeteyi "Süryaniler, Türkiye'nin tanıdığı özgürlüklere 94 yıldır ilk kez gazete yayınlıyorlar " diye duyuruyordu.[52] Gerçekte, Anẖël (Yemişli köyü) Turabdin kökenli olan Tuma, 25 yıllık göçten sonra İsviçre'den Türkiye'ye dönmüştü.

Aylık olarak yayınlanan *Sabro*, onaltı sayfa ve Türkçe yayınlanıp üç sayfası Klasik Süryanice çıkıyor. Şu andaki editörü David Be-Ḫakimo (Vergili), Klasik Süryanice bölümden ise Qawme d Be-Qawme sorumlu. Türkiye ve Avrupa diasporasında okuyucuları var.

---

[49] *A.g.e.,* s. 61-167.
[50] *A.g.e.*
[51] Bkz.: Süryanilerin sesi Sabro yayın hayatına başladı, *Agos*, 19 Mart 2012, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/914/suryanilerin-sesi-sabro-yayin-hayatina-basladi (son erişim 22 Mart 2021)
[52] Bkz.: Assyrians publish first newspaper in 94-years as Turkey furthers liberties, *Daily Sabah*, 15 Mart 2012, https://www.dailysabah.com/turkey/2012/03/15/assyrians-publish-first-newspaper-in-94years-as-turkey-embraces-further-liberties (son erişim 22 Mart 2021)

Asur kökenli Mardin milletvekili Erol Dora'nın "... Türkiye'deki Asurlar için çok olumlu bir gelişme olduğunu " söylediği ve "Şimdiye kadar böyle bir gazete yoktu. Asurları ve kültürlerini geliştirmeleri yolunda büyük rol oynayacak. Bu toprakların en eski halklarından biriyiz. Bu ülkede yaşayan herkes Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği sürecine destek vermeli ".[53]

Neše (Kadınlar), 2014, Mardin[54]

Neše Mardin'de 2014'te yayına başladı. Gazete, bütünüyle Mardin'de aktivist Asur kadınlar tarafından hazırlanıyor. Aylık ve altı sayfa olan gazete, *Sabro* gazetesinin eki gibi dağıtılıyor.

Baş editörü Aynur Rucyo (Özgün).

Ashley Nissaba, 2016-2018, Mardin[55]

Kısa süreli olmakla birlikte en yeni edebi dergi *Ashley Nissaba* 2016 Nisan'ında Enheduanna Yayıncılık tarafından yayınlanmaya başlandı.

Editör kurulu Prof. Efrem Yıldız, Prof. Abdel-mesih Saadi, Malfono Yawsef Begtaş ve Nineb Lamassu gibi tanınmış biliminsanları ve edebiyatçılardan oluşuyordu. Editörlere göre, editör kadrosu, hem Doğu ve hem de Batı Asur dillerinin çeşitliliğini ve bu halka bağlı Kildani Kilisesi, Doğu Nasturi Kilisesi, Süryani Ortodoks Kilisesi gibi ana kiliseleri ile zenginliğini yansıtıyordu.

Dergi Klasik Süryani dilini ve çağdaş Şurayt'ı birlikte yaşatmak ve zenginleştirmeyi hedefliyor. Dili koruma ve yaşatma çabası, kimliğin, en önemli değilse ana direklerinden biri olduğu düşüncesinden kaynaklanıyor.

Dergi *Serṭo, Madënḫoyo, Esṭrangelo* gibi Süryani alfabeleri yanında, Latin alfabesiyle de Süryanice yayınlanıyor. Katkılar daha çok edebi konular ve şiir üstüne oldu.

Ashlay Nissaba (Nissaba Işını) adı, kadim Mezopotamya bilgelik ve edebiyat tanrıçasından esinleniyor; yayıncılar bu adı, "kadim bilgi yuvası " yanında Nusaybin kenti ve onun üniversitesine de gönderme olarak seçmişler.

Yayıncıların amacı, halk arasında kültürel köprüler inşa etme ve daha geniş bir halk kitlesine ulaşmak isteyen akademisyenlerin, entelektüellerin, ruhbanın ve edebi kimliklilerin araştırı, düşün ve düşündüklerini sunabileceği bir platform oluşturmaktı.

---

[53] Süryanilerin sesi Sabro yayın hayatına başladı, *Agos*, 19 Mart 2012, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/914/suryanilerin-sesi-sabro-yayin-hayatina-basladi (son erişim 22 Mart 2021)

[54] Bkz. Süryani Kadınların Gazetesi: Neshe, https://gazetekarinca.com/2016/10/suryani-kadinlarin-gazetesi-neshe/ (son erişim 22 Mart 2021)

[55] BarAbraham'ın editörlerden aldığı bilgi.

Diğer küçük yayınlar

Mesut İris tezinde iki küçük, yerel yayına da yer veriyor.

Birincisi *Mesihsel Yaşam Bülteni* adlı yayın organı, Elazığ'da Azize Meryem Ana Kilise Konseyi başkanı Dr. İshak Tanoğlu tarafından yayınlanıyor. 1998'de yılda iki kez olarak yayına başladı. Tamamı Türkçe ve dini konuları içeriyor.

İkincisi *Gerçeğe Doğru*, editörü İsa Be-Šarro (Karataş). Temmuz 1997'de Hıristiyan haber, kültür ve araştırma dergisi olarak yayına başladı. Aylık yayınlanıyordu.

Avrupa Diasporası

Ḫuyoḏo (Birlik), 1971-1973, Almanya[56]

Eylül 1970'de Uluslararası Asurlar Birliği adıyla ilk Asur Birliği Bremen'de resmen kuruldu.

Birliğin başkanı İranlı işadamı, Asur aktivist Abu-Malik İbrahimi'ydi.

Resmi açıklamaya göre, birliğin kurucuları sekiz Asur ve 1968'de Fransa'da kurulmuş olan *Assyrian Universal Alliance* (AUA-Uluslararası Asurlar Birliği)'da çalışan akademisyenlerle *Assyrian Democratic Organisation* (ADO-Asur Demokratik Örgütü)'de yer alan aktivistlerdi.[57]

Yönetim kurulu İran ve Suriye kökenliydi. Suriyeli Dr. Sanḫarib Ḫanna ile Dr. Yuḫanna Hërmës'in kökenleri ise Birinci Dünya Savaşı öncesi Turabdin ve Hakkari'ydi.

Ocak 1971'de Klasik Süryanice ve Çağdaş Doğu Süryanice (Sureth) ile *Ḫuyaḏa-Ḫuyoḏo* adlı el yazısı bülteni yayınlamaya başladılar.

Bu sırada Kuzey Suriye'den (Girke-šamo ve Xabur'dan) iki ADO üyesi, yetenekli yazar ve şair Ninos Aḫo[58] ve George Salomon (Gewergis Šlemun) onlara katıldı.

Elimizdeki bilgiye göre bülten 11 sayı yayınlandı. 1972'de Aḫo ve Salomon ABD'ye gittiler.

---

[56] Bu bilgi, ilk sayıyı temin eden Abboud Zeitoune tarafından sağlanmıştır. İsa Ḫanna da Bremen'de kurucuların adlarını içeren 28 Eylül 1970 tarihli kayıt belgesinin bir kopyasını vermiştir. Abu-Malik İbrahimi, Dr. Sanḫarib Ḫanna, Dr. Estephan Panoussi, Dr. Isḫaq Ibrahim, Dr. Yuḫanna Hërmës, Išo Tamras, Dr. Henri Rostami ve Ninos Bayjani. Verdikleri bilgi için teşekkürlerimizi sunuyoruz.

[57] 1957'de Suriye Kamışlı'da kuruldu.

[58] Ninos Aḫo (1945-2013) gençliğinden beri şair ve akitivistti. Asur halkı oluşturduğuna inandığı Doğu-Batı Asurca (Şurayt ve Sureṯ) dillerinde şiir yazdı. Aḫo iki dili kullanan ilk şairlerdendi.

Egartho (Mektup), 1977-1988, Almanya[59]

Egartho 1976'da, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da uluslararası düzeyde yayınlanan ilk süreli yayın olarak çıktı.

Editörleri (başlangıçta ilk sayıları basan ve dağıtan Yoqën Bar-Yoqën de aralarında olmak üzere) çoğunlukla *Mtakasto* (yani ADO'nun) örgüt üyeleriydi. Alman doğubilimci Dr. Gabriele Yonan Asur tarihi ve kültürü ile ilgili makaleleriyle düzenli olarak katkıda bulundu.

Yılda dört kez yayınlanan dergi, Almanca, Türkçe, Arapça, Klasik Süryanice ve Çağdaş Doğu Süryanice yazılara yer veriyordu.

1979'da, Almanya'da Asur Federasyonu[60] kurulunca, federasyonun yayın organı oldu. İlk yıllarda, Berlin'den Dr. Gabriele Yonan, Šlemon Yonan ve Aziz Said derginin yazı kurulunu oluşturdular. Yazar BarAbraham, Federasyon'un basım etkinliklerinden sorumlu yönetim kurulu üyesi olarak, 1980'lerin başından 1988'e kadar yayın kurulunda yer aldı. 1980-1983 yılları arasında derginin Erlangen'da basılmasından sorumlu oldu. Daha sonra Federasyon merkezinin Augsburg kentine taşınmasıyla, bir basım-aygıtı satın alındı, burdan yayınını sürdürdü.

Ḫuyoḏo (Birlik), 1979-2006, İsveç[61]

Ḫuyoḏo, İsveç'te Asur Federasyonu (*Assyriska Riksförbundet i Sverige*) resmi yayın organı ve 1979'dan 2006 yılına kadar aylık olarak yayınlandı. Dergi beş dilde çıkıyordu (İsveççe, Türkçe, Arapça, Klasik Süryanice ve Çağdaş Doğu Süryanice).

On yıldan fazla süreyle yazar ve şair Yuḫanun Qašišo editörlüğünü yaptı. Derginin ilk sayısında (1 Mayıs 1979), "Vi är Assyrier - historiskt, geografiskt, språkligt och kulturellt "[62] diye yazarak, kimliğini ortaya koyuyordu.

Dar görüşlü bir ulusal-siyaset güttü, toplumsal konularda düzenli editörlerden ve yerel Asur derneklerinden haber katkıları alarak, okuyucu mektup ve şiirleriyle yayınlandı.

Ḫuyoḏo Asur diasporasında geniş okuyucu buldu. Almanya'dan sonra İsveç, Asurların ilk göç ettiği ülkelerden olmuş ve Ortadoğu'dan birçok aydın buraya gelmişti. Dil, eğitim, yayıncılık ve halkla ilişkiler dahil olmak üzere farklı alanlarda yoğun bir kültürel faaliyete giriştiler.

Ḫuyoḏo Asur göçmenlerin kültürel, dinsel ve etnik kimlikleri konularında İsveç halkının da dikkatini çekti. *Ḫuyoḏo* Göçmenler Dairesi (*Statens Invandrarverk*) ve diğer devlet kurumlarının göçmenlere yönelik bilgilendirme bildirilerini ve hükümet kararlarını da sürekli yayınladı, bu işleviyle göçmenlerin ülkeyle bütünleşmesinde yardımcı oldu.

---

[59] A. BarAbraham (1995). Revisinitg, s. 6 ve G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, s. 109-110.

[60] Zentralverband der assyrischen Vereinigungen in Deutschland und europ. Sektionen.

[61] A. BarAbraham (2020), s. 15.

[62] Karşılığı *Tarih ve Coğrafyamızla, Dil ve Kültürümüzle Bizler Asurlularız.*

Bahro Suryoyo (Süryani Aydınlığı), 1979-2005, İsveç[63]

Ḥuyoḏo ile hemen hemen aynı zamanda, 1979'da Süryani Federasyonu (Syrianska Riksförbundet i Sverige) tarafından yayınlandı. Aylık İsveççe, Türkçe, Arapça ve Klasik Süryanice'ydi.

Sekter, tutucu-feodal zihniyetle sınırlı, *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme* karşıtı bir yayın çizgisi izledi. Yazılarıyla katkı sunanları, genelde kilise kökenli ve yanlısı oldu. Baş editör Asmar Xori (Khoury) idi.

Ḥiruṯo (Özgürlük), 1982-1987, İsveç[64]

Yıl 1980'de ADO'dan ayrılan heterojen bir grup, kamuoyuna kendini *İlerici Süryaniler* adı ile bir *Uyarı* bildirisi ile tanıtıyor.[65] Bu grup *Ḥiruṯo* adı ile bir dergi yayınlıyor. *Ḥiruṯo* ilk sayısını 1982'de yayınlar; katkıda bulunanlar İsveççe, Arapça ve Türkçe yazılarla ulusal ve siyasal temalar üstünde durdular. Daha sonra, öteki dergiler gibi, dört dille yayınını sürdürdü.

Darbo (Yol), 1983-1990, İsveç[66]

Darbo Asur Demokratik Örgütü'nün (ADO) İsveç Kolu tarafından yayınlanıyordu; küçük boy ve iki aylıktı. Ana katkıcılar Turabdin kökenli Asurlar'dı. Birkaç sayı sonra yayınına son verse de 1995'te yeniden yayınlanmaya başlandı. Aynı başlık, Klasik Süryani alfabesini kullanarak Şurayt (Ṭuroyo) ile yazan (İsveç Asur Öğretmenler Birliği üyesi) Andërawos Be-Naqŝe (Arslan) tarafından yayınlanan bir dizi araç-gereç kitaba da verilmişti.

ADO, dar ulusal-siyasal görüşlü bir örgütlenme, on yıllardır, Suriye'de illegal çalışan bir örgüt olarak 1957'de Kamışlı, Suriye'de kurulmuş, bu sürede birçok üyesi Avrupa'ya göç etmişti. Diasporada legal faaliyet için karar verdiler ve kamuoyuna seslerini duyurmak üzere, dergi yılda dört defa yayınlanır oldu.

---

[63] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, s.110.

[64] *A.g.e.,* s.111.

[65] Yayınlanan uzun bildirilerinin girişinde, kendilerini şöyle tanıtıyordu:

> *İsveç'teki tüm yerli ve yabancı kuruluş, örgüt ve parti üyelerine...*
> *Tüm Süryani Halkına Uyarı*
> *Uyarıdaki amaç; ADO'nun (Asuri Demokratik Organizasyonu) gizliliğini ve bu gizlilik altındaki kara maskesini, tüm gerçek yüzü ile halkın saflarına indirmek ve ilerici gençlerin bu örgütten ayrılış nedenlerini, tüm yanıtları ile açıklamaktır. Bu Uyarı Bildirisi, İsveç'teki tüm ilerici, devrimci ve demokrasiden yana Süryanilerce hazırlanmıştır. (...) ADO'dan ayrılan ilerici Süryaniler, 30 Nisan 1980, Södertälje-İsveç.*

[66] G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, s. 112.

Qolo Suryoyo (Süryani Sesi), 1978-2005, Hollanda[67]

Süryani Ortodoks Başpiskoposluğu tarafından başpiskopos Yešu Čiček editörlüğünde yayınlandı. Iki ayda bir üç dilde çıkıyordu: Türkçe, Klasik Süryanice, Almanca ve zaman zaman da İngilizce. Dergi Avrupa'da kilisenin haberlerini üye ve yandaşlarına iletmek üzere dağıtıldı.

Başpiskopos Čiček de *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme hareketinin* ateşli bir muhalifiydi. Hatta topluluğundaki *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme,* yanlılarını aforoz etme tehditlerinde bulundu. Konu ile ilgili, Şam'da kalan Patrik tarafından, *uyarılar* aldı. Kilise, ruhani otoritesi dışında kalan konulara, girişimde bulunmama talebinde bulundu.

Nuhro (Aydınlık), 1976-79, Avusturya[68]

Viyana'da Süryani Ortodoks topluluğu ruhbanı Emanuel Bar-yawno (Aydın), papaz olduktan sonra, topluluğunun haber bülteni biçiminde *Nuhro*'yu yayınlamaya başladı.

Bülten Türkçe, Arapça, Almanca ve Klasik Süryani dilinde çıkıyordu ve öncelikle kilise ve topluluk haberlerine, bazen kültürel konulara yer veriyordu. Avusturya'dan bazı biliminsanları da katkı vermekteydi.

Šëmšo (Güneş), 1986-1998, Hollanda

Šëmšo, 1985 Eylül'ünde kurulan Turabdin Federasyonu'nun resmi yayınıydı. İki aylıktı, Hollandaca, Türkçe, Arapça ve Klasik Süryanice'ydi; bazı Almanca makalelere de yer verilirdi. Kurum, Turabdin kökenli üyelerce kurulmuştu. Yayın kurulu federasyonun yönetim kurulundan oluşuyordu. İşlenen konular siyasal, kültürel ve dinseldi. Ek olarak, bulunulan ülkedeki göçmenlerle ve entegrasyon politikasıyla ilgili konulara da yer verilmekteydi.

Öteki dergilerden farklı olarak *Šëmšo,* seküler ve laik tutumu savunmakta ve ruhban sınıfına eleştiri getirmekte duraksama etmiyordu. Bu durum özellikle Hollanda'daki başpiskopos Yešu Čiček zamanında, Avrupa'da *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme hareketine* karşı, kilise aforoz kararı yayınladığında yaşandı. Özellkile federasyon yöneticilerinden George Aryo, Slayman d Be-Barşe ve İsa d Be-Eliyo-Brahëm dinsel törenlere katılmaktan alıkonuldu.

Šëmšo, 1998'de Eğitim ve Kültür Bakanlığı'nın (Onderwijs en Cultuur) mali desteğine son vermesiyle, yayın yaşamı bitirildi.

Šušoṭo Suryoyo (İlerleyen Süryani), 1981-1987, Hollanda

Turabdin Federasyonu'ndan birkaç dernek, ayrıldıktan sonra, 1986'da bir araya gelerek Süryani-Arami Federasyonu'nu kurdu. Aynı kurum, kısa bir süre

---

[67] A.g.e, s. 114.

[68] *A.g.e.*, s. 113.

sonra, *Šušoṭo Suryoyo*'yu yayınladı. Dergi dört dilde Hollandaca, Türkçe, Arapça ve Klasik Süryanice yayınlandı. Dergi, *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme hareketinin* ateşli muhalifi olarak yayınlar yaptı.

Nsibin Dergisi, 1987-2006, İsveç[69]

Nsibin varolan Doğu-Batı Asur kurum ve kuruluşlarından bağımsız, yazar ve yayıncı Jan Beṯ-Şawoce editörlüğünde yayınlanan aylık bir dergiydi. Çağdaş Süryanice anadil Şurayt (Ṭuroyo) ve Türkçe olarak 1987'den 2006'ya kadar yayınlanmıştı.

Nsibin'nin işlevi, Doğu-Batı Asur halkının tarihsel bağlamı içinde anayurttaki siyasal sorunlarını dile getirmek ve Hıristiyanlığa olan ilinti ötesinde, bunları vurgulamaktı. Editöre göre siyasal sorunlar farklı mezheplere bölünmüş olmak nedeniyle gölgede kalıyordu.

Seyfo (1915 Soykırımı) konusundaki kaynakların toplanması yanında, Nsibin Turabdin'de konuşulan çağdaş Şurayt dilinde yaptığı sayısız makale yayını sayesinde, bütün dünyada Türkçe, İsveççe veya başka dil bilmeyen geniş bir okuyucu kitlesi için öncü bir görevi yerine getirdi. Şurayt o zamana kadar yazı dili olarak pek kullanılmamaktaydı.[70] Diğer yayınların çoğunluğunun kullandığı Klasik Süryanice, din dili iken, çok az insan tarafından biliniyordu. Ayrıca, *Nsibin*'in Şurayt kullanımı, manastır ve ruhban okulları öğrencileri yanında bulunan Asur kurum ve kuruluşları gibi, tutucu-sekter çevrelerce benimsenmeyen Latin alfabesi ve çağdaş dilin kendisiyleydi.[71]

Süryani Ortodoks Kilisesi bu tutuma karşı çıktı. Kutsal saydıkları Klasik Süryanice'nin ve kimlik taşıyan alfabesine ihanet edilmiş gibi düşünüyorlardı. Bugün, internet ve sosyal medya çağında, Latin alfabesi olmadan anadil Şurayt ile iletişim kurmaya çalışmak olanaksızdır. Şurayt'ın süreç içinde yazı dili haline gelmesiyle, *Nsibin*'in rolünün ne kadar önemli olduğu da kanıtlanmıştır.

Šrogo (Çıra), 1988-2001, Almanya

Šrogo Wiesbaden'daki Asur Mezopotamya Derneği'nin resmi yayın organıydı. Yılda iki kez Almanca, Klasik Süryanice, Arapça ve Türkçe yayınlanıyordu. Diğer Asur derneklerine de gönderilirken esas olarak Wiesbaden üyeleri arasında dağıtılıyordu.

[69] A. BarAbraham (2020), s. 15-16.

[70] Turabdin halkının anadili Şurayt, ya da Çağdaş Süryanice, kilise tarafından sürekli horlanıp aşağılanması yanı sıra, yazıya dökülmesine karşı ateşli savaştı. Yazıya dökülme denemesi ilk defa 1870'li yıllarında, Amerikan Misyonerleri öncülük ettiğinde, kilise yanlısı olan Safar aşireti, Midyat'ta çocuklara eğitim veren binayı gece ateşe veriyor. Bina yerle bir ediliyor. Daha geniş bilgi için bkz., Şimşir, Bilal N., *British Documents On Ottoman Armenians (1880-1896)*, Vol. 1, Ankara: TTK 1982, f. 299. Turkiet no. 10 (1879), pp. 20-22, no 11.

[71] Daha geniş bilgi için bkz., Jan Beṯ-Şawoce, *Bu tarix xëboṭo l qiyomo, aydarbo hawi cam lišono ṣurayt?* (Tarihte Direnme Uğraşı - Şurayt Dili İçin Nasıl Oldu?), Södertälje: Beṯ-Froso Nsibin 2016.

Ḫammurabi, 1994-1999, Fransa[72]

Ḫammurabi, Asur-Kildani Derneği tarafından yayınlanan dergi ve haber bültenidir. *Ḫammurabi* adını almadan, Fransızca *Bulletin d'information* adıyla yayınlanıyordu. İlk sayı Şubat 1994'te çıktı. Kasım 1994'e kadar dört sayı yayınlandı.

Sonra adı *Ḫammurabi*'ye çevrildi ve 1999'a kadar yayınını sürdürdü. Derginin alt başlığı şuydu: *Bulletin Assyro-Chaldean d'Etudes Et d'Informations.* 1990 ile 1999 arasında 24 sayı çıktı. Makaleler çoğunlukla Fransızca, Türkçe, Asur/Kildanice ya da Doğu Süryanice ve Arapça'ydı. Akademik çevrelerde saygınlığı olan ciddi bir yayındı.

Ninway Dergisi, 2014, Fransa[73]

Ninway 2014 Haziran'da yayına başlayan yılda dört defa çıkan bir dergi. Bütün dünyada dağıtılan ve halen Avrupa'da basılan az sayıda Asur dergilerinden biri. Genel editör Anṭoni Yalap Şırnak bölgesinden İşi (Onbudak) yerlisi. Yayın süreci içinde kaliteli yayınıyla dergi 36 sayfadan 88 sayfaya çıktı. Tamamiyle bağımsız bir yayın olarak Asur-Kildani Akademisi Kültür Birliği tarafından yayınlanıyor. Şimdiye kadar 24 sayı çıktı.

Dergi çoğunlukla Fransızca fakat Türkçe, Asur-Kildanice, Klasik Süryanice, İngilizce ve daha az olmak üzere Arapça yazılara da yer veriyor. Asur-Kildani diaspora hakkında haberler ve makaleler içeriyor. Fakat daha genel içerikli bölümleri de (psikoloji, spor, moda, seyahat gibi) var. Derginin dünyanın çeşitli yerlerinde muhabirleri var. Derginin asıl amacı başlangıçta bol resimli kısa haberler yayınlamaktı. Zamanla makalelerin kalitesi ve sayısı arttı.

Ḫuyaḏa, 2000, Fransa[74]

Paris'teki Asur-Kildani Birliği Derneği (UACF) kısa süreli *Ḫuyaḏa* adlı bir dergi yayınlamıştır. Bu derginin iki sayısı 2000'lerin başlarında çıkmıştır. Aynı derneğin gençlik kolu, bir başka küçük dergi daha yayınlamıştır ve bu 5-6 sayı aynı yerel toplulukta basılıp dağıtılmıştır.

Les Lions de Babylone (Babil Arslanları), 2003-2004, Fransa[75]

Paris'teki Fransa Asur-Kildani Birliği Derneği'nin gençlik kolu 2003'te *Les Lions de Babylone* (Babil Aslanları) adıyla kısa süreli bir dergi yayınladı. Toplamda 18 sayı çıkmıştı.

---

[72] *Ḫammurabi* hakkında bilgi veren Nail Beth-Kinne (Belçika) ve Antoni Yalap'a (Paris) teşekkür ederiz.

[73] BarAbraham'ın başeditör Antoni Yalap'tan Mart 2021'de aldığı kişisel bilgi. Bkz. www.ninway.fr (son erişim 22 Mart 2021).

[74] *Ḫuyaḏa* hakkında bilgi veren Antoni Yalap'a teşekkür ederiz.

[75] *Les Lions de Babylone* hakkında bilgi veren Nail Beth-Kinne ve Antoni Yalap'a teşekkür ederiz.

Marduṯo d Suryoye (Süryanilerin Kültürü), 1989-2008, Almanya[76]

Mardutho d Suryoye 1989'da daha sonra Arami (Süryani) Federasyonu adını alan Süryani Dernekleri tarafından çıkartıldı.

Mardutho d Suryoye 2000 yılından 2007 yılına kadar yayınlandı, mali nedenlerle yayınına son verdi. Dergi üç ayda bir Klasik Süryanice, Almanca, Türkçe, İngilizce ve Arapça yayınlanıyordu. Federasyon etkinlikleri, üye dernekler, anayurtta ve diasporada yaşam hakkında bilgi veriyordu; Süryani Hıristiyanların tarih ve diliyle ilgili makaleler de vardı.

Avrupa'da Süryani-Arami Federasyonları'nın yayınları olan *Bahro Suryoyo*, *Mardutho d Suryoye* ve *Šušoṭo Suryoyo'nun* ortak politik çizgisi, ***Millet-i Sadıka*** zihniyetli oldu. Kiliseye aşırı bağlı olmalarının yanı sıra, *ulusal bilgilenme ve bilinçlenme hareketine* karşı, her yanda ateşli muhalif ve Süryani Ortodoks Kilisesi'ni, farklı bir dini-mezhepsel kimlik anlayışı üzerinden sundular.

Şawbo (Yön), 1991-1992, İsveç

ADO'dan ayrılan ikinci bir grup, 1990'da bir araya geldiler ve Beth-Nahrin Dayanışma Komitesi'ni (BSK) kurdular. BSK, anayurtta ve diasporada dağılmış olan Asur halk arasında demokratik ilkeler temelinde ulusal bir birlik oluşturmak amacıyla kurulmuş bir platformdu.

Şawbo dergisi 1991'de BSK'nın yayın organı olarak bu demokratik birliği tartışma sürecini yaşatacak zemin olmak üzere yaşamına başladı. Dört dilde çıkıyordu: İsveççe, Türkçe, Arapça ve Klasik Süryanice.

Şawbo kuramsal, siyasal, tarihi, kültürel makaleler ve canlı haberler içeriyordu; yalnızca beş ay çıkabilmişti. Feyyaz Kerimo hem Beth-Nahrin Dayanışma Komitesi'nin programını ("Halkımızn Demokratik Güçlerinin Bugünkü Görevleri Üstüne ") yazdı, hem de Şawbo dergisinin baş editörüydü.

Zabno Ḥaṯo (Yeni Dönem), 1988-1989, Almanya

Egartho'nun yayınının durmasından sonra, Asur Federasyonu ve onun Avrupa kolları, basın sorumlusu Abdulmesih BarAbraham'ı *Zabno Ḥaṯo*'yu 6-8 sayfalık haber bülteni olarak yayınlamak üzere görevlendirdiler. Federasyonun 10. Yılı'nda birkaç sayı yayınlandı. Makaleler genellikle Türkiye'deki insan hakları sorunları ve Süryani Ortodoks Kilisesi Orta Avrupa Başpiskoposluğu ve onun ruhani liderliğiyle ilgili tartışma üzerineydi. Yazılar Almanca ve Klasik Süryanice'ydi. Yayın beş sayı sonra editöriyal destek olmadığı için durdu.

[76] Barabraham (2020), s. 17.

ZABNO Ḥatho
(Neue ZEIT)
Nr. 1/1988
Eine Publikation des Zentralverbandes der assyrischen Vereinigungen in Deutschland e.V.

Schlomo!

Nun ist es so weit. Der im April 1988 gewählte neue Bundesvorstand des ZAVD beschloß, neben KGARTHO eine weitere Publikation herauszugeben: ZABNO Hatho (ZH).

ZABNO soll keine Konkurrenz für KGARTHO werden, jedoch deren Erscheinungslücken auffüllen. Deshalb wird ZH als ein aktuelles Blatt regelmäßig erscheinen. Inhaltlich wird sich ZH kritisch mit aktuellen gesellschaftlichen, sozialen und politischen Themen beschäftigen. Daneben wird die Berichterstattung über die Vereinsaktivitäten einen angemessenen Platz einnehmen. ZH soll aber auch ein Forum der Diskussion werden, was bedeutet, daß Artikel und Leserbriefe willkommen sind. ZH wird in den nächsten Ausgaben neben Deutsch und Assyrisch auch Artikel in Arabisch und Türkisch bringen.

Unterstützt ZABNO Hatho, denn sie ist die Publikation einer neuen Zeit: ZH gibt Perspektiven, ZH informiert, ZH ist das Sprachrohr einer neuen Generation.

Die Redaktion

Dezember, vor Weihnachten

Der friedlich lachende Dezember in seinem bunten Kostüm, gestrickt aus jahrtausend alten Träumen und Wünschen, steht wieder da wie eine riesige Märchenfigur mit ihrer leuchtenden Seele und streckt die Hand aus für Millionen von Menschen, um sie zum "heiligen Fest des Friedens" zu führen. Ja trotz seiner kühlen Nächte und grauen Tage bleibt der Dezember doch der wärmste Monat des Jahres. Im Dezember begegnet man fast nur fröhlich strahlenden und friedlich lächelnden Menschen, die sich mit einer unheimlichen Eifrigkeit bewegen, um aus dem "heiligen Fest des Friedens" das Beste herauszuholen.

Die Kommerzialisierung des Festes des Friedens hat einen Höhepunkt erreicht. Trotz des friedlichen Lächelns in ihren Gesichtszügen gehen viele Menschen aneinander vorbei. Es muß jedoch zugegeben werden, daß die Wärme der Dezembertage sich nicht einfach verflüchtigt ohne vorher ihre Spuren an den Menschen hinterlassen zu haben.

Die Geburt des Friedens am Heiligenabend ist schließlich ein Gottesgeschenk für alle Menschen, für Linksgesinnte und Rechtsgesinnte gleichermaßen, und für alle die dazwischen liegen, für Nord und Süd, Ost und West. Und die Bäckereien in diesem Lande backen den Weihnachtskuchen für alle - auch für Ausländer. Rechtsextremistische Organisation und viele einzelne in rechten Parteiflügeln teilen jedoch ungern ihren Weihnachtskuchen mit Ausländer und schüren stattdessen mit nationalen Parolen den Ausländerhaß. Dennoch mit großer Freude festzustellen, daß die breiten Bevölkerungsschichten in diesem Lande, auch wenn sie manchmal gleichgültig reagieren, solche Parolen als primitiv, menschenfeindlich und unverantwortlich ablehnen. Und damit wird dem Frieden im Lande gedient.

Toleranz und Anerkennung statt Verdammung. Kultur statt Waffen. Abschaffung atomarer Waffen statt gegenseitige Bedrohung scheinen weltweit das Ende des Jahre 1988 zu krönen. Ein offenes Europa und eine offene friedliche

Qolo d Beth-Nahrin (Mesopotamya'nin Sesi), 1993-1994, Almanya

Qolo dBeth-Nahrin
(Voice of Mesopotamia)
An International Assyrian Publication

Editorial

Der Tur-Abdin blutet aus !

Letter Writing Campaign to the United Nation

See Page 11 for more details!

Der Tur-Abdin blutet aus 1
Editorial 1
Kurz berichtet 2
Communiqué assyrischer Organisationen in Europa 4
Pressespiegel 8
Letter Campaign to U.N. Secretary-General Ghali 11
Memorandum zur ADO-Satzung 12

Asur Demokratik Örgütü (ADO) *Zalge* de içlerinde olmak üzere bir kaç yayın sahibiydi. Fakat *Zalge* Suriye'de yayınlanıyordu ve diasporada dağıtılmasına karşılık kullanılan dil nedeniyle (Arapça ve Klasik Süryanice) Avrupa ülkelerindeki çoğu okuyucusu tarafından anlaşılamıyordu.

ADO önderliği, o zaman merkezi Avrupa Kolu'nun yönetim kurulunda olan Abdulmesih BarAbraham'dan, yeni yayın organı *Qolo d Beth-Nahrin*'in editörlüğünü yapmasını istedi. Toplamda 16 sayfalık dört sayı yayınlandı. Editörün Kuzey Amerika'ya taşınması nedeniyle, 1994 başında dergi yayınını durdurdu. Makalelerin çoğu Asurların anayurttaki politik ve insan hakları sorunlarıyla ilgiliydi.

Rënyo Ḥiro (Özgür Düşünce), 1996-2004, Avrupa[77]

Bir ulusal-siyasal grup olan Dawronoye, *Rënyo ḥiro* dergisini siyasal programlarını ve PKK siyasetiyle olan ilgilerini ortaya koymak için yayınladı. *Rënyo ḥiro* 1996 Ağustos'undan 2004 Kasım'ına kadar yayınlandı ve Klasik Süryanice, Arapça, Türkçe, Almanca ve İsveççe dillerinde 82 sayı çıktı. Amacı, Ortadoğu dillerine aşina olmayan diaspora gençliğinin dikkatini çekmekti. Makaleler toplumsal, kültürel, tarihi ve siyasaldı. Dini konulara da yer veriliyordu.

[77] A. BarAbraham (2020), s. 16-17. Derginin editörlüğü İsviçre'den Hollanda, Belçika ve sonra İsveç'e taşınmıştır.

Furkono (Kurtuluş), 1997-2008, İsveç

1997'de yayına başlayan *Furkono* dergisi, Asur Kurtuluş Partisi'nin (ku. 1995) ideali olan "Bağımsız ve Özgür Asuristan " düşününü, ulusal bir program olarak, Asur kitleler arasında tartışmak, yaymak ve örgütlemekti.

Makaleler Klasik Süryanice, Türkçe, Arapça ve İsveççe olmak üzere dört dilde yayınlanıyordu (bazen Almanca, İngilizce'ye de yer veriliyordu). *Furkono* dergisi Asur ulusal sorunu yanında siyasal, tarihi, kültürel ve günlük kuramsal konularda makaleler içeriyordu. Düzenli yayınlanmıyordu.

Ḥeṭo (Buğday), 1999-2004, İsveç[78]

Dergi, ikisi de Mor Gabriel Manastırı'nda öğrenci olmuş tanınmış yazar Yakup Be-Nore (Bilge) ve Simon Be-Jallo tarafından yayınlandı.

1999'dan 2004'e kadar yılda iki defa, Klasik Süryanice ve Türkçe olarak iki dilde çıkıyordu.

Öteki dergilerin tersine, *Ḥeṭo* başından itibaren edebiyat ve tarihsel, çağdaş yönleriyle kültür odaklıydı. Editörler (Türkçe için Be-Nore ve Klasik Süryanice için Jallo), *Maktab-ẓabno d Sefroyuṭo* terimine, yani Edebiyat Tarihi'ne büyük önem veriyorlardı. Bu tematik odaklanmayla, derginin çoğu sayısı, Süryanibilimci profesör Sebastian Brock ve Otto Jastrow ve Malfono İsa Garis, Gabriel Afram ve Abrohom Nuro gibi tanınmış kişilerle görüşmeler içeriyordu. Böylelikle, Süryani kiliselerinin tanınmış edebi kişilikleri onurlandırılmış ve gelenek sürdürülmüştü.

Her sayının özel konusu vardı. İlk sayı Klasik Süryanice dili, ikinci ayı farklı Çağdaş Süryanice dilleri üzerineydi. Üçüncü sayının konusu 'Süryani Kilisesi – 2000 Yıllık Hıristiyanlık' başlığıyla bin yılı anıyordu. Aziz Mor Awgin, Mor Malke ve Urfa Beyliği'nin kralı Abgar gibi Turabdin kilise babalarının yaşam öykülerine de yer verilmekteydi. Yukarı Mezopotamya'da Hıristiyanlığın yayılışına yapılan katkı da anılmış oluyordu.

Nobel ödülleri, modern Süryani edebiyatı, göç ve Jean-Paul Sartre'nın felsefesi gibi yeni konulara da yer verilmekteydi. Ayrıca, her sayıda ilgili kitapların tanıtıldığı bir bölüm vardı. Türkçe ve İngilizce'den çevirilerde katkı veren geniş bir çevre vardı. Toplam 11 sayı yayınlandı.

Funoyo (Yanıt), 2005-2008, Almanya[79]

Asurların kültürel ve ulusal kimliğinin yalnızca kendileri değil başka halklarca da bilinmesi görüşüyle bir grup genç 2005 ortalarında Paderborn yakınlarında bir araya geldiler ve yeni, bağımsız bir dergi çıkarma olanaklarını tartışıp değerlendirdiler.

---

[78] A. BarAbraham (2020), s. 17-18.

[79] BarAbraham'ın Turabdin'de Anḥēl köyü kökenli editor Nuri Be-Šabo Yarixo'dan aldığı bilgi.

Nuri Be-Šabo Yarixo (Ayaz) önderliğindeki geleceğin editörleri "bin yıllık kültürlerini özümlenme kanserinden korumak için gösterişsiz katkılarını göstermek zorunda " olduklarını düşünüyorlardı. Yayın, "Avrupa toplumlarına Asurların daha iyi entegrasyonu için siyaset, kültür, eğitim ve tarih gibi toplumsal konularda bilgi sağlamak amacına da sahipti. Bu soylu görevle, ilk sayı *Funoyo* 2006 başında çıktı. Bu amaç için oluşturulan birlik, parti siyaseti ve mezhep ayrımlarından kendisini bağımsız görüyordu.

2008 sonuna kadar iki ayda bir 2000 sayıyla, renkli basılan dergi üç dilde (Almanca, İngilizce ve Klasik Süryanice) çıkıyordu. Siyaset ve bilim dünyasının tanınmış kurumsal aboneleri derginin yayın kalitesini kabul ediyorlar. Görev 2008 yılının sonuna kadar sürdürülüp, mali nedenlerle dergi kapatıldı.

Güney Amerika

Al-Jami'ah al-Suryaniyya (Süryaniler Birliği), 1934-1971, Buenos Aires

Asuristan Derneği veya Süryaniler Birliği'nin ulusal, edebi, kültürel ve toplumsal örgütü olarak Asur Afrem Kulübü (*Centro Afremico Asirio*) Boenos Aires'te 1934'te Arapça olarak yayına başladı ve sonra Klasik Süryanice ve İspanyolca bölümleri de eklendi.

Baş editör Farid Nuzha, Suriye Ḫama doğumluydu ama kökeni Harputlu bir eşraf ailesiydi.

Kulüb arşivlerine göre, hedef ulusalcılığa yönelik olumlu bir yaklaşım yaratmak, kültür ve eğitim kursları açmak, bilim ve edebiyatın canlanmasına katkıda bulunmak, genel olarak Süryani dili bilgisini yaygınlaştırmaktı.

Derginin kronolojisi hakkında açık bir bilgimiz yok, ancak 1970'te Nuzha bu dünyadan ayrılana kadar yayınlandığını düşünüyoruz.

Dergi ve editör birçok zor politik ve tarihi dönemden geçmiş. Bunlar elbette Nuzha'nın kişisel yaşamını da etkilemiş ama aynı zamanda genel olarak da önem taşıyorlar.[80]

III. Bölüm

Birkaç Editör Biyografisi

Aşağıda Asur yayıncılığıyla ilgili birkaç biyografiye yer verdik. Adı anılanlar arasında, örneğin Naum Faiq[81] ve Ḫanna Dolabani[82] gibi, haklarında kapsamlı araştırmalar bulunmakta.

---

[80] Aphrem Shapira, "A Great Message from a Great Assyrian Man ", *Zindamagazine*, C. VIII, S. 22, 12 August 2002, http://www.zindamagazine.com/html/archives/2002/8.12.02/index.php (son erişim 12 Mart 2021).

[81] Daha geniş bilgi için bkz., Abboud Zeitoune, *Nacum Fayiq wa Al-nahḍa al-suryaniyya al-ašuriyya*, Wiesbaden: Kendi yayını 2020. (Arapça); "Al-malfan Nacum Fayiq " *Rijal al-umma al-ašuriyya fi al-qërn al-cëšrin*, Jönköping: Assurbanipals tyrckeri 1994. (Arapça)

Profesör Ašur Yusuf (yazar, çevirmen, eğitmen, felsefeci)[83]

Ašur Yusuf Harput'ta 1858'de doğdu. 1915 Seyfo, Hıristiyan Katliamları'na kurban düştü. Diyarbakır, İzmir ve Antakya gibi çeşitli kentlerde öğretmenlik yaptı. Oğlu Amerika'ya göç edebildi. Birinci Dünya Savaşı öncesinin Fırat Koleji hocası ve yazar/şair. 1909'da Süryani alfabesi ve Osmanlı Türkçesi ile *Muršid-i Asuriyun* yani 'Asurların Rehberi' adlı dergiyi yayınladı.

Naum Faiq (yazar, şair, yayıncı, çevirmen, eğitmen)[84]

Diyarbakır'da 1863'te doğdu, 1881-1888'de Ḫanna Sërre Čëqqe tarafından yönetilen ve Süryani Ortodoks entelektüeller tarafından kurulan *Kadim Süryani Kardeşliği* (kur. 1879) derneğinin açtığı okulda okudu.

1888-1912 yıllarında kısa aralarla Diyarbakır ve Urfa için açılan yeni okulda, Ḫësën-Manşur'da (Adıyaman), Ḫumuş'ta, Beyrut'ta Süryani Katoliklere ait Šarfe Manastırı'nda ve Yafa ile Kudüs'te öğretmenlik yaptı.

Mardin'de Zafaran Manastırı'nda yine öğretmenlik yaparak, burada Klasik Süryanice ve Türkçe öğretti (1904). 1908/09'da arkadaşlarıyla İntibah derneğini kurdu. 1912'de Birleşik Devletler'e göç etti ve yayıncılık etkinliğini burada sürdürdü. Naum Klasik Süryanice ve halkı ile ilgili birçok kitap yazdı. 1930'da New Jersey'de bu dünyadan ayrıldı.

Farid Elias Nuzha (ulusal-devrimci yazar, şair, yayıncı, çevirmen)[85]

Nuzha 1894'te Suriye'nin Ḫama kentinde doğdu. Ailesi Harputlu'ydu. 1911'de Arjantin'e göç etti. Ağustos 1934'te *Centro Afremico Asirio* derneğini kurdu. Aynı yıl, kulüb *Al-jami'ah al-suryaniyya* yani 'Süryaniler Birliği' adıyla, dergi yayınına başladı. Yayın 1969'a kadar devam etti.

Nuzha, Süryani Ortodoks Kilisesi patriği Mor Iğnaṭios Afrem Barşom'u (1887-1957) politik içerikli yazılarıyla eleştiren döneminin ilk devrimci yazarı oldu. Shapira'ya göre, Nuzha, daha önce 1919 Paris Barış Konferansı'nda Asur Delegasyonları'na katılmış olan Patriği, "sahte çoban ", "ulusun onur ve yazgısıyla oynayan despot ruhani lider " ve "entrikacı " olarak suçluyordu.

---

82 Daha geniş bilgi için bkz., Nicholas Al-Jeloo, From Boston to Cilicia: The Adana Assyrian Orphanage and Ḫanna Dolabani's Correspondence with Assyrian-American Periodical Babylon, *Hikmet'in İzinde Bir Ömür: Metropolit Hanna Dolabani*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2021, s. 117-173.

83 S. Donabed ve S. Mako (2009), "Ethno-cultural and Religious Identity of Syrian Orthodox Christians ", *Chronos* 19: 69-111, ve G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, s. 37.

84 G. Yonan (1985), *Journalismus bei den Assyrern*, s. 35.

85 S. Donabed ve S. Mako (2009), "Ethno-cultural and Religious Identity of Syrian Orthodox Christians ", *Chronos* 19: 69-111; "Al-şuḫḫafi Farid Alyas Nuzha " *Rijal al-umma al-ašuriyya fi al-qërn al-cëšrin*, Jönköping: Assurbanipals tyrckeri 1994. (Arapça)

Sonuçta Nuzha, Patrik tarafından aforoz edildi ve topluluktan çıkartıldı. 1970'te bu dünyadan göçtü.

Ḥanna Dolabani (yazar, çevirmen, eğitmen, yayıncı)

Ḥanna Dolabani Mardin'de 1885'te doğdu. 1908'de Mardin Zafaran'da rahip oldu. Manastır okullarında ve Adana'da Asur Öksüzler Okulu'nda eğitim verdi. 1925/26'da Kudüs'te Aziz Markos Manastırı'nda kaldı. 1947'de Mardin Başpiskoposluğu kuruldu ve Dolabani metropolit oldu. Dolabani Klasik Süryanice ve Arapça birçok kitap yazdı, çevirdi, yayınladı. Bazı çalışmaları Türkçe'ye çevrilmiş.

Adı Mardin ve Zafaran Manasıtır'yla birlikte anılıyor. 1969'da bu dünyadan ayrıldı.

Yuḫanon Qašišo (yazar, şair, eğitmen, çevirmen)[86]

Turabdin kökenli olan Qašišo, Azëx'a (İdil kasabasına) yakın kalan Ësfës'te 1918'de dünyaya geldi. Ailesi Birinci Dünya Savaşı sonunda Suriye Kamışlı'ya yerleşti.

1940'da Qašišo'nun ailesi Filistin'e taşındı; burada babası Beytüllahim ruhbanı olarak görevde bulundu. Buraya ulaşan Asur göçmenler arasında aktif olarak çalıştı. 1948'de Suriye'ye döndü ve yaşamını öğreterek ve yazarak geçirdi. Qašišo içlerinde *Kraliçe Šamiram (Semiramis), Metropolit Yuḫanun Dolabani, Süryani Afrem, Kral Sargon, Sanḫarib Ḥammurabi, Tanrı Tammuz, Tanrıça Ištar ve Ahududu Ağaçları* gibi konuları içeren, Klasik Süryanice 200'den fazla şiir yazdı.

Asur halkın lideri olarak Naum Faiq için yine Klasik Süryanice popüler ulusal marş *Ho 'Oḫdinan/Dokrinan'ı* da kaleme aldı. 1976'da İsveç'e göç etti, burada da yazmaya devam etti. Tanınmış birçok derginin kurucusu oldu ve uzun süre baş editör olarak çalıştı. 2001'de, İsveç'te bu dünyadan ayrıldı.

Jan Beṯ-Şawoce (araştırmacı-yazar, çevirmen, yayıncı)

Jan Beṯ-Şawoce Yukarı Mezopotamya'nın Turabdin bölgesine bağlı Midyat'ta 1955'de doğdu. 1975'te İsveç'e göç etti ve bir çok Batı Asur derneğinde çalıştı.

1985'te bağımsız araştırmalarına ve 1987'de çağdaş Şurayt ve Türkçe dillerinde editörlüğünü yaptığı *Nsibin* dergisini yayınlamaya başladı. Seyfo yani Asur Soykırımı, çok daha fazla aydınlatılması gereken ana konulardan biridir. Bu anlamda Beṯ-Şawoce'nın çabaları, *Yazılı ve Sözlü Tarih* geleneği bulunan, sağ kalanların otantik kişisel anlatımlarına odaklanmıştır. Bu bilgi, trajediyi birinci elden yaşayanlardan ve yaşayanların anlatımıyla çocuklarından elde edilir.

[86] S. Donabed ve S. Mako (2009), "Ethno-cultural and Religious Identity of Syrian Orthodox Christians ", *Chronos* 19: 69-111.

Beṯ-Şawoce farklı dillerde birçok kitap yayınlamış, editörlüğü yapmış, çevirmiş ve yazmıştır.

Uzun bir yayın listesi vardır.[87]

Asmar Xori (Khoury) (yazar, hattat)

Turabdin'nin Ayn-Wardo (Gülgöze) köyünde 1916'da doğdu. Dolabani ile 1928-1931 yıllarında Zafaran Manastırı'nda Klasik Süryanice çalıştı. Ayn-Wardo, Kfar-boran, Gunduk-šukro ve 1945'te Beyrut'ta, 1975'e kadar kiliseye bağlı medreselerde eğitmenlik yapıp İsveç'e göç etti. Klasik Süryanice yazım hattatlığının ustasıydı, birçok kitabı bu yöntemle yeniden yaşattı. 1992'de İsveç'te bu dünyadan ayrıldı.

George Anṭon Kiraz (biliminsanı, editör, araştırmacı-yazar, yayıncı)[88]

George Anṭon Kiraz 1965'te Beytüllahim'de doğdu, mühendis ve araştırmacı-yazar.

Beytüllahim'de kökleri Elazığ'a giden tüccar ailesinde doğdu. Kudüs'teki Aziz Markos Manastırı'nda Klasik Süryanice öğrendi. 1983'te ailesiyle ABD'ye göç etti ve Los Angeles'e yerleşti. Kalifornia Devlet Üniversitesi'nden 1990'da mühendislik, Oxford'dan 1991'de Süryani Araştırmaları master diploması, Cambridge Üniversitesi'nden 1992 ve 1996'da sırasıyla bilgisayar dili ve işlemciliği masteri ve bilgisayarlı dilbilim profesörlüğü aldı.

Kiraz 1986'da ilk Süryanice bilgisayar fontlarını düzenledi. Gorgias Yayıncılığın ortağı olarak Süryanice projelerine dahil oldu. Gorgias Yayıncılık, Süryani araştırmaları yapmak, ilgili konuları desteklemek, *Beth-Mardutho* Enstitü'sünü yönetmek gibi Süryani dili ve mirasını geliştirmeye adanmış bir yayınevidir.

İngilizce'den çeviren:
Kudret EMİROĞLU

Kaynaklar

Akopian, A. (2010), "Babylon, An Armenian-Language Syriac Periodical: Some Remarks on Milieu, Structure and Language ", *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 10, s. 83-98.

BarAbraham, A. (1995). "The Question of Assyrian Journalism " Revisited, *Journal of the Assyrian Academic Society*, C. IX, No. 1, s. 3-7.

BarAbraham, A. (2020). "Die Assyrer/Aramäer und die Genese ihrer Medienlandschaft in Europa " [Asur/Aramiler ve Avrupa'da Basın Ortamının Doğuşu], Shabo Talay (Hrsg.), *Überleben im Schatten–Geschichte und Kultur des syrischen Christentums. Beiträge des 10. Deutschen*

[87] Bkz. http://www.atour.com/education/20110915a.html (son erişim 6 Nisan 2021).
[88] Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/George_Kiraz

Syrologentages an der FU Berlin 2018. Göttinger Orientforschungen, I. Reihe Syriaca, Bd. 58. (Wiesbaden: Harrosowitz Verlag). s. 1-29.

Benjamin, Y. (1993), "Assyrian Journalism: A 140-Year Experience ", *Journal of the Assyrian Academic Society*, C. VII, No. 3, s. 1-28.

Donabed, S. ve Mako, S. (2009), "Ethno-cultural and Religious Identity of Syrian Orthodox Christians ", *Chronos* 19: 69-111.

Iris, M. (2016), *Türkiye'de Azınlık Basınına Bir Örnek Süryani Kadim Cemaatinin Yayımcılık Faaliyetleri: İdem Dergisi Örneği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi.

Isaf, R. (2017), "Awakening, or Watchfulness: Naum Faiq and Syriac Language Poetry at the Fall of the Ottoman Empire ", Heleen Murre-van den Berg, Karène Sanchez Summerer ve Tijmen Baarda (ed.), "*Arabic and its Alternatives. Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950)* ", (Leiden: Brill), s.171-200.

Naby, E. ve Hopper, E.M. (ed.) (1999), *The Assyrian Experience: Sources for the Study of the 19th and 20th Centuries* (Harvard College Library, Cambridge).

Trigona-Harany, B. (2008), "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish ", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, 287-300.

Trigona-Harany, B. (2009), *The Ottoman Süryani from 1908-1914* (Piscaway, New Jersey: Gorgia Press LLC).

Yonan, G. (1985), *Journalismus bei den Assyrern. Ein Überblick von seinen Anfängen bis zur Gegenwart* [Asur Gazeteciliği: Başlangıçtan Bugüne Bir Araştırma], Reihe Gilgamesch: Materialien zur Kulturgeschichte der Assyrer im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 1, Zentralverband der Assyrischen Vereinigungen in Deutschland, Berlin.

Bu çalışmada yer alan Çağdaş Süryanice ya da ***Şurayt ortografili*** (ve Arapça) sözcük ve tümcelerde seslerin Türkçe alfabedeki karşılığı şöyledir:

Şurayt	**Türkçe**	**Arapça/Farsça**
Cc	ʿAyn	ع
Čč	Çç	چ
Ḍḍ	Zz	ض
Ḏḏ	Zz	ذ
Ëë	Iı	
Ğğ	Ğğ	
Ḫẖ	Hı	ح
Jj	Cc	
Qq	Kk	ق
Şş	Sa	ص
Šš	Şş	
Ṯṯ	Th	ث
Ţţ	Ta	ط
Ww	Vv	و
Xx	Kh	خ

Öz: Makale Osmanlı döneminde ve Türkiye Cumhguriyeti zamanında yayınlanmış Asuri süreli yayınlarla birlikte kökeni Osmanlı/Türkiye coğrafyası olan Asuri yurt dışı süreli yayınları da kapsamaktadır. İlk yayınlardan sonra Birinci Dünya Savaşı ve Hıristiyanlara yapılan zulüm ve kıyımla ilk kültürel etkinlikler de sona ermiştir.

Önde gelen entelektüellerin öldürülmesi veya yurt dışına kaçmasından sonra bu kişiler Osmanlı döneminde başlayan etkinliklerini sürgünde devam ettirmişlerdir. Türkiye'den yaşanan göç Asurilerin ve örgütlerin diyasporada öncelikle basın alanında faaliyet göstermeleri sonucunu vermiştir.

Makale, kökenleri Anadolu olan Asaurilerin yayınlarını envanter mantığıyla kısa tanıtımlarla içermektedir.

Anahtar sözcükler: Asuri basını, Osmanlı, Türkiye, diyaspora

Assyrian Publications with Ottoman/Turkey Origin

Abstract: The paper focuses on Assyrian magazines and newspapers initially published within the Ottoman era and extending into the Turkish Republic while in addition covering the exile activities pushed by Assyrians originating from Ottoman and/or Turkish geography. The first magazines started to be published here. However, the first emerging cultural activities came to an abrupt end with the beginning of World War I and the Christian persecutions and massacres that accompanied it.

Leading intellectual figures had to leave the country or were killed. Many emigrated intellectuals of that era were able to follow up on the journalistic activities of the pioneers of the Ottoman period and founded newspapers and magazines in exile. The migration from Turkey led to the establishment of Assyrians and their organizations in the diaspora resulting in increased activities in the field of journalism.

This article will provide a comprehensive compilation in the sense of an inventory and a corresponding brief description/profiling of the main publications that can be attributed to contributions and efforts of Assyrians whose roots lie in Anatolia.

Key words: Asyyrian press, Ottoman, Turkey, diaspora

Hafıza saati ne zaman çalar? İzmir Metropoliti Hrisostomos ve Atina'daki Abidesinin Hafıza Maceraları

Aytek Soner ALPAN[*]

> Bizimkisi öyle bir coğrafya ki kaderinde tarihin hareketinin bedelinin acı ve kanla ödenmesi var. Burada hatıralar, masallar ve gözyaşları kadim zamanlardan gelir. Analarımız, çocuklarını uyuturken, içinde kuşların, ormanların olduğu mutlu masallar anlatmaz. Arapları ve korsanları; katliamları ve kıtlığı anlatırlar. Ki tüm bunlar bize hatırlatmak içindir. Biz bir hafıza halkıyız. Hüznümüzün de kıvancımızın da menbaı budur. (…) Tarihimizi, şehitlerimize yazdığımız menkıbeleri unutmamızı istiyorsanız, bunu yapamayız.[1]
>
> …abideler, kendi tarihleri ve yaratılışları dışında her şeyi hatırlar gibi görünür…[2]

1923 yılında Lozan görüşmelerinin erken bir safhasında Yunanistan ve Türkiye iki ülke arasında gerçekleşecek bir nüfus mübadelesi fikrinde anlaştı. Nüfusun karşılıklı olarak değişimi özellikle eski Osmanlı coğrafyasına ve bu coğraf-

[*] ORCİD: 0000-0001-5897-2919. Geliş Tarihi: 3 Mart 2021 / Kabul Tarihi: 22 Ekim 2021.
Bu çalışma son halini almadan önce okuyan ve eleştirilerini paylaşan Onur Yıldırım, Peri Efe, Cangül Örnek, Zeynep Suda, İlkim Özdikmenli Çelikoğlu, Saim Örnek'e; makalenin son halini almasına öneri, düzeltme ve değerlendirmeleri ile katkıda bulunan Kebikeç'in anonim hakemlerine ve yayımlanma sürecindeki desteklerinden ötürü Kudret Emiroğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Açıktır ki, çalışmanın içeriğinden ve çalışmadaki her türlü hatadan yazar sorumludur.

[1] İlias Venezis, *Μικρασία, χαίρε: Διήγησις συμβάντων* (Atina: Estia, 1974), 156-57 (Vurgular makale yazarının). Aksi belirtilmedikçe çalışma boyunca Yunanca metinlerden yapılan tercümeler makalenin yazarına aittir.

[2] James Edward Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven: Yale Üniversite Press, 1994), 14.

yada 19. yüzyıldan itibaren inşa edilmeye başlanan ulus-devletlere yabancı bir olgu değildi. Kökleri ulus-öncesi dönemde bulunan ve Avrupa Aydınlanması'nın sunduğu düşünsel zeminde gelişen bu "pratik çözüm", uluslaşma süreçlerine eşlik eden güvenlik kaygılarını gidermek ve aynı coğrafyada vuku bulan farklı ulus-inşası süreçlerinin çelişen ideallerinin birbirleriyle ve uluslararası sistemin çıkarlarıyla uzlaştırılması amacıyla diplomatik portföyde giderek kalıcı bir yer edinmeye başlamıştı. Ancak 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, kendisinden önceki[3] örneklerden *üç* önemli başlıkta ayrılmaktaydı:

Birincisi, 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, kendisinden önceki örneklerden farklı olarak mübadeleye konu olacak insanların gönüllü kabulüne dayanmıyordu.[4] Belirlenen kritere (din) göre mübadele kapsamına alınan insanların, onaylarına bakılmadan bulundukları ülkeden diğerine zorunlu olarak gönderilmeleri, bu gönderilenlerle birlikte zaten gitmiş olanların da geri dönmemelerinin garanti altına alınması 1923 Mübadelesi'nin ayırt edici özelliklerinden bir tanesiydi. İkincisi, Yunanistan ve Türkiye arasında kararlaştırılan mübadele öncesinde planlanan yahut hayata geçen benzer pratikler, mübadeleye konu olacak coğrafi bölgeyi net bir biçimde sınırlıyordu. Bu plan ve pratikler görece dar -ve genellikle sınırlar çevresinde olan- bir bölgeyi ve dolayısıyla nispeten küçük bir nüfusu kapsıyordu. 1923 Türk-Yunan Mübadelesi ise istisna olarak görülen "cepler" dışında iki ülkenin tüm ulusal coğrafyalarını ve bu coğrafyaya yayılmış tüm nüfusu -yine tekil istisnalar dışında- kapsıyordu. 1923 Mübadelesi'nin coğrafi ve demografik ölçeği, onu diğer nüfus mübadelesi pratiklerinden tam anlamıyla ayırıyordu. Son olarak, 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin uluslararası kamuoyunun onayı ile ve yine bu kamuoyunun kurumsallaşması olarak kabul edilen bir kurumun, Cemiyet-i Akvam'ın gözetiminde gerçekleştirilmesi planlanmıştı. Dolayısıyla, Mübadele, demografik sorunların çözümlenmesine odaklanan ve henüz oluşum/kurumsallaşma aşamasında uluslararası sistemin ilk icraatlarından biri olarak kabul edilebilir.

Üç başlıkta topladığımız bu yenilikler, 1923 Mübadelesi'nin neden Yunanistan ve Türkiye arasındaki "ekalliyetler" sorununun "nihaî çözümü" olarak gö-

---

[3] 1923 yılına geldiğimizde ahalinin mübadele edilmesi fikri Osmanlı bağlamına ve Osmanlı-sonrası coğrafyaya yabancı değildi. 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında sınır etrafındaki 15 km genişliğindeki bölgede yaşayan Bulgar ve Müslüman halkın gönüllü mübadelesi üzerine anlaşılmıştı. 1914'te Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan Aydın Vilayeti'ndeki Rumlar ile Yunanistan Makedonyası'ndaki Müslüman nüfusun gönüllü mübadelesi üzerinde anlaştı. Bu iki anlaşma Cihan Harbi nedeniyle girişim düzeyinde kaldı. 1919 yılında Yunanistan ve Bulgaristan arasında Neuilly Antlaşması kapsamında bir nüfus mübadelesi hayata geçti. Bu da kâğıt üzerinde gönüllülük esasına dayanıyordu. Bkz. S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932); D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (The Hague: Mouton, 1962); Onur Yıldırım, *Diplomacy and displacement: reconsidering the Turco-Greek exchange of populations, 1922-1934* (New York: Routledge, 2006).

[4] Nüfus mübadelesi gibi makro düzeydeki demografik mühendislik pratiklerinin ne derece gönüllü olabileceği sorusu burada yapılacak tartışmanın sınırlarının dışında kaldığından bu çalışmada yanıtlanmaya çalışılmayacaktır.

rüldüğü, bu şekilde sunulduğu ve sonrasında gelişen tarihyazımı tarafından benzer argümanlarla meşrulaştırıldığının anahtarlarıdır.

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi çatışmaların çözümlenmesine getirdiği yeni bakış ile diplomasi ve ulus-inşası süreçleri dikkate alındığında sadece siyasal alanda bir dönüşüm ortaya çıkarmadı. Başka türlü ifade edecek olursak, 1923 Mübadelesi, yalnızca seçkinler düzleminde bir dönüşümden fazlası anlamına geldi. Ölçeği ve az önce anılan alanlarda yarattığı dönüşüm dikkate alındığında bir fikir olarak nüfus mübadelesinin ve 1923'te bu fikrin uygulamaya konuluşunun, doğrudan muhatabı olan yahut olacak olan halk katmanları açısından derin toplumsal, iktisadi ve politik sonuçları beraberinde getirdiği söylenebilir. Milyonlarca insanın memleketlerinden koparılarak belli kriterler üzerinden kendilerine tayin edilen "anavatanlara" yerleştirilmelerini yahut yerlerinden edilen kişilerin durumunu aynı mantıkla resmiyete kavuşturan mübadele, kuşaklar boyunca sürecek toplumsal ve bireysel travmalar ortaya çıkarmıştır. Bu travmalar, tekil kişilerin bireysel hafızalarında olduğu kadar toplumların kolektif hafızalarında da -Yunanistan ve Türkiye arasında derin bir uçurum arz eden farklılıklar gösterir şekilde- yer buldu. Daha önce de kimi çalışmalarda incelendiği üzere, Yunanistan ve Türkiye 1923 Mübadelesi'ni, sonuçlarını ve ona varan süreci oldukça farklı, hatta zıt yönlere giderek ulusal/resmi tarihyazımlarına ve toplumsal hafızalarına nakşetmiştir.[5]

Bu makalenin amacı, Yunanistan tarihinin siyasî ve iktisadî olarak oldukça çalkantılı bir epizodu ve temel belirleyenlerden biri "muhacir meselesi" olan İki Savaş Arası Dönem'de inşa edilmek istenen bir abidenin anlatısı üzerinden, hafıza rejimleri ve bu rejimlerde "Küçük Asya Felaketi"nin ve "muhacir meselesinin" tuttuğu yeri takip etmektir. Bu amaçla, İzmir'in 1922'de Türk ordusu tarafından yeniden kontrol altına alınması esnasında linç edilerek öldürülen kentin metropoliti Hrisostomos Kalafantis şerefine Atina'da inşa edilen abidenin günümüze uzanan "macerasına" odaklanılacaktır.

I. "İzmir yok artık!": Hafıza Mekânları Olarak 'Kayıp Vatanlar'

Mübadele ile resmiyete kavuşmuş olan insanların yerlerinden edilme süreci Yunanistan'da hem ulusal kimliğe hem de muhacirlerin[6] bireysel ve kolektif kimliğine 1930'ların ikinci yarısından başlayarak "kayıp vatanlar" (χαμένες πατρίδες) olarak işlendi. Bu süreçte "Küçük Asya", "Pontus", "Trakya" ve "Kapadokya" farklı özellikleri ve zaman içinde değişen anlam ve sembolleri ile bu

[5] Konuya ilişkin literatürün incelenmesi ve bu konuda geniş bir tartışma için bkz. Aytek Soner Alpan, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique* 9 (2013): 199-232.

[6] 1914 sonrasındaki göçlerle Anadolu'dan ve Trakya'dan Yunanistan'a göç etmiş Rumlar için Yunanca literatürde kullanılan *πρόσφυγας* (prosfygas) sözcüğünün Türkçe tam karşılığı mültecidir. Bu çalışmadaysa, "muhacir" sözcüğü kullanılmaktadır. Bunun nedeni, Türkçedilli mültecilerin kendi yayınlarında *πρόσφυγας* sözcüğünü "muhacir" olarak tercüme etmeyi, dolayısıyla kendilerinden bu şekilde bahsetmeyi tercih etmeleridir.

kimliklerin kurucu unsurları arasında yer aldı. Bu coğrafyalar aynı zamanda "unutulmaz vatanlar" (αλησμόνητες πατρίδες) olarak adlandırılmaktadır. "Unutulmaz" sıfatı tarihsel açıdan oldukça ağır bir sıfattır. Friedrich W. Nietzsche'nin dediği gibi "neredeyse hiç anımsamadan yaşamak, […] hattâ mutlu yaşamak mümkündür ama unutmadan yaşamak kesinlikle mümkün değildir."[7] O halde sorulması gereken soru, bu coğrafyaların ve aslında bu deneyimin neden bu ağır sıfatla nitelendirildikleridir. Başka türlü sorulacak olursa, "kayıp ve unutulmaz vatanlar" birbiriyle karşılıklı ve sürekli ilişki içinde bulunan hem kişisel (farklı kuşaklardan muhacir tekil bireylerin hafızaları) hem kolektif hafızaların (muhacir hafızası, Yunan ulusal hafızası, Yunan ulus-devletinin hafızası) değişik veçhelerine neden kalıcı şekilde nakşedilmiş, nasıl bir ihtiyaç buna neden olmuştur?

Bu ihtiyaç, yaşanan travmanın büyüklüğü ve söz konusu tarihsel dönemde Yunanistan'ın girdiği siyasal-ideolojik ve ekonomik çok boyutlu krizle ilişkilidir. Yunan milliyetçiliğinin yayılmacı Anadolu macerası, ülke açısından tam bir felaket biçimini almıştır. 1922 yılında Yunanistan'ın Anadolu Cephesi'nin çökmesi, sıradan bir askeri yenilgi olmanın çok ötesine geçmiş ve toplumun *Urtrauma*'sı haline gelmiştir. Pek çok tarihçinin belirttiği üzere, *Megali İdea* (Μεγάλη Ιδέα - Büyük Ülkü), yani "iki kıta ve beş denize yayılmış Yunanistan" vizyonu, Anadolu'da çöken cephe ile birlikte yerle bir olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, *Megali İdea*'nın basit bir yayılmacı-milliyetçi politika olmadığıdır. Bu ideal, çöktüğü zaman, yaklaşık bir asırdır Yunanistan'ın siyaset-ideolojiler alanını, hatta kamusal hayatını belirleyegelen temel ideolojik kod durumunda idi. Bu nedenledir ki, Yunanistan'ın Anadolu'da yaşamış olduğu askeri yenilgi, tarihyazımındaki yerini "Küçük Asya Felaketi" (Μικρασιατική Καταστροφή) olarak almıştır. Yunanistan'ın önde gelen tarihçilerinden Paschalis Kitromilides'in Küçük Asya Felaketi'nin toplumsal, siyasal ve ideolojik alanda yarattığı sarsıntıya ve bu sarsıntının sürekliliğine ilişkin tespiti çarpıcılığı bakımından önemlidir. Kitromilides'e göre Küçük Asya Felaketi, "modern Elenizmin bilinci üzerinde tahakküm kurmuş" bir dönüm noktasıdır; zira "ulusun modern zamanlardaki tarihinin akışı ve doğasını değiştiren temel olay"dır.[8] Bu nedenle, bu olaydan sonra Yunanistan kendisine bir kimlik, Elenizm yeni bir anlam aramaya başlamış,[9] ulusal imgelem Küçük Asya Felaketi ve onun doğrudan-dolaylı sonuçları tarafından tümüyle yeniden yapılandırılmış, bu sonuçlarıyla birlikte Küçük Asya Felaketi, Yunan ulusunun biyografisinin asli unsurlarından biri, belki de en önemlisi haline gelmiştir. "Felaket" neticesinde, Yunanistan'da milliyetçi ajanda "Elenizmle alakalı tüm toprakların" Yunan ulus-devletinin sınırları içine alınma-

---

[7] Friedrich Wilhelm Nietzsche, *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*, çev. Peter Preuss (Indianapolis: Hackett Publishing, 1980), 10.

[8] Paschalis M. Kitromilides, "Συμβολή στη μελέτη της Μικρασιατικής τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του Ελληνισμού της Βιθυνίας", *Μικρασιατικά Χρονικά* 15 (1972): 372.

[9] Edebiyat ve Tiyatro eleştirmeni olan Eleni Urani'nin Alkis Thrylos imzasıyla ΕλεύθεροςΛόγος (Eleftheros Logos - Hür Söz) gazetesinde 14-20 Şubat 1927 tarihleri arasında yayımladığı "Η Ελλάδα γυρεύει τον εαυτό της" [Yunanistan kendisini arıyor] başlıklı yazı dizisi, söz konusu ideolojik bunalımın edebiyattaki yansımalarına ve ortaya çıkardığı siyasi-entelektüel arayışa odaklanır.

sı fikrini tamamen bir kenara bırakmış, bunun yerine "küçük ama onurlu Yunanistan" (Ημικρά, αλλ' έντιμος Ελλάς) şeklinde özetlenen nostaljik slogana dönülmüştür. Yeniden şekillenmekte olan Yunan ulusu, bir önceki yüzyılda "Vatan" (Πατρίδα -*Patrida*) olarak tasavvur edilen coğrafî bütünlüğü yitirmiş, ulusal imgelemdeki Vatan, "küçük ama onurlu Yunanistan" ile "kayıp vatanlar" şeklinde parçalanmıştır. Geriye kalan "küçük ama onurlu Yunanistan"ın karşılaştığı ilk önemli ulusal görev ise, Küçük Asya Felaketi neticesinde bir milyondan fazla insanın Yunanistan'a akın etmesi ile ortaya çıkmış olan "muhacir meselesi"nin (προσφυγικό ζήτημα) çözülmesidir. Üstelik Küçük Asya Felaketi ve bu mesele, muhacirlerin bireysel özlemlerini geçmişteki özlem ve kayıplara dayalı kolektif bir aidiyete dönüştürerek ulusal ideolojiyi tahkim etme potansiyeline sahiptir.[10]

Küçük Asya Felaketi'nin Yunan milliyetçiliğinin kodlarında yarattığı değişiklik yalnızca bundan ibaret değildi. "Doğu Elenizmi" artık siyasetten ziyade tarihin konusu haline gelmişti. Buna ek olarak, Yunan milliyetçi anlatısının en önemli unsurlarından biri olan primordiyalist "süreklilik" tezi de yeni bir boyut ve aslında içerik kazanacaktı. Yunan milliyetçi tarih anlatısı, Yunan ulusal kimliğinin antikiteden modern zamanlara kadar devam eden bir süreklilik sergilediği fikri üzerine inşa edilmişti. Bu süreklilik fikri, Küçük Asya Felaketi ile birlikte "daimî gerileme fikri" olarak adlandırabileceğimiz yeni bir melankolik tarih okuması ile bütünleşti. Bunun sonucunda, Yunan milliyetçi anlatısı Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesi ve 1453'te "Şehir'in düşüşü" ile başlayan yüzyıllara yayılan "Türk boyunduruğu" (τουρκοκρατία) ile süren ve nihayet Küçük Asya Felaketi'ne ve "Doğu Elenizmi"nin sona ermesine varan bir kronolojik pesimizmi ve melankoliyi benimsedi. Bu historiyografik eğilimin belki de en önemli sembolü 1922'de alevlerin yuttuğu İzmir imgesi oldu.

Anadolu ve Trakya Rumlarının anayurtlarını terk etmelerinin yarattığı bireysel ve kolektif travma(lar) o denli boyutluydu ki, bu olaya *Kitab-ı Mukaddes*'e yapılan göndermeyle "Eksodos"[11] (Εξοδος, Çıkış) adı verildi. Çoğu kez, İzmir'in Türk Ordusu'nun hakimiyetine girmesinden sonra yaşananlar ulusal sıfatıyla nitelenen bir "Golgothas" (Γολγοθάς, Golgota) olarak tanımlandı.[12] Pek çok muhacirin anılarında kendi acılarına *Kitab-ı Mukaddes*'ten çeşitli referanslar gösterdikleri görülür. Örneğin, *ΠροσφυγικήΦωνή / ΜουχατζήρΣεδασί* (Muhacir Sedası) isimli çift dilli (Yunanca ve Yunan harfli Türkçe) gazetede 28 Ocak 1926 tarihinde yayımlanan "Χασρέτ" (Hasret) başlıklı Yunan harfli Türkçe şiirde vatan hasreti *Eski Ahit* göndermeleri ile tarif edilmektedir:

Πὶρ βακὴτ Γεχουτιλὲρ ἐσὶρ ὀλοὺπ τσικάρκεν
Σουλαρὶν κεναριντὰ ἀγλαρλάρτη κατσάρκεν.

---

[10] "Bir ulusun 'nostos'u kayıp bir cennet değil; bir feda mekânı, geçmiş ızdırabın zaferidir… Ulusal ideolojide, bireysel özlem bireysel hatıraları aşan geçmiş ızdıraplara dayanan kolektif bir aidiyete dönüştürülür. Ulusu birleştirmede geçmişteki mağlubiyetler, zaferler kadar önemli rol oynar." Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2002), 15.
[11] İsrailoğulları'nın Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışları.
[12] İncil'e göre İsa'nın çarmıha gerildiği tepe.

Πίζ τε ἄϊνεν ὀνλὰρ κιπῆ ἀγλάγιορουζ οὐζακτὰν
Βατανιμὶζ οὐζάκτιρ κιορέμεγιζ γιακηντάν.
Bir vakit *Yehudiler* esir olup çıkarken
Suların kenarında ağlarlardı kaçarken.
Bizde aynen onlar gibi *ağlayoruz* uzaktan
Vatanımız uzaktır göremeyiz yakından.[13]

Ancak "küçük ama onurlu Yunanistan" ve harp yorgunu Yunanistan halkı acaba yukarıda bahsettiğimiz sayısı milyonları aşan muhaciri misafirperverlikle kucaklamaya hazır mıdır?

Anadolu ve Trakya'dan gelen muhacirler, kendilerini zaten kutuplaşmış bir siyasal-toplumsal yapının ve bu kutuplaşmayı yaratan çelişkilerin ortasında buldular. Eleftherios Venizelos'un karizmatik liderliği etrafında kümelenen cumhuriyetçi Liberal Parti (Κόμμα Φιλελευθέρων) ve müttefikleri (Venizelizm) ile onun karşısında yer alan ve Venizelizm karşıtlığı (anti-Venizelizm) şeklinde adlandırılan siyasi akımın ana temsilcisi olan monarşist Halkçı Parti (Λαϊκό Κόμμα) ve ittifak ağı arasında zaman zaman iç savaş boyutlarına ulaşma sinyali veren bu kutuplaşma, Yunan tarihyazımında Ulusal Bölünme (Εθνικός Διχασμός) olarak adlandırılır. Bu kutuplaşmanın Felaket sonrasına uzanan gölgesindeki muhacirler, kendilerini Venizelos'un koruyucu kanatları altında bulur. Belli bir süre neredeyse yekpare şekilde Venizelizmi destekleyen muhacirler, aynı zamanda ve biraz da bu nedenle Yunan sağının zaman zaman fiziksel boyutlara ulaşan ırkçı-zenofobik saldırıları ile karşı karşıya kalırlar. Muhacirlere dönük sistematik etnik aşağılama ve istihza giderek pogrom çağrı ve girişimleri biçimine bürünür. Toplumsal marjinalizasyon o boyutlara ulaşmıştır ki, 1933 yılında anti-Venizelist kampın en hırçın yayın organlarından olan Nikos Kraniotakis'in *OΤύπος (O Typos - Basın)* gazetesinde yerli nüfusun muhacirlerden uzak durabilmesini ve kendilerini sakınmasını sağlamak amacıyla muhacirlere sarı pazıbent takma zorunluluğu getirilmesi önerilebilecektir.[14]

"Kayıp vatanlar" bu kutuplaşmanın ortasında çoklu anlamlarıyla birlikte toplumsal hafızaya nakşedilmeye ve Fransız tarihçi Pierre Nora'nın kavramı ile söyleyecek olursak, soyut ve ihtilaflı hafıza mekânları[15] (*les lieux de mémoire*) haline

[13] *Προσφυγική Φωνή*, 28 Ocak 1926, 4. *Muhacir Sedası* gazetesi konusunda yapılan bir çalışma için bkz. Evangelia Balta ve Aytek Soner Alpan, ed., *Μουχατζήρναμέ / Muhacirname: Karamanlı muhacirler için şiirin sedası*, çev. David Selim Sayers ve Aytek Soner Alpan (İstanbul: İstos, 2016). Bu şiir için bkz, *a.g.e.*, 113-115, 146. Şiirin transkripsiyonunda italik yazılan sözcüklerdeki yazım yanlışları/tercihleri Yunan harfli Türkçe metinden aynen aktarılmıştır.

[14] Anonim ("Bir… Muhacir" şeklinde imzalanmış), "Το 'Εκ Βαθέων' ενός αδικαίωτου 'πρόσφυγα'", *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος* 47, sy 992 (Nisan 1973): 101-102. *Τύπος*'ta yer alan bu öneri Ifigeneia Xrysohoou'nun ilk kez 1977'de basılmış olan ödüllü romanı *Köklerinden Koparılmış Nesil*'de (*Ξεριζωμένη Γενιά*) de gündeme gelir. Ifigeneia Xrysohoou, *Ξεριζωμένη γενιά - Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη* (Atina: Philippotis, 1981), 152.

[15] Pierre Nora, toplumsal ve beşerî bilimlerde yaşanmış olan "hafıza dönüşü" diyebileceğimiz dönüşüme büyük katkıda bulunmuş olan "hafıza mekânları" kavramını asla tam manasıyla

gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda yalnızca tarihsel değil, *güncel* ihtiyaçlar üzerinden de *somut* hafıza mekânları belirmeye başlar.

Maurice Halbwachs'ın belirttiği gibi bir grup insan bir mekâna yerleştirildiğinde, mekânı kendi imgelerinin muhayyilelerindeki bir projeksiyonu olarak dönüştürmeye başlarlar ama aynı zamanda mekânın fizikselliğinin ve maddiyatının belirlediği koşullar tarafından üstbelirlenirler ve bu etkileşim içinde grubun kendisi de kolektif hafızasıyla birlikte dönüşür.[16] Bu diyalektik etkileşim neticesinde oluşan en gözle görülür hafıza mekânları, kentlerde iskân edilen muhacirlerin oluşturduğu yerleşimler olur. 1920'lerden itibaren kent merkezlerinin çevresinde oluşmaya başlayan muhacir yerleşimleri o bölgede ikamet etmeye başlayan muhacirlerin çoğunluğunun kökenlerine göre adlandırılmaya başlandı. Nea Smyrni (Yeni İzmir), Nea Ionia (Yeni İyonya), Nea Filadelfia (Yeni Alaşehir), Nea Erythrea (Yeni Yarımada), Nea Makri (Yeni Fethiye), Nea Mudhanya (Yeni Mudanya), Nea Krini (Yeni Çeşme), Nea Areçu (Yeni Darıca) gibi yerleşimler, Yunan ulusunun Felaket'ten sonra yeniden hayal edilme zorunluluğunu anlatan ve kendinden önceki ulusal ideali "eski" ilan eden, telafi edilemez şekilde kaybedilmiş vatanların varisi anlamına gelen, ama hâlâ bu coğrafyalarla kurulan müphem mnemonik bağı imleyen hafıza mekânları haline gelerek ulusal mekâna entegre olmuşlardır.[17]

---

tanımlamamıştır. Hafıza mekânları toplulukların belli bir hafıza ile ilgili işlev ve anlam yükledikleri topografik yahut metaforik mekânlardır. Bu mekânların incelenmesinin ardındaki temel motivasyon, toplulukların ama özellikle ulusun, kolektif kimliğini yaratırken ve güncel ihtiyaçlar doğrultusunda bunu yeniden üretirken toplumsal hatırlama pratikleri ve mekân arasındaki ilişkiyi nasıl kurduklarıdır. Hafıza mekânları aynı zamanda, bu özelliği kazandıkları yahut inşa edildikleri dönemin siyasal-ideolojik önceliklerine dair fikir vermekte, konu oldukları yahut mekân sağladıkları anma törenleri ile yine kolektif kimlikleri ortaya çıkaran yahut güçlendiren toplumsal - nostaljik ritüellerinin çalışılmasına olanak sağlamaktadır. Hafıza mekânları için bkz. Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26 (Nisan 1989): 7-24.

[16] Maurice Halbwachs, *The Collective Memory* (New York: Harper & Row, 1980), 129-130.

[17] Yunan Devleti, gelen muhacir nüfusu iç güvenlik kaygılarını gidermek amacıyla kullanabileceği önemli bir rezerv olarak gördü ve iskân politikasını bir dizi kriterin yanında bu kriterin üzerine bina etti. Muhacirlerin yerli nüfus ve anti-Venizelist/monarşist siyasetçiler tarafından sıklıkla sorgulanan etnik aidiyetleri, "Yeni Topraklar" olarak adlandırılan 1913 sonrasında Yunanistan sınırlarına dahil olmuş bölgelerdeki demografik yapıyı herhangi bir istatistiki şüpheye yer bırakmayacak şekilde Elenize etmek için kullanıldı. Bu anlamıyla, muhacir iskânı bir iç kolonizasyon halini aldı. "Yeni" sıfatlı ve isimlerini Anadolu'nun "eski" ve "kaybedilmiş" yerleşimlerinden alan muhacir yerleşimlerinden bahsetmişken ve "iç kolonizasyon"a da değinmişken, akla ister istemez Benedict Anderson'un *Hayali Cemaatler*'de yapmış olduğu "yeni ve eski mekân" tartışması gelmektedir. Anderson özellikle, Amerikalar'ın keşfi ile birlikte bir "Yeni Dünya"nın kurulduğunu ve "Yeni Dünya"da kolonyalistlerin mekânları kendi ülkelerine referansla -örneğin New York, Nueva Leon, Nouvelle Orléans, Nova Lisboa ve Nieuw Amsterdam gibi- adlandırmalarını inceler. Bu adlandırmalarda New York, York'un yerini almamakta, yeni olan eski ile varlığını eşzamanlı (*sinkronik*) şekilde sürdürmektedir. New York, York'un varisi yahut halefi değildir. Amaç, yeni mekân ile eski mekân arasında bir bağ inşa etmek, yeni ve eski mekânlarda *paralel* hayatlar süren, aynı doğrultuda hareket eden toplulukların mevcut olduğuna işaret etmektir.

Yerleşim yerleri gibi zaman içinde gelişen ve asli işlevi farklı olan, ama belleksel işlevler de kazanan mekânlar dışında, hem bu bölgeler içinde hem de ulusal mekânın başka noktalarında daha somut ve kayıp vatanların belleksel yeniden inşası amacıyla -çoğu zaman başka güncel ihtiyaçlarla da- ortaya çıkarılan hafıza mekânları mevcuttur. Bunlardan en karakteristiği ve en erkeni, İzmir Metropoliti iken 10 Eylül 1922'de linç edilerek öldürülen Hrisostomos Kalafantis'in Atina'da bulunan anıtıdır.

II. Şehit Hrisostomos

Atina'nın merkezindeki Syntagma (Anayasa) Meydanı'ndan Mitropoleos Caddesi üzerinden Monastiraki Meydanı'na doğru inerken, yolun yaklaşık tam yarısında sol kolda bulunan Mitropoleos Meydanı'nda, sonradan adı "Küçük Asya Kurbanları Anıtı" olarak değiştirilecek olan "İzmir Metropoliti Aziz Hrisostomos" heykelini görebilirsiniz. (Bkz. Görsel 1) Esasen, o caddeden daha önce çok kez geçmiş bile olsanız, bu heykel gerek yosun tutmuş arka duvarı, kaidesi ve kitabeleriyle, gerekse etrafını çevreleyen ağaç ve çeşitli bitkiler nedeniyle, özel olarak aramıyorsanız fark edilmez durumdadır. Kendisinden birkaç adım ötede bulunan ve turistlerin uğrak mekânlarından olan Atina Metropolitliği dahi daha çok ilgi çekmesini sağlamaz.[18]

Bu açıdan kolonizasyonla birlikte çıkmış bu "eski-yeni" çiftleri, yitip gitmiş mekânlara gönderme yapan ve yeni sıfatını bu nedenle alan ve kolonizasyon öncesinde de var olan örneklerden farklıdır. İkincisinde eski ve yeni mekân arasında eşzamanlılık değil, artzamanlılık (*diakroni*) söz konusudur ve yeni mekân eskinin yerini almış, onun halefi haline gelmiştir. Bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 2006), 187-188. Muhacir yerleşimleri, her iki isim verme etkinliğinin çeşitli unsurlarını bünyesinde taşımaktadır. Nea Smyrni (Yeni İzmir) örneğini ele alalım. Doğrudan bakıldığında 1920'lerde olduğu gibi bugün dahi Yeni İzmir ve İzmir eşzamanlı şekilde varlıklarını sürdürmektedirler. Nea Smyrni, bu açıdan bakıldığında İzmir'in halefi değildir. Ancak metaforik açıdan bakacak olursak, İzmir, muhacirlerin yalnızca hafızalarında yaşayacak bir mekân halini almış, onlar açısından "alevler arasında" yok olmuş, kaybolmuş, "kayıp vatan" haline gelmiştir. Benzer bir bakış açısı, milliyetçi söylem açısından da geliştirilebilir. Megali İdea'nın ideolojik olarak çökmesi ile birlikte İzmir, "Vatan" tanımının kapsamından çıkmış, hayal edilen ulusal mekân içinde eski mahiyetiyle varlığını sürdüremez olmuştur. Yani, 1922'de yaşanan kopuş ile birlikte "Eski" İzmir varlığını yitirmiştir. Artık "Nea Smyrni" vardır. Zira Eski ve Yeni İzmirler arasında ulusal bir bağ kurmak, birbirlerinden haberdar olmasalar dahi bu coğrafyalarda *paralel* hayatlar süren, aynı doğrultuda hareket eden toplulukların varlığından söz etmek imkânsız hale gelmiştir. Savaş muhabiri olarak İzmir'de bulunan Kostas Misailidis'in "şehitlerin ruhlarına adadığı" *Felaket ve İzmir'in Son Günleri* başlıklı kitabında René Puaux'dan aktararak vurguladığı gibi "artık İzmir yoktur" («Ησμύρνη δεν υπάρ χειπλέον.»). Kostas Misailidis, *Η καταστροφή και οι τελευταίες μέρες της Σμύρνης* (Atina: belirtilmemiş, 1925), 39.

[18] Hrisostomos Abidesi dışında Mitropoleos Meydanı'nın diğer ucunda yani Atina Metropol Kilisesi'nin önünde iki abide daha mevcuttur. Bunlardan biri Bizans İmparatorluğu'nun son imparatoru olan Konstantinos Paleologos'un Heykeltraş Sypiros Gongakis imzasını taşıyan ve 1989'da dikilmiş bronz heykelidir, Diğeri ise açılışı 1991 yılında yapılan ve Fanis Sakallariou'nun yonttuğu 1941-1949 yılları arasında yani İkinci Dünya Savaşı ve Yunanistan

Görsel 1: Hrisostomos Anıtı, Atina
Kaynak: Fotoğraf yazara ait.

Bu haliyle bu anıt adeta Avusturyalı filozof Robert Musil'in anıtlar üzerine 1927'de yaptığı gözlemlerini doğrular niteliktedir. Musil, "Denkmale" (Abideler) başlıklı denemesinde anıtların paradoksal bir karakteri olduğunu belirtir ve ekler: "Dünyada bir anıttan daha fazla görünmez olan bir şey yoktur. Şüphesiz görülmek hatta dikkat çekmek için dikilmişlerdir. Ancak nasıl bir muşamba üzerindeki su damlalarını kendinden uzaklaştırıyorsa, anıtlar da dikkati kovan bir şeyi bünyelerinde barındırırlar, bakışları anında başka tarafa çevirttiren bir şeyi […]."[19] Musil'e göre aynı sokak boyunca aylarca yürümüş olsanız ve her adresi, her vitrini bilseniz, yolda duran her polis memurunu tanır hale gelmiş olsanız bile, yine de sokaktaki bir anıtı fark etmemiş olmanız kuvvetle muhtemeldir. İnsan boyundan büyük anıtları genelde bir kerteriz noktası olarak kabul ederiz, ama kim olduğunu yahut neden orada olduğunu pek de bilmeyiz. Musil'in bu haklı saptamasına rağmen, anıtlar dikilmeyi sürdürür. Günümüzde Hrisostomos'un anıtı da tıpkı Musil'in bahsettiği gibi çoğu zaman gözden kaçar, olağan günlerde onu çevreleyen terk edilmişlik bulutu ve zamana direnme "uğraşı" içinde adeta görünmez oluverir. Bu durum söz konusu anıtın bir hafıza mekânı olarak gerekliliğini, varlığını ve potansiyelini sorgulamamıza neden olmamalıdır. Zira bir anıtı ortaya çıkaran gerekçelerin geçmişe olduğu kadar, o anıtın dikildiği ana ve geleceğe göndermeleri vardır, başka türlü söyleyecek olursak anıtın kendi tarihi ve bir "kaderi" mevcuttur. Diğer hafıza mekânları gibi, anıtların da kaderi

İç Savaşı süresince başpiskoposluk yapmış olan, 1944-1946 yılları arasında kısa süre kral naipliği ve başbakanlık görevlerinde bulunan Damaskinos Papandreou'nun mermer heykelidir.

[19] Robert Musil, "Denkmale", *Prosa, Dramen, späte Briefe* içinde (Hamburg: Rowohlt Verlag, 1957), 480. Kent tarihçiliğinin öncülerinden Lewis Mumford da 1930'larda benzer bir gözlemde bulunmuş ve "abidenin ölümünü" heykellerin kuvvetli yanı olarak görülen zaman ve mekândaki sabitliklerine (*fixity*) bağlamıştır. Lewis Mumford, "The Death of the Monument", içinde *The Culture of Cities*, 2. bs (New York: HBJ, 1970), 433-440.

yalnızca bu tarih tarafından belirlenmez, bir yandan da mütemadi bir "anlam dönüşümü"ne maruz kalır. Anıtların anlamı ve önemi yalnızca andıkları kişi ya da olaya değil, aynı zamanda onları ortaya çıkaran koşullara, içine yerleştirildikleri anlatıya da bağlıdır. Anıtlar, toplumsal bağlam ve bu bağlam uyarınca dönüşen anlatı(lar) içerisinde yeniden ve yeniden anlam kazanırlar. Hatta aynı anda birden fazla (hatta çelişik yahut büsbütün zıt) anlama sahip olabilirler. Dolayısıyla, anıtın sembolizminin değiştiği, anlamının kuvvetlendiği yahut zayıfladığı özel dönemler ortaya çıkabilir ki, bu da anıtın toplumsal olarak taşıdığı anlam(lar)ı ve toplumun farklı kesimleri için taşıdığı önemi yeniden tarif eder. Anıtın şimdiki zamanda çevrelendiği anlık görünmezlik onun tarihini ve gelecek potansiyelini ortadan kaldırmaz.

Hrisostomos Anıtı'nın da bir hafıza mekânı olarak tarihi vardır ve bu tarih, Türkiye'de tarihyazımında bir misnomer olarak "Mübadele" denilen sürecin bir parçasıdır. Bu anıtın tarihi Yunanistan'da muhacir meselesinin ve kayıp vatanların nasıl ve hangi bağlamda hatırlandığı ile yakından ilgilidir.

İzmir Metropoliti Hrisostomos'un Yunanistan açısından 1922'de yaşanan çok boyutlu yıkımın sembolü haline gelmesi adeta ölümünün hemen ardından gerçekleşti. İzmir Yangını ve o yangından yansıyan karelerle birlikte Hrisostomos'un fotoğrafı ve "şehadetine" ilişkin haberler Yunan basınında iç içe yer almaktaydı. Bu açıdan en sembolik yayınlardan birini *Ελεύθερον Βήμα* (Eleftheron Vima - Serbest Kürsü) gazetesi yapmıştı. Venizelos yanlısı çevrelerin asli yayın organı olan bu gazetenin 2 Eylül 1922[20] tarihini taşıyan nüshası "İzmir Yanıyor - Metropolit Hrisostomos İdam Edildi - Hristiyanlar Katlediliyor" manşeti ve "Şehit Metropolit Hrisostomos" başlığı ve büyük bir fotoğraf ile çıkmıştır. Hrisostomos'un şehadeti ile milyonlarca Hristiyanı kurtarmak için kendisini feda ettiğine inanılan İsa'nın çarmıha gerilişi arasında paralellik kuran gazete, Hrisostomos'un da kendisini "Yunan ırkı" için feda ettiğini ve Hrisostomos'un uğruna öldüğü idealleri hayata geçtiği takdirde Hrisostomos'un gerçekten ölmeyeceğini vurgulamaktadır. Hristiyan inancında merkezi bir öneme

[20] Yunanistan, 16 Şubat 1923 tarihinde resmi olarak Jülyen Takvimi yerine Gregoryen Takvimi'ni benimsedi. Dini özel günlerin tarihleri aynı kalmak şartıyla Jülyen Takvimi'ne 13 gün eklendi ve 16 Şubat günü 1 Mart kabul edilerek Gregoryen Takvim'e geçilmiş oldu. Dolayısıyla 16 Şubat 1923 öncesi kullanılan tarihler Jülyen Takvimi'ne göre verilmiştir. Yunan Kilisesi'nin 1924 yılında bu seküler reforma adapte olabilmesi ise, pek kolay olmamıştır. Bu reform, Kilise içinde bugün hâlâ süren ve kendilerine "Hakiki Ortodoks" yakıştırmasında bulunan Eski-takvimciler (*Palaioimerologites*) ve reformu benimseyen Yeni-takvimciler (*Neoimerologites*) arasında gelişen bir bölünmeye neden olmuştur. Bu tartışma, bir dizi diğer unsurun yanında aşağıda değineceğimiz Yunanistan'da müesses nizâmın içine girdiği çok boyutlu siyasal ve ideolojik krizin çıktılarından biridir. Takvim reformunun Yunan Kilisesi'nde yaratmış olduğu kriz için bkz. Dimitris Malesis, "Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952): Όψεις της πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης στο μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο", *Μνήμων*, sy 22 (2000): 135-169. Ayrıca tartışmanın bugüne uzanan yansımaları için bkz. Kallistos Ware, "Old Calendarists", *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, ed. Richard Clogg içinde (Londra: C. Hurst and Co, 2002), 1-23.

sahip olan İsa'nın öldükten üç gün sonra Tanrı tarafından diriltilerek göğe yükseltilmesi (Ανάσταση - Anastasi) ile kurduğu paralelliği sürdüren *Eleftheron Vima*, ulusu "İsa'nın mezarına mür taşıyan kutlu Kudüslü kadınlar" gibi Hrisostomos'a saygı göstermeye davet etmekte, bu şekilde İsa'nın ölümünden sonra olduğu gibi Hrisostomos'un ölümü sayesinde "Ulus'un dirileceğini" müjdelemektedir.[21] (Bkz. Görsel 2) 1922 yılında Patrikhane'nin yazmış olduğu "Ekümenik Patrikhane'nin Bilgilerine Göre 11 Eylül'e Kadar İzmir Trajedisi" başlıklı raporun[22] "29 Ağustos 1922 (Pazartesi)" [eski takvim] başlıklı kısmında Hrisostomos'un linç edilmesi anlatılmakta ve metropolitin "üç yıllık Yunan işgali boyunca … Yunanistan'a fanatizmin ötesinde hizmetlerde bulunduğu" gerekçesiyle katledilmesine "İzmir Trajedisi"nin aslî bir parçası olarak özel yer verilmektedir. Felaket'in hemen ardından Venizelos yanlısı subaylar tarafından organize edilen ve Kral I. Konstantin'in tacını bırakarak ülkeden ayrılmasına neden olan askeri darbe ("1922 İhtilâli") neticesinde kurulan hükümetin ilk icraatlarından biri Hrisostomos'un ölüm gününü "ulusal düşenler [ölenler] günü" ilan etmek olmuştur.[23] 1923 yılının ilk günlerinde Anadolu'dan ve Trakya'dan Atina'ya gelen ve hâlâ kamplarda yaşayan muhacirler, kendi trajedilerinin bir sembolü olarak gördükleri "şehit" Hrisostomos için anma etkinlikleri düzenlemektedir.[24]

"Küçük Asya Felaketi" anlatısı kurulurken Hrisostomos'un ve katlinin öne çıkması İki Savaş Arası Dönem'deki ideolojik örüntüye uygunluk göstermemektedir. Bu dönemde, yaşanan trajedi muhacirlerin kendileri tarafından dahi kişisel olarak değil, kolektif bir travma olarak görülüp o şekilde aksettirilmektedir.[25] Aynı dönemde, Avrupa'da olduğu gibi ulusal değerlerin dönüşümüne ve ulusun radikal kutsanmasına eşlik eden bir biçimde, savaşta hayatını "kahramanca" kaybedenlerin bireysel değil, kolektif şekilde yüceltilmesi ve ölümün kolektif bir

---

[21]*Ελεύθερος Τύπος* (Eleftheros Typos - Hür Basın) gazetesi de 6 Eylül 1922 sayılı nüshasında ünlü ressam Periklis Vzantios'un bir çizimini ilk sayfasına taşımaktadır. Sırtında haç taşıyan İsa, fonda yanan bir şehrin dumanları tüterken kayıtsızlıkla onu ve şehri izleyen yabancı donanma askerlerinin önünde ilerlemekte, ayakları altındaki ölü insan yığınlarına bakarak şunu söylemektedir: "Yeni Hristiyanlar yapmak için yeniden çarmıha gerileyim!.." Bu noktada Nikos Kazancakis'in 1921 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayali bir Rum köyünde geçen *Yeniden Çarmıha Gerilen İsa* romanı hatırlanabilir.

[22] Benaki Müzesi, Eleftherios Venizelos Arşivi, Dosya No: 317~72, 3.

[23] Michalis Varlas, "Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης", içinde *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Atina: Idyrima Meizonos Ellinismou, 2003), 165-166.

[24] *Ελεύθερον Βήμα,* 18 Ocak 1923, 2. İzmir'de kurulmuş ve 1922 sonrasında Yunanistan'a "iltica etmiş" spor kulüplerinden olan Apollon, 18 Mart 1923 tarihinde bir Pire takımıyla yaptığı maçta maçı izleyen protokol içinde müteveffa İzmir Metropoliti Hrisostomos için bir yer ayırmış ve ayrılan yere Hrisostomos için bir isimlik yerleştirmiştir. *ΕλεύθερονΒήμα,* 20 Mart 1923, 2.

[25] Haris Exertzoglou, "Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο", *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, ed. Efi Avdela, Haris Exertzoglou, ve Christos Lyrintzis içinde (Rethymno: Panepistimio Kritis, 2015), 228.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ

ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

Η ΣΜΥΡΝΗ ΚΑΙΕΤΑΙ – Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΕΚΡΕΟΥΡΓΗΘΗ – ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΣΦΑΖΟΝΤΑΙ!

ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΚΑΙ ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ

2α ΕΚΔΟΣΙΣ

Ο ΜΑΡΤΥΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

ΤΟ ΦΡΙΚΑΛΕΟΝ ΔΡΑΜΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ο ΝΕΟΣ ΜΑΡΤΥΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΕΚΡΕΟΥΡΓΗΘΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΗΡΩΣ

Görsel 2: *Ελεύθερον Βήμα*, 2 Eylül 1922, 1.

fenomen olarak topluma sunulması had safhadadır.[26] Yunanistan'da ondokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ve şekillenen milli değerler ve milli dava uğruna hayatını feda etmeye dayanan, *pro patriamori*'yi aşırı yücelten, mistik boyutları da bulunan ve uzun yıllardır süren savaşlar boyunca beslenmiş bir ideoloji olarak voluntarizm,[27] Hrisostomos'un şehadetinin ulusal anlatıya hızlıca entegre edilmesini, Hrisostomos'un kahramanlaştırılmasını ve "milli şehit" (εθνομάρτυρας - ethnomartyras) olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Şehadetin giderek idealize edilmesi ve anlamının dinsel olandan çok dinselliği içinde barındıran bir milli davaya olan ideolojik bağlılığa, inançtan çok aktif katılıma ve eyleme odaklanır şekilde değişimi, her iki boyutu kişisel tarihinde barındıran Hrisostomos'un Küçük Asya Felaketi sonrasında şehadet kültünün sembolü haline gelmesini ve yeni anlamını arayan Yunan milliyetçiliğinin *civic* dininin azizi olmasını kolaylaştırmıştır.[28]

Hrisostomos, öldürüldüğünde İzmir Metropoliti'dir. Ancak Hrisostomos'un taşıdığı önem bundan ibaret değildir. Yunan milliyetçiliğinin gözlükleriyle düşünüldüğünde, Hrisostomos, Yunan milli kimliğinin önemli bir parçası olan dinin önemli temsilcisi olmanın yanında "milli dava"ya olan bağlılığını pratik olarak da kanıtlamış bir ulusal figür konumundadır. Öldürüldüğü yıl olan 1922'de Küçük Asya Müdafaa Örgütü'nün "fahri başkanı"[29] konumunda olan Hrisostomos'un

---

[26] Spyridon G. Ploumidis, "Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα", içinde *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της: Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, ed. Kostas Burazelis, Vangelis Karamanolakis ve Stylianos Katakis (Atina: Kardamitsa, 2011), 297-298.

[27] Yunanistan bağlamında ölüm ve milliyetçiliğin iç içe geçişi ve bunun ideolojik anlamı için bkz. George Margaritis, "The nation and the individual: social aspects of life and death in Greece (1896-1911)", *Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols, and Visions*, ed. Philip Carabott (Hampshire: Ashgate, 1997), 93-8; Aynı yazarın Balkan Savaşları sonrası ölüm ve milliyetçik arasındaki ilişkiyi incelediği çalışması için bkz. Giorgos Margaritis, "Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου: 1912-1920", *Μνήμων*, sy 12 (1989): 89-116.

[28] Hrisostomos Kalafantis, Ortodoks Kilisesi içinde milliyetçilik üzerinden 19. yüzyıldan bu yana süren kamplaşmada ve giderek yarılmada da en önemli isimlerden biri haline gelmiştir. Paschalis M. Kitromilides, "Το τέλος της Εθναρχικής Παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη", içinde *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου,* 1984, 502-503.

[29] Engin Berber, *Sancılı yıllar--İzmir 1918-1922: Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997), 365.

bir din adamı olarak Yunan milli davasına katkısı manevi boyutu aşmıştır. Kendisi, "Makedonya Mücadelesi"nde Bulgar ve Türk milliyetçiliklerine karşı yürütülen "milli kavga"ya bilfiil katılmış, bu kavganın başarıya ulaşması için din adamı misyonunu aşan adımlar atmış, "Küçük Asya Seferi"nde önemli roller oynamış,[30] İzmir'in "düşüşü" esnasında pek çok seküler siyasi figür Yunan milliyetçiliği açısından kötü bir sınav verirken, o, bu kavga uğruna hayatını feda etmekten çekinmemiştir.[31] Osmanlı İmparatorluğu'nda Meclis-i Mebusan'da İzmir ve Aydın temsilciliği yapan ve 1923 yılında da Yunanistan Ulusal Meclisi'ne Atina-Pire temsilcisi olarak seçilen Emmanuil Emmanuilidis, 1924 tarihli *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları* isimli eserinde "Türkiye'deki Elenizmin kilise örgütlenmesi daima milli açıdan faydalı olduğunu ispatladı." tespitine düştüğü dipnotta şöyle söylemektedir:[32]

> Her ne kadar Küçük Asya felaketi mevcut esere koyduğumuz zaman sınırlarından sonra gerçekleşmiş olsa da basım esnasında halen gözümüzün önünde olduğundan, Yunan Kilisesi'nin kendi şanlı geleneğine uygun olarak sergilediği yüksek diğerkâmlık örneğini geçiştirmemize müsaade yoktur. Küçük Asya ahalisinin korunmasından sorumlu İzmir Yüksek Komiseri ve onun gibi tüm diğerleri, Ağustos 1922'nin o korkunç günlerinde kendi canlarını kurtarmak derdiyle panik içinde limandaki gemilere koşarken ve bu esnada tek bir kadın ve çocuğu güvene alma itidali göstermezken, Metropolit Hrisostomos kendi kaderini orada kalan Hristiyanların kaderinden ayrı tutmak istemedi. Kendisinin kurtulma şansı olmasına ve ayrılması için uyarılarda bulunulmasına rağmen, göğsünü gerip orada kalarak Türk paşası Nureddin'in vahşetinin kurbanı oldu. Rahmetliyi yakından tanıyanların dediklerini ve onun psikolojisini dikkate aldığımızda şehit olarak ölmenin zaten düşlediği bir son olduğu kanaatindeyiz. Eğer

---

[30] İzmir'den uzaklaştırılmış olan Hrisostomos'un 1919'da İzmir'e geri dönüşünün sembolik ve siyasi önemi için bkz. *a.g.e.*, 86-87.

[31] İzmir Metropoliti Hrisostomos'un hayatı için çok sayıda kaynak mevcuttur. Bu yayınların çokluğu basılma sıklığı ve sürekliliği dahi, Hrisostomos'un kendi başına ne kadar önemli bir figür haline geldiğinin kanıtıdır.

[32] Emmanuel Ch. Emmanouilidis, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (Atina: G. Kallergis, 1924), 300. İzmir Yüksek Komiseri Aristeidis Stergiadis'in İzmir'i terk ederken, Metropolit Hrisostomos'un ABD Konsolosu tarafından uyarıldığı halde İzmir'de cemaatinin yanında kalmak konusunda ısrarcı olması Hrisostomos'un fedkârlığına ilişkin geliştirilen söylemin özel olarak vurguladığı hususlardan biri olagelmiştir. Bkz. Dimitris Chronopoulos, *Ο Εξ Ανατολών κίνδυνος: Χρονικό της Μικρασιατικής εκστρατείας και πως η Τουρκία ξανάγινε μεγάλη δύναμη* (Atina: Estia, 1985), 253-54. Bu teklif, Hrisostomos'un bu teklifi reddi ve ardından linç edilmesine ilişkin oldukça dramatik yarı-kurgusal bir çalışma için bkz. Vasilis I. Tzanakaris, *Δακρυσμένη Μικρασία, 1919-1922 Τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα* (Atina: Metaichmio, 2007), 631-36. Tzanakaris, 2007'de yayımlanan ve büyük yankı uyandıran bu kitabının ardından yakın zamanda yine aynı yıllardaki İzmir'e odaklanan ve merkezine Stergiadis ile Hrisostomos arasındaki gerilimin olduğu yeni bir kitap yayımlamıştır. Bu kitap da ilki gibi yine Yunanistan'da en çok satanlar arasında yerini almıştır. Vasilis I. Tzanakaris, *Σμύρνη 1919-1922: Αριστείδης Στεργιάδης εναντίον Χρυσοστόμου Σμύρνης* (Metaichmio, 2019).

devletin ve ordunun başında da Kilise'nin başındakilere benzer ruhu taşıyan reisler olsaydı Küçük Asya felaketi için gözyaşı dökeceğimiz yerde, milli azametin kahramanlarını anıyor olacaktık.

Tüm bu anlamları, yaşamı ve ölümü ile bünyesinde toplayan Hrisostomos, hem bireysel fedakârlığı ve altruizmi ön plana çıkaran, hem de bu bireysel fedakârlık sayesinde gerçekleştiğine inanılan kolektif hayatta kalmayı vurgulayan yeni anlatıya oldukça uygun bir figür olduğundan ölümünün hemen akabinde bir sembol haline geliyordu. Küçük Asya Felaketi'nden hemen sonra Atina'da basılıp yaygın şekilde satılan ve İzmir'i "*mağdur şehir par excellence*" olarak önce çıkaran "İzmir Felaketi ve Hristiyanların Türklerce Katliamı" başlıklı taşbaskı afiş, o denli popüler olmuştur ki bugün hâlâ ders kitaplarından popüler yahut akademik tarih çalışmalarına, günlük basından konuya ilişkin özel hazırlanmış internet sitelerine kadar pek çok mecrada felaketin ilk akla gelen görsel temsili olarak kullanılmaktadır. Bir kopyası Ulusal Tarih Müzesi'nin koleksiyonunda saklanan bu taşbaskı afişin sol üst köşesinde, Felaket'in ayrılmaz bir parçası olarak Hrisostomos'un resmi bulunmaktadır. (Bkz. Görsel 3)

Modern Yunan ulusal bilincinin kurucu momentlerinin en belirleyicilerinden olan Küçük Asya Felaketi sonrası bu faktörler Hrisostomos'un "ulusal şehit" olarak ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunda Felaket-sonrası Yunan milliyetçiliğinin edindiği yeni içerik oldukça etkilidir. Bunların devletin tam manasıyla parçalandığı ve muhacir akını ile neredeyse tamamen işlemez hale geldiği, iç savaş tetikleme potansiyeli olan toplumsal kutuplaşma bağlamında gerçek-

Görsel 3: "Η καταστροφή της Σμύρνης και η σφαγή των Χριστιανών υπο τών Τούρκων"
("İzmir Felaketi ve Hıristiyanların Türklerce Katliamı").
Kaynak: Yunanistan Ulusal Tarih Müzesi, Laikes Eikones Koleksiyonu, 4953/17.

leştiği tarihsel bir arka plan olarak akılda tutulmalıdır. Bu moment, Yorgos Margaritis'in altını çizdiği üzere, aynı zamanda savaşın ve savaşta yaşamını yitirenlerin anılması başlığında sürmekte olan bir dönüşüme de itki yapmıştır. Küçük Asya Savaşı, insanların sevdiklerini erişemeyecekleri uzak mesafelerde kaybetmeleri ve kayıplarının bu coğrafyalarda defnedilmek zorunda olması sonucunu doğurmuş, bu da sembolik anma faaliyetlerine ve bu kayıpları sembolize eden anıtların dikilmesine dönük momentumu kuvvetlendirmiştir.[33] Hrisostomos Kalafantis'in anısına dikilecek abide bu bağlamda ele alınabilir.

III. Şehit ve Şahit

1924 yılında Kavala ve Nestos Metropolitliği'ne atanmış olan II. Hrisostomos (Themistoklis Hacistavrou), göreve gelir gelmez Kavala'ya 1922'de öldürülmüş olan İzmir Metropoliti Hrisostomos'un bir heykelinin yapılması için girişimlere başlar ve bu amaçla dünya çapında üne kavuşmuş olan Yunan Heykeltıraş Kostas Dimitriadis'e başvurur.[34] Kavala ve Nestos Metropolitliği, merkezi en çok muhacir alan şehirlerden olan Kavala'da bulunan 1924 yılında kurulmuş yeni bir metropolitliktir.[35] Sonradan Filippi ve Neapoli adını alacak bu metropolitliğe Hacistavrou'nun atanması tesadüf değildir. Aydın doğumlu olan Hacistavrou, bölgede daha öncesinde görev yapmış, dolayısıyla bölgenin yerli nüfusuna da yabancı olmayan, ama bir yandan da bu bölgeye yeni yerleşen muhacir nüfusla bağ kurabilecek geçmişe sahip bir din adamıdır. Hacistavrou'nun dini kariyeri sık sık Hrisostomos Kalafantis'le kesişmiştir. 1902-1909 yılları arasında Drama'da Hrisostomos Kalafantis'in diyakozu ve ardından başdiyakozu olarak görev yapan Hacistavrou, Hrisostomos Kalafantis ile birlikte "Makedonya Mücadelesi"ne aktif olarak katılmıştır. Drama sonrasında Hacistavrou ve Kalafantis'in yolları Anadolu'da da kesişir. 1910 yılında Hrisostomos Kalafantis, İzmir Metropoliti olurken, onun önerisiyle Hacistavrou metropolit vekili olacaktır. Hacistavrou, 1910-13 yılları arasında Aydın'da Tralleis Episkoposluğu'na, 1913 yılında Filadelfia (Alaşehir) Metropolitliği'ne, 1922 yılında ise Efes Metropolitliği'ne atanır. 1922'de artık Yunan ordusu geri çekilirken Efes Metropolitli-

---

33 Giorgos Margaritis, "Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου: 1912-1920", *Μνήμων,* sy 12 (1989): 112.

34 Kostas Dimitriadis'in bugün Drama'da bulunan Hrisostomos Abidesi'ne ilişkin bkz. Nikoleta Tzani, "Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στην Δράμα. Η περιπέτεια μιας ανάθεσης", içinde *Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη): Ιστορία και πολιτισμός (Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου),* ed. Pavlos Albanoudhis (Selanik: Ekdotikos Oikos Adelfon Kyriakidi, 2009), 379-407. Dimitriadis'in yaşamı ve diğer eserleri için bkz. Antonia Giannoudaki, "Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Ιδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη: η συλλογή νεοελληνικής γλυπτικής και η ιστορία της 1900-2006" (Doktora Tezi, Selanik, Selanik Aristoteles Üniversitesi, 2009), c. 1, 4 c., 411-22.

35 "Muhacir kentler" içinde Kavala, 1920-28 arasında nüfusu en hızlı artan, bir başka deyişle en çok muhacir alan şehirdir. Bu süre zarfında Kavala'nın nüfusu yıllık ortalama %10,5 gibi yüksek bir hızda artmıştır. Lila Leontidou, *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990), 72.

ği'ne atanmasının sebeplerinden biri iç bölgelerden İzmir'e doğru yığılan "muhacir nüfusunun selametini sağlamak" olarak ifade edilmiştir. Hrisostomos Kalafantis'in öldürülmesinin ardından hayatının onunla kesişen kısımlarını özel olarak vurgulayan ve Kalafantis'i manevi babası olarak nitelendiren Hacistavrou, Hrisostomos'un öldürüldüğü gün de onunla birliktedir ve yaşanan trajedinin birincil şahididir. Hrisostomos'un kişisel tarihine kendisini de dahil eden Hacistavrou, "şehit düşme" ihtimalleri karşısında Hrisostomos'un heyecan duyduğunu ve "bunun kendileri açısından tercih edilir bir son olduğu"nu söylediğini aktarır.[36] Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, Hacistavrou'nun öne çıkardığı birliktelikte ve özel olarak bu tarihsel anda, "şehadet" sözcüğünün farklı anlamlarının (şehit olma ve şahit olma) iç içe geçmesi, adeta aralarındaki farkın ortadan kalkmasıdır. Türkçeye Arapça üzerinden aktarılan bu etimolojik örtüşme, Yunancada da mevcuttur. *Μάρτυς (martys)*, hem şahit hem de şehit anlamına gelir. İsa'nın göğüs gerdiği zulme ve onun mucizesine tanıklık eden, ardından bu nedenle kendisi de zulme uğrayan ve hayatını kaybeden, dahası başkalarının inançlarına da tanıklık eden ve bunun için delil sunan *martys*, ilk sırasında İsa'nın yer aldığı uzun ve kutsal bir listenin parçası haline gelir.[37] Hacistavrou'nun şahitliği ile Hrisostomos'un şehadetindeki "mukarenet"[38], Hristiyan kimliği için kurucu işlevi olan ve etimolojik örtüşmeyle bir araya gelmiş iki fiili tarihsel olarak bir kez daha kaynaştırırken, şahitliğin Hacistavru'ya sağladığı epistemolojik üstünlüğü, şehadetin ideolojik, siyasal ve tarihsel değeri ile tahkim etmiştir.

Hacistavrou'nun, 1924 yılında büyük ve çok boyutlu bir kriz içinde bulunan Yunanistan'da Hrisostomos Kalafantis'in heykelini yaptırmaya girişmesi, Hacistavrou'nun kilise içinde ve devlet huzurunda kendi kişisel pozisyonunu tahkim etme çabasıyla yakından ilişkilidir. 1962 yılında Atina Başpiskoposu II. Hrisostomos olarak Yunanistan Kilisesi'nin başına geçecek Hacistavrou'nun bunu başarmasındaki faktörlerden birinin "kendisinin Hrisostomos'un (Kalafantis) mücadeleleri ile ilişkilendirilmesi" olduğu belirtilir.[39] Hrisostomos'la ilişkisini ön

---

[36] *Τιμητικός τόμος επί τω Ιωβηλαίω του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Χρυσοστόμου* (Kavala, 1960), 487. Themistoklis Hacistavrou'nun hayatı için bu kitaba başvurulabilir.

[37] Georgios Babiniotis, *Ετυμολογικό λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας: Ιστορία των λέξεων* (Atina: Kentro Leksikologias, 2010), 822-23; Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive* (New York: Zone Books, 1999), 26-27; Mahmoud M. Ayoub, "Martyrdom in Christianity and Islam", *Religious Resurgence: Contemporary Cases in Islam, Christianity, and Judaism*, ed. Mary C. Hegland (New York: Syracuse University Press, 1987), 67-68. "Martys" sözcüğünün Yunancadaki etimolojik evrimi ve Hristiyanlıkta "şahit" olandan "şehit" olanın türemesine ilişkin bkz. G. W. Bowersock, *Martyrdom and Rome* (New York: Cambridge University Press, 2002), 5-20.

[38] Şahit nasıl şehide ihtiyaç duyuyorsa, şehit de şahide ihtiyaç duyar. Şehadet öyküsünde, şehidin bakış açısı, tanım gereği, noksandır. Bu eksikliği tamamlayacak, yani şehadet öyküsünün hedef kitlesine bu feda eyleminin anlamını ulaştıracak, ölümden anlam türetecek ilk anlatıyı oluşturacak tanıklıklara ihtiyaç duyar.

[39] Giorgios Karagiannis, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997* (Atina: Ekdoseis "To Pontiki", 1998), 138.

plana çıkaran Hacistavrou, ortak kişisel geçmişlerine dikkat çekerek yukarıda andığımız sembolizmi bünyesinde barındıran Hrisostomos'un bölgenin hem yerli hem de muhacir halkı nezdinde prestijinden istifade etmeyi de hedeflemiştir. Hacistavrou'nun bu hamlesi, kişisel olmanın ötesinde her bakımdan kurumsal bir kriz ile karşı karşıya olan Yunanistan'da kilise açısından da anlam taşımaktadır. Tartışmanın bu boyutuna aşağıda döneceğiz.

Themistoklis Hacistavrou'nun Kavala'da Hrisostomos Kalafantis'in heykelini inşa ettirme yönündeki erken çabası sürüncemede kalır. Bunun en önemli nedeni, düşünülen çapta bir proje için metropolitliğin bütçesinin yetersiz olmasıdır. 1926'da Hacistavrou bir ayin esnasında rahiplerden heykel için maddi destek toplamalarını ister.[40] 1927 yılının Ağustos ayında Kavala'da kurulan ve kentin valisi, belediye başkanı, metropoliti (Hacistavrou) ve dört banka müdüründen oluşan bir komite, tüm Yunanistan'a "İzmir Metropoliti Hrisostomos'un ruhu kadar ak mermerden bir heykelinin yapılması" çağrısında bulunan bir bildirge yayımlar.[41] Aynı zamanda, Kuzey Yunanistan'da, özellikle muhacir mahallelerinde heykel için para toplandığı haberleri gazetelerde yer almaktadır.[42] Hacistavrou'nun uzunca bir süredir sürüncemede kalan, ancak belli bir yankı uyandırmış olan bu projesinin, Atina'da da hayata geçirilmesi gündeme gelir. Projenin bir muhacir kenti durumundaki Drama'dan başkent Atina'ya taşınması, Hrisostomos ve temsil ettiği değerlerin siyasetin merkezine taşınması gibi sembolik bir anlam da içermektedir.

IV. 1928-1932: Konsolidasyon Denemesi ve Yeni Hafıza Rejimi

Yukarıda da kimi boyutlarına değindiğimiz üzere, Küçük Asya Felaketi'nden sonra Yunanistan'da müesses nizamın sacayağını oluşturan monarşi, kilise ve devlet derin bir sarsıntı geçirmiştir. Monarşi, 25 Mart 1924 tarihinde Yunanistan Parlamentosu tarafından kaldırılmış, bu karar 13 Nisan 1924 tarihinde gerçekleşen bir referandum ile onaylanmıştır. Bu şekilde Yunanistan'da "İkinci Yunan Cumhuriyeti" olarak adlandırılan ve 1935'e kadar sürecek olan dönem başlamıştır. Cumhuriyetin ilanında Anadolu ve Doğu Trakya'dan gelen muhacirlerin özel bir etkisi olmuştur.[43] Muhacirlerin desteğinin olmadığı bir ortamda cumhuriyetin asla ilan edilemeyeceği çeşitli kereler vurgulanmıştır.[44] 1924-28 arasında, Tarihçi Thanos Veremis'in deyişiyle ideolojik bir temelin olmayışıyla tanımlanan

---

[40] *Τιμητικός τόμος,* 387-8.
[41] *Μακεδονία*, 4 Ağustos 1927, 1.
[42] Örneğin, Evlalo'da (İnhanlı) muhacirler İzmir Metropoliti Hrisostomos'un heykeli için 200 drahmi toplamışlardır. *Μακεδονία*, 3 Eylül 1927, 2.
[43] Muhacirlerin 1924'te cumhuriyetin ilanına etkileri konusunda bkz. Aytek Soner Alpan, "'Μουκαδδερατημηζά χακίμ ολαλήμ: Reading "refugee politics" through the pages of Μουχατζήρ Σεδασί'" (III. Uluslararası Karamanlıca Çalışmaları Atölyesi'nde sunulan bildiri, Nevşehir, 2013).
[44] George Th Mavrogordatos, *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936* (Berkeley: University of California Press, 1983), 185; D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (The Hague: Mouton, 1962), 181.

"yokluk yılları"[45] boyunca hangi siyasi kriterle ele alınırsa alınsın Yunanistan'a tam bir kaos hakimdir. Bu yıllar arasında Yunanistan'da 3 kez genel seçim yapılmış, 10 kez başbakan değişmiş, 11 askerî müdahale gerçekleşmiştir. Korgeneral Pangalos, 1926 yılında bir darbe ile Amiral Pavlos Kountouriotis'i devlet başkanlığı koltuğundan indirerek kendisini "anayasal diktatör" ilan etmiş, 138 gün sonra gerçekleşen başka bir askerî darbe ile Pangalos da görevden el çektirilmiştir.[46] 1925'te ölü doğan anayasanın ardından 1927'de yeni bir anayasa kabul edilmiştir. Kasım 1920'de seçimleri kaybetmesinin ardından Paris'e gönüllü sürgüne gitmiş olan Eleftherios Venizelos, Nisan 1927'de Yunanistan'a dönmüş ve memleketi olan Hanya'ya yerleşmiştir. Neredeyse son yirmi yıldır Yunanistan'daki siyasi kutuplaşmanın merkezindeki isim olan Venizelos, aktif siyasete dahil olmayacağını beyan etmiştir, ancak bu taahhüt gerçekçi olmaktan oldukça uzaktır. Çağdaş Yunan Edebiyatı'nın en önemli temsilcilerinden olan İstanbul doğumlu Yorgos Theotokas'ın Küçük Asya Felaketi'nden sonra sosyal, ideolojik ve siyasal kaosu anlattığı romanı *Argo*'da (yay. 1936) Venizelos'un Yunanistan'a dönüşüne dair gözlemi oldukça gerçekçidir:[47]

> Her yerde "Başkan"dan bahsedilmeye başlanmıştı bile. Yunan toprağına adımını atar atmaz yeniden "Başkan" oluvermişti. Herhangi bir ismin takibini gerektirmeyen bu sözcük, onu tarif ediyordu ve bunu herkes biliyordu. Yunanistan'ın yarısı için reis, kurtarıcı, timsal; diğer yarısı için İblis; istisnasız herkes için tüm Yunanî meselelerin Başkanı, ulusun yeniden etrafında fırıl fırıl dönmeye başladığı eksendi. Kimsecikler aklında ne olduğunu tam olarak anlamasa da varlığı her şeyi tepetakla etmek için yeterliydi […] Kullanılmadığı için dumura uğramış tüm hayvani içgüdüler bir anda uyandı ve Doğu Akdeniz'in gül rengi kıyılarında gür şekilde kükredi: Venizelos! Venizelos!.. […] Aslî gerçeklik Başkan'dı. Diğer her şey uzak, yabancı ve neredeyse imkânsız, tali bir gerçekliğe aitti.

23 Mayıs 1928'de yayımlanan kısa bir açıklamayla Venizelos, Liberal Parti'nin yönetimine geçer. 20 Ağustos 1928'de yapılan seçimlerde Venizelos'un dahi ummadığı bir sonuç ortaya çıkar: Merkezinde Liberal Parti'nin durduğu Venizelist siyasi partiler meclisteki 250 sandalyenin 223'ünü kazanmıştır ve bunların 178'ine doğrudan Liberal Parti'nin adayları oturacaktır.[48] Venizelist koalis-

---

[45] Thanos Veremis, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού*, E-kitap (Atina: Metaichmio, 2017), 99-117.

[46] Thomas W Gallant, *Modern Greece: From the War of Independence to the Present*, 2. bs (Londra: Bloomsbury Academic, 2016), 210-213; Konstantinos Tsoukalas, *The Greek Tragedy* (Baltimore: Penguin, 1969), 42.

[47] Yorgos Theotokas, *Αργώ*, 17. bs, c. 2, 2 c. (Atina: Estia, 2003), 100-102.

[48] Ioannis D. Stefanidis, "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32", *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, ed. Paschalis M. Kitromilides (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 196. Venizelos karizmasının çevresinde kümelenmiş liberal koalisyon, oldukça gevşektir. Çeşitli ve çelişkili talep ve öncelikleri olan gruplardan oluşmaktadır. Başından beri bunun farkında olan Venizelos'un 1927'de ülkeye geldiğinde siyasetten uzak kalma taahhüdünün temelinde de ordudaki monarşi yanlılarının müdahalelerinden ziyade kendi siyasi performansından tatmin olmayan

yonun vekillerinin 49'u muhacir kökenlidir. Yunanistan'ın seçim tarihinde bugüne değin benzeri olmayan bu başarıyı bir fırsat olarak gören Venizelos, "Avrupaî modern bir devletin inşası" için gerekli siyasi, iktisadi, diplomatik adımları atmak konusunda kararlıdır. Cumhuriyetin ve devletin konsolidasyonunu amaçlayan "burjuva modernleşmeci"[49] program içerisinde hareket etmeyi ve bu program çerçevesinde toplumsal yapıyı yeniden inşa etmeyi deneyecektir. Venizelos, toplumsal yapının yeniden inşası için ideolojik zeminin yeniden kurulması gerektiğinin, bunun için de kendi destekçileri ve karşıtları, muhacirler ve yerliler, Eski ve Yeni Topraklar ve çıkarları karşıt sınıflar arasında derinlemesine bölünmüş bir toplumdan siyasal, iktisadi ve diplomatik krizlerin ortasında Yunan ulusunu yeniden inşa etmenin zorluğunun farkındadır. Neredeyse bir toplumsal konsensüs ile başbakan seçilen Venizelos, toplumu kutuplaştıran bir siyasetçi gibi davranmak yerine, kendisini iktidara taşıyan toplumsal konsensüsün ve bu konsensüsün sağlayacağı istikrarın garantörü olarak sunmayı bir strateji olarak benimsemiştir.[50]

Küçük Asya Felaketi sonrasında, Balkan Savaşları ile birlikte açılan ve Anadolu Seferi ile zirveye çıkan irredantist optimizmin yerini kronolojik ve nostaljik bir pesimizme bıraktığından yukarıda bahsetmiştik. Bu pesimizm dönemin siyasal atmosferi tarafından da beslenmektedir. Venizelos, 1928'deki seçimlerle neredeyse eşzamanlı olarak İsmet Paşa'ya (İnönü) göndermiş olduğu dostane mektupla Mübadele sonrası ortaya çıkan ve çözümsüz kalan sorunların (taşınmazlara dönük tazminat konusu ve *établi* meselesi) halli konusunda diplomatik süreçleri yeniden başlatmak için niyetli olduğunu ifade etmiş, İsmet Paşa'dan da benzer tonda bir yanıt almıştır. 1929'da diplomatik ilişkiler bir kez daha çıkmaza girecektir, ancak 1928'de iki ülkeyi yine savaşın eşiğine getirmiş olan sorunların diplomasi masasında çözümü hususunda önemli bir adım atılmıştır. Zaten Venizelos da seçim kampanyası boyunca niyetinin bu doğrultuda olduğunu zaman

---

Venizelist subayların yapacakları bir askeri darbeden duyduğu çekince olduğu bilinmektedir. Venizelos, bu nedenle söz konusu koalisyonu konsolide etmek, özellikle koalisyonun muhafazakâr kanadını korumak amacıyla eskisine nazaran daha esnek bir politika izleyecek, hükümet üyelerini belirlerken geleneksel kadrolarına değil, İçişleri Bakanlığı koltuğunu teslim edeceği Konstantinos Zavicyanos gibi muhafazakâr isimleri tercih edecektir. Benzer şekilde, Venizelos, toplumsal tabanını da çeşitlendirme gayreti içindedir. *A.g.e.*, 197.

[49] Burjuva modernleşmesi kavramı ve bu dönemle ilişkisi için bkz. George Th. Mavrogordatos, *Μετά το 1922 - Η παράταση του διχασμού* (Atina: Pataki, 2017), 286-289; id., "Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός", içinde *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ed. Christos Hatziiossif ve George Th. Mavrogordatos (İrakleio: Panepistimiakes Ekdoseis Kritis, 1988), 9-19; Spyros Tzokas, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932: η οικοδόμηση του αστικού κράτους* (Atina: Themelio, 2002).

[50] Yunan tarihyazımında "Dört Yıl" olarak adlandırılan Venizelos hükümetinin icraatlarının ayrıntılı bir muhasebesi bu çalışmanın amacı dışında kalıyor. Bu nedenle, formel siyasetten ziyade ideolojiler alanının özel bir segmentinin şekillenişine, bu makaleye konu olan Hrisostomos Abidesi'nin Atina'da inşa edilmesi fikrinin gelişmesiyle de ilgili olan ulusal geçmişin yeniden düzenlenmesi, yeni bir hafıza rejimi inşasına dönük girişimlere odaklanacağız.

zaman muhacir seçmen tabanı içinde tedirginlik yaratacak ölçüde açıkça dile getirmiştir. Venizelos'un "kamuoyu tarafından oradan oraya sürüklenmeme" konusundaki kararlılığı, Türk Hükümeti'nin diplomatik ilişkilerdeki yumuşamaya karşın özellikle İstanbul Rumları konusundaki agresif politikalarını sürdürmesi ile birleşmekte; bu durum, muhacirlerin *nostos* (eve dönüş) konusundaki ümidini kırmakta, *algos*'u derinleştirmektedir. Bu nostaljik dönemeç alınırken vatanların başına "kayıp" ve "unutulmaz" sıfatı eklenmeye başlanmıştır. 1930'da Türkiye ile Ankara Anlaşması'nın imzalanması neticesinde iki ülkenin muhacirlerin geride bıraktıkları mülkler üzerindeki haklardan ve tazminat taleplerinden karşılıklı olarak feragat etmesi muhacirlerin içinde vatanlarına bir gün geri dönme konusunda kalan son umut kırıntılarını da yok etmiştir. 1928 sonrasında bu konudaki akademik alanda, edebiyatta ve popüler yazında yaşanan patlamanın önemli nedenlerinden biri mevcut siyasi atmosferden kaynaklanan nostaljidir. 1928 yılında, daha önce muhacirlerin gündelik siyasi ve iktisadi çıkarları çerçevesinde yayın hayatını sürdüren muhacir basınının dışında *Θρακικά* (Thrakika - Trakyalı) ve *Αρχείον Πόντου* (Arhion Pontu - Pontus Arşivi) isimli özellikle muhacir kökenli araştırmacı ve akademisyenlerin arkeoloji, tarih, edebiyat, etnografi, folklor, linguistik gibi alanlardaki bölgesel çalışmalarına yer veren akademik dergilerin çıkmaya başlaması, "kayıp vatanlar"ın ve bu bölgelerde artık var olmayan Elenizmin kaybolmaya yüz tutmuş izlerinin akademik nesneler haline geliyor olduğunun işaretlerinden biridir. 1929 yılının Şubat ayında *Έθνος* (Ethnos - Ulus) gazetesinde başlayan ve Vasilios E. Vekyarellis imzasını taşıyan "Bugün Göründüğü Haliyle İzmir" yazı dizisinin alt başlığı "Rum Mahallesinin Yıkıntıları Arasında"dır. 9 Şubat'ta "ertesi gün başlayacağının" duyurusu yapılan yazı dizisi, özellikle "asırlar boyunca Elenizme ev sahipliği yapan ve bugün yerlerinde zalim harabelerin yükseldiği yıkık tarihi mahallelerden" aktaracaklarıyla ilgi toplayacağı bilgisini viran haldeki Evangelistria Rum Kilisesi'nin fotoğrafıyla birlikte okurlarla paylaşılmaktadır. 1929 yılında Cunda, Ayvalık doğumlu bir yazar olan Stratis Doukas'ın romanı *Ιστορία Ενός Αιχμαλώτου* (Bir Tutsağın Öyküsü) yayımlanmıştır.[51] Doukas *Μακεδονία* (Makedonia - Makedonya) gazetesinin bir muhabiri olarak Selanik'teki muhacir mahalle ve köylerini gezerken Türk taklidi yaparak ölümden kurtulmuştur. Türkçe konuşan Anadolulu bir Rum muhacir olan Nikolaos Kazakoglou'nun hikayesini anlattığı *Bir Tutsağın Öyküsü*, Küçük Asya Felaketi'ni kurgu üzerinden edebiyata aktaran ilk eser olma özelliğini taşımaktadır.[52] Bunu 1930 yılında Stratis Myrivilis'in *Mezarda Yaşam*,

---

[51] Stratis Doukas, *Ιστορία Ενός Αιχμαλώτου* (Atina: Typ. Ganiari, 1929).

[52] Thomas Doulis, *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922* (Berkeley: University of California Press, 1977), 54-58. Kuşkusuz Doukas'ın *Bir Tutsağın Öyküsü*'nden önce de "roman" kategorisinde yapılan kurgusal çalışmalar vardır, ancak bunlar edebi değer açısından roman kategorisinde ele alınabilecek eserler değildir. Örneğin, Sokratis Prokopiou'nun *Σαν Ψέμματα και σαν αλήθεια (Yalanlar Gibi ve Gerçek Gibi)* 1928 tarihli "Resimli Tarihi Küçük Asya Romanı" romandan ziyade belgesel niteliği taşımaktadır. Doulis, *Disaster and Fiction*, 201; Pavlos Floros, "Η Μικρά Ασία στην ελληνική λογοτεχνία μετά το 1922", *Μικρασιατική Εστία* 1, sy 1 (Temmuz-Eylül 1946): 82.

1931'de Venezis'in amele taburundaki kişisel deneyimine dayanan *Numara 31.328* eserleri takip etmiştir.

1930, etno-müzikolojist Melpo Logotheti-Merlier'nin gelecekte *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών*'a (ΚΜΣ, *Küçük Asya Araştırmaları Merkezi*) evrilecek tutkulu projesinin başladığı dönemdir aynı zamanda. Paris ve Atina'da Venizelist çevrelerle ve Venizelos'un kendisi ve yakın dostlarıyla dirsek teması içinde bulunan Merlier, dönemi için oldukça gelişkin teknoloji ve yöntemleri (fonograf, yaygın ve standardize edilmiş sorularla kurgulanmış mülakatlar) kullanarak Anadolulu ve Trakyalı muhacirlerin şarkılarını ve folklorik karakteristiklerini kayıt altına almaya girişti. Merlier'nin önderliğinde 1930 yılında aralarında Eleftherios Venizelos'un da bulunduğu bir grup siyasi-entelektüel figür tarafından *Σύλλογος Δημοτικών Τραγουδιών* (Halk Şarkıları Derneği) kuruldu. Bunu, 1933 yılında *Αρχείο Μικρασιατικής Λαογραφίας* (Küçük Asya Folklor Arşivi) izledi.[53] Bu projeye hükümetin verdiği destek zaman zaman kurucusunu hayal kırıklığına uğratacak ölçüde sınırlı kalsa da Merlier'nin ekonomik açıdan oldukça zorlu bir dönemde Venizelos Hükümeti'nden 500 bin drahmilik bir fon alabildiği bilinmektedir.[54] 1920'lerin sonundaki dalga ile birleşen ve onu kuvvetlendiren, Melpo Merlier'nin kurguladığı şekliyle nostaljik boyutları olan bu etnografik proje, kısa süre içinde muhacirlik deneyiminin ve Anadolu'dan silinen Elenizmin kayıt altına alınması faaliyetinin, zirvesinde Küçük Asya Felaketi'yle onu takip eden muhacir deneyiminin bulunduğu bir hafıza rejiminin inşasının ve *muhacirizm* (*προσφυγισμός*)[55] diyebileceğimiz bir ideolojinin merkezine oturdu. 1960'larda bugünkü mükellef biçimine kavuşan "kayıp vatanlar" söyleminin de muhacirleri 1920'lerde dönemin sağ basınının tanımladığı şekliyle "toplumsal parazit" ya da "necaset" olmaktan çıkarıp, Muhacir'i bir sembol, mağdur *par excellence* durumuna getirecek yaklaşımın da nüvesi bu yıllardadır.[56]

Bugün Atina'nın çok önemli kültür merkezleri durumunda olan Bizans Müzesi'nin ve Benaki Müzesi'nin kuruluş yılları da 1930'dur.[57] Esasen uzun bir

---

53 Felaket sonrası dönemde "Küçük Asya"ya odaklanan folklor çalışmaları ve bu çalışmaların bir merkez çatısı altında toplanması fikrinin geçmişi 1924 yılına kadar gitmektedir. Bu inisiyatiflerin geçmişine dair bkz. Varlas, "Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης", 156.

54 Stefanidis, "Reconstructing Greece as a European State", 383.

55 Paschalis M. Kitromilides, "Η ιδεολογία του προσγυγισμού", içinde *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, ed. Christina Koulouri (Atina: Ta Nea, 2010), 167-174. Benzer bir yaklaşım için bkz. Antonis Liakos, "Η ιδεολογία των «χαμένων πατρίδων»", *ΤοΒήμα*, 13 Eylül 1998.

56 Bu dönüşüm için bkz. Aytek Soner Alpan, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique* 9 (08 Ocak 2013): 199-232.

57 Bizans Müzesi'nin kuruluşu 1884 yılına kadar uzanmaktadır. 1930 yılı aslında Bizans Müzesi'nin bugün bulunduğu Villa Ilissia'ya taşındığı yıldır. Ancak bu taşınma, müzenin işleyişi ve misyonunda, koleksiyonlarının kataloglanması ve sunumunda büyük bir değişime, müzecilik kriterleri açısından da gelişmeye denk geldiği için (yeniden) kuruluş tarihi olarak da kabul edilmektedir. Küçük Asya Seferi esnasında arkeolojik araştırmalar için Anadolu'ya geçmiş bir arkeolog olan Georgios Sotiriou, 1923 sonrasında kurumun başına geçmiş, bu dönüşümü de o yürütmüştür. 1930'daki müzeyi "yeni" olarak adlandıran da bizzat

değerlendirmeyi hak eden "Bizans ve Hristiyanlık Müzesi"nin kuruluşu konusunda konumuz açısından önemli husus şudur: Küçük Asya Seferi esnasında *Megali İdea*'nın bir yansıması olarak gündeme gelen ve Yunan kültürünü Doğu'ya yaymak amacıyla şekillenen bir proje olarak Bizans Müzesi, 1922 sonrasında Yunan milliyetçiliğinin değişen ajandasıyla birlikte bir dönüşüme uğramış; Hristiyan kimliğini merkezine alan ve "Yunan ülkesinde Hristiyan dininin yayıldığı dönemden Ulus'un Türk boyunduruğundan kurtulduğu yıllara kadar olan sanatsal gelişmeleri" mevcut ülke sınırları içinde ama Batılı standartlarda sunmayı amaçlayan bir projeye dönüşmüştür.[58]

Bu müzelerin açılışları ise daha büyük bir planın parçası haline getirilir. O plan da Küçük Asya Felaketi'nin yarattığı kırılmayı aşmak için ulusal geçmiş inşası konusunda atılan bir diğer adım olan 1821 Yunan Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü kutlamalarıdır.[59] Venizelos'un daha önceki başbakanlığı döneminde 1918'de başlayan kutlama hazırlıkları, 1920'de Liberal Parti'nin seçimi kaybetmesinin ardından Anadolu'da süren ve hızla seyri değişmekte olan savaş nedeniyle ertelenmiş ve ardından "Felaket" yüzünden gündeme alınmamıştır. Venizelos yeniden başbakan olunca, bu kutlama da yeniden gündeme gelir. Bu kez 1821'in kaçırılan yıl dönümünü telafi etmenin yanında Yunan devletinin kuruluşunun yüzüncü yılını merkeze alacak olan bu kutlamalar için 1928'de *Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος* (Yüzüncü Yıl Merkez Komitesi) yeniden oluşturulur ve uzun zamana yayılacak bir dizi faaliyeti içerecek kutlamaların ana etkinliklerinin 1930 yılında yapılması kararlaştırılır. Yapılanlar ve yapılamayanların ötesinde, abartısız şekilde tüm devlet mekanizmasının harekete geçirildiği bu seferberlik halinin kendisi, Venizelizmin burjuva modernleşmeci programında 1922 sonrasında ortaya çıkan ideolojik süreksizliği ve bundan kaynaklı çok boyutlu krizi aşmanın, bunun için de ulusal geçmişi yeniden düzenlemenin ne denli önemli yer tuttuğunun kanıtı niteliğindedir.[60] 1930'da gerçekleşecek anma törenlerinin hesaplanmayan bir diplomatik sonucu da olur. Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Enis Akaygen, 25 Mart 1930'da Mesolongi'de düzenlenen törenlere kişisel inisi-

Sotiriou'dur. Georgios Sotiriou, "Το Βυζαντινόν Μουσείον", *Νέα Εστία* 5, sy 108 (06 1931): 649-651.

[58] Bu köklü dönüşüm için bkz. Olga Gratziou, "Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια", *Μνήμων,* sy 11 (1987): 69-73.

[59] Georgios Sotiriou ve Antonis Benakis, aşağıda bahsedeceğimiz ve yüzüncü yıl kutlamalarını organize edecek merkez komitesine bağlı faaliyet gösteren müzelerle ilgili alt komitenin üyeleridir.

[60] Ulusal geçmişin yeniden inşası ekseninde Yüzüncü Yıl Merkez Komitesi'nin kuruluşu ve çalışmalarıyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Christos Triantafyllou, "Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933)", *Μνήμων,* sy 34 (2015): 37-66. Bu kapsamda yapılması planlanan 1821 Yunanistan Kahramanı Heykeli'nin bu ideolojik atmosferde kendisine yer bulamaması ve akıbeti için bkz. Theodora Markatou, "Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1820-1930)", *Μνήμων*, sy 17 (1995): 37-68.

yatif geliştirerek katılır.[61] Bu jest, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için beklenen itkiyi sağlayacaktır. 10 Haziran 1930 tarihinde 1926 tarihli Atina Anlaşması'nın uygulanmasından doğan sorunların çözümüne ilişkin bir sözleşme imzalanır.[62] Bu gelişmeyi, Venizelos'un 1930'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını da içine alacak şekilde planlanan Türkiye ziyareti izler. Bu ziyaret esnasında, 30 Ekim tarihinde iki ülke arasında kısaca Ankara Anlaşması olarak bilinen dostluk, tarafsızlık, uzlaşma ve hakem anlaşması imza edilir.[63] Ziyaretin bir diğer önemli gelişmesi, Venizelos'un Fener Patrikhanesi'ni ziyaret etmesidir.

Müesses nizamın önemli kurumsal ve ideolojik dayanaklarından biri olan Kilise de hem ülkedeki politik kaos ve keskin kutuplaşmanın yansıması neticesinde ulusal ayağında yaşanan krizle, hem kaderi belirsizleşen Patrikhane ile birlikte pek çok kurum gibi ciddi şekilde sarsılmış durumdadır.

V. Germanos'un Ortodoks kilisesi içindeki gerilimler nedeniyle 1918'de istifasının ardından 1921 yılına değin patriklik makamı boş kalmış, ardından tamamen Venizelos ile özdeşleşmiş bir karakter olan Meletios Metaxakis patrik seçilmiş, fakat Meletios'un patrikliği de Yunanistan'da siyasete hâkim olan kutuplaşma nedeniyle Atina tarafından Küçük Asya Felaketi'ne değin tanınmamıştır. Savaş esnasında takındığı tavır nedeniyle Ankara yanlısı Türk basını tarafından sık sık hedef gösterilen Patrik özellikle İzmir Metropoliti Hrisostomos'un öldürülmesi sonrasında düzenlediği ayin nedeniyle doğrudan nefret nesnesi haline gelmiştir. Aka Gündüz'ün Ankara Hükümeti'nin yarı-resmi yayın organı olan *Hâkimiyet-i Milliye*'de 27 Kasım 1922'de yazmış olduğu "Meletyos! Kulak ver…" başlıklı makale bu durumun kanıtı gibidir. Makale şu cümlelerle açılır: "Rum Patrik Vekili Meletyos, Fener Kilisesi'nde bir ayin icra etmiş. 22 Teşrinievvel 338'de sahneye vazolunan bu ayin, boynundan darağacına astığımız İzmir Metropoliti Hrisostomos'un cehennemdeki ruhuna biraz istirahat üfürsün içinmiş." Yazarın öfkeli makalesi Meletios'u "hâlis Hristiyanlarla" mukayese edip "gâvur" ilan ettiği kreşendo sonrasında şöyle devam eder: "Siperlerde yakaladığım Yunan zalimine ne yaptık bilir misin? Onları anlatayım da bir yumruğunla bağrını döv, öteki pençenle saçlarını yol: Papas! Türk onları başını eze eze tepeledi; dipçiği altında kaburga kemiklerini çatırdata çatırdata sürdü, bombasının aleviyle göz bebeklerini erite erite öldürdü. Onları toprağa değil, Türk toprağını onların bağrına gömdü."[64] Türkiye'den ve Atina'dan gelen basınç sonrasında Meletios, patriklik makamından istifa etmiş ve Yunanistan'a dönmüştür. Bu gelişmeler gölgesinde, Küçük Asya Felaketi ardından girilen barış görüşmeleri sürecinde Türk milliyetçiliği tarafından hem "beşinci kol" olarak görülen, hem de zaman içinde belirginleşecek olan devletin ve toplumun seküler yeniden yapılandırılma-

[61] Enis Tulça, *Atatürk, Venizelos ve Bir Diplomat Enis Bey* (İstanbul: Simurg, 2003), 35-39. Yunancası için bkz. Enis Tulça, *Βενιζέλος - Ατατούρκ και ο πρέσβης Ενίς Μπέη* (Atina: Iason, 2016), 44-45.

[62] Hulusi Kılıç, ed., *Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan ikili anlaşmalar, önemli belgeler ve bildiriler* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1992), 44-55.

[63] *A.g.e.*, 56-61.

[64] Aka Gündüz, "Meletyos! Kulak ver…", *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Teşrinisani 1338, 3.

sı hedefiyle çeliştiği düşünülen "Türkiye'deki Elenizmin siyasi kalesi" Patrikhane'nin kaderi iyice belirsizleşmiştir. VII. Gregorios'un kısa süren patrikliğinin (Aralık 1923-Kasım 1924) ardından VI. Konstantinos (Aralık 1924-Mayıs 1925) patrik olarak seçilmiş, ancak Türkiye, Konstantinos'u "mübadeleye tâbi" olduğu gerekçesiyle sınır dışı etmiş, bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler savaşın eşiğine gelmiştir. Nüfus mübadelesinden kaynaklanan sorunlar ve bu sorunların yarattığı belirsizlik atmosferinde Patrikhane üzerindeki milliyetçi basınç artarak sürmüştür. Buna Yunanistan'da iç siyasetin gerilimlerine paralel olarak Patrikhane üzerinde oluşan basıncı eklemek mümkündür. 1928 sonrasında Yunan devletindeki Venizelist yeniden yapılanmadan Patrikhane de payına düşeni almıştır. Patrikhane ve Yunanistan Kilisesi arasındaki "Yeni Topraklar" olarak adlandırılan 1913 sonrasında Yunanistan sınırlarına dahil olmuş bölgelerdeki kiliselerin statüsünden kaynaklanan yetki meselesi, 1928'de çıkan bir yasa ile ulusal kilise lehine çözülmüş, bu kiliseler idarî olarak Yunanistan Kilisesi'ne bağlanmıştır. 15 yıllık sürüncemenin ardından "Yeni Topraklar"ın Yunanistan Kilisesi'ne bağlanması, Kilise içindeki siyasi dengelerin Venizelistler lehine tahkim edilmesi, ama daha da önemlisi Kilise'nin ve devletin mevcut çok boyutlu krizden çıkmasını sağlayabilmesi açısından kritikti. Ancak Kilise'nin ulusal yapısında girişilen bu konsolidasyon girişimi, bir yandan da Kilise'nin otoritesini ve toplumsal meşruiyetini zorlayan bir diğer sürecin kapılarını açıyordu. Savaş yorgunu ve toplumsal dağılmanın eşiğindeki Yunanistan'ın önündeki en önemli ve en acil sorun ülkedeki yüz binlerce muhacirin iskân edilmesidir. Bu amaçla 1922 yılında hükümet, Kilise'nin arazilerine karşılıksız el koymaya karar verir. 1923 yılında Kilise'nin muhalefetine rağmen Kilise arazilerini kamusal yasaya tabi kılan bir kanun hükmünde kararname yayımlanır.[65] Oysa, bugün dahi hâlâ tartışılmaya devam eden "kilise mülkiyetindeki topraklar" meselesi tek bir kararnameyle çözülemeyecek kadar komplikedir. Çıkarılan kararnâme Kilise'nin büyük tepkisiyle karşılaşır ve hükümet, bu arazileri müsadere yoluna gidemez. Bunun yerine, hükümet, Kilise ile arasındaki gerilimi uzlaşma yoluyla çözmeye çalışsa da "toprak meselesi" kati bir şekilde hallolamaz. Örneğin, Aynoroz'daki çoğu âtıl durumdaki geniş manastır arazilerinin muhacir iskânında kullanılması için Kilise ile yoğun müzakereler yürütülür ve nihayetinde bu bölgedeki arazilerin büyük bölümü 10 yıllığına (1924-34) Hükümet tarafından kiralanır ve Muhacir İskân Komisyonu'nun idaresine verilir.[66] Hükümet, hedeflediği çapta toprak bir reformunu hiçbir zaman hayata geçirememiş olsa da Kilise, bu adımlar karşısında kendisini tehdit altında hissetmiştir. Bu atmosferde Kilise'nin kendisini Hrisos-

[65] Νομοθετικό Διάταγμα, *ΦΕΚ*, Α' 57/1923, 15 Şubat 1923.

[66] Halkidiki (Selanik Vilâyeti) ve Serez Vilâyeti'ndeki 18 manastır, kendilerine ait 50 geniş araziyi devlete yıllık 5 milyon drahmiden kiralar. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: the Rural Settlement of Refugees 1922-1930* (New York: Oxford University Press, 2006), 137-8.

tomos'un şahsında ön plana çıkarması, Hrisostomos ile kendisini ulusal fedakârlıkların sembolü olarak göstermesi politik bir anlam kazanmaktadır.[67]

Daha genel bir perspektiften düşünüldüğünde, geniş bir hareket özerkliğine sahip bir ideolojik devlet aygıtı olarak Yunanistan Kilisesi, mevcut krizi, Felaket sonrası modern Yunan toplumunun yeniden tanımlanması sürecine aktif biçimde dahil olarak aşmak istemektedir.[68] Bunun için en uygun yol, toplumsal gerçekliğin Hristiyan etiği zemininde yeniden kurulmasını sağlamak ve bu amaçla geleneksel değerlerin vasisi olarak ortaya çıkmaktır. Vasisi Kilise olagelmiş klasik geçmişin "saf Yunan moral değerlerinin" yeniden tesisi bağlamında Yunan toplumunun yeniden dinselleştirilmesi Kilise'nin toplumsal krize önerdiği yanıttı.[69] Ancak böyle bir rol üstlenmek isteyen Kilise'nin toplumsal meşruiyeti tarihsel ve güncel açılardan sorgulanmaktaydı. Örneğin, Yunanistan'ın önde gelen entelektüellerinden ve Yunanistan Komünist Partisi yöneticisi Yanis Kordatos, *1821 Yunan Devrimi'nin Toplumsal Önemi* isimli çalışmasını 1924 yılında yayımlamıştır. Kordatos, Marksist bir tarihçi olarak Yunanistan'ın bağımsızlığına giden süreçte Kilise'nin oynadığı iddia edilen rolü derinlemesine sorgulamış, bu başlıkta pek çok doğru kabul edilen miti yanlışlamıştır. Şaşılmayacak şekilde, bu durum Kilise'yi ciddi şekilde rahatsız etmiş, Kilise'nin kitaba ve yazarına adeta savaş açmasına neden olmuştur.[70] Bu atmosferde, üst düzey bir Kilise mensubunun ulusal

---

[67] İki savaş arasındaki dönemde Yunanistan'daki tarımsal politikalar, toprak meselesi, kırsal alanda muhacir iskânı ve bunların genel siyasete yansımaları için bkz.K. Kinnas ve N. Mousmoutis, *Το κτηνοτροφικό ζήτημα της Ελλάδος* (Atina: N. Apaçidi, 1940); Kostas Kostis, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)* (Atina: MIET, 1987); Georgios Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930", *Agricultural History - AGR HIST* 79 (01 Temmuz 2005): 321-46; Michael I. Notaras, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων* (Atina: Hronika, 1934); Socrates Petmezas, "Αγροτική οικονομία", *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, c. 2-1, 3 c. içinde (Atina: Vivliorama, 2002), 189-249; Spyridon Ploumidis, "Agrarian Politics in Interwar Greece: The Stillborn 'Peasant' Parties (1923-1936)", *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, sy IX (2012): 57-87; A. I. Sideris, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν, 1833-1933* (Atina: K. S. Papadoyannis, 1934).Yirminci yüzyıl Yunanistan iktisadî tarihi için oldukça geniş bir bibliyografik çalışma için bkz. Socrates Petmezas ve Giorgos Gasias, *Η εισαγωγή καινοτομιών στην ελληνική και τη μεσογειακή αγροτική οικονομία τον 20ο αιώνα: ένας βιβλιογραφικός οδηγός* (Rethymno: IMS/ITE, 2014).

[68] Apostolis N. Xarisis, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα- Ιστορικές καταβολές, σύγχρονες διαστάσεις και προβλήματα* (Atina: Synchroni Epohi, 2001), 88-9.

[69] Polykarpos K. Karamouzis, "Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο" (Doktora, Panteion Üniversitesi, 2004), 216.

[70] I. K. Kordatos, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* (Atina: Georgios I. Vasileios, 1924). Kutsal Sinod'un Kordatos'un kitabına karşı giriştiği mücadeleyle ilgili bkz. Thanasis Ch. Papadopoulos, "Εισαγωγικά Σημειώματα", içinde *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Gianis Kordatos (Atina: Epikairotita, 1983), 10-11. Bu çalışmanın Kilise için ne denli şok edici bir etki yarattığını, Kutsal Sinod'un sırf Kordatos'un tezlerine karşı çıkmak üzere 1925 yılında Panayotis Trembelas'a *Ο Ιστορικός Υλισμός εξ Απόψεως Φιλοσοφικής* (Felsefi Açıdan Tarihsel

sembol olarak ön plana çıkarılması, onun yaptığı kişisel fedakârlığın vurgulanması, ideolojik çöküşle sonuçlanan yenilginin, "kaybedilen vatanların" ve muhacirlerin acısının Hrisostomos ile simgelenmesi, Kilise'nin oynamak istediği rol düşünüldüğünde kendi çıkarınadır.

Antikomünizm, ideolojik yokluk yıllarının "ekmeği" olmaya aday ideolojilerin başında geliyordu.[71] Bunun kuvvetli bir maddi zemini de mevcuttu. Kent merkezlerinde hızla yükselen ve büyük grevler örgütleyen işçi sınıfı hareketi müesses nizâmın tüm temsilcileri arasında ciddi panik yaratmakta ve olağanüstü önlemlerin alınmasını gündeme taşımaktaydı. Buna ek olarak, 1925 yılındaki yerel seçimlerde komünistlerin Selanik'te kazandıkları dikkat çeken başarı, sosyo-iktisadi talepleri karşılanmayan, siyasal alanda eksik temsil edilen ve muhafazakâr toplumsal kesimlerin ırkçı saldırılarına maruz kalan muhacir kitlelerinin hızlıca komünizmin eşitlikçi söyleminin alıcısı olabileceklerini ve radikalleşebileceklerini göstermişti.[72] Venizelos, 1928 seçimlerine giderken, hem Venizelist koalisyonun muhafazakâr kanadına seslenmek, hem de komünizm tehdidine karşı "safları sıklaştırmak" için sert tedbirler alacağının sinyallerini vermeye başlamıştır. Venizelos, Selanik'te yapmış olduğu seçim mitinginde şöyle demektedir: "Sağlam temelleri anavatan, aile ve mülkiyet olan burjuva rejimi karışıklığa sürüklemek ya da cebren yıkmaya dönük her girişim devletin yumruğu ile karşılaşacaktır. […] Toplumsal rejimin düşmanlarının bariz şekilde tahrip edici eylemlerine karşı etkili bir toplumsal müdafaa örgütlemek için devleti ve ilkelerini gerekli yasal düzenlemelerle donatmaya kararlıyız."[73] Bu vaatle başbakan olan

---

Materyalizm) başlıklı kitap çalışmasını yaptırması ve bu çalışmayı yayımlatmasından anlayabiliriz. Bkz. Panagiotis N. Trembelas, *Ο ιστορικός υλισμός εξ απόψεως φιλοσοφικής - Μελέτη απολογητική εντολή της Ι. Συνόδου Συνταχθείσα* (Atina: belirtilmemiş, 1925).

[71] Philip Carabott, "The Greek 'Communists' and the Asia Minor campaign", *Δελτίο ΚΜΣ* 9 (1992): 100.

[72] Anadolu'dan gelen ve proleterleşen muhacirler söz konusu olduğunda Yunan siyasetine egemen Venizelist-monarşist kutuplaşmasının siyasi kapsayıcılığını yitirdiği gerçeği, aynı yıllarda edebiyatta da yankılarını bulmaya başladı. Bunu, Petros Afthoniatis'in *Πρόσφυγες* (Prosfyges - Muhacirler) isimli kısa hikayelerini topladığı ve 1929 yılında yayımlanan kitabındaki sendikal harekette aktif bir muhacir olan Manolis karakterinin bu iki siyasî hatta da bir hayli mefaselenmesinde ve işçi sınıfının müstakil bir siyasi hat örmesinin önemine yaptığı vurgularda, işçilerin bu bağlamda yaptıkları canlı tartışmalarda görmek mümkündür. Petros Afthoniatis, *Πρόσφυγες* (Paris: Agon, 1929), 82-86. 11 Ocak 1925 tarihinde *Muhacir Sedası*'nda yayımlanan "Muhacir Perişaniyetine Dair Bir Name" başlıklı Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe şiir de benzer işaretleri taşımaktadır: "Komünist fırkalarına mensup olanlar / ararlar sizleri ekmeksiz kalanlar / Esas olacak bir gün söylenen yalanlar / eğer fakirleri arayıp soran olmasa" Balta ve Alpan, *Μουχατζηρναμέ,* 89-90.

[73] *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Temmuz 1928, 1.Avrupa genelinde olduğu gibi Yunanistan'da da antikomünist konsolidasyon doğrultusunda zaten bir temayül mevcuttur. Örneğin, 1926'dan itibaren okul müfredatlarına "komünizmle mücadele" konulu özel ve zorunlu bir ders konmuş, 1927'de "Komünizmle Mücadele Komitesi" kurularak kamu görevlerinden komünistlerin "temizlenmesi" için özel bir düzenleme yapılmıştır. New York'ta yayın yapan *ΕθνικόςΚήρυξ* (Ethnikos Kiryks - Millî Haberci) 28 Kasım 1929'da manşetinden yayımladığı haberde *Tüm-Yunanistan Antikomünist Örgütü*'nün kurulduğunu ve komünizme karşı yasal yollardan mücadele ve karşı-propaganda için Yunanistan çapında örgütlenmelere başladığını,

Venizelos, 1928 yılının sonunda Meclis'e "İdionymo" (Özel) adıyla anılan 4229/1929 numaralı antikomünist kanun teklifini getirmiş, 1929 yılında yasalaşan ve Yunanistan'da iç savaşa giden sürecin önemli etmenlerinden biri olarak kabul edilen bu kanunla binlerce kişi hapis ve sürgün de aralarında olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[74]

Bu siyasal atmosferde, Hrisostomos'un heykeli meselesi hem ulusal hem muhacir basınında geniş yer bulmaya başlar. Öncelikli sorulardan bir tanesi, heykelin yapılması planlanan Drama ya da Kavala'nın doğru mekân olup olmadığıdır. *Ελεύθερον Βήμα*'ya bir okuyucu mektubu gönderen Korgeneral Leonidas Paraskevopulos, Makedonya'daki çabayı olumlu karşılarken, İzmir Metropoliti Hrisostomos'un heykelinin esasen Atina'da, sembolik açıdan halefi olduğu 1821 yılında idam ettirilen Patrik V. Grigoryos'un heykelinin yanında yükselmesi gerektiğini belirtmiş ve bu amaçla bu gazeteye 1000 Drahmi bağışladığını yazmıştır.[75] *Προσφυγικός Κόσμος* (Prosfygikos Kosmos - Muhacir Dünyası) isimli gazete bu heykelin Atina'da Nea Smyrni (Yeni İzmir) mahallesine dikilmesi talebini dile getirir, para toplanması çağrısında bulunur ve bu amaçla bir komisyonun da Atina'da oluşturulduğunu bildirir.[76] Komisyon siyaseten karma bir nitelik taşımaktadır. Komisyonun başkanı, "Küçük Asyalılar Derneği '*Anadolu*'"nun (*Σύλλογος Μικρασιατών "*Ανατολή*"*) ve bu derneğin girişimleriyle kurulmuş olan Kurtarılmamış Yunanlar Komitesi'nin (Κοινή των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπεία) yöneticilerinden olan "Küçük Asya" ile ilgili çalışmaları ve anti-Venizelist siyasi kimliği ile tanınan Konstantinos Lameras'tır. Komitenin önde gelen bir diğer ismi Venizelist Konstantinos Spanoudis'tir.[77] Komite, Yu-

---

başkanının General Prantounas, başkan yardımcısının ise eski savcı Mahairas olduğunu bildirmektedir. Yunanistan'da 1920'ler ve 1930'larda resmî antikomünizmin yükselişi için bkz. Anastasis I. Ghikas, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του μεσοπολέμου, 1918-1936* (Atina: Sygchroni Epochi, 2010), 118-26.

[74] Νόμος 4229, *ΦΕΚ*, Α' 245/1929, 23 Temmuz 1929. Resmî verilere göre 1929-1937 tarihleri arasında 3300'den fazla kişi *İdionymo* kapsamında çeşitli cezalara çarptırılmış, bunlar içinde 226 kişi "vatana ihanet"ten ceza almıştır. Bu kanunun kabulü ve uygulanışına ilişkin bkz. Nikos K. Alivizatos, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Ιστορική Βιβλιοθήκη* (Atina: Themelio, 1995), 350-61.

[75] *ΕλεύθερονΒήμα*, 14 Eylül 1927, 2. Hrisostomos'u kişisel dostu olarak anan Korgeneral Paraskevopulos, Kavala'daki heykel için de 750 Drahmi bağışlar. Paraskevopulos'un ailesi İzmir kökenlidir. Küçük Asya Seferi'ne de bizzat katılmış bir komutan olan Paraskevopulos, Yunanistan'ı etkisi altına alan politik kamplaşmada tartışmaya yer bırakmayacak denli Venizelos tarafındadır. Kasım 1920'de Venizelos'un seçimleri kaybedip Fransa'ya gitmesinin ardından Venizelos'la temasını sürdüren Paraskevopulos da ordudan istifa ederek Fransa'ya yerleşmiştir. Gazetenin de belirttiği üzere, Paraskevopulos bu mektupları Paris'ten göndermektedir. Leonidas I. Paraskevopoulos, *Αναμνήσεις 1896-1920*, c. 2, 2 c. (Atina: Pyrsos, 1935), 129-58, 219-232 ve 243.

[76] *Προσφυγικός Κόσμος*, 4 Eylül 1927, 1.

[77] Konstantinos Spanoudis (1871-1941), Atina'daki İstanbullu Rum cemaatinin en önde gelen isimlerinden biridir. İstanbul'da yayın yapan *Πρόοδος* gazetesinin kurucusu olan ve İstanbul'da gazetecilik yaptığı yıllardan itibaren Venizelos yanlısı bir siyasi hattın temsilcisi olarak sivrilen Spanoudis, Küçük Asya Felaketi'nden sonra yerleştiği Atina'da 1924 yılında

nanistan Kilisesi'nin başı kabul edilen Atina Başpiskoposu I. Hrisostomos (Papadopoulos) huzurunda yapılan bir toplantıda seçilmiştir.[78] Komitenin tam adı "İzmir Metropoliti Hrisostomos için Ulusal Anıt Dikilmesi Amacıyla Bağış Toplama Komitesi"dir. Komite, bağış toplamak amacıyla Kavala'daki inisiyatiflerin çok ötesine geçen faaliyetler yürütür. 1929 yılında bu çabalar yoğunlaşır. Örneğin, Hrisostomos Kalafantis üzerine ilk biyografik kitap bu komite tarafından 20 Ocak 1929 tarihinde yayımlanır. Hrisostomos'u kişisel olarak tanıyan Spyridon Loverdos tarafından kaleme alınan ve 10 bin kopya basılan *İzmir Metropoliti Hrisostomos*, ünlü ressam Kostis Parthenis tarafından resimlenmiştir.[79] (Bkz. Görsel 4) 1929'un Kasım ayında Hrisostomos için bir ayin düzenlenerek, heykel için bağış toplanması kararlaştırılmıştır.[80] Yine aynı günlerde Eğitim Bakanlığı, öğretmenlere okullarda öğrencilerden heykel için bağış toplanması çağrısında bulunmuş, toplanan bağışların Milli Banka'da ilgili komite hesabına yatırılması çağrısında bulunmuştur. Bağış kampanyası 15 Ocak 1930 tarihine kadar

Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (AEK, Athlitiki Enosi Konstantinupoleos / İstanbul Atletizm Birliği) spor kulübünün kuruluşuna öncülük etmiş ve bu kulübün ilk başkanı olmuştur. 1928 yılında Venizelos'un kazandığı büyük seçim zaferinin ardından Türkiye ile diplomatik ilişki kurmak için hamleleri özellikle Yunanistan'daki İstanbullu Rum cemaatinin tepkisi ile karşılaşmıştır. Bu tepkileri bir oranda ortadan kaldırabilmek amacıyla Venizelos, etkili ve popüler bir isim olan Spanoudis'i 1929'daki senato seçimlerinde Liberal Parti'den aday gösterir. Venizelos ile İstanbullu Rumlar arasında bu süreçteki ilişkiler için bkz. Dimitris Kamouzis, "The Constantinopolitan Greeks in an era of secular nationalism, mid-19 th century to 1930" (PhD, Londra, King's College, 2010), 217-222.

[78] *Εμπρός,* 20 Eylül 1927, 2.

[79] Spyridon Loverdos, *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος* (Atina, 1929). Spyridon (Spyros) Loverdos (1874-1936) Yunanistan'ın önde gelen bankacılarındandır. Loverdos, 1933-1934 yıllarında Halkçı Parti'nin lideri Çaldaris hükümetinde bakanlık yapmıştır. Loverdos'un bakanlığı ve dönemin ekonomik koşulları için bkz. Mark Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis* (New York: Clarendon Press, 1991), 187-8. Kitabın yayımlanması Atina basınında yer bulmuştur. Kitabın yayımlanmasına mukabil yapılan tanıtım toplantısına ilişkin bir haber için bkz. *Εμπρός*, 9 Şubat 1929, 5. *Σκριπ (Skrip)* gazetesinde bu kitap üzerine yayımlanmış tanıtım yazısında Hrisostomos'un yalnızca bir din adamı değil, aynı zamanda "keskin bir yurtsever" olduğu vurgulanmış ve kitabın bu özellikleri öne çıkardığı için takdire şayan olduğu belirtilmiştir. D. I. Kalogeropoulos, "Ο Σμύρνης Χρυσόστομος", *Σκριπ,* 26 Şubat 1929, 2. Loverdos'un imzasını taşıyan biyografi, Hrisostomos figürünün Yunan resmi tarihine dahil edilmesinde oldukça etkili olmuştur. Yunanistan'ın önemli tarih otoritelerinden Paschalis Kitromilidis, Hrisostomos üzerine daha sonra yazılan tüm biyografik eserlerin ana kaynağının Loverdos'un erken tarihli çalışması olduğunu belirtir. Paschalis M. Kitromilides, "Το τέλος της Εθναρχικής Παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη", içinde *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, ed. Konstantinos Despotopoulos, Paul Lemerle, ve Ekaterini Asdraha (Atina: Kentro Mikrasiatikon Spoudon, 1984), 486. Loverdos ve Hrisostomos ilişkisine dair bkz. Michalis Rodas, "Το βιβλίο της θυσίας - Ο Σπύρος Λοβέρδος και ο Χρυσόστομος - Φως εις το σκότος", *Αθηναϊκά Νέα,* 23 Ocak 1937, 2. Rodas'a göre Hrisostomos'un abidesinin temeli Loverdos'un kitabı sayesinde atılmıştı.

[80] O dönemki talepler için bkz. *ΠροσφυγικόςΚόσμος,* 17 Kasım 1929, 1. Bu kampanyanın tekrar değerlendirilmesi için bkz. *ΠροσφυγικόςΚόσμος,* 6 Aralık 1936, 3.

sürecektir.[81] Görüldüğü üzere, Hrisostomos anısına bir abide dikilmesi fikrinin başkente uzanması sonucu kampanya kısa sürede muhacirlerin ulusal kimliğe entegrasyonuna paralel şekilde ulusal bir niteliğe bürünmüştür. 1929 yılına kadar yerel inisiyatifler şeklinde örgütlenen dağınık Hrisostomos anmaları da merkezî şekilde planlanan, devlet tarafından organize edilen etkinlikler halini alır.

İzmir Metropoliti Hrisostomos'un bu şekilde görünürlük kazanması ve özellikle onu anmak için ayin düzenlenecek olması Türk basınında da yankı uyandırır. Mübadele sonrası ortaya çıkan geride kalan taşınmazların tazmini ve *établi* meselesi gibi başlıklar nedeniyle Türkiye-Yunanistan ilişkileri 1928 sonunda savaşın eşiğine gelmiş, 1929'un ilkyarısında her iki ülkenin büyükelçilik makamları boş kalmıştır. Konuyla özel olarak ilgilenen gazetelerden biri *Milliyet*'tir. *Milliyet*, 10 Mart 1929 günü "İzmir'in Ordumuz tarafından istirdadı günü maktul düşen İzmir metropoliti Hrisostomos" anısına dini törenler düzenleneceği ve 12 Mayıs'ın Hrisostomos yortusu yapılması kararı alındığına dönük bir haber yapmıştır.[82] Türk basınındaki Hrisostomos adına ayinler düzenlenecek 12 Mayıs

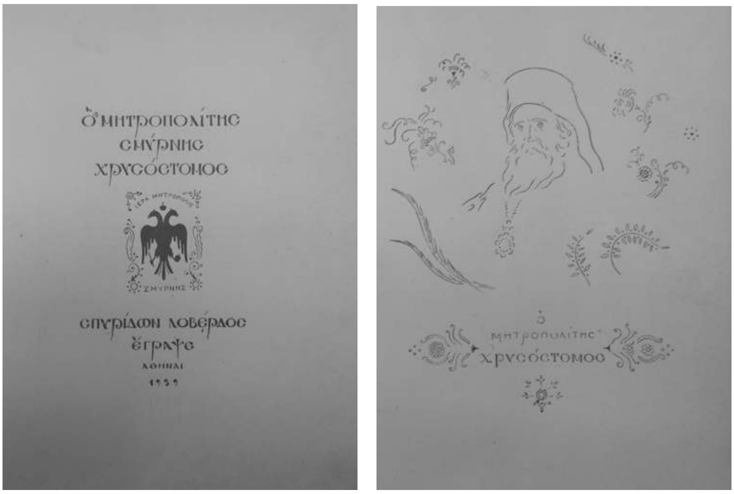

Görsel 4: Spyridon Loverdos tarafından kaleme alınan ve ressam Kostis Parthenis tarafından resimlenen Hrisostomos biyografisinin satışından elde edilen meblağ Hrisostomos Abidesi'ni finanse etmiştir. 1929 yılında Atina'da yayımlanan kitap 1930'da Mısır'ın İskenderiye kentinde bir baskı daha yapmıştır.

---

[81] *ΕλεύθερονΒήμα,* 6 Kasım 1929, 3; *ΕλεύθερονΒήμα*, 25 Kasım 1929, 5.

[82] *Milliyet*, 10 Mart 1929, 1. İstanbul Rum basını meseleye ilgi göstermemiştir. Bunun önemli bir nedeninin Rum basının üzerindeki baskı olduğunu varsaymak mümkündür. Aynı dönemde, İstanbul'da yayımlanmakta olan *Τα Χρονικά* (Ta Hronika) gazetesine dönük "Türklüğü tahkir" davası mevcuttur. Aynı dönemde Rumca yayın yapan mizah gazetesi *Ο Κόπανος*'un (O Kopanos) davası nihayete ermiş, *Hakimiyet-i Milliye*'nin 23 Mart 1929 tarihli nüshasında aktarıldığı üzere, gazete "siyasi neşriyattan dolayı seddedilmiştir." *Hronika* gazetesine karşı başlayan kampanyanın kısa bir değerlendirmesi için bkz. Nevzat Onaran, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*, c. 2, 2 c. (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 223-4.

tarihi gerçeği yansıtmamaktadır. Konuyla ilgili tartışmalar bir süre gündemden uzaklaşır. Hrisostomos'un anılması ve heykeli meselesi, Kasım ayında Yunanistan'ın Ankara Büyükelçiliği görevine Spyridon Polyhronyadis'in atandığı ve iki ülke arasında 1923 sonrasında süren sorunların çözülmesi umutlarının arttığı, iki ülke yetkililerinin bu doğrultuda mesajlar verdiği bir anda yeniden gündeme gelir. Gerçekten de benzer tarihlerde Yunanistan gazetelerinde de -hatta en Venizelos karşıtı olanlarında bile- konuyla ilgili haberler yapılmaya başlanmıştır. 21 Kasım 1929 tarihli *Σκριπ* gazetesinde yer alan çağrı metninde düzenlenecek törene Venizelos dahil tüm bakanların ve devlet ricalinin katılacağı belirtilmiştir.[83] 23 Kasım 1929 tarihli yenilenen çağrıda etkinliklerin İzmir Metropoliti Hrisostomos için Ulusal Anıt Komitesi tarafından organize edildiği ifade edilmektedir.[84] Çağrı metninde, "Hrisostomos'un fedakârlığından etkilenmeyecek herhangi bir Yunan'ın bulunmadığı" belirtilirken Hrisostomos'un kahramanlığı, 1821'de Yunanistan'ın fiili bağımsızlığı ile sonuçlanan "Mora İsyanı"nı desteklediği iddiasıyla idam edilen "Patrik V. Grigoryos'un kahramanlığı" ile mukayese edilmekte, her iki ismin de "Vatan uğruna kendi kanlarını feda ettiği" vurgulanmaktadır.[85] Halka yeniden ayinin yapılacağı gün törenlere katılım çağrısı yapılırken, bu çağrıda halktan Hrisostomos onuruna dikilecek ulusal anıta bağışta bulunulması da istenir. Aynı çağrı metninde, 24 Kasım'da Yunanistan çapında tüm okullarda da resmî tören düzenleneceği bilgisine yer verilmektedir.[86] Pek çok gazete bu dönemde Hrisostomos'un hayatı ve öldürülüşü üzerine yazı dizileri düzenler. Örneğin *Ακρόπολις* (Akropolis) gazetesi, 24 Kasım'da başlayan ve "Hrisostomos'un Şehadeti" başlığını taşıyan yazı dizisinde Hrisostomos'un öldürülüşüyle ilgili bilinmeyen detayların ilk defa kamuoyuyla paylaşılacağını okuyucularına duyurmaktadır.[87]

Μακεδονία gazetesi 24 Kasım 1929 tarihli sayısında Olimpiyat Marşı'nın sözlerini de yazan ve modern Yunan şiirinin en önemli isimlerinden olan şair Kostis Palamas'ın 21 Kasım 1929 tarihini ve "Hrisostomos" başlığını taşıyan şiirinin üç dörtlüğünü yayımlamıştır.

Muhafazakâr ve antivenizelist duruşuyla maruf, Halkçı Parti ile özdeşleşmiş *Ηβραδυνή* (İ Vradini - Akşam [Baskısı]) gazetesi de törenlerin ardından yayımlanan nüshasında Hrisostomos'un biyografisinin yer aldığı bir yazıya yer vererek

---

[83] *Σκριπ*, 21 Kasım 1929, 4.

[84] Hrisostomos'un ölüm günü daha önce de belirttiğimiz üzere 1922'den itibaren resmî anlamda anma günü olarak kutlanmaktadır, ancak bu yıl yapılan çağrıların özelliği mezkûr komite tarafından yapılması ve daha önce pek de kurumsallaşamayan bu günün kurumsallaşması ve toplumsallaşması anlamını taşımasıdır.

[85] *Σκριπ,* 23 Kasım 1929, 4; benzer bir çağrı metni için bkz. *Εμπρός*, 24 Kasım 1929, 4.

[86] *Σκριπ*, 23 Kasım 1929, 4.

[87] *Ακρόπολις*, 24 Kasım 1929, 1. Aynı dönemde *Σριπ* gazetesinin Hrisostomos'un hayatı hakkında bir yazı dizisi başlatması ve bunu birinci sayfadan veriyor olması ayrıca dikkat çeken bir gelişmedir. *Ακρόπολις* gazetesi de Hrisostomos'un öldürülüşü ve Küçük Asya Felaketi'ni anlattığı yazı dizisinin hemen ardından "Hrisostomos'un Katli Sonrasında" başlıklı "bir halkın tamamının nasıl olup da 36 günde sürgüne maruz bırakıldığının" anlatıldığı yeni bir yazı dizisine başlamıştır.

aradan geçen yedi yılın pek çok şeyi unutturduğu, ancak Hrisostomos'un kurtulma umudu varken büyük bir fedakârlık göstererek tercih ettiği şehadetinin unutulamayacağı belirtilmiştir. M. Parthenis imzasını taşıyan metin sonlanırken, Hrisostomos'un anısının ulus birliğini ve hafızasını perçinleyici karakteri vurgulanmıştır:[88]

> Tüm Ulus, O'nun hatırası önünde diz çöküp dua ederken, O'nun aziz öyküsünün anımsatıcı gücünü hissetmenin tam zamanıdır. Ve her Golgota'nın ardına gizlenen avuntu ve umut pırıltısı bize Hrisostomos'un son nefesini verdiği güzeller güzeli İzmir'in Türk mahallesinin kana bulanmış kaldırımlarından gelmekte gibidir.

24 Kasım 1929'da en büyüğü Atina'da olmak üzere Yunanistan çapında 100'den fazla merkezde başta Hrisostomos olmak üzere Anadolu'daki kayıplar için anma törenleri ve ayinler düzenlenir. Atina'daki törene pek çok devlet yetkilisi, kurum ve kuruluş katılır. Kuruluşların başlıcaları arasında muhacir örgütleri de vardır. Yunanistan Kilisesi'nin merkezi kabul edilen Atina Metropol Katedrali'ne çıkan yollar ve yapının bulunduğu meydan binlerce kişi tarafından doldurulmuştur. Yapılan tören esnasında en dikkat çeken ayrıntılardan biri katedralin kapısının iki yanında ellerde taşınan siyah zemin üzerine sırma iplikle işlenmiş "Küçük Asya" ve "Trakya" yazan pankartlardır. Tören sonunda Hrisostomos'un kenotafına çelenkler bırakılmıştır.[89] Selanik'te düzenlenen tören de benzer bir atmosferde geçmiştir. Törene pek çok devlet görevlisinin, siyasetçinin ve muhacir örgütünün yanı sıra halkın da yoğun katılımı olmuştur. Merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu'dan törene katılan üst düzey subaylar Atina'da inşa edilecek Hrisostomos Abidesi için sürmekte olan kampanyaya katılacaklarını ilan etmişler ve halkı kampanyaya maddi destek vermeye davet etmişlerdir.[90]

Basından takip edilebildiği kadarıyla siyaseti şekillendiren Venizelos yandaşları ve karşıtları arasındaki kutuplaşma bu anma etkinliği bağlamında ortadan kalkmış görünmektedir. Dolayısıyla Yunanistan'da devletin ve müesses nizamın ihtiyaç duyduğu restorasyon ve konsolidasyonun hangi eksende gerçekleşme potansiyeli olduğuna dair bu anma töreni önemli bir veri sunmaktadır. Yunanistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin resmî yayın organı olan *Ριζοσπάστης* (Rizospastis - Radikal) ana akım siyasetteki ideolojik mutabakata dikkat çeken ve bu mutabakatı eleştiren oldukça sert bir köşe yazısı yayımlamıştır.[91] "G." imzasını taşıyan "Hrisostomos Anmasına Dair: Yaklaşmakta Olan Savaş için İdeolojik Hazırlık" başlıklı yazıda tüm devlet ricalinin katıldığı Hrisostomos anması ve bu vesileyle yükselen milliyetçi retorikle burjuvazinin ülkenin ezilen kitlelerini ideolojik olarak yeni bir savaşa hazırlamakta olduğu iddia edilmektedir. Hrisostomos'tan "burjuvazinin ajanı", 1925'te Türkiye'den sınır dışı edilmesi esnasında Yunanistan ve Türkiye'nin savaşın eşiğine geldiği eski Patrik VI.

[88] *ΗΒραδυνή,* 24 Kasım 1929, 1.
[89] *ΕλεύθερονΒήμα*, 25 Kasım 1929, 1.
[90] *Μακεδονία,* 25 Kasım 1929, 5.
[91] *Ρηζοσπάστης*, 26 Kasım 1929, 1.

Konstantinos'tan ise "burjuvazinin Fener'deki bir diğer cübbeli ajanı" olarak bahseden "G."ye göre hem Avrupa çapında hem de ülke içinde sınıflar mücadelesinin keskinleşmesi Yunanistan burjuvazisini böyle bir ideolojik tahkimata yöneltmiştir. Komünist yayın organına göre, burjuvazinin işçi sınıfını kontrol etmek için tek ihtiyacı "zor" değildir; bu sınıf aynı zamanda rıza üretmeye de ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla muhacirlerin önemli bir kısmını oluşturduğu tütün işçilerine dönük "devlet terörü" de antikomünist karakterli özel yasalar da bu anma törenini mümkün ve gerekli kılan ideolojik mutabakatla birlikte düşünülmelidir. *Ριζοσπάστης*, sermaye sınıfının bu hazırlığına karşı, işçilere yalnızca gazete sayfalarında değil, işyerlerinde, sokaklarda yanıt üretme çağrısı yapmaktadır.

Ülke çapında yapılacak anma töreni ve anma töreni esnasındaki milliyetçi vurgular Türk basınında da yankısını bulur. *Milliyet* gazetesinin konu ile ilgili 25 Kasım 1929'da yapmış olduğu ve tören öncesi duyurulara dayandırdığı haberde, Polyhronyadis'in gelişi ve iki ülke arasındaki itilaf gayretlerinden bahsettikten sonra, "diğer yandan eski acı hatıraları tazelemekten geri durulduğu yoktur" diyerek Hrisostomos anısına Atina'da düzenlenen ayinden ve Hrisostomos'un "milli bir fedai" olarak yüceltilmesinden bahsetmektedir. Atina gazetelerine referansla verilen haber, "bir papaz hakkında yapılacak ayin bizi alâkadar etmez" denirken, ayinin bizzat hükümet tarafından atanan bir heyet tarafından organize edilmesini ve üst düzey devlet görevlilerinin törenlere katılacağı haberlerini ön plana çıkararak, Yunan hükümetinin Türk-Yunan ilişkilerindeki sorunlu başlıkların aşılması konusundaki samimiyetini sorgulamaktadır.[92] 26 Kasım günü *Vakit* gazetesi ilk sayfasında Hrisostomos'u anmak için bir ayin düzenlendiği, ancak bu ayine Venizelos ve bakanların iştirak etmediği şeklinde kamuoyunu teskin edici bir haber vermektedir. *Vakit*'in habere eklediği yorum Hrisostomos için yapılması planlanan heykel için düzenlenen kampanyayı Türkiye'ye duyurmaktadır.[93]

> Telgrafta mevzuu bahsedilen metropolit Hirisostomos İzmirin istirdadında maktul düşmüştür. Yunanlılar İzmirin işgali hengâmında Türklere karşı her türlü fezahatleri irtikâp eden bu adamı aziz payesine çıkarmışlar ve her sene 23 Teşrinisani'de bütün Yunan kiliselerinde teyidi hatırası için ayinler yapmıya ve o gün toplıyacağı ianelerle sahilde bir heykelini rekzetmiye karar vermişlerdi(r).

Ancak Hrisostomos'un heykelinin Atina macerası hükümet ve Kilise arasındaki ilişkideki gerilimler, Yunanistan ve Türkiye arasındaki diplomatik yakınlaşma süreci ve dönemin ideolojik yönelimleri neticesinde yeknesak şekilde ilerlemez. Özellikle Yunanistan ve Türkiye arasındaki yakınlaşma ve Türk milliyetçi-

[92] *Milliyet*, 25 Teşrinisani 1929, 2. *Milliyet*'in haberi, 21 Kasım tarihli gazetelere dayanmaktadır ve bu haberlerde ayinin Pazar günü yani 24 Kasım'da yapılacağı belirtilmektedir. İstanbul Rum basını daha önce belirttiğimiz nedenlerle konuya olan mesafesini korumuş görünmektedir. Örneğin, *Απογευματινή*, *Milliyet*'in bu haberini herhangi bir yorum katmadan aynen çevirmekle yetinmiştir.

[93] *Vakit,* 26 Kasım 1929, 1.

liğinin bir sinir ucu göstergesi olarak Türk basınının Hrisostomos'un ön plana çıkarılması konudaki hassasiyeti bir figür olarak gündemden düşmesine neden olur. Hrisostomos Abidesi için düzenlenen bağış kampanyalarının odağı Yunanistan dışında yaşayan Yunanlar haline gelir.[94] 19 Haziran 1930 tarihinde yani Yunanistan ve Türkiye arasındaki diplomatik sorunları çözme doğrultusunda ilk sözleşmenin imzalanmasından sadece 9 gün sonra, İzmir Metropoliti Hrisostomos için Ulusal Anıt Dikilmesi Amacıyla Bağış Toplama Komitesi Atina Metropolitliği'nde toplanır.[95] Loverdos, toplantının açılış konuşmasında bağış kampanyasında 1 milyon 914 bin 920 drahmi toplandığını, bu meblağa yurt dışında özellikle de ABD'de toplanan bağışların dahil olmadığını, bundan sonra yurt dışından gelecek bağışlarla gerekli yekûnun (3 milyon drahmi) toplanacağını belirtmiştir. Loverdos'un kaleme aldığı Hrisostomos biyografisinin başarısının ön plana çıkarıldığı toplantıda, kitabın Yunanistan çapında bir rekor kırarak 10 bin adet basıldığını ve baskısının tükendiği belirtilmiştir. Kitabın büyük bir Yunan camiası bulunan Mısır'da da ikinci bir baskı yaptığı ve 8 bin kopyanın da burada satıldığı, diğer yandan Eğitim Bakanlığı tarafından okulların okuma listesine dahil edildiği vurgulanmıştır. Heykelin inşa edileceği yere dair de fikir alışverişinin yapıldığı toplantıda Heykeltraş Dimitriadis'ten heykelin maketinin komiteye sunulması talebinde bulunulmuştur.[96]

Türkiye ile girilmiş olan diplomatik yumuşama sürecinin yeni kurulan hafıza rejimi üzerindeki etkilerini gözlemlemek mümkündür. 18 Aralık 1932 tarihinde *Έθνος* gazetesinde Hristos Spanomanolis'in Küçük Asya Felaketi sonrası tutsaklık anılarından oluşan "Felaket Sonrası Golgota'dan: Tutsaklık Trajedisi" başlıklı yazı dizisi yayımlanmaya başlar. 26 Aralık tarihinde "yer sıkıntısı nedeniyle yazı dizisine bir günlük ara verildiği" duyurulur. Gazetenin bir sonraki sayısında ise "Küçük Asya'daki Savaş" başlıklı kısa bir açıklama yayımlanır. Açıklamada tefrikaya "Yunan-Türk ilişkilerine olumsuz etki etmemesi için hükümetin tavsiyesiyle son verildiği" belirtilir. Bu açıklamada "tutsaklığın objektif tarihi anlatısının" iki ülke arasındaki ilişkilere zarar verme potansiyelinin yüksek olduğunu vurgulanır.[97] Yazar Spanomanolis, 1956'da *Türklerin Tutsakları* başlığıyla kitaplaştırılan anılarına yazdığı önsözde 1932'de yazı dizisinin Türk büyükelçiliğinin müdahalesi ile ve "Yunan-Türk dostluğu hatırına" ("εις χάριντης ελληνοτουρκικής

---

[94] Bu dönemde genellikle yurtdışındaki Yunan topluluklarından gelen bağış haberlerini basında görüyoruz. Örneğin, *Ελεύθερον Βήμα* gazetesi İngiltere'nin Gloucester kentinden $92,5 değerinde bağış toplandığını, bu meblağın $45,5'lık kısmının Etnoloji Müzesi'ne, $47'lık kısmının da Hrisostomos Abidesi için bağışlandığını söylemektedir. *Ελεύθερον Βήμα*, 26 Ocak 1930, 2. Etnoloji Müzesi ile Hrisostomos bağışlarının birlikte duyurulmasının kanımızca şöyle bir anlamı vardır: Hrisostomos'un İzmir Metropoliti iken giymiş olduğu mitre ve cübbe o dönemde bu müzede sergilenmektedir. Bkz. K. Politis, *Χρυσόστομος ο Σμύρνης* (Atina: Patris, 1934), 137.

[95] *Ελεύθερον Βήμα*, 20 Haziran 1930, 2.

[96] Heykelin maketleri bugün Atina'daki Ulusal Galeri'de (Εθνική Πινακοθήκη) bulunmaktadır. Bkz. Giannoudaki, "Εθνική Πινακοθήκη," c. 4, 4 c., fotoğraf no. 415-416, 229.

[97] *Έθνος*, 27 Aralık 1932, 1.

φιλίας") durdurulduğunu belirtmiştir.[98] Bu konunun Yunan-Türk ilişkilerini tahrip etme potansiyeli taşıdığı ve dikkatle sunulması gerektiği başka çalışmalardan da anlaşılmaktadır. 1934 yılının son günlerinde yayımlanan ve Venizelist *Πατρίς* (Patris - Vatan) gazetesinin yazı işleri müdürü olan K. Politis tarafından kaleme alınmış olan *İzmirli Hrisostomos* başlıklı biyografik çalışma ve bu çalışmanın önsözü bahse konu duruma oldukça ilginç bir örnektir. Politis, "İsmet Paşa" diye hitap ettiği İsmet İnönü'nün milletlerin kendi tarihlerini biliyor olmalarının onların varlıkları için ne derece önemli olduğuna dair bir sözünü alıntıladıktan sonra şöyle devam eder:[99]

> Bilgece sözler. Bu sözleri bu kitabın önsözünde alıntılamamın sebebi dostlarımız, Türkler, tarafından Yunan kamuoyuyla tarihi kanıtları paylaşırken *Πατρίς*'in siyaset yapmak istediği yönünde bir yanlış anlamaya mahal vermemek. Katiyen. Bu kitabın amacı, Yunan kamuoyunu kendi tarihlerden olgularla beslemek. Var olabilmesi için. Küçük Asya trajedisini yaşayan kuşaklar için. Ve gelecek kuşaklar için. Bu kitap ilhamını ne nefretten ne de fanatizmden alıyor. Bu kitap tarihtir. Görev ve Erdem fikri uğruna kendisini feda etmek isteyen Başpapaz'ın güzel ve muteber yüzü suyu hürmetine bir vefa borcu.

Buna rağmen, Politis'in Hrisostomos biyografisi Türkiye'de devletin dikkatini çekmeyi başarmıştır. "İstanbul'dan kaçan Rumlardan olup Atina'da 'Patris' Gazetesi başyazıcısı tarafından yazılan" kitabın "memleketimiz aleyhinde zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından" Türkiye'ye sokulması 24 Ocak 1935 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yasaklanmıştır.[100]

12 Ocak 1934'te Venizelos'un Mustafa Kemal Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü için aday gösterdiği bir atmosferde Yunanistan-Türkiye ilişkilerinde bu gerilim noktasına gösterilen özen Hrisostomos'un bir figür olarak ön plana çıkarılmasına mâni olur. 1934 yılında *Ημερήσιος Κήρυξ* (İmerisios Kiryks - Günlük Haberci) gazetesinde Venizelos'un yakınlarından Polymeros Moshovitis'in imzasını taşıyan ve Hrisostomos'un ölümünü konu alan bir yazı dizisi yer alır. Bir ay sürecek olan bu uzun yazı dizisine Moshovitis, birkaç yıl önce Hrisostomos'a ve trajedisine dönük ilginin zirveye çıkmışken 1934 yılında "yüksek politika" nedeniyle bu dönemin ve Hrisostomos'un neredeyse tamamen unutulmasına dair şaşkınlığı ve hayal kırıklığını anlatarak başlar.[101] Gazetenin birinci sayfasından giderek iç sayfalarına göçen ve hacmi günden güne küçülen yazı dizisi de Moshovitis'in dikkat çektiği bu dalganın yönünü değiştirmeye yetmez.

---

[98] Hristos A. Spanomanolis, *Αιχμάλωτοι των τούρκων / Αύγουστος 1922 - Αύγουστος 1923*, 2. basım (Atina: Estia, 1969), 18. Yayını 1932 yılında durdurulan yazı dizisi, 1955 yılında İstanbul'daki 6-7 Eylül Pogromu'ndan sonra tekrar başlamış, Spanomanolis'in anıları 1956 tarihinde kitap olarak yayımlanmıştır. Sadece bu metnin serüveni dahi hafıza, tarih ve siyaset arasındaki ilişki üzerine ilginç veriler sunmaktadır.

[99] Politis, *Χρυσόστομος ο Σμύρνης*, 10.

[100] Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 24 Ocak 1935, Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No.: 51.6..3. Kararnamede K. Politis'in adının sehven Kosti Poloni yazıldığı görülmektedir.

[101] *Ημερήσιος Κήρυξ*, 29 Ağustos 1934, 1.

Mnemonik bir araç olarak Hrisostomos'u gölgeleyen yüksek politikaya ek olarak, Yunanistan özelinde ve Avrupa genelinde abideler söz konusu olduğunda baskın ideolojik eğilimlerle söz konusu heykelin sergilediği yapısal çelişki de bu geri çekilmede etkili olmuştur denebilir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Büyük Savaş sonrası dönemin ideolojik leitmotiflerinden biri savaşta verilen kayıpların anılması, onların yüceltilmesi, onlar için kolektif yas tutulması ve bu kayıplar etrafında bir kült oluşturulmasıdır. Bu nedenle, tekil şahsiyetlerden ziyade, ortak ulusal kimliği ve tarihi kapsayacak bir anonimliğin vurgulanması gereği ortaya çıkmış, bu da milletin var olma mücadelesini sembolize edebilecek tarihte eşi görülmemiş bir abide biçimini, Reinhart Koselleck'in deyişiyle "ölümün demokratikleşmesinin son adımı" olarak meçhul asker anıtlarını, Avrupa çapında ortaya çıkarmıştır.[102] Atina'da da bir meçhul asker anıtının inşası fikri 1926'da gündeme gelmiş, söz konusu dönemde hemen her başlıkta olduğu gibi bu başlıkta da bölünen Yunan siyaseti ve kamuoyu, heykelin konumundan biçimine kadar bir dizi başlıkta konuyu tartışmaya başlamıştır. 1930'da Venizelos'un müdahalesi ile heykelin yeri, biçimi ve görev alacak mimar ve heykeltraşlar konusunda nihai karar verilen Meçhul Asker Anıtı (Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη), Atina kent merkezinin tamamını "cumhuriyetçi" bir içerikle dönüştürecek ve travma geçirmiş olan halka dikkatle düzenlenmiş bir mekân üzerinden otoritenin yüceliğini çağrıştıracak kentsel planın içerisinde yerini alır.[103] 1932'de tamamlanan heykelin açılışı yine 25 Mart'ta yani Yunanistan'ın ulusal bağımsızlık gününde gerçekleşir. Syntagma Meydanı'nda Meclis olarak işlev görmeye başlayan Eski Saray binasının önüne inşa edilen heykelin açılışı için düzenlenen uluslararası törene Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği de ateşemiliter düzeyinde katılır.[104] (Bkz. Görsel 5) Gücünü sadeliğinden alması için tasarlanan Meçhul Asker Anıtı'nın merkezinde bir kenotaf bulunmaktadır. Kenotafın üzerinde "ΕΙΣ ΑΦΑΝΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ" ("Meçhul Askere") ithafı yazar. Kenotafın ardında bir mezar taşı edasıyla yükselen duvarın üzerinde ise yaşamını yitirmiş, ancak kalkanını elinden düşürmediği için sanki dirilecek ve ayağa kalkacakmış

---

[102] Meçhul asker fikrinin ve anıtlarının doğuşu ile ilgili bkz. Laura Wittman, *The Tomb of the Unknown Soldier, Modern Mourning, and the Reinvention of the Mystical Body* (University of Toronto Press, 2011), 34-47;George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 93-101; Anderson, *Imagined Communities,* 9-10; daha genel ve felsefi bir çerçeve için bkz. Reinhart Koselleck, "War Memorials: Identity Formations of the Survivors", içinde *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 285-326.

[103] Eleni Kouki, "Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας", içinde *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο: μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, ed. Efi Avdela vd. (Atina: Alexandreia, 2017), 63-82. Burjuva modernleşme süreci ve kentin mekânsal dönüşümünde Meçhul Asker Anıtı'nın rolüne ilişkin özellikle bkz. *ibid.* 72-74. Eleni Kouki'ye bu çalışmasına dikkat çektiği ve benimle paylaştığı için teşekkür ediyorum. Ariadni Vozani, "Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη: από την προκήρυξη του σχετικού διαγωνισμού στην υλοποίηση", içinde *Στης βουλής τα πέριξ: το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, ed. Giorgos Stathakopoulos (Atina: Idryma tis Voulis ton Ellinon, 2009), 21-35.

[104] BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No. 254.713..18, 27 Nisan 1932.

gibi yatan bir hoplit rölyefi bulunmaktadır. Rölyefin iki yanında Perikles'in Cenaze Töreni Söylevi'nden alınmış iki cümle yer alır: Solda "ΜΙΑ ΚΛΙΝΗ ΚΕΝΗ ΦΕΡΕΤΑΙ ΕΣΤΡΩΜΕΝΗ ΤΩΝ ΑΦΑΝΩΝ" (Meçhuller [Meçhul ölüler] İçin Boş Bir Teskere Vardır) sağda "ΑΝΔΡΩΝ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΠΑΣΑ ΓΗ ΤΑΦΟΣ" (Yavuz İnsanların Mezarı Tüm Yeryüzüdür) yazmaktadır. Anadolu da dahil olmak üzere Yunan askerlerinin hayatını kaybettiği savaşları simgeleyen dekoratif kalkanlar Meclis'e çıkan merdivenlerle birlikte yükselen duvara kademelendirilmiş şekilde asılmıştır. Kendi başına bir çalışmanın konusu olması gereken Atina'daki Meçhul Asker Anıtı'nın inşası ve açılışı, Hrisostomos Abidesi'nin önünü hem malî hem de ideolojik açıdan kesmiştir demek mümkündür.

Görsel 5: Atina'daki Meçhul Asker Anıtı'nın açılışı şerefine basılan kartpostal. Fotoğrafta anıta Türk delegasyonunun bırakmış olduğu ve Atina'dan Ankara'ya yazılan raporda bahsedilen çelenk net şekilde görünmektedir.
Kaynak: Yazarın koleksiyonu.

V. "Monarko-faşizmin" İlanı ve Hrisostomos Abidesi'nin Açılışı

Meçhul Asker Anıtı'nın açıldığı dönemde Venizelos hükümeti son demlerini yaşamaktadır. Dört yıl boyunca Venizelos'un kişisel karizması sayesinde gevşek dikişleri tümüyle atmayan cumhuriyetçi-Venizelist koalisyon bir dizi siyasî skandal ve iktisadî krizin yükü altında parçalanmaya başlamıştır. 1929 krizinin etkileri 1931 yılında Britanya'nın ansızın altın standardından ayrılması ile tüm Avrupa'da daha şiddetli hissedilmeye başlanmış, bu durum zaten ciddi bir malî darboğazda bulunan, büyük dış borç yükü altındaki, özellikle Londra para piyasalarından sağlanan dış finansmanın sürekliliğine dayalı kırılgan Yunan ekonomisini ve drahmiyi taşınması mümkün olmayan bir basınca maruz bırakır. Nisan

1932'de altın standardından ayrılan Yunanistan'da, drahminin %50'nin üzerinde değer yitirmesi, buna bağlı olarak devletin gelirlerinin azalması ve borç maliyetlerinin artışı Yunanistan'ı iflasa sürükler.[105] Venizelos'un bu atmosferde pek de beklenmeyen şekilde gerçekleşen ve genelde kibrine bağlanan istifasının ardından Yunanistan, eski yaraların kör bıçaklarla yeniden açıldığı, 1920'lerin ikinci yarısındakine benzer biçimde seçimler, seçim boykotları, suikastlar, darbe girişimleri ve ayaklanmalarla geçen bir istikrarsızlık sürecine girer.

Bütün bu gelişmeler içinde bir sonraki döneme nasıl geçildiğini anlamamızı sağlayacak dönüm noktalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1933 yılında Venizelos'a suikast girişiminde bulunulması,
- 1934'te muhacir kökenli tütün işçilerinin nüfusun ağırlıklı kesimini oluşturduğu Serez ve Kavala'da Yunanistan Komünist Partisi adaylarının yerel seçimleri kazanması,
- 1935 yılında, iktidardaki Halk Partisi'nin monarşi yanlısı eğilimlerinin ağırlık kazanması nedeniyle Mart ve Ekim aylarında ülkeyi iç savaşın eşiğine getiren iki Venizelist darbe girişimi, Venizelos'un Paris'e sürgüne gitmesi ve gıyabında yapılan yargılamalarda Venizelos'un ölüme mahkûm edilmesi,
- 3 Kasım 1935'te monarşinin ilanının halk oyuna sunulması ve bu hileli referandumdan çıkan %98'lik destekle monarşinin yeniden ilanı, 23 Kasım 1935'te Kral II. Georgios'un Yunanistan'a dönüşü ve İkinci Cumhuriyet'in sonu,
- 26 Ocak 1936'da yapılan parlamento seçimlerinde Yunanistan Komünist Partisi'nin 15 milletvekilliği kazanarak hükümetin kurulabilmesi için kilit parti haline gelmesi,
- Sonradan monarşist saflara katılarak 1935'teki Venizelist darbeyi engelleyen Milli Radikal Parti Lideri General Georgios Kondylis'in kalp krizi sonucu 31 Ocak 1936'da ölümü,
- Venizelos'un geçirdiği felç sonucu 18 Mart 1936'da Paris'te ölümü,[106]
- Kral II. Georgios'un işgüder hükümet kurmakla görevlendirdiği Venizelist cenahın önemli isimlerinden Konstantinos Demercis'in başbakanken 13 Nisan 1936'da kalp krizi sonucu ölümü,
- 17 Mayıs 1936'da Halkçı Parti lideri Çaldaris'in kalp krizi sonucu ölümü

Yunanistan'da parlamentarizmin girmiş olduğu kriz, beklenmedik bir aktörün, Hür Düşünürler Partisi (Κόμμα των Ελευθεροφρόνων) lideri General Ioannis Metaxas'ın, kendisinin de siyaseten ümitlerinin tükendiği bir anda yükselişi-

[105] Mark Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, 179-202.

[106] Venizelos'un ölümüyle birlikte Atina'da bir Venizelos Heykeli'nin inşası için bir bağış kampanyası başlamıştır. *Ελεύθερον Βήμα* gazetesi günlük olarak yapılan bağışların listesini yayımlar. Venizelos'un naaşının Atina'ya getirildiği haberinin verildiği 26 Mart 1936 günkü gazetede o güne kadar toplanan meblağın 1 milyon 388 bin 896 drahmi olduğu duyurulmuştur.

nin koşullarını hazırlıyordu. 1936 seçimlerinde sadece %3,94'lük oy oranı ile 7 milletvekilliği kazanabilen, dolayısıyla kitlesel bir destekten yoksun olan Hür Düşünürler Partisi Lideri Metaxas, Yunan siyaseti için hiç de yeni bir figür değildi. Yunanistan'ın Anadolu'da gireceği bir maceraya kesin bir şekilde muhalefeti nedeniyle 1920'de ordudan istifa eden bir general olarak tanınan *Kriegsakademie* tedrisatlı Metaxas, uzun zamandır siyasetin içinde olmasına rağmen marjinal bir figür olarak kalmıştı. Şimdiyse krizin kaldırdığı toz ve ortaya çıkardığı boşlukla birlikte Metaxas'ın komünizm, demokrasi/parlamentarizm, ekonomik liberalizm ve kozmopolitizm karşıtı, palingenetik ultramilliyetçiliğe dayanan korporatist ve totalitaryen görüşleri Yunanistan siyaseti açısından anlamlı hale geliyordu. Üstelik bu siyasal-ideolojik ajanda, Avrupa'da faşizmin yükselişine cevaz veren uluslararası konjonktürle de örtüşür nitelikteydi.[107] Metaxas parlamentarizmin öyle ya da böyle terk edileceğine kesin olarak inanıyordu. Dolayısıyla Yunanistan'ın önündeki soru, ülkenin komünizm kapısından mı, yoksa "milli devlet" çıkışından mı geçerek bu hamleyi yapacağıydı.[108] Bu süreçte hem Yunanistan'ın hamisi konumundaki Britanya hem de bu ülkedeki etkinliğini artırmak isteyen Almanya ile temasını sürdüren ve bu iki ülkenin de birbirlerinden bağımsız şekilde komünizmin yükselişine karşı desteklenecek aktör olarak gördükleri kişi Metaxas'tı.[109] Savaş Bakanı Alexandros Papagos'un kralla düştüğü ihtilaf sonucu 5 Mart 1936'da istifasının ardından sadık bir monarşist ve deneyimli bir asker olarak Metaxas, kral tarafından önce işgüder hükümette savaş bakanlığı ve başbakan vekilliği görevine atandı. 13 Nisan 1936'da Başbakan Demercis'in ani ölümü üzerine kral tarafından başbakanlık görevine getirildi. Meclis'e usulen danışma gereği dahi duymadan aynı gün yemin ederek göreve başlayan Metaxas, 30 Nisan'da Meclis'in çalışmalarını beş ay süreyle askıya aldı. Bundan sonraki adımlar içinse bir kıvılcım gerekiyordu. 26 Temmuz 1936'da Yunanistan İşçi Sendikaları Genel Konfederasyonu, 5 Ağustos günü

---

[107] Venizelos'un Ulusal Bölünme ve Küçük Asya Felaketi üzerine yazdığı makalelere yanıt vermek üzere Metaxas, 13 Ekim 1934 ve 23 Ocak 1935 tarihleri arasında *Η Καθημερινή* (İ Kathimerini - Günlük) gazetesinde ve sonradan *Ulusal Bölünme'nin ve Küçük Asya Felaketi'nin Tarihi* başlığıyla kitaplaştırıldığında yaklaşık 400 sayfalık hacme ulaşan 70 makale yayımladı. Venizelos ve Metaxas arasındaki polemik, Ulusal Bölünme'nin yeniden ortaya çıkışını ve yeni taraflarını sergiler nitelikteydi. Bu polemik esnasında Metaxas, Yunanistan'ın içinde bulunduğu siyasal-ideolojik krize dair kendi tarih tezini ayrıntılandırdı ve siyasal bir manifesto sunmuş oldu. Doğrudan Yunan gençliğine hitap eden ve onlara bir vizyon sunma amacı taşıyan sonuncu makale, Metaxas'ın siyasî kalkış noktalarının ana başlıklarını sergilemesi açısından özellikle önemlidir. Ioannis Metaxas, *Η ιστορία του εθνικού διχασμού και της Μικρασιατικής καταστροφής*, 2. bs (Atina: Ekath, 2007), 385-390.

[108] P. J. Vatikiotis, *Popular Autocracy in Greece, 1936-41: A Political Biography of Ioannis Metaxas* (Portland: Frank Cass, 1998), 146.

[109] Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime* (New York: Colombia University Press, 1983), 43-52; Mogens Pelt, "Stages in the Development of the 'Fourth of August' Regime in Greece", içinde *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, ed. António Costa Pinto ve Aristotle Kallis (Londra: Palgrave Macmillan, 2014), 202-5; Mogens Pelt, "The Establishment and Development of the Metaxas Regime in the Context of Nazi Fascism, 1936-41", *Totalitarian Movements and Political Religions* 2, sy 3 (Aralık 2001): 149-150.

genel greve gidileceğini ilan etti. Metaxas, bu grev çağrısını muhayyel bir komünist ayaklanma senaryosuna kanıt olarak sundu ve "İspanya'da olanların Yunanistan'da tekrar edebileceği" gerekçesiyle 4 Ağustos'ta II. Georgios'un da tam desteğini almak suretiyle örfî idare kararı aldı. Bu şekilde Mussolini İtalyası, Hitler Almanyası ve Franco İspanyası ile bazı benzerlikler taşıyan, belli açılardansa oldukça özgün yanlar barındıran monarşizm destekli bir faşist diktatörlük, "4 Ağustos Rejimi" ilan edilmiş oldu.[110]

Metaxas Yunanistanı'nın ilk günlerinde, 25 Ekim 1936'da Hrisostomos Kalafantis için Atina'da inşa edilmekte olan abide sade bir törenle açılır. 11 Ekim günü Mitropoleos Meydanı'na yerleştirilen abidenin açılışı gerçekleşmeden önce meydanda son düzenlemeler yapılmaya başlanır. *Αθηναϊκά Νέα* (Athinaika Nea - Atina Havadisleri) gazetesi aynı gün detaylı bir haber yayımlayarak bir süredir gündemde olmayan bu önemli abidenin yıllara yayılan serüvenini anlatır. İzmir Metropoliti Hrisostomos için Ulusal Anıt Komitesi'nin kuruluşunu ve faaliyetlerini özetleyen gazete, bu komitenin inisiyatifiyle başlayan kampanya sonucunda 2,5 milyon drahmi toplandığını belirtir. Abidenin kapsamının belli oranda küçültüldüğü ve bütçenin fazla verdiği haberin önemli unsurlarından biridir. Son şekliyle heykelin nihaî maliyetinin 2 milyon drahmi olduğu tahmin edilmektedir. Artan meblağın Kavala'da yapılması planlanan ilk Hrisostomos abidesi için bağışlanması düşünülmektedir. Bu esnada başkentin önemli muhacir mahallelerinden Nea Smyrni'ye de Hrisostomos Kalafantis'in bir büstünün dikilmesi için mahallelilerden bir talep gelmiş, bağışlardan bir bölümünün bu talep için tahsis edilmesi de gündeme alınmıştır, ancak bunlar henüz tam olarak karara bağlanmamıştır. Bu haberle "görev fikrinin ve millet için fedakârlığın sembolü" olan heykelin meydandaki görüntüsü ilk kez kamuoyu ile paylaşılır.[111] (Bkz. Görsel 6) Abidede Hrisostomos ayakta ve tam kendisini feda ettiği anda sakin bir şekilde

---

[110] Avrupa'da 1920'lerden itibaren yükselen totaliter rejimlerin taksonomisi üzerine geniş bir literatür olmakla birlikte, söz konusu tartışma bu çalışmanın odağı olmaktan uzaktır. Bu taksonomi ve hibritleşme için Bkz. Aristotle Kallis, "Fascism and the Right in Interwar Europe: Interaction, Entanglement, Hybridity", *The Oxford Handbook of European History, 1914-1945*, ed. Nicholas Doumanis (Oxford: Oxford University Press, 2016), 301-22. Avrupa'daki İtalya ve Almanya örnekleriyle mukayese edildiğinde kuşkusuz belli farklılıklar barındıran Metaxas rejiminin faşist olarak adlandırılıp adlandırılamayacağına ilişkin tartışmaya bu çalışmada girilmeyecek olsa da 4 Ağustos Rejimi, faşist olarak nitelendirilirken Androkopoulos, Linardatos ve Psiroukis'in argümanları takip edilmektedir. Bkz. Giannis Andrikopoulos, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού* (Atina: Diogenis, 1977), 18-34; Spyros Linardatos, *4η Αυγούστου* (Atina: Themelio, 1996); Nikos Psiroukis, *Ο φασισμός και η 4η Αυγούστου*, 2. bs (Lefkoşe: Aigaion, 1994), 120-54.

[111] *Αθηναϊκά Νέα*, 11 Ekim 1936, 4. Nea Smyrni'ye 1937 yılında Hrisostomos büstü dikilmesi gündeme gelmiş ve Mart ayında Heykeltraş L. Dembis imzasını taşıyan heykelin ilk maketi kamuoyu ile paylaşılmıştır. *Ελεύθερον Βήμα*, 3 Mart 1937, 3. Nea Smyrni'ye böyle bir anıtın yapılmasının önemi ve doğallığından bahseden bu kapsamlı haberde aynı zamanda Atina'nın kent merkezinde açılan Hrisostomos Abidesi'nin önemine de değinilirken Hrisostomos Abidesi'nin millî ve dinî yüce görevlerin yerine getirilmesi konusunda yapılması gereken fedakârlığın boyutları hususunda gelecek nesillere daimî bir hatırlatıcı işlevi göreceği belirtilmiştir.

Tanrı'ya yakarır vaziyette tasvir edilmiştir. Hrisostomos, yüzünde acı dolu bir ifade ile başını hafifçe yukarı kaldırmış, gözlerini gökyüzüne dikmiştir. Bir eli göğe açık, bir eli göğsünde niyaz etmektedir. *Αθηναϊκά Νέα* aynı zamanda abidenin inşasını üstlenen komite üyelerinden birinin heykele dönük itirazları olduğunu kaydetmektedir. Abidenin sembolik gücünü kısıtlı bulan İzmir doğumlu şair ve siyasetçi Mihail Argyropoulos, abidede yalnızca Hrisostomos'un bir birey olarak ön plana çıkmasına itiraz etmektedir. Argyropoulos'a göre heykel etrafında Küçük Asya Elenizminin asırlara yayılan tarihinin önemli dönemeçlerini anlatan dört ayrı tasvir daha yer almalıdır: Homerik çağ, Büyük İskender dönemi, Bizans dönemi ve Küçük Asya Felaketi. Argyropoulos'un bu önerisi, Meçhul Asker Anıtı'nın antikite ile modern dönemi buluşturan dizaynını çağrıştırmaktadır.

Abide Komitesi, bir açıklama yaparak heykelin açılışının 25 Ekim Pazar günü 10:30'da gerçekleştirileceğini ilan etmiştir.[112] Törenin resmî değil, dinî bir tören olacağının altı çizilmiştir. Törende bir ilahi ve Yunan ulusal marşı okunacaktır. Törene devlet yöneticilerinin de katılacağı belirtilse de katılımın ne düzeyde olacağına dair açıklama yapılmamıştır. Komite, dönemin Atina Belediye Başkanı ve Başkenti İdare Bakanı Kostas Kotzias'a bir çağrı yaparak abidenin ardına üç adet servi ağacı dikilmesini ve meydandaki genel iyileştirme faaliyetlerinin tamamlanmasını talep etmiştir.

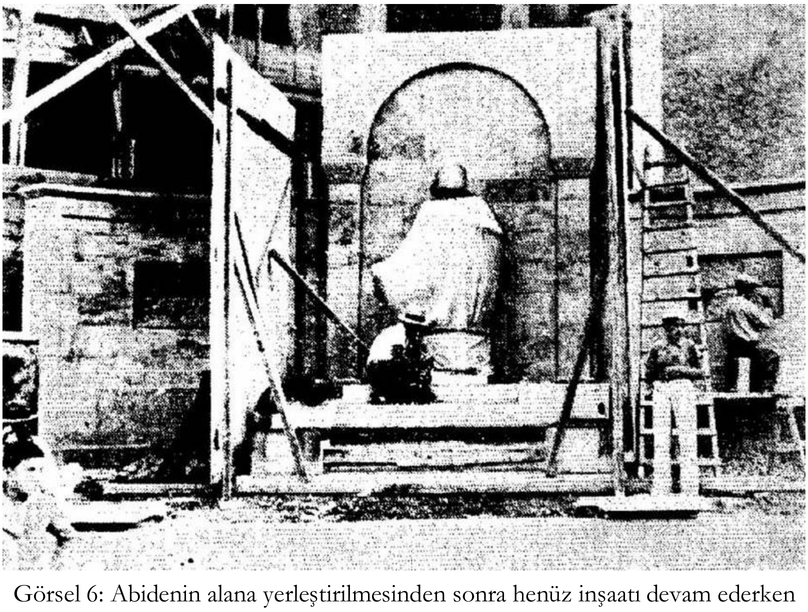

Görsel 6: Abidenin alana yerleştirilmesinden sonra henüz inşaatı devam ederken paylaşılan ilk görüntüsü.
Kaynak: *Αθηναϊκά Νέα*, 11 Ekim 1936, 4.

[112] *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Ekim 1936, 3; *Ελεύθερον Βήμα*, 18 Ekim 1936, 4.

Açılış arifesi olan 24 ve 25 Ekim günlerinde gazetelerin meseleye ilgisi devam etmiştir. Ancak basının Hrisostomos abidesine ilgisinin 1929-1930'dakiyle mukayese edildiğinde düşük yoğunluklu olduğunu söylemek gerekir. Genellikle gazeteler Hrisostomos'un biyografisine yer verirken, bu metinlerde bir kez daha dönemin siyasal-ideolojik yönelimleriyle uyumlu olarak Hrisostomos'un altruizmine dikkat çekilerek "din ve millet uğruna yaptığı fedakârlık" vurgulanıyordu. Yunanistan'ın tarihsel olarak en muhafazakâr yayın organlarından biri olan ve hâlâ yayın hayatını sürdüren *Εστία* (Estia - Ocak) gazetesinin 24 Ekim 1936 tarihli sayısında yayımlanan "Muhteşem Sureti Önünde" başlıklı başyazıda heykelin açılışını okuyucularına şöyle duyurulmaktadır:[113]

> Helecan ve iftihar dolu bir şekilde tüm Ortodoks Elenizm, yarın İzmir Metropoliti Hrisostomos'un büyük fedakârlığı, şecaati, Hristiyan diğerkâmlığını ölümsüzleştirecek necip abidenin önünde eğilecek. Bu abide, yarından itibaren tüm Yunanlar için asırlardır bilâfâsıla süren ve bugün hâlâ canlı olan cengâverler, kahramanlar, Milletimizin ve Kilisemizin verdiği ulu şehitler geleneğinin bir timsali olacak.

Yukarıda Abide Komitesi içindeki aykırı yaklaşımına dikkat çektiğimiz Mihail Argyropoulos da 25 Ekim tarihli *Αθηναϊκά Νέα* gazetesine "Hrisostomos Kurtarılabilir miydi?" başlıklı kapsamlı bir makale kaleme alarak adeta heykelde tasvir edilen Hrisostomos'un şehadet anını edebi bir dille yeniden anlatmış. Argyropoulos'a göre eğer İzmir'de Felaket yaşanırken Hrisostomos kendisine gelen tahliye tekliflerini kabul etmiş olsaydı, Yunanistan'da hayatını "ölü-canlı" olarak sürdürecekti; oysa o Anadolu'da ölmeyi tercih ederek "canlı-ölü" haline gelmişti.[114]

Hrisostomos'un "bu muazzep milletin feci yoluna ışık tutan ve onu kurtarmak için kendisini feda eden ruhanî rehberinin bir sembolü"[115] bir "canlı-ölü" olarak sürdürdüğünün nişanesi olacak olan bu abidenin açılış töreni sadece dinî bir ayin olarak gerçekleşmiştir. Törende başta Atina Metropoliti I. Hrisostomos (Papadopoulos) olmak üzere tüm ruhban hazır bulunmuştur. Bunun yanı sıra Metaxas Hükümeti'nin Eğitim Bakanı Konstantinos Georgakopoulos ve Atina Belediye Başkanı da katılmıştır. Herhangi bir konuşmanın yapılmadığı, sadece ilahilerin okunduğu törenin sonunda Atina Metropoliti heykele bir çelenk bırakarak, Hrisostomos Kalafantis'in "akrabaları ve dostlarının gözyaşları eşliğinde"[116] heykeli açmıştır. (Bkz. Görsel 7) Bu sınırları iyi belirlenmiş törenin ardın-

---

[113] *Εστία*, 24 Ekim 1936, 1.

[114] *Αθηναϊκά Νέα*, 25 Ekim 1936, 1. İstanbullu gazeteci Vaseilios İliadis de *Ελεύθερον Βήμα* gazetesinde 16 yıl önce Hrisostomos Kalafantis'le yaşadığı bireysel bir anısını anlatmaktadır. İliadis, Hrisostomos'un mücadelesinin önemini ve metropolitin bu mücadeleyi yürütürken zaman zaman kapıldığı kaygıların haklılığını vurgulamaktadır. *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Ekim 1936, 2.

[115] D. A. Kokkinos, "Ο Σμύρνης Χρησόστομος του κ. Κώστα Δημητριάδη", *Νέα Εστία*, 01 Kasım 1936, 1522. Kokkinos'un kısa makalesi günlük gazetelerde çıkan tarih-politika eksenli değerlendirmelerin dışında meseleye (ulusal) estetik açıdan yaklaşan değerlendirme olarak farklılık taşımaktadır.

[116] *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 27 Ekim 1936, 3.

dan abidenin inşasını üstlenen komitenin üyelerinden olan Spanoudis'in *Ελεύθερον Βήμα*'da yayımladığı açılışla ilgili yazdığı makalede Hrisostomos figürünün değişen sembolizmine vurgu yapmıştır. Spanoudis'e göre Hrisostomos feda ve kefaret kavramlarını akla getirmekle birlikte artık "barışa duyulan sevginin" sembolü haline gelmişti ve bu abide de "1922'dekine benzer ehvâl ve trajedilerin tekerrür etmemesi" gerektiğini anlatıyordu.[117] Hem açılış töreninin sadeliği hem de inşa inisiyatifinin başından itibaren içinde yer alan ve İstanbullu Rum cemaatinin önde gelen isimlerinden olan Spanoudis'in abideye yüklediği yeni anlam izahı gerektirmektedir. Bu durum, Yunanistan'daki yeni siyasi atmosferin şekillenişiyle yakından ilişkiliydi.

Öncelikli olarak, "milli yönetici" ve "şef" sıfatlarını taşıyan Metaxas, ideolojik olarak şahsî muhayyilesinin tezahürü olan bir rejim inşasını hedefliyordu ve bu muhayyilede Küçük Asya Seferi ve sebep olduğu felaketin durduğu yer onun için bilhassa netti. Metaxas için bu tarihsel epizot, üzerine ulusal kimlik inşa edilemeyecek, miyop siyasiler tarafından kurgulanmış bir macera ve askerî bir fiyaskoydu. Küçük Asya Felaketi, Metaxas'ın sefer öncesindeki uyarılarını haklı çıkarsa da özellikle gençliğe bir gelecek vizyonu sunmak konusunda ısrarcı olan Şef için küçük düşürücü bu mağlubiyet kurucu bir öğe olarak öne çıkarılacak bir tema değildi. Gençlere yeni "büyük ülküler" sunulmazsa, Venizelos'un ortaya çıkardığı facia neticesinde mücadeleden azade bir gelecek arzulayan eski kuşaklar gibi onlar da dumura uğrayacaktı. Bu nedenle Metaxas, Yunanistan'da siyasi elitler tarafından terkedilen *Megali İdea*'ya yeni bir anlam ve içerik kazandırılmasını savunuyordu. *Megali İdea*, irredentist bir dış politikanın ve kısır siyasî iç çekişmelerin sloganı olmaktan ziyade, Elenizmin tarihsel hakkı olan bölgede kültürel üstünlüğünün kurulmasıydı. Bunun için de öncelikle Yunan milli devleti

Görsel 7: Abidenin açılışından kareler.
Kaynak: *Ο Τύπος*, 26 Ekim 1936 (üst), 2; *Έθνος*, 26 Ekim 1936, 3 (alt).

[117] *Ελεύθερον Βήμα*, 27 Ekim 1936, 2.

siyasî, iktisadî ve ideolojik olarak bu hegemonyayı tesis edecek güce kavuşmalıydı.[118] Bu nedenle aynı günlerde Küçük Asya Felaketi yerine öne çıkarılan tarihî tema, Selanik'in Yunanistan'ın egemenliğine geçişidir. Selanik'in Yunanistan topraklarına katılması Metaxas'ın askeri kariyeri açısından da önemli birdönüm noktasıdır. Zira şehrin teslim protokolünün altında Yunan kuvvetleri adına imzası bulunan iki subaydan biri Metaxas'tır. Metaxas, Hrisostomos'un heykelinin açıldığı günlerde kendi isminin de öne çıktığı bu zaferin yıldönümünü kutlamak üzere Selanik ve civarında bir yurt gezisindedir. Selanik'te 25 Ekim 1936'da öğrencilere hitaben ve 28 Ekim'de kutlamalar için düzenlenen büyük mitingde yaptığı konuşmada ülkenin belki o an için savaşta olmadığını ama gün gelirse gençlerin/vatandaşların hayatlarını vermek konusunda tereddüt etmemesi gerektiğini vurgulamıştır.[119] Bunu yaparken Balkan Savaşları'ndaki kahramanlıklara değinen Metaxas, şaşırtıcı olmayan şekilde Küçük Asya Seferi'ne ve onu takip eden felakete, dolayısıyla Hrisostomos'a değinmemiştir. Makedonya Mücadelesi'ne aktif katılımı ile de bilinen bir figür olarak Hrisostomos'u, hele ki Atina'da adına inşa edilen abidenin açıldığı gün anmamış olması bilinçli bir tercih olarak kabul edilebilir.[120] Hrisostomos'un biyografisi Yunan milliyetçiliği açısından oldukça kullanışlı doneler sunsa da isminin Metaxas'ın vatana ihanetle suçladığı Eleftherios Venizelos'la ve Venizelizmle özdeşleşmiş olması, İzmir Metropoliti figürünün 4 Ağustos Rejimi tarafından işlevsel olarak değerlendirilmesinin önüne geçmiştir. Buna ek olarak, Küçük Asya Felaketi'nin sonuçları üzerinden devam edecek olursak, bu dönemi tanımlayan önemli karakteristiklerden biri muhacirlerin ortaya çıkarmış olduğu çok boyutlu alt-kültür evrenine dönük tahammülsüzlüktü. Yerli ve muhacir nüfus arasındaki ayrım ve Küçük Asya ile bağlantılı bir figürün öne çıkarılarak bu ayrımın hele ki muhacirler lehine teşvik edilmesi, milleti homojen, otantik ve kaynaşmış bir topluluk olarak gören/görmek isteyen Metaxas'ın korporatist toplumsal bütünlük tahayyülüne aykırıydı.[121]

---

[118] Metaxas, *Η ιστορία του εθνικού διχασμού,* 185-6.

[119] Ioannis Metaxas, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, c. 1, 2 c. (Atina: Gkovosti, 1969), 75-83.

[120] 4 Ağustos Rejimi'nin basındaki en keskin destekçilerinden olan ve net şekilde Nazi yanlısı yayın çizgisi izleyen (aynı günlerde Hitler'in *Mein Kampf* kitabının Yunanca tercümesini tefrika etmektedir) *Η Εθνική* (İ Ethniki - Milli) gazetesi Hrisostomos Abidesi'nin açılışını haberleştirmemiştir. Sadece açılıştan bir gün önce kısa bir bilgilendirmede bulunan gazete, abidenin açıldığı gün manşetinden I. Konstantin'in at sırtındaki bir heykelinin fotoğrafını yayımlarken, iki gün üst üste Metaxas'ın Selanik'in Yunanistan egemenliğine girişi nedeniyle yaptığı konuşmaları onu dinleyen büyük kalabalıkların fotoğrafları eşliğinde vermiştir. Metaxas'a yakın bir yayın çizgisi izleyen *Ελληνικόν Μέλλον* (Ellinikon Mellon - Yunanî Gelecek) gazetesi de çok daha küçük bir notla açılışın yapılacağını duyururken törenin kendisini haberleştirmemiştir.

[121] Başka gerekçeleri de olmakla birlikte Metaxas döneminde rebetikonun kademeli olarak sansüre uğraması ve nihayet yasaklanması yine muhacir alt-kültürüne olan tahammülsüzlükle yakından ilgilidir. Metaxas döneminde rebetikoya resmi yaklaşım için geniş bir literatür olmakla birlikte kapsamlı ve yetkin bir değerlendirme için bkz. Kostas Vlisidis, *Όψεις το ρεμπέτικου* (Atina: Ekdoseis tou Eikostou Protou, 2004), 24-62.

İnşası uzun yıllardır gündemde olan Hrisostomos Abidesi'nin açılışının görece sessizlikle geçiştirilmesinin bir diğer nedeni, henüz doğum sancıları dinmemiş bu totaliter rejimin kurumsal konsolidasyonu ile ilgiliydi. Diktatörlüğünün erken bir aşamasında gerçekleşen bu abide açılışı esnasında, Metaxas'ın ülkedeki ana siyasî kamplaşmada taraf olan Kilise ile ilişkileri henüz netleşmemiş durumdadır. Metaxas'ın tahayyül ettiği sosyal düzen için din, aslî moral yol gösterici ve komünizmle mücadele için eldeki en etkili silahtı. Ulusun yeniden doğuşu ve eğitiminin vazgeçilmez bir öğesi olarak Ortodoks Hristiyanlığın yeri ve önemi tartışılmazdı. 4 Ağustos Rejimi, Antik Yunan ve Bizans'ın ardından kurmayı hedeflediği "Üçüncü Yunan Medeniyeti"ni "Elenohristiyan" olarak kodlasa da Kilise'nin bu kurguda işlevsel bir şekilde yer alması için öncelikle kurumsal dönüşüme tabi tutulması, Salazar esinli "Yeni Devlet"in (ΝέονΚράτος-Neon Kratos) bir uzantısı olarak yeniden şekillendirilirken özellikle Venizelist - monarşizm karşıtı ruhbandan üst kademelerinin arındırılması gerekmekteydi. Bu hamleler yapılmadan, söz konusu kurumun siyasal alandaki görünürlüğünü ve ağırlığını artıracak adımlardan Metaxas'ın kaçındığını görebiliyoruz. Metaxas, Kilise ile bu hesaplaşmaya 1938'in sonunda girişecek ve Atina Metropoliti I. Hrisostomos'un ölümünün ardından yapılan seçimleri tanımayıp, Kutsal Sinod'u feshetmek suretiyle dinî otoriteyi tamamen 4 Ağustos rejimine sempatiyle bakan isimlerden oluşturacak ve Kilise'nin kurumsal yapısını *Führerprinzip*'e tabi hale getirecekti. Aristotle Kallis'e göre Kilise, Metaxas'ın yaklaşımını kendi kurumsal bütünlüğüne yukarıdan gelen sert bir müdahale olarak yorumlamaktan ziyade, sallantıda olan toplumsal ve siyasal duruşunu faşist *façade* gerisinde yeniden sağlama alabileceği bir fırsat olarak gördüğünden sükunetle ve hevesli bir biçimde karşılamıştır.[122]

Son olarak, Hrisostomos Abidesi'nin açılışının görece sessizlikle geçiştirilmesinin nedeni, 4 Ağustos Rejimi'nin dış politika öncelikleridir. Metaxas'ı klasik faşizme dayalı rejimlerden farklı olarak nitelendiren çalışmaların en fazla dikkat çektiği noktalardan biri, Metaxas'ın yayılmacı bir politika gütmemiş ve komşu ülkelerle, özellikle de Türkiye ile dostane ilişkiler sürdürmeye çalışmış olmasıdır. Metaxas, Avrupa'daki güç dengeleri, Yunanistan'ın iç dinamikleri, ülkenin güvenlik kaygıları tarafından belirlenen ve Balkan Paktı ile somutlanmış olan dış politikayı seleflerinden -esas olarak Venizelos- miras almış ve sürdürmüştür. Bu mirasın önemli unsurlarından biri Türkiye Cumhuriyeti ile tesis edilen dostane ilişkilerdir. Metaxas, Hrisostomos Kalafantis'in hatırası ve onun siyasal söylemde görünürlüğü konusunda son derece duyarlı olduğunu ve tepkisel davranmaktan çekinmeyeceğini gösteren Türkiye ile söz konusu heykelin bir gerginlik başlığı oluşturmasını istemediği kolaylıkla varsayılabilir. 1941'de ölene değin Metaxas'ın takip ettiği dış politika Balkanlar'da İtalya'nın ve Bulgaristan'ın saldır-

[122] Aristotle A. Kallis, "Fascism and Religion: The Metaxas Regime in Greece and the 'Third Hellenic Civilisation'. Some Theoretical Observations on 'Fascism', 'Political Religion' and 'Clerical Fascism'", *Totalitarian Movements and Political Religions* 8, sy 2 (Haziran 2007): 238.

gan, revizyonist politikalarına karşı Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi kanıtlamaktadır.[123] Bu nedenlerle, Metaxas'a başka bir şehit gerekmektedir.[124]

Metaxas için Elenizmin tarih-ötesi nitelik taşıyan kilit kurumu monarşiydi. Bu nedenle Yunan tarihinin siyasî-ideolojik sloganlarının kilit sözcükleri olan "vatan, din ve aile" triptiğinin[125] başına Metaxas döneminde "kral" eklenmişti. Metaxas'a göre, monarşi "Millet'in en özel ve derin arzusu (*μύχιος πόθος του Έθνους*)" idi.[126] Bu ideolojik ve tarihsel gerekçelere ek olarak, kitlesel bir faşist örgütlenmenin desteğinin yokluğunda, Metaxas, 4 Ağustos Rejimi'ni sürdürmenin yolunun monarşiyi ayakta tutmaktan geçtiğinin farkındaydı. Metaxas'ın "Yüce Şehit" (*Μεγαλομάρτυρος*[sic]) dediği I. Konstantin bu atmosferde yeniden tarih sahnesine çıkar. I. Konstantin'in 1923 yılında sürgündeyken kronik rahatsızlıkları tarafından tetiklenen bir beyin kanaması sonucu ölmüş ve teknik olarak şehit olmamış olması[127] Metaxas'ın hikâyesi açısından küçük bir ayrıntıdır. Venizelos'un siyasal hamleleri neticesinde İtalya'da defnedilen I. Konstantin'in naaşının Metaxas döneminin başlarında, Hrisostomos Abidesi'nin açılışı ile neredeyse eş zamanlı olarak sembolizmle yüklü bir devlet töreniyle Yunanistan'a nakli ve 17 Kasım 1936'da Pire Limanı'ndan alınarak Hrisostomos Abidesi'nin de bulunduğu Atina Metropolitliği'nde katafalka konulması, Metaxas'ın öne çıkarmak ve geri plana itmek istediği mnemonik ve ideolojik öğeler açısından dikkat çekicidir. Metaxas'ın "paradigmatik şehit" olarak I. Konstantin'i ön plana çıkarması bu cenaze töreniyle sınırlı kalmaz. 9 Ekim 1938 tarihinde monarşinin tüm mensuplarının da katıldığı büyük bir törenle I. Konstantin'in görkemli bir heykeli Pedion Tou Areos'ta açılır.[128] 1897'de Osmanlı'ya karşı alınan travmatik mağlubiyeti bir kenara bırakacak olursak, 15 Kasım 1912'de veliaht prens iken Yunan orduları başkumandanı olarak at sırtında -tıpkı bu heykelde tasvir edildiği

---

123 Metaxas'ın Türkiye politikasına dair bkz. Spyros Linardatos, *Η Εξωτερική Πολιτική της 4ης Αυγούστου (και ο πόλεμος* 1940-41), c. 1 (Atina: Dialogos, 1975),133-142. Bugün dahi Metaxas'ın dış politikası Yunanistan'da özellikle sağ siyasetin tartışma başlıklarından biridir. Neofaşist hareketler, takip ettiği Türkiye politikası nedeniyle Metaxas'ın milliyetçiliğini sorgulamakta, onu "Türkofil" olmakla suçlamakta ve kendi geleneklerinin bir parçası olarak görmemektedirler.

124 Metaxas'ın kendi tarih tezini ortaya koyduğu Venizelos'la giriştiği 70 makale ve 400 sayfa uzunluğundaki polemikte bir kez dahi Hrisostomos'un adı geçmemekte ve Küçük Asya Felaketi'nin Metaxas tarafından yazılan tarihinde Hrisostomos'un öldürülmesine herhangi bir gönderme bulunmamaktadır.

125 Effi Gazi, *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια -Ιστορίαενόςσυνθήματος (1880-1930)* (Atina: Polis, 2011), 15.

126 IoannisMetaxas, *Ιωάννης Μεταξάς, Το προσωπικό του ημερολόγιο*, c. 1, 4 c. (Atina: Estia, 1951), 528.

127 George Th. Mavrogordatos, *Τα γράμματα στην Πάολα: Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α΄* (Atina: Pataki, 2018), 121-22.

128 ZetaAntonopoulou, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική 1834-2004* (Atina: Potamos, 2003), 79. I. Konstantin'in bir başka heykeli de 26 Ekim 1940 tarihinde büyük bir törenle Selanik'te açılmıştır. Bu heykelin dikilmesi kararı ise 1937 yılında alınmıştır. *Syrago Tsiara, Τοπίατηςε θνικήςμνήμης: ιστορίεςτης Μακεδονίαςγραμμένεςσεμάρμαρο*(Atina: Kleidarithmos, 2004), 123-25.

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ
Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ
ΔΕΥΤΕΡΑ 10 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1938
ΕΝ ΜΕΣΩ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΕΩΣ ΜΥΡΙΑΔΩΝ ΛΑΟΥ ΕΓΕΝΟΝΤΟ ΧΘΕΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΤΕΛΕΤΩΝ
ΠΛΗΡΗΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΧΘΕΣΙΝΗΣ ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΗΣ ΤΕΛΕΤΗΣ
ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ κ. ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ

Görsel 8: I. Konstantin Abidesi'nin Metaxas tarafından açılışı ve yapılan görkemli törenden görüntüler. Kaynak: *Ακρόπολις*, 10 Ekim 1938, 1.

gibi- Selanik'e giren ve şehri teslim alan kişi Konstantin'di ve daha önce de belirttiğimiz üzere Konstantin'in Hasan Tahsin Paşa'ya göndererek şehrin teslim protokolünü imzalattığı iki subaydan biri de Metaxas'tı. Zaferin altında kelimenin gerçek anlamıyla Metaxas'ın imzası vardı. Üstelik I. Konstantin, Venizelos'un I. Dünya Savaşı ve Küçük Asya Seferi politikalarına da tümüyle karşı çıkmıştı. Metaxas'ın yakın dönem siyasi tarih okumasıyla, kendi kişisel tarihiyle ve 4 Ağustos Rejimi'nin monarşiye vermiş olduğu ontolojik önemle örtüşen I. Konstantin figürü ve onu başkentin en büyük kamusal mekânına devlet töreniyle yerleştiren heykel yeniden şekillendirilmeye çalışılan hafıza rejimi ve bu rejimin yaratmaya çalıştığı fantazmagorya açısından oldukça uygundu. (Bkz. Görsel 8)

Bu gerekçelerle, 4 Ağustos Diktatörlüğü'nün ideolojik fizyonomisi, tedavüle sokmaya çalıştığı tarih okuması ve bununla paralel olarak inşa etmeye çalıştığı "hafıza rejimi"nin saikleriyle örtüşen I. Konstantin'in at üzerinde Selanik'i teslim alışını sembolize eden görkemli heykelin gölgesi, bunlarla örtüşmediği yetmiyormuş gibi bir de rejimin dış politikası ile çelişen Küçük Asya Felaketi'nin kurbanı olarak Hrisostomos'un abidesini görünmez kılmıştır.

VI. Sonuç: "Atina Değişti Abide Unutuldu"

Bu çalışmada İzmir Metropoliti Hrisostomos'un Yunan milliyetçiliğinin birbirleriyle çelişki içindeki dinî ve seküler kanallarını şehadeti ile bünyesinde buluşturan çok boyutlu hatırası, bu hatıranın cisimleşmiş hali olarak ortaya çıkan abidesi ve bu abidenin modern Yunanistan tarihinin oldukça çalkantılı bir dönemi olan 1920'ler ve 1930'larda inşa edilmeye çalışılan hafıza rejimlerindeki sergüzeştine odaklanıldı.

Özetleyecek olursak, İzmir bir mekânın ötesine geçerek önce *Megali İdea*'nın ardından da bu ülkünün görkemli çöküşü anlamına gelecek olan Küçük Asya Felaketi'nin sembolü haline gelirken bu kentle özdeşleşen Hrisostomos Kalafantis, modern Yunan tarihindeki "*Urtauma*'nın paradigmatik kurbanı" ve "millet için fedakârlığın en büyük sembolü" oluverir. Adı milli martirolojinin en üst satırına yazılırken, şehadeti ile ulusun yaşadığı felakete şahitlik edebilme kabiliyeti atfedilen Hrisostomos'un simgesel gücü kendisini bu felaketin toplumsal hafızaya uygun politik içerikle nakşedilmesi ve ulusal bilincin ve tinin yeniden şekil-

lendirilmesi için uygun bir figür haline getirir. Hrisostomos'un hatırasını gelecek nesillere aktarma niyetiyle ortaya çıkan abidesine dönük motivasyon elbette bu hatırayı toplumsal hafızaya nakşetmek ve bilince çıkartmak isteyenlerin kişisel, siyasal ve ideolojik ajandalarından bağımsız değildi. Hrisostomos adına bir abide dikilmesi fikrinin öncelikle onun mücadelesinin yakın şahidi olan ve kendi kariyeri ile Hrisostomos arasındaki çakışmayı özellikle vurgulamak isteyen Kavala Metropoliti Themistoklis Hacistavrou tarafından ortaya atılması da toplumsal mobilizasyon yaratabilme potansiyeli görülen ancak Kavala Metropolitliği'nin boyunu aşan bu fikrin Venizelist bir proje olarak başkente nakledilmesi de bunun kanıtıdır. Aldo Rossi'nin klasikleşmiş tanımıyla söyleyecek olursak, "kent, kolektif hafızanın *locus*'udur".[129] Kolektif hafıza, kentsel mekân üzerinden inşa ve (re)organize edilirken materyal sınırlar kadar siyasal ve ideolojik sınırlar tarafından da belirlenmektedir. Hrisostomos Abidesi, başlangıçta Venizelizmin yeniden hâkim olmak ve 1924 sonrası siyasal-ideolojik kaosa son vermek istediği bir ortamda kurulmak istenen hafıza rejimi için uygun bir "endeks" olarak kabul edilse de Venizelos'un kişisel olarak son derece önem verdiği Yunan-Türk detantı etrafında şekillenen dış politikanın ihtiyaçları ve belirleyiciliğinden kaçamaz. Bu nedenle, kutuplaşmış Yunan siyasetinde Venizelizm iktidara gelmeden önce oldukça görünür bir Venizelist proje olarak ortaya çıkan ve yalnız Yunanistan sınırları içinde değil, diaspora içinde de mobilizasyon amacıyla kullanılan Hrisostomos'un şehadetini merkeze alan abide fikri, Venizelos'un bizzat ülke yönetimini eline aldığı ve başbakanlık koltuğunda oturduğu yıllarda siyasal alandaki görünürlüğünü göreli olarak kaybeder. Venizeloslu yıllarda Küçük Asya Felaketi'nin kolektif hafızaya nakşedilmesi kurumsal nitelik kazanırken Hrisostomos'un hatırasına biçilen önem ve abidesine dönük çabalar bununla tezat ve zaman zaman kamuoyunda şaşkınlık yaratacak şekilde zayıflar. Hrisostomos Abidesi bu dönemde antikite ile modern zamanları birbirine bağlayan, toprak, geçmiş ve kader birliğini vurgulayarak ulusal kimliğin ritüeller aracılığıyla yeniden kurulmasına imkân veren anonimliği haiz, tam da bu nedenle dış politikada -özellikle de Türkiye ile ilişkilerde- gerilim yaratmayacak Meçhul Asker Anıtı tarafından ikinci plana itilir.

Hrisostomos'un hatırasından diyetini isteyen tek politik gündem Yunanistan ve Türkiye arasındaki diplomatik yumuşama değildir. Açılışı İki Savaş Arası Dönem'in son faslı olan Metaxas Diktatörlüğü'ne dek ertelenen Hrisostomos Abidesi'nin makus talihi bu dönemde de pek değişmez. Metaxas'ın tarih okumasının bir parçası olmaktan uzak ve Türkiye ile gerilime yol açması son derece muhtemel Hrisostomos'un şerefine dikilen abidenin açılışına eşlik eden resmî ilgisizlik, abidenin 4 Ağustos Rejimi tarafından pasif bir ikonoklazma tabi tutulması olarak yorumlanabilir. Bu hamlenin ardından, Metaxas kendi tarih tezine ve bunun üzerine inşa etmek istediği "medeniyetin" dikkatle şekillendirilmiş hafıza rejimine ama hepsinden önemlisi genel siyaset felsefesine ve güncel siyasal çıkarlarına daha uygun başka bir "şehide" görünürlük kazandırmak için Hri-

[129] Aldo Rossi, *The Architecture of the City* (New Haven: MIT Press, 1982), 130.

sostomos Abidesi'nin açılışıyla neredeyse eş zamanlı olarak kolları sıvar. Metaxas'ın kişisel tarihi ile de yolları çakışan I. Konstantin, bu amaç için biçilmiş kaftandır. Küçük Asya Felaketi sonrası İtalya'da sürgündeyken hayatını kaybeden I. Konstantin'in "Yüce Şehit" ilan edilmesi, naaşının Atina'ya nakledilmesi, monarşist bir gösteriye dönüşen devlet sponsorluğundaki cenaze töreni ve iki sene içinde başkentin en büyük kamusal mekânına devasa bir abidesinin dikilmesi ideolojik açıdan milliyetçiliğin kendine has, eklektik bir sembolik repertuarı ve monarşizmin prestijiyle beslenen Metaxas diktatörlüğünün I. Konstantin etrafında şehadet ve feda nosyonlarıyla bir aura oluşturmasına olanak sağlamıştır.

Ancak, Hrisostomos imgesinin ve abidesinin öyküsü burada bitmez. II. Dünya Savaşı'nda işgale uğrayan Yunanistan'da savaş sonrasında Soğuk Savaş'ın ilk sıcak cephesi diyebileceğimiz İngiltere destekli monarşist kuvvetlerle ülkeyi fiilen faşist işgalden kurtarmış olan partizanlar arasında biriç savaş çıkmış ve monarşistler lehine sonuçlanan İç Savaş'la birlikte modern Yunanistan tarihinde yeni bir dönem, yeni bir travma ile açılmıştı. Dünya Savaşı öncesi metropolitin hatırasını rekabet halindeki martirolojiler arasında dezavantajlı konuma düşüren en önemli faktör Yunanistan-Türkiye ilişkileriydi. İzmir Metropoliti Hrisostomos'un öyküsü bu dönemde de iki ülke arasındaki ilişkilerin dalgalanmalarıyla paralellikler içererek sürer. Görsel 1'de Hrisostomos Abidesi'nin önünde görülen mermer sunak taşı 1956'da yani 6-7 Eylül Pogromu'nun ardından abideye eklenmiştir. Sunak taşının üstünde pirinç bir çelenk/taç içinde *Yeni Ahit*'in son kitabı olan *Vahiy*'den alınma "ΓΙΝΟΥ ΠΙΣΤΟΣ / ΑΧΡΙ ΘΑΝΑΤΟΥ / ΚΑΙ ΔΩΣΩ ΣΟΙ / ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟΝ / ΤΗΣ ΖΩΗΣ" (Yaşamının sonuna dek imanlı ol, sana yaşam tacını vereceğim), ön yüzünde "ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ/ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ/ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ/ ΑΙ ΙΕΡΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ/ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ/ ΠΟΝΤΟΥ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ" (Küçük Asya Felaketi Kurbanlarının Hatırasına - Küçük Asya, Pontus ve Trakya'daki Kutsal Metropolitlikler) yazmakta ve diğer üç yüzünde Küçük Asya, Pontus ve Trakya'daki kiliselerin (dolayısıyla büyük yerleşimlerin) isimleri yer almaktadır.[130] Bu ekle birlikte abidenin adı da değişmiş ve "Küçük Asya Felaketi Kurbanları Anıtı" olmuştur. Aynı dönemde, 1930'larda sansürlenen "Felaket" tanıklıklarının yeniden yayınlanmaya başladığı hatırlandığında bu eklentinin zamanlamasının tesadüf olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Kıbrıs meselesinin uluslararası bir kriz başlığı haline geldiği ve paramiliter örgütlenmeler eliyle yükseltilen toplumlar arası milliyetçi şiddetin zirve yaptığı unutulmamalıdır. Yunanistan ve Türkiye arasındaki bu sürekli kriz dönemi, Türkiye'deki Rum azınlık üzerindeki baskının artması, 6-7 Eylül'ün yaratmış olduğu travmanın katmerlenmesi ve Türkiye'nin sınırdışı etme politika-

---

130 Sunak taşı ve pirinç süslemeleri "Επιτροπής Εξωραϊσμού του Μνημείου Χρυσοστόμου Σμύρνης" (İzmirli Hrisostomos Abidesi Peyzaj Komitesi) tarafından İtalya'da yaptırılmıştır. Nikos Viketos ve Katerini Barbaci, "Σκιαγραφώντας μιαν Ελληνίδα της Σμύρνης: Η νηπιαγωγός Σταυριάνθη Αναστασιάδου", *Λογοτεχνικός Χάρτης: Μικρασία (Πρακτικά Ημερίδας)*, ed. Dora Bendi ve Giorgos Thodis içinde (Atina: Evangeliki Sholi Smyrnis, 2015), 72.

sının da katkısıyla azınlığın neredeyse tamamen erimesiyle sonuçlanmıştır.[131] "Doğu Elenizmi'nin son temsilcileri" zorla yerlerinden edilip "Şehir" hızla Atina'ya göç ederken Küçük Asya Felaketi'nin ulusal psişede yarattığı kayıp ve yerinden edilmeye bağlı travma ve bu travmanın kolektif hafızadaki izleri yeniden canlanmıştır. Bu durum, bir kez daha İzmir Metropoliti Hrisostomos'u akıllara getirmiştir.

Hrisostomos Abidesi'nin ilk gündeme geldiği yer olan Drama'da planlanan abide için o sırada hâlâ Kavala Metropoliti olan Themistoklis Hacistavrou yeniden harekete geçer. 1950'lerin ikinci yarısındaki yoğun çabaların ardından, abide 35 yıllık bir gecikme ile 29-30 Ağustos 1959 tarihinde iki güne yayılan bir törenle açılır. Törenin içeriği oldukça ilginçtir. Programa göre törende hem eski takvim uyarınca 27 Ağustos 1922 tarihinde gerçekleşen "Hrisostomos'un şehadeti" hem de 30 Ağustos 1949'da İç Savaşı sonlandırdığı kabul edilen Grammos Muharebesi'nde "komünist eşkıyalığın ezilmesi" anılacaktır. Anma töreninde hem Türkiye'ye hem de Soğuk Savaş atmosferinde Yunanistan için temel tehdit olarak görülen Sosyalist Bulgaristan'a karşı Hrisostomos'un Makedonya Mücadelesi'ndeki rolü ve ülke topraklarının -özellikle Kuzey Yunanistan'ın- "Yunanlığı" teması ön plana çıkarılmıştır.[132]

Atina'da Hrisostomos şerefine bir abide yapılması fikri ilk ortaya atıldığında, bu abideye ev sahipliği yapmak isteyen mekânlardan birinin bir muhacir mahallesi olan Nea Smyrni olduğundan ve bu mahallenin abide için toplanan yardımlardan artan meblağ ile yaptırılan bir Hrisostomos büstü ile idare ettiğinden daha önce bahsetmiştik. 1960 yılında Nea Smyrni'ye bir Hrisostomos Abidesi yapılması kararlaştırılır. Kendisi de İzmir doğumlu olan Heykeltraş Thanasis Apartis tarafından yapılan ve Nea Smyrni'nin en merkezi noktasına dikilen Hrisostomos Abidesi 14 Kasım 1965 tarihinde açılır. Açılışa Başbakan Stefanos Stefanopoulos ve çeşitli bakanların yanı sıra artık "Atina ve Tüm Yunanistan Metropoliti II. Hrisostomos" olmuş Themistoklis Hacistavrou ve Kutsal Si-

---

131 Meropi Anastasiadou ve Paul Dumont, *Οι Ρωμηοίτης Πόλης: τραύματα και προσδοκίες* (Atina: Estia, 2007), 43-46; Samim Akgönül, *Türkiye Rumları: ulus-devlet çağından küreselleşme çağına bir azınlığın yok oluş süreci*, (İstanbul: İletişim, 2007), 225-231. Türkiye ile yaşanan gerilim ve Kıbrıs meselesinin seyri "tasfiye edilmemiş hatıraları" tetikleyen esas süreç olsa da II. Dünya Savaşı ve İç Savaş'la ortaya çıkan "yerinden edilme" ve "toplumlar arası şiddet"in Yunanistan'da yaratmış olduğu travmayı bu tetikleyiciler arasına eklemek gerekir. Aynı zamanda Dan Diner'in 1950'ler Avrupası bağlamında dikkat çektiği sömürge karşıtı mücadelelerin ve bu mücadelelere dönük şiddetli emperyalist tepkinin yaratmış olduğu şokun özel olarak Holokost'u ve genel manada ise soykırım mefhumunun hatırlanması konusunda tetikleyici işlev gördüğünü ve bu eğilimden Yunanistan'ın da azade olmadığını söyleyebiliriz. Dan Diner, *Gegenläufige Gedächtnisse: über Geltung und Wirkung des Holocaust* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007), 11.

132 Açılış töreni için bkz. Tzani, "Ογλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και οανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνηςστην Δράμα", 397-400. 1961 yılında Selanik'te Ayasofya Meydanı'na İzmir Metropoliti Hrisostomos'un bir abidesi yerleştirilmiştir. Bkz. "Ο ανδριάς του Χρυσοστόμου εις την Θεσσαλονίκην", *Μικρασιτική Ηχώ*, sy 27 (Haziran 1961): 3.

nod'un üyeleri katılmıştır.[133] Yaklaşık 30 yıllık arayla Atina'da açılan iki Hrisostomos Abidesi'nin ikonografisi oldukça farklıdır. (Bkz. Görsel 9) İlk heykelde kaderini olgunlukla kabul ederek tanrıya yakaran ve kendisini feda etmeye hazır bir Hrisostomos varken, kaidesiyle birlikte yüksekliği 6 metreyi aşan ikinci heykelde dik ve oldukça heybetli betimlenen figür, bir elinde pastoral asası, iki eli de havada muhatabını adeta kıyama davet etmektedir. Kaidesindeki rölyeflerde Hrisostomos askerler tarafından tutularak linç edilirken ve Anadolu'dan kaçan yahut kaçamayıp öldürülmüş Rumlar resmedilmiştir. Yine abidenin kaidesinde yer alan kitabedeki epigram şu şekildedir:[134]

Görsel 9: Hrisostomos Abidesi ve kaidesinden detaylar, Nea Smyrni, Atina.
Kaynak: Fotoğraf yazara ait.

[133] Nea Smyrni'de Hrisostomos Abidesi'nin açılışı ile ilgili bkz. *Μικρασιτική Ηχώ*, sy 72 (Kasım 1965): 1-4. Bu dönemde yine yapılacak piskopos atamaları nedeniyle Yunanistan hükümeti ve kilisesi arasında büyük bir kriz söz konusudur. 1952 yılında Kilise mülkiyetindeki arazilerin kamulaştırılması ile ilgili yaşanan gerginlikle başlayan II. Dünya Savaşı sonrası Devlet-Kilise krizi, 1962 yılında devlet okullarında din derslerinin süresinin sınırlandırılmasına dönük kararla sokaklara taşınmış, 1965 yılındaki atama kriziyle zirveye çıkmıştır. Kilise'nin hükümetin kararını tanımaması, buna karşılık hükümetin Kilise'nin hareket alanını kısıtlayacak yasal düzenlemelere imza atmaya çalışması karşılıklı "siyasî darbe" suçlamalarına sebep olmuştur. Kriz, 1966'nın yaz aylarına kadar sürmüştür. Bkz. Karagiannis, *Εκκλησίακαι Κράτος*, 138-58. Bu gerilim Türk basınında da geniş yankı bulmuştur. Örneğin, bkz. "Yunan Kilisesi yeni bir hükûmet buhranına sebebiyet verebilir mi?" *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1965, 3.

[134] ΑΟΠΛΟΣ, ΤΗΝ ΤΙΜΗΝ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ ΔΙΕΣΩΣΕΣ / ΤΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΗΞΙΩΣΕΣ, / ΤΗΝ ΥΠΕΡΟΨΙΑΝ ΤΩΝ ΤΥΡΑΝΝΩΝ ΚΑΤΕΡΡΑΚΩΣΕΣ / ΤΗΝ ΜΑΝΙΑΝ ΤΩΝ ΔΗΜΙΩΝ ΑΠΤΟΗΤΟΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΕΣ / ΤΗΝ ΥΠΕΡΤΑΤΗΝ ΘΥΣΙΑΝ ΕΙΣ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΑΥΤΟΠΡΟΑΙ ΡΕΤΩΣ ΠΡΟΣΕΦΕΡΕΣ / ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΕΣΑΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΔΙΕΤΗΡΗΣΕΣ / ΔΕΣΠΟΤΑ ΣΜΥΡΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΕ, ΧΑΙΡΕ

Silahsız, kurtardın silahların haysiyetini
Şereflendirdin Yunanların geleneklerini
Kibrini boşa düşürdün zorbaların
Gazabına cesaretle göğüs gerdin cellatların
Millet için gönüllü yaptın en büyük özveriyi
Şehrin [İzmir'in] Yunanlığı sayende baki
İzmir Despotu Hrisostomos, selam sana

Devlet törenine dönüşmüş olan Nea Smyrni'deki açılış merasimi Türkiye'de büyük yankı uyandırmış ve tepki ile karşılanmıştır. Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği heykeli ve törenin içeriğini hemen protesto etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Dairesi Genel Müdürü Oktay İşcen, Türkiye'nin sonuçsuz kalan açılışı engelleme girişimlerinin iki ay öncesine dayandığını belirttiği bir açıklama yaparak abidenin kaidesindeki epigramı ve açılıştaki "2 kıta 5 denizdeki Büyük Yunanistan" göndermeleri içeren konuşmaları "Türkiye'nin toprak bütünlüğüne tecavüz edilmesi ve Yunanistan'ın memleketimiz üzerinde yayılma hırs ve emelleri"nin bir göstergesi olarak nitelendirmiştir. İşcen, "Türkiye'de Yunan mezalimini hatırlatmak için pek çok sebep ve vesile bulunduğu halde bu yola gitmekten sakınıldığı"nı belirterek; "iki memleket arasındaki münasebetlere zarar verecek bu gibi yıkıcı faaliyetlere son verilmesi" çağrısında bulunmuştur.[135] Kısa süre içinde Hrisostomos Abidesi'nin açılmasının yankıları büyür. Basında, Ege adalarının statüsünden Türkiye'nin Akdeniz'deki kuşatılmışlığına,[136] "Yunanlıların Türk karşıtlığının" konjonktürel değil tarihsel karakterine,[137] Yunanistan tehdidine karşı "Etnika-Eteriya" (sic) gibi bir örgütlenme kurulmasının gerekliliğine[138] ve "Hrisostamas'ın (sic) heykeli kaidesindeki 'vecizeler'in Türkiye'nin hayatına ve istikbaline yöneltilen ne denli ağır tehditler ihtiva ettiği"ne dair pek çok tartışma yürütülür.[139] Yakın zamanda gerçekleşen seçimlerde büyük zafer kazanarak başbakanlık koltuğuna oturmuş olan Adalet Partisi (AP) Genel Başkanı Süleyman Demirel, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş ve yine aynı yıl yapılan kongre ile yükselen sol öğrenci hareketine karşı milliyetçi-muhafazakâr güçlerin yönetimini ele geçirdiği Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) gösterdiği tepkilerse ayrıca üzerinde durulmaya değerdir. Türkiye İşçi Partisi'nin de 15 milletvekiliyle Mec-

[135] *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1965, 3. Haberde Nea Smyrni'den. "İzmir'den kaçan Yunanlıların mahallesi" olarak bahsedilmesi önemli bir detaydır.
[136] Necati Özdeniz, "Hortlayan Enosis" *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1965, 2.
[137] M. Emin Aytekin, "Yunanların Tarihî Türk Düşmanlığı" *Cumhuriyet,* 23 Aralık 1965, 2. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin önemli isimlerinden olan ve daha sonra Talat Aydemir'in darbe girişiminde de yer aldığı için ordudan emekli edilen Aytekin'in yazısı milliyetçi perspektifi açısından olmasa dahi Yunanistan tarihine ve tarihyazımına hakimiyetine dair işaretler taşıdığı dikkate alındığında oldukça ilginçtir. Bu makale *Türk Kültürü* dergisinin Ocak 1966'da çıkan 39. sayısında yeniden yayımlanmıştır (sf. 220-24).
[138] Prof. Dr. Derviş Manizade, "Kıbrıs, Türkiye ve Yunanistan" *Milliyet*, 26 Kasım 1965, 2.
[139] Bülend Uşaklıgil, "Yunanistan 1 no.lu Türk düşmanı ilân edilmeli!" *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1965, 7.

lis'te temsil edilmeye başladığı 1965 yılı, ana akım siyaset açısından anti-komünist ve milliyetçi konsolidasyonun yaşanacağı ve bu hattın siyasetin merkezini belirler hale geleceği bir dönüm noktası olacaktır. Kıbrıs meselesinin hızla gerildiği bir momentte, Hrisostomos Abidesi üzerinden Yunanistan'a gösterilen tepki bu "(re)aksiyoner" hattın ilk icraatlarını da sergileyeceği bir düzlem sunmuştur. Üst perdeden gelen bu tepkileri Yunanistan basınından da takip etmek mümkündür.[140] Demirel, "Yunanistan'ın Türkiye'nin tek bir çakıl taşı üzerinde dahi hak iddia etmesine müsaade etmeyeceklerini" dile getirip "Yunanistan'ın kışkırtıcı tavrını" kınarken, Hrisostomos'tan "Türkiye'nin bağımsızlığı için yapılan mücadelede Yunan işgalcilerinin işbirlikçisi" olarak bahsetmiştir. Tüm Yunan basınının "Albay Türkeş" diye hitap ettiği Alparslan Türkeş'in açıklaması ise Demirel'in açıklamasından çok daha fazla ses getirecektir. Türkeş, "Trakya, Selanik ve On İki Ada'nın Türkiye tarafından işgal edilmesi" çağrısında bulunmuştur. "Türkeş'in yüce gönüllülük göstererek en azından Atina'yı Yunanistan'a bıraktığı" gibi dalga geçer tonda verilen haberlere Türkeş'in bu çağrısının potansiyel bir saldırının işareti olabileceğine dikkat çeken temkinli yorumlar eklenmiştir. Türkeş'in provokatif çıkışından da fazla dikkat çeken, kuşkusuz, MTTB'nin Türk siyasetçilere yaptığı çağrıdır. MTTB, Hrisostomos Abidesi'nin açılışına ve Kıbrıs meselesine misilleme olarak "Elenizmin yuvası" olarak adlandırdığı Ayasofya'nın camiye çevrilerek ibadete açılması çağrısında bulunmuştur ve bu çağrı kimi hükümet temsilcileriyle AP ve CKMP milletvekilleri tarafından da olumlu karşılanmıştır. Yunanistan'da sağ kanat siyasetin basındaki "amiral gemisi" olan *Καθημερινή* bu talebi "ortadan kaldırdıkları medeniyetlerden daha üstününü kuramamış nadir medeniyetlerden olan Türklerin Asyalı bir güruh olarak ilkel ve barbar içgüdülerinin" göstergesi olarak değerlendirmiş ve Türkiye'nin batı medeniyetinin bir parçası olmadığını "Hür Dünya"ya ilan etmiştir.[141]

Sonraki yıllarda Hrisostomos'un ve onun adına dikilen abidenin hafıza-zamanını (*Gedächtniszeit*) gösteren saat birkaç defa daha çalmış; her çaldığında da karşıt hafızaları harekete geçirmiştir. Daha öncesinde olduğu gibi bunun için de daha genel bir politik bağlam gerekmiştir. Bir gereksinim daha vardır. Koselleck'in belirtmiş olduğu gibi bu tip abideler "ölümün ötesine duyusal aktarımının garantörü" olarak ortaya çıkmışlarsa da bu görevi kendi başlarına yerine getiremezler; bu görev iradî olarak kurumsallıklar tarafından üstlenilmelidir.[142]

---

140 Yunanistan basınındaki haberler *Καθημερινή, Ελεύθερον Βήμα, Μακεδονία ve Ελευθερία* (Eleftheria - Hürriyet) gazetelerinin 23-30 Kasım 1965 tarihleri arasındaki nüshalarından derlenmiştir.

141 *Καθημερινή*'nin Yunanistan'da milliyetçi tarih okumasının "Türk" arketipinin hemen tüm unsurlarını barındıran 10 Aralık tarihinde yayımladığı makaleyi *Cumhuriyet* gazetesi de tercüme ederek 14 Aralık 1965 tarihinde "yorumsuz" yayımlamıştır. Sonraki günlerde mukabil "Yunan" arketipi üzerine inşa edilmiş ve bu yazıya yanıt niteliğindeki polemiklere aynı gazetede ulaşmak mümkündür.

142 Koselleck, "War Memorials", 324-325. Koselleck'in daha doğrudan ifade ettiği bu boyut, Pierre Nora'nın "hafıza mekânı" kavramsallaştırmasına da içkindir, daha doğrusu, bu kavramın kalkış noktalarından biridir. Bkz. Pierre Nora, *Hafıza mekânları* (Ankara: Dost, 2006), 17-19, 23.

Bizim örneğimizde bu kurumsallıklar öncelikle muhacirlerin öz-örgütlenmeleri diyebileceğimiz dernek ve vakıflar olmuştur. Yunanistan'da bu yılların ulusal ve uluslararası siyasî bağlamı içinde, üçüncü kuşak muhacirlerin bu kurumsallıkların sağladığı avantajla da yerinden edilme ve kayıp bilinçlerine yeni bir boyut eklediğini söylemek mümkündür. 1974'te Albaylar Cuntası'nın çökmesinden sonra "rejim değişimi" (Μεταπολίτευση - Metapolitefsi) adı verilen süreçte toplumsal düzen algısını restore etmek üzere ihtiyaç duyulan etnopopüler ideolojinin bir boyutunu da muhacir ailelerine doğan yeni nesillerin post-hafızalarının üzerine inşa edilen ve tarihçi Antonis Liakos'un "kayıp vatanlar ideolojisi" adını verdiği formasyon oluşturmuştur.[143] Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesi, adanın fiilen bölünmesi ve onu takiben Kıbrıs'ta yaşanan mülteci/muhacir krizinin tetikleyiciliğinde gerçekleşen söz konusu ideolojileştirme sadece muhacir örgütlenmelerine yeni bir dinamizm kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda yeni kuşakların bu bağlamdaki siyasî mücadelesine de nostaljinin politizasyonu üzerinden yeni bir düzlem eklemiştir. Bu düzlem, 1922'nin Yunanistan Devleti tarafından "soykırım" olarak *de jure* tanınması talebidir. Muhacir örgütlenmelerinin kamusal alanda yürüttükleri oldukça yüksek sesli faaliyet neticesinde öncelikle Hrisostomos, 4 Kasım 1992 tarihinde Yunanistan Kilisesi tarafından "aziz" ilan edilmiş, 1994 yılında Yunanistan Meclisi, Türkiye tarafından Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcı sayılan 19 Mayıs gününü "Küçük Asya Pontusu Rum Soykırımını Anma Günü" ["Ημέρα μνήμης για τη γενοκτονία των Ελλήνων στο Μικρασιατικό Πόντο"] olarak oybirliğiyle kabul etmiştir. Yunanistan ve Türkiye arasında 1996 yılında zirve yapan ve iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren Ege (İmia/Kardak Krizi) ve Kıbrıs (Tasos Isaak ve Solomos Solomou'nun öldürülmesi) krizlerinin yarattığı, milliyetçiliğin bir hayli yoğun olduğu atmosferde[144] muhacir örgütlenmelerinin süren faaliyetleri neticesinde 1998 yılında 2645 sayılı yasayla Yunanistan Cumhuriyeti 14 Eylül'ü resmi olarak "Küçük Asya Rumlarının Türk Devleti Tarafından Soykırımını Ulusal Anma Günü" ["Η ημέρα εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος"] olarak kabul etmiştir; ilgili yasa metninde 1922'de "İzmir'in Türkler tarafından işgal edildiği" ifade edilmiştir.

Yukarıda andığımız muhacir örgütlenmelerinin en etkililerinden ve kurumsallarından biri Ένωση Σμυρναίων (Enosi Smyrneon - İzmirliler Birliği, kuruluş 1936) olmuştur. 1960'larda giderek seyrekleşmeye başlayan Atina'daki Hrisostomos Abidesi önündeki Küçük Asya anmalarına 1980'li yıllardan başlayarak ama özellikle 1990'lı yıllarla birlikte yeni bir içerik ve heyecan kazandırıldığını İzmirliler Birliği'nin 1958 yılından itibaren yayımlanan aylık bülteni *Μικρασιατική Ηχώ*'nun (Mikrasiatiki İho - Küçük Asya'nın Sesi) özellikle Eylül ayı nüshaların-

143 Antonis Liakos, "Η ιδεολογία των «χαμένων πατρίδων»", *Το Βήμα*, 13 Eylül 1998.

144 1990'larla birlikte "soykırım" kavramına dönük uluslararası siyasî ve akademik ilgi Ruanda'daki ve özellikle Yugoslavya'nın parçalanmasına eşlik eden şiddetin yarattığı şokla artmıştır. Benjamin Lieberman, "'Ethnic Cleansing' versus Genocide?", içinde *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, ed. Donald Bloxham ve A. Dirk Moses (Oxford: Oxford University Press, 2010), 42-60.

dan takip etmek mümkündür. Bu derginin 1990'lı yıllarda yayımlanan nüshalarında soykırım gündemine eşlik eden bir diğer yinelenen başlık Hrisostomos Abidesi'nin "içler acısı hali" ve abidenin tadilatıdır. 1994 yılına geldiğimizde bakımsızlıktan kaynaklı yıpranma ve kirlenmeye ek olarak abide tahrip edilmiş durumdadır: Abidenin sağ elinin parmağı kopmuş, kitabelerine keskin cisimlerle zarar verilmiş, 1950'lerde eklenen sunak taşının üzerindeki pirinç çelenkse çalınmıştır.[145] *Μικρασιατική Ηχώ*, Atina Belediyesi ve Atina Teknolojik Eğitim Kurumu Tarihsel Varlıkları Koruma ve Onarım Bölümü'nün ortak çalışmasıyla heykelin restore edilmesi için girişimlerin başladığını bildirmektedir. Atina Belediyesi, icraat takvimine aldığı restorasyon çalışmasının maliyetinin 4 milyon drahmiyi aşacağını ilan etmiştir. Daha sonra aileden Kapadokya kökenli bir iş insanı olan Prodromos Emfiyecoglou, restorasyon çalışmasının yapılabilmesi için İzmirliler Birliği'ne 5 milyon drahmi bağışta bulunmuştur.[146] 18 Nisan 1997 tarihinde biten restorasyon çalışması neticesinde abide büyük bir törenle ve "gözyaşları eşliğinde" yeniden açılmış ve "Hrisostomos'a ve Küçük Asya kurbanlarına karşı namus borcu" ödenmiştir.[147]

Hrisostomos Abidesi'nin hatırlanma ve unutulma salınımı 1990'ların ardından da sürmüştür. 1999'daki "deprem diplomasisi" ardından olumlu bir güzergaha giren Yunanistan-Türkiye ilişkileriyle birlikte hâkim söylemdeki "tarihsel düşmanlık" vurgusu yerini hızla "komşuluk" temasına ve "Yunan-Türk dostluğu"na bırakmıştır. 2001 yılında Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorgos Papandreou'nun mevkidaşı İsmail Cem'le karşılıklı "zeybekiko" oynadığı tarihî zirvenin ardından hız kazanan diplomatik diyalog süreci, 2002 sonrasında yeni bir boyut kazanmış, mazi olmaya direnen tarihin şimdideki mukavemet duvarları tümüyle yıkılmasa dahi bir hayli zarar görmüştür. Yunanistan Başbakanı Kostas Karamanlis'in dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kızı Esra Erdoğan'ın Berat Albayrak'la evliliği esnasında nikâh şahitlerinden biri olduğu 2004 yılında *Μικρασιατική Ηχώ*'nun Eylül - Ekim nüshası "Atina Değişti Abide Unutuldu" kapağı ile yayımlanmıştı. Abidenin yıpranmış ve terkedilmiş hali, üzerindeki grafitiler ve etrafındaki çöp tenekeleri İzmirliler Birliği'ne göre kent için bir "utanç tablosu"ydu.[148]

•

İlias Venezis, Hrisostomos için "bir simge haline gelmişti. Ve simgelerde peygamberlerin ve kâhinlerin gücü vardır" der.[149] Ne var ki peygamberler ve kâhinler gibi hiçbir simge de zamanın öğütücülüğünden, hafızanın şimdiye olan

---

[145] "Σοβαρά 'λαβωμένο' το άγαλμα του Χρυσοστόμου Σμύρνης", *Μικρασιτική Ηχώ*, sy 310 (Mayıs - Haziran 1994): 1, 3.İzmirliler Birliği'nin kütüphanesinde araştırma yaptığım esnada hiçbir yardımı esirgemeyen Anna Papatheodorou'ya şükranlarımı sunuyorum.
[146] *"Μνημείο: 5 εκατ. για την αποκατάσταση", Μικρασιτική Ηχώ*, sy 315 (Mart - Nisan 1995): 3.
[147] Eleni Bistika, "Αποκαταστάθηκε ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης", *Μικρασιτική Ηχώ*, sy 327 (Mart - Nisan 1997): 1, 4-5.
[148] "Η Αθήνα άλλαξε το μνημείο ξεχάστηκε", *Μικρασιτική Ηχώ*, sy 372 (Eylül - Ekim 2004): 1, 4-5.
[149] İlias Venezis, *Εφτάλου: Ιστορίες του Αιγαίου* (Atina: Estia, 1996), 73.

bağımlılığından azade değildir. Simgelere adanmış hafıza mekânları için bu kural çok daha geçerlidir. Çoğunlukla çeşitli siyasî ajandaların parçası olarak ortaya çıkan hafıza mekânları, geçmişi bu ajandalar doğrultusunda sabitlemek amacını taşısalar da siyasetin dinamizminden ve yansıması oldukları kurumsallaşmış nostaljinin kırılganlığından kaçamazlar. Taşıdıkları bu içsel çelişki, eğer tümüyle unutulmalarına neden olmuyorsa, en iyi ihtimalle onların unutulma ve hatırlanma arasındaki salınımlı ve konjonktürel karakterini ortaya çıkarır. Günümüzde de Hrisostomos Abidesi, yukarıda bahsettiğimiz gibi, 2004'te şikâyet edilen bakımsız halinden çok da farklı değildir. Buna rağmen, başka bir hafıza mekânı olan Ayasofya hakkında Türk Hükümeti'nin Temmuz 2020'de attığı adımdan sonra üstelik 1922'nin 100. yıldönümü yaklaşırken Hrisostomos imgesinin, Atina'daki Hrisostomos Abidesi'nin, bu abidenin taşıdığı mesajın ve temsil ettiği siyasi kültün güncel ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden "canlanması" oldukça muhtemeldir.

Kaynaklar

Afthoniatis, Petros. *Πρόσφυγες*. Paris: Agon, 1929.

Agamben, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 1999.

Akgönül, Samim. *Türkiye Rumları: Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2007.

Alexandris, Alexis, ed. *Το αρχείον του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*. 3 c. Atina: MIET, 2000.

-----, ed. *Το αρχείον του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*. 3 c. Atina: M.I.E.T, 2000.

Alivizatos, Nikos K. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας. Ιστορική Βιβλιοθήκη*. Atina: Themelio, 1995.

Alpan, Aytek Soner. "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange". *The Historical Review/La Revue Historique* 9 (2013): 199-232.

Anastasiadou, Meropi, ve Paul Dumont. *Οι Ρωμηοί της Πόλης: τραύματα και προσδοκίες*. Atina: Estia, 2007.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso, 2006.

Andrikopoulos, Giannis. *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού*. Atina: Diogenis, 1977.

Antonopoulou, Zeta. *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική 1834-2004*. Atina: Potamos, 2003.

Ayoub, Mahmoud M. "Martyrdom in Christianity and Islam". içinde*Religious Resurgence: Contemporary Cases in Islam, Christianity, and Judaism*, editör Mary C. Hegland, 67-77. New York: Syracuse University Press, 1987.

Babiniotis, Georgios. *Ετυμολογικό λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας: Ιστορία των λέξεων. Atina: Κέντρο Λεξικολογίας,* 2010.

Balta, Evangelia, ve Aytek Soner Alpan, ed. *Μουχατζηρναμέ: poetry's voice for the Karamanlidhes refugees*. Çeviren David Selim Sayers ve Aytek Soner Alpan. İstanbul: İstos, 2016.

Berber, Engin. *Sancılı yıllar--İzmir 1918-1922: Mütareke ve Yunan işgali döneminde İzmir Sancağı.* Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.

Bowersock, G. W. *Martyrdom and Rome.* New York: Cambridge University Press, 2002.

Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books, 2002.

Carabott, Philip. "The Greek 'Communists' and the Asia Minor campaign". *Δελτίο ΚΜΣ* 9 (1992): 99-118.

Chronopoulos, Dimitris. *Ο Εξ Ανατολών κίνδυνος: Χρονικό της Μικρασιατικής εκστρατείας και πως η Τουρκία ξανάγινε μεγάλη δύναμη.* Atina: Estia, 1985.

Dépret, Isabelle. "Ioannis Metaxás et le religieux (1936-1941): expérience historique et débats actuels en Grèce. Ο Ιωάννης Μεταξάς και η Θρησκεία (1938-41) ιστορικές εμπειρίες και σημερινές συζητήσεις στην Ελλάδα". *Cahiers balkaniques*, sy 42 (21 Mayıs 2014).

Diner, Dan. *Gegenläufige Gedächtnisse: über Geltung und Wirkung des Holocaust.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.

Doukas, Stratis. *Ιστορία Ενός Αιχμαλώτου.* Atina: Typ. Ganiari, 1929.

Doulis, Thomas. *Disaster and fiction: modern Greek fiction and the Asia Minor disaster of 1922.* Berkeley: University of California Press, 1977.

Emmanouilidis, Emmanuel Ch. *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.* Atina: G. Kallergis, 1924.

Exertzoglou, Haris. "Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο". içinde *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, editör Efi Avdela, Haris Exertzoglou, ve Christos Lyrintzis, 217-36. Rethymno: Panepistimio Kritis, 2015.

Floros, Pavlos. "Η Μικρά Ασία στην ελληνική λογοτεχνία μετά το 1922". *Μικρασιατική Εστία* 1, sy 1 (Temmuz-Eylül 1946): 74-85.

Gallant, Thomas W. *Modern Greece: From the War of Independence to the Present.* 2. bs. Londra: Bloomsbury Academic, 2016.

Gazi, Effi. *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια- Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930).* Atina: Polis, 2011.

Ghikas, Anastasis I. *Ρήξη και Ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου, 1918-1936.* Atina: Sygchroni Epochi, 2010.

Giannoudaki, Antonia. "Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Ιδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη: η συλλογή νεοελληνικής γλυπτικής και η ιστορία της 1900-2006". Doktora, Selanik Aristoteles Üniversitesi, 2009.

Gratziou, Olga. "Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια". *Μνήμων*, sy 11 (1987): 54-73.

Halbwachs, Maurice. *The Collective Memory.* New York: Harper & Row, 1980.

Kallis, Aristotle A. "Fascism and Religion: The Metaxas Regime in Greece and the 'Third Hellenic Civilisation'. Some Theoretical Observations on 'Fascism', 'Political Religion' and 'Clerical Fascism'". *Totalitarian Movements and Political Religions* 8, sy 2 (01 Haziran 2007): 229-46.

-----. "Fascism and the Right in Interwar Europe: Interaction, Entanglement, Hybridity". içinde*The Oxford Handbook of European History, 1914-1945*, editör Nicholas Doumanis, 301-22. Oxford: Oxford University Press, 2016.

-----. "The 'Fascist Effect': On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe". içinde*Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, editör António Costa Pinto ve Aristotle A. Kallis, 13-41. Londra: Palgrave Macmillan UK, 2014.

Kamouzis, Dimitris. "The Constantinopolitan Greeks in an era of secular nationalism, mid-19 th century to 1930". PhD, King's College, 2010.

Karagiannis, Giorgios. *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997.* Atina: Ekdoseis "To Pontiki", 1998.

Karamouzis, Polykarpos K. "Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο". Doktora, Panteion Üniversitesi, 2004.

Kılıç, Hulusi, ed. *Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan ikili anlaşmalar, önemli belgeler ve bildiriler.* Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1992.

Kinnas, K., ve N. Mousmoutis. *Το κτηνοτροφικό ζήτημα της Ελλάδος.* Atina: N. Apaçidi, 1940.

Kitromilides, Paschalis M., ed. *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

-----. "Συμβολή στη μελέτη της Μικρασιατικής τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του Ελληνισμού της Βιθυνίας". *Μικρασιατικά Χρονικά* 15 (1972): 372-98.

-----. "Το τέλος της Εθναρχικής Παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη". içinde *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, editör Konstantinos Despotopoulos, Paul Lemerle, ve Ekaterini Asdraha, 486-507. Atina: Kentro Mikrasiatikon Spoudon, 1984.

-----. "Το τέλος της Εθναρχικής Παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη". içinde *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, 486-507, 1984.

Kofas, Jon V. *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime.* New York: Colombia University Press, 1983.

Kokkinos, D. A. "Ο Σμύρνης Χρησόστομος του κ. Κώστα Δημητριάδη". *Νέα Εστία*, 01 Kasım 1936.

Kontogiorgi, Elisabeth. *Population Exchange in Greek Macedonia: the Rural Settlement of Refugees 1922-1930.* New York: Oxford University Press, 2006.

Kordatos, I. K. *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821.* Atina: Georgios I. Vasileios, 1924.

Koselleck, Reinhart. "War Memorials: Identity Formations of the Survivors". içinde*The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, 285-326. Stanford: Stanford University Press, 2011.

Kostis, Kostas. *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928).* Atina: MIET, 1987.

Kouki, Eleni. "Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας". içinde *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο: μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, editör Efi Avdela, Raymondos Alvanos, Dimitris Kousouris, ve Menelaos Haralabidis, 63-82. Atina: Alexandreia, 2017.

Kritikos, Georgios. "The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923-1930". *Agricultural History - AGR HIST* 79 (01 Temmuz 2005): 321-46.

Ladas, S. P. *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey.* New York: Macmillan, 1932.

Leontidou, Lila. *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development.* Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990.

Liakos, Antonis. "Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου". içinde *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 171-99. Atina: KNE-EIE, 1994.

Lieberman, Benjamin. "'Ethnic Cleansing' versus Genocide?" içinde*The Oxford Handbook of Genocide Studies*, editör Donald Bloxham ve A. Dirk Moses, 42-60. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Linardatos, Spyros. *4η Αυγούστου*. Atina: Themelio, 1996.

-----. *Η Εξωτερική Πολιτική της 4ης Αυγούστου (και ο πόλεμος 1940-41)*. C. 1. Atina: Dialogos, 1975.

Loverdos, Spyridon. *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*. Atina, 1929.

Malesis, Dimitris. "Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952): όψεις της πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης στο μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο". Μνήμων, sy 22 (2000): 135-69.

Margaritis, George. "The nation and the individual: social aspects of life and death in Greece (1896-1911)". içinde*Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols, and Visions*, editör Philip Carabott, 87-98. Hampshire: Ashgate, 1997.

Margaritis, Giorgos. "Από τον Μεταξά στον εμφύλιο: Τα σύμβολα της πατρίδας". içinde *Η Ελλάδα '36-'49: από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο: τομές και συνέχειες*, editör Hagen Fleischer, 121-29. Atina: Kastaniotis, 2003.

-----. "Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου: 1912-1920". *Μνήμων*, sy 12 (1989): 89-116.

Markatou, Theodora. "Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1820-1930)". *Μνήμων*, sy 17 (1995): 37-68.

Mavrogordatos, George Th. "*Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*". içinde *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, editör Christos Hatziiossif ve George Th. Mavrogordatos, 9-19. İrakleio: Panepistimiakes Ekdoseis Kritis, 1988.

Mavrogordatos, George Th. *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*. Berkeley: University of California Press, 1983.

Mavrogordatos, George Th. *Μετά το 1922 - Η παράταση του διχασμού*. Atina: Pataki, 2017.

-----. *Τα γράμματα στην Πάολα: Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α'*. Atina: Pataki, 2018.

Mazower, Mark. *Greece and the Inter-War Economic Crisis*. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Metaxas, Ioannis. *Η ιστορία του εθνικού διχασμού και της Μικρασιατικής καταστροφής*. 2. bs. Atina: Ekath, 2007.

-----. *Ιωάννης Μεταξάς, Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*. C. 1. 4 c. Atina: Estia, 1951.

-----. *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*. C. 1. 2 c. Atina: Gkovosti, 1969.

Misailidis, Kostas. *Η καταστροφή και οι τελευταίες μέρες της Σμύρνης*. Atina: belirtilmemiş, 1925.

Mosse, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Mumford, Lewis. "The Death of the Monument". içinde*The Culture of Cities*, 2. bs, 433-40. New York: HBJ, 1970.

Musil, Robert. "Denkmale". içinde*Prosa, Dramen, späte Briefe*, 480-83. Hamburg: Rowohlt Verlag, 1957.

Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Çeviren Peter Preuss. Indianapolis: Hackett Publishing, 1980.

Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations*, sy 26 (01 Nisan 1989): 7-24.

Notaras, Michael I. *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*. Atina: Hronika, 1934.

Onaran, Nevzat. *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*. C. 2. 2 c. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.

Paraskevopoulos, Leonidas I. *Αναμνήσεις 1896-1920*. C. 2. 2 c. Atina: Pyrsos, 1935.

Pelt, Mogens. "Stages in the Development of the 'Fourth of August' Regime in Greece". içinde*Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, editör António Costa Pinto ve Aristotle Kallis, 198-218. Londra: Palgrave Macmillan UK, 2014.

-----. "The Establishment and Development of the Metaxas Regime in the Context of Nazi Fascism, 1936-41". *Totalitarian Movements and Political Religions* 2, sy 3 (2001): 143-72.

Pentzopoulos, D. *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*. The Hague: Mouton, 1962.

Petmezas, Socrates. "Αγροτική οικονομία". iç*inde Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, 2-1:189-249. Atina: Vivliorama*, 2002.

Petmezas, Socrates, ve Giorgos Gasias. *Η εισαγωγή καινοτομιών στην ελληνική και τη μεσογειακή αγροτική οικονομία τον 20ο αιώνα: ένας βιβλιογραφικός οδηγός*. Rethymno: IMS/ITE, 2014.

Ploumidis, Spyridon G. "Agrarian Politics in Interwar Greece: The Stillborn 'Peasant' Parties (1923-1936)". *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, sy IX (2012): 57-87.

-----. "Η Μνήμη Των Εθνικών Πολέμων (1912-22) Στην Ελλάδα". içinde *Η Μνήμη Της Κοινότητας Και η Διαχείρισή Της: Μελέτες Από Μια Ημερίδα Αφιερωμένη Στη Μνήμη Του Τίτου Παπαμαστοράκη*, editör Kostas Burazelis, Vangelis Karamanolakis, ve Stylianos Katakis, 289-308. Atina: Kardamitsa, 2011.

-----. "Το καθεστώς Μεταξά, 1936- 1940". içinde *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, 1936-1941*, editör Evanthis Hatzivassiliou, 49-82. Atina: DOL, 2010.

Politis, Kosmas. *Χρυσόστομος ο Σμύρνης*. Atina: Patris, 1934.

Psiroukis, Nikos. *Ο φασισμός και η 4η Αυγούστου*. 2. bs. Lefkoşe: Aigaion, 1994.

Rodas, Michalis. "Το βιβλίο της θυσίας - Ο Σπύρος Λοβέρδος και ο Χρυσόστομος - Φως εις το σκότος". *Αθηναϊκά Νέα*. Bahar 1936.

Rossi, Aldo. *The Architecture of the City*. New Haven: MIT Press, 1982.

Sideris, A. I. *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν, 1833-1933*. Atina: K. S. Papadoyannis, 1934.

Solomonidis, Christos Sokr. *Ο Σμύρνης Χρυσόστομος*. Atina: Eirmos, 1993.

Sotiriou, Georgios. "Το Βυζαντινόν Μουσείον". *Νέα Εστία* 5, sy 108 (06 1931): 649-51.

Spanomanolis, Hristos A. *Αιχμάλωτοι των Τούρκων / Αύγουστος 1922 - Αύγουστος 1923*. 2. basım. Atina: Estia, 1969.

Stefanidis, Ioannis D. "Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32". içinde *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, editör Paschalis M. Kitromilides, 193-233. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Theotokas, Yorgos. *Αργώ*. 17. bs. C. 2. 2 c. Atina: Estia, 2003.

Trembelas, Panagiotis N. *Ο ιστορικός υλισμός εξ απόψεως φιλοσοφικής - Μελέτη απολογητική εντολή της Ι. Συνόδου Συνταχθείσα*. Atina: n.d., 1925.

Triantafyllou, Christos. "Βενιζελισμός και Εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933)". *Μνήμων,* sy 34 (2015): 37-66.

Tsiara, Syrago. *Τοπία της εθνικής μνήμης: ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Atina: Kleidarithmos, 2004.

Tulça, Enis. *Atatürk, Venizelos ve bir diplomat Enis Bey*. İstanbul: Simurg, 2003.

-----. *Βενιζέλος - Ατατούρκ και ο Πρέσβης Ενίς Μπέη.* Atina: Iason, 2016.

Tzanakaris, Vasilis I. *Δακρυσμένη Μικρασία, 1919-1922 Τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα.* Atina: Metaichmio, 2007.

-----. *Σμύρνη 1919-1922: Αριστείδης Στεργιάδης εναντίον Χρυσοστόμου Σμύρνης.* Metaichmio Publications, 2019.

Tzani, Nikoleta. "Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στην Δράμα. Η περιπέτεια μιας ανάθεσης". içinde *Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη): Ιστορία και πολιτισμός (Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου),* editör Pavlos Albanoudhis, 379-407. Selanik: Ekdotikos Oikos Adelfon Kyriakidi, 2009.

Tzokas, Spyros. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού, 1928-1932: η οικοδόμηση του αστικού κράτους.* Atina: Themelio, 2002.

Vatikiotis, P. J. *Popular Autocracy in Greece, 1936-41: A Political Biography of Ioannis Metaxas.* Portland, Or.: Frank Cass, 1998.

Venezis, İlias. *Μικρασία, χαίρε: Διήγησις συμβάντων.* Atina: Estia, 1974.

-----. *Εφτάλου: Ιστορίες του Αιγαίου.* Atina: Estia, 1996.

Veremis, Thanos. *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο οραματιστής του εφικτού.* Ebook. Atina: Metaichmio, 2017.

Viketos, Nikos, ve Katerini Barbaci. "Σκιαγραφώντας μιαν Ελληνίδα της Σμύρνης: Η νηπιαγωγός Σταυριάνθη Αναστασιάδου". içinde *Λογοτεχνικός Χάρτης: Μικρασία (Πρακτικά Ημερίδας),* editör Dora Bendi ve Giorgos Thodis, 63-72. Atina: Evangeliki Sholi Smyrnis, 2015.

Vlisidis, Kostas. *Όψεις το ρεμπέτικου.* Atina: Ekdoseis tou Eikostou Protou, 2004.

Vozani, Ariadni. "Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη: από την προκήρυξη του σχετικού διαγωνισμού στην υλοποίηση". içinde *Στης Βουλής τα πέριξ: το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος,* editör Giorgos Stathakopoulos, 21-35. Αθήνα: Idryma tis Voulis ton Ellinon, 2009.

Ware, Kallistos. "Old Calendarists". içinde *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society,* editör Richard Clogg, 1-23. Londra: C. Hurst and Co, 2002.

Wittman, Laura. *The Tomb of the Unknown Soldier, Modern Mourning, and the Reinvention of the Mystical Body.* University of Toronto Press, 2011.

Xarisis, Apostolis N. *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα - Ιστορικές καταβολές, σύγχρονες διαστάσεις και προβλήματα.* Atina: Synchroni Epohi, 2001.

Xrysohoou, Ifigeneia. *Ξεριζωμένη γενιά - Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη.* Atina: Philippotis, 1981.

Yıldırım, Onur. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934.* New York: Routledge, 2006.

Young, James Edward. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning.* New Haven: Yale University Press, 1994.

Τιμητικός τόμος επί τω Ιωβηλαίω του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Χρυσοστόμου. Kavala, 1960.

Süreli Yayınlar

Αθηναϊκά Νέα

Ακρόπολις

Απογευματινή

Εθνικός Κήρυξ
Ελευθερία
Ελεύθερον Βήμα
Ελεύθερος Άνθρωπος
Ελεύθερος Τύπος
ΕλληνικόνΜέλλον
Εμπρός
Εστία
ΗΒραδυνή
ΗΕθνική
Ημερήσιος Κήρυξ *Η Καθημερινή*
Μακεδονία
Μικρασιτική Ηχώ
Νέα Εστία
Πατρίς
Προσφυγική Φωνή
ΠροσφυγικόςΚόσμος
Ριζοσπάστης
Σκριπ
Cumhuriyet
Hakimiyet-i Milliye
Milliyet
Vakit

Öz: Abidelerin hafıza mekânları (*lieux de mémoire*) olarak çoklu ve değişken anlamlarıyla ulusal ideolojiyi tahkim etme, kolektif hafızayı şekillendirme, ihtilaflı hafızaları harekete geçirme kabiliyetleri ve bununla çelişkili gibi görünmekle beraber unutulma potansiyelleri üzerine geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmada, modern Yunanistan tarihinin oldukça çalkantılı bir epizodu olan İki Savaş Arası Dönem'de inşa edilmek istenen bir abidenin anlatısı üzerinden, hafıza rejimleri ve bu rejimlerde "Küçük Asya Felaketi" ve "muhacir meselesinin" tuttuğu yer takip ediliyor. Bu amaçla, İzmir Metropoliti Hrisostomos'un Yunan milliyetçiliğinin birbirleriyle çelişki içinde görünen dinî ve seküler kanallarını 1922'deki "şehadeti" ile bünyesinde buluşturan çok boyutlu hatırası, bu hatıranın cisimleşmiş hali olarak ortaya çıkan Atina'daki abide ve bu abidenin 1920'lerden günümüze uzanan "macerasına" odaklanılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yunanistan, İzmir, Atina, Küçük Asya Felaketi, Hrisostomos Kalafantis, nüfus mübadelesi, yerinden edilme, hafıza, hafıza rejimi, hafıza mekânı, heykel, abide

When Does the Memory Clock Chime?
Metropolitan Chrysostomos of Smyrna
and the Mnemonic Adventures of His Monument in Athens

Abstract: There is a well-established literature on monuments as sites of memory (*lieux de mémoire*), their ability to strengthen national ideology, to shape collective memory as well as to mobilize conflicting memories; and although it seems contradictory, their potential to get consigned to oblivion through their multiple and pliable meanings. In this study, via the narrative of a monument erected in the interwar era, particularly turbulent years in modern

Greek history, the memory regimes and the role of the "Asia Minor Catastrophe" and the "refugee issue" in those regimes are investigated. For this purpose, this article focuses on the multifaceted memory of Metropolitan Chrysostomos of Smyrna, who unifies the purportedly incompatible religious and secular strands of Greek nationalism through his "martyrdom" in 1922, his monument in Athens as the embodiment of this memory and its "adventures" from the 1920s to contemporary times.

Keywords: Greece, Smyrna, Athens, Asia Minor Catastrophe, Chrysostomos Smyrnis, population exchange, displacement, memory, memory regime, *lieu de mémoire*, statue, monument

Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortasında Hisar Semti

Mehmet Taylan ESİN*

I. Giriş

Braudel ideal İslam şehrinin neredeyse yeknesak bir biçimi olduğunu yazar: Merkezdeki Ulu Camii, etrafında sokak, dükkân, han ve kervansaraylar, çevresinde, iç halkada pûr-i pak (attar, kuyumcu vs.), dış halkalarda ise kirli sayılan (debbağhane, demirci, vs.) zanaatkar işlikleri, şehir kapılarında köy pazarları, ayrışmış birer Hıristiyan ve Yahudi mahallesi.[1]

Ayrışmış gayrimüslim mahallelerinin varlığı iddiası, İslam şehrinin dinî/etnik ayrışma ("segregasyon") yönünde biçimlendiği savını güçlendirir. Tek bir tanımı olmasa da,[2] segregasyonun toplum veya iktidar yapısının, başka bir deyişle gruplar arasındaki içleme/dışlama ilişkilerinin kent mekanındaki izdüşümü olduğu varsayılır. Genel kabule göre, sanayi devrimi öncesindeki kentler etnik/dinî veya meslekî, sonrasındakiler ise sınıfsal eksende ayrışıyordu.[3]

* Araştırmacı / ORCID: 0000-0003-0448-7955 / mehmettaylanesin@yahoo.com
Geliş Tarihi: 12 Temmuz 2021 / Kabul Tarihi: 23 Ekim 2021.

[1] Braudel, Ferdinand, *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, Cilt 1 (Londra: Butler&Tanner, 1985), 509-10.

[2] Etnik segregasyon, literatürde "grupların şehrin mahallelerine eşitsiz dağılımı" gibi genel-geçer bir ifadeyle nitelenir (Izhak Schnell, Benjamini Yoav, "The Sociospatial Isolation of Agents in Everyday Life Spaces as an Aspect of Segregation", *AAAG* 91/4 (2001): 622–636. Tanımlama ve sınıflandırma çabası için bkz. Peter Marcus, "Enclaves Yes, Ghettos No: Segregation and the State", Varady D. (ed.), *Desegregating the City* içinde 16-18. State Uni. of NY Press, Albany, 2015.

[3] Ariel Espino, *Building the Inclusive City: Theory and Practice for Confronting Urban Segregation* (NY: Routledge, 2015), 36-42.

Braudel'in İslam şehri şemasının gücü/zayıflıkları bir yana,[4] Osmanlı mahallesinin İslam şehrinin özelliklerini ne ölçüde miras aldığı tartışmalıdır. Benzerlikler çekici olsa da, çeşitlilik ve ayrıntılar, bu modeli kullanma konusunda tereddüt ve ihtiyata neden olur.[5] Son dönemde yapılan çalışmalar, "Osmanlı Ortadoğusu"[6] ve Anadolu şehirlerinin, merkezî otoritenin varlığı ve dünya sistemine eklemlenme düzeyi açısından farklı biçimlerde ele alınması gerektiğini gösterir, çizgisel olmayan bir tarih anlayışından yola çıkarak, gelişim eğrisine dayalı, bölgesel bir çözümleme çerçevesi önerir. Örneğin bir taraftan merkezî otoriteye uzaklık, diğer taraftan şehirdeki tebaa ve yabancı uyruklular arasındaki ilişkiler açısından İstanbul, Halep ve İzmir birbirinden farklı özellikler taşır.[7] Ankara ve Edirne sadece coğrafî konumları sonucu değil, iktisadî değişkenleri ve yerel seçkinlerin devletle bağlantıları nedeniyle ayrı gelişim yörüngeleri izler.[8] "İslam şehri" üst kategorisinin tam karşısında ve yelpazenin diğer ucunda ise tümüyle özgüncü bir anlayış bulunur. Buna göre her Osmanlı şehri müstesna bir gelişim yörüngesi izleyerek "kendisine has" özellikler geliştirmiştir.[9]

Bu tartışma, "Osmanlı mahallesi"ne de yansır; her şehir gibi mahallelerin de tekil yönleri olduğu öne sürülür; genellemelerin bu özgün yönleri gölgede bırakma tehlikesinden söz edilir.[10] İlk olarak mahallelerin etnik/dinî düzeyde ayrışması konusunda: Çoğu çalışma, Braudel'in İslam şehri modelindeki etnik/dinî açıdan "ayrışmış mahalle" savını kabul etse de, bunu sabit ve mutlak bir özellik değil, yer ve döneme bağlı bir eğilim olarak anlatır. Dikkat edilirse, tarihyazımında-segregasyon en az iki farklı anlamda kullanılır: Segregasyon ile kasıt, mahallelerin dinî açıdan özdeşliği ise, örneğin 18. yüzyılda Halep'teki Hıristiyan ve

[4] Braudel kaynak ve veri örneklemindeki kısıtlar nedeniyle eleştirilir (Andrew Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Londra: Uni. of Chicago Press, 1978), 2). Braudel'in esas aldığı Grunebaum'a göre İslam şehri "siyasî uzviyyet" sayılabilecek özerk bir yurttaşlar cemaati değil, müminlerin ibadetini güvence altına alan herhangi bir iktidarın denetimindeki ruhanî bir merkezdir (*Islam* (NY/Londra: Routledge, 2008). 276-7). İslam şehrinin siyasî bir örgütlenme olmadığı varsayımı, Batı ve Doğu şehirlerini ayıran özelliğin, yapısal unsurlar değil kendi kendini yönetebilen bir cemaat oluşumunu mümkün kılacak ön koşulların varlığı olduğunu öne süren Weber'e uzanır (*The City* (*NY: The Free Press, 1958*) 80-89). "İslam şehri"nin Şarkiyatçı anlayışın uzantısı olduğu eleştirisine karşın (bkz. örneğin Ergenç, *Şehir* içinde 27-8), bazı kaynaklar ahlak ve şeri hukukun İslam kentini nasıl şekillendirdiğini tartışır (Yerasimos, "Tanzimat'ın").

[5] Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1987), 220; Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları* 1/1 (1980): 108.

[6] Cem Emrence, *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy, and the Islamic State* (NY: Tauris, 2011).

[7] Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1999), 209-14.

[8] Yonca Köksal, *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne* (Oxon/NY: Routledge, 2019), Bölüm 2.

[9] Eldem vd., *Ottoman*, 214.

[10] Cem Behar. *A Neighborhood in Ottoman: Istanbul Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State Uni. of New York Press, 2003), 8.

Yahudi mahallelerinde sadece Hıristiyan ve Yahudiler yaşamaz.[11] Buna karşın segregasyon, mahallelerin şehir düzlemindeki dağılımının tekdüzeliği ise, örneğin İstanbul'da ticari merkez çok etnili bir özellik gösterse de gayrimüslim mahalleleri şehrin dış çeperlerinde öbeklenmiştir.[12] Ankara, Bursa ve Selanik'i mukayeseli olarak ele alan bir çalışma, mahallelerin şehir mekanı üzerindeki dağılımı anlamında segregasyon oranının şehirden şehre değiştiğini öne sürer.[13]

İkinci olarak Osmanlı şehrinde mahallelerin sakinlerinin gelir düzeyine göre konumlandığı savı da tartışmalıdır. Halep'te konut fiyatları, mahallelerin şehirlerin ticari veya siyasi merkezlerine mesafesinden neredeyse (sadece bazı yönlerde ve düzensiz olarak bağımlı) bağımsız olduğu gibi, mahalleler de konut fiyatları açısından özdeş değildir: Aynı mahallede hem yüksek hem de düşük değerli konutlara rastlanır.[14] Faroqhi'nin çalışması da benzer sonuçlar içerir: Ankara ve Kayseri'de 17. yüzyılda gelire bağlı mahalle ayrışması Osmanlı Kahiresi'nden daha az belirgindir. Ankara ve muhtemelen Kayseri'nin yönetim merkezi olan Kale'de zengin ve yoksul konutları bir aradadır.[15] Buna karşın, 18. yüzyıl Edirnesi'ndeki ev alım-satımlarını esas alan bir çalışmada, konut fiyatlarının, ticari merkeze olan yakınlıklarına bağlı olduğu gösterilir.[16] Zengin mahallelerin şehrin ticari merkezine daha yakın konumlandığı iddiası, Marcus ve Faroqhi'nin bulgularına aykırı, erken orta çağ kentlerinin yapısına ise uygundur.[17]

Osmanlı şehrinin, mahallelerinin meslek, servet veya dine dayalı ayrışması açısından "özgün" olduğu savı, mukayeseli çalışmalara ihtiyaç duyar. Kullanılabilecek malzemelerden biri temettuat defterleridir. Bu türden tartışmalara temettuat verileriyle nasıl ve ne ölçüde cevap aranabilir? Cemaatler arasındaki etkileşim düzeyinin göstergesi sayılabilecek ölçütler bu defterlerde bulunabilir mi? Bu sorular aşağıda Ankara'daki Hisar Semti üzerinden ele alınacaktır. Hisar'ı Ankara kasabası geneli ile kıyaslayabilmek için gerektiğinde Rum mahallelerinin verilerine başvurulacaktır.

II. Hisar Semti

Semt, en azından İstanbul, genellikle birden fazla mahalleyi içerir, adını çarşı, cami, kule, şehir kapısı vs. gibi işlevsel bir yapıdan, bir nirengi noktasından alır.

---

[11] Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (NY: Columbia Uni. Press, 1989), 317-8.
[12] Eldem vd., *Ottoman*, 152.
[13] M. Erdem Kabadayı, "Working for the State in the Urban Economies of Ankara, Bursa, and Salonica: From Empire to Nation State, 1840s–1940s", *IRSH 61* (2016, Özel Sayı): 213–41. Genel bir bakış için bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005), 179-81.
[14] Marcus, *Middle*, 320-22.
[15] Faroqhi, *Men*, 216.
[16] Gürer Karagedikli, Coşkun Tunçer, "House Prices in the Ottoman Empire: Evidence from Eighteenth-Century Edirne", *Economic History Review*, 74/1 (2021): 24-5.
[17] Bronislaw Geremek, *Poverty: A History* (Oxford: Blackwell, 1994), 69-70.

Semtler, mahallenin aksine, idarî açıdan tanımlı olmamakla beraber şehir sakinleri tarafından daha iyi bilinir.[18]

Ankara'daki yerleşimin çekirdeğini oluşturan ve yapım tarihi bilinmeyen Hisar,[19] Osmanlı dönemindeki mahalle oluşumları açısından dikkat çekici bir örnektir.[20] Çok sayıda han ve dükkânın bulunan ve şehrin ticari merkezlerinden biri sayılan Yukarıyüz'e[21] yakın olmakla birlikte, münhasıran (veya ağırlıklı olarak) bir konut alanıdır. İkincisi, Dış Hisar'ın (Şekil 1'de koyu siyahla gösterilen surlar) batısına düşen Hıristiyan mahalleleri ile güney ve doğusuna düşen Müslüman mahalleleri arasında göreli de olsa bir ayrışmaya sahip Ankara şehrinin öbekleşme açısından çeşitlilik gösteren kısmıdır: 19. yüzyılda Hisar'da Katolikler ağırlıklı olmak üzere Müslüman, Ermeni ve Rumlar yaşar. Bununla beraber, Ankara'daki mahallelerin %75'ine koşut olarak,[22] Hisar mahallelerinin tümü dinî/ etnik açıdan özdeştir. Hisar'ın bu çifte özelliği, "segregasyon"un yukarıda söz edilen farklı anlamlarına işaret eder. Üçüncüsü, aynı cemaate mensup kent sakinlerinin fakir (Fukara Katolik) ve zengin (Ağniya Katolik) sıfatlarıyla mahallelere ayrıldığı istisnaî yerleşimlerdendir. Bu yönüyle, dinî aidiyet ve gelir düzeyi arasında çapraz çözümlemelere imkân verir.

İç içe iki kale duvarı içine/arasına sıkışan yerleşim alanları, en azından 19. yüzyıldan itibaren İç ve Dış Hisar olarak anılır.[23] Kanunî devrinde Hisar'da beş Müslüman, bir gayrimüslim mahallesi vardır. Bir seyyah, burada Pana(g)ia adlı bir Ortodoks kilisesinin bulunduğunu bildirir.[24] Kaledeki evler, diğer mahallelerdekilere göre pahalıdır. Bunda İç Kale'nin burç, sarnıç ve depolarıyla bir savaş korunağı olmasının payı olsa gerekir.[25] Hisar'daki cephanelik 1894'te de barut muhafazası için kullanılmaktadır.[26] Kısmî verilere göre, Kale evleri 17. yy. içinde diğerlerine göre daha az değer kazanır, fiyat ortalaması açısından Hisar artık Ankara'nın en pahalı bölgesi değildir.[27] Yine de 18. yüzyıl sonu - 19. yüzyıl başında yabancı tüccarın da tercih ettiği kalabalık ve muteber bir yerleşimdir.[28]

---

[18] Behar, *Neighborhood*, 5-6.

[19] Gökçe Günel, Ali Kılcı, "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski bir Haritada Ankara'yı Tanımak", *Ankara Araştırmaları Dergisi* 3/1 ((2015): 90.

[20] İç Kale 43, Dış Kale 63 dönüm yüzölçümündedir (http://www.ankarakalesi.com, erişim Mart 2021).

[21] Yukarıyüz, Valtarin ile Boyacı Ali arasına çizilecek çizginin kuzeydoğusunda (Hisar yönünde), Aşağıyüz ise güneybatısında kalan çarşı alanları olarak tarif edilebilir (Şekil 1).

[22] Semih Çelik, "The Rich, the Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilgi Üni., 2010), 37.

[23] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), Ek 17a.

[24] Bu kiliseye 17. yüzyıl kayıtlarında rastlanmaz (Canan Çetinkaya, "XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri" (yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üni., 2021), 131-6).

[25] Ergenç, "XVII.", 97; Özdemir, *XIX.*, 301.

[26] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT) 331/18.

[27] Faroqhi, *Men*, 147. Bir kaynağa göre 1601 kayıtlarında Kale yer almaz (Özdemir, *XIX.*, 301). Buna karşın 17. yüzyıl şeriye sicillerinde adı en sık geçen mahalledir (Hülya Taş. "XVII. Yüzyılda Ankara" (yayımlanmış doktora tezi (TTK), Ankara Üni., 2004), 244).

[28] Özdemir, *XIX.*, s. 43; Çelik, "Rich", 38.

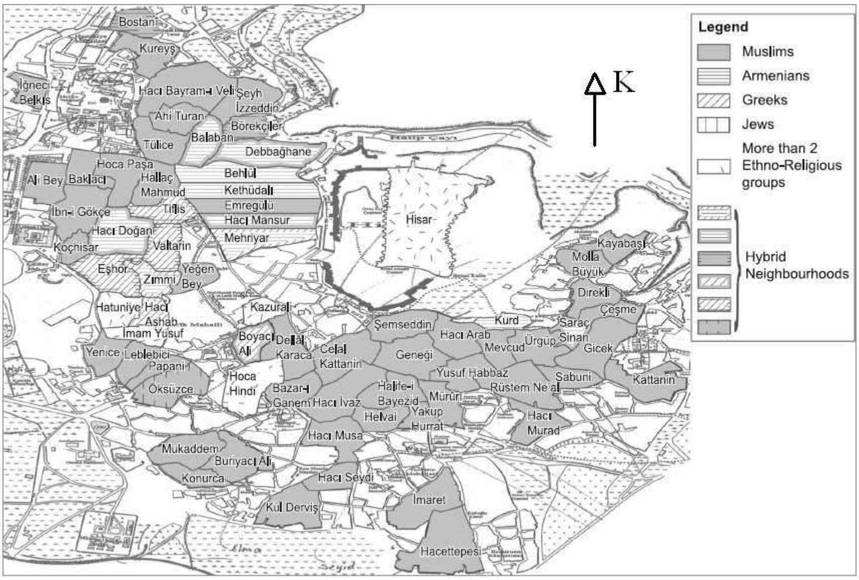

Şekil 1. Ankara mahalleleri (Kabadayı, "Working", 228). 1845 temettuat defterlerindeki mahallelerin 1924 haritası üzerine işlenmesiyle oluşturulmuştur. Kullanım izni veren ve başka kaynaklar da sağlayan Sn. Kabadayı'ya teşekkür ederim.

İsim değişikliği anlaşılan zaman içinde oluşmuştur: 1522 ve 1786 tarihli kayıtlarda Kale Mahallesi'ne rastlanırken, 1830 sayımında Kale olarak anılan semt adının yanına, "İç Hisar" (veya "Derin Hisar"), "Dış Hisar", Sultan Alaaddin, Emirler, Misafir Fakih mahalleleri eklenir.[29]

1830 sayımına göre, İç Hisar gayrimüslim mahallesi iken, Misafir Fakih, Şemsettin (=? Şemsettin Ramazan),[30] Sultan Alaaddin, Emirler ve Dış Hisar Müslüman mahallesidir. Misafir Fakih'teki 112, Şemsettin'deki 120, Sultan Alaaddin'deki 149, Emirler'deki 145, Dış Hisar'daki 110 hanenin tümü Müslüman, İç Hisar'daki 637 hanenin tümü gayrimüslimdir.[31] Hisar'ın Müslüman ve gayrimüslim haneleri neredeyse eşit sayıdadır.

1924 Ankara Haritası'nda isim ve yerleri belirtilmemiş olsa da, Hisar'daki dört Müslüman mahallesinin konumlarına dair ipuçları vardır: 1785 sayımında adı geçmeyen ve 1830'da kayda giren Emirler Mahallesi, 1845 temettuat defterlerine göre İç Hisar'da yer alır. Alaaddin Mahallesi, adını aynı isimli camiden alıyorsa, aynı şekilde İç Hisar'da olmalıdır. Şemsettin Ramazan ile Misafir Fa-

[29] Musa Çadırcı, Latif Armağan, *1830 Sayımında Ankara (*Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 200), 5-6; Özdemir, *XIX.*, 87-98, 119-122, 301-302; Ergenç, "XVII.", 97. 17. yüzyılda Kale içinde başka mahalleler de kayda geçmiştir (Özdemir, *XIX.*, 87; Çetinkaya, "XVII.". 35-6); ancak bunlara ait temettuat defteri bulunamamıştır.

[30] Bir harita çalışmasında surun dışında gösterilir (Şekil 1). İsim karmaşası için bkz. Özdemir, *XIX.*, 83.

[31] Çadırcı, Armağan, *1830*, 150-168, 338-365.

kih'e adını verdiği sanılan Misafir Mescidi de İç Hisar'dadır.[32] Buna göre 1830'da Dış Hisar tümüyle Müslümanlara aitken, İç Hisar karmadır.

Nüfus bilinmese de Hisar'daki hane sayısı oranı 1830-1845 arasında Hıristiyanlar lehine daha da artar (bkz. Tablo I). Bunda Katolik nüfus artışının payı olmalıdır: Zira cizye ve temettuat kayıtlarına göre Hisar'daki Rum hane sayısı 1840'dan sonraki beş sene içinde %35 azalmıştır.[33]

19. yüzyılda Hisar'ın gelir açısından Ankara mahalleleri arasındaki konumunu gösterecek rakamlara ulaşılamamıştır.[34] Buna karşın örneğin sadece Ankara'daki 14 Rum mahallesine ilişkin verilere bakılırsa, Hisar Rum mahallesinin ortalama geliri, Eşhor ve Boyacı Ali'den sonra üstten üçüncü sıradadır.[35] 19. yüzyılda Hisar, gösterişli konakların bulunduğu muteber bir semt olarak bilinir, şeriye sicillerinde "hüsn-i" öneki ile anılır.[36]

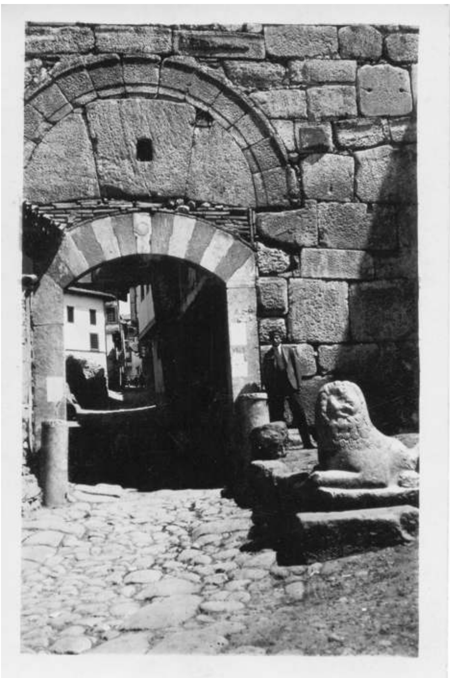

Şekil 2. Hisar Kapısı
(Ahmet Yüksel'in özel arşivinden).
Kullanım izni için Sn. Yüksel'e, yardımları için Sn. Gökçe Günel'e teşekkür ederim.

1924 Haritası'nda "yangın yeri" olarak işaretlenmiş alanın surların dışında yer alması, Hisar'ın yangından etkilenmediği izlenimini verse de, Hisar'daki Hıristiyan nüfusun %90'ını oluşturan fakir ve zengin Katolik mahalleleri 1916'da tamamen yanarken, Müslüman nüfusun %64'ünü oluşturan üç Müslüman mahallesi (Emirler, Misafir Fakih ve Sultan Alaaddin) kısmen zarar görür. İki Katolik mahallesinde 236 ev ve 2 kilise (Katolik ve Ermeni), üç Müslüman mahallesinde ise 15 ev (1845'deki hane sayıları için bkz. Tablo I) ve bir mescit yanar.[37] 1916 Yangını Hisar'daki Hıristiyan varlığını sona erdirir.

---

32 Özdemir, *XIX.*, 87.

33 BOA. Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri (ML.VRD.CMH.d) 64; Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d) 16746.

34 Şu kaynağa ulaşamadım: Şennur Şenel, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinin Sosyal ve İktisadî Durumu" (yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üni., 2002).

35 BOA.ML.VRD.TMT.d 6, 7, 54, 67, 71, 75, 86, 187, 201, 927, 928, 929, 15983, 16792.

36 Zeliha Etöz. "19. Yüzyıl Ankarası'nda Sosyal ve Kültürel Yaşam" (yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üni., 1998), 144.

37 BOA. Dahiliye İdare-yi Umumiye Evrakları (DH.İ.UM 32/25), Eylül 1916.

III. Temettuat Defterleri

Temettuat defterleri ile ilgili geniş bir kaynakça olduğundan burada konuya kısaca değinilecektir.[38] Tanzimat Fermanı'nda sıralanan taahhütler arasında tebaa için "emlâk ve kudretine göre vergi-yi münâsib" belirlenmesi de vardır. 1840 ve 1845'te yapılan vergi envanterleri, genel kabule göre, o zamana kadar iltizam usulü salınan vergiyi kişisel kazanç düzeyine göre hesaplama isteğinin sonucudur. 1840 sayımlarını merkezden atanan görevliler, 1845 sayımlarını ise muhtar, imam, kocabaşı, rahip, kaza müdürü vb. gibi yerel liderler yapar/ denetler. Bu sayımlar sonucu İmparatorluk genelinde 17-18 bin arasında, Ankara ve 42 kazası için ise 1401 adet temettuat defteri düzenlenir.[39]

Defterlerde çoğunlukla yer alan veriler, hane reisinin ismi ve mesleği; önceki yıl ödediği aynî ve nakdî vergi ile âşâr, Müslüman değilse cizye düzeyi; hayvan, bina, toprak, vakıf hissesi dahil menkul ve gayrimenkul kıymetlerinin durumu, yeri ve miktarı; bu emlakın getirisi ile meslekî kazanç miktarıdır. Vergi muafiyeti olanlar veya cemaat ianesi ile geçinenler ayrıca belirtilir. Bu imkânların yanı sıra kayıtlar bazı sınırlamalar da içerir: Hane reisi için sadece tek bir meslek tanımlanır; diğer üyelerin meslek ve gelir katkıları da belirtilmez.[40]

Hisar mahallelerini kayda alan temettuat defterleri şunlardır:

Mahalle Adı *Müslüman Mahalleleri*	Hane Sayısı	Temettuat Defter No.	Mahalle Adı *Hıristiyan Mahalleleri*	Hane Sayısı	Temettuat Defter No.
Derin Hisar Emirler	21	3	**Ermeni**	**12**	**63**
Hisar-ı Emirler	**26**	**203**	**Rum**	**18**	**82**
Hisar[41]	**60**	**16302**	Rum	18	16746
Misafir Fakih	43	27	**Hisar-ı Ağniya Katolik**	**48**	**127**
Misafir Fakih	**43**	**181**	**Hisar Fukarası Katolik**	**227**	**165**
Sultan Alaaddin	34	184	Hisar Katolik	78	16722
Sultan Alaaddin	**55**	**58**			
Şemseddin Ramazan	**38**	**164**			

Tablo I. *Hisar Mahallelerinin Temettuat Defterleri*
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d, 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.]

[38] Eski tarihli bir kaynak taraması için bkz. Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/1 (2003), 287-304.
[39] Tevfik Güran, "Temettuat Registers as a Resource about Ottoman Social and Economic Life", Kayoko, Aydın (ed.) *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers* içinde 6; BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT) 26/47.
[40] Kabadayı, M. Erdem, Güvenç, Murat. "Ethno-religious Division of Labour in Urban Economies of the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", L. Papastefanaki, M. E. Kabadayı (ed.), *Working in Greece and Turkey* içinde 204–29 NY/Oxford: Berghahn Books, 2020.
[41] Dış Hisar Mahallesi olmalıdır.

Bazı durumlarda aynı mahalleyi kayda alan birden fazla defter tutulmuştur. Bir kaynağa göre Ankara'daki defterler neredeyse aynı ay içinde, Temmuz 1845'te tamamlanır.[42] Eşzamanlılık nedeniyle bu çalışmada aynı mahalleye ait defterlerden sadece biri esas alınmıştır. Örneğin 165 (Fukara Katolik) ve 16722'nin (Katolik) kayıtları büyük ölçüde birbirini tuttuğu için daha kapsamlı olan 165, Alaaddin Mahallesi için 58, Emirler için 203 numaralı defterler esas alınmıştır. Alaaddin ve Hisar mahallelerinin kayıtları kısmen ortak olmasına rağmen, ikisi de dikkate alınmıştır. Değerlendirmede esas alınan defterler Tablo I'de koyu işaretlenmiştir.

IV. Ortalama Hane Geliri

Hisar'daki dört Hıristiyan mahallesinde 305, beş Müslüman mahallesinde ise 220 hane vardır.[43] Ortalama gelir, mahalle toplam gelirinin, sahiplerinin durumundan bağımsız olarak hane sayısına bölünmesiyle hesaplanmıştır. Genel rakamlara bakıldığında Müslüman hanelerin yıllık ortalama geliri 338, Hıristiyanlarınki 226 kuruştur.[44]

Tablo II'deki bazı ayrıntılar dikkat çeker: Misafir Fakih'in ortalama geliri, Hisar Mahallesi'nin iki katına yakındır. Konumları bilinmese de, fiziksel olarak birbirine yakın mahalle sakinlerinin gelir ortalamaları arasında belirgin farklar vardır. Gelir uçurumu, iki Katolik mahallesi arasında daha da belirgindir. Zengin Katoliklerin ortalama geliri, Fakir Katolik Mahallesi'nin dört katından fazladır.

Mahalle	Kayıt Sayısı	Gelir	Mahalle	Kayıt Sayısı	Gelir
Müslüman			*Hıristiyan*		
Emirler	26	359,8	Ermeni	12	224,2
Misafir Fakih	38[45]	528,1	Rum	17	426,1
Sultan Alaaddin	55	301,9	Ağniya Katolik	48	577,9
Şemsettin Ramazan	38	288,6	Fukara Katolik	227	135,2
Hisar	58[46]	270,9			

Tablo II. Hisar Mahallelerinin Ortalama Geliri (kuruş cinsinden)
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.]

Kasaba geneli için örnek olarak seçilen Rum cemaati, üçü dinî açıdan tümüyle özdeş olmak üzere merkezdeki toplam on dört mahallede yaşar. En zengin iki mahalle Eşhor ve Boyacı Ali, en fakirleri ise Hatuniye ve Leblebici'dir. Bütün bu mahalleler Aşağıyüz'de yer alır, birbirine komşudur.

42 Çelik, "Rich", 33. Bir belgeye göre ise, 23.7.1845'te sayım talimatına uygun tutulmayan tüm kaza defterlerinin yeniden düzenlenmesi istenir (BOA.A.MKT 26/47).
43 Temettuat defterlerinde hane sayısı ile kayıt sayısı her zaman birbirini tutmayabilir.
44 Bu sayıya vergiden muaf haneler de dahildir.
45 Belgenin fiziksel şartları nedeniyle okunamayan beş kayıt değerlendirmeye alınmadı.
46 Belgede iki kayıt eksiktir.

Bu kısıtlı veriler, konut fiyatlarının ticari merkeze olan yakınlıklarına bağlı olduğu 18. yüzyıl Edirnesi'nin aksine, mahalle ortalama gelirinin ticari merkezlere (Ankara ve Hisar özelinde Yukarıyüz) uzaklığa bağlı olmadığını gösterir.[47]

V. "Sosyal Mesafe" ve Etkileşim

Sosyal ve mekansal bir dışlanma durumu olarak tanımlanan segregasyonun ölçüt veya göstergelerinden biri gruplararası maruz kalma ("exposure") ve etkileşim oranıdır.[48] Bu oranın belirlenmesi, sadece yerleşim değil, çalışma ve sosyalleşme alanlarının incelenmesini gerektirir.

Hisar'daki cemaatlerin komşu, bir taraftan da dinî olarak türdeş mahallelerde yaşaması, sakinlerinin birbiriyle etkileşim seviyeleri hakkında bir fikir vermez. Yine de defterlerde dolaylı veriler bulunabilir. Bunlardan biri, hane reislerinin şehir dışındaki mülklerinin konumudur. Ankara'da neredeyse her hanenin, şehir dışında bir bahçesi, bağ veya cehriliği vardır. Bu araziler, sadece gelir amaçlı (özellikle cehrilikler) değil, sayfiye olarak da kullanılmıştır: Birçok hatıratta bağlarda paylaşılan etkinlik ve sosyalleşme biçimlerinden söz edilir. Öte yandan mülklerin konumunun, fiyatlarından, başka bir deyişle sahiplerinin gelir seviyesinden kaynaklanmış olma ihtimali de vardır. Bu iki olasılık defterlerdeki mülkiyet verileri üzerinden değerlendirilebilir.

Hisar sakinlerinin yaklaşık 90 yerleşimde 473 parça arazisi vardır. Bunlardan 293 tanesi, ondan fazla mülkün bulunduğu 14 yerleşimdedir (Tablo III).

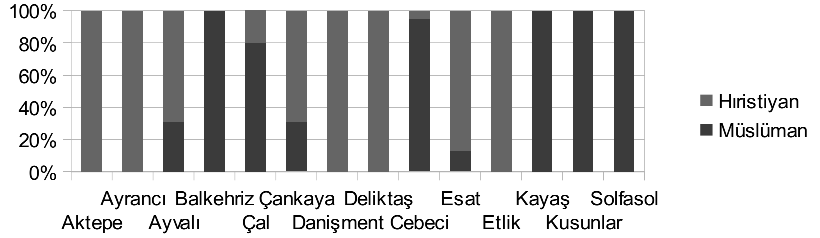

Tablo III. Hisar Sakinlerinin Mülkiyetindeki Bağ/Bahçe/Cehrilik Mevkileri
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.][49]

On dört mevkiden dokuz tanesi münhasıran Müslüman veya Hıristiyan mülkiyetindedir. Kalan beş mevkiden üçü en az %80 oranında türdeştir. En

---

[47] "Ticari merkez"in tanımı ve belirlenme şekli açık değildir. Ancak Edirne'dekinden farklı olarak Ankara'daki çarşıların daha geniş bir alana yayıldığı varsayılabilir. İkisi de İç Hisar'da bulunan Zengin ve Fukara Katolik mahallelerinin arasında, sadece ticari merkezlere değil, konumu açısından kritik başka herhangi bir imkâna erişim kolaylığı açısından fark olmasa gerekir. Bunlardan biri su kaynaklarıdır. Hisar'daki çeşmelerle ilgili incelenen döneme dair bir veri yoktur; 1924 Haritası'na göre İç ve Dış Hisar'da toplam üç çeşme vardır.

[48] Schnell, Yoav, "Sociospatial".

[49] Mevkiler: Deliktaş Dilektaş da olabilir. Danişment Keçiören'de olmalıdır. Cebeci kayıtlarda çoğunlukla Ense (= Arka) Cebeci olarak geçer.

karma mevkiler Ayvalı (doğru yazılışıyla Hayvalı) ve Çankaya (Çengikaya, nadiren Çengiçanı)'dır. Hisar'da komşu mahallelerde oturan Müslüman ve Hıristiyanların farklı yerlerde bağ, bahçe ve cehrilik edinmeleri, muhtemelen birbirlerinden görece yalıtık sosyalleşme tercihlerine işaret eder (Tablo III).[50] Koşut olarak, şehir dışındaki 450 civarındaki emlaka sahip merkezdeki toplam 440 Rum Ortodoks hanesinin, Müslüman bağları olan Balkehriz, Kusunlar ve Kayaş'ta mülkü yoktur, Solfasol'da ise sadece bir mülkü vardır

Şehirdışı mülk konumlarının gelir seviyesinden çok dinî aidiyete bağlı olarak seçildiğini göstermek için, Katolik Ağniya ve Katolik Fukara Mahallesi hanelerinin sahip olduğu şehir dışı arazi konumları kıyaslanabilir (Tablo IV). Fukara Mahallesi, Ağniya'dan daha kalabalık olduğu için, oranların gerçekçi gösterilmesi amacıyla ortak mevkilerdeki emlak sayısı, hane sayısı ile ağırlıklandırılmıştır.

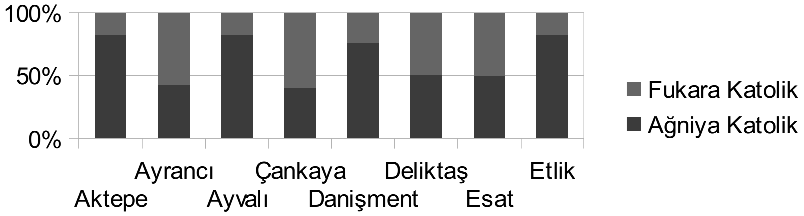

Tablo IV. Katolik Fukara ve Ağniya Mahallelerinde Bağ/Bahçe/Cehrilik Mevkileri (hane sayılarıyla ağırlıklandırılmış) [Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 127, 165.]

Beklendiği gibi, Ağniya Katolik Mahallesi'nde hane başına düşen şehirdışı mülk sayısı, Fukara Mahallesi'ndekilerin yaklaşık iki katıdır. Daha önemlisi, fakir ve zengin Katolikler aynı mevkilerde mülk edinmiştir.

Başka bir örneklem kullanılırsa, merkezdeki Rum hanelerinin, Ayvalı, Aktepe, Danişment ve Etlik'te sadece bir mülkü bulunur. Kasaba genelindeki 440 Rum hanesinin toplam 193 parça mülkünün bulunduğu Runkuş, Dikmen ve Gölbaşı'nda (Gölbulaş) ise, Hisar'daki 275 Katolik hanesinin toplam beş mülkü bulunur. Ankara'daki Rum ve Hisar'daki Katolik hanelerinin şehirdışı mülk tercihleri arasında kısmî bir ayrışma gözlenir: Ayvalı, Aktepe, Danişment ve Etlik Katoliklerin, Runkuş, Dikmen ve Gölbaşı ise Rumların makbul mekanlarındandır. Esat, Çankaya, Ayrancı (bazen Aryancı) ve Deliktaş ise karmadır.

VI. Dükkân Sahipliği

Segregasyon ile doğrudan ilgisi olmasa da, Hisar Müslüman ve Hıristiyanları arasında bir fark daha göze çarpar (Tablo V). İncelenen 220 Müslüman hane-

[50] Müslüman ve Hıristiyan mahalle ortalama gelirleri arasında belirgin farklar olmadığı ve bağ yerlerindeki arazi fiyatları birden fazla değişkene (mevki, verim, toprak, su vs.) bağlı olduğu için, emlak değeri açısından bir çözümleme yapılmamıştır.

sinden 27 (mükerrer kayıtlar sayılmazsa 22)'sinin kiralık mağaza ve dükkânı varken, 305 Hıristiyan hanesinden yalnızca ikisinin dükkânı vardır. Hisar'ın en zengini Oseb Efendi'nin kirada dükkânı yokken (bkz. Bölüm VIII), ikinci sıradaki Sadullah Efendi'nin dükkân varlığı dikkat çekicidir.

Hane reisi	Mahalle	Meslek / Unvan / Durum	Dükkân(lar)ı ve mevki(ler)i
Şirinoğlu Anastas	Katolik Ağniya	Şalici	Kurşunlu Han'da mağaza, Demirciyan'da dükkân
Anayosoğlu Kifor	Katolik Fukara	Katırcı	Hayat Hanı'nda dükkân
Hacı Mahmutoğlu Mehmet	Emirler	Bakkal	Annesine ait dükkân, Abacıyan'da dört dükkân
Eminoğlu Elhac İsmail	Emirler	Saraç	Saraç dükkânı (yer belirtilmemiş)
Katanalıoğlu Halil	Emirler	Hamamcı	Zevcesine ait dükkân (yer belirtilmemiş)
İsmailoğlu Hasan	Emirler	belirtilmemiş	Helvacı ve boyacı dükkânı, destici karhanesi (yer belirtilmemiş)
Hacı Ahmetoğlu Ali	Emirler	Saraç	Saraçhane'de dükkân
Ahmetoğlu Ahmet	Emirler	Saraç	Saraçhane'de dükkân
Simcizade Seyid Mehmet	Hisar	Bezzaz	Bedesten'de bezzaz dükkânı
Katipoğlu Latif	Hisar	Bahçeci	Tahtelkale'de tekneci ve semerci dükkânı
Ebiloğlu Hafız Emin	Hisar	Nalçacı	Çıkrıkçılar'da dükkân
Boyacıoğlu Seyid Mehmed	Hisar	Paşa tebaası (?)	Kapanhan önünde bakkal dükkânı
Enverzade Feyzullah	Hisar	Sanatsız ve alil	Demirciler'de berber dükkânı
(?)zade Kazım	Hisar	Nüfus Mukayyidi	Atpazarı'nda dükkân
Dizdarağazade	Alaaddin	belirtilmemiş	Adapazarı'nda çerçi, urgancı, duhancı dükkânı, köşker dükkânı (yeri okunamadı), Kapanhan'da bakkal dükkânı
Bicizade Seyid Mehmed	Alaaddin	Bezzaz	Yenişar Mahallesi'nde bohça dükkânı, İplikpazarı'nda bezzaz ve tüfenkçi dükkânı, Mahmutpa-

			şa Vakfı'nda dükkânlar, Saraçhane'de saraç dükkânı[51]
Katipoğlu Latif	Alaaddin	Bağçıvan	Tahtelkale'de tekneci ve semerci dükkânı, Koyunpazarı'nda duhancı dükkânı
Ebiloğlu Hafız Emin	Alaaddin	Nalçacı	Çıkrıkçılar'da dükkân
Boyacı Seyid Mehmed	Alaaddin	okunamadı	Kapanhan önünde bakkal dükkânı
Enverzade Feyzullah	Alaaddin	alil	Demirciler'de berber dükkânı
Mustafaoğlu Şakir	Ş. Ramazan	Keteci	Abacılar'da bezzaz dükkânı hissesi
Hasanoğlu Seyid	Ş. Ramazan	Çarıkçı	Arsa derununda dükkân hissesi (yeri belirtilmemiş)
Abdullahoğlu Abdülkadir	Ş. Ramazan	Beratlı Sipahi	Bedesten'de bezzaz dükkânı
Abdülkerimzade Sadullah	M. Fakih	Nevaşi	Penbe Han'da yarım hisse, Bedesten'de yedi dükkân ve arsa hissesi, Atpazarı ve Koyunpazarı'nda dükkân, İplikpazarı ve Bedesten'de dükkân, Bedesten önünde harap dükkân
Hacıkasımoğlu Mustafa	M. Fakih	Tekneci	İplikpazarı'nda bezzaz dükkânı
Kartazoğlu Müslim	M. Fakih	Kantarcı	İplikpazarı'nda bezzaz dükkânı
İbrahimoğlu Hacı Mahmud	M. Fakih	Terzi	Kapanhanı önünde dükkân, Aşağıyüz'de tekneci ve ?(okunamadı) dükkânı, Suluhan yakınında çubukçu dükkânı, Suluhan yakınında üç dükkânlık arsa

Tablo V. Hisar Mahallelerinde Dükkân Sahipliği
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.][52]

Kayıtlardan kaynaklanmış olmadığı varsayılırsa,[53] dükkân sahipliğinde Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki bu farkın, örneğin kiralık ev sahipliğinde de görülmesi beklenebilir. Ancak durum tersidir: Hisar Semti sakinlerinden dokuz

[51] Bu ve bundan sonraki dört kayıt Hisar Mahallesi'nde de bulunur. Mükerrer yazım olabilir.
[52] Tekne: Yekpare ağaç veya tahtadan yapılma, katı ve sıvı tutulmak amacıyla kullanılan kap. Bezzaz = kumaş tüccarı. Çubukçu =? tütün ağızlığı üreticisi. Duhancı=tütün satıcısı. İplik silkici =? iplik eğirmeci. Köşker = ayakkabı tamircisi/ yemenici. Şalici = tiftik dokumacı.
[53] Hisar Rum Mahallesi'ne ait bir hane reisinin mesleği "dükkâncı" olarak belirtilmiş olsa da, taşınmazları içinde herhangi bir dükkâna rastlanmaz. "dükkâncı" burada belki de "işletmeci" anlamında olup mülkiyet anlamı içermez.

Hıristiyana karşı, sadece dört Müslümanın kiralık evi vardır. Yine şehirdeki yaklaşık 440 Ortodoks Rum hanesinin 10 kiralık dükkânı, buna karşın 60 kiralık evi olması, bu oranı doğrular.[54] Hisar'daki ev ve dükkân sahipliğinde Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki farkın nedeni belirsizdir. İlk belirlenmesi gereken, bu farkın Ankara'ya genelleşmiş olup olmadığıdır.

VII. Mesleklerin Etnik/Dinî Aidiyete Göre Dağılımı

Meslekî dağılıma bakılırsa, dinî/etnik düzeyde ayrışmalar gözlenir: Bazı meslekler münhasıran müslim ve gayrimüslimlere aittir. Tekrar sıklığı en az beş olan meslekler Tablo VI'de yer alıyor.

	Ermeni	Fukara Katolik	Rum	Ağniya Katolik	Hisar	S. Ala-addin	Ş. Ra-mazan	Emirler	M. Fakih
amele		13			1	1	1		
asker[55]					3	2		1	2
bakkal (çırağı)					1	1	2	2	3
berber (kalfa-sı/çırağı)		5					1		3
bezzaz	1	5	3	4	2	2			
çerçi (kalfası)	2	2	1	1					1
dellal		3		1				1	
dikici (kalfa-sı/çırağı)	1	8							2
duhancı (duhan kıyıcı)		3			3	4			
dülger (kalfası)		6							
eskici[56]		10							

[54] BOA.ML.VRD.TMT.d 6, 7, 54, 67, 71, 75, 86, 187, 201, 927, 928, 929, 15983, 16792.

[55] Defterlerde "asker-i şahane" veya "asker-i nizamiyeden" diye geçer. Ayrıntı verilmemiştir. Askerî sınıf iyi tanımlı bir grup olmadığı gibi vergi muafiyetinin kapsamı da değişkendir (*TDV İslam Ansiklopedisi*, "Askerî", "Tekâlif" ve "Avarız" maddeleri). Başka yerlere koşut olarak (Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (1995): 404-5; Nuri Adıyeke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, 11/11 (2000): 782), Ankara'daki askerlerden de sadece mülkü olanlar vergilendirilir.

[56] Eskici için bkz. Aleksandros Paspatis, *İstanbul'un Ortodoks Esnafı* (İstanbul: Kitap, 2014), 153; Nalan Turna, "The Shoe Guilds of Istanbul in the Early Nineteenth Century", *Bread from the Lion's Mouth,* Suraiya Faroqhi (ed.), içinde 158. NY: Berghahn Books, 2015.

hiz-metkâr[57]		1		3	2	2			
iplik silkici (sarıcı)		5		1					
kasap (çırağı)		5					2		
kuyumcu (kalfası)		3	2						
köşker					5	5			
muallim				1	2	2			
sebzeci					2	3	2		2
şalici (amelesi/ boyama-cı/yumucu)	1	11		4					
tekneci					5	5	1		4
terzi (dükkânda)	3	32		16			1		2
terzi (kalfası/ çırağı)		19		3					
okunama-yan	1	12	2	1	1	3		2	6
belirtil-memiş			3	1	1	2			1
sanatsız[58]		30		1	3	4	8	1	3
amelman-da[59]		11	1						

Tablo VI. Mesleklerin Hisar Mahallelerine Dağılımı
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.]

Bu 25 zanaattan, dinî aidiyetlere göre işbölümündeki farklılaşmayı vurgulayan 16 meslek grubu ayrıştırılmıştır (Tablo VII).

[57] Hizmetkâr bazı bağlamlarda eviçi hizmetlisi, bir kullanıma göre satıcı (Svetla Ianeva, "Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms". Kayoko, Aydın (ed.) içinde 49, 64), bir iddiaya göre ise tarım işçisidir (Arzu Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City". Kayoko, Aydın (ed.) içinde 149).
[58] Bu başlığa "sabi" (= çocuk), "kadın", "yetim", "fukara", "alil" (= sakat), "mecnun", "mecruh", "âmâ", "sail" (= dilenci), "fukara", "mariz" (= hastalıklı), "bikes", "divane" gibi iş göremezlik kategorileri de dahil edilmiştir.
[59] Çalış(a)maz durumda olan.

Hisar Müslümanlarının, münhasıran bakkal, köşker ve tekneci oldukları görülürken,[60] Hıristiyanların maden dökme ve işlemecilik (kuyumcu), dokuma/kumaş işi (şalici, iplikçi, terzi, bezzaz),[61] ayakkabı imalatında ve küçük ticarette (çerçi, eskici) ön planda olduğu görülüyor. Dikici ustalarının tümü Hıristiyandır.[62] Tütün satıcılarının tümü Müslüman, tütün kıyıcıların tümü ise Hıristiyandır.[63] Bu durum aynı işkolundaki zanaatkarlar içindeki dikey işbölümüne dikkat çeker.

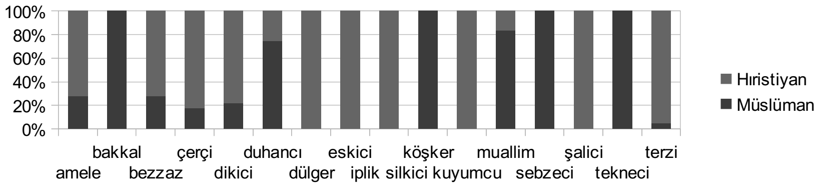

Tablo VII. Mesleklerin Dinî Aidiyetlere Göre Dağılımı
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.]

Ortak meslek kollarındaki ortalama gelire bakıldığında, cemaatler arasında, amelelik haricinde büyük farklar yoktur: Ortalama bir Müslüman amelenin (şalici vs. amelesi dahil) geliri, Hıristiyan ameleleninkinin yaklaşık 2,5 katıdır. Özellikle Fukara Katolik mahallesinde sık rastlanan hareketlilik (göç, firar vs), bu ücret farkı açısından ele alınmalıdır. Fukara Katolik Mahallesi'ndeki 227 hane reisinden altısı firarda, on biri ise Ankara dışında, çoğunlukla Bursa ve İstanbul'dadır. Ücret düzeyi, emek göçünün nedeni olabilir.[64] Bu durum Ankara genelini yansıtır: 1845 itibariyle şehirdeki toplam göçün yarısını veren altı mahalleden beşi Katolik mahallesidir.[65] 1845 Ankara Kıtlığı bağlantılı bir etkendir.[66]

Bazı mesleklerin en azından bir dönem için gayrimüslimlere kapalı olduğu biliniyor. Şeker ve kahve ithalatı 1760'larda Müslümanlara ait birer imtiyazdır.[67] 1845'te Ankara'da bakkallık da aynı şekilde tekeldir: Sebzevan/bostancı, haffaf, nalçacı gibi

---

[60] 1830 tarihli nüfus defterine göre, Ankara'daki 14 bakkal, 14 demirci, 34 duhancı, 10 haffaf, 7 leblebici ve 19 keçecinin tümü Müslümandır (Özdemir, *XIX.*, 233-5).

[61] Bir seyyah 1813'te Ankara tiftik ticaretinin neredeyse tümüyle Katoliklerin elinde olduğunu yazar (Gary Leiser, *Travellers' Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century* (Washington: Textile Museum Journal, 1994), 19). Gayrimüslim nüfus içindeki meslek dağılımı için bkz. Çelik, "Rich", 42.

[62] Dikici esnafı için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Tavas Kazası* (İstanbul: Milenyum, 2007), 63.

[63] Tütün kıyıcıları için bkz. Paspatis, *İstanbul'un*, 113-5.

[64] Bu iddia için bkz. Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 34/4 (Ekim 1998): 1-32.

[65] Çelik, "Rich", 63.

[66] BOA.A.MKT 24/81, 20.2.1845.

[67] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 214. Başka bir seyyah, Müslüman tekeli kurmak için, hükümetin, Ankara'da 1835'te Ermenilere keçi yetiştirmeyi yasakladığını yazar (Leiser, *Travellers'*, 21).

esnaf içinde gayrimüslim olmasına rağmen Ankara'daki 40 bakkalın tümü Müslümandır. Hıristiyanlar tekelin kaldırılması için Meclis-i Vâlâ'ya başvurur.[68]

VIII. Zenginler

Osmanlı terminolojisinde cizye mükellefleri "âlâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmaktaydı. Hisar'ın toplam geliri 600 kuruşun üzerindeki haneleri Tablo VIII'de gösteriliyor. Sonuçlar Tablo II'deki ortalama mahalle gelirleriyle uyumludur.

Mahalle	Meslek/Unvan	Sanat/ticaret geliri (kuruş)	Toplam gelir (kuruş)
Katolik Ağniya	dükkânda terzi[69]	530	750
Katolik Ağniya	dükkânda terzi	700	800
Katolik Ağniya	bezzaz	500	800
Katolik Ağniya	bağçeci	600	1000
Katolik Ağniya	dükkânda terzi	610	1000
Katolik Ağniya	bezzaz	920	1500
Katolik Ağniya	dükkânda terzi	850	1500
Katolik Ağniya	tüccar (Arslangüloğlu Oseb)	4025	6000
Rum	kuyumcu	1000	1000
Rum	bezzaz	970	1170
Rum	dükkâncı	600	1000
Fukara Katolik	bezzaz	600	630
Emirler	belirtilmemiş	500	1360
Hisar	Paşa tebaası	500	700
M. Fakih	tekneci	?	1200
M. Fakih	nevaşi (Abdülkerimzade Sadullah)	?	5137

[68] BOA. İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 67/1269. Kayseri'de bakkallık gayrimüslimlerin tekelindeydi (Erdem, Deveci, *Kayseri Ansiklopedisi C. 4* (Kayseri: Kayseri BB, 2015), 383). Gözlemcilere göre, 20. yüzyılda İmparatorluktaki tüm bakkallar Rumdur (Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire", Braude, Lewis (ed.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire, C. 1* içinde 405); Michael L. Smith, *Yunanistan'ın Anadolu Hayali* (İstanbul: Tarihçi, 2017), 48. Bu genellemelere karşın, İstanbul'da Ortodoks bakkalların Müslüman mahallelerine girişi sınırlıdır (Paspatis, *İstanbul'un*, 155). Görece geniş bir veri setine göre, 19. yüzyıl başında Haliç ve Boğaz'ın Avrupa yakasındaki bakkalların dörtte üçü Rumdur (Cengiz Kırlı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *ILWCH*, 60 (2001): 125-140). Kırşehir merkezindeki bakkallardan "bir ikisi" Müslümansa da sermayeleri azdır (BOA. Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 484/121, 21.8.1915).

[69] 19. yüzyıl ortasında İstanbul'da çoğu terzi, sermaye sahibi büyük terzilerin hesabına evde, bir kısmı da terzihanelerde çalışır (Paspatis, *İstanbul'un,*136).

M. Fakih	kantarcı[70]	?	2000
M. Fakih	belirtilmemiş	?[71]	717
Ş. Ramazan	bakkal	500	620

Tablo VIII. Hisar'ın Zenginleri
[Kaynak: BOA.ML.VRD.TMT.d 58, 63, 82, 127, 164, 165, 181, 203, 16302.]

Toplam geliri en yüksek üç mükelleften ikisi Müslüman biri Katoliktir. Bu sıralama şehrin geneli için de geçerlidir: Tereke kayıtlarına göre Ankara'nın Tanzimat dönemindeki en zengin üç sakininden ikisi Müslüman biri Katoliktir.[72]

19. yüzyılın ortasında Hisar Semti'nin en zengini Katolik Ağniya Mahallesi'nde oturan A(r)slangüloğlu Oseb'tir. Hisar'da mesleği "tüccar" olarak kayda geçmiş tek kişidir. 1795 doğumlu Oseb Efendi 1830'da İç Hisar'da yaşar ve "âlâ" düzeyde vergi öder.[73] İkinci sırada gelen Abdülkerimzade Sadullah Efendi müneccimlik, müftülük ve naiblik yapmış, tanınan bir şahsiyettir.[74]

IX. Değerlendirme ve Sonuç

Hisar mikro ölçeğinden bakıldığında, temettuat defterleri, Osmanlı şehirlerinin, cemaatler-arası ayrışma ve etkileşim düzeyi açısından eşitsiz gelişim ve özgün niteliğine ölçü olabilecek bazı veriler içerir:

1. Etnik/dinî gelir farklılaşması mukayeseli olarak ele alındığında Hisar'ın "özgün" konumu ortaya çıkar. Aynı dönemin kayıtlarına göre, Balıkesir'deki Hıristiyan Mahallesi, hem gelir ortalaması hem de mülkiyet değer ortalaması açısından Müslüman mahalleler ortalamasının üç katı, en zengin Müslüman mahallesinin ise her iki değerde de 1,5-2 katıdır.[75]

---

70 Tartılan emtiadan alınan verginin mültezimine kantar ağası, tartım işlemini yapan kişiye ise kantarcı denir; kantarcı mültezim veya muhtesibe bağlı çalışır (*TDV İslam Ansiklopedisi*, "kantar" maddesi). Nevaşi ileri gelen anlamındadır.

71 Kayıtlarda belirtilmemiş.

72 Köksal, *Ottoman*, 33-4.

73 Çadırcı, Armağan, *1830*, 348. Aile, zenginlik ve liderliğini sonraki yıllarda da sürdürür (Kelleci (Aydınyan), 2019, 237). 1880'de Vilayet İdare Meclisi üyeliğine Katolik Cemaati adına seçilen tüccar Aslangüloğlu Paul Efendi, senede 100 bin kuruştan fazla vergi verir. 1884'te henüz atanamamıştır (*Annuaire Oriental* 1891, 855; BOA. Şura-yı Devlet (ŞD) 1336/33, 26.6.1880; 1336/45, 19.11.1880; 1338/1, 12.2.1884; 2910/50, 25.3.1884). 1882'de Bedos Aslangül Vilayet Meclisi'nde görev alır (Etöz, "19.", 67). Paul Efendi, isim benzerliği değilse, 1904'te İstanbul'da ölür (Muhammet Arslan, "388 numaralı Ankara Şeriyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karabük Üni. 2020), 117). Vehbi Koç, anılarında, Ankara'ya otomobili ilk getirenin Aslangül olduğunu yazar (*Hayat Hikayem*, 8). Bu kişi banker Siyahyan Aslangülyan veya tüccar Aslangül kardeşlerden biri olabilir (*Annuaire Oriental* 1913, 1417-22).

74 Gülçin Koç, "Sadullah el-Ankaravî: Daily Concerns of an Ottoman Astrologer" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üni., 2002).

75 Hikari Egawa, "Balıkesir: A Rural City in Social Economic Change", H. Kayoko, M. Aydın (ed.) içinde Tablo 2.

Buna karşın örneğin Tire Kazası merkez mahallelerinde, Müslüman mükelleflerin ortalama emlak değeri, Rum Ortodoks mahallesindeki mükelleflerin emlak değerinin %144'ü, gelir ortalaması ise %75'i, Yahudi mükelleflerin emlak değerinin %385'i ve gelirlerinin %138'idir.[76] Müslümanlar emlak zengini olmakla beraber, Rumların ortalama gelirlerinin altında, Yahudilerin ise üzerindedir. En uçta Bursa merkez mahalleleri bulunur. Bursa'da ortalama gelir açısından, Müslümanlar Ermeni ve Yahudilerin üzerindedir.[77]

Hisar sakinlerinin gelirleri ise, "sandviç" modelindedir: Ağniya Katolik ortalaması en üstte, Fukara Katolik ise en altta yer alır. Müslüman ve diğer Hıristiyan mahalleleri orta sıralarda yer alır. Bu veriyi bireysel gelir sıralaması sonuçları da destekler. Örnekler, etnik servet dağılımının yerleşimler arasında farklılaştığını gösterir; daha çok tehcir bağlamında dile getirilen Ankara Hıristiyanları ve özellikle Katoliklerin "orantısız" serveti hakkındaki yorumlara ihtiyatlı yaklaşılmasını sağlar.

2. Konut değerleri veya mahalle gelir ortalamalarının ticari merkezlere olan uzaklıkla ilişkili olduğu iddiasına ters düşen en çarpıcı örnekler, aynı semtte yer alan, Müslüman Misafir Fakih ve Hisar ile Katolik Ağniya ve Fukara mahalleleridir. Bu örnekler, üst ve alt sınıf yerleşimlerinin birbirinden henüz ayrışmadığı sanayi öncesi şehirleri hatırlatır.[78]

Savı Ankara genelinde sınamak için, farklı mahallelere de bakılabilir. Seçilen örnek, geçmişi 17. yüzyıla uzanan,[79] Ortodoks Rum ve Müslümanların oturduğu Leblebici Mahallesi'dir. Denizciler Caddesi'nin çevresinde bulunan mahalle, adını aynı isimli camiden alır.[80] Yukarıyüz'e Hisar ile kabaca aynı uzaklıkta, Aşağıyüz'e ise daha yakındır (Bkz. Şekil 1). 17039 no.lu defter kayıtlarına göre Leblebici'deki Müslümanların ortalama geliri 375,6 kuruş, 54 no.lu defterde kayıtlı Rumlarınki ise 189,8 kuruştur. Hisar mahalleleriyle kıyaslandığında, Leblebici Müslümanları Hisar'ın en zengin mahallelerinden daha fakir, en fakirlerinden ise daha zengindir. 18. yüzyıl Edirnesi için ortaya konulan bulgular, 19. yüzyıl Ankara mahalleleri için geçerli görünmez.

3. Hisar'ın bir taraftan dinî açısından Ankara'nın görece çeşitlilik gösteren bir bölümü olması, diğer taraftan içindeki mahallelerin dinî/etnik açıdan özdeşlik sergilemesi, Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki etkileşimin anlaşılabilmesi için başka ölçütlere başvurulması gerektiğini gösterir. Bağ, bahçe ve cehriliklerin dağılımından, şehir içinde komşu mahallelerde yaşayan Hisar'daki Müslüman ve Katoliklerle, Ankaralı Rumların şehir dışında sahip oldukları ve sosyalleştikleri bağlarda görece yalıtık yaşadığı sonucuna varılabilir. Bu yargı isabetli ve genele

[76] Süleyman Yükçü, vd. "Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7 (2013): 170-199, Tablo 1.

[77] Mustafa İlter, "Socio-Economic Structure of 1844's Bursa According to Temettuat Registers" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üni., 2014), 69.

[78] Espino, *Building*, 36-9.

[79] 1522 kayıtlarında olmayan mahalle 1601'de bulunabilir (Özdemir, *XIX.*, 299).

[80] Günel, Kılcı, "Ankara".

teşmil edilebilir ise, "segregasyon" kavramının en azından Ankara için "sosyal mesafe" ve etkileşim tercihleriyle beraber ele alınması gerektiğini gösterir.

4. Dükkân sahipliğinin eşitsiz dağılımı dikkat çekici ise de, tüm şehir merkezine bakılmasını gerektirir. Aynı dönemde Anadolu'da bazı yerleşimlerde gayrimüslimlerin üretim araçlarından mahrum olduğu biliniyor.[81]

5. Cemaatler arası işbölümünün tahlilinde analiz ölçeği önemlidir: Yedi binden fazla temettuat defterini esas alan geniş örneklemli bir araştırma, şehir merkezlerindeki özellikle Ermeni ve Yahudilerin çalışma alanlarında PST meslek tasnifine göre yüksek oranlı bir ayrışma belirler.[82] Bu ayrışma cemaat kadar hemşehrilik bağlantılarına da bağlı olabilir.[83] Buna karşın temettuat defterlerindeki meslek tanımları ve yerel ölçekten yola çıkıldığında resim farklılaşır: Bakkallık, örneğin Kayseri'nin aksine, Ankara'da o dönemde Müslümanlara tanınan bir imtiyazdır. Bu tezat, meslekî ayrışmanın yerel kısıtlamalara bağlı olabildiği ve yakın şehirler için bile genelleme yapılamayacağını gösterir. Bir etnik/dinî grubun belirli işkollarında çoğunlukta[84] veya bir bölgedeki belirli bir iktisadi etkinlikte hakim olması, diğer bölgelere dair bir fikir vermez.[85]

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)
A.MKT Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
DH.İ.UM Dahiliye İdare-yi Umumiye Evrakları
DH.MKT Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR Dahiliye Şifre Kalemi
İ.MVL İrade-i Meclis-i Vâlâ
ML.VRD.CMH.d Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri
ML.VRD.TMT.d Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri
ŞD Şura-yı Devlet Defterleri

Süreli Yayınlar

Annuaire Oriental, 1891, 1913.

---

81 Bodrum'daki Rum Ortodoksların neredeyse hiç toprak ve hayvanı yoktur (BOA.ML.VRD.TMT.d 1634). Erzurum gayrimüslimleri 1844'te tarım veya tarımla doğrudan ilişkili hiçbir meslekte çalışmaz; oturdukları evin toprağından başka arazileri yoktur (Haydar Çoruh, "*Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri*" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üni. 1997), 83). Sinop'taki gayrimüslimler toprak sahibi olmadığı gibi sadece ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde hayvan yetiştirir (Cenk Demir. "Sinop Rum Cemaati'nin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi 27* (2019): 118).

82 Kabadayı, Güvenç, "Ethno-religious".

83 Kırlı, "Profile".

84 19. yüzyılda İmparatorluk genelinde loncaların yarıdan fazlası etnik açıdan türdeştir (Quataert, *Ottoman*, 183).

85 Donald Quataert, "The Social History of Labor in the Ottoman Empire", E. Jay Goldberg (ed.), *The Social History of Labor in the Middle East* içinde 31-2'den aktaran Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism and Development Theories* (Michigan: Gomidas, 1998), 2. Kaynağı sağlayan Sn. Nurhan Davudyan'a teşekkür ederim.

İkincil Kaynaklar

Adıyeke, Nuri. "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, 11/11 (2000): 769-823.

Ahmad, Feroz. "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire", B. Braude ve B. Lewis (ed.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire, C. 1* içinde 401-434. New York: Holmes & Meier, 1982.

Arslan, Muhammet. "388 numaralı Ankara Şeriyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1327 – M. 1909)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karabük Üni. 2020.

Behar, Cem. *A Neighborhood in Ottoman: Istanbul Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle.* Albany: State Uni. of New York Press, 2003.

Braudel, Ferdinand, *Civilization and Capitalism 15th - 18th Century*, Cilt 1. Londra: Butler&Tanner, 1985.

Çadırcı, Musa, Armağan Latif. *1830 Sayımında Ankara.* Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2000.

Çelik, Semih. "The Rich, the Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilgi Üni., 2010.

Çetinkaya, Canan. "XVII. Yüzyılda Ankara Gayrimüslimleri", yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üni., 2021.

Çoruh Haydar, "*Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri",* yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üni. 1997.

Demir, Cenk. "Sinop Rum Cemaati'nin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi 27* (2019): 111-142.

Egawa, Hikari. "Balıkesir: A Rural City in Social Economic Change", H. Kayoko, M. Aydın (ed.). *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers* içinde 107-134. Oxon/NY: Routledge, 2010.

Eldem, Edhem, Goffman, Daniel, Masters, Bruce. *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul,* Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1999.

Emrence, Cem. *Remapping the Ottoman Middle East: Modernity, Imperial Bureaucracy, and the Islamic State.* NY: Tauris, 2011.

Erdem, Ekrem, Deveci, Sefure. "Meslekler" maddesi, *Kayseri Ansiklopedisi C. 4*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2015.

Ergenç, Özer. "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları* 1/1 (1980)*,* 85-109.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir? *Şehir, Toplum, Devlet* içinde 24-36. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Espino, N. Ariel. *Building the Inclusive City: Theory and Practice for Confronting Urban Segregation,* Oxon/NY: Routledge, 2015.

Etöz, Zeliha. "19. Yüzyıl Ankarası'nda Sosyal ve Kültürel Yaşam"*,* yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üni., 1998.

Faroqhi, Suraiya. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri.* Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1987.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Zanaatkârları.* İstanbul: Kitap. 2011.

Geremek, Bronislaw. *Poverty: A History.* Oxford: Blackwell, 1994.

Grunebaum von, G. Edmond. *Islam: Essays in the Nature of a Cultural Tradition.* NY/Londra: Routledge, 2008.

Günel, Gökçe. Kılcı, Ali. "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski bir Haritada Ankara'yı Tanımak", *Ankara Araştırmaları Dergisi* 3/1 ((2015): 78-104.

Güran, Tevfik. "Temettuat Registers as a Resource about Ottoman Social and Economic Life", Kayoko, Aydın (ed.) içinde 3-14.

Hess, C. Andrew. *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier.* Londra: Uni. of Chicago Press, 1978.

Ianeva, Svetla. "Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms". Kayoko, Aydın (ed.) içinde 47-76.

İlter, Mustafa. "Socio-Economic Structure of 1844's Bursa According to Temettuat Registers" yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üni., 2014.

Kabadayı, M. Erdem. "Working for the State in the Urban Economies of Ankara, Bursa, and Salonica: From Empire to Nation State, 1840s–1940s", *IRSH 61* (2016, Özel Sayı): 213–41.

Kabadayı, M. Erdem, Güvenç, Murat. "Ethno-religious Division of Labour in Urban Economies of the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", L. Papastefanaki, M. E. Kabadayı (ed.), *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States, 1840-1940* içinde 204–29. NY/ Oxford: Berghahn Books, 2020.

Karagedikli, Gürer, Tunçer, Coşkun. "House Prices in the Ottoman Empire: Evidence from Eighteenth-Century Edirne", *Economic History Review*, 74/1 (2021): 6–33.

Kelleci (Aydınyan), Aved. "Ankara-İstanbul Arasında bir Katolik Aile: Aydınyanlar", *Ankara Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2019): 225-253.

Kırlı, Cengiz. "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working Class History*, 60 (2001): 125-140.

Koç, Gülçin T. "Sadullah el-Ankaravî: Daily Concerns of an Ottoman Astrologer", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üni., 2002.

Koç, Vehbi. *Hayat Hikayem*. İstanbul: 1983.

Köksal, Yonca. *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne.* Oxon/NY: Routledge, 2019.

Kütükoğlu, Mübahat. "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C.LIX/225 (1995): 395-42.

Kütükoğlu, Mübahat. *XIX. Yüzyıl Ortalarında Tavas Kazası.* İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007.

Leiser, Gary. *Travellers' Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century.* Washington: Textile Museum Journal, 1994.

Marcus, Abraham. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century.* NY: Columbia Uni. Press, 1989.

Marcuse, Peter. "Enclaves Yes, Ghettos No: Segregation and the State", Varady D. (ed.), *Desegregating the City: Ghettos, Enclaves, and Inequality* içinde 15-30. State Uni. of NY Press, Albany, 2015.

Özdemir, Rifat. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.

Öztürk, Said. "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/1 (2003): 287-304.

Paspatis, Aleksandros. *İstanbul'un Ortodoks Esnafı*, İstanbul: Kitap, 2014.

Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005.

Quataert, Donald. "The Social History of Labor in the Ottoman Empire", E. Jay Goldberg (ed.), *The Social History of Labor in the Middle East* içinde. Westview: Boulder, 1996.

Schnell, Izhak, Yoav, Benjamini. "The Sociospatial Isolation of Agents in Everyday Life Spaces as an Aspect of Segregation", *Annals of the Association of American Geographers* 91/4 (2001): 622–636.

Taş, Hülya. "XVII. Yüzyılda Ankara", yayımlanmış doktora tezi (TTK, 2006), Ankara Üni., 2004.

Terzi, Arzu. "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City". Kayoko, Aydın (ed.) içinde 141-172.

Turna, Nalan. "The Shoe Guilds of Istanbul in the Early Nineteenth Century", *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities,* Suraiya Faroqhi (ed.) içinde 157-71. NY: Berghahn Books, 2015.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (internet kaynağı, erişim Kasım 2020)

Weber, Max. *The City*, NY: The Free Press, 1958.

Yerasimos, Stefanos. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine". Dumont, Paul, Georgeon François (ed.). *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* içinde 1-49. İstanbul: TETTV, 1996.

Yükçü, Süleyman vd., "Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterlerinin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7 (2013): 170-99.

Öz: Osmanlı şehir araştırmaları, kapsayıcı "İslam şehri" mefhumunun topyekunleştirici etkisini eleştirerek, bölgesel çözümleme modelleri önerir veya her şehrin gelişim çizgisine özgü tekil şahsiyetini vurgular. Segregasyon kavramına teşmil edilen bu bireyci yöntem kent mekanındaki sosyal mesafenin farklı niteliklerine dikkat çeker: Her Osmanlı kenti etnik/dinî ya da iktisadî açıdan özel bir nitelik ve seviyede segregasyon geliştirmiştir. Ankara'nın kozmopolit semti Hisar, 19. yüzyılın ortasında farklı meslek ve gelir seviyelerine sahip çeşitli cemaatleri barındıran mahallelerden oluşuyordu. Meslek ve gelirlerin Tanzimat sonrası dönemde neredeyse sistematik bir biçimde kaydedildiği "temettuat defterleri", iddiaya göre, vergi yükünün tebaa arasında adil biçimde dağıtılması amacıyla planlanmış, düzenlenmiş ve tutulmuştur. Bu deneme, temettuat defterlerinin mukayeseli çözümlemesine dayanarak Hisar mahalleleri arasındaki segregasyonun değişik veçhelerini araştırıyor. Ankara'nın suriçi mahallelerinin konum ve etnik bileşimlerini, meslek, gelir seviyesi, şehir dışı arazi, bağ, bahçelerinin mevkii ve son olarak dükkân sahipliği açısından farklılaşmanın niteliğini belirlemeyi amaçlıyor. Etnik ve iktisadî segregasyonun niteliğinin tahlili amacıyla temettuat verilerinin bir araç olarak kullanılmasını öneriyor.

Anahtar Sözcükler: Temettuat Defterleri, Osmanlı Şehirleri, Segregasyon, Hisar Semti, Ankara, İşbölümü

The Citadel District in the mid-19th Century According to *Temettuat* Registers

Abstract: Having dedicated a great effort to the critique of the totalizing effect of the all-encompassing notion of "Islamic city", Ottoman city studies either propose regional analysis models or underline the unique character of the developmental trajectory of each city. Extended to the concept of urban segregation, this individualist method draws attention to different traits of social spacing: Each Ottoman city has a special nature and degree of segregation along either ethnic/religious or economic axis. In the mid-19th century, the Citadel was a cosmopolitan district of Ankara, composed of quarters hosting various communities with differentiated occupations and income levels. These variables were recorded quasi-systematically in the post-*Tanzimat* era on registers entitled "*temettuat defterleri*", planned, organized and kept presumably in order to distribute the tax burden fairly among subjects. Based on a comparative analysis of *temettuat* registers this essay investigates different aspects of segregation among quarters of the Citadel. It aims to assess the location and ethnic composition of intramural quarters of Ankara, the nature of differentiation in terms of profession, income level, location of suburban property, vineyards and orchards, and shop ownership. It proposes to utilize *temettuat* data set as a tool of analysis for the exploration of the nature of ethnic and economic segregation.

Keywords: Temettuat Registers, Ottoman Cities, Segregation, Citadel District, Ankara, Division of Labor

Osmanlı İmparatorluğu'nda Paçavracı Esnafının Doğuşu ve Gelişimi

Ahmet Bulut TAMGÖRGÜ*

> İşte başkentte günün çöpünü toplaması gereken adam. Büyük kentin savurup attığı, kaybettiği, ayaklar altına aldığı, kırıp döktüğü her şeyi o toparlıyor ayıklıyor, sınıflandırıyor. İfratın ve israfın kaydını tutuyor. Dikkatli dikkatli seçiyor, ayırıyor; endüstri tanrıçasının dişleri arasında yeniden şekle girecek olanları biriktiriyor... Bütün günlerini başıboş dolaşmak ve uyak aramakla geçiren genç şairler gibi, başını sallaya sallaya, kaldırım taşlarına toslaya toslaya geliyor.
>
> Charles Baudelaire

I. Giriş

Kağıt üretimi sürecinde kullanılan, yer yer arşiv kayıtlarında "kirpaspare" olarak da isimlendirilen paçavra çöplerden, atıklardan devşirilen bir maddedir. Bu işi üstlenen kişilere ise "paçavracı" denilmektedir.[1] Paçavracılar çöpleri karıştırarak paçavra devşirdikleri gibi aynı zamanda hane hane dolaşarak paçavra

* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi / ORCİD: 0000-0002-8943-6227 / buluttamgorgu@yahoo.com
Geliş tarihi: 23 Mart 2021/ Kabul tarihi: 5 Ağustos 2021.
Bu çalışma sırasında yaptığı değerli yorum ve önerileri için Prof. Dr. Alp Yücel Kaya'ya teşekkür ederim.
[1] "Sokaklarda ve mezbelelerde paçavra ve bez ve saire parçaları toplayub kağıd fabrikalarına yetiştirilmek üzere satan adam", Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 340.

temin etmeye çalışırdı. Paçavracıların hanelerdeki eski elbiselere, döşemelik, perde vb. bez olan her çeşit malzemeye talepleri karşılığında ödemeleri ise yine hanenin ihtiyaç duyduğu sepet, tabak, fincan, sürahi gibi ürünler olurdu.[2] Çöpten toplanan bezler bir hastaneye ait olabileceği gibi bir hastanın bulunduğu haneden de devşirilmiş olabilirdi. Dolayısıyla hammadde olarak kullanılan paçavra, kolera gibi bulaşıcı hastalıklarla sürekli teyakkuzda olan toplum ve yerel yönetimler için son derece kaygıyla yaklaşılan müphem bir maddeyi de işaret etmekteydi.

Paçavra kağıt üretimi sürecinde hammadde olarak kullanıldığı için XVII. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'daki 'geri dönüşüm' sektörü içerisinde önemli bir yere sahip oldu.[3] Bu alandaki çalışmalarıyla tanınmış bir tarihçi XIX. yüzyılın ortalarına kadar kağıt üretiminin tarihini paçavra toplama tarihi olarak ifade ediyordu. Bu yüzden bir imalathanenin kurulmadan önce çözmesi gereken en temel işlerinden biri paçavra tedarik örgütlenmesini ayarlamak ve bununla birlikte evlerden imalathanelere taşıyabilecekleri bir ağ oluşturmaktı. Kağıt imalathanesi sahipleri, değerli bir atık olarak görülebilecek olan paçavralarını hane sahiplerinden kendilerine vermelerine ikna etmeye yönelik çeşitli politikalar geliştirerek propaganda yaptı. Bunun yanı sıra evlerden paçavra toplayabilecekleri sistemler kurdu.[4]

Paçavra arzı ise her zaman kusursuz bir şekilde işlemedi. Öncelikle çöp, sokak ve evlerdeki atıklardan devşirilen kirli, eski bezler hem paçavracılar için hem de halk sağlığı açısından önemli bir tehditti. Bununla ilgili olarak paçavra ve geri dönüşüm sektörünün karşısında pozisyon alan, çeşitli düzenleme ve yönetmelikleriyle yeni bir yerel yönetim anlayışı da oluşturulmaktaydı.[5]

Paçavra aynı zamanda uluslararası ticari mücadelenin yapıldığı bir kalemdi. ABD ve İngiltere arasında bu ürüne yönelik rekabet oluştu. Bu rekabet, paçavra fiyatlarını, dolayısıyla üretim maliyetlerini arttırmıştı. Bu yüzden Osmanlı İzmir'i, İstanbul'u ve Mısır'ından paçavralar satın alınıyordu. Hatta bir raporda antik mumyalardan çıkarıldığı iddia edilen 1215 balyalık paçavradan söz edil-

---

2 Doktor Şükrü Kamil, "Paçavracılar", *Maarif* 136 (Rumi. 1309: Miladi. 7 Haziran 1893), 79- 80.

3 Donald Woodward, "Sword into Plough shares": Recycling in Pre-Industrial England", *The Economic History Review* XXXVIII-2 (1985), 187-189.

4 Susan Strasser, *Waste and Want: A Social History of Trash*, (New York: Metropolitan Books, 2000), 81- 83.

5 Tim Cooper, "Modernity and the Politics of Waste in Britain", *The Nature's End: History and the Environment,* ed. Sverker Sörlin ve Paul Warde (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009),262. Geri dönüşüm konusunda anakronistik bir yanılgıya düşmemek adına İngilizce'deki "reuse" kavramını işaret ettiğimi belirtmeliyim. Recycle isim formunda ilk kez 1926 tarihinde kullanıldı. Burada geri dönüşüm sektöründen kasıt bir çeşit gübre için kemik, sakatat; zanaatkarların ateşlerini güçlü tutması için eski ayakkabı; kağıt üretimi için paçavra; hayvan yemi için hayvan atıklarının toplanması gibi tedariktir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Lee Jackson, *Dirty Old London The Victorian Fight Against Filth* (New Haven: Yale University Press, 2014), 11.

mekteydi.[6] Avrupa'daki bazı ülkeler gümrük vergileriyle ve hatta ihracına yasaklar getirerek paçavraya yönelik önlemler aldı.[7] Osmanlı İmparatorluğu ise 1838 Balta Limanı Antlaşması ile kapılarını paçavra ithalatçısı ülkelere tamamen açarak bu ticarette önemli bir ihracatçı olarak yer aldı. Bu aynı zamanda kendi kağıt endüstrisine gerekli olan paçavralar için bir sorun teşkil etmekteydi.

Paçavra ve paçavracılık Osmanlı tarihçiliğinde birkaç istisna dışında üzerinde düşünülmemiş bir konudur. Bu bağlamda Zeki Arıkan ve Osman Ersoy'un Osmanlı İmparatorluğu'nda kağıt üretimine yönelik çalışmalarında paçavracılığa dair atıflar bulunabilir.[8] Bu alandaki açığın en önemli nedenleri arasında kuşkusuz Osmanlı'nın kağıt üretimi konusunda yetersiz olması ve kağıt ihtiyacını daha çok ithal ederek karşılaması gösterilebilir. Her ne kadar XIX. yüzyıldan itibaren kurulan fabrikalar, kağıt üretiminde hatırı sayılır bir başarı sağlasa da piyasadaki Avrupa malları karşısında fiyatlar ve kalite yönünden mücadele edemeyerek önemli zorluklar yaşadı.[9] Düşük kaliteli kağıt üretimi sebebiyle esnaf ağırlıklı olarak Avrupa kağıtlarını tercih etti. Bu yüzden imparatorluk fabrikalarında üretilen kağıtlar boşa çıktı ve paketleme gibi alternatif işler için piyasaya sürüldü.[10] Kağıt endüstrisinde dışarıya bağımlı kalınması ise I. Dünya Savaşı gibi zor dönemlerde kağıt kıtlığının yaşanmasına yol açtı.[11]

Osmanlı tarihçiliği dışında paçavracılığa dair gelişen literatürü ise üç temel başlık altında ele almak mümkündür. İlk olarak paçavra, kağıt üretiminde hammadde olarak kullanıldığı için bu alanda gelişen literatür içinde yer almıştır. Yani paçavra temini, uluslararası ticaret, ülkeler arasındaki ekonomik rekabet, ithalat ve ihracat rakamları gibi nicel konularda incelemeler mevcuttur.[12] Paçavracılık ayrıca çalışma gündemi çöp, geri dönüşüm, halk sağlığı gibi konular olan araştırmacıların çalışmalarında da yer bulmuştur. Özellikle belediye gibi kurumların ortaya çıkışı bu sektör ile yakın temas kurulmasına neden olmuş, onu denetimi

---

[6] Aj Valente, *Rag Paper Manufacture in the United States 1801- 1900: A History, with Directories of Mills and Owners*, (North Caroline: McFarland & Company, 2010), 13.

[7] Gary Bryan Magee, *Productivity and Performance in the Paper Industry: Labor, Capital, and Technology in Britain and America, 1860-1914*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997), 107.

[8] Bununla ilgili bkz. Zeki Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası 1843- 1863", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar 1. Uluslararası Tarih Kongresi 24- 26 Mayıs 1993*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları); Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963).

[9] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, 23- 26.

[10] Zeki Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası 1843- 1863", 301.

[11] Fatih Damlıbağ, "Osmanlı Kağıt Sanayisinin Son Yatırımı", *Beykoz 6- 7- 8 Aralık 2019 Sempozyumu*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayını: 35),401- 403; Ayhan Doğan ve Sadık Çetin ve Emrah Berkant Patoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı'da Bir Kıtlık Türü: Kağıtsızlık, Kağıtsızlığın Etkileri ve Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Bey'in Faaliyetleri", *SUTAD* 50 (2020), 308-312.

[12] D. C. Coleman, *The British Paper Industry A Study in Industrial Growth*, (Westport, Connecticut: Greenwood Press, Publishers, 1975), 107, 214- 219; Gary Bryan Magee, 104- 111; "Parliamentary Reports on the Rag Trade of Foreign Countries", *Practical Magazine*, n. 6, v. 6, 1875, ss. 221- 222; Aj Valente, *Rag Paper Manufacture in the United States* 3- 15.

altına almaya çalışmıştır. Böylelikle paçavracılığa yönelik yapılan çalışmalarda kullanılan kaynaklar yine ağırlıklı olarak yerel yönetimler aracılığıyla tutulan kayıtlar olmuştur.[13] Özellikle Londra'daki yerel yönetimler uyguladıkları sağlık reformlarıyla paçavracıların yaşadıkları bölgelere hijyenik bulunmadığı için müdahalelerde bulunmuştu.[14] Son olarak asayiş açısından bir tehdit unsuru görülen paçavracıların hem kendileri hem de yaşadıkları mekanların marjinalleştirilmesi yönünde hat seyreden literatürden söz etmek mümkündür.[15] Örneğin Paris'te çöplerin düzenli olarak sabah vakitlerinde toplanıyor olması, paçavracıların gece işlerini halletme zorunluluğunu doğurmaktaydı. Dolayısıyla asayiş için tehdit olarak değerlendirilen bu kişiler, güvenlik güçlerinin de radarına takılıyordu. Bu yüzden yoksul bölgelerde yaşayan paçavracılar yaşadıkları bölgelerle birlikte tehdit olarak algılanıyordu.[16] Özetle kaygılar etrafında tutulan raporlar, hakim literatürün ana malzemesini oluşturmaktadır.

Batı'da gelişen literatür Osmanlı'daki paçavra sektörüne dair dağınık ve kısıtlı arşiv malzemesi ile çalışmanın yarattığı birtakım zorlukları, açıkları kapatma imkânı sunmaktadır. Osmanlı'daki paçavra sektörünü çalışırken kayıtlar her ne kadar dağınık ve satır arası bilgiler sunuyor da olsa, kullanılan arşiv malzemesini birkaç başlık altında ele almak mümkündür. Bu aynı zamanda Batı literatüründe ve birinci el kaynaklarla oluşan temel ayrımlarla da paralellik arz etmektedir. Paçavra iç pazara kıyasla daha çok ihraç edilen bir üründü. Bu bağlamda özellikle Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde Hariciye Nezareti fonlarındaki kayıtlar, ihracata yönelik birçok örnek sunmaktadır. Bunlar girişimcilerin bir başka deyişle sermayenin çıkarlarını koruyan, uluslararası ilişkileri, hukuki prosedürleri takip etme olanağı sunan kaynaklardır. Yine de sermayenin, girişimcinin haklarından söz etse de karşı hizipte konumlanan ve yoksulluk, hastalık gibi birçok problemle yaşamak zorunda kalan emekçileri ve onların haklarını görmezden gelmektedir. Bir diğer önemli unsur ise kolera gibi salgın hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda paçavracılığın tedbirler alınarak yasaklanmasıdır. Dahiliye Nezareti, Yıldız Sarayı Şehremaneti Maruzatı gibi fonlarda yer alan kayıtlar paçavracılığın kentteki dağılımı, sebebiyet verdiği rahatsızlıklar, gündelik yaşama etkileri, insanların yaşadığı ve dile getirdiği rahatsızlıklar gibi konulara dair bilgiler vermektedir.

Tekrarlamak bahasına da olsa Batı literatürü ile karşılaştırmalı bir şekilde Osmanlı örneğine dönmek, sadece salgın hastalık, asayiş sorunlarıyla gün yüzüne çıkan, satır aralarında cılız bir şekilde boy veren bu sektörün aslında kentler-

[13] Strasser, *Waste and Want*, 69-111; Carl Zimring, "Dirty Work: How Hygiene and Xenophobia Marginalized the American Waste Trades, 1870-1930", *Environmental History*, 9 (2004), 80- 101; Donald Woodward, "Sword into Plough shares", 187-189.
[14] Tim Cooper, "Modernity and thePolitics of Waste in Britain", 262.
[15]B arrie M. Ratcliffe, "Perceptions and Realities of the Urban Margin: The Rag Pickers of Paris in the Half of the Nineteenth Century", *Canadian Journal of History* XXVII (1992), 197-233; Koji Taire, "Ragpickers and Community Development: Ant Villa in Tokyo", *ILR Review* 22 (1968), 3-19; Alain Faure ve Lee Mitzmann, "Sordid Class, Dangerous Class? Observations on Parisian Ragpickers and Their "Cites" During the Nineteenth Century", *International Review of Social History* 41 (1996), 157-176.
[16] Alain Faure ve Lee Mitzmann, "Sordid Class, Dangerous Class", 157-158.

de dinamik ve emek-sermaye ilişkisi bağlamında bir o kadar gamlı tablosuna yönelik soruşturma imkanını zenginleştirmektedir. Paçavracı esnafı başlıklı bu monografi denemesi halk sağlığı ile doğrudan ilişkili bir kent sorunu olan çöp konusuna dikkat çekmekte, her geçen gün teorik ve pratik olarak önem kazanan geri dönüşüm alanına da Osmanlı özelinde tarihsel bir örnek oluşturmaktadır. Ayrıca ağırlıklı olarak fabrikalara, tarım alanlarına odak yapan Osmanlı emek tarihi literatürüne bir alternatif patika olarak doğrudan sokaktan beslenen ve aynı zamanda sokağı etkileyen küçük-büyük işletmelerle katkı sunmayı hedeflemektedir. Paçavracılık her şeyden önce kişisel sağlık açısından problemlere yol açma potansiyeline sahiptir. Nereden devşirildiği bilinmeyen atıklarla sürekli yakın temasta olmak ve bunu yer yer kendi evleri etrafında biriktirmek halk sağlığı açısından da tehlike yaratmaktadır. Dolayısıyla kırdan kente göç eden, Kasımpaşa gibi göçmen bölgelerinde yaşayan işçilerin geçimleri için hem bu tarz işletmelerde hem de evleri etrafında maruz kaldıkları birçok riske vurgu yaparak, kent emekçilerinin yaşam standartlarına dair tespitler yapılmıştır. Bu aynı zamanda Osmanlı kentlerindeki belediyelerin yoksul ve zengin bölgeler açısından hizmet terazisini de tartışmaya açmayı önermektedir. Son olarak Osmanlı'da kendine yeten mütevazi bir sektörün, sermayenin girişiyle yaşadığı dönüşüm ve çatışmalar incelenmiştir. Bu doğrultuda sektörün kentteki rutinine, kurumlarla ilişkisine, halk sağlığı pratikleri ve uluslararası ticari ilişkilerine yönelik bir tarihselleştirme niyeti taşımaktadır. Aslında metin kısaca dünyadaki büyük kağıt işletmelerinin yüzünü Osmanlı atıklarına çevirmesinin kentte yarattığı sektörün öyküsünü, makro ölçekli anlatıdan mikro ölçekli anlatıya, tersi olarak ise Osmanlı atıklarından okyanus ötesi fabrikalarına doğru seyrini anlama amacına yönelik inşa edilmiştir.

Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt İmalatı ve Paçavra Talebi* isimli ilk bölümde imparatorluğun kağıt üretimine yönelik girişimleri, paçavra tedarik yöntemleri ve paçavra sektörünün iç pazardaki durumu tartışılmıştır. *Avrupa ve Amerika'daki Paçavra Talebinde Artış ve Osmanlı İmparatorluğu* isimli ikinci bölümde Avrupa ve Amerika'nın paçavra talebindeki artışla Osmanlı pazarına yönelimi karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. *Paçavra Sektöründe Yerel Yönetim ve Uluslararası İlişkiler* bölümde Batılı ülkelerin pazara girişiyle birlikte Osmanlı yönetimiyle karşılıklı kurdukları hukuki, ticari ilişkilerin izi sürülmüş ve iç pazarı nasıl etkilediğine dair çıkarımlar yapılmıştır. *Paçavra Sektörünün Kentteki Organizasyonu: Girişimci, Mekan ve Kolera* isimli üçüncü bölümünde paçavra talebindeki artış sonrasında Osmanlı kentlerinde oluşan sektörü, paçavracılığın nasıl işlediğini, mekanın rolü ve bunun yanı sıra halk sağlığı ile ilişkisi anlamlandırılmaya çalışılmıştır. *Kent Sefaletinin Sınır Boyları: Paçavracılar ve Paçavra Sektöründe Emek-Sermaye* isimli bölümde ise işçilerin yaşam standartları, kadın emeği, sektördeki pozisyonları, emek ile sermaye ilişkilerine yönelik görüşler ileri sürülmüştür.

II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt İmalatı ve Paçavra Talebi

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinen ilk kağıt imalatı XVIII. yüzyılda gerçekleşti. 1729 yılında kurulan matbaanın kağıt ihtiyacı 1741 yılında Yalova'da kurulan kağıt fabrikasına kadar dışarıdan ithal edilerek karşılandı. İbrahim Müteferrika Yalova'da kurulan bu imalathane için Lehistan'dan kağıtçı ustaları getirdi ve işletmenin ihtiyaç duyduğu su gibi çeşitli maddelerin temini konusunda vergi muafiyeti sağlandı. Bu imalathane on beş yıl kadar sağlıklı bir şekilde çalışsa da su tedarik sorunu, işçi eksikliği ve ithal edilen kağıtlarla rekabet edememe gibi nedenlerle kapandı.[17] Kağıt imalatında atılan bir sonraki adım III. Selim zamanında İstanbul Kağıthane'de yeni bir işletme kurularak atıldı. Bu görev için Rusçuklu Mehmed Emin Behiç Bey görevlendirildiyse de imalathane zarar ederek bir süre sonra kapatıldı.[18]

Kağıt imalatı konusunda istikrarlı üretim sağlayan ilk imalathane olan Beykoz Kağıt Fabrikası ise 1804 yılında kuruldu ve 1832 yılına kadar çalışmayı sürdürdü.[19] Osmanlı idarecilerinin bu fabrikanın açılmasına yönelik gerekçeleri temel olarak Osmanlı parasının ülke topraklarında kalmasıydı. Kağıt üretiminin sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için Batı'daki kalite standartlarında üretilmesi gerekiyordu. Şakir Efendi'nin İngiltere kağıtlarının kalite standardında kağıt üretebileceğini III. Selim'e bildirmesi sonucunda fabrikanın açılmasına dair emirname çıktı.[20]

Beykoz Kağıt Fabrikası aynı zamanda işçiler için koğuş, fırın, bakkal, cami gibi gündelik yaşam pratiklerini kolaylıkla karşılayabilecekleri bir ekosistem de sunmaktaydı. İstihdam edilecek görevlilerin yetiştirilmesine yönelik eğitimler olmasının yanı sıra görevlilerin okuma yazma öğrenmesi için öğretmen tahsis edildiği de olmuştu.[21] Beykoz Kağıt Fabrikası'na yönelik tutulan masraf defterine göre bu ekosistemde sürekli çalışan olarak paçavracılara da rastlanmaktaydı. 1828 tarihli masraf defterlerine bakıldığında her ay ufak tefek değişiklikler olsa da 3-6 kişi arasında paçavracı istihdam edilmişti. 1828 yılı boyunca fabrikanın ihtiyaç duyduğu paçavra miktarı yaklaşık olarak 27 bin kıyye kadardı, bu da aylık olarak hesapladığımızda yaklaşık 2 bin kıyyeye tekabül etmekteydi. Masraf defterlerinde aylıklı sabit ücret alan paçavracılar olduğu gibi, her ay 2 bin kıyye kadar paçavra ayrıca yüksek miktarda ödeme yapılan masraf kalemi olarak kaydedilmişti. Dolayısıyla dışarıdan fabrikaya getirilen paçavra karşılığında ödenen ayrı bir miktar vardı.[22] Böylelikle fabrikada düzenli bir şekilde istihdam edilenlerin paçavra tedarik kanalları oluşturmak ve ayrıca fabrikada paçavraları hazır hale getirme göreviyle uğraştığı ileri sürülebilir.

Kağıt üretimi konusunda bir diğer önemli girişim olan İzmir Kağıt Fabrikası'nın ise kesin bir kuruluş tarihi yok. Yine de 1844 tarihli bir belgede Düzoğlu

---

[17] Osman Ersoy, "Kağıt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 165.
[18] Osman Ersoy, "Kağıt", 165.
[19] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, 36- 37.
[20] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, 38.
[21] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, 43.
[22] BOA., TS. MA-E., 1315/1, 04. 01. 1244 (17 Temmuz 1828).

Hacı Agop isimli kişiye on beş yıl boyunca imtiyaz hakkı tanındığı ifade ediliyordu. Bu süre zarfında Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde başka hiçbir girişimciye kağıt ve mukavva üretme izni verilmeyecekti. Ayrıca fabrikanın ihtiyaç duyduğu paçavra ve hırdavattan gümrük vergisi talep edilmeyecekti. Tersane-i Amire'de kullanılmayan yelken bezi, halat; hastane, kışla gibi yerlerdeki kullanılmayan paçavraların uygun fiyat ve koşullarda İzmir Kağıt Fabrikası'na teslimi sağlanacaktı. Aynı zamanda bu on beş yıllık imalat imtiyazı boyunca paçavra toplama imtiyazına da sahip olundu.[23]

İzmir Kağıt Fabrikası'nda paçavra ihtiyacının karşılanmasında seksen kişilik sabit bir ekip bulunmaktaydı. Bu ekip topladıkları paçavraları fabrikada görevli kişiye belirli bir bedel karşılığında satmaktaydı. Ancak yaşanan bir anlaşmazlık sonucunda paçavra toplama imtiyazının yarattığı birtakım mağduriyetler de gün yüzüne çıkmıştı. Paçavra emekçileri topladıkları paçavrayı diledikleri fiyata, diledikleri tüccara satmak istiyordu. Çünkü onlara göre fabrika yönetimi topladıkları paçavraların sadece küçük bir kısmına ihtiyaç duyuyor geri kalan kısmını ise dokuz kat yüksek bir fiyatla ihraç ediyordu. Bu yüzden Meclis-i Vala'da paçavra toplama imtiyazına yönelik haklı bir tartışma başladı. Paçavra emekçilerinden yok paraya alınan paçavralar astronomik rakamlarla fabrika yönetimi tarafından ihraç edilerek açıktan bir emek sömürüsü yaratıyordu. Sonuç olarak Meclis-i Vala paçavracı esnafının yıllık belirli bir miktar paçavrayı fabrikaya getirmelerini şart koştu ve geri kalan paçavraları ise diledikleri kişiye, diledikleri fiyattan satabilmelerini sağlayan ruhsat almak hakkı tanıdı.[24]

III. Avrupa ve Amerika'da Paçavra Talebinde Artış ve Osmanlı İmparatorluğu

Kağıt üretimi 1700'lü yıllara kadar birçok yerde aynıydı. Pamuk ve keten bezleri yıkanıyor, parçalanıyor ve hamur haline getirilerek suyla karıştırılıyordu. Kazanın içine bir elek daldırılarak, ince elyaf tabaka alınıyor ve daha sonra suyu çıkarılıyordu. Düz bir yüzey oluşturmak için ise presleniyordu. Son olarak ise kurulama işlemi uygulanarak kağıt hazır hale getirilmiş oluyordu.[25] Kağıt imalatı teknolojisinde yaşanan gelişmeler Avrupa ve Amerika'daki kağıt üretim miktarının artışına neden oldu. XVIII. yüzyılın ortalarında Hollander isimli yel değirmenlerinden esinlenilerek geliştirilen araç, bir küvete bağlanarak paçavraların hamur haline getirilmesinde kullanılmaya başladı. Böylelikle dört kişinin yaptığı işi yaparak üretim miktarında kayda değer bir verimlilik sağladı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde patenti alınan başka bir cihaz ise kağıt üretiminde üretim hacmini arttıracak önemli bir kırılmaya daha yol açtı. Moses Y. Beach isimli girişimcinin patentini aldığı bu cihaz, Hollander makinesine eklemlendi. Hammadde olarak kullanılacak olan paçavraları Hollander makinesinin havuzuna uygun hale gelecek şekilde kesip hazırlamaktaydı. Böylelikle üretim safhasındaki en yoğun kas

[23] Zeki Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler", *Belleten* 22 (1997), 115-116.
[24] Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler",119-120.
[25] Strasser, *Waste and Want*, 81-82.

gücü gerektiren iş olan paçavraların makineye uygun hale getirilmesi işlemi bir makineyle değiştirilmiş oldu.[26]

Kağıt üretimindeki artış doğal olarak daha fazla paçavra talebinin oluşmasına neden oldu. Paçavra, her zaman fabrikaların kendileri tarafından tedarik edilemedi. Hali hazırda İngiltere ve Amerika'da geri dönüşüm işiyle ilgili güçlü bir sektör bulunmaktaydı. Seyyar satıcılar, sokak ve evlerden çöp toplayan kişiler ya belirli patronlara bağlı bir şekilde çalışıyor ya da bağımsız olarak götürdükleri paçavra kadar ücret alıyordu. Ürünleri toplayan patronlar da paçavraları kağıt üreticilerine satıyordu.[27] Amerika'da basın yayın konusunda aktif olan Rhode, New Jersey, Deleware, South Carolina gibi merkezlerdeki kağıt imalathaneleri, ev sahiplerine ve daha özelde ev hanımlarına hanelerindeki paçavralarını göndermeleri yönünde propagandalar yapmaktaydı. Bu propagandalar için ise gazeteler yoğun olarak kullanılıyordu. Yine de gittikçe artan üretim karşısında ülkelerin ve firmaların oluşturduğu yerel tedarik zincirleri ve propagandalar yetersiz kaldı.[28]

Paçavra ihtiyacının karşılanması konusunda yetersizlikler nedeniyle dış pazar gittikçe önem kazanmaktaydı. İngiltere'nin gümrük vergilerinin kaldırılması sonucunda bilhassa Amerika ile rekabeti nedeniyle paçavra fiyatlarında artış görüldü. Kimi ülkeler ise bu serbest piyasaya aynı ölçüde yanıt veremedi ve vergi, yasaklar koyarak önüne geçmeye çalıştı.[29] Amerika ve İngiltere uzun soluklu olarak denizaşırı rekabete girişti. 1853 yılında Amerika otuz iki farklı ülkeden paçavra ithal eden bir ülkeydi. İngiltere de benzer şekilde birçok ülkeyle ilişki kurdu. 1855 yılında bir söylentiye göre Amerikalılar her yabancı limanda aktif bir şekilde bulunarak en iyi paçavraları satın almaktaydı.[30] Aynı tarihte İzmir Kağıt Fabrikası'nda bu uluslararası rekabetin yankıları görülmekteydi. Fabrikanın kendi ihtiyacını karşılamak için oluşturduğu tedarik zinciri Amerikalıların dokuz kat fazla fiyat vermesiyle altüst oldu.[31]

İngiltere ve Amerika'nın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan paçavra mücadelesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sonraki bölümlerde detaylı olarak tartışılacağı üzere önemli bir sektör yarattı. Amerika'daki kağıt üretiminde en önemli kentler arasında bulunan Philadelphia ve New York City hurda merkezlerini yüzyıl boyunca arttırdı. New York City'de 1840 yılında hiç paçavra-"hurda" tesisi yokken, 1891 yılına gelindiğinde kent 134 adet tesise ev sahipliği

---

[26] Valente, *Rag Paper Manufacture*, 5-8.

[27] *Strasser, Waste and Want*, 69-72*; Magee, Productivity and Performance*, 108*; Jackson, Dirty Old London*, 7-27.

[28] Valente, *Rag Paper Manufacture*, 9-10; Strasser, *Waste and Want*, 81-85.

[29] *Magee, Productivity and Performance,* 107.

[30] Valente, *Rag Paper Manufacture*, 10-14; İngiltere'nin paçavra ihraç ettiği ülkeler için bkz. P. L. Simmonds, *Waste Products and Undeveloped Substances or Hints for Enterprise in Neclected Fields* (London: Robert Hardwike, 1862), 9.

[31] Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası 1843- 1863", 306- 309; İzmir Kağıt fabrikası ile ilgili belgeler için ayrıca bkz. Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler",118-121.

yapmaktaydı.[32] Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika ve İngiltere'de artan bu hammadde talebine yönelik yanıt vermeye devam etmekteydi. 1872 yılındaki bir ticaret raporunda Osmanlı'nın İngiltere ve Amerika'nın yanı sıra Almanya gibi ülkelere iki milyon küsur okkalık paçavra ihracatı yaptığı ifade edilmekteydi. Aynı rapor başlıca ihracat yerleri olarak İstanbul, Beyrut, Trablus ve İzmir'i gibi liman kentlerini göstermekteydi.[33]

IV. Paçavra Sektöründe Yerel Yönetim ve Uluslararası İlişkiler

Avrupa'da paçavra talebinin artışı ile Osmanlı pazarının serbestiyet kazanması benzer dönemlerde gerçekleşti. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması'nın önce Osmanlı yönetimi, iç ve dış tekeller uygulayıp, dilediği zaman ihracatı yasaklayabilmekteydi. Bu antlaşma ile tekel düzeni, sınırlama ve olağanüstü vergi koyma hakkından vazgeçmiş oluyordu.[34]

Amerika ve İngiltere'nin Osmanlı limanlarına gelerek paçavra talebi yaratması İzmir Kağıt Fabrikası özelinde bir hukuki süreç başlattı. İzmir Kağıt Fabrikası kurulduğu sırada fabrikanın ihtiyaç duyduğu hammadde ve hizmetlerde yönetim her türlü kolaylığı sağlayarak maliyeti düşürmeyi hedeflemekteydi. Fabrikanın ihtiyacı olan paçavra ve malzemenin ulaştırılması sırasında gümrük vergilerinden muaf tutulması bunlardan biriydi. Aynı zamanda zaten Avrupa'da paçavra ücretleri yüksekti. Bu durum kağıt üretimi için Osmanlı yönetimi lehine bir avantaj yaratıyordu. Dolayısıyla maliyetlerin düşürülmesiyle kağıt üretiminin avantajlı olabileceği düşünülmekteydi.[35]

İzmir Kağıt Fabrikası için vergilerden muaf toplanan paçavraların küçük bir bölümü üretimde kullanılmaktaydı. Fabrikanın ihtiyaç duyduğu paçavraların fazlası ise yurt dışına ihraç edilmekteydi. Amerikalıların dokuz kat fazla para ile paçavraları almaları hem paçavra/ arayıcı esnafının hem de çeşitli girişimcilerin itiraz etmelerine sebebiyet verdi. Sarraf Yakob isimli bir girişimci 120.000 kuruş maktu bedel karşılığında paçavra için imtiyaz talep ediyordu. Ona göre devlet hazinesi bu yaratılan olanakları verimli bir şekilde kullanılmadığı için zarar etmekteydi. Kendi ifadeleriyle "... on beş sene imtiyaz ile İzmir'de vaki' kağıd fabrikası lazımesiçün bila bedel tahsis buyurulmuş ise de derc ve iddihar olunan bezlerin pek cüz'isi fabrika-ı mezkur imalatına maa ziyade-i kafi ve vafi olub külliyetlü fazlası fabrikatör tarafından talibine füruht ve Avrupa canibine sevk ve irsal olunmakda ve bundan hasıl olan temettüat şunun bunun yedinde kalub hazinece bir faide hasıl..." olmamaktaydı. Dolayısıyla paçavra toplama imtiyazının kendisine tahsis edilmesini karşılıklı bir fayda olarak gerekçelendirmekteydi.

---

[32] Carl Zimring, "Dirty Work: How Hygiene and Xenophobia Marginalized the American Waste Trades, 1870- 1930", *Environmental History* 9 (2004), 92-93.

[33] İhraç edilen paçavra miktarı 2.562.992 okka olarak belirtilmiş. Bkz. "Parliamentary Reports on the Rag Trade of Foreign Countries", *Practical Magazine* 6 (1875), 221-222.

[34] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005): 17.

[35] Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası 1843-1863", 304-305.

Bunun yanı sıra paçavra piyasasındaki hareket nedeniyle paçavra toplayanlar da istedikleri fiyattan paçavra satarak emeklerinin karşılığını almak istiyordu. Bu yüzden Meclis-i Vala'ya itiraz dilekçelerini yazarak taleplerini dile getirdiler. Sarraf Yakob'un itiraz dilekçesi olumsuz yanıtlansa da esnaf paçavralarını istedikleri kişiye verebilme hakkını elde etti.[36]

1850'li ve 1860'lı yıllarda paçavra piyasasında benzer hareketlilik İstanbul'da da görülmekteydi. 1850 yılındaki Amerika konsolosluğu tarafından yazılan bir takrirde Azaryan isminde kişinin Cibali'de sekiz yıldır bu işle ruhsatsız bir şekilde uğraştığı belirtilmekteydi. Mahallelinin paçavraların etrafa kötü koku yaydığı içinrahatsız olarak yaptığı itiraz sonucunda mallarına el konularak paçavraların bulunduğu işletmeleri "mağazaları" kapatıldı.[37] 1857 yılında yine Amerika devletine bağlı olarak Hasköy'de paçavra işiyle uğraşan bir kişi daha arşiv kayıtlarına yansımaktaydı.[38] 1864-1865 yıllarında benzer bir şikayet bu defa Arnavutköy-Kuruçeşme tarafından geldi. Şikayette "... paçavralar vaz ile işlettirilmekte ve bundan her nevi taaffün hasıl olmakta olduğundan başka mezkur paçavralardan hasıl olan toz cümlemizi izaç eylemekte olduğundan saye-i hazret-i şahanede şunca seneden beri nail ve mutasarrıf olduğum salhane-i nacizanemde mezkur toz ve taaffünattan naşi terk ve başka icar-i hane tedarik etmeğe mecbur" oldukları ve hastalığa yakalanacaklarından çekindikleri vurgulanmaktaydı."[39]

1860'lı yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda paçavra tedarikçilerine yönelik sistemli bir takip sistemi yerine daha çok mahallelinin itirazları doğrultusunda önlemler alındığı anlaşılmaktadır. 1850'li yılların sonunda belediye teşkilatının kurulmasının ardından ve sonraki on yıllarda bu sektör belediyeye bağlı bir şekilde yürütülecekti. Bu kontrolün en temel motivasyon kaynaklarından biri ise kolera gibi salgın hastalıklardı. Kolera halk sağlığının kurumsallaşması yönünde en güçlü itici güçlerden birini teşkil etmekteydi.[40] Yine de belediyenin kurulması tüm İstanbul için eşit hizmet anlamına gelmiyordu.[41]

XIX. yüzyılda sürekli kolera salgınlarının yaşanması ekonomik hayatın da kesintiye uğramasına yol açtı. Uluslararası bir boyutta olan paçavra ticareti, salgın dönemlerinde en çok etkilenen alanlardan birioldu. Bunun yanı sıra prebakteriyolojik süreçte hastalık miyasma teorisi bağlamında açıklanmaktaydı ve ancak bu

---

[36] Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası 1843-1863", 307 309.

[37] BOA., HR. TO., 492/ 136, 30 Teşrinievvel 1865 (11 Kasım 1849); BOA., HR., TO., 494/ 41, 2 Ağustos 1866 (8 Kasım 1849); BOA., HR. TO., 146/138, 8 Mayıs 1266 (20 Mayıs 1850); BOA., HR. TO., 146/ 146, 10 Ağustos 1866 (22 Ağustos 1850).

[38] BOA., HR. MKT., 206/ 87, 23. 01. 1274 (13 Eylül 1857).

[39] BOA., MVL, 448/ 52, 27. 02. 1281 (1 Ağustos 1864); BOA., HR. MKT 519/ 19, 13 Muharrem 1282 (8 Haziran 1865); BOA., HR. MKT., 524/ 77, 17 Rebiülevvel 1281 (10 Ağustos 1865).

[40] İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. İsmail Yaşayanlar ve Burcu Kurt (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017): 22-23.

[41] Bu konuyla ilgili olarak bkz. Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul* (Westport: Greenwood Press, 1980): 196.

doğrultuda halk sağlığı pratikleri geliştirilmekteydi.[42] Çöplerden, evlerden devşirilen paçavraların kime ait olduğu bilinemediği için büyük bir tehdit olarak algılanmaktaydı.

Kargoların aynı zamanda İngiltere ve Amerika gibi uzak bölgelere taşınması hastalığı da peşi sıra sürükleme tehlikesi taşımaktaydı. Paçavraların Amerika'ya girişiyle birlikte eğer dünyanın herhangi bir yerinde salgın varsa paçavralar ve gemi mürettebatı bir süre karantina altına alınıyordu.[43] Yüzyılın sonuna kadar salgın hastalıkların oluşmasına yol açan nedenleri tam olarak açıklayamayan halk sağlığı uzmanları, ağırlıklı olarak kötü koku teorisi etrafında argüman geliştirmekte ve ona göre çözümler üretmekteydi. Amerika'daki kağıt üreticilerinin kullandığı Lazaretto Limanında "tehlikeli kargo"lara yönelik yıkamak, tütsülemek, kireçlemek gibi yöntemler kullanılıyordu. Amaç elbette işlemlerle spesifik bir mikroba yönelik çözüm üretilmek değildi.[44] Bir iddiaya göre İngiltere'de ortaya çıkan kolera nedeniyle kentlerdeki paçavralar imha edilmiş ve paçavra kıtlığı yaşanmıştı. Bahsedilen paçavra kıtlığına alternatif olarak ise mumyaların etrafındaki bezleri ithal ederek adeta tarih imhasına girişilmişti.[45] Dolayısıyla halk sağlığına yönelik geliştirilen uygulamalar ve pratikler konusunda bu tür tehlikeli kargolar kent sağlığına yönelik bir tehdit olarak algılandı ve yerel yönetimler bu doğrultuda "profesyonel" önlemler aldı.

İstanbul Şehremaneti'nin özellikle kamu sağlığı bağlamında paçavra sektörüne dahil olma süreci, 1870'li yıllardan itibaren belediyenin de görev tanımlarının yapılmaya başladığı bir uzmanlaşma sürecine rastlamaktaydı. İngiltere tebaasından iki kişinin imtiyaz talebi karşısında oluşturulan sözleşmede "mukavelenamede", kent içinde yerleşim alanlarının uzağında depolamaların yapılması, binaların temiz-

---

[42] Miyazma teorisi, kötü koku teorisi prebakteriyolojik süreçte salgın hastalıkların çevredeki kötü kokulardan ortaya çıktığını ileri süren bir tıbbi terim. Miyazma teorisiyle ilgili olarak bkz. Alain Corbin, *Kokunun Tarihi:Miyazma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem XVIII- XIX. Yüzyıllar*, çev. Pınar Güzelyürek ve Mehmet Emin Özcan ve Lale Arslan Özcan (Ankara: Dost Kitabevi, 2007), Anne Marie Moulin, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont ve François Georgeon (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996): 174-180; Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 339-347; John Waller, *The Discovery of Germ* (Athens: Ohio University Press, 2008): 10-18; Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839- 1876)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007): 58-60; Deniz Özeren, The Dirt of İstanbul: Coping with Pollution in the 19th Century, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Middle East Technical University, 2019): 75-82; Ahmet Bulut Tamgörgü, *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Bir Sorunsal Olarak Çöp* (Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2020): 26.

[43] David S. Barnes, ""Infection", and the Logic of Quarantine in the Nineteenth Century", *Bulletin of History Medicine* 80 (2014): 89-91.

[44] Barnes, "Infection" and the Logic", 93-96.

[45] Valente, *Rag Paper Manufacture*, 13; John H. Ainsworth, *Asırlar Boyunca Kağıt*, çev. Prof. Dr. Savni Huş (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1962), 58.

liğine dair yükümlülükler gibi daha birçok konuda etraflıca kısıtlar getiriyordu. Bu kayıt geçişin tarifini yapmak açısından ciddi bir önem taşımaktadır.[46]

V. Paçavra Sektörünün Kentteki Organizasyonu: Girişimci, Mekan ve Kolera

Batı Avrupa ve Amerika'daki artan paçavra talebi Osmanlı kentlerinde organizasyon, iş bölümü konusunda önemli dönüşümlere yol açtı. 1870 yılında İngiltere tebaasından iki girişimci, 31 yıllık paçavra[47], kemik ve boynuz toplama imtiyazını almak istiyordu. Bu imtiyazın çerçevesini belirleyen, sektörün sınırlarını çizmeye yönelik Şehremaneti ile bir sözleşme oluşturuldu.[48]

1870 yılındaki ismi geçen sözleşmeye dayanarak paçavra sektörünü genel hatlarıyla tarif etmek mümkündür. Halk sağlığını korumak gerekçesiyle bu sözleşme paçavra depolanan işletmelerin tümünü mahalle sakinlerinden uzak bölgelere taşımakla işe başlıyordu. Paçavra toplayan kişilerin yaşadığı bölgelerde paçavra, kemik, boynuz gibi ürünler depolaması doğrudan yasaklanarak, deniz kıyısına indirildi. Bu sözleşme on altı adet küçük, içine ayrı ayrı paçavra, tırnak ve boynuz koymak için üç bölüme ayrılmış işletme öngörüyordu. Bunlar da İstanbul haritası üzerine yerleştirildiğinde kıyı şeridini takip etmekteydi.[49] Ortaköy, Beşiktaş'dan başlıyor Tophane, Kasımpaşa, Hasköy, Balat, Samatya hattı izleyerek hem Boğaz'da hem de Haliç'te kıyı şeridini dolaşıyordu. Kent içinde paçavra toplayan kişiler bu küçük işletmelere paçavralarıyla gelerek, yani paçavralarını deniz kıyısındaki işletmeye teslim ederek ücretlerini alacaktı. Paçavracılar tarafından bırakılan paçavralar, anlaşma gereği uzun süre bu işletmelerde bekletilmemeli ve işletmeler her defa boşaltıldıktan sonra usulünce temizlenmeliydi. Yine sözleşmeye göre paçavralar bu küçük işletmelerden büyük işletmelere mavnalar aracılığıyla taşınacaktı. Büyük işletmeler ise malların ülke dışına çıkarılmadan önce toplandığı ve işlem gördüğü çalışma sahalarıydı. Burada paçavraları yıkama, kurulama ve balyalama işlemleri uygulanacaktı. Nihayet ardından yine mavnalar aracılığıyla bu büyük işletmelerden ürünler alınıp, yük gemilerine taşınarak ihraç edilecekti.[50]

İstanbul'da çöpler de tıpkı paçavralar gibi mahalle aralarından toplanarak arabalarla deniz kıyısına indirilmekte ve daha sonra kayıklar aracılığıyla akıntıya açılarak denize dökülmekteydi. Paçavra bu öyküde Şehremaneti için gelir sağlayan bir atık olarak farklılık yaratıyordu. Ancak kolera salgınları sırasında paçavra toplama süreci tamamıyla iflas etmekteydi.

Kötü koku yani miyazma teorisi bağlamında yaz aylarında kaygı hem toplumda hem de yöneticiler arasında daha da artıyordu. Osmanlı kentlerinde özellikle yaz aylarında çöplerin çürümesinin daha da hızlanması nedeniyle insanlar beledi ihmal-

---

[46] BOA., ŞD., 674/ 29, 28 Muharrem 1288 (5 Ağustos 1870).
[47] Osmanlı arşivlerinde "paçavra"nın yanı sıra "kirpaspare" kelimesi de kullanılmaktadır.
[48] BOA., ŞD., 674/ 29, 28 Muharrem 1288 (5 Ağustos 1870).
[49] BOA., ŞD., 674/ 29, 28 Muharrem 1288 (5 Ağustos 1870).
[50] BOA., ŞD., 674/ 29, 28 Muharrem 1288 (5 Ağustos 1870).

ler karşısında doğrudan şikayetçi olmakta, belediye tarafından da önlemler arttırılmaktaydı.[51] Paçavranın çıkardığı tozlar, işletme içinde bulunan kemik, boynuz, tırnak gibi maddelerin depolanması nedeniyle yaz aylarında kötü koku ortaya çıkarmaktaydı. Bunların ise halk tarafından "havayı bozduğu" ve "her nevi hastalığın sirayetine" sebebiyet verdiği gerekçesiyle paçavra sektörü için erken tarih olarak ifade edebileceğimiz 1860'lardan itibaren şikayet edilmeye başlandı.[52] 1870'lerde ise paçavra toplama imtiyazına yönelik geliştirilen sözleşmede şehir dışına çıkarılması istenen işletmeler de uygulamada çeşitli aksaklıklar yaratmaktaydı.[53]

1890'lı tarihler ise paçavra sektörüne yönelik hem halk hem de belediye ve sağlık birimleri tarafından daha fazla odaklanılan bir dönem oldu. Bunun en büyük sebebi kuşkusuz kolera salgınının yarattığı teyakkuz haliydi. İnsanların yaşadığı bölge civarında etrafa kötü koku yaymaya devam eden bu depolar için bir alternatif olarak, yaşam alanlarının uzağına, sur dışına taşınmaları önerilmekteydi.[54] 1891 tarihinde Ömer Hulisi imzasıyla bir girişimci şehir dışında kalan alanlara yeni binalar inşa etmek için imtiyaz talebinde bulundu ancak Balta Limanı Antlaşması'na aykırı olduğu gerekçesiyle olumsuz sonuçlandı. Bunun yerine şehir dışında bir bölgenin belediye tarafından belirlenerek, bu işle uğraşan kişilerin kendilerince binaları yapması makbul görüldü.[55] Bölge için ise Küçükçekmece Gölü'nün uygun olacağına karar verildi. Böylelikle ilgili kişiler deniz vasıtasıyla kolaylıkla taşıma işlerini de halledebilirdi.[56]

Tüm bu çalışmalara rağmen paçavra ticaretinde sağlıklı bir sistem oluşturulamadığı ve şehir dışına binaların kurulamadığı anlaşılmaktadır. 1900'lü yılların başında yani yaklaşık on yıl sonra imtiyaz usulüyle paçavra toplama işine yeni bir kolera tehdidiyle yasak getirilmekteydi. Her nasılsa bu sektörün yasağa rağmen devam ettiği, paçavraların Avrupa'ya gece kim olduğu belirlenemeyen kişilerce toplanarak ihraç edildiği ifade edilmekteydi. Bu konuya yönelik yazışmalarda paçavracılığın önüne geçilemediği, bu sektörün hâlâ belirsiz kişilerce tarafından sürdürüldüğü ifade ediliyordu. Bu sektörden elde edilen vergiden olmaktansa tekrar ihale usulüne geri dönülmesi gerektiğinin altı çizilmekteydi. Denildiği gibi

---

[51] Tamgörgü, *Bir Sorunsal Olarak Çöp*, 26-28.
[52] BOA., MVL., 448/ 52, 27. 02. 1281 (1 Ağustos 1864); BOA., MVL., 453/ 17, 7 Rebiülevvel 1281 (6 Eylül 1864).
[53] BOA., HR. MKT., 725/ 88, 23 Teşrinievvel 1287 (4 Kasım 1871); BOA., ŞD., 678/ 27, 3 Kanunuevvel 1288 (15 Aralık 1872); BOA., HR. MKT., 776/ 79, 18 Kanunuevvel 1288 (30 Aralık 1872); BOA., ŞD 685/ 13, 25 Rebiülevvel 1293 (20 Nisan 1876).
[54] BOA., ŞD., 756/ 30, 24 Teşrinievvel 1306 (5 Kasım 1890); BOA., DH. MKT., 1748/ 104, 24 Temmuz 1306 (6 Ağustos 1890); BOA., HR. TH., 141/ 50, 6 Mayıs 1310 (21 Mayıs 1894); BOA., HR. TH., 185/ 7, 19 Teşrinisani 1312 (1 Aralık 1896); Kötü kokuya sadece depolarda değil, taşınması sırasında kullanılan mavna ve rıhtımlarda da tesadüf edilmekteydi. Bkz. BOA., İ. HUS., 26/ 22, 5 Muharrem 1312 (9 Temmuz 1894); Y. A. HUS., 304/ 66, 28 Muharrem 1312 (1 Ağustos 1894); BOA., A. MKT. MHM. 594/ 40, 27 Haziran 1310 (9 Temmuz 1894).
[55] BOA., DH. MKT., 1813/ 121, 19 Recep 1308 (28 Şubat 1891).
[56] BOA., ŞD 2605/ 12, 6 Cemaziyelevvel 1310 (26 Kasım 1892).

de oldu, bu sektör için tekrar beş sene müddetle ihaleye çıkıldı ve elbette Yedikule haricinde yani sur dışında paçavraları toplamak koşuluyla.[57]

Girişimcilerin, imtiyaz sahiplerinin neredeyse tamamı Batı Avrupa ülkeleri vatandaşıydı. Belediyenin salgın sırasında aldığı kararlar karşısında girişimciler itirazlarını konsolosluk aracılığıyla bildirerek çözmeye çalışıyordu. Belediyeye yönelik itirazlarını gerekçelendirirken ise temel olarak Balta Limanı Antlaşması referans edilmekteydi.[58] Belediye görevlileri ve girişimciler arasında her zaman uzlaşma sağlanamıyordu. 1900'lü yıllarda paçavraya yönelik getirilen yasağın ardından belediye görevlilerinin bu işe devam etmekte ısrarcı olanların mallarının müsaderesi ve hatta çalışanların tevkif edilmesi gibi daha sert tedbirleri oldu.[59] Öyle ki 1908 yılında belediye görevlilerinin Üsküdar Nuhkapısı'nda bir paçavra işletmesini kaldırma teşebbüsüne karşı kiracılar tarafından tepki gösterildi. Belediye görevlilerinin paçavra barakasına yaptığı müdahale sırasında kiracılar direniş estetiği olarak barakanın üzerine İngiliz bayrağı çekmişti.[60]

VI. "Kent Sefaletinin Sınır Boyları": Paçavracılar ve Paçavra Sektöründe Emek- Sermaye

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa ve Amerika tarafından artan paçavra talebi Osmanlı kentlerinde beklediğini buldu. Belediyenin müzayede ile sattığı paçavra toplama imtiyazı beş ya da on beş yıl boyunca belirli girişimcilere verildi. Her ne kadar sağlıklı bir şekilde çalışmasa da bir organizasyon, iş bölümü, mekan kullanımı konusunda pratikler geliştirildi. Salgın hastalıklar nedeniyle alınan tedbirler doğrultusunda imtiyaz sahipleri, konsoloslar aracılığıyla belediyeyle işleri sağlıklı bir şekilde yürütmeye çalıştı. Oysa tüm bu anlatının en önemli parçasını, madalyonun diğer tarafında konumlanan büyük bir emek gücü oluşturuyordu.

Paçavra emeğine yönelik kayıt bulmak oldukça zordu. Bu alandaki en önemli çalışma alanlarından biri olan Paris için de benzer eksiklik mevcuttu. Büyük paçavra tacirlerine yönelik veri bulmak mümkünse de işin neredeyse tamamını üstlenen paçavracılara "chiffoniers" dair veri bulmak hiç kolay değildi ancak asayiş ve sağlık reformlarında bir tehdit unsuru olarak algılandıkları için kayıt altına alınmışlardı. Paçavra tüccarlarının varlığı işletmelere paçavra getiren

[57] BOA., DH. MKT., 746/ 62, 15 Rebiülahir 1321 (11 Temmuz 1903); BOA., BEO., 2180/ 163496, 26 Ağustos 1319 (8 Eylül 1903); BOA., DH. MKT., 1030/ 13, 1 Kanunuevvel 1321 (14 Aralık 1905); BOA., HR. TH., 329/19, 12 Kanunuevvel 321 (18 Aralık 1905).
[58] Almanya için, BOA., DH. MKT., 1905/ 95, 9 Ramazan 1309 (7 Nisan 1892); İngiltere için, BOA., DH. MKT., 1030/ 13, 1 Kanunuevvel 1321 (14 Aralık 1905); Avusturya için, BOA., ŞD., 828/ 38, 9 Teşrinievvel 1321 (26 Ekim 1905); BOA., HR. TO., 323/ 69, 20 Ağustos 1321 (2 Eylül 1905).
[59] BOA., HR. TH., 337/ 45, 19 Temmuz 1322 (1 Ağustos 1906).
[60] BOA., İ. HUS., 163/ 74, 23 Muharrem 1326 (26 Şubat 1908).

insanlar olmadığı sürece anlam ifade etmeyecekti.[61] Tıpkı Paris'teki gibi Osmanlı'daki girişimcilere yönelik belediye, konsolosluk kayıtlarını takip ederek tüccara dair verilere ulaşılabilmekteyken, sokaklardan, çöpten paçavra devşiren kişilere dair veri bulmak yok denilecek kadar azdı. Kayıtlar ağırlıklı olarak kolera gibi salgın hastalıklar veya birtakım yerel unsurların şikayetleri neticesinde yapılan yazışmalarla gün yüzüne çıkıyordu. Paris'te ise bu kayıtlar ağırlıklı olarak polis kayıtlarından takip edilmekteydi. 1880'li yıllara değin Paris'te çöpler sabahları erken vakitlerde toplanıyordu. Bu yüzden paçavracılar gece vakti çöpleri dolaşarak paçavra devşirmek zorundaydı ancak gece vakti dışarıda bulunmaları nedeniyle kolluk kuvvetleri tarafından marjinalleştirilen gruplar içerisine dahil edilmekteydi.[62]

Osmanlı kentlerindeki paçavracılık sektörüne dair detaylı bilgiler sunan bir köşe yazısı 1893 yılındaki kolera salgını sırasında *Paçavracılar* başlığıyla Doktor Şükrü Kamil imzasıyla *Maarif* gazetesinde yer aldı.[63] *Maarif* gazetesi 1891-1896 yılları arasında keşifler, icatlar, ekonomi, psikoloji, tıp vb. gibi alanlarda makalelere yer vermekteydi.[64] Gazetenin yayın hayatı aynı zamanda kolera sebebiyle ağır ölümlerin yaşandığı bir dönemdi. Bu yüzden Doktor Şükrü Kamil imzasını taşıyan makalenin yazılmasının temel nedeni koleranın yayılmasının önüne geçmek, yani kısaca halk sağlığı kaygısıydı. Bu yazı paçavracıların eski eşyaları toplamak zorunda olmaları nedeniyle uyuz gibi deri hastalıkların yanı sıra mikroplarla da temas ederek hem kendileri için ciddi bir risk yarattığını hem de halk sağlığı açısından geri dönülemeyecek salgın ihtimalini taşıdığı ileri sürüyordu.

Bu illüstrasyon, Mekanda Adalet Derneği yayını *Salgın Sonrası İçin Ekolojik Manifestolar* kitabı için Bilge Emiroğlu tarafından yapılmış özgün bir üretimdir.

[61] Barrie M. Ratcliffe, "Perceptions and Realities of the Urban Margin: The Rag Pickers of Paris in the First Half of the Nineteenth Century", *Canadian Journal of History* XXVII (1992), 215-216.
[62] Alain Faure ve Lee Mitzman, "Sordid Class, Dangerous Class?", 157-158.
[63] Doktor Şükrü Kamil, "Paçavracılar",79-80.
[64] Bu konuyla ilgili olarak bkz. M. Orhan Okay, "Maarif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, 272-273.

Paçavracılar kent peyzajı içerisinde sefalet ve yoksullukla ilişkili bir sınıfı imlemekteydi. Walter Benjamin *Pasajlar* isimli metninde sokakta dolaşan paçavracıların dönemin birçok edebi metninde önemli bir imge olduğunu ve bu bağlamda çeşitli kesimlerin paçavracı figüründen mülhem kendilerine göre bir şey bulduğunu ve sefaletçilik (*pauperism*) araştırmacılarının da gözde konusu olduğunu ifade etmişti.[65]

Doktor Şükrü Kamil paçavra sektöründe halk sağlığıyla ilgili olarak önlemlerde başarı sağlamak için sınıf ilişkisinin önemli olduğunun altını çiziyor ve emek sermaye ilişkisine dair şöyle bir vurgu yapıyordu: "Kabil-i icra olabilecek tedabir tadad edilir ve nazar-i tetkikten geçilir ise paçavralar hakkında tathirat-ı fenniyye icrasını sahiblerine terk etmek caiz olamaz. Paçavra ticareti her ne kadar zengin bir ticaret dahi olsa bundan müstefid olanlar paçavracılar değil paçavra tüccarlarıdır. Tüccar, paçavracıya infaz emri tavsiye eder. Paçavracı ise az bir karar mukabil masraftan kaçınır". Özetle yazar paçavra sektörünün zengin olduğunu ancak bundan fayda görenlerin paçavracılar değil büyük tüccarlar, yani girişimciler olduğunun altını çizmekteydi. Ona göre kolera gibi salgın hastalıklar sırasında tüccarlar belediyenin uygulamasını istediği önlemler konusunda karlarından feragat etmeyecek, yoksul paçavracılar da zaten az kazançlarından vazgeçemeyeceği için bu önlemler anlamlı olmayacaktı.[66] Tıpkı Walter Benjamin'in ve paçavracılığa dair literatürün altını çizdiği gibi Osmanlı kentlerinde de paçavracılar, yoksulluk ve kötü yaşam koşullarına karşı edilgendi. Böylelikle bölümün başlangıcında kullanılan iki taraflı madalyon benzetmesini aynı zamanda emek ve sermaye olarak kavramak gerekir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yönetici elitin/sermayenin yeni adresi olan Pera'nın yanı başında konumlanan ve yoksul işçi semti olmakla meşhur Kasımpaşa, paçavracılık sektörünün yoğun olduğu adreslerden başka bir tanesiydi. Kasımpaşa Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden göç almaktaydı ve göçler etnik ya da dini farklara göre değil bölgesel kanallarla gerçekleşiyordu. Florian Riedler'in çalışmasının gösterdiği üzere Kürtler ve Ermeniler aynı kanallar aracılığıyla bu göçü gerçekleştirmekteydi ve varış adreslerinden biri de Kasımpaşa idi. Bu bölge fakir işçilerin kümelendiği, "gecekondu"lar etrafında yaşadığı bir alana dönüştü.[67]

Kasımpaşa, paçavracılık sektörü için paçavraların mavnalarla taşınması, halk sağlığı radarından uzak bir bölge olması ve yoğun işgücüne sahip olması gibi nedenlerle verimli topraklardan biriydi. 1902 tarihli bir belgede Kasımpaşa dere

[65] Walter Benjamin, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 116.
[66] Şükrü Kamil, "Paçavracılar", 79-80.
[67] Florian Riedler, "Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, ed. Ulrike Freitag ve Malte Fuhrmann ve Nora Lafi ve Florian Riedler (New York: Routledge Studies on theMiddle East, 2011), 164-166; 1910 yılında İstanbul'da Belediyeye bağlı bir şekilde çalışan temizlik görevlilerinin sadece yüzden 10'luk bir kesimi İstanbul'a bağlı görünüyordu. Geri kalan görevliler Florian Riedler'in vurguladığı gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelmekteydi. Listede gayrimüslimler ise çok azdı. Burada Ermenilerin olmamasının en büyük sebepleri arasında ise 1896-97 yılında İstanbul'dan ihraç edilmeleri olmalıdır. Bkz. Tamgörgü, *Bir Sorunsal Olarak Çöp*, 68-71.

boyunda tenekeden yapılma paçavrahanelerin bulunduğu ve çevreye kötü koku yayan yapıların etrafında Kürtlerin ikamet ettiği belirtiliyordu. Bu tehdit yaratan paçavrahanelerin tekrar yapılamayacak şekilde kaldırılması ve temizlenmesi isteniyordu.[68] Bahsedilen göç ilişkileri sonucunda halk sağlığına yönelik tedbirlerin uygulanmadığı ve paçavracılık gibi "tehlikeli" sektörlerin gecekondulaşma çevresinde ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Japonya ve Paris örnekleriyle birlikte düşünüldüğünde İstanbul'daki paçavra sektörü gecekondu veya bir başka deyişle "varoş" etrafında konumlanıyordu.[69]

1890 yılında kaleme alınan bir halk sağlığı raporunda kolera gibi salgın hastalıkların ortaya çıkmasının en büyük sebepleri arasında belediye hizmetlerinin geniş alanlara yayılmaması; göçmen, yoksul işçi semtlerine hizmet götürülmemesi olduğu ifade edilmişti. Rapora göre şayet bu alanlara hizmet götürülmezse tüm kent salgın hastalıklara maruz kalabilirdi.[70]

Doktor Şükrü Kamil yazısında paçavracıların birkaç çeşit olduğunu ifade eder. Kimi paçavracıların sokak sokak bağırarak eskileri topladığı; kiminin bunu evlerin çeşitli tabak çanak gibi ihtiyaçlarını karşılayarak mübadeleusulüyle paçavra elde ettiği, kiminin ise doğrudan çöp ve sokaklardan paçavra devşirdiğini söylemektedir.[71] Toplanan bu paçavralar son kertede önceki bölümlerde tarif edildiği üzere işletmelere götürülmekteydi.

Paçavra sektöründe emek paçavra toplayan kişilerle yani paçavracılarla sınırlı değildi, işletmelerde iş bölümü mevcuttu. Yani ihracat için paçavraların toplandığı, hazırlandığı küçük ve büyük işletmelerde çalışan birçok işçi de bulunuyordu. Küçük depolarda paçavralar toplandıktan sonra büyük işletmelere balyalar halinde ihracata hazırlanmak üzere gönderiliyordu. Üç bölüme ayrılmış küçük işletmeler her nakliyat sonrasında su ile yıkanıp kireç ile temizleniyordu. Büyük işletmeler de aynı şekilde üç bölüme ayrılmıştı ve bunlardan biri yine paçavraya aitti ancak bu bölüm de kendi içinde altı bölüme ayrılmaktaydı. Altı bölümden ilki, paçavraları kurutmaya mahsus; ikicisi, paçavraları balya yapmak için su aracılığıyla çalışan makineye ait; üçüncüsü, paçavraları birbirinden ayırmaya mahsus; dördüncüsü, paçavraları temizlemek; beşincisi, ham paçavraya ait; altıncısının ise hazır balyalar için ayrılmıştı.[72] Kısaca her işletmede ve işletmenin her bölümünde çalışacak farklı emek gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı.

---

[68] "... ve Kasımpaşa'da büyut karşısında köhne ve tenekeden mamul paçavrahanelerin müteaffin olması ve bunların derununda bulunan eski kundura ve (?) paçavralardan taaffünat-i müntin intişar eylemekte bulunmasına ve derununda Kürdlerin ikamet eyledikleri görülmesine nazaran tahliyesiyle bade't-tathir bir daha istimaline hacet kalmamak üzere zaten köhne olup başka suretle de istimali kabiliyeti olmayan mezkur paçavrahanelerin kaldırılması..." BOA., Y. PRK. ŞH., 11/ 75, 12 Ağustos 1318 (25 Ağustos 1902).

[69] Koji Taire, "Ragpickers and Community Development…"; Faure ve Mitzman, "Sordid Class, Dangerous Class", 167.

[70] *L'hygiene publique a Constantinople, Assainissement des habitations et de la voie publique* (Constantinople: Imp. A. Zellich Fils, 1890), 19-20.

[71] Şükrü Kamil, "Paçavracılar", 79-80.

[72] BOA., ŞD., 674/ 29, 28 Muharrem 1288 (5 Ağustos 1870).

1864 yılında Arnavutköy ve Kuruçeşme'de bulunan paçavra işletmesine yönelik şikayet sonrasında oluşturulan komisyon ve ardından tutulan bir rapor bu büyük işletmelerin içine girmeye olanak sunuyordu. Şikayetin ortaya çıkmasının sebebi bu işletmenin yarattığı kötü kokuydu. Ayrıca orada çalışan işçiler ciğerlerine almış oldukları kötü havadan dolayı rahatsızlanmakta ve bunu ailesine bulaştırma riski taşımaktaydı. Hem kötü koku hem de bireysel rahatsızlıkların kitlesel salgınlara sebebiyet vereceği kaygısıyla ismi geçen paçavra işletmesine keşif için komisyon gönderilmişti.[73]

Komisyonun tuttuğu rapor hem işçilerin koşullarına hem de iş bölümüne dair ipuçları vermekteydi. Öncelikle metin paçavraların yıkandığı havuzlu bölümü tarif etmekle işe başlıyordu. Bu bölümde paçavralar havuza giren kişilerce yıkanıyor ardından kenara istifleniyordu. Kenara istiflenen paçavralar sepetler aracılığıyla başka bir bölüme götürülüyor ve orada taş merdivenlere çıkartılarak setlerin üzerine seriliyordu. Yedi kubbeli bir müştemilat olarak belirtilen binanın tümünün paçavrayla dolu olduğu ifade edilmekteydi. Bu paçavraların sokaklardan, çöplerden, hastanelerden devşirilen, belgenin ifadesiyle *eşya-yı müstekreh*e (tiksinilecek, iğrenç) eşyalar olduğu belirtilmekteydi. Bu imalathaneye ve etrafındaki yerleşkeye kötü koku yayan paçavra yığınlarının etrafında oturup, çömelip paçavraları renklerine ve durumlarına göre ayıran benizleri solgun kadın işçiler bulunmaktaydı. İlgili rapor paçavralardan çıkan toz ve kokunun önce imalathaneyi sonra da tüm karyeyi rahatsız edecek derecede olduğunu belirtiyordu. Ve bunun sonucunda da komisyonun kararı kötü koku, tozun yarattığı berbat koşulların işçileri kesinlikle hasta edeceği yönündeydi. Rapora göre özellikle kadınların ciğerlerine çektikleri havanın onları hasta edeceğine şüphe yoktu. Bunun yanı sıra temas yoluyla birçok salgın hastalığın işçilere ve dolayısıyla yakınlarına geçeceği ifade ediliyordu. Zaten raporda da işçilerin bir kesiminin hali hazırda hasta olduğu da belirtilmişti.[74]

VII. Sonuç

Bir sektör olarak paçavracılık Osmanlı İmpatorluğu'nda kağıt üretimine yönelik girişimlerle doğdu. Yalova, Kağıthane, Beykoz ve İzmir'de kurulan kağıt işletmeleri kağıt üretmek için paçavra temin edebilecekleri kanallar yaratmak zorundaydı. Bu yüzden paçavracılar tarafından evlerden mübadeleyle ya da çöplerden devşirilen paçavralar fabrikalarca satın alınmaktaydı. İdareciler ise kağıt üretimindeki maliyeti düşürmek amacıyla paçavra temininde ve diğer tüm imalathane ihtiyaçlarında gümrük vergilerine muafiyet uyguladı.

Avrupa ve Amerika'da kağıt üretimi teknolojisinde gelişmelerle birlikte üretim hacmi genişledi. Dolayısıyla paçavraya olan talep artarak fiyatlarının yükselmesine yol açtı. Bunun yanı sıra ülkeler arası rekabet de fiyatların yükselmesini perçinledi. Bazı ülkeler kendi kağıt sanayisini koruyabilmek adına paçavra ihra-

[73] BOA., MVL., 863/ 80, 25 Şevval 1281 (3 Nisan 1864).
[74] BOA., MVL., 863/ 80, 25 Şevval 1281 (3 Nisan 1864).

catını yasakladı ya da caydırıcı vergi politikaları uyguladı. Bunun karşısında Osmanlı İmparatorluğu 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla paçavra ithal etmek isteyen ülkelere kapılarını sonuna kadar açmış oluyordu. Böylelikle Avrupa'daki paçavra toplama rekabeti Osmanlı limanlarına taşındı ve bu durum iç pazarı etkiledi. Böylelikle hem paçavra talebi arttı hem de İzmir Kağıt Fabrikası paçavra tedarikinde zorluklar yaşadı. İzmir Kağıt Fabrikası'nın ihtiyaç duyduğu binlerle ifade edilen paçavra talep miktarı Avrupa ve Amerikalı paçavra tacirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan paçavra ithal etmeye başlamalarıyla milyonlarla ifade edilen rakamlara ulaştı. Sonraki yıllarda istikrarlı bir şekilde kağıt üretimi gerçekleşmedi ve paçavracılık doğrudan bir ihracat sektörü olarak Osmanlı kentlerinde kendini var etti.

XIX. yüzyıl boyunca yaşanan kolera salgınları ise bu sektörü olumsuz yönde etkiledi. Paçavra genellikle çöplerden, atıklardan devşirilen bir ürün olması nedeniyle haklı bir şekilde tehdit olarak algılandı ve yerel yönetimler tarafından geliştirilen sağlık reformlarında bu ticaret yer yer sekteye uğradı ya da durdurulmaya zorlandı. Bu reformlardan sadece Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki sektör olumsuz olarak etkilenmedi. Büyük vapurlarla Avrupa ve Amerika'daki limanlara yanaşan Osmanlı paçavraları ve mürettebat karantinada bekletildi ve işletmeler çeşitli tedbirlere, ilave vergilere maruz kaldı.

Halk sağlığı kaygısı nedeniyle hastaneden, çöpten, sokaktan ve evden toplanan atıklar iyice yıkanıp kurutularak, balya haline getirilmek zorundaydı. Böylelikle Osmanlı sınırlarından çıkmadan önce yapılması gereken bu işlemler için emek gücüne ihtiyaç duyuldu. Belediyelerden belirli dönem aralıkları arasında paçavra toplama imtiyazı satın alan girişimciler, depo gibi işletmeleri açarak ve aynı zamanda işçi istihdam ederek bu işi yürütmeye çalıştı. Aynı zamanda sokaklardan, çöplerden paçavra devşiren kişileri kendilerine bağladı. Kötü koşullarda ve sağlık tehdidi altında çalışan işçiler aynı zamanda halk sağlığı açısından kaygı yarattı. Zengin olarak ifade edilen paçavra tacirleri, girişimciler karşısında konumlanan yoksul, hastalıkla yüz yüze kalan işçi sınıfı dönemin arşiv kaynaklarında canlı bir şekilde tasvir edilmekteydi.

Bu sektör aslında ağırlıklı olarak kentlere göçen, yoksul işçilerin sırtına basarak yükseldi, ufkunu geliştirdi ve okyanus ötesine paçavra götürebildi. Bu çalışmada mekâna, emek hareketliliğine dair önermelerde bulunabilmenin imkanı ise paçavracılığın halk sağlığı reformlarında bir sorun olarak kendini var etmesi, asayiş, sermaye ve yerel yönetimler arasındaki gerilimlerle mümkün oldu.

Son söz niyetiyle geri dönüşüm sektöründe benzer kötü koşulların hâlâ devam ettiğinin altını çizmek isterim. Ağırlıklı olarak mülteci, göçmen, yoksul bir kesimin üstlendiği bu sektör "çek çek arabaları" ile çöplerden geri dönüşüm ürünleri devşiren emek gücüyle çarkını döndürmeye devam etmektedir. Kafamızı hemen binamızın önündeki konteynırlara çevirdiğimizde benzer problemlerin tüm canlılığıyla devam ettiğini görebiliriz. Özellikle Covid-19 koşullarında çöplerden "dönüştürülebilen atık" devşiren bu kesimin sadece kendi "kıt" kaynaklarıyla aldığı önlemler ne kadar yeterlidir, onlar bu konuda ne kadar bilgilidir ve ilgilidir sorusu sorulmalıdır. Günümüzde Türkiye'de sağlık açısından güven-

cesi olmayan, sağlık sisteminde kayıtlı olmayan çeşitli ülkelerden gelmiş mültecilerin de bugün bu sektörde olduğunu tahmin etmek zor değil. Tamamen bağımsız bir çalışma gerektiren günümüz geri dönüşüm sektörü ve emeği, benzer şekilde hâlâ sağlık ve hak problemleriyle yüz yüzedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri / Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

Hariciye Nezareti Tahrirat

Meclis-i Vala

Şura-yı Devlet

Dahiliye Mektubi Kalemi

İrade Hususi

Yıldız Hususi Maruzat

Yıldız Şehremaneti Maruzatı

Bab-ı Ali Evrak Odası

Topkapı Sarayı Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

Süreli Yayınlar

Doktor Şükrü Kamil, "Paçavracılar", *Maarif* 136 (Rumi. 1309: Miladi. 7 Haziran 1893), 79- 80.

L'hygiene publique a Constantinople, Assainissement des habitations et de la voie publique, Constantinople: Imp. A. Zellich Fils, 1890.

"Parliamentry Reports on the Rag Trade of Foreign Countries", *Practical Magazine* 6 (1875), 221- 222.

İkincil Kaynaklar

Ainsworth, John H. *Asırlar Boyunca Kağıt*, çev. Prof. Dr. Savni Huş, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman FakültesiYayınları, 1962.

Arıkan, Zeki. "İzmir Kağıt Fabrikası 1843-1863", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar I. Uluslararası Tarih Kongresi 24- 26 Mayıs 1993*, 300- 315. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Arıkan, Zeki. "İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler", *Belleten* 22 (1997): 111- 158.

Barnes, David S. "Infection", and the Logic of Quarantine in the Nineteenth Century", *Bulletin of History Medicine* 80 (2014): 75- 101.

Benjamin, Walter. *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Coleman, D. C. *The British Paper Industry A Study in Industrial Growth*, Westport, Connecticul: Greenwood Press, Publishers, 1975.

Cooper, Tim. "Modernity and the Politics of Waste in Britain", *The Nature's End: History and the Environment*, ed. Sverker Sörlin ve Paul Warde, 247- 273. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Corbin, Alain. *Kokunun Tarihi: Miyazma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem XVIII- XIX. Yüzyıllar*, çev. Pınar Güzelyürek ve Mehmet Emin Özcan ve Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost Kitabevi, 2007.

Damlıbağ, Fatih. "Osmanlı Kağıt Sanayisinin Son Yatırımı", *Beykoz 6-7 8 Aralık 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 373-304. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.

Doğan, Ayhan ve Çetin, Sadık ve Patoğlu, Emrah Berkant. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı'da Bir Kıtlık Türü: Kağıtsızlık, Kağıtsızlığın Etkileri ve Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Bey'in Faaliyetleri", *SUTAD* 50 (2020): 303- 323.

Ersoy, Osman. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

Ersoy, Osman. "Kağıt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, ss. 163-166.

Faure, Alain ve Mitzmann, Lee. "Sordid Class, Dangerous Class? Observations on Parisian Ragpickers and Their "Cites" During the Nineteenth Century", *International Review of Social History* 41 (1996), 157- 176.

Jackson, Lee. *Dirty Old London The Victorian Fight Against Filth*, New Haven: Yale University Press, 2014.

Magee, Gary Bryan. *Productivity and Performance in the Paper Industry: Labor, Capital, and Technology in Britain and America, 1860- 1914*, Cambridge; New York; Cambridge University Press, 1997.

Moulin, Marie Anne. "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont ve François Georgeon, 169-194, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Okay, M. Orhan. "Maarif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, ss. 272- 273.

Özeren, Deniz. *The Dirt of İstanbul: Coping with Pollution in the 19th Century*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Middle East Technical University, 2019.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Ratcliffe, Barrie M. "Perceptions and Realities of the Urban Margin: The Rag pickers of Paris in the Half of the Nineteenth Century", *Canadian Journal of History* XXVII (1992), 197-233.

Riedler, Florian. "Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity* ed. Ulrike Freitag ve Malte Fuhrmann ve Nora Lafi ve Florian Riedler, 160-176. New York: Routledge Studies on the Middle East, 2011.

Rosenthal, Steven T. *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Westport: Greenwood Press, 1980.

Sami, Şemseddin. *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

Simmonds, P. L. *Waste Products and Undeveloped Substances or Hints for Enterprise in Neglected Fields*, London: Robert Hardwike, 1862.

Strasser, Susan. *Waste and Want: A Social History of Trash*, New York: Metropolitan Books, 2000.

Taire, Koji. "Ragpickers and Community Development: Ant Villa in Tokyo", *ILR Review* 22 (1968), 3-19.

Tamgörgü, Ahmet Bulut. *Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, Yayınlanmamış Yüksek LisansTezi, Ege Üniversitesi, 2020.

Tetik, Fatih. *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek LisansTezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Valante, Aj. *Rag Paper Manufacture in the United State 1801- 1900: A Social History, with Directories of Mills and Owners*, North Caroline: Mc. Farland& Company, 2010.

Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve OsmanlılardaVeba (1347-1600)* çev. Hazal Yalın, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Waller, John. *The Discovery of Germ*, Athens: Ohio University Press, 2008.

Woodward, Donald. "Sword into Plough shares": Recycling in Pre-Industrial England", *The Economic History Review* XXXVIII (1985): 175-191.

Yaşayanlar, İsmail. "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. İsmail Yaşayanlar ve Burcu Kurt,2- 25. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Zimring, Carl. "Dirty Work: How Hygiene and Xenophobia Marginalized the American Waste Trades, 1870- 1930", *Environmental History* 9 (2004): 80-101.

Öz: Kağıt üretiminde hammadde olarak kullanılan paçavra, çöplerden veya hanelerdeki kullanılmayan bez artıklardan devşirilen bir maddeyi işaret eder. XIX. yüzyılda kağıt üretim teknolojisinde yaşanan gelişmeler sonucunda kağıt üretim miktarıyla birlikte paçavra talebi de artış gösterdi. Özellikle Amerika ve İngiltere'nin kağıt üretimi konusunda dünyaya egemen olması, onları aynı zamanda en büyük paçavra ihracatçıları haline getirdi. İki ülke arasında yaşanan rekabet sonucunda paçavra fiyatlarının yükselmesi ve Avrupa'daki birçok ülkenin kendi kağıt sanayisini koruyabilmek adına paçavra ihracatını yasaklaması veya vergi politikaları geliştirmesi bu ülkelerin ilgisinin Osmanlı liman kentlerine yöneltmesine yol açtı. Bu çalışma öncelikle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki kağıt üretimi ve paçavracılık sektörünü incelemeyi ve Batılı ülkelerin imparatorluk kentlerinden paçavra ithal etmeye başlamasıyla iç piyasanın nasıl etkilendiğini anlamayı hedeflemektedir. Daha sonra sermayenin girişiyle bu sektörün nasıl dönüşüm geçirdiği, kentte nasıl organize (mağaza, depo, iş gücü) bir hal aldığı çerçeveye oturtulmaya çalışılacaktır. Ayrıca kağıt üretimi ve esnaf ilişkisinin formel-enformel sınırlarına, paçavranın bir sektör olarak kentle ve yerel yönetimlerle nasıl ilişkilendiğine ve uluslararası ticarette Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı konuma yönelik görüşler ileri sürmektedir. Bu makale son olarak günümüz kentlerinde bile 'görünmeyen, tanınmayan' geri dönüşüm emeğinin tarihsel ufkuna yönelik soruşturma niyeti taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Paçavracılık, halk sağlığı, kolera, belediye, şehremaneti, çöp

The Emergence and Development of Ragpickers in the Ottoman Empire

Abstract: Rags used in the papermaking as raw materialis collected from garbage or second hand cloths from households. In the nineteenth century, the paper production technology developed and it simultaneously caused an increase in the demand for rags. The domination of England and the USA in the paper industry also made them the largest importers of the material. As a result of the competition between the two countries, the rag prices increased in Europe and some European countries prohibited the rag exporting for protecting their paper industries. Therefore the two countries turned towards the Ottoman port cities. This study primarily aims to examine the papermaking and rag sector in the Ottoman Empire and to understand how the internal market was affected and fluctuated after the Western countries' interest in the Ottoman rag market. Afterwards it aims to follow how this sector transformed and organized in the cities with the capital inflowing. In addition, the paper puts forward some views on the formal and informal line of papermaking industry and rag pickers, relationship between the sector and municipal sanitary reforms.

Keywords: Ragpicking, ragpicker, public health, sanitary reform, cholera, waste

1910 Kömür Hamalları Grevi: II. Meşrutiyet Döneminde Emeğin Tarihi ve Sol Siyasetin Dili

Yaşar Tolga CORA*

II. Meşrutiyet dönemindeki en büyük işçi eylemlerinden biri İstanbul'da 1910 yılının Kasım ayında meydana gelen kömür hamallarının greviydi. Bu greve farklı kaynaklara göre çoğunluğu Kürt olan yaklaşık 2000 civarında hamal, ücretlerinin artışı talebiyle ve tüccarlarla aralarındaki aracıların suistimallerine karşı katılmıştı.[1] Bu yüksek katılımın yanı sıra hem şehrin ekonomisine olan etkisinden ötürü hem de grev sırasında emniyetin tutumdan dolayı, grev toplumun farklı kesimlerinde yankı uyandırdı. Kömür hamallarının grevi Meclis-i Mebusan kürsüsü dahil ülkenin siyasi gündeminde tartışmalarda kısa süreliğine de olsa kendine en ön sırada yer bulmuştu.

Gerek İstanbul limanına getirilen kömürün gemilerden boşaltılması ve gerek yük ve yolcu gemilerine kömür nakliyesini kömür hamalları gerçekleştiriyorlardı. Çoğunluğu Kürt olan hamallar liman çevresindeki hanlarda ve kahvehanelerde kalıyor, aynı mekanlarda da sosyalleşiyorlardı. Tüccarlar ile hamallar arasındaki ilişkiye onbaşılar aracılık ederken, gemilerin üzerinde ise işi lostromolar takip

* Boğaziçi Üni., Tarih Bölümü / ORCID: 0000-0002-4509-8086 / tolga.cora@boun.edu.tr.
Geliş Tarihi:13 Temmuz 2021 / Kabul Tarihi: 15 Kasım 2021.
Bu makale 1 Şubat 2021 tarihinde IFEA'da verilen "The Coal Heavers' Strike in Istanbul (1910): A Case Study in the Politics of the Constitutional Period" adlı konuşmanın genişletilmiş halidir. Değerli yorum ve düzeltmelerinden dolayı Denis Hermann, Can Nacar, Yener Koç ve Cihangir Gündoğdu'ya teşekkürlerimi sunarım. Makaledeki tüm nihai yorumlar ve yanlışlar tabii ki yazara aittir.

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İstanbul'daki Kürt hamallar üzerine genel bir değerlendirme için bakınız: Rohat Alakom, "Dünyanın Kahrını ve Yükünü Taşıyanlar: İstanbul'da Kürt Hamal Topluluğu," *Kebikeç* 5 (1997): 167-181.

ediyorlardı. Tüccarlar, ithal edilen kömürü depolarında tutarak gemilere satıyorlardı. Şehrin ve özellikle de limanın işleyişi açısından kömür merkezi bir öneme sahipti ve kömür hamalları da taşımacılık sektörünün en önemli parçalarından birini oluşturuyorlardı.

1910 yılındaki grev bu zincirin en altından başlayarak limanı felç edip taşımacılık sektörünü çok zor durumda bıraktı ve birçok grup grev etrafındaki tartışmalara müdahil oldu. Bu makale kömür hamallarının grevine ve grevin etrafında gelişen siyaset, sermaye, emek ve vatandaşlık hakları arasındaki tartışmalara odaklanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki emek hareketleri üzerine giderek artan çalışmalara katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.[2] Makalenin birinci bölümünde bu çok az incelenmiş grevin gelişimi ve sonlanmasının detayları Osmanlı Devlet Arşivleri'nden belgeler ve dönemin Ermenice ve Rumca sosyalist basınından hareketle ortaya konulacaktır. İkinci bölümde ise kullandığımız kaynakların greve yaklaşımı ve yorumlarında kullandıkları söylemler ve vurguladıkları konular ele alınacaktır. Makale, kömür hamalları grevinin kısa süre içerisinde ekonomik alandan, işveren-işçi çatışmasından çıkarak, ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, devlet-vatandaş ilişkileri, etnik gruplar arası ilişkiler gibi Meşrutiyet döneminin en önemli konularının tartışıldığı ve farklı görüşlerin birbirine üstünlük kurmak için mücadele ettikleri bir iktidar alanına dönüştüğünü göstermektedir. Bu yaklaşım ile çatışma içeren işçi hareketlerini emek tarihinin yanısıra sosyal ve siyasi bağlam içinde ele almak imkânı doğmaktadır.[3] Dolayısıyla, bu makale, kömür hamalları grevinden hareketle, İkinci Meşrutiyet dönemindeki emek hareketlerinin, bu dönemdeki farklı siyasi aktörlerin toplumsal ve ekonomik sorunlara dair ve birbirlerine karşı söylem ve pratikler geliştirdikleri ve çatıştıkları bir alan olduğunu iddia etmektedir.

Resmi belgelere yansıdığı şekliyle İttihat ve Terakki ve devlet organları, grevin başında, biraz da alışılageldiği şekliyle önce sermaye ile emek arasında arabuluculuk görevi yürütmüşlerdir.[4] Ama aşağıda görüleceği üzere, grev şehrin eko-

---

[2] Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan (yay. haz.),*Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*(İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015); E. Tutku Vardağlı, "Searching for Women's Agency in the Tobacco Workshops: Female Tobacco Workers of the Province of Selanik,"*A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives* içinde,yay. haz. Duygu Köksal ve Anastasia Falierou,(Leiden: Brill, 2013) 47–63;Akın Sefer, "The Arsenal of Ottoman Modernity: Workers, Industry, and The State in Late Ottoman Istanbul" (Yayınlanmamış Doktora Tezi,Northeastern University, Boston, 2018); Stefo Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları: II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü*, (İstanbul: İstos, 2018); Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire, Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*, (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).

[3] John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, (Albany, New York: State University of New York Press, 2004).

[4] Cevdet Kırpık, "İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)," Yayınlanmamış Doktora Tezi (Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004), 315. Can Nacar, devletin işçi ve işveren arasında arabuluculuk rolünün rejimlerin politik ve sosyal meşruiyetleriyle ilgili olduğunu II. Abdülhamid'in hükümdarlığının son dönemlerindeki emek hareketleri özelinde göstermektedir. Can Nacar, "Labor Activism And The State In The Ottoman Tobacco Industry,"*International Journal of Middle East Studies* 46 (2014), 533–551.

nomisinin ihtiyaçlarını olumsuz şekilde etkilemeye devam ettikçe ve kömür kullanan şirketlerin artan istekleriyle karşılaşılınca, bu arabuluculuk rolünün yerini ekonominin işleyişinin devamlılığını önceleyen bir söylem ve pratiğe bıraktığı görülmektedir.[5] 31 Mart sonrasında Örfi İdare hükümlerinin hâlâ geçerliği olduğu dönemde meydana gelen kömür hamalları grevi, dışarıdan işçi getirerek ve kolluk güçlerini de kullanarak çeşitli şekillerde kırılmaya çalışılmış ve sonunda bir karakolda gerçekleşen nihai anlaşma ile sona ermiştir.

Grev kadar, emniyetin grev sırasındaki tutumu da sosyalist muhalefet tarafından ülke gündeminde tutulmaya çalışmış, Meclis-i Mebusan'a taşınarak, İttihat ve Terakki'nin gerek vatandaşlara yönelik tutumlarını gerekse sermaye ile olan ilişkisini eleştirilmek için kullanılmıştır.

Aşağıda detaylı biçimde inceleneceği üzere, farklı etnik gruplardan sosyalistler greve dair görüşlerini topluma Meşrutiyet idealleri çerçevesinden sunmuşlardır. Eleştirilerinde grevden memnuniyetsiz olan yabancı şirketleri hedef almalarına rağmen, yerli şirketlerin de sorunlarla karşılaştığından bahsetmekten imtina etmişler, hatta hükümeti de çoğu zaman doğrudan hedef almamışlardır. Söylemlerini kanunî yollarla hak arayışı ve vatandaşlık hak talepleri gibi Meşrutiyet düzeninin izin verdiği haklar üzerinden kurmuşlardır. Söylemlerinde sınıf temelli birliktelik için olan çalışmalarını aslında ittihad-ı anasır siyasetinin bir parçası olarak sunmuş, en azından söylemsel düzeyde Meşrutiyet yönetiminin çizdiği siyasi sınırlar içinde muhalefet yapmışlardır.

Makalenin çıkarımlarından biri de söylem ve pratikte aralarında aşikâr farklar olmasına rağmen gerek emniyetin gerekse sosyalistlerin ürettiği ve bu çalışmada incelenen birincil kaynaklarda, grev yapan hamalların failliğinin son derece sınırlı olarak sunulmasıdır. Dolayısıyla makale bu kısıtlı görünürlükler içinde amelelerin de failliğini göstererek, aktörlüklerinin altını çizecektir. Sonuç bölümünde birincil kaynaklardaki bu tür sorunların tarih yazıcılığı üzerine etkileri incelenerek, özellikle Kürt hamallar gibi kendi ürettikleri kaynaklar son derece kısıtlı olan, devletin ve dönemin entelijansiyasının kullandığı Türkçe, Ermenice ya da Rumca dillerini kullan(a)mayan gruplar üzerinden emek ve sosyal tarih yazımındaki kaynak sorununa değinilecektir.[6] Tarihçilerin, temsilleri öncelikli olarak

[5] İttihat ve Terakki yönetimi, grevler sırasında başarısız arabuluculuk girişimlerinden sonra kolluk kuvvetlerini kullanması sık karşılaşılan bir durumdu. Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 55-56.

[6] Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemleri üzerine emek tarihindeki yaklaşım ve kaynak sorunlarındaki tartışmalar için bakınız: Can Nacar, "Labor Activism and The State in The Ottoman Tobacco Industry," 535; Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822–1920* (New York: Berghahn Books, 2006), 109.Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005): 73–111; Ahmet Makal, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçliği Üzerine bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006): 215–264; Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century," *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68.

başka siyasi, dini ve etnik gruplar aracılığı ile olan bu grupları çalışırken, kısıtlı kaynaklardaki siyasi amaçlarının farkındalığının önemi vurgulanacaktır.

I. Kömür Hamalları ve Emek Piyasası:

1910 Kasım ayındaki kömür hamalları grevi bir yanıyla 1908 Devrimi sonrası gelişen emek hareketleri arasında katılım ve yarattığı tartışma bakımından en önemlilerinden birisidir.[7] Bununla beraber kömür hamalları grevi 19. yüzyılın son dönemlerinden itibaren liman ve çevresinde gelişen ve hamallar, devlet ve rıhtımı kontrol eden Rıhtım Şirketi arasındaki daha uzun soluklu mücadelelerden biri olarak da görülebilir. Bu grevi daha uzun soluklu bir bağlama oturtmanın bir faydası kömür hamalları grevinin, 1908 grev dalgası sonlandıktan, hamalların aktif olarak katıldıkları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı boykot hareketi sona erdikten ve hatta 1909 Haziran'ından sonra hamalların kolektif hareket etme kuvveti büyük ölçüde zayıfladıktan sonra dahi liman çevresindeki emek merkezli hareketlerinin devam ettiğini göstermektedir.[8] Hatta imparatorluğun başka limanlarında da kömür hamallarının grevleri daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.[9]

Kömür hamallarının yürüttüğü grevlerin farklı açılardan diğer emek hareketlerinden bazı farklılıkları olduğu düşünülebilir. Bu farklılıkların en önemlisi, kömürün ulaştırma açısından hayatî öneme sahip olması ve bu yüzden kömür hamallarının grevlerde ellerinin diğer emek kollarına göre göreceli daha güçlü olmasıdır. Kömürün ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren deniz taşımacılığında muazzam bir önem kazandığı bilinmektedir. Bu gelişmedeki önemli bir nokta ise, Britanya'nın dünya kömür üretiminin ve ticaretinin çok büyük bir kısmını elinde tutarak, dünya hakimiyetini bu açıdan da pekiştirmesidir. Osmanlı İmparatorluğu, Zonguldak havzasında olduğu gibi yerli kömür üretim çabalarına rağmen, donanmasının modernizasyonu gibi muazzam girişimlerinin sonucu olarak 19. yüzyıl boyunca artan bir şekilde kömür ithalatına bağımlı hale gelmiştir ve çeşitli yollarla bunu izale çabalarına girişmiştir.[10] Kömürün artan önemi imparatorluk ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratma-

[7] Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870 - 1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 276; Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları: II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü*, 116-118. 1908 Grev Dalgası için bakınız: Yavuz Selim Karakışla, "The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire,"*Turkish Studies Association Bulletin*, 16- 2 (1992): 153-177.

[8] Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, çev.Sabri Tekay, (Ankara: Yurt Yayınevi, 1987), 103-121; Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, çev: Özgür Bircan, (İstanbul: İletişim Yay. 2015);Can Nacar, "20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar, Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti,"*Kebikeç* 41 (2016): 51-66.

[9] İzmir Limanı'nda ilerleyen yıllarda da kömür hamallarının grevi olduğu bilinmektedir. Simge Sarçın, "1913-1914 Yıllarında Ahenk ve Köylü Gazetelerinde İzmir Merkezin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, 2019), 95-96.

[10] Batı Karadeniz Kömür madenlerinin oluşması ve emek rejimi için bakınız, Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire.*

sına rağmen deniz yolları üzerindeki jeostratejik konumundan dolayı, imparatorluk limanlarının yine aynı dönemde sayıları hızla artan buharlı gemilerin uğrayabilmeleri için kömür ikmaline hazırlandığı görülmektedir. Bu gelişmeleri, Osmanlı İmparatorluğu da içinde olmak üzere global düzeyde inceleyen tarihçi On Barak'a göre, gelişen ve dünyayı saran kömür ticaretindeki en zayıf halka global kömür üretim ve ticaretinin insan işgücüne bağımlı olmasıdır.[11] Bunun bir sonucunun özellikle yirminci yüzyılın başında İngiltere'de kömür madencileri ve nakliyesinde çalışan işçilerin grevlerinin çarpıcı sonuçları olduğu ve kömür gibi hayati bir enerji sektöründe çalıştıkları için de isteklerinde başarıya ulaştıklarını belirtir. Barak'ın Timothy Mitchell'dan alıntılayarak 'karbon demokrasisi' adını verdiği bu olgu, Osmanlı İmparatorluğu ya da Mısır gibi kömür ticaretinde aracı ve alıcı konumundaki ülkelerde ise gelişmemiştir. Barak bu başarısızlığı, Osmanlı ve Mısır örneklerinde katılımcı demokrasinin geliştiği dönemin kömürün önemini kaybettiği döneme denk gelmesine bağlamaktadır.[12]

Doğu Akdeniz limanlarında kömür hamallarının emek hareketlerinin, demokratik kazanımlarda bulunup bulunmaması tartışmasından bağımsız olarak, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren arttığı gözlemlenmiştir. Mısır'da İngiliz idaresinin tesisinden sonra daha yüksek ücret almak için grev ilan eden ilk grubun 1882 yılında Port Said'deki kömür hamalları olması, bölgede artan kömüre dayalı deniz ulaşımının dolaysız bir sonucudur. Bununla beraber, kömür hamallarının aktivizminin sadece kapitalist gelişimin bir sonucu olmadığını ve yerel dinamiklerle ilişkili olduğunu iddia eden tarihçiler bulunmaktadır. Mısır'daki kömür hamalları grevlerini inceleyen toplumsal hareketler tarihçisi John Chalcraft bu grevlerin oluşumunda modern Mısır devletinin tutumunun başat rol oynadığını belirtir. Chalcraft'a göre Mısır'da modernleşmeci söylemler kullanarak loncalar gibi arkaik olduğu iddia edilen kurumları kaldıran ve merkezîle-

1900'lü yılların başında İstanbul'da kömür hamalları

[11] On Barak, "Outsourcing: Energy and Empire in The Age of Coal, 1820–1911," *International Journal of Middle East Studies* 47 (2015): 425–445.
[12] Barak, "Outsourcing: Energy and Empire in The Age of Coal…," 439-440.

şen devlet, emek ilişkilerini de belirlemektedir ve emek hareketine katılanlar da kendilerini ona göre konumlandırmaktadırlar.[13]

Chalcraft'ın çalışmasında bu makale açısından altı çizilmesi gereken bir nokta Mısır'daki kömür hamallarının grev sırasında radikal söylemler yerine devletin modernist ve ilerlemeci söylemleri içinden, geçmişteki emek pratiklerine referans vermeden ve dini referansları olmayan bir dil kullanarak dileklerini seslendirmeleridir.[14] Bunun aşağıda görüleceği üzere 1910 yılındaki İstanbul kömür hamalları greviyle benzerlikler gösterdiği söylenebilir. Çünkü grev sırasında basındaki söylemler, Meşrutiyet'in çizdiği hakların sınırları içinde kalmış, greve katılan işçilerin ve işçileri örgütlemeye çalışan sosyalistlerin faaliyetlerinin Meşrutiyet düzeniyle uyum içinde oldukları hatta onu kuvvetlendirmeyi amaçladıkları vurgulanmıştır. Aslında bu tutum ne emek hareketine ne de Meşrutiyet dönemine özgüdür.[15] Can Nacar'ın 1908 devriminden önce tütün işçilerinin İskeçe ve Kavala'daki emek hareketliliği üzerine çalışmasında öne sürdüğü, işçilerin II. Abdülhamit idaresinin söylem ve iktidarıyla uyum içerisinde olarak taleplerini dile getirdikleri ve sadakatlerini güçlendirdikleri yönündeki görüşü, bunu destekler niteliktedir.[16] Emek hareketinde görülen iktidar ile uyum içerisinde, en azından çatışmayan söylemlerin başka bir önemi ise Barak'ın iddia ettiği gibi demokrasinin sınırlarının belirlenmesi ve kömür işçilerinin aktivizminin başarısız olmasında kömürün global ölçekte önemi kaybetmesinin birincil öneminin olup olmadığını sorgulatmasıdır. Çünkü, II. Meşrutiyet'in siyasal yaşamında büyük çoğunluğu Kürt olan kömür hamallarının, II. Abdülhamit döneminin sosyal ve siyasi yapılarının yıkıldığı ve yeni söylemlerin ortaya çıktığı bu dönemde, taleplerini döneme ait yeni siyasi söylemleri kullanmak ve bunun için de ancak başka gruplar, özellikle de sosyalistlerle ilişkilenmek zorunda kalmaları göz önünde tutulmalıdır. Bunda 31 Mart'dan sonra İstanbul'un siyasi atmosferinin de rolü önemlidir.[17]

II. Grevin Gelişimi

Grev, 10 Kasım 1910 günü kömür hamallarının ücretlerinin iyileştirilmesi isteğiyle tatil-i eşgal ilan etmeleriyle başladı. Tatil-i eşgalin görünen sebebi yukarıda belirttiğimiz gibi 1908 grev dalgası içinde hamalların tüccarla alacakları ücret

---

[13] John Chalcraft, "The Coal Heavers of Port Sa'id: State-Making and Worker Protest, 1869-1914,"*International Labor and Working-Class History* 60 (2001): 110-124.

[14] Chalcraft, "The Coal Heavers of Port Sa'id...," 120.

[15] Sıradan insanların devletin hegemonik dilini kullanarak kendi konumlarını kuvvetlendirmeye çalışmalarına dair bakınız. Milen V. Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868,"*Comparative Studies in Society and History* 46-4 (2004): 730-759.

[16] Can Nacar, "Labor Activism and The State in The Ottoman Tobacco Industry," 545.

[17] Can Nacar, Kürt hamalların 31 Mart döneminde onları ayaklanmamaya yönelik nasihat eden Kürt elitleri dinlemediklerini ortaya koyduktan sonra, bunun ideolojik olduğu kadar uzun soluklu maddi çıkarlarıyla da ilişkilerinden kaynaklanmış olabileceğini ve hükümetin değişimiyle daha iyi imkânlara sahip olma umutları olduğunu belirtir. Nacar, "20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı...," 61.

tarifesi konusunda bir anlaşmaya varmış olmalarına rağmen belirlenen bu ücretleri alamamalarıydı. Hamallar ile tüccarlar arasındaki anlaşmaya göre gemilerden çıkan her bir ton kömüre karşılık 100 para alacaklar ve gemilere taşıdıkları her bir ton içinse gündüzleri 3.25 kuruş ve geceleri 4.25 kuruş alacaklardı. Fakat ücretlerini anlaşmada olduğu üzere ton üzerinden değil yevmiye üzerinden almaya devam ettiler. Bu durum bir süre sürdükten sonra hamallar ücretlerinin artırılmalarını talep etmişler ve sonuca ulaşamayınca da grev ilan etmişlerdi. Grev, Deniz Merkez Memurluğu'nun sorumluluk alanına girdiği ve grev ticari hayatı doğrudan ilgilendirdiği için memurluk hemen harekete geçerek önce az sayıda hamal ve onbaşılarından oluşan küçük bir grubu grevcilerin temsilcileri olarak merkeze çağırarak sorun ve iddialarını, daha sonra da tüccar temsilcilerinden oluşan bir heyetin bu iddialara verdiği cevapları dinledi. Tüccarlar, hamalların iddialarının aksine tarifenameye uyduklarını ve ücretleri tarifeye göre verdiklerini belirtmişlerdi. Sorunun kendileriyle hamallar arasındaki hamal onbaşılarından ve lostromolardan kaynaklandığını ve ücretleri onlar aracılığıyla verdikleri için suistimale açık olduklarını iddia edip, aracılar ortadan kaldırılırsa amelenin cebine tarifedeki ücretler gireceğini iddia ettiler. Amele ise ücretlerinde artış talebinde ısrar edince müzakereler çöktü.[18]

Grevin ekonomide ve şehrin ulaşımında yaratacağı sorunlardan ötürü Deniz Merkez Memurluğu'na yardımcı olarak Şehremaneti de grevin sonlandırılması için hemen harekete geçmiştir. 11 Kasım akşamı Şehremaneti'nden gönderilen müfettiş İbrahim Kadri Bey ile Deniz Memurluğu Komiseri Samuel Efendi, liman idaresinde hamalların önde gelenleri ile görüşürler. Resmi yazışmalarda 'itilafcuyane teşebbüsat' olarak adlandırılan bu görüşmeler sırasında hamallara çalışmaya başlamalarını öğütlerler, eğer başlamazlarsa yerlerine yeni ameleler alacaklarını ve kendilerinin zor durumda kalacaklarını ifade ederler; fakat çabaları sonuçsuz kalır. Bunun üzerine Kadri Bey, başka hamallar bularak, birkaç gemiye yollarına devam edebilecekleri kadar kömür tedarik eder.[19]

Grevin neden 1910 Kasım'ında başladığı sorusunun cevabı net değildir. Sonuçta aşağıda görüleceği üzere ne tarifeye uyulmaması yeni bir sorundur ne de hamallar ile tüccarlar arasındaki aracı lostromoların ve onbaşıların suistimalleri yenidir. Samuel Efendi'ye göre bu sorunun cevabı tüccarların oyunlarıdır. Grevin ilk günlerinde yazılmış kapsamlı raporuna göre grevin arkasında tüccarlar vardır çünkü grev sayesinde tüccarlar ellerindeki kömürden piyasa değerinin üzerinde gelir elde edeceklerdir. Tüccarlar onbaşıları harekete geçirmişler, onbaşılar da hamalları greve teşvik etmişlerdir. Tüccarların şirketlerle olan mukavelelerine göre mecbur oldukları tazminatı ödememeleri için grev umumî olmalı, kısmen dahi kırılmamalıdır. Samuel Efendi'nin raporundan uzun bir alıntı grevin emniyet tarafından nasıl görüldüğünü gösterir.

> Grevin amelenin arzusu neticesi mi yoksa haricden bazı teşvikat eseri mi olduğu bahsine gelince bu babda ahiren icra ettiğim tahkikattan eser-i teşvik

[18] Osmanlı Devlet Arşivleri, DH EUM KADL 3-44/18

[19] *Azatamart*, 31.10/13.11.1910, No. 427, s.2

> olmadığına kanaat hasıl ettim. Fakat zahiren medhaldar görülmeyen onbaşıların grevcilerle müşterek oldukları anlaşılıyor. İhtimal onbaşıları da tüccarlar teşvik ediyorlar çünkü grevin devamı müddetince piyasada mevcud kömürün fiyatı fahiş bir surette terfi edeceği ve bundan tüccarların müstefid olacakları muhakkaktır. Bu istifadeyi gören tüccarların grevin hitam bulması için her türlü teşebbüsattan tevakki ediyorlar ve ihtilafı ala halihi bırakıyorlar mamafih tüccarların bu istifadesi ancak grevin umumi olmasına vabeste olub mahdud olduğu takdirde vapur kumpanyalarıyla kömür tüccarları arasında mevcud mukavelenin şeraitine nazaran kömür tüccarları grevin suret-i mahdudede devamı müddetince yevmî vapur kumpanyalarına kırk lira tazminat itasına mecburdurlar. Hal-i hazırda grev umumî olduğuna nazaran tazminat itası mecburiyetinden vareste kalan kömür tüccarları tezayüd-i fiyatın temin ettiği istifadeyi gözeterek tesviye-i ihtilafa katiyyen yanaşmıyorlar. İhtimal bu grev muhtekir kömür tüccarlarının bir desisesi neticesinden başka birşey değildir. Zabıtaca tedarik edilen yüz kadar amelenin ihtiyacat-i hazıraya gayr-i kafi olduğundan bahisle kömür tüccarları tarafından kabul edilmemesi kendilerinin grevin suret-i umumiyede devamında menfaatdar bulunmalarından münbaisdir. İmdi kömür tüccarlarının amal-i muhtekiranelerini akim bırakmak ve kendilerini itilafa mecbur kılmak için greve bir mahdudiyet vermek yani tüccarları tazminat itası mecburiyetine vazedecek bir hale getirmek esbabına tevessül olunmalıdır.[20]

Samuel Efendi'nin görüşleri grevin neden sonlandırılması ya da en azından kırılması gerektiğine meşruiyet kazandırma amacındadır: grev muhtekir tüccarların oyunudur. Burada iki farklı çıkar olduğunu görmekteyiz. Birincisi ulaştırma şirketlerinin çıkarıdır; grev kısmen de olsa kırılır ve genel niteliğini kaybederse, kömür tüccarları vapur şirketlerinin zararlarını kısmen de olsa karşılamaya başlayacaklardır. İkinci çıkar ise daha geniş kamu çıkarıdır, ihtikarın önüne geçerek fiyatların yükselmemesi ve ulaşımın aksamaması gerçekleşecektir, bunun için de grev sonlandırılmalıdır. Grevin genel niteliğini kırmak kolay görünmektedir, dışarıdan amele getirilerek gerçekleştirilebilir. Emniyetin de bunun tercih edeceği düşünülebilir çünkü eğer Samuel Efendi'nin teorisi doğruysa, grevin kırılmasıyla tazminat ödemeye başlayacak olan kömür tüccarları grevin arkasındaki desteklerini çektirecekler ve bu da hamalları müzakereye itecektir. Yalnızca bunun gerçekleşmesi için dışarıdan getirilecek ameleyi çalıştırabilmek gereklidir. Burada ön görülemeyen sorun ise devletin kolluk kullanarak dışarıda amele getirmek istemesine karşı çıkan amelenin varlığı ve bunun engellenmesi gerekliliğidir. Aşağıda tartışacağımız üzere, sosyalist muhalefet özellikle de bu tutumu ciddi bir şekilde eleştirecektir. Grev kırılırken kolluk kullanılması, o ana kadar çalışma şartlarıyla ilgili görülen amelenin sorunlarını başka bir düzleme taşıyarak, devlet aygıtları, farklı aktörlerin ekonomik çıkarları için devletin şiddet kullanması ve Meşrutiyet rejimi altında vatandaşların kanunî hakları gibi temel konuları tartışmaya açacaktır.

[20] DH EUM KADL 3-44/18

Bu geçişi incelemeden önce, Samuel Efendi'nin raporundaki anlatıda birbiriyle ilişkili sorunlar ve çelişkiler bulunduğunu da belirtmemiz gerekir. Bu çelişkilerden birincisi hamallara failliğin atfedilmemesidir ki, hamallar adeta sadece onbaşılarının dediklerini yerine getiren kişiler olarak resmedilir. Aşağıda değinileceği gibi bazı sosyalist örgütlerin de anlatısı bu açıdan emniyetin anlatısından çok farklı değildir; keza onlar da greve dair anlatılarında kendi siyasi rollerini ön plana çıkararak hamalları benzer şekilde iradesizleştireceklerdir. Hamalların bu şekilde tanımlanması bizi rapordaki ikinci soruna götürür, o da hamalların iradeleri üzerinde tahakkümleri olan onbaşıların durumudur. Samuel Efendi'ye göre kömür tüccarları onbaşıları kullanmaktadırlar ama aynı rapora göre de ilk müzakerelerde onları suçlayan ve ortadan kaldırmayı teklif edenler de yine tüccarlardır. Tüccarların hamallar üzerindeki tahakkümünde aracı olan onbaşıları kaldırmak istemelerinin kendisiyle çeliştiği düşünülebileceği gibi onbaşıların ilk müzakerelere hamalların yanında katılmaları da Samuel Efendi'nin görüşünü dolaylı da olsa destekler görülebilir. Samuel Efendi'nin raporundan sonraki günlerde ise grevin gidişatında önemli bir dönüşüm yaşanmış ve kömür hamalları onbaşılara karşı açık bir konum almışlardır. Elimizdeki sosyalist basındaki greve dair anlatılarda, hamalların faaliyetlerinin ön plana çıkmaları ve onbaşıların arkaplana itilmeleri gözleniyor. Bununla beraber aşağıda değinileceği üzere bu değişim ise hamallara bir tarihsel öznelik atfedilmesi yerine, sosyalistlerin grevde kendilerinin oynadıkları role vurguyla sonuçlanmıştır.

Tam bu noktada Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayın organı *Azatamart* hamalları greve iten şartlara ve grevcilerin isteklerine dair iki yazı yayınlar. Bu yazılarda, onbaşıların grevci hamalların yanında olmasından bahsedilmez, aksine gazetede grev, hamallarıyla onbaşılar arasındaki bir çatışma alanı olarak resmedilir. Ayrıca, *Azatamart*'ın anlatısı Samuel Efendi'nin anlatısından farklı olarak 1908'den değil, Müslüman ve Ermeni hamalların önemli rol oynadığı 1895-96 İstanbul Olayları'ndan başlar. Gazeteye göre bu tarihten sonra hamalların aldıkları ücretler azalmaya başlamıştır. Burada önemli nokta, gazete açıkça belirtemese de limandaki işgücünün Ermenilerden ağırlıklı olarak Kürtlere geçmesidir ki bu olayların ekonomik arkaplanına dair analizlere başka bir boyut katacaktır.[21] Gazeteye göre o dönemde hamallar gemilerden kömür çıkarmak için her bir ton için 4 kuruş, gemilere yüklemek için her bir ton için yine 4 kuruş, yalnız gece ve Pazar günleri çalışması için ton başına 6 kuruş alırlarken bu ücretler II. Meşrutiyet'e doğru iyice düşmüş ve hamallar Meşrutiyet'ten hemen önce ton başına 60 para almaya başlamışlardır. Meşrutiyet'in ilanından sonra kömür hamalları da diğer ameleler gibi grev ilan etmişler ve şirketlerle yukarıda belirttiğimiz tarife üzerinde anlaşmışlardır.[22]

---

[21] Sinan Dinçer, "The Armenian Massacre in Istanbul (1896)," *TSEG* 10 (2013): 20-45

[22] *Azatamart* tarifedeki ücretleri bizim yukarıda verdiğimizden daha düşük olarak verir. Gemilerden kömür çıkarmak için ton başına normal günler 100 para, akşam ve Pazar günleri 3 kuruş 20 para ve gemilere nakil için ton başına 3 kuruş 10 para, gece, Pazar günleri ve limandan dışarı çıkarmak için 3 kuruş 30 para olarak verir. Bunun sebebi bu ücretleri 'masrafsız' olarak vermesi ve hamalların ödedikleri çeşitli kesintilerden sonra kazandıkları para olmasıdır.

Fakat bu tarife, gazeteye göre sadece birkaç hafta uygulanabilmiş, gemiden kömür çıkarmak için ameleleri lostromo denilen kişiler aracılığı ile tutmaya devam etmişler, onlar da ameleleri bütün gün için çalıştırmaya ve ton başına hesap vermek yerine günlük 13-14 kuruş yevmiye vermeye başlamışlardır. Gemilere kömür nakliye işinin idaresini de amele onbaşıları (*çavuş*) üzerlerine almışlar ki sadece kendilerine iki ve iş sırasındaki vekillerine de bir hisse, aynı zamanda her hamaldan da 40 para ve kayık başına 20'şer para almaktadırlar. Gazeteye göre

> … bu şekilde ameleler hem şirketler tarafından hem de onbaşı ve lostromolar tarafından sömürülüyorlar; umutsuz hale gelmişler, aile reisi adamlar, çocuklarını, memleketlerini bırakmış ve eline gurbetçi bastonunu almış, onların yaşamlarını sağlayabilmek için İstanbul'a gelmişler; gaddar bir işte ücret olarak, üst üste hesaplayarak ancak 150şer kuruş ellerine geçiyor ve bu parayla sadece çocuklarına yardım ulaştırmak değil, bu ağır şartlarda yaşamaları da imkânsız[dır].[23]

Gazete bir diğer sorunun da hamalların dayanışma sandığı olduğunu söyler. 1908'deki grevden sonra, onbaşılar işçilerin bir sandık oluşturmasını önermişler ve hamallardan aylık 5 kuruş toplamaya başlamışlardır ki toplanan para işçilerin zor zamanlarında ve hastalıklarında kullanılacaktır. İşçilere göre yaklaşık olarak 150 altın toplanmış ama amacına yönelik hiçbir harcama yapılmamıştır. Sandık yönetiminin hem başkanlığını hem de sandık eminliğini, Süleyman adında bir hamal onbaşısı kendi elinde tutmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere, bir hamal grev sırasında Süleyman'a kama çekecektir ve bu grev sırasında kaydedilen tek şiddet vakasıdır. Son olarak, gazete, onbaşıları kinayeli bir biçimde 'grevin bitmesi için hiçbir fedakarlıktan kaçınmıyorlar' diye tanımlamış ve işçileri çalışmazlarsa sürmekle tehdit ettiklerini iddia etmiştir.[24]

Azatamart sorunları ortaya koyduğu bu yazısından iki gün sonraki nüshasında ise grevcilerin isteklerine dair bir yazı yayınlar. Gazeteye göre, bu isteklerle hamallar hem *lostromo*ların hem de *çavuşların* aracılığına son vereceklerdir:

> 1. Gemiden kömür çıkarmak için tonuna 3.5 kuruş, masraflar hariç, tatil günleri, geceler, pazarları ve limandan dışarı 4 kuruş,
> 2. Gemilere kömür taşıma tonuna 4.5 kuruş, masraflar hariç, tatil günleri, geceler, pazarları ve limandan dışarı 6 kuruş,
> 3. Geminin içinde kömürü yer değiştirmek için (bonker) 25 kuruş, geceleri ve Pazar günleri çalışmak için 30 kuruş,
> 4. Limandan dışarı gönderildiklerinde ve gemi beklediklerinde günlüğüne 15 kuruş,
> 5. Çavuşların astı olan ve kömür taşınmasına nezaret eden usta başılar ameleden seçilmelidirler,
> 6. Lostromoların üzerinde işçilerin seçtiği bir müfettişin kontrolü olmalıdır,
> 7. Usta başılar ve müfettişlere amele tarafından ücret verilmelidir.[25]

---

[23] *Azatamart*, 2/15.11.1910, no. 428.
[24] *A.g.e.*
[25] *Azatamart*, 4/17.11.1910, no. 430.

İşçiler bu istekleri Liman İdaresi'ne bildirmek ve şirketler, lostromo ve hamallar arasında müzakere yürütmek için 6 kişilik bir grev komitesi de oluştururlar. Bu komite hamallık yapan farklı etnik gurupları, hamallar arasındaki nüfus ağırlıklarına göre de temsil edecek şekilde 3 Kürt, 1 Rum, 1 Ermeni ve 1 Tatardan oluşmuştur ama gazetenin yayınlandığı tarihte bu heyet henüz bir müzakere gerçekleştirmemiştir.[26]

Bu hamal heyetinin oluşturulmasının bir sebebi yukarıda belirtildiği üzere ilgili devlet kurumlarının grevin başında yaptıkları ve başarısız olan 'teşebbüsat-ı itilafcuyane'ler ve ameleye greve son vermelerine dair öğütleri olmalıdır; belirtildiği gibi eğer greve son vermezlerse yerlerine başka ameleler getirecekleri söylenmiştir.[27] Fakat bunun zorluğunu devlet memurları da kabul eder. Samuel Efendi'nin yukarıdaki raporunda 'vapurlardan kömür alıp vermek hayli müşkil ve tehlikeli bir iş olduğundan Şehremaneti'nce hariçten amele tedariki için vaki olan teşebbüsat'ın sonuç vermediğini yazar.[28] Hamallar tarafından bakıldığında ise dışarıdan amele getirilmesine, grevin sınırlandırılması ve sonlandırılmasına dair 'öğütlerin' de pek ciddiye alınmadığını ve grevcileri daha da motive ettiğini görülür. Mesela *Azatamart*, bir amelenin "başaracağız... çünkü bizim yerimize ikame edecekleri rakibimiz yok. Bak iki gün oldu, gemilere kömür taşıyacak bir adam yok" dediğini yazar.[29] Siyasi pozisyonu hamalların yanında olan ve greve dair haber vermek kadar muhtemelen grevcileri motive etmeyi de amaçlayan gazetedeki bu ve diğer ifadelere tıpkı resmi raporlardaki ifadeler gibi ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Bununla beraber, kömür hamallarının limanın işleyişi açısından hayatî rolleri ve çok yüksek olan sayıları ve giriş bölümünde de belirtildiği üzere kömürün insan emeğine dayanan üretim ve dağıtım şeklinden ötürü, hamalların yerine başkalarını bulmayı neredeyse imkânsız kıldığı iddiasında da gerçek payı vardır.

Bu dönemde farklı devlet kurumlarından emniyete grevin bitirilmesine dair istekler gelmeye başlar. 13 Kasım'da Osmanlı Seyr ü Sefain İdaresi Müdür-i Umumîliği, Emniyet-i Umumiye'ye gönderdiği tahriratta askeri nakliyat yapan vapurların kömür ikmali yapamadıklarını belirtmiş, bunun ise 'vapurların tatil-i seferlerini müstevcib olub asla tecviz olunur mevaddan olmadığı derkar bulunmasına mebni' grevin bir an evvel bitirilmesini talep etmiştir.[30] Artan ekonomik ihtiyaçlar ve sorunlardan ötürü, müzakerelerin sonuca ulaşamaması ve dışarıdan amele getirmenin de başarısızlığı sonucunda grevi bastırmak için kolluk devreye sokulur.

18 Kasım Cuma akşamı, tatil-i eşgale iştirak eden ameleden elebaşı olarak görülen Muşlu Kamil bin Mahmud, Bitlisli Bedri bin Hüseyin, Muşlu Muhammed bin Ramazan, Vanlı Bedri bin Hamid ve Vanlı Osman bin Temur, Bandırmalı Tatar Ahmed bin Kamil ve Bitlisli Hüseyin bin Muhammed isimlerindeki 7 hamal derdest edilirler. Derdest sebepleri, resmi raporlarda yazıldığı şekliyle, yapılan müzakereleri boşa çıkaracak şekilde, "tatil-i eşgalde taannüd edilmesi

[26] *A.g.e.*
[27] *Azatamart*, 30.10/12.11.1910, no. 426, p. 2,
[28] DH EUM KADL 3-44/18.
[29] *Azatamart*, 30.10/12.11.1910, no. 426, p. 3
[30] DH EUM KADL 3-44/17

için diğer ameleye teşvikatta bulundukları ve kendilerinin teşvikatına ve iğvaatına firifte olan sade-dilan amelenin temayyülat-ı şahsiyeleri hilafına tatil-i eşgalde sebat etmelerine sebebiyet" vermeleridir.[31] Bunu da hamallar arasındaki ilişkiler ve kahvehaneler gibi Osmanlı İstanbul'undaki gurbetçi emekçilerin bulundukları mekanları kullanarak gerçekleştirmektedirler.[32] Başka bir raporda bu durum, "müzakerat esnasında itilafa yanaşmamak üzere kömür amelesinin müdavim oldukları kahvehaneleri gece gündüz dolaşarak teşvikat ve tehdidatta bulundukları zabıtaca müşahade" olunduğu şeklinde ifade edilmektedir. Yine aynı rapora göre Muşlu Kamil rıhtımda amele onbaşılarından Süleyman'a ki kendisi amele sandığının başı olmalıdır, kama teşhir ettiği için evrakı ayrıca Esliha-i Memnua Divan-i Harbine gönderilmiştir.[33]

Bu derdestleri ertesi gün başka üç hamalın derdesti takip eder. Yirmi bir yaşında Vanlı Abdüsselam bin Muhammed, yirmi üç yaşında Vanlı Kasım ve yirmi beş yaşında Erzurumlu Muhammed bin Süleyman'ın derdestlerinin gerekçesi, diğer derdest edilen hamallardan farklı olarak ihtilafın çözülmesine karşı han ve kahvelerde faaliyet göstermeleri değil, grev yapmayan ve şehremanetinin grev sırasında kömürlerin taşınması için dışarıdan getirdiği "ameleyi tehdid ve mene kıyam etmeleridir."[34] Bu üç amelenin Sarayburnu'ndaki şimendifer kömür deposuna kömür çıkaran İngiliz bandıralı vapurun amelesini mene kalkıştıkları iddia edilir. Resmi rapora göre böyle bir hareketin olacağının istihbaratını alan zaptiyeler vapura önceden gitmişler ve hemen sonra aralarında derdest edilen üç hamalın da bulunduğu sekiz-on amele gelerek vapura girmeğe teşebbüs etmişler. Hamallar bu sırada "biz evvelce bu vapurda amele idik, birkaç arkadaşımızı bunlar haksız yere haps ettirdiler, şimdi vapurda başka ameleler çalışıyorlar, biz de bu ameleyi çalışmaktan men edeceğiz ve o arkadaşımızı da hapisten çıkaracağız demişlerdir."[35]

Bununla beraber, bu derdestlerin yapılmasında kanunî açıdan bazı eksiklikler olduğunu emniyet de kabul ederek rapora bazı açıklamalar eklemek zorunluluğunu hissetmiştir. En temel sorun, hamalların derdest edilmelerini gerektirecek bir suç işleyip işlemedikleri konusundaki muğlaklıktır. Raporun ön yazısında Samuel Efendi, "ortada cürüm yok ise de ber vech-i maruz mücaseretleri nüza ve tüccarın sızıldısını badi olacağı derkar bulunduğundan oraca görülmek ve icab eden muamele ifa buyrulmak üzere mecburen" derdest edildikleri belirtilmiştir.[36] Raporda sadece emtia gümrüğünde müstahdem iki polis memurunun imzası vardır ve bu da bir açıklama gerektirir: "bunların [hamalların] teşebbüsatlarını kuvveden fiile çıkarmağa meydan bulamaksızın derdest olundukları için tanzim kılınan zabıt varakasına memurlardan başka kimse imza etmemiş" oldu-

[31] DH.ID.107-16/2

[32] IşıkTamdoğan-Abel, "Les Hans, ou l'Étranger dans la ville Ottomane," *Vivre dans l'empire Ottoman : Sociabilités et relations intercommunautaires (XIIIe-XXe siècles)* içinde, yay. haz. François Georgeon ve Paul Dumont, (Paris: L'Harmattan, 1997), 319-334.

[33] DH.ID.107-16/9

[34] *A.g.e.*

[35] DH EUM KADL 3-44/13

[36] DH EUM KADL 3-44/12

ğu belirtilir.[37] Başka bir ifade ile ortada işlenmiş bir suç olmamasına rağmen suç işleme ihtimali düşünülerek üç amele derdest edilmiştir. Toplam on hamalın derdestleri, grevin gelişiminde bir dönüm noktası olmuş ve grevin liman çevresinde ve hamalların ekonomik şartları üzerine olan tartışmalardan çıkararak, kamuda geniş bir biçimde tartışılan bir konu haline gelmesine sebep olmuştur.

İkinci grup derdestlerin yaşandığı gün, '2000 amele namına' Cato adındaki bir hamal tarafından Emniyet-i Umumiye'ye şu telgraf çekilir: "Evvelki gün Tophane kömür amelesinden bi-gayr-i hak tevkif olunan yedi kişi ve bugün tevkif olunan üç kişi ihtilalci değildirler. Grev iki bin kişi tarafından ilan olunmuştur. Tevkif olunanların tahliyesini taleb ederiz."[38] *Azatamart* da hamalların derdestlerine dair haberinde bu arzuhale yer verir ve "bu tutumu protesto ediyor ve Dahiliye Nezareti'nin dikkatine sunuyoruz ve tutukluların derhal serbest bırakılmasını talep ediyoruz" diyerek haberi sonlandırır.[39]

Ertesi gün emniyette on hamalın ifadeleri alınır, ifadelerinde maksatları ve grev yapmayan ameleyi men edip etmedikleri sorulur. Bütün hamallar, aynı söylemi kullanarak, Hürriyet'in ilanından hemen sonra uzlaşılan tarifeye değinirler ve ücretlerini alamamalarına vurgu yaparlar. Ameleyi men olayını kesinlikle reddederler, mesela Abdüsselam, "Seni vapurun yanında ve ameleyi mene çalışırken duyup görmüşler" şeklindeki soruya ""Bir kaç kişi ile sandala binip karşıya geçerken güya ameleyi men edeceksiniz diye bizi tutup götürdüler hiç üç kişi o kadar ameleyi mene muktedir olabilir mi?" diye cevap verir.[40] İlk derdest olan yedi hamaldan biri olan Muşlu Kamil ise, Abdüsselam ve diğer iki hamalın derdestine dair bir soruya "bir kayıkla karşıya geçmek için kayıkla vapurun yanından geçtiği için güya ameleyi men edecektir diye polisler şüphe ederek tutup buraya göndermişler. Ne biz ne de arkadaşlarımız böyle bir şeye cüret etmedik" der.[41] Bütün hamalların grevi kazanılmış bir hakkın (tarifenin) uygulanmamasına dayandırmaları ve bunun bir 'hak arayışı' olduğunu savunmaları ve bunu da 'resmen' ve 'arzuhallerler' aracılığı ile yaptıklarının altını çizmeleri önemlidir. Gerek toplu arzuhal gerekse hamalların ifadelerindeki hak söylemi grevcilere, kanun dışına çıkmadıklarının ve bilinçli vatandaşlar olarak hukuk yoluyla haklarını aradıklarını iddia etme imkânı sağlamaktadır. *Azatamart*'ın arzuhali nezaretin dikkatine sunmasındaki amacının da kamuoyunun dikkatini bu 'hak arayışına' çekmek ve bu şekilde nezarete baskı unsuru oluşturmak olduğu düşünülebilir.

Emniyet, derdest edilen on ameleyi ifadelerini aldıktan ve ihtiyaç duyulduğunda kendilerine ulaşılabilecek ikametgahlera dair senet imzaladıktan sonra hemen serbest bırakır.[42] Serbest bırakılmalarında aşağıda görüleceği üzere, İstanbul mebusu Zohrab Efendi'nin Meclis'te konu ile ilgili soru önergesi verme-

37 *A.g.e.*
38 DH EUM KADL 3-44/04
39 *Azatamart*, 4/17.11.1910, no. 432.
40 DH EUM KADL 3-44/15.
41 *A.g.e.*
42 Hamalların çoğu ikametgah olarak Kirec Kapısı'ndaki onbaşıların sahip oldukları kahveleri göstermişlerdir. DH EUM KADL 3-44/08.

sinin etkisi olmuştur. Fakat ilginç bir şekilde hamalları serbest bıraktığı sırada, emniyet sonradan derdest edilen üç amelenin Divan-ı Harb-i Örfî'ye gönderilmelerini de talep eder, çünkü: "hareketleri serbestî-i amala taarruzdan başka beyne'l-amele ilka-yı şuriş ve galeyan edecek bir mahiyet-i mühimmeyi haiz bulunduğundan ahval-i mümasilelerinin men-i tekerrürine ve asayiş-i umumiyenin halelden sıyanetine medar olmak üzere keyfiyetin divan-i harbi örfiye tevdii icab-i halden görülmüş"tür der.[43]

Grev bu derdestler ve salıverilmelerden sonra da devam ettiği gibi, grevden kaynaklanan ticari sorunlar ve baskılar da devam ederler. Ticaret ve Nafia Nazırı namına Ticaret Müdür-i Umumîsi, Emniyete gönderdiği tahriratta "Boğaziçi seferlerinin birkaç güne kadar tatiline mecburiyet hasıl olacağı beyanıyla Şirket-i Hayriye müdüri vekaletinden ve vapurlara itasını taahüd eylemiş oldukları mikdar kömürü vakt ü zamanında teslim edemeyerek kül-i yevm mütezayiden zarardide olmakta bulunduklarından bahisle Ereğli Şirket-i Osmaniye'sinden" gelen tezkereleri zikr eder ve grevin bir an önce bitirilmesini talep eder.[44] Grevin bitirilmesi için de Tatil-i Eşgal Kanunu'na atıfta bulunur. 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu umuma hizmet eden kurumlarda çalışan amelenin grev yapmasına izin vermemektedir.[45] Nafia Nezareti kanunu geniş bir şekilde yorumlayarak, Dersaadet limanına gelen ve giden gemilerin bir kısmı yolcu ve posta gemileri olduğu dolayısıyla bunların umuma hizmet verdiklerini belirtir ve bu yüzden de kömür amelesi "dahi bi'l-netice hidmat-i umumiye icra etmek oldukları derkar bulunmuş" olduğundan greve, Tatil-i Eşgal Kanunu hükmünce son verilmesini talep eder.[46]

22 Kasım'da Aziziye karakoluna hamal ve tüccar temsilcileri çağırılarak uzlaşmaya davet edilirler. *Azatamart*, devletin aktif olarak müdahil olmasının sebebi olarak, başta *La Turquie* olmak üzere bazı basın organlarında çıkan ve Samuel Efendi'nin raporunda da değindiği kömür ticaretinin Pire'ye kayması ihtimaline dair yazılar olduğunu söyler. Gazeteye göre bu tür bir değişimin ihtimali kömür tedarik zincirindeki konumunu kaybetmek istemeyen hükümeti etkilemiş ve onu bir an önce grevi sonlandırmaya yönlendirmiştir. Bunun üzerine kolluk kuvvetlerinin gözetiminde hamallar uzlaşmaya çağrılır: "örgütsüz oluşları ve maddi açlıklarından dolayı ki son günlerde açtılar, bazı tavizler verdiler ve *sözlü* olarak" aşağıdaki maddelerde anlaşmaya varırlar:

- Lostromoların pozisyonu kaldırılacak,
- Kayık ve para değiştirmek için her bir ameleden toplanan 2'şer kuruş artık toplanmayacak,
- Suistimalleri önlemek için hükümet tarafından bir müfettiş gönderilecek,
- Önceki grevde anlaşmaya varılan tarife tam olarak uygulanacak,
- Çavuşlar [sandıktaki] 200 altını şirketlere verecekler ve grev halinde o para şirketlere kalacak,

[43] DH EUM KADL 3-44/07.
[44] DH EUM KADL 3-44/03.
[45] Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908*-1946, 157, 164-165.
[46] DH EUM KADL 3-44/03.

- Çavuşlar amelelerden hisse almayacak.

Fakat bazı şirketlerin grev sona erdikten sonra bu anlaşmaya uymadıkları iddia edilir. Bu da sosyalistlerin işçiler arasında faaliyet yürütmesi ve işçi sendikası kurmaya çalışması için uygun bir imkan yaratmıştır. Bu faaliyetleri yürütenlerin başında Rum sosyalistlerinin kurduğu Türkiye Sosyalist Merkezi üyesi Zakharia Bezesten (Vezestenis) gelmiştir. Anlaşmaya varılmasından sonraki gün hamalların sendika kurmasını örgütlerken Bezesten derdest edilecek ve Voyvoda karakolunda yedi saat alıkonulacaktır. Daha sonra kefaletle serbest bırakılır ve hakkında dolandırıcılık ve kamu düzenini bozmaktan dava açılır.[47] Bu kömür hamalları grevi ile yaşanan son adlî olaydır ve hamallar yapılan son anlaşmaya göre çalışmaya devam ederler.

III. Grev ve Meşrutiyet Döneminde Sol Siyaset: Muhalefetin Sınırları

Farklı sosyalist gruplar, iki bine yakın ve farklı etnik kökenlerden gelen amelenin katılımıyla gerçekleşen kömür hamalları grevine müdahil olmuşlar, birçok yayın organı ve siyasi figür grev konusunda basında ve Meclis'te görüşlerini açıklamışlardır. Bu görüşler arasında on hamal ve Zakharia Bezesten'in derdestlerinin anayasal hakları ihlal ettiğine ve hükümetin grevi sonlandırmaya yönelik çalışmalarında arabuluculuk yerine şirketlerden yana tutum takındığına dair iddialar gerek grev süresince gerekse grevden sonra muhalefetin hükümete karşı en ciddi eleştirileri olacaktır. Mebuslardan Zohrab Efendi ve Vlahof Efendi konuyu farklı şekillerde Meclis-i Mebusan'a taşındığında ise emniyet hamalların derdest edilmesini ekonomik gerekçelerle savunur ve meşru olduğunu iddia eder. Bunun yanısıra, sosyalist gruplar grevi savunurken, temel argümanlardan biri olarak işçi hareketinin farklı etnik unsurları bir araya getirmesinden ötürü anasır arasındaki uyum sorununa çözüm olacağına dair görüşü şiddetle savunurlar. Bunların dışında muhalefetten bazı seslerin çoğunluğu Kürt olan hamallar hakkında kullandıkları söylemlerin emniyetin kullandığı söylemlerle benzeştiği görülmektedir. Bu da son bölümde tartışılacağı üzere, özellikle siyaseten kendilerini temsilden uzak olan İstanbul'daki Kürt işçiler gibi madun bir grubun sesini duyurmasındaki sorunlara işaret eder.

Grev basının sayfalarında önceleri sınırlı bir yer tutuyordu, sadece *Azatamart* konuya dair detaylı haberler sunmaktaydı. Fakat hamalların derdestleriyle beraber, grev siyasi tartışmaların odağına dönüştü ve farklı görüşte grupların yayınlarına yansımaya başladı. *Azatmart*'a göre on hamalın tutuklanması mahkeme kararı ve tutuklama emri olmadan yapılmıştı ve ayrıca hamalların işin aksamasına yol açmayacak şekilde grev hakları olduğu için gayr-i kanuniydi.[48] Derdest edilen hamalların serbest bırakılmasından sonra ise gazete bunun sebebinin 'Emniyet Müdürlüğü'ne ve Dahiliye Nezareti'ne yapılan başvurular olduğunu söyler. Ayrıca hamallar Meclis-i Mebusan'a da yukarıda bahsedilen arzuhale

[47] *Azatamart*, 12/25.11.1910 no. 437, s. 3.
[48] *Azatamart*, 6/19.11.1910, no. 432, s. 3.

benzer bir arzuhal yollarlar: "tevkif edilenler elebaşları değildir, açlık biz 2000 kişiyi grev yapmaya mecbur bırakmıştır, tevkif edilenlerin serbest bırakılmasını talep ediyoruz" diye yazmışlardır.[49]

İttihat ve Terakki ile sorunlu da olsa bir ittifak içinde olan Daşnaksütyun'un yayın organı olan *Azatamart*'ın haberlerinde vurgu amelenin ekonomi ve çalışma şartları açısında kötü durumu üzerine olduğu kadar artan bir şekilde amelenin hukuk yoluyla hak aramaları, Meclis gibi kurumları harekete geçirmeye çalışma üzerine yoğunlaşmaya başlar. Yaşananları işçilerin birlikteliği ve gücü karşısında 'sermayenin' emniyeti harekete geçirmesi ve hukuksuz bir uygulamaya yol açmaları olarak nitelendirir. Ama bunu yaparken de gazete, 31 Mart sonrası siyasi ortamda hükümeti doğrudan hedef almak yerine ona tavsiyeler sunan bir dili tercih etmiştir. Başka basın organlarında da derdestlerin sermayedârların etkisi altında gerçekleştiğine dair bir vurgu göze çarpar. Bu yayınlar arasında İstanbul'da Fransızca yayın yapan, siyonist fikirleri yaymak amacı güden *Le Jeuene Turc* gazetesi de vardır.[50] 20 Kasım 1910 tarihli nüshasında gazete 'kömür amelelerin grevi ve Osmanlı polislerinin ecnebi kumpanyalara hizmeti' başlıklı haberde, "bizim fakir ameleler haps ve tevkif olunuyorlar. İşte bu suretle geçen gün müstebidane bir suretle kumpanya tarafından yazdırılan bir emir mucibince yedi amele haps ve tevkif olunmuştur. Güya bunlar grev meyyalleri imiş!" şeklinde vermiştir.[51] Emniyetin bu haberi ciddiye aldığı düşünülebilir zira, arşivdeki bir belge direk olarak bu haberdeki iddialara karşı hazırlanarak, derdestlerin kanunîliğine vurgu yapmaktadır.[52] Burada önemli olan nokta, muhalefetin, İttihat ve Terakki'yi yabancı sermaye ile olan ilişkisi üzerinden ve devlet aygıtlarını ona hizmet ettirmesi iddiasıyla eleştirilere açık hale getirmesidir. Burada muhalefet yabancı sermaye karşı durarak kolluğun yabancı sermaye uğruna ve halkın karşısında kullanılmasını eleştirirken, İttihat ve Terakki'nin de milliliğini sorgulamaktadır.

İstanbul mebusu Zohrab Efendi derdestleri Meclis'e taşımış ve 18 Kasım günü Meclis-i Mebusan riyasetine bir takrir vererek, tevkiflerin sebeplerinin Dahiliye Nezareti'nden sorulmasını talep etmiştir.[53] Zohrab Efendi takririnde yabancı şirketlere değinmez, kısaca emniyet uygulamasının haklı ya da haksız olduğunu sorar, "hemen umumiyeti Kürtlerden ibaret olup vapurların kömür hamulesini tahliye ve nakl etmek suretiyle dünyanın en meşakkatli ve muhill-i sıhhat tarz-i maişete, adeta bir işkenceye mahkum olan" hamalların tevkif mü-

[49] *Azatamart*, 9/22.11.1910, no. 434, s. 2.

[50] *Le Jeune Turc* gazetesi II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Fransızca çıkan bir gazeteydi. Editörleri arasında Sami Hochberg ve Vladimir Jabotinsky vardı. İttihat ve Terakki yönetimiyle iyi ilişkileri olan ve Siyonizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması için çalışan bir yayın organıydı. D. Gershon Lewental, "Le Jeune Turc," *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, yay. haz. Norman A. Stillman. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/le-jeune-turc-SIM_0013530 çevrimiçi 14 May 2021.

[51] DH EUM KADL 3-44/05.

[52] DH.EUM.THR 98-94.

[53] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 19. İnikad, 15 Kanun-ı Evvel 1326, 678.

zekkeresi olmamasına rağmen tevkif edildiklerini, sorunun ekonomik olup örfî idarenin kapsamına giren bir konu olmamasına rağmen neden tevkif edildiklerinin açıklanmasını talep eder.[54] Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza bu takriri Dahiliye Nezareti'ne 18 Kanun-ı Evvel/1 Ocak 1911'de iletmiş ve Dahiliye Nezareti de 23 Kanun-ı Evvel/6 Ocak 1911'de Emniyetten "malumatın muvazzahan ve serian inbasını" talep etmiştir.[55] 19 Kanun-i Sani/2 Şubat 1911'de de Dahiliye Nezareti henüz cevap vermediği için Meclis-i Mebusan riyaseti suali Dahiliye Nezareti'ne tekrar iletir, Emniyet de raporunu aynı gün Dahiliye Nezareti ile paylaşır.[56] Rapor grevin gelişimini ve derdestleri açıkladıktan sonra derdest edilenlerin akıbetine dair şöyle der:

> Bu grevden dolayı ticaret-i mahalliyenin pek ziyade müessir ve sektedar olacağı Deniz Merkez Memurluğu'nun müzekkere-i mahsusası ile Nafia Nezareti'nin işarından ve nakliyat-i askeriye ile köprüden nakliyata tahsis edilmiş vapurların harekatına sekte iras edildiği Osmanlı Seyr ü Sefain Şirketi müdüriyetinin tezkeresi mündericatının anlaşılması hasebiyle Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti meseleyi gayet nazik add ederek grevciler hakkındaki evrakı Divan-i Harb'e göndermek ve fakat bunların tevkifi hakkındaki muameleyi Divan-i Harb'in reyine bırakmak tasavvurunda iken o günlerde amelenin kendi rızalarıyla terk-i eşgalden sarf-i nazar ettikleri cihetle Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nce işin ilerisine gidilmesi münasib görülmeyerek evrak ala halihi bırakılmıştır. Memurin-i inzibatiyenin vekayi-i ruzmerre-i zabıtada tevkif müzekkeresi ita ettiğinin emsali olmadığı gibi esasen böyle bir selahiyeti de yoktur ancak zabıtanın vezaifesi sırf eşhas-i mezuneyi derdest ile – tevkif değil – aid olduğu makama sevk etmekten ibarettir ki bu meselede de mugayir-i kanun hareket eden salifesami-i ameleyi aid olduğu mahkemeye göndermek üzere derdest etmiş ve haklarında tahkikat icra ve ifadelerini zabt eylemiş ve fakat netice-i tahkikata göre taht-i nezaret olarak muhakemeye sevklerine lüzum ve mecburiyet hiss etmeyüb cümlesinden bir ikametgah senedi alarak serbest bırakmıştır. Zabıta-i adliyenin erbab-i ceraimi derdest ile aid olduğu mahkemeye sevk etmek hususlarındaki selahiyeti ise usul-i muhakeme kanunu ve polis nizamnamesi hükmü ile müeyyid bir haktır.[57]

Emniyet hamalları alıkoyma sebebi olarak aksayan ticaret ve devlet kurumlarının isteklerini işaret etmiş bu sırada ona karşı eleştirilerden başlıcası olan yabancı vapur kumpanyalarının isteklerine değinmemiştir. Bu muhalefetin eleştirilerine dolaylı bir cevaptır zira muhalefet yukarıda görüldüğü gibi sadece emniyetin grevcileri alıkoymalarını öncelikli olarak yabancı kumpanyalara bağlarken, emniyet, ticaret-i mahalliyeye değinir ve Seyr ü Sefain İdaresi gibi milli kurumlara vurgu yaparak yaptığına meşruiyet kazandırmaya çalışır. Başka bir ifade ile, muhalefet eleştirilerinde yabancı sermaye-hükümet ilişkisine vurgu yaparken,

[54] DH.ID.107-16/005.
[55] DH EUM KADL 3-44/1.
[56] DH.ID.107-16/7.
[57] DH.ID.107-16/9.

'milli' kurumların ve yerel ekonominin yaşadığı sorunlara değinmez. Emniyet ise 'milli' kurumların durumuna atıfta bulunarak, yabancı şirketlerle olan ilişkisini yok sayar. Dolayısıyla, hem muhalefet hem de iktidarın 'millilik' kavramı üzerinden söylemlerini inşa ettikleri, olayları bu şekilde sundukları, dolayısıyla da anlatılarıyla da bu 'millilik' kavramını yeniden ürettikleri görülür.

İkinci eleştiri maddesi olan ve Zohrab Efendi'nin iddiaları arasındaki tevkif müzekkeresi olmadan tutuklama yapılmış olmasına da verdiği cevapta yapılanın derdest olup tevkif olmadığının altını çizer ve zabıtanın vazifesinin yerine getirdiğini söyleyerek cevap verir. Üçüncü ve belki de en önemli iddia olan grevcilerin aslında suç işlemediklerine dair iddia ise dolaylı olarak reddedilir. Emniyete göre grevciler kanuna mugayir hareket etmişler ve bu yüzden derdest edilmişler ama emniyet, grev hamalların kendi rızası ile sonlandığı için hamalları mahkemeye sevk etmemiştir. Hamalların Tatil-i Eşgal Kanunu'na aykırı davranıp davranmadıklarına yani emniyetin derdeste hakkı olup olmadığına emniyet de raporunda değinmez, sadece bunların belli bir kanuna atıfta bulunmadan 'muamelat-ı kanuniye' olduğunu söyler.

Zohrab Efendi'nin girişimlerinin önemli olduğunu düşünebiliriz. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın *Sosyalist* gazetesi Zohrab Efendi'ye Dahiliye Nezareti nezdindeki faaliyetlerinden dolayı amelelerin salıverilmesini sağladığı için teşekkür etmiştir.[58] Kendisi de hukukçu olan Zohrab Efendi'nin kişisel ilişkilerini kullanarak ve kanunlara hakimiyeti sayesinde bu sağlanmış olabilir. Keza grev sırasında, Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Efendi şehrin sorunlarını tartışmak için İstanbul mebuslarını bir araya getirmiştir. Hamallar grevinin de bu toplantıda tartışılmış olması muhtemeldir.

İlginç bir şekilde, *Azatamart* gazetesi Zohrab Efendi'nin az ya da çok olan rolüne değinmez. Onun yerine yukarıda belirttiğimiz gibi hamalların arzuhaller ile hak arayışlarına önem verir. Bu gazetenin ve Daşnaksütyun'un 'sol' siyaseti ile Osmanlı siyasi yaşamında nerede konumlanmak istemesiyle alakalıdır. Anarkosendikacı Rum Türkiye Sosyalist Merkezi'nden farklı olarak, Daşnaksütyun grevi hükümetin ahaliyi koruduğunu gösterebileceği ve böylece halk nezdinde Meşrutiyete ve hükümete bağlılığın artmasına aracılık edecek bir olay olarak görür. Bunun en belirgin örneği ise grev sona erdikten sonra *Azatamart*'ta yazılan bir yazıda görülür. Aziziye karakolundaki müzakere ve anlaşmaya değindikten sonra gazete şöyle der:

> Hükümetin tutumu bu grevde çok önemli bir yer tutmaktadır. Aziziye karakolu bu anlaşmadan sonra, amelelerin temsilcilerine bildirdiği gibi, tüccarlara da şunu beyan etmiştir:
>
> 'Eğer tüccarlar bu şartlara saygı göstermezlerse, hükümet onları çalışmaktan men edecektir.'

---

[58] "Bir Kanunsuzluğu Tamir," *Sosyalist* no. 2 (16 Teşrin-i Sani 1326) aktaran Selçuk Gürsoy, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 489.

> Dünden itibaren ameleler bu şartlara göre çalışmaya başladılar. İki şirket söz verdiği şartlara uymuyor, işleri daha düşük ücretlerle çavuşlara veriyorlar. Ameleler Aziziye karakoluna şikayet için gittiklerinde, hükümet adına söz vermiş olmalarına rağmen, şöyle cevap veriyorlar:
>
> 'Biz birşey yapamayız. Tüccar çalıştırdıklarına istediği ücreti vermek hakkına sahiptir.'
>
> İki beyanat birbiriyle zıt ve hükümet adına konuşan zabtiyenin ağzından çıkmıştır, ameleleri kandırmış ve yanlış yönlendirmiştir. Eğer hükümet iki taraf arasında arabuluculuk yapmak istiyorsa, her halde bu dahiliyeti ile emeğe böyle zarar vermemeye ve onlara yardımcı olmaya mecburdur. Aziziye karakolunun davranışı zararlıdır çünkü böyle adımlar ameleler arasında hükümete dair bir hayal kırıklığı meydana getirebilir, eğer ona verilen kredilere sahip çıkarsa bu onun kazancına olur bunun için de hükümet beyan ettiği şeyleri yapmalıdır. Bu yaptığı şekilde grevlerin önü alınmaz, tekrarı için yağ sürülür.[59]

Hükümeti halkçılığa doğru çekme sadece Daşnakların görüşü değil, Bulgar Sosyalist mebus Vlahof Efendi'nin de kömür hamalları grevine değindiği bir Meclis konuşmasında vurguladığı bir amaçtır. Ama o Daşnakların aksine İttihat Terakki yönetimiyle çeşitli konularda işbirliği yapmadığı için, hükümeti direk hedef alabilmektedir: "Bu hükümet bizim ahalimizin demokrasisinden korkuyor. Herkes onun için çalıştığı halde, Hükümet bunu teşvik etmiyor. Ahali memleketimizin hayat-i içtimaiyesine daha ziyade iştirak etmelidir. Demokrasiye doğru gitmeliyiz. Demokratik ıslahat yapalım." der.[60]

Daşnaklarla Vlahof'un greve yaklaşımındaki benzerlik ve farklar, işçileri örgütlerken derdest edilen Zakharia Bezesten konusunda da ortaya çıkar. *Azatamart* derdest üzerine yazdığı yazıda derdestin tamamen hukuksuz olduğunu ve Bezesten'in ifade özgürlüğü hakkını kullandığını belirtir: "bu memlekette ifade özgürlüğü varsa, eğer Kanun-i Esasi'ye saygı duyuluyorsa, hükümet Hamit rejiminin yaptığına benzer bu gibi kanunsuzluklara bir an önce son vermelidir."[61] Vlahof Efendi'nin görüşleri de bu minvaldedir. Daşnaklarla Vlahof Efendi'nin ayrıldığı nokta ise Bezesten'in derdestine dair ayrıntılardır ki bunlar aslında farklı muhalif pozisyonların iktidarla ve hâkim söylemlerle kurdukları ilişkileri de ortaya koyar. Daşnaklara göre 'Rum genci' birkaç kömür amelesine ve onların isteği üzerine, amele sendikalarını açıklarken alıkonulmuştur. Vlahof'un Meclis'teki konuşmasında ise Bezesten'in rolü merkezîdir; o işçileri örgütlemiş, tam 290 hamalın üye olduğu bir sendika kurmuştur. Bu yüzden alıkonulmuştur. İki anlatının da amacı Meşrutiyetten doğan ifade özgürlüğünün hakkına saygı gösterilmemesi iken *Azatamart*, Bezesten'in mağduriyetini tıpkı hamallara dair anlatısında olduğu gibi ifade özgürlüğü ve sendika kurma hakkını tanıtmak gibi haklar üzerinden kurgular. Bunlar meşrutî idarenin verdiği hak ve özgürlüklerdir. Bu

[59] *Azatamart*, 11/24.11.1910, no 436, 1.
[60] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 12. İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326, 365.
[61] *Azatamart*, 12/25.11.1910 no. 437, s. 3.

bakımdan amelenin dilekçeler ile hak aramasını desteklemesi ile Bezesten'in yaptıklarındaki kanunilik vurgusu aslında Daşnakların meşrutî rejimin meşru söylemleri içinden siyaset yapması ile ilgilidir. Vlahof Efendi ise Bezesten'e önemli bir aktörlük atfedip, sendika kurucusu olarak göstermiştir ve bu meşruiyetin sınırlarında dolaşmaktadır.

Ama bu *Azatamart*'ın grevi sadece emek mücadelesi ya da vatandaşların hak mücadelesi olarak gördüğü anlamına gelmemelidir. Meşrutiyet döneminde siyasi yaşam bütün sorunlar birbirleriyle ilişkilendirilebilecek, bir konuyu başka bir sorun ile karşılaştırıp siyaset ürettirebilecek bir karmaşıklığa sahiptir. *Azatamart* bu hak ihlalinin neden önemli olduğunu belirttiği yazıyı Ermeni siyaseti için hayati olan bir konuya, Doğu vilayetlerine bağlayarak bitirmesi bizi şaşırtmaz: "Eğer İstanbul'da, meşrutî hükümetin burnunun ucunda, ifade özgürlüğü sınırlanıyor ve kanun ayaklar altına alınıyorsa, merkezden uzaktaki vilayetlerde neler olmaktadır?"

Grev, Zohrab Efendi'nin de belirttiği gibi ilk çıkış anındaki ekonomik bağlamından çıkarak, meşrutî yönetimin farklı sorunlarını yansıtan ve farklı grupların kendi siyasi ajandalarından analiz edip çözümler önerdikleri bir olaylar zinciri haline dönüşmüştür. Ama bu doğaldır, çünkü başta Zohrab Efendi'nin kendisi olmak üzere, bütün aktörler, emniyet ve muhalefet de dahil olmak üzere, grevin kömür tüccarları ile hamallar arasındaki bir ücret sorunundan çok, siyaset, ekonomi ve kanuni haklar arasındaki ilişkileri yoğun bir biçimde içeren bir vaka olduğunun farkındadırlar ve atılan her bir adım ve sarf edilen her bir söz aslında siyasi dengeler göz önüne alarak atılmışlardır.

Grev, II. Meşrutiyet'in tartışılmasına izin verdiği diğer konuları da barındırır. Bunlardan biri de etnik gruplar arasındaki sorunlardır. Tıpkı milli iktisad, vatandaşlık hakları gibi üzerinde uzlaşılmış konularda olduğu gibi farklı etnik kökenlerden gelen ameleler arasındaki işbirliğini muhalefet, güvenli bir alana çekerek tartışır: Farklı işçilerin bir arada grev yapması aslında ittihad-ı anasıra yol açacaktır. Birçok etnik unsurdan oluşan kömür hamalları grevi bu fikirlerin geliştirilmesi ve yayılması için çok uygun görülmektedir. Bununla beraber grev sırasında dahi etnik farklılıklardan doğan tansiyonlar bu fikrin sınırlarını gösterir.

IV. Osmanlıcılık ve Sınırları

Azatamart'ın bir haberinde verdiği sayılara göre hamalların toplam sayısı 2200'dür ve 1800'ü Kürt, 250'si Rum, 100'e yakın Tatar ve sadece 40-50si Ermenidir.[62] Devlet arşivindeki grevle ilgili belgelerde bir tek Zohrab Efendi'nin soru önergesinin kopyasında hamalların çoğunluğunun Kürt olduğu belirtilir. Emniyet raporlarında ise kömür amelelerinin etnik kökenlerine dair bir bilgi yoktur, sadece derdest edilen hamallar arasında Kürt olmayan Bandırmalı Tatar Ahmed'in etnik kökeni belirtilmiştir. Tatar Ahmed dışında derdest edilen bütün

[62] *Azatamart*, 2/15.11.1910, no. 428.

diğer hamallar, Bitlis, Muş, Erzurum ve Van gibi doğu vilayetlerinden gelen Kürtlerdir.

Sosyalistler için grev Osmanlıcılık açısından iki farklı önem taşır. Birincisi, emek mücadelesi aslında farklı etnik unsurlar arasında emek üzerinden bir birliktelik ve işbirliği kurulabilmesi için bir imkandır. İkincisi ise çoğunluğu Müslüman/Kürt olan hamalların sorunlarına çoğunluğu Müslüman olmayan siyasetçilerin ve sosyalistlerin dikkat çekip çözüm ulaştırmaya çalışmaları, başka bir boyutta farklı etnik gruplar arası ilişkilerin imkanlarını göstermektedir. İkinci noktaya örnek olarak, Türkçe *Sosyalist* gazetesi Zohrab Efendi'ye Dahiliye Nezareti bünyesindeki girişimlerinden ötürü teşekkür ederken, Kürtlerle Ermeniler arasındaki geçmişteki husumetlere rağmen bunu yaptığı için daha da önemli olduğu söyler.[63]

Birinci noktanın özeti ise Vlahof Efendi'nin Meclis'teki konu üzerine konuşmasında da etnik unsurlar arasında emek üzerinden birliktelik kurulabileceği vurgusunda aşikardır:

> Bu amele teşkilatında ne nasyonalism ne de şovenizm fikri tervic edilmiyor. Kürt, Rum, Türk, Arap vesair anâsıra mensup ameleler vardır. Bunlar cins, mezhep ve din fark etmeksizin sırf kendi maddi ve manevi sosyalizm efkârı meydana çıkarılmak için tertip edecekleri teşkilâta mümanaat edecek yerde onları teşvik etmek lâzım gelir. Bu gibi teşvikata karşı hareket etmek, yeni İdarenin köklerini kesmek demektir.[64]

Vlahof'un bu vurgusu diğer sosyalist muhalefetin yazılarında da görülür. Grevin başından beri grevi izleyen ve grevdeki farklı unsurlara vurgu yapan *Azatamart*, duruşunu şöyle ifade eder: "Azatamart, bütün ezilenlerin, Kürt, Türk, Rum ve Ermeni, müdafii olarak, bu deniz gibi acıları ve zorlukları ifade eden tek gazete" olduğunu söyler.[65] Başka bir haberi yine şu şekilde bitirir: "Bütün amele, Kürt, Ermeni, Türk ve Rum şu anlamalıdır ki hepsi ezilen, eziyet edilen ve sömürülen [bir] milliyete aittirler; mücadeleleri milletler arası farklılık denilen şeytanı ortadan kaldırır; grev sırasında Ermeni, Rum ve Türk basının ne yazdığını çok iyi görmüşlerdir."[66]

Dolayısıyla işçi hareketinin bir yandan etnik unsurlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracağını iddia ederlerken öbür yandan da gazetenin hamalların yararına çalıştığını vurgulayarak sosyalistlerin tabanlarını Müslümanlar arasında genişletmeye de çalıştıkları düşünülebilir.

Bununla beraber, sosyalistlerin hamalların grevinin etnik farklılıklar üstünde bir birliktelik kurma vurgusuna rağmen, etnik unsurlar arasındaki tansiyonların varlığı grev boyunca hissedilmektedir. *Azatamart*'ın kömür hamallarına dair anlatısını 1895-96 Olaylarından başlatması aslında toplumsal hafızada şiddet olaylarının ve etnik çatışmanın arkaplanda bıraktığı izleri göstermektedir. Ama

---

[63] Bakınız referans n. 58.

[64] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 12. İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326, 365.

[65] *Azatamart*, 2/15.11.1910, no. 428.

[66] *Azatamart*, 4/17.11.1910, no. 430.

bu tür çatışmalar sadece hafızada değil, grev sırasında aktüel olarak da yaşanmaktadır.

Gazete, grevle ilgili yazılarından birinde bir anekdotu kullanarak sınıflar arası mücadelenin etnik gruplar arası mücadeleden daha üstte olduğunu kanıtlamaya çalışır ki bu çabanın kendisi dahi aslında etnik farklılıkların sürekliliğini işaret eder. 'Bir Ermeni burjuvanın entrikası ve Ermeni işçi bilinci' alt başlığıyla verilen anekdot şöyledir:

> Burada bir vakayı hatırlamak önemli, çok karakteristik bir görünüşü açıklıyor. Sivaslı Mkrtiç adlı bir aracıya (kortsakatar) birçok kereler Ermeni işçiler iş için başvurmuşlarsa da reddedilmişler, bugünlerde ise [o] grev sebebiyle milliyetperverliğe tutunmuş. Bu beyfendi birkaç Ermeni işçiyi çağırıp onlara yüksek maaş ve polis desteği sözü vermiş ki, arkadaşlarına/yoldaşlarına (ınker) ihanet etsinler.
>
> - Size iş vermek istiyordum ama imkân çıkmıyordu, şimdi sizi yerleştirecek imkânı buldum, diyor Ermeni burjuva.
>
> Fakat Ermeni işçiler bu teklifi reddediyorlar, ..., diyorlar ki, Ermeni, Kürt, Türk, kader yoldaşıyız (baghakits), kardeşiz, asla birbirimize ihanet etmeyiz, şimdi mi Ermeni milliyetperverliğin tuttu?[67]

Gazete bu olayı aktarırken temel amacı bir yandan etnik aidiyetlerin ve milliyetperverliğin sosyalizmin önüne geçmemesini savunması öbür yandan ise Ermeni işçilerin milliyetçi bir tutum karşında nasıl davranmaları gerektiği konusunda bir 'model' sunmaktır. Ama burada gazetenin gözünden kaçan önemli bir ikilem vardır. Bir yandan sermayenin de çıkarları doğrultusunda etnik bağlardan bağımsız hareket edebileceğini, Ermeni bir aracının greve kadar Ermeni işçi almaması örneği ile iddia edilmektedir. Öbür yandan 'şimdi mi Ermeni milliyetperverliğin tuttu' şeklinde sitem ederek aslında etnik aidiyetler üzerinden iş bulunmasını da bir şekilde normalleştirmektedir. Burada sözü edilmeyen sorun sermayenin etnik farklılıkları kullanarak etnik aidiyetleri ve farklılıkları pekiştirmesi kadar emek hareketinin etnik aidiyetlerden ötürü sınırlarıdır. Grev bittikten ve hamallar çalışmaya başladıktan sonra, kömür hamalları ile ilgili olarak *Azatamart*'da çıkan bir haber etnik gruplar ile emek arasındaki ilişkiyi gözler önüne serer.

> Grev sırasında çeşitli milletlerden oluşan işçiler arasındaki ahengin devamını bekliyorduk. Acıyla öğrendik ki Muşlu bir Ermeni, grev ortamından faydalanıp Avusturya şirketi ile anlaşıp, işi üzerine almaya çalışmış ve bugüne dek bir tek Ermeni'yi işe almamış olan bu şirket şimdi Kürtlerle Ermeniler arasında bir sorun çıkararak işçiler arasındaki ahenge karşı çalışmaktadır. Çavuş olmak için herşeyini feda edebilecek olan bu kişi Kürtler arasında Ermenilere karşı, sonuçları hoş olmayacak bir hareket yaratmış. Biz de Ermenilerin Kürtlerle beraber çalışmasını ve [işden] mahrum kalmamalarını istiyoruz yalnızca bunun yolu Kürtlerle işbirliğidir. Bir

[67] *Azatamart*, 2/15.11.1910, no. 428.

> Ermeni amelenin bu kişinin eline düşmemesini ve acı yanlış anlamalara yol açmamasını diliyoruz. Kürt vatandaşlarımızı da ayrım yapmadan, kardeşleri olan Ermeni amele ile çalışmaya davet ediyoruz. Ermeni amele için çavuşun Ermeni, Türk ya da Kürt olması önemli değil çünkü her halükarda yevmiyesini alacak. Hem onlar için burada hem de evinin ahalisi için memlekette Kürt amele için çalışmak hayırlıdır. Önerilerimizin Kürtlerle Ermeniler arasındaki yanlış anlamaların önüne geçmesini ümid ederiz.[68]

Bu haber aslında farklı etnik unsurların varlığının ötesinde, grevin başından beri emek piyasasında var olan ama konuşulmayan bir tansiyonun varlığına işaret eder. Arşiv belgelerinin hamalların etnik kökenlerine dair sessizliğine değinmiştik, benzer bir sessizlik de etnik kökenli ayrışmalar konusunda sosyalist basında görülür. Bunun en önemli örneği, ikinci olarak derdest edilen üç amelenin örneğinde görülür. Bu üç amelenin derdestine sebep olan ve müdahale etmekle suçlandıkları gemi yukarıdaki alıntıda bahsi geçen Avusturya Lloyd'a aittir.[69] Grev sırasında dışarıdan getirilen amelelerin hepsinin Ermeni olup olmadığını bilmemekle beraber, grev Kürt hamallar ve onbaşıların egemenliğini geriletmiş ve grev kırılırken Ermeni hamal onbaşıların da ortaya çıkmasına ya da güçlenmelerine ve emek piyasasını etkilemelerine sebebiyet vermiştir. Ermeni hamal onbaşılar da Ermeni hamalları çalıştırarak aslında emek piyasasında aynı etnik unsurlar arasındaki bağların kuvvetlenmesine ve farklı unsurlar arasındaki farklılıkların keskinleşmesine yol açmaktadır. Burada kendisi de bir etnik aidiyet, Ermenilik, içinden yazan *Azatamart* için durum daha da zordur, etnik gruplar arasında işbirliğini savunurken dahi içlerinden geldikleri etnik unsura bağlılıklarını bir şekilde belirtmeleri gerekir "biz de Ermenilerin Kürtlerle beraber çalışmasını ve [işden] mahrum kalmamalarını istiyoruz yalnızca bunun yolu Kürtlerle işbirliğidir" demektedir. Osmanlıcılık sosyalistler için emek hareketinin temel unsurlarından biri olmasına rağmen amaçları temel olarak etnik aidiyetleri ortadan kaldırmak değil, ittihad-ı anasır fikri ile farklı etnik gruplar arasında işbirliğini amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla grev de farklı etnik unsurlar arasındaki iş birliğine imkân yarattığı kadar bu iş birliğini baltalayacak fark ve çatışma alanlarının da gelişmesine sebep olmuştur.

V. Sonuç: 1910 Kömür Hamalları Grevinde Sol Siyaset ve Madunun Temsili

Öncelikleri ve amaçları çok farklı olduğu gibi sol muhalefetin greve ve grevcilere dair anlatılarında da Kürt hamalların tarihsel aktörlüğüne dair anlatılarında çeşitli sorunlar görülür. Samuel Efendi'nin yukarıda alıntılanan raporunda hamalların grevinde zahiren teşvik olmamasına rağmen, onbaşılarla işbirliğini ve onbaşıların da tüccar tarafından teşvik edildiğini vurguladığını ve tüccarın çıkarlarından ötürü grevin devam etmesi gerektiğini söylediğini belirtmiştik. Samuel Efendi'nin ifadesinde hamallar kısmen de olsa tarihsel aktörlüğe sahiplerken,

---

[68] *Azatamart*, 18.11/1.12.1910, no. 442, s. 3.
[69] DH.EUM.THR 98-94.

sosyalistlerin bu aktörlük konusuna yaklaşımları tıpkı yukarıda değindiğimiz Osmanlıcılığa yaklaşımları gibi çelişkiler içermektedir. Bir yandan hamalların kendi başlarına grev ilan etmeleri önemli iken grevin bu şekilde sürdürülemeyeceğini, örgütlenmeleri gerektiğinin altını çizerler, tabii örgütlenmeleri için de sosyalistlerin dahil olması gerekmektedir.

Bu tezat gazetelere de yansır. Mesela *Azatamart* bir yandan hamalların bir cemiyeti (*miutyun*) olduğunu ve bir sandıkları olduğunu söyler, hatta grevin başında bu sayede bir ay kadar greve devam edebileceklerini iddia eder.[70] Ama grev ilerledikçe hamalların örgütlü olmadıklarını belirtir ve 'Her bir grevi başarıya ulaştıran başlıca şartlardan biri de amelelerin örgütlü olmalarıdır.' diye ekler.[71] Keza tüccarla kısa sürede tekrar müzakereye oturmalarını örgütsüz oluşlarına bağlar.[72] Burada kastedilen örgüt o dönemde sosyalistlerin öncülüğü ile tek tük kurulan sendikalardır.

Bu tür bakış açısı sadece Ermeni ve Rum sosyalistlerde gözükmez. *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın *Sosyalist* gazetesinin grev sırasındaki görüşleri de parti merkezli sosyalist mücadelenin emek mücadelesi için tek yol olduğunu iddia eder:

> Şu haldeki durumumuzla grevlerin bizce faydası yerine zararlarının görüleceği şüphesizdir... muhterem işçilerimiz greve devam ederlerse zarar görürler. Çünkü memleketimizde –malum olan sebeplerden dolayı?!— henüz oluşmuş mükemmel sendikamız yoktur. Şemsiyeciler sendikası gibi ufak tefek sendikalar müstesna—, amele greve giderse onları idare edecek muntazam bir sendika heyeti, henüz güçlü ve güçlü olduğu kadar liberal bir hükümet ve aynı zamanda birçok senelerden beri kurulmuş bir sosyalist partisi yoktur. İşte bunun için amele zarar görür... İnşallah partimiz [Osmanlı Sosyalist Fırkası] yükselir, vatanımız ilerler. Hükümetimiz daha ziyade liberal bir idare alır. O zaman biz de grevler yapar, o grevleri bilfiil ve bizzat idare eder ve hatta kendi partimizin üyeleriyle onlara yol gösteririz.[73]

Sosyalist yazarının örnek gösterdiği Şemsiye İşçileri Sendikası'nı da Rum sosyalistlerin ağırlıklı olduğu Türkiye Sosyalist Merkezi kurmuştur.[74] Derdest edilen Zakharia Bezesten'in de bu merkezin üyesi olduğunu belirtmiştik, dolayısıyla bu dönemde sosyalistlerin grevlerin örgütlenmesinde aktif olduklarını düşünebiliriz. Merkezin yayın organı *Ergatis* hamalların örgütlenmesinde sosyalistlere en çok önem atfeden ve hamallara da en az aktörlük atfeden yayındır. Gazeteye göre grev hamalların inisiyatifiyle değil onbaşıların telkinleri ile başlatılmış ve ancak sosyalistlerin örgütlemeleriyle amelelerin ön planda olduğu bir eyleme dönüşmüştür ama hamalların irade sahibi olmamaları en büyük sorundur. Gazete bunu şu şekilde ifade eder, eğer "Kürt hamallar onbaşıları Allah sayacak kadar

[70] *Azatamart*, 30.10/12.11.1910, no. 426.
[71] *Azatamart*, 2/15.11.1910, no. 428.
[72] *Azatamart*, 11/24.11.1910, no 436.
[73] "Kömür Amelesinin Tatil-i Eşgali," *Sosyalist* no. 1 (11 Teşrin-i Sani 1326) aktaran Selçuk Gürsoy, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 474-475.
[74] Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları*, 120, 135-136.

cahil olmasalar" grev başarıya ulaşacaktır.[75] Gazete buna rağmen gelecekte hamalların örgütlenecekleri düşüncesiyle yazısını bitirir. Keza Vlahof Efendi de Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında bu görüşü tekrarlamış ve birkaç sosyalistin hamallar arasındaki faaliyetlerinin örgütlenmeleri için önemine dikkat çekmiştir.[76] Dolayısıyla sosyalistlerin grev anlatısında ağırlıklı olarak işçilere atfedilen bir bilinç eksikliği iddiası ve sosyalistlerin başat rolü oynayacakları bir örgütlenmenin gerekliliğine dair vurgu görülür.

Madunun sesine ulaşmak Osmanlı sosyal ve emek tarihçilerinin uzun süredir peşinde koştuğu bir amaçtır. Bu makalede kullanıldığı gibi arzuhallerin ve istintakların bu eksikliği bir nebze de olsa ortadan kaldırdığı iddia edilebilir. Ama burada asıl sorun, İstanbul'daki Kürt işçiler özelinde sadece madunların kendilerinin ürettikleri kaynakları bırakamama sorunu değil aynı zamanda ve belki daha çok siyasi temsil sorunudur. İmparatorluğun son döneminde Kürtleri kimin temsil edeceği daha doğrusu özellikle de şehirde madun Kürtlerin siyasette temsil edilip edilmediği tartışılmış bir konudur. Mesela Vlahof Efendi'yle aynı gün kürsüye çıkan ve hükümete karşı eleştirilerin dozunu düşürmeye çalışan Erzurum Daşnaksütyun mebusu Ohannes Varteks Efendi, konuşmasını Ermeni ve Kürtler arasındaki toprak mevzusuna getirdiğinde, kendisinin Kürtlerin de sorunlarını dile getirdiğini söyler. *Zabıt Ceridesi*'nde olay şu şekilde kaydedilmiştir: "O maznun fukara Kürtlerin burada Mebusları olmadığından onların sesi çıkmıyor ('var ya' sedaları) Var, ama bunlar ağaların Mebusudur. (Gürültü)."[77]

Kürt hamalların grevinin Meclis-i Mebusan'daki Kürt mebuslar tarafından dile getirilmemiş olmasının bir sebebi de Kürt hamalların İstanbul'da göçmen işçi olarak bulunmalarının arkasındaki geldikleri bölgelerdeki iktisadi sorunlar ve özellikle de mülksüzleşmenin bulunduğu düşünülebilir. Grev sırasında faal bir Kürt gazetesinin bulunmaması bizim Kürt entelektüellerin grev hakkındaki düşüncelerini öğrenmemizi engeller. Bununla beraber, önceki ve sonraki yıllardaki Kürt yayınlarda da hamalların sesini duymak pek mümkün değildir, ağırlıklı olarak kötü yaşam ve çalışma koşulları ile özellikle eğitimsizlik gibi sorunlar vurgulanır.[78]

Bu bağlamda Varteks Efendi'nin konuşmasında sınıfsal farklılıklardan dolayı Kürt mebusların Kürt madunları temsil etmediğini iddia etmesi, II. Meşrutiyet döneminde sosyalist siyasetin özelde de Ermeni siyasetin Kürtlere yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Ne sosyalistlerin kömür hamalları grevine yaklaşımları ne de Varteks Efendi'nin konuşması tekil örneklerdir. Kürt ve Türk madunlarının temsili de yine bu dönemde Ermeni partilerinin ajandalarına girmiş görünmektedir. Mesela Varteks Efendi, Kürtlerin siyasette temsil edilmediğini söylemeden hemen önce, Ermeni mebuslarına yönelik olarak, "şimdiye kadar Ermenilerin arazilerini

[75] Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları,* 118.
[76] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 12. İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326, 365.
[77] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 12. İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326, 371. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu'daki toprak rejiminin değişmesiyle Kürt köylülerinde mülksüzleştikleri gözlenir.
[78] Mesûd Serfiraz, "Kürt İşçi Sınıfına Dair Haberler Kürt Tarihi", *Kürt Tarihi,* no. 22 (Ocak-Şubat 2016): 22-29.

müdafaa etmek için söz almışlar, söylemişler. Ermenilerden ziyade Kürt ve Türklerin arazisi gasbolunmuş. Bak, burada söylüyorum" demiştir.[79]

1910 Kasım ayında gerçekleşen kömür hamalları grevinin önemi ve anlamı sadece büyük bir emek hareketi olmasının ötesinde bu siyasi konjonktürün içinde farklı anlamlar kazanır. Grev, 31 Mart sonrası baskıcı bir ortamda işçi-işveren arasındaki bir anlaşmazlıktan ve bir emek hareketinden farklılaşır. Bunda da özellikle de emniyetin tutuklamalarının kanuni bir temelden yoksun olmasından ötürü, muhalefetin İttihat ve Terakki iktidarının tutuklamalarını Divan-ı Harbi Örfî dönemindeki keyfi uygulamalarına örnek olarak göstererek eleştirmesine yol vermiş ve bu konu da Meclis-i Mebusan'da tartışılmıştır.

Yukarıda da gösterildiği gibi hükümete dair eleştiriler II. Meşrutiyet'in meşru siyaset zemininde, meşru söylemler aracılığıyla gerçekleşmiştir: Milli ve yabancı şirketler, vatandaşlık hakları ve Osmanlıcılık gibi dönemin en önemli konuları grev ile ilişkilendirilmiş ve grev bu alanlardaki tartışmaların mikrokozmosu olarak görülmüştür. Bu açıdan kömür hamalları grevi, II. Meşrutiyet döneminde gündelik hayatta siyasetin nasıl işlediğine ve belirli bazı söylemlerin nasıl tartışmaları belirlediğine dair bize birçok ipuçları vermektedir.

Sosyalistlerin, bu tür emek hareketleri sayesinde hem Müslüman bir topluluğa (Kürtler) ulaşarak ve onların sorunları ile ilgilenerek, hem de hamallar gibi fabrika dışı alanlardaki emekçilere ulaşarak da toplumsal tabanlarını genişletmeye yönelik bir siyaset izledikleri düşünülebilir. Benzer biçimde siyasi temsiliyeti az olan Kürt hamalların da sosyalistler ile sorunlarını yansıtacak bir aracı bulduğu düşünülebilir. Tarihçiler için buradaki sorun ise bu 'aracılık' halinden ötürü, Kürt hamalların gerek iktisadi gerekse siyasi taleplerinin sosyalistler aracılığı ile ulaşması ve bu sırada da tahrif edilme ihtimalidir. Bu da geç dönem Osmanlı İstanbul'undaki en büyük madun gruplardan biri olan Kürt hamalların mücadelelerini anlamamızdaki büyük sorunlara işaret eder. Bu yüzden Kürt amele adına konuştuğunu iddia eden dönemin sosyalist basınının da tıpkı devletin ürettiği arşiv kaynaklarına uygulandığı gibi yakın ve eleştirel bir analizi gerektiği gösterilmiştir. Dönemin Kürtçe basınının aydınlanmacı söylemleri ile sosyalistlerin emek ve Osmanlıcılık temelli yaklaşımları Kürt hamalların özneliklerini ikinci plana itmekle kalmamıştır. Devletin ürettiği kaynakların sessizliği karşısında bu tür kaynakları kullanan emek tarihçilerinin de bu kaynaklardaki söylemleri tekrar üretmekten kaçınması ve bu bilgileri dönemin bağlamında incelemesi gerekmektedir.

Son olarak, hem grevin sonunda hamal onbaşılarının yerlerini korumalarından hem de özellikle Kürt ve Ermeni hamallar arasındaki farklılıkların devamından ötürü, sosyalistlerin arzuladıkları, etnik gruplar üstü ve meslek temelli dayanışmanın sınırlı kaldığının hatırlatılması gerekir. Bununla beraber yaşananlar, grev sırasında hamalları örgütlemeye çalışan önemli bir sosyalistin gözaltına alınması grevin bir an evvel bitirilmesine dair ekonomik ve siyasi baskıyı olduğu kadar, sol muhalefetin bu dönemde sahip olduğu potansiyeli, sınırları ve araçlarına dair bize ipuçlarını vermektedir. Bütün bunlar kömür hamalları grevinin sonucunu kömü-

---

[79] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre 1, cild 1, 12. İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326, 371.

rün global etkisindeki değişimler yanında ve muhtemelen daha çok, ancak Meşrutiyet rejiminin söylemlerinin, yereldeki siyasi ilişkilerin ve Kürt hamalların isteklerinin temsiliyeti gibi konuların incelenerek anlaşılabileceğini göstermektedir.

Kaynaklar

Akın, Yiğit. "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005): 73–111.

Alakom, Rohat. "Dünyanın Kahrını ve Yükünü Taşıyanlar: İstanbul'da Kürt Hamal Topluluğu," *Kebikeç* 5 (1997): 167-181.

Balsoy, Gülhan. "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century," *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68.

Barak, On. "Outsourcing: Energy and Empire In The Age Of Coal, 1820–1911." *International Journal of Middle East Studies* 47 (2015): 425–445.

Benlisoy, Stefo. *İstanbul'un Irgatları: II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü*. İstanbul: İstos, 2018.

Çetinkaya, Y. Doğan ve Mehmet Ö. Alkan (yay. haz.). *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Çetinkaya, Y. Doğan. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, çev: Özgür Bircan. İstanbul: İletişim Yay. 2015.

Chalcraft, John. "The Coal Heavers of Port Sa'id: State-Making and Worker Protest, 1869-1914," *International Labor and Working-Class History* 60 (2001): 110-124.

-----. *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*. Albany, New York: State University of New York Press, 2004.

Dinçer, Sinan. "The Armenian Massacre in Istanbul (1896)," *TSEG* 10 (2013): 20-45

Gürsoy, Selçuk. *Osmalı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Karakışla, Yavuz Selim. "The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire," *Turkish Studies Association Bulletin*, 16- 2 (1992): 153-177.

Kırpık, Cevdet. "İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004.

Lewental, D. Gershon. "Le Jeune Turc," *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, yay. gaz. Norman A. Stillman. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/le-jeune-turc-SIM_0013530 çevrimiçi 14 May 2021

Makal, Ahmet. "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçliği Üzerine bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006): 215–264.

Nacar, Can. "Labor Activism And The State In The Ottoman Tobacco Industry," *International Journal of Middle East Studies* 46 (2014): 533–551.

-----. "20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti," *Kebikeç* 41 (2016): 51-66.

-----. *Labor and Power in the Late Ottoman Empire, Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

Petrov, Milen V. "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868," *Comparative Studies in Society and History* 46-4 (2004): 730-759.

Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, çev. Sabri Tekay. Ankara: Yurt Yayınevi, 1987.

-----. *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822–1920*. New York: Berghahn Books, 2006.

Sarçın, Simge. "1913-1914 Yıllarında Ahenk Ve Köylü Gazetelerinde İzmir Merkezin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2019.

Sefer, Akın. "The Arsenal of Ottoman Modernity: Workers, Industry, and The State in Late Ottoman Istanbul." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Northeastern University, Boston, 2018.

Serfiraz, Mesûd. "Kürt İşçi Sınıfina Dair Haberler Kürt Tarihi," *Kürt Tarihi* no. 22 (Ocak-Şubat 2016): 22-29.

Tamdoğan-Abel, Işık. "Les Hans, ou l'Étranger dans la ville Ottomane," *Vivre dans l'empire Ottoman : Sociabilités et relations intercommunautaires (XIIIe-XXe siècles)* içinde, yay. Haz. François Georgeon ve Paul Dumont,), 319-334. Paris: L'Harmattan, 1997.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Vardağlı, E. Tutku. "Searching for Women's Agency in the Tobacco Workshops: Female Tobacco Workers of the Province of Selanik," *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives* içinde, yay. haz. Duygu Köksal and Anastasia Falierou, 47–63. Leiden: Brill, 2013.

Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870 - 1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Öz: Bu makale 1910 yılı Kasım'ında İstanbul'da gerçekleşen ve çoğunluğunu Kürt işçilerin oluşturduğu kömür hamallarının grevine odaklanarak, dönemin emek hareketleri ve siyaseti arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Devletin kurumlarının ve sosyalistlerin kullandığı dil ve pratikler, polis raporları, çeşitli sosyalist basın organları ve Meclis-i Mebusan ceridelerine yansıdıkları şekliyle analiz edilerek, kömür hamalları grevinin kısa süre içerisinde ekonomik alandan, işveren-işçi çatışmasından çıktığı ve ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, devlet-vatandaş ilişkileri, etnik gruplar arası ilişkiler gibi Meşrutiyet döneminin en önemli konularının tartışıldığı bir iktidar alanına dönüştüğü gösterilecektir. Bu mücadele içinde sosyalistler grevi etnik gruplar üstü bir hareket olarak görüp, kamuoyuna Osmanlıcılık düşüncesi çerçevesinde sunmuşlardır. Makale son olarak siyasi temsiliyetleri sınırlı olan greve katılan göçmen Kürt hamallara dair bilgilerimizin başka grupların bıraktıkları kaynaklar aracılığıyla olmasının tarihyazıcılığı açısından yarattığı sorunlara da dikkat çekmektedir.

Anahtar sözcükler: emek hareketleri, Kömür, sosyalizm, Osmanlıcılık, göçmen işçiler, Kürtler

1910 Coal heavers' Strike:
History of Labor and Language of the Left during the Second Constitutional Era

Abstract: The article examines the relation between labor movements and politics by focusing on the Kurdish coal heavers' strike which took place in Istanbul in the November of 1910. It investigates the language and practices of the state institutions and socialists, police reports, socialist press and minutes of the Parliament to analyze the ways in which the strike moved out of its initial context of struggle between laborer and employer. It moved into a power field in which the most important topics of the Second Constitutional Period, like freedom of speech, state-society relations and relations between different ethnic groups, were discussed. In these debates, socialist saw the strike as a supra-ethnic movement and presented it to the public within an Ottomanist framework. Lastly, the article highlights the historiographical questions which emerge due the fact that our knowledge about Kurdish workers of the strike whose political representation is limited, are based on sources produced by members of other ethnic groups.

Keywords: labor movements, Coal, socialism, Ottomanism, migrant workers, Kurds

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

1930 İzmir Grevleri

M. Bülent VARLIK*

Gazi Mustafa Kemal'in, yakın arkadaşı Fethi [Okyar] Bey'den iktidarı belirli ölçülerde denetleyecek bir muhalefet partisi kurmasını istemesinden kısa bir süre sonra 12 Ağustos 1930'da gerekli müracaat yapılarak Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulur[1].

Parti lideri Fethi Bey, ilk büyük yurtiçi gezisini İzmir'e yapmaya karar verir.

Fethi Bey, İzmir'de çok büyük bir coşku ile karşılanır. Binlerce kişi kendisini görmek için meydanlarda toplanır. Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) binası ile bu fırkayı destekleyen *Anadolu* gazetesi önünde protesto gösterileri yapılır[2].

CHF'nı destekleyen basın, Fethi Bey'in İzmir çıkartmasını "küçüksemeye" çalışır. Söz gelimi Ali Naci [Karacan] tarafından yayınlanan gazetede haber;

> … Amele, muhalif Fırka hesabına tutulan otomobillerle nutku dinlemek üzere istasyona sevkedildi.
>
> Son hâdiselerde tevkif ve adliyeye teslim edilenlerin yüzde doksanbeşini Kürtler, Giritliler, hırsızlar ve sabıkalılar teşkil ediyor. Bunların içinde komünistler de vardır ve yarısından fazlası sarhoştur.

---

* İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com
Geliş Tarihi: 2 Kasım 2021 / Kabul Tarihi: 14 Kasım 2021.

[1] Ali Fethi Okyar; *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul-1987; Ahmet Ağaoğlu; *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. baskı, Baha Matbaası, İstanbul-1969; Çetin Yetkin; *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan yay., İstanbul-1982 ve Abdülhamit Avşar; *Serbest Cumhuriyet Fırkası/Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü*, Kitabevi yay., İstanbul-1998.

[2] "Bütün Sabıkalılar Harekete Geçti", *Akşam*, 10 Eylül 1930; "İzmir'deki İstikbal Nümayişleri Tahrikçilerin Eseridir", *Milliyet*, 6 Eylül 1930.

> Fethi Bey'in nutkunu dinleyenlerin ekserisi ameledir. Bunlar kafile, kafile gelmişlerdir, bir kısmını da otomobil ve kamyonlar getirmiştir. Bu otomobil ve kamyon paralarının Serbest Cumhuriyet Fırkası tarafından tesviye edildiği anlaşılıyor.
>
> Nutuk, dinleyenler tarafından pek az alkışlanmıştır. Amele, nutuk bitmeden dağılmağa başlamıştır.
>
> Fethi Bey'in nutku, münevver tabakada fikir kıtlığı itibarile inkisarı hayal [hayal kırıklığı] uyandırmıştır.

başlık ve satırlarıyla verilir[3].

Fethi Bey'i karşılama sırasında güvenlik güçleri ile halk arasında gerginlik yaşanır; 17 yaşında bir öğrenci polis kurşunuyla hayatını kaybeder, cenaze töreni "gizlice" yapılır[4]. *İnkılâp* gazetesi muhabiri "Fethi Bey istikbal edilirken bazı polislerin denize yuvarlandığı ve bayrak yırtılması gibi hadiseler olduğunu", bazı kişilerin tevkif edildiğini öğrenerek İzmir valisi Kâzım [Dirik] Paşa'ya müracaat eder ve "polise hakaret cürmünden dolayı ayak takımından 300 kişi tevkif edildi" bilgisini alır. Daha sonra yapılan bir açıklamada "35 serseri muharrikten [kışkırtıcıdan] 9'u hakkında tevkif müzekkeresi kesildiği" açıklanır, bunlar arasında "komünist Kerim [Soyka]'in de olduğu belirtilir; 300 kişinin tevkif edildiği haberinin doğru olmadığı ifade edilir[5].

Bu gelişmeler yaşanırken Liman Şirketi amelesi yevmiyelerinin arttırılması talebi ile greve başlar. Şirket bu talebi kabul eder ama işçiler "biz bugün Fethi Bey şerefine çalışmıyoruz" diyerek eylemlerine devam eder[6]. Vali Kâzım [Dirik] Paşa, askeri devreye sokar; Birinci ve İkinci Kordon, Gazi Bulvarı, Pasaport

---

[3] "Nutuk Pek Az Alkışlandı", *İnkılâp*, 8 Eylül 1930; "Dün İzmir'de Çok Müessif ve Kanlı Hadiseler Oldu", *Vakit*, 6 Eylül 1930'da da "Son yapılan tahkikattan da anlaşıldığına göre, Fethi Bey'i karşılayanlar ve dinleyenler arasında nedense zabıtaca maruf serseriler, komünistler, lekeli ve sabıkalılar ekseriyeti teşkil ediyordu" denilmektedir. "Fethi Bey Beklenen Nutkunu Söyledi!", *Milliyet*, 8 Eylül 1930'da da ""Nutukta azami 6.000 kişi vardı. Hepsi amele ve seyyar esnaf, şoför, arabacı, denizci idi. Nutku bihakkın anlıyanlar azdı" denilmektedir.

[4] "K. Necati İçin İhtifal Yapılacaktı/Bunu Mahzurlu Gören İzmir Vilâyeti Hususî Merasimle Gömdürdü", *Son Posta*, 8 Eylül 1930.

[5] "Yalnız 9 Kişi Mevkuf", *İnkılâp*, 7 Eylül 1930; "Bir Tebliğ", *Son Posta*, 8 Eylül 1930; "Bütün Sabıkalılar Harekete Geçti", *Akşam*, 10 Eylül 1930; *Milliyet*, 6 Eylül 1930'da Fethi Bey'i karşılayanları galeyana getirenler arasında "komünist Kerim"in de olduğunu ileri sürer. Aynı bilgi 7 Eylül 1930 tarihli *Milliyet*'te tekrarlanır ve *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930. "İzmir Tevkifleri". *Son Posta*, 11 Eylül 1930'daki bilgilere göre tevkif edilenler arasında "Komünist Selim" adında bir genç de bulunmaktadır. "İzmir'deki Tevkifat Hakkında Müddei Umuminin Beyanatı", *Milliyet*, 11 Eylül 1930'da "rıhtımda toplanan ehaliden komünistlikle mahkum Kerim ve garson Sabri[nin], polis Emin Efendiyi denize attıklarından ve halkı zabıta aleyhine teşvik etmekten" tevkif olunduğu belirtilmiştir.

[6] "İzmir'de Grev", *İnkılâp*, 7 Eylül 1930; "İzmir'de Grevciler", *Milliyet*, 7 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930, "Liman Amelesinin Grevi", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

Son Posta

HERGÜN NEŞROLUNUR

İZMİR, 7 ( ) ADLİYE VEKİLİ BEYDEN RİCA EDİYORUM: COŞKUNLUK YAPIYOR ZANNİLE YEMİŞ ÇARŞISINDA TUTULAN KÂTİP SEYİT AHMET Ef.Yİ DİNLEYİNİZ

Fethi B. Nutkunu Öğleden Sonra Söyliyecektir

İzmir Valisi, Nutkun Tehirini İstediğinden Dolayı Muahaze Edilmiştir

Nutkun Dün Söylenmesi İçin Rica Edilmiş İse de Gün Tayin Edildiğinden Tesbit Edilen Tarihi Değiştirmek Mümkün Olmamıştır...

ÖLEN TALEBE

Kimin Öldürdüğü Tahkik Ediliyor

Adliye Vekili B. Den Bir Rica

K. Necati İçin İhtifal Yapılacaktı

Bunu Mahzurlu Gören İzmir Vilâyeti Hususi Merasimle Gömdürdü

Birçok Halk İzmir'de Toplanmıştı

İsyan Etmedik, Adalet İstedik

Amele, Hüsnü Paşayı Dün Böyle Karşıladı

Bu Zat Ve Merkez Kumandanı İzmirlilerin Kalbini Kazandılar

Nutuk Nerede Söylenecek?

Bir Karakol Önünde...

Sayfa (2) Ve (3)

İzmir Meb'usları Ne Düşünüyor?

Mukabil Nümayişe Kat'iyen Lüzum Yoktu

Hakaret Kimlere Ait Olabilirmiş? ... Hüseyin Beyin Mütalaası

bölgeleri askerin kontrolüne bırakılır[7]. Gelişmeleri *İnkılâp* gazetesi detaylı olarak verir:

> Tahmil [yükleme] ve tahliye [boşaltma] liman amelesi bu sabah ücretlerinin azaldığından bahisle grev ilân etmişlerdir. Eşya taşıyan hamal ve arabaları çalışmaktan men eden 300 kişilik bir grevci grubu zabıta tarafından dağıtılmıştır. Muharrikçilerden dört kişi tevkif olunmuştur. Diğer tahrikatçılar takip olunmaktadır. Vali, amele metalibatını bildiren amele murahhaslarını [temsilcilerini] tatili eşgalin kanuna muhalif olduğunu ihtar ile tarife komisyonunun amele metalibini tetkik edeceğini beyan etmiştir. Amele murahhasları bu tebligatı hüsni telâkki etmişlerdir[8].

Son Posta gazetesi gerek Fethi Bey'in karşılanması sırasında yaşananları, gerekse liman işçilerinin grevini farklı bir gözle değerlendirir. *Son Posta* muhabiri Ekrem yaşananları şöyle anlatır:

> … İzmir Liman İnhisar İdaresi'nin mes'ulü olduğu bir hadiseyi kaydedeceğim. …
>
> Liman amelesi günde 3,5 liraya yakın para alıyordu. Liman Şirketi bunu bir buçuk liraya indirdikten başka Fethi Bey'i karşılıyanların işlerinden çıkarılacaklarını bildirmiş, bir nevi tehditte bulunmuştur. Bunun üzerne amele grev yapmıştır. Grevin yegâne saiki budur.
>
> Grevci amele rıhtım şirketinin önüne toplanmıştı. Şirket, derhal telefonla asayiş kuvvetlerine müracaat etmiş:

[7] *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930.

[8] "Tahmil ve Tahliye Amelesi Grevi", *İnkılâp*, 9 Eylül 1930; *Akşam*, "İzmir'de Bir Grev", 10 Eylül 1930.

- İsyan var.

Derhal kâfi derece asker gönderilmiştir. Fakat amele bağırmıştır:

- İsyan yok. Çocuklarımızın yevmiyesini yarıya indirdiler. İşte bu suretle gadre uğrıyan vatandaşların ricaları var.

Bu sırada Müstahkem mevki kumandanına da haber gitmişti. Hüsnü Emiri Paşa da geldi[9]. İçeri davet edilmesine rağmen şirkete girmedi. Ameleyi dinledi. Tavassut vadinde bulundu. Ve bunun üzerine amele dağıldı.

Maamafih amelenin 3,5 lira aldığını işiterek çok görmeyiniz. Çünkü amele haftada iki gün çalışır. Yani haftada 7 lira alır, ayda ise ancak 30 lira ellerine geçer[10].

Aynı gün, İzmir'de Şerifzade[11] incir ambarında çalışan amele patrondan zam isteyerek grev ilan eder. İncir Kooperatifi'nde çalışanlar ve civar dükkanlar ve ardiyelerdeki amele de eyleme katılır[12]. 300 kişilik bir grevci grubu Yemiş Çarşısı'ndaki mağazalarda eşya taşıyan hamalların ve arabaların çalışmasını engeller[13]. Olaylara jandarma müdahaleye eder, havaya ateş açar, bu durum karşısında işçiler dağılır, olaylar sırasında 14 "muharrik" tevkif olunur[14]. Yevmiyelerinin artırılmasını isteyen işçilerin sayısı 5.000 kadardır[15].

Hüseyin Hüsnü Paşa'nın araya girmesinden sonra liman tahliye ve tahmil işçileri ile tersanedeki ameleler aynı günün akşamı yeniden işe başlar[16]. İncir amelesinin de büyük bir kısmı akşam vakti işlerinin başına döner; özellikle kadın işçiler çalışmaya devam eder[17].

Son Posta muhabiri Orhan yaşananları şöyle özetler:

İncir, tersane ve liman amelesinin ilan ettikleri grev tamamen bitmiştir. Amele işe başlamıştır. Kendilerine Vilâyet tarafından haklarının temini için teşebbüsatta bulunulacağı vaâdedilmiştir. Vilâyet ilk defa işi şiddetle idare etmek istemiş, fakat işçiler;

[9] Hüseyin Hüsnü Emir [Erkilet] Paşa, 1932'de emekli olduktan sonra çeşitli gazete ve dergilerde şoven, anti-komünist yazılar kaleme almış, II. Dünya Savaşı'nda faşist Almanya'yı bütün gücüyle desteklemiştir.

[10] "İsyan Etmedik, Adalet İstedik", *Son Posta*, 8 Eylül 1930.

[11] İncir ambarının sahibi olan Şerif Remzi [Reyend] İzmir'in önde gelen tüccarlarındandır.

[12] "İzmir'de Amelenin Yeni Grevleri", *İnkılâp*, 9 Eylül 1930; *Vakit*, 9 Eylül 1930; "Grev", *Milliyet*, 9 Eylül 1930.

[13] "Grev", *Milliyet*, 9 Eylül 1930.

[14] "İncir Amelesinin Grevi", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

[15] "İzmir'de Bir Grev", *Akşam*, 10 Eylül 1930; "İzmir'de Grev", *Son Posta*, 10 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

[16] *Son Posta*, 8 Eylül 1930; *İnkılâp*, 9 Eylül 1930; *Milliyet*, 9 Eylül 1930.

[17] *İnkılâp*, 9 Eylül 1930; *Vakit*, 9 Eylül 1930; *Milliyet*, 9 Eylül 1930, *Milliyet*, 11 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

- "Her şeye razıyız. Fakat inhisar idaresinin baziçesi [oyuncağı] olmayacağız. Yevmiye 9 saatlik bir mesainin 250 kuruşa başarılmasına imkân yoktur"

demiştir. Bana kalırsa vilâyet vaki şikayetin doğrudan doğruya inhisara müteveccih olduğunu ve inhisar idaresinin amele sırtından temin ettiği azami kazanca mukabil pek az ücret verildiğini düşünerek meseleyi esasından halle çalışmalıdır[18].

9 Eylül de İzmir'e "sükûn avdet" eder; grevler biter, "amele işe başlar", "bütün İzmir emsalsiz tezahürat içinde Kurtuluş Bayramı'nı tes'it eder". Şehirde artık "şuurlu bir kalabalık vardır"[19]. Ertesi gün, "incir amelesinin grevi bitmiş olduğundan … şehrin her tarafı iş faaliyetine geçmiştir. Tahmil ve tahliye, deniz, liman, tersane amelesi, incir, üzüm hanlarının hepsi iş başında çalışmaktadır. Son günlerde yüklerini alamıyan muhtelif bandralı yedi vapur dün gündüz ve gece çalışmak suretile yüklerini alarak hareket etmişlerdir"[20]. İzmirli tüccarlar sonuçtan memnuniyet duyar ve hükûmetin aldığı tedbirler ile grevin sona ermesini şükranla karşılarlar[21].

Olayların yatışmasının ardından yaşananları vali Kâzım [Dirik] Paşa kısaca değerlendirir:

Amele grevleri âni olarak ve hususî tesirlerin altında ve bazı serseri adamların tahrikâtile baş vermiştir. Bu cihet, bunların delillerile müddei umumilikçe tesbit olunmuştur. Bunların her şeyden evvel irşadına çalıştım, cümhuriyet kanunlarının gösterdiği yollardan arzu ve ihtiyaçlarının vilâyet makamına bildirilmesini ve tatili eşgal kanununun mahsus maddeleri mucibince teşekkül edecek tetkik komisyonlarından geçirilmek ve İktisat Vekâleti'ne bildirilmek suretile haklarının aranılmasını vali sıfatile ve bir baba şefkatile izah ettim. Hepsi müteessir ve mütehassis oldular. 9 Eylül İzmir'in ve vatanın büyük bayramıdır. Böyle büyük bir bayramı pis ruhların tahrikatile ve karanlık bir arife ile karşılamalarının vatanî bir his ile telif olunamayacağını anlattım.

Bunun üzerine hepsi işleri başına gittiler. Tahmil ve tahliye ve vapur ameleleri işlerine başladılar ve işte şimdi gördüğünüz gibi kanunun tarifatı veçhile aralarından intihap ettikleri üç vekil imzasile müracaat etmişlerdir. Derhal kanunî olan bu arzuları komisyona verilecek ve bilâhire tarife komisyonu dâhi alâkadar olacaktır. Bunu bizzat kendim takip edeceğim.

Tersane amelesi dahi aynı veçhile murahhaslarını vilâyet makamına gönderdiler. İrşat ve nasihatimi kabul ettiler, hatta elimi öptüler ve cümhuriyete dua ettiler. Onlar da telefonla bildirildiği veçhile işlerine başladılar.

---

[18] Orhan; "Grev Bitti", *Son Posta*, 13 Eylül 1930.

[19] *İnkılâp*, 10 Eylül 1930; *Son Posta*, 11 Eylül 1930; *Vakit*, 11 Eylül 1930.

[20] *İnkılâp*, 11 Eylül 1930. İzmir'de yaşananların özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası bağlamında kısa bir değerlendirmesi için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-II/1925-1936*, BDS yay., İstanbul-1992, ss: 85-87.

[21] "İzmir Tüccarlarının Teşekkürleri", *Milliyet*, 11 Eylül 1930.

> Görülüyor ki bugün Avrupa ve Amerika'ya mallarımızı ihraç edecek birçok büyük vapurlar vardır. Bunların malları süratle yüklenmektedir.
>
> İncir ve üzüm depoları dahi dün grev eserini gösterdiler. Bunlar da tahrikât altında yapmışlardır. İcap edenler yakalanmışlardır ve yakalanacaklardır. Haklarında kanunun ahkâmı yapılacaktır[22].

Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi;

> … Mesela şimdi İzmir'de üzüm ve incir mahsullerimizin işlenme mevsimi olduğu için İzmir'de bundan dolayı on beş, yirmi binden fazla işçi vardır. Bazı tahrikât ve teşvikat bu kalabalığı muayyen bir yere sevkedebileceği gibi bu kalabalık her hangi bir hadiseyi görmeğe kendiliğinden de gitmiş olabilir. Netekim Fethi Bey'i hâmil olan Konya vapuru İzmir'e bir iki saat teahhurla giderek tam öğle vakti vasıl olmuştur. Bu zaman işin tatil zamanı idi. Amele sokaklarda idi. … İzmir'de komünistlerin ellerinden gelebileceği kadar coşarak ameleyi bu suretle tahrik etmiş olacaklarını bir hakikat gibi kabulde tereddüte mahal yoktur.

diyerek işçilerin olaylardan bihaber olabileceğini, ancak komünistler tarafından tahrik edilme ihtimalinin yüksek olduğunu ileri sürer[23].

Vakit gazetesinin sahibi ve başmuharriri Mehmet Asım Us da kaleme aldığı "beyanname" niteliğindeki uzun bir makalede görüşlerini açıklar:

> *İzmir'li hemşeriler; sizin saadetiniz fırka mücadelerinden istifade ederek iş mevsiminde hepinizi işsizliğe sevkedenleri dinlemek değildir. Gerek amele, gerek ticarethaneler için bu saadet içine girdiğimiz ihracat aylarında mümkün olduğu kadar harice fazla mal göndermektir. Hususî menfaatlerini memleketin siyasi ve iktisadî havasını bulandırmakta arıyanların tahriklerine sakın aldanmayınız. İzmir'de başlıyan grevlerin devamına bütün varlığınızla mâni olunuz ve bir daha tekerrür etmemesine çalışınız.*
>
> Son günlerde İzmir'de vuku bulan hâdiseler arasında nazarı dikkati celbeden bir cihet amele grevleridir. Ticaret hayatımızda işsizlikten, iktisadiyat sahasında sıkıntıdan en yüksek feryatlar ile şikâyet edildiği bir sırada Anadolu'nun bu yegâne ihraç limanı olan İzmir'de liman amelesinin, incir amelesinin grevlerinden bahsedilmesi ne kadar elimdir!
>
> Geçen sene teşrinlerinden beri memleketimizde muhtelif esbap ve avamil neticesi olarak tesiratı artan iktisadî buhranlara karşı en mühim çarelerden biri millî istihsalâtımızın vakti zamanında ecnebi memleketlere ihraç edilmesi, buna mukabil o memleketlerden kambiyo [döviz] celbolunması idi. Bunun için yedi sekiz aydan beri bütün memleket bugünleri bekliyordu. Nihayet Eylül ayı ile beraber beklediğimiz ümit günleri geldi. İzmir'de, Samsun'da diğer bazı yerlerde iyi tütün satışları içimize ferah vermeğe başlamıştı. O kadar ki hariçten giren kambiyoların ani surette

---

[22] "İzmir'de Grevler-Vali Kâzım Paşa'nın Beyanatı", *Vakit*, 11 Eylül 1930; *Milliyet*, 11 Eylül 1930.
[23] Yunus Nadi; "İzmir ve C.H.Fırkası", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930.

tehacümü [artışı] karşısında iktiza ettiği [gerektiği] kadar Türk parası bulunamadığı için piyasa makûs [beklenenin tersi] bir sıkıntıya düşmüş bulunuyordu.

İşte tam böyle bir zamandadır ki İzmir muhitinde zuhur eden fırka mücadelelerinin aksi tesiri olarak bir takım amele grevleri meydana çıkıyor. Limanda ihracat hareketleri birden bire duruyor. Birkaç hafta içinde İzmir'den çıkarak hariçten altın şeklinde memlekete avdet edecek ve müstahsil vatandaşlarımızın ceplerine girecek olan mallar oldukları yerlerde kalmak ve çürümek tehlikesine maruz bulunuyor!

Böyle bir manzara önünde insanın elem ve teessür hissetmemesi mümkün müdür?

Bizim uzaktan edindiğimiz fikir ve kanaate göre İzmir'de zuhur eden bu grevler doğrudan doğruya mahallî fırkacıların tahriki eseri değildir. Çünkü bu grevlerde ne fırkacıların, ne de amelenin eline geçecek bir faide yoktur. Fakat İzmir muhitinde zuhur eden fırka mücadeleleri amele üzerinden icrayı tesir eden bir takım tahrikât unsurlarının faaliyete geçmeleri için müsait bir zemin hazırlamıştır. Bu müsait zemin üzerinde çalışan fesat amillerinin teşviki ve müdahalesi neticesi olarak mevzubahis grevler vukua gelmiştir. Halbuki iktisadî buhran içinde olan bir memleket için amele grevi demek yangın alevleri üzerine su yerine petrol dökmekten başka bir şey değildir.

Zannediyoruz ki güzel İzmir'in aklı başında olan vatanperver ahalisi bu grevlerdeki umumi zarar ve tehlikeyi derhal görmüş, bu fenalığın bir an evvel önüne geçmek için umumî tedbirler almağa başlamıştır.

VAKIT

Dün Izmirde çok müessif ve kanlı hadıseler oldu

Bir kısım halk asayişi ihlal etti

Zabıtaya karşı gelenlerin attıkları silâhlar 1 gencin ölümüne 7 kişinin yaralanmasına sebep oldu

Nümayişçiler (Anadolu) gazetesi idarehanesini taşa tuttular, binayı harap ettiler, muharrirleri tehdit ettiler

Gazi Hz. döndüler

Vehip Paşa

Hilmi Bey

Başvekil Paşa

VAKIT

İzmirdeki grevler

SÜTUNLARDA SEYAHAT

GELİŞİ GÜZEL

Evlenmemiş anneler

KIZIL GÖMLEK

Fesat propagandası

> İzmir gibi müstahsil yerlerin iktisadî sıkıntıdan kurtulması için bir takım hayali çareler arkasında koşanlar aldandıklarını pek çabuk anlıyacaklardır. Bu çare siyasi fırka mücadelelerile vakit geçirmekte değil, ancak doğrudan doğruya istihsalâtımızdan azamî derecede istifade edebilmektedir. Kezalik İzmir amelesi için de hakikî menfaat birkaç gün çift yevmiye ile çalışmakta değil, tek yevmiye almakta, fakat devamlı surette iş bulmaktadır.
>
> Binaenaleyh İzmirli vatandaşlarımızın aklı başında olanları her çareye baş vurarak yollarından şaşırtılmağa çalışılan amelenin zihinlerine bu hakikatleri yerleştirmek vazifesini üzerlerine almalıdır ve memleketin temiz evlâtlarını fesat unsurlarının iğfal tuzaklarına düşmekten kurtarmalıdır[24].

Kâzım [Dirik] Paşa'nın ve M. Asım Us'un ortaya koyduğu gibi, kurulu düzeni rahatsız eden, Türkiye'nin siyasal hayatına yeni bir partinin girişi değil, o sıralarda artık hissedilmeye başlanan 1929 Büyük Buhranı'nın Türkiye'ye olan etkisidir. 1930'da İzmir'de üzüm mahsulü 10 milyon kilogram kadar olmakla beraber talep fazladır ve önemli miktarda ihracat yapılmaktadır[25]. Bu ihracattan gelecek olan döviz Türkiye için hayatî önem taşımaktadır. Böyle bir ortamda "işçi hakları" çok önemli değildir; ikincil sıradadır ve işçiler haklarını, mevcut "yasal sistemin" çizdiği sınırlar çerçevesinde dilekçe vererek, bu dilekçelerin komisyonlarda ve alt komisyonlarda incelenip değerlendirilmesinden sonra "belki" elde edebilirler.

Fethi Bey'in İzmir'de karşılanması sırasında yaşanan olaylarda ve grevlerde Türkiye Komünist Partisi mensupları ve sempatizanlarının bir payı var mıdır, bilmiyoruz. İktidar yanlısı *Milliyet* gazetesinde yayınlanan ve doğruluğu son derece şüpheli bir haberde;

> İzmir'deki kanlı nümayişi komünistlerin, vatana hıyanet edenlerin, sabıkalıların tertip ve teşvik ettikleri tahakkuk etti.
>
> … Cuma günkü kanlı nümayişlerde önayak olanlardan dokuz kişi ve bu meyanda komünistlerden Çakalkafa Ahmet, Yusuf ve sabıkalılardan Yıldırım Şevki tevkif edilmiştir.
>
> … Bunlardan anlaşılıyor ki komünist geçinen bazı serseriler, bu fırsattan istifadeyi ihmal etmemişlerdir. Ezcümle Niyazi isminde bir komünist Bahribaba parkında 300 kişiye nutuk söylemiş ve demiştir ki:
>
> - Bu iş, ne İsmet Paşa, ne de Fethi Bey işidir. Komünistliktir. Yaşasın komünizm[26].

denilmektedir.

[24] Mehmet Asım [Us]; "İzmir'deki Grevler", *Vakit*, 12 Eylül 1930.
[25] "İzmir'den Üzüm İhracatı", *Akşam*, 30 Ağustos 1930.
[26] "Dikkat Anarşi Tahrik Ediliyor!", *Milliyet*, 7 Eylül 1930. Bu haberde yer alan isimlerden diğer gazetelerdeki haberlerde de söz edilmekte, ancak haklarında "komünistlik" ithamında bulunulmamaktadır.

Hem Yunus Nadi'nin varsayımı ve çeşitli gazetelerde yayınlanan haberler doğru olsa, hem de olaylarda adı geçen komünistlerin eylemlerde sınırlı düzeyde payının olduğu kabul edilse bile, TKP'nin, Fethi Bey'in İzmir'i ziyaretinde yaşanan olaylarda bir payı olduğunu ileri sürmek çok fazla "iddialı" bir değerlendirme olur.

Milliyet

Dikkat: Anarsi tahrik ediliyor !.

Izmirdeki kanlı nümayişi komünistlerin, vatana hiyanet edenlerin, sabıkalıların tertip ve teşvik ettikleri tahakkuk etti

Fethi Bey bugün nutkunu söylüyor..

Izmirde C.H.F. büyük bir miting yapacaktır

Milliyet

Gazi Hz.nin fırkalar karşısındaki vaziyeti

Fethi Bey dün Manisaya gitti ve İzmire döndü

Grev

İzmir zaferi

Bugün İzmirin kurtuluşunun yıldönümüdür

Son dakika

Başvekilin Dahiliye ve Adliye Vekillerine çok mühim bir emirnamesi

Futbolda bir yenilik

Kaynakça

Akşam

Cumhuriyet

İnkılâp

Milliyet

Son Posta

Vakit

Ağaoğlu, Ahmet; *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. baskı, Baha Matbaası, İstanbul-1969.

Avşar, Abdülhamit; *Serbest Cumhuriyet Fırkası/Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü*, Kitabevi yay., İstanbul-1998.

Okyar, Ali Fethi; *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul-1987.

Tunçay, Mete; *Türkiye'de Sol Akımlar-II/1925-1936*, BDS yay., İstanbul-1992.

Yetkin, Çetin; *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan yay., İstanbul-1982.

Öz: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucusu Fethi Bey [Okyar]'in İzmir'i ziyaretinde büyük olaylar yaşanır; bazı kişiler tutuklanır. Ertesi gün liman işçileri ve incir atölyelerinde çalışanlar ücretlerinin azlığını belirterek greve başlar. Grev kısa süre sonra biter. Siyasal iktidar yetkilileri ve ticaret kesimi grevin ülke ekonomisine büyük zararlar verebileceğini, işçilerin haklarını yasalar çerçevesinde araması gerektiğini ileri sürer.

Anahtar Sözcükler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, İzmir, grevler, liman işçileri, incir işçileri .

1930 İzmir Strikes

Abstract: Great incidents take place during the visit of Fethi Bey [Okyar], the founder of the Free Republican Party, to Izmir; Some people are arrested. The next day, the dockers and the fig workshop workers go on strike, stating that their wages are low. The strike soon came to an end. Political power executives and the trade sector argue that the strike could cause great damage to the country's economy and that workers should seek their rights within the framework of the laws.

Keywords: Free Republican Party, İzmir, strikes, dockers, fig packing workers.

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 3

Ay
Dünyaya Bakan Dergi

Bülent DANIŞOĞLU

Ay, hicri 12 Şevval 1329, miladi 5 Teşrinievvel 1911 Perşembe günü ilk ve tek sayısı yayınlanmış olan 16 sayfalık haftalık bir dergi. İlk sayısında biri roman iki tefrikaya başlanmış olması uzun ömürlü olmasının beklendiğini göstermekteyse de tek sayıda kalmış.

Dergide ilk dikkati çeken, haberlerde, makalelerde, tanıtım yazılarında dünyanın farklı köşeleri ile ilgili konuların yer alması. Portekiz, Amerika ve Çin ile ilgili haberler, İsviçre'deki Siyonist konferansı hakkında detaylı bilgi, Borneo ile ilgili tanıtım yazısı, Lehistan Müslümanlarına ilişkin kapsamlı yazı bunlar arasında sayılabilir. Dergideki iki tefrikadan biri İngilizceden, diğeri Fransızcadan çeviri. Yemek tarifleri bile 'Flaman usulü patates' ile başlıyor.

İkinci olarak, son derecede geniş bir konu çeşitliliğinden söz etmek lazım. *Ay*, kapalı bir topluma dünyadan örnekler sıralayarak, her türlü konuya ilgi uyandırmaya çalışıyor gibi. "Musikinin Tesiratı" başlıklı yazıda, klasik batı müziğinin çeşitli bestecilerinin eserlerinin insan psikolojisi üzerindeki etkilerinden ve bu bilginin İngiltere ve ABD'de tedavide kullanımından söz ediliyor. "Bu sene kıyamet kopacak imiş", Paris gazetelerinde çıkan bir haberden hareketle kahinleri alaya alıyor. "Lehistan Müslümanları" Polonya ve Litvanya'da yerleşik Türk ve Tatar asıllı nüfusun tarihi ve yaşayışı ile ilgili ayrıntılı bilgi sağlıyor. "Semada İzdivaç" Amerika'da bir balonda yapılan düğün töreni ile ilgili muhtemelen hayali bir hikaye naklediyor. Bunların dışında, sebze ve meyvalardan bulaşan mikroplar, Sarah Bernard'ın torunu, dünyanın en uzun inci gerdanlığı, Edgar Şahin Efendi'nin La Parizyen tablosu gibi yazılar da var.

Dergide yer alan tek şiir Cenap Şahabettin'e ait olan 'Teavün'. Ayrıca birkaç resim, küçük malumatlar, yemek tarifleri, bilmeceler ve yazı yarışması olduğunu da belirtmek gerekiyor. Yarışma için üç konu verilmiş ve ikisinin manzum olması isteniyor.

Ay, siyasetin çok az yer aldığı bir dergi. Derginin başlığındaki "Hâdim-i ittihad-ı anasır ve terakki-i vatan" ibaresi İttihat ve Terakki'ye yakınlığının işareti olarak görülebilir. Edward Young hakkındaki yazıda Abdullah Cevdet'ten alıntı yapılması ve derginin Cenap Şahabettin'in İttihat ve Terakki'yi desteklediği dönemde yayınlanması da benzer yönde izlenim veriyor.

Ancak, ilk sayfadaki "Ahval-i cihan" bölümündeki Türkiye yazısından, dergiyi çıkaranların Meşrutiyet yöneticilerine karşı 'ihtiyatlı iyimserlik' içinde oldukları anlaşılıyor. Dergi çıktığında Trablus savaşı sürmektedir. Yazıda "menhus istibdat günleri" geçtikten sonra, kişisel hesaplar nedeniyle işlerin düzelmemesinden şikayet edilmektedir. Hakkı Paşa kabinesinin İngiltere, Fransa, Rusya ittifakına değil de Almanya, İtalya, Avusturya'ya yaklaşması yanlış bulunmakta, Sait Paşa'nın durumu düzeltmesi beklenmektedir. Avrupa basınında Osmanlı devletini eleştiren yazıların çıkmasını endişe verici buldukları anlaşılmaktadır.

Ay'daki yazıların çoğu imzasız. Cenap Şahabettin dışında, iki yazıda Mesut Remzi, bir yazıda Tabip Yusuf Ragıp, bir çeviride M. Said, haberlerde *Ay* ve bir yazıda da M. imzası var.

Mesut Remzi çok yönlü bir yazar. 1907'de *Şura-yı Ümmet* dergisinde "Beyrut'ta Asayiş-i Amme" yazısı çıkmış. 1908 yılında Encümen-i Muallimin örgütü tarafından dört sayı yayınlanan *Mirat-ı Maarif* dergisinin imtiyaz sahibi. 1325-1326 (1909-1910) arasında yayınlanan *Trabzon'da Kehkeşan* dergisinde "Trabzon Hurması", "Sütü Kaynatmak Meselesi" yazıları ve "Helecan İçerisinde" adlı hikayesi yer almış. 1312-1315 (1896-1899) yılları arasında 114 sayıda fen, edebiyat, bilim, tıp, din, müzik, kültür yazıları çıkan ve siyasete girmeyen haftalık *Resimli Gazete* dergisinde sağlık, alkolizm, bira mayası, meyvalar gibi konuları içeren "Musahabe-i Fenniye" yazısı yayınlanmış.[1] *Ay*'ın mesul müdürü Osman Nuri ve Cenap Şahabettin de *Resimli Gazete* yazarları arasında. Sanki Abdülhamit dönemindeki *Resimli Gazete*'nin bir benzerini Meşrutiyet döneminde çıkarmak istemişler gibi.

Tabip Yusuf Ragıp 1905'te *Hıfzıssıhha-i Umumiye* adlı kapsamlı bir kitap yazmış. Tabii bilimlerle ilgili eserlerinin yanında tıbba dair yedi eseri var. *Ordu ve Donanma Mecmuası*'nda "Hazır ve Seferi Askeri Hastaneleri" başlıklı bir yazısı var. 1915 yılında Çanakkale'de yaralanan askerler için kurulan ve açılışı Enver

---

[1] Mesud Remzi'nin 1906 yılında Beyrut'ta İttihat ve Terakki Cemiyetini örgütleme çalışmalarına katıldığı belirtiliyor (Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 2001). 1907 yılında Paris'teki İttihat merkezinden beş mektup almış. Meşrutiyetten sonra 1910 yılında Beyrut Maarif Müfettişliği'ne tayin olsa da, aynı yıl içinde görevden alındığı anlaşılıyor (Çiğdem Emiroğlu Önal ve Kudret Emiroğlu (haz.), *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Y., 2017).

Paşa tarafından yapılan İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti Hastanesi'nin başhekimliğini yapmış.[2]

Ay'ın mesul müdürünün adı Osman Nuri. Yayıncı ve matbaacı Osman Nuri (Eyüpoğlu) veya belediyecilik, eğitim tarihi gibi konularda kitapları da olan, *İslam Ansiklopedisi* yazarı Osman Nuri (Ergin) olabilir.

Ay Dergisi Çevrimyazı Metin*

Hadim-i ittihad-ı anasır ve terakki-i vatan
Siyasi, edebi, fenni, musavver haftalık gazete

AY

Mercii: Dersaadet: Çemberlitaş'ta Vezir hanında daire-i mahsusadır.
Perşembe 1

1329 Şevval 12 | 1911 Teşrinievvel 5 | 1327 Rumi Eylül 22

Ahval-i Cihan:

Türkiye

İbtida-i inkılabımızda bizi alkışlayan Avrupa matbuatının hakkımızda sitayişler yazılı sütunlarını ahiren aleyhimizde pek çirkin mütalaat doldurmaya başladı. O alkışlar zamanında hakkımızda yazılan sitayişler arasında "İntizar edelim, terakkiyat-ı ciddiyeye tevessülleri görülürse muin ve müzahir olalım. Aksi takdirde karar-ı sabıkı tatbik için günlerin güzeranı şayan-ı ehemmiyet değildir" cümleleri de yazılmak unutulmamış idi.

O menhus istibdat günlerini takip eden meşrutiyet günlerinin nur ve lezzetinden sermest olmuş, o sözlerin ya manasını anlayamamış, yahut ki karar-ı sabıkın, yani Reval mülakatı mukarreratının dehşetini takdir edememiştik. Üç sene geçti!.. Ümitler, intizarlar hep boşuna gitti. Lehimize söyleyenler, yazanlar lisanlarını, kalemlerini aleyhimize çevirdiler. Haksızlar mı? Garazkârlar mı?

---

[2] Yusuf Râgıb Kösemihalzâde (1865-1935) Sofya'da doğdu. Harmankaya tekfuru Köse Mihal soyundandır. 1307 (1889-90) yılında Tıbbiye'den mezun oldu. Hıfzıssıhha ve tarih-i tabii muallimliği yaptı. Türk halk müziğinin önde gelen isimlerinden Mahmud Ragıb Kösemihal'in (sonra Gazimihal, 1900-1960) babası, Türkiye'de modern psikolojinin kurucusu sayılan Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunç'un (1886-1958) kayınpederidir.

* Metindeki Latin harfli kelimler çevrimyazıda *italik* fontla gösterilmiştir.

Menafi-i hakikiye-i Osmaniyeyi layıkıyla idrak edemedik. Bazımıza mecnunane bir azamet geldi. Ortada bir küçücük eser-i terakki henüz görülmemişken, müteazzımanemütalaatserdiyle düvel-i muazzamayı bile hakkımızda şüphelere düşürdük, ürküttük. Bazımız yanlış yollara saptık. Menfaat-ı hususiye cereyanına kapılanlar da oldu. Hep münakaşat-ı şahsiyeye koyulduk.

Bugüne kadar her ne olduysa oldu. Artık maziden, şahsiyattan bahse lüzum yok. Bugün mukadderatımızın karşımıza çıkardığı tehlikenin derecesini, mukaddes vatanımızın büyük ve şanlı milletimizin o tehlikeden imkan dahilinde küçük zararla tahlisini; birbirimizi, hep bir vatanın evladı vatan kardeşleri olan bilcümle anasır-ı Osmaniyeden hiçbirini rencide etmeyerek, müşterek olan menfaati için müştereken düşünelim. Müştereken çalışalım. Ağraz- ı şahsiye ve mağlubiyet-i nefsaniyeden külliyen vazgeçelim. Efkar-ı mütegallibane ve tarafgiraneyi artık hiç olmazsa bugün için zihnimizden çıkaralım, unutalım.

Bunun aksine hareket edenler vatanın milletin hayatına kastetmiş olurlar; müstahak-ı lanet indallah ve inde'n-nas menfur olurlar.

Bugün karşısında bulunduğumuz tehlikenin mühimini, büyüğünü Trablusgarp meselesi teşkil ediyor.

İtaliler; vahşice, kurun-ı vusta korsanları gibi, bu asr-ı medeniyette bütün akvam-ı medeniyenin nefretle telakki eyleyeceği bir surette, meydanda bir sebeb-i makul-u siyasi yok iken, vatanımızın bir kısmı olan Trablusgarp ve Bingazi'ye donanma sevk ettiler. İşgal-i askeri altına almaya kalkıştılar.

Bidayet-i meşrutiyetimizde İtilaf-ı Müselles'e yani İngiltere, Fransa ve Rusya'ya çevrilmiş olan sefine-i hükümet dümenini sadr-ı sabık Hakkı Paşa sadarete gelir gelmez İttifak-ı Müselles'e yani Almanya, İtalya, Avusturya'ya kıvırmıştı. Taymis'in son nüshalarından birinin baş makalesinden dediği gibi Hakkı Paşa bu meyelanından, Bosna Hersek'in Avusturya'ya ilhakında diğer tarafa muavenet etmiş olan Almanya dostluğunda şayan-ı tezkâr bir istifade edemedikten başka, Rusya ile olan mülakat-ı ahiresinde Türkiye'den imtizaç dahi etmeden Türkiye dahilinden geçen şimendifer hattına dair bir takım mukarrerat ittihazını kabul etmesi, fes meselesinde dahi Müslümanların hukukunu değil kendi menafiini gözetmesi, Girit ve Malisör meselelerinde de Almanya ve rüfekası ümit olunduğu gibi bir dostluk göstermemesi; bu ve buna mümasil harici ve birçok da dahili esbab Hakkı Paşa kabinesi hakkında umumen şüphe ve nefreti mucip olmuştu. Bu kere İtalya tecavüz etti de acz ile hatasını kendisine de anlatmak ve artık istifaya mecbur kalmıştır.

Bugün kabine teşkilini Ayan Reisi Said Paşa Hazretleri kabul eylemiştir.

Said Paşa hiçbir taraftan fikrine müdahale olunmayarak itimad-ı umumiyeye bi-hakkın şayeste tecrübe-dide zevattan müşekkel bir kabine teşkiline muvaffak olur ve sırf hal-i zamanın iktizası veçhile idare-i umur edebilirse vatana millete büyük bir hizmet ifasına muvaffak olabilmesi eltaf-ı sübhaniyeden memuldür.

Devlet-i aliye ve İtalya meselesinin safha-i hazırası iki büyük devlet arasında bir ilan-ı muhasamadan ibaret olup bunun icabı olarak tekevvün eden bazı hadisat ve meseleye Avrupa düvel-i muazzama-i sairesinin derece-i müdahalatı henüz bir katiyet-i mutlaka halini ihraz edememiş ve meselenin ne renk kesbedeceği hakkında şimdiden bir fikir hasıl edilebilecek bir mertebe-i vazıhayı bulmamıştır.

Şu kadar var ki İtalyalılar harekât-ı vahşiyaneleri dünyanın her tarafında nefretler ve alem-i İslam'da büyük galeyanlar hasıl ederek Osmanlılar lehinde efkar uyandırmıştır. Meselenin İtalyalılara siyasi bir faide-bahş olamadıktan başka iktisadi pek büyük zararı, hem de müddet-i medide sürer bir zararı müntebih olacağını şimdiden kestirilebiliyor.

Portekiz

İktisat ve tasarruf politikası:

Yeni hükümet Mösyö (JoanoŞagasi)[3] nin riyaseti altındaki Portekiz Cumhuriyeti hükümet-i muvakkatasının mukarreratını gözden geçirmeye başlamıştır.

Memleketin vaz'-ı mâlisi masarif-i cedideye mütehammil olmadığından, tezyid-i maaşata ait karar reddedilmiş ve yirmi beş milyon frank açığı olanbütçenin muvazenet bulması için sıkı bir tasarruf takrir eylemiştir. Hükümet-i sabıka-i muvakkatanın ekser mukarreratı da tadil hatta fesh edilecektir.

Teessüf olunur ki bizde henüz (tasarruf politikası) bir kaide-i salimeye raptedilemedi. Adam, mensup kayırmak derdi baki oldukça bu politikamızın hayır ve menfaati olmayacağı aşikardır.

Aff-ı umumi:

İlan-ı cumhuriyetin, Efrenci Teşrin-i evvelin beşinde [yani bugün] ilk sene-i devriyesi olmak mülabesesiyle, bir aff-ı umumi ilanı mevzubahis edilmektedir. Bilad-ı ecnebiyeye giden kral taraftarlarının (Rovayalist)'lerin avdetlerini ve diğer birçok mevkufînin tahliyelerini icap ettirecek olan bu tedbir - tarafdar-ı hükümet matbuatının ifadesine nazaran - idare-i mutlaka perestkârlarının bir hareket-i irticaiyede bulunmalarına mani olacaktır.

(Aff-ı umumi) meselesi, idare-i mutlaka boyunduruğundan kurtulan milel-i meşrute-i cedide için daima bir irtica seyridir. Bizde bunun düşünülmemesi veya düşünülüp de yapılmaması büyük bir hata-i siyasidir. Portekiz rical-i hazırası, bu tedbir ittihazlarından dolayı bi-hakkın vatanperver olduklarını, vatanlarının atisini düşündüklerini ispat ediyorlar.

Amerika

Reisicumhurun seyahati:

Cemahir-i Müctemia reisi (Taft) devr ü seyahate çıkarak, yirmi dört hükümet-i ittihadiye miyanesinde Bahr-i Muhit-i Kebir'e kadar 20.000 kilometrelikten ziyade bir mesafeyi geşt ü güzara başlamıştır. Reisicumhur bu seyahati esnasında yüz kadar şehre uğrayacak, iki yüzden ziyade nutuk irad edecektir. Bilhassa gümrük, talak kanunlarından bahsedecektir.

Çin

İhtilal:

Son zamanlarda zuhur eden iğtişaş, dairesini genişletmektedir. Bu kıyam Tatar hanedanı Çin tahtından indirmek esasına müstenittir. Son haberlere göre eshab-ı kıyam "Şeng-Tu" da bir içtima akdederek, naib-i hükümete tecavüz ve hücumu taht-ı karara almışlardır; hükümet beş kişiyi tevkif ettirmiştir. Bu tevkifat isyanı ve hücumu tesri etmiştir. Müsademe pek şiddetle vuku bulmuş ve iki taraftan telefat-ı külliye vardır.

Ay

Küçük ihtiralar:

Vehleten hiçbir kıymeti ve ehemmiyeti görülmeyen ufak tefek şeyler muhteralar için bazen pek büyük menfaat temin ederler. Ez-an cümle:

[3] Joao Pinheiro Chagas.

Elastiki bir kordona merbut olan bir ucu elde tutularak atılınca tekrar ele gelen adi bir yuvarlak icat eden oyuncakçı bu ihtiraı yüzünden bir senede elli bin frank kazanmıştır.

Basel Siyonist Konferansı

Basel İsviçre'nin en meşhur şehirlerindendir. Siyonizm'in onuncu konferansı Ağustos'un sekizinde bu şehirde akdedilmiştir.

Konferans için her taraftan (400) mebus ile (140) gazete muharriri ve (600) kadar Musevi misafirleri Basel'e gelmişti.

Siyonizm nedir?

1894'te Dreyfus mahkemesi esnasında Viyanalı doktor Herzl nam zat, Museviler aleyhinde vuku bulan taaddilere nihayet vermek için arz-ı Filistin'de bir Musevi hükümetin tesisi lüzumundan bahs eylemeye başlamıştı. Bu mübahaselerin neticesi olarak1897'de Museviler Basel'de bir kongre akdedip (Basel Programı) denilen hatt-ı hareketi kabul ettiler. Bu program üzerine Siyonist cemiyetleri teşekkül etmiştir. Siyonizm'in maksadı Museviler için arz-ı Filistin'de bir hükümeti-i Museviye tesis etmektir. Bu cemiyetin her bir azası mahiyye bir (şekel) [altı kuruş] vergi verir ve (360)aza bir mebus intihap eder. Bugün cemiyetin yetmiş bin azası bulunup Musevileri Filistin'de cem ve iskan etmek işine başlanmıştır. Bu cemiyetin Londra'da bir bankası bulunup hicret işine muavenet etmektedir. Rusya, Romanya ve Kalisya'dan[4] hayli Museviler hicret edip (30) kadar mevkide yerleşmişlerdir. Yalnız geçen sene bu hicret meselesi için bir milyon frank sarf etmiştir. Bu muhacirler arasında Almanya, Fransa ve Amerika'dan muktedir muallimler celb edilerek yollandırılmaktadır. Bu muallimler işleri tanzim ve tertip etmeye muavenet ediyorlar. Kudüs, Hayfa ve sair yerlerde, hatta Havran'da[5] bile arazi satın almaktadırlar. Birkaç yerde mükemmel mektepler tesis etmişler ve Hayfa'dakini bir darülfünuna tahvil etmek teşebbüsündedirler. Bu Museviler bugün Osmanlı tabiyet ve saffetiyle memlekette yerleşmek istiyorlar. Konferansın geçen seneki reisi (Volfsog)[6] olup bu sene meşhur doktor Nardu[7] intihap olunmuştur.

Kongre Basel'in (Gazino) tesmiye olunan büyük salonunda içtima eylemiştir. Salon Musevilerin alamet-i milliyesi olan beyaz ve mavi renklerle tezyin ve sahnenin geri tarafına da Siyonizm'in müessisi olan Hehiler'in (هٔهیلر)'in büyük resmi talik edilmiştir. Reis ile doktor Nardu sahneye çıkınca huzzar ayağa kalkarak onları alkışlamışlardır. Reis kongreyi açmak üzere irad ettiği nutukta şu suretle idare-i kelam eylemiştir: "Rusya'da altı milyon Musevi işkence çekmektedirler. Romanya'da hâlâ garipleriz, her yerde bizden nefret ediliyor. Ancak Türkiye'de biz hürüz ve bize lütuf ile muamele ediliyor. Hatta orada bile bizim aleyhtarlarımız vardır. Lakin hakikat galip olacaktır. Allah bizlere ve Türklere yardım edecektir. Bir mesut Türkiye ve ona tabi Musevi beyliği görmek isteriz. Resmi lisanımız İbranice olacak. Kadınları takdis ederiz, zira onlar hürriyetimiz için çalışıyorlar. Bir Allah, bir kavim, bir lisan, bir Siyonizm." Bu kongre bir hafta devam edip müteaddit meseleler üzerine mübahaseler cereyan eylemiştir.

Bugün erkan-ı cemiyet ameli bir surette işliyorlar: Arazi satın alıp köy teşkil ederek ziraat ediyorlar. Museviler elyevm bulundukları mahallerde ve yeniden teşkil eyledikleri köylerde mektepler açıp çocukları talim ve terbiyeye; banka tesis edip muhtacîne sermaye tedarik etmeye ve konferanslar verip tenvir-i efkara çalışıyorlar. Siyonistler cemiyeti

---

4 Polonya ile Ukrayna arasında, Batı Avrupa dillerinde Galiçya olarak anılan bölge.
5 Hawran, Hauran: Suriye ile Ürdün arasında kalan bir bölge.
6 David Wolfsohn.
7 Max Nordau.

bulunan her yerde hükümet-i Osmaniyeyi ve Türkleri daima medh ü sena edip dostluğunu kazanmaya, vesait-i saire ile hüsn-i teveccühlerini celbetmeye say ederek temin-i menfaat tariklerini hazırlıyorlar.

Bu son kongrede verilen kararın mukaddime-i tatbiki olmak üzere arz-ı Filistin'de yeniden on üç bin dönüm arazi mübayaası teşebbüsünde bulunduklarından, umumu hakkında ma-bihi't-tatbik olmak üzere iktizasının ifası ahiren Suriye vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne işar olunmuştur.

Her cihetle hükümet-i meşrute-i Osmaniyemiz için pek mühim vezat-ı meselenin anasır-ı muhtelife-i Osmaniye ve hükümet-i Avrupaiye'ye dahi bi-hasebe'l-makam taliki der-kâr olduğundan, atiyen ehemmiyeti arttıkça artacak ve başımıza içinden çıkılmaz bir bela olup kalacak olan Siyonizm meselesi hakkında son kongreleri münasebetiyle bu kadarcık bahsi şimdilik kafi gördük.

Küçük malumatlar:

Cava adasında her sene vasati olarak 97-100 gün gök gürlediğinden buraya (gök gürlemesi memleketi) denilebilir.

Bir istatistik meraklısı, Avrupa ordularının efradı yan yana dizilseler bir başından diğer başına dokuz buçuk günde gidilebileceğini hesap eylemiş!

Geceleri gezip bizi izaç eden böceklerin defi için gelip geçecekleri mahallere şeker tozuyla toz halinde boraks mahlutu serilmek fayda verir.

Semada İzdivaç

Şu garibenin musaddar-ı garaib olan Amerika'da vuku bulduğunu yazmaya lüzum bile yoktur zannederiz. Böyle hatır ve hayale gelmez ahval-i acibenin cilvegahı başka neresi olur? Bu tuhaf izdivaç gerçi Amerika'da vuku bulmuş ise de zevcin bir Fransız genci olması vakanın garabetini arttırıp bütün Amerikalıları kahkahalarla güldürmüş ve bilcümle aileler arasında gazino ve kahvehanelerde uzun müddet yâdı bahs ve makal ve gazetecilere de sermaye olmuştur.

Paris'in eğlenceli salonlarında zevk ve sefalı sefahat alemlerinde az bir müddet zarfında servetini yiyip bitirmiş olan (Bate) namında bir Fransız genci kapağı bir parasız olarak Amerika'ya atar.

Mösyö Bate fevkalade olan akıl ve zekası ve çalışkanlığına inzimam eden metanet fikri sayesinde geçinecek bir iş bulur. Mösyö Bate'nin kazancı gerçi kendisini yaşatıyor ise de cebinde arzusu kadar çokça para bulunduramıyordu. Mösyö Bate otomobil şoförlüğüne, at yarışlarında seyisliğe varıncaya kadar birçok işlere girip çıkmıştır. Şurası tuhaftır ki Mösyö Bate bir işten çıkıp diğerine girdikçe tanınmayacak surette en mahir bir aktör gibi tebdil-i şekil ve kıyafet ederek bir kılıktan diğer kılığa girmiş ve daima gayet şık ve temiz gezmiştir. Genç Fransız'ımız bir ara Nev York'un kibar aileleri salonlarına kadar girip çıkmaya başlamış ve hüsn-i endam ve akıl ve zekasına inzimam eden terbiye ve nezaket-i fevkaladesi Amerika eshab-ı servetinden Mister (Point)'in kerimesi güzel (Jen Point) ile peyda-ı muarefe etmesine de muvaffak etmiştir.

Mösyö Bate kendi kendine "İşte! Bana Allah'ın büyük nimeti" diyordu. Çok geçmedi kızcağızı kendine meftun ve gönlünü cezb eylemiştir. Bir gün her ikisi yalnızca görüşürler iken, Mis Jen:

- Sevgili Bate'm, beni pederimden zevceliğe talep ediniz, demekten kendini men edemedi. Mösyö Bate'nin:

- Sevgili güzelim Mis Jen, pederiniz benim gibi bir hane-berduşa kerimesini vermeye rıza gösterecek mi? demesi üzerine Jen:

- O! Pederim pek garip ve acaip fikir ve mütalaalı bir adamdır. Ahmak, sersem bir milyonerden ziyade zeki, müdebbir bir fakiri damat etmeyi muvafık bulur ve bi-lâ tereddüt kabul eder. Hem de pederim beni benim sizi sevdiğim kadar çok sever, dedi.

•

Mis Jen'le son mülakatının ertesi gün öğle vakti Mösyö Bate Mister (Point)'in yazıhanesine giriyordu.

Mösyö Bate maksad-ı ziyaretini anlattıktan sonra aralarında ber-vech-i ati muhavere cereyan eyledi:

Mister Point -Azizim, maalmemnuniye size bir kasa dolusu altın takdim edebilirim. Lakin kızım asla size zevce olamaz.

Mösyö Bate -Afedersiniz efendim! Size sadaka istemek için gelmedim.

- Katiyen biliniz ki bu izdivacın icrasına hiçbir vakit rıza gösteremem.

- Lakin efendim! Semavi bir aşk ile yekdiğerimize merbutuz!

- Yeryüzünde izdivacınıza katiyen muvaffakat etmeyeceğim diyorum… Mademki aşkınız semaviymiş siz de izdivacınızı semada yapabilirsiniz buna mezunsunuz, diyerek bir hande-i istihfafkârâne ile elindeki purosunu çekerek helezoni dumanını seyre koyuldu. Mösyö Bate'nin gözlerinde bir ümid-i zafer parlayarak:

- Ciddi mi söylüyorsunuz Mister Point? demesi üzerine Mister Point:

- Evet! Tam bir Amerikalı gibi ciddi ve kati söylüyorum! Son cevabım da budur.

Zeki Fransız şapkasını alarak arz-ı ihtiramla baş eğip kapıdan çıktı.

•

Bir hafta sonra Mösyö Bate Amerikalı muteberandan beş dostuyla birlikte milyoner Mister (Point)'in yazıhanesine gelerek müteazzımane ve muzafferane:

- Mister Point cenapları tasdiatımızı kabul buyuruyorlar mı? diyordu.

Mister Point ayağa kalkarak misafirlerini kabul edip "Ne gibi tasdiat?" dedi.

- Geçen gün kerimenizin dest-i izdivacını talep ettiğim zamanki vaadinizi harfiyen tekrar etmek lütfunda bulunur musunuz? Bana "izdivacınızı semada yapabilirseniz buna mezunsunuz" dememiş miydiniz?

- Evet Mösyö Bate böyle demiştim!

- Bu halde kerimeniz Mis Jen Point ile cevv-i semada icra edilen izdivacımızı takdis ediniz.

- Cevv-i semada mı?!.. Mister Point beht ve hayretlere düşüp, cevv-i semada mı diye mırıldanmaya başladı.

-Evet efendim! Cevv-i semada… İşte şahitlerimiz. Kerimenizle cevv-i semada bir balonda müzeyyen, muhteşem ve Amerika bayraklarıyla, çiçeklerle donatılmış tam bir gelin odası haline dönmüş bir balon içinde icra edilmiştir.

Mister Point bir an tefekkürden sonra genç Fransız'ın elini sıkarak:

- Mösyö Batezeka ve fatanetinizle beni mağlup ettiniz, kızım sizindir, damadımsınız.

Bütün cihan tiyatroları aleminin en namdar sanatkarı olup hâlâ eser-i nevcivanî gösteren Sara Bernar'ın hafidesi Madam Gros[8] ahiren gayet sevimli bir kızcağız tevlid eylemiştir.

---

[8] Emma Terka Gross.

Bu güzel simalı nevzadı büyük validesi çok seviyor. Sara Bernar kariben oynayacağı Faust dramında Mefistofeles rolünde bu güzel simayı temessül edecektir.

Sara Bernar'ın hafidesinin çocuğu

Edouard Young - Edvar Yung

1681 sene-i miladiyesinde İngiltere'nin Ufami[9] kasabasında tevellüt etmiş ve 1766 sene-i miladiyesinde Vellevün'de[10] 84 yaşında olduğu halde vefat etmiştir. İngilizlerin klasik şairleri meyanına dahildir.

Ekser şairler gibi Yung da gençliğinde hayalat-ı şairane ile uğraşır ve bundan mütelezziz olurdu. İlk zevcesini kayıp ve ikinci defa teehhül etmiştir. On senelik refik-i hayatı ve medar-ı tesellisi olan ikinci zevcesi Lusia'yı ve mumaileyhten doğmuş iki çocuğu Filanderos ve Nerkize[11] üç ay zarfında pençe-i bî-aman-ı mevtte mahvolup gittikten sonra ihtiyar-ı inziva ederek gamlar kederler ile mali şiirle uğraşmaya başlamış ve gazetemize tefrika suretiyle dercine başladığımız Geceler Sünuhatı'nı meydana getirmiştir. Bu eser aslı olan İngilizceden birçok lisanlara tercüme edildiği gibi vatandaşlarımızdan Ohannes Eremyan Efendi tarafından da Türkçeye tercüme edilmiş fakat Ermeni hurufuyla Venedik'te tab edilmişti[12]. Hükümet-i müstebite bu eser-i zi-kıymeti kütüb-i memnua cetveline ithal eylemişti.

Doktor Abdullah Cevdet Beyefendi'nin bir eserlerinde bi'l-münasebe (Yung-Geceler)'i hakkında birkaç sözlerini buna dair söylenecek birçok sözlere tercihan aynen nakli kafi gördük.

Abdullah Cevdet Beyefendi diyorlar ki:

(Yung *Young* - Geceler Sünuhatı) hayatın hiçliği, ebediyetin ümit ve dehşetleri, mevtin ika ettiği dil-suz hicranlar, bir şiir-i nazik olan (Geceler Sünuhatı)'nın mevzuunu teşkil eder. Bu şiir mutaliinin ruhunda idi. Bir ihtisas-ı şairane uyandıracak kudret-i kafiyeyi haizdir.

---

[9] Upham.
[10] Welwyn.
[11] Philander ve Narcissa.
[12] Yeremyan Hovhannes, *Yung Feylesofun Figanleri yahut Yung'un Geceleri*, Fransızcadan çeviri, Venedik, Sen Lazar Matbaası, 1816, 1819, 1858. [İngilizceden Türkçeye çevirisi de gene Ermeni harfli Türkçedir: A. Çizmeciyan, İstanbul: Rupen Kürkciyan, 1858.]

Tatbikat-ı fenniye:

Musikinin Tesiratı

[Ahenk ve musiki sayesinde letafet - "Şopen"in elhanı sarışınlara pek müsait - Hayvan ısırıklarına çalgı - Askeri çalgıları - Hüsnüan mektebi]

Yevmi gazetelerde, geçenlerde, bir fıkra vardı: Koleranın davul ile tedavisi… Konya'da ahali tarafından koleralılara yapılan bu nümayiş, gazetelerde kıylükale sebep oldu. "Kuduz" hastalığına tutulanları kurtarmak için Anadolu'da kırk gün - kırk gece çalgı çaldıklarını biliyor, bunu, yani musâbı bil-intizam hal-i intibahta bulundurmaktan ileri geldiği tarzında tefsir ediyorduk. Şimdi de kolera - davul çıktı. Bütün bu ananat-ı mahalliye, bir esasa, bir tecrübeye, aslükünhü hurafat arasında sönüp gitmiş bir ciddiyete müstenittir. Böyle olmasaydı, musikinin ruh ve uzviyet üzerindeki tesir-i füsunkâri olmaya idi, "terakkiyat-ı musikiye" diyebileceğimiz feyz-i elhan ve terennüm nereden tulu ederdi. Sine-i tabiattan istinat edilen feyz, beşeriyetin hadimidir. Fennin gösterdiği tecelliyat-ı ahire, musikinin müdavathanelere girmesi feyz-i tabiatın bir cevher-i kıymettarıdır.

Musiki yalnız zevk ve sefa-i ruhanimize yaramıyor. Âlâm-i cismaniyemizi de tahfif edebiliyor. Daha açık yazalım, çalgıların âhının neşe-i efzası yalnız maneviyatımızda değil, maddiyatımıza dahi hükümran oluyor. Esatiri "Orfe"nin [1] bu kudret ve azameti seza-i tefekkürdür. Musiki hüsnüanı da artırıyor. Yüzdeki bazı ayıpları örtüyor. Çirkinlikleri iyileştiriyor. Adeta bir mucize, bir sihir ve füsun gösteriyor.

Hiç tasavvur edilir miydi ki çalgılar, ruhumuzda ihya-i hatırat yüzünden büyük bir eser veya teessür uyandıran bu alat-ı mutebere maddiyatımıza da hizmet etsin? Miyane-i âsârı araştıralım, tarihi karıştıralım, hal-i bedavetteki kabail-i hazıranın hayatlarını öğrenelim. Belki bu babda dahi bir iz buluruz.

Kürre-i arzın ilk sekenesi, musikinin gökten indiğine kani idiler. Ruhu teshir eden bu avaz-ı ahenktarın vücudunu - taganniden, terennümden ancak hissederek - lahuti bir nimet kıyas ederlerdi. Musikiden aldıkları tatlı veya sevimli ezvak, neşet-i semaviyeye delalet ediyordu.

"Ülis" - Telemak'da macerası yazılan bu kahraman, bir yaban domuzundan cerihadar olduğu zaman, sıhhatine itimat edemediğimiz bir rivayete nazaran, çalgı çalınmasını emretmişti. "Penelop"un bu hurafat-alud zevci, anlaşılıyor ki usulet-i ahenktarı işitmek sayesinde cerihasını unutmuş, ıstırabı sükûnet bulmuş idi. Daha doğrusu, hareketsizliğin icap ettirdiği sabırsızlığı zail olarak, tekrar uykuya dalar, zihni rahat eder, hastalığı nöbeti şifayabolur.

Hepimiz biliriz ki asker talimleri, çalgıya terafuk ederse ne kadar az yorucu oluyor; yolda, seferber asker taburun musikisi ile daima "ileri" teşvik edilir. Bonapart tarih zikrediyor "Sen-Bernar" dağlarında bir dirseği geçerken askerin meşakk-ı seferiye karşısında bitap kaldıklarını, mevani ve mezahime duçar olduklarını, cesaretlerinin kırıldığını görür. Maneviyatlarını teşci için derhal en ruh-nevaz, en rikkat-suz havaları çaldırır. Bu sayede tepeleri aşar, düze yetişir.

Kadınların birçoğu, ekseriya tesadüf edilir, nahif ve nazik olanları bile - en adi bir idmandan yıldıkları halde - hoş bir takımın, bir orkestranın sadaları karşısında, saatlerce yorulmaksızın raks ederler.

Az vakitten beri musiki, emraz-ı asabiye ve zihniyeye mahsus birçok hastanelerde vasıta-i tedavi hükmüne girmiştir. Bazı müessesat-ı hayriyede taht-ı tedavide bulunan mono-

man "bir çeşit deli"lere, malihulyacılara "tıbbi konser" vermek için, Londra'da "Mis Florans Naytingel"in teşviki ile bir (Sent Sesil)[13] cemiyet-i musikiyesi tesis edilmiştir.

Bu tedbir Amerika'da "Başvel Ayzland - *Bachevelle Island*" hastanesinde dahi kabul edilmiştir. Doktorlar bir sema-i latiften sonra, hastaların asabı hangi derecede gevşediğini, yumuşayıp açıldığını anlamıştırlar.

Fakat bu netayici istihsal için, intihap edilecek parçaların ehemmiyeti büyüktür. Bu cihet, bir dikkat-i mahsusaya muhtaçtır. Zira pek gürültülü havalar yahut pek hazin elhan uzviyeti duçar-ı teessür eyler. Bilakis teskin edici bir ilacı bulunmayan ihtisasat tevlit eder.

İşte (Malibran)[14] … "Betoven"in (do minör)'lü bir senfonisini ilk defa işittiği zaman, dimağının aksam-ı harekiyesinde husule gelen tesirden hemen boğulmak raddesine gelir, (Konservatuvar) salonundan derhal dışarı çıkarılır.

Diğer cihetten, İngilizce bir gazetede bir vaka okumuştuk; Londra'nın (Temperans)[15] hastanesinde muvazzaf genç bir Rus tabibi, gecelerini müthiş kabuslar içinde geçiren dört yaşındaki bir kızcağızı - Şopen'in en tatlı valslerinden birisini çaldırıp kızcağızı uyutmak suretiyle - tedaviye muvaffak olmuştur. Üç akşam tedaviden sonra tatlılaşır. Vücut sükunet bulur, hayalat vesaire kaybolur.

Cilt hastalıklarına dair tetkikatta bulunan bir İngiliz istatistik memuru, bestekarlarda (dazlak) hastalığının pek çok zuhurunu telli alat-ı musikiye istimal edenlerin saçları pek o kadar zarar görmezse de bakırdan mamul edevat-ı musikiye çalanların saçları döküldüğünü bi't-tecrübe anlamıştır.

Piyanoya gelince, saçlar hakkındabu vasıta-i ruh-nevazın âlâ bir âmil-i hıfz ve sıyanet teşkil ettiği öğrenilmiştir. Halbuki trombon [büyük borulu bir çalgı] saçlar için en mazarratlı, meşum bir alet-i musikiyedir.

İngiliz'in bu mütalaatındaki doğruluk, sanayi-i musikiye ile iştigal edenlerce anlaşılmalıdır. Hulasa-i kelam, şimali Amerika cemahir-i müttefikesinin yeni bir mektebi, musikinin saha-i tatbikatını pek bâlâterin edecektir: Hüsnüan mektebi.

Kadınların letafet-i cemalini, hüsn ve ahenk-i simasını tanzim edecek olan bu mektep yeni tesis edilmiştir. Fıtraten burnu, ağzı çarpık, gözleri şaşı olanların bu nevakıs-ı tabiiyelerine istikmal olunuyor. Mektep programında bu cihetler sarahaten mündericdir. Melamih-i vechiyenin ahenk ve intizamı, musikinin tesiratına tabi tutulmaktadır.

Bu nazariyet-ı dilaveraneye, daha doğrusu ameliyat-ı nazariye-perveraneye bakarsak görürüz ki "Şopen"in elhan-ı tarab-efzası sarışın ve açık kumral güzellere iyi geliyor. Bunların gözlerini ziyalandırıyor, parlatıyor, burunlarını düzeltiyor!...

"Vagner"in musikileri, esmer kadınların letafetini artırmaktadır. Nahoş bazı tavırlarını izale etmektedir!

"Verdi"ninkiler heyecanatı ve mesela hafakanları hayalata çeviriyor; gözleri bu sayede açarak, büyülterek - notaların ihtizazatı altında - uzaklarda bir (ideal) rüyası, bir ufk-u namer'î arar gibi gözleri işgal ve iskât ediyor.

Filhakika şutatbikat-ı fenniye, birçok Amerika ve Avrupa kadınlarının yüzünü güldüreceği gibi haberdar olup da istifade edemeyen kadınları da "ümit"te bulunduracaktır. Maayib-i vechiyenin ilacı keşfedilmiş ya!... İşte bazılarınca yalnız bu teselli kafidir.

---

[13] Saint Cecilia. Müzisyenleri himaye eden azize.

[14] Maria Malibran (1808-1836) İspanyol opera sanatçısı.

[15] National Temperance Hospital, 1873.

Esatize-i musikinin ahenktar havalarını dinleyerek - gözlerinin parlamasına, açılmasına, ağzının daha ziyade peyda-i letafet etmesine, burnunun düzelmesine - mazhar olan mahlukat-ı beşeriyenin nısfı, erkeklilerin bu temenniye-i hayatiyesi - hiç şüphe yok ki - hüsnüanı kamil devre-i bihterinine doğru büyük bir adım daha atmış oldu. Nısf-ı diğer, erkekler, bittabi bu terakkiden, bu tekamülden şikayet etmezler, öyle değil mi? Fakat yalnız bir nokta insanın içini gıcıklıyor: Züğürt kocalar vasıta-i hüsnücemali duyup da istifadeye kalkışan hanımıyla muttasıl gürültü çıkaracaklar mı? Elbette insaniyet-i mütemerrine, ulum ve fünun, buna da bir çare bulacaktır!...

[1] Orfe. *Orphée*. Yunan esatirinde musiki ve satir alihesi tanınmıştı.

Mesut Remzi

[Resim Altı] Prenses Henri de Blaso

En uzun inci gerdanlık

Dünyada inciden mamul gerdanlıkların en uzunu yedi metre tulundadır ve iki bin adet müdevver ve gayet güzel şeffaf iri nadir incileri muhtevidir. Sahibesinin gerdanına yedi defa dolandıktan sonra dört defa beline kadar sarkıtılabiliyor. Karielerimiz bu mesut kadının kim olduğunu öğrenmeyi merak edeceklerini bildiğimiz için haber verelim ki sahibe-i mesudesi (Prenses Henri de Blaso)'dur.

Borneo

Borneo Okyanusya kıtasında ve Asya'nın garp cihetinde vaki bir ceziredir. Yakınında bulunan küçük cezirelerle beraber mesaha-i sathiyesi 748.700 kilometre murabbaı eder ki hemen Fransa'nın bir buçuk mislidir.

Borneo ismi cezirenin şimali garbisinde vaki bir iskele ile bir küçük şehrin ismi olan (Borni)'den mehuzdur ki adayı keşfeden seyyah-ı meşhur Macellan tarafından bütün adaya ıtlak edilmiştir.

Adanın ormanlarında yabani eşcar-ı müsmire ve kereste imaline elverişli eşcar pek çok olduğu gibi tereyağına şebih ve ekle elverişli bir maddeyi havi bir nevi ağaç dahi bulunmaktadır. Bu ormanlarda fil, gergedan görülmemiş ise de kaplan, orangutan ve sair cins maymunlar ve bir nevi sığır-el-cüsse mandalar pek çok ve enva-i tuyur dahi gayet mebzuldür.

Cezirenin cibal-i müteselsilesinin kısm-ı dahilisinde demir, sevahil-i garbisinde altın madenleri vardır. İcab-ı arazisi pirinç ziraati çok olduğundan ahalisi hemen umumiyet üzre pirinçle müteayyiştirler.

Cezirenin sekene-i mevcudesi vüsat-ı arazisine nispetle pek az olup ancak iki buçuk milyon raddesindedir. Bazı kabail-i vahşiyesi müstesna olduğu halde aralarında intişar

eden din, din-i Muhammedidir. Ziraatle meşgul olan ahalisi umumiyet itibariyle İslam olanlardır. Ahalinin umumiyet itibariyle çalışkan ve iş anlar olmaları münasebetiyle Avrupalılar cezireyi taht-ı tahakküme almakta bir fayda bulamamışlardır. Ve Felemenklilerin bu babdaki mesaileri dahi semere-bahş olamamıştır.

Borneo'nun birkaç sınıfa inkısam eden sekenesi arasında nüfusça ziyade ve nüfuzca tesirli İslamlar olup el-yevmhakimi bulunan Akamaldu bin Haşim[16] namında biridir ki 1843 senesinde tevellüt etmiş ve 1885'den beri reis-i kârdadır. Ve (Makan) isminde en büyük limana maliktir.

Borneo umumiyet itibariyle bir İslam memleketidir. Hilkaten cesur ve cengaver bulunan ahalisinden birinin, bir Borneolu muharibin resmi 12'nci sayfada mündericdir.

Teavün

Bize düşman ateş, su, hak ü hava?
Umurumuz bir hatırlı, kanlı tarik
Bizi bekler o yolda bî-perva
Feyezan, zelzele, kasırga, harik…

Bu mehalik önünde biz ancak
Şemse yumruk sıkan birer cüceyiz
İstiyorsak hakikaten yaşamak
Seng ü âhenle pençeleşmeliyiz…

Böyle adâ-yı cana karşı eğer
Varsa insanlara ümid-i zafer
Yek-vücudâne savlet etmededir:

Sel, alev, yıldırım, galâ, sarsar
Daima yükselen bu maniler
Hep teavünle iktiham edilir!

Cenap Şahabettin

La Parizyen

(La Parisyen) Edgar Şahin Efendi[17] vatandaşımızın mazhar-ı takdir olan tablolarından biridir.

Edgar Şahin Efendi Dersaadet'te doğmuş, tahsil-i ibtidaisini ikmalden sonra Venedik'e giderek Antonyo Pavelli[18] yanında ressamlığa çalışmış, bilahare Paris'e gidip orada kesb-i iştihar eylemiştir. Paris'te 1899'da bilcümle sanayi-i nefise müntesibîninin sitayişlerine bi-hakkın mazhar olmuş ve Londra'yı da ziyaret ederek maharet-i fevkaladesini Londra'da dahi takdir ettirmiştir. Bugün (okvort[19]) usulündeki tersimde birinciliği ihraz eylemiştir.

Küçük malumatlar:

Kurşun kalem ile yapılmış bir resim levhasının üzerine maharetle yumurta akı sürülürse pek uzun müddet muhafaza ettiği tecrübe olunmuştur.

[16] Haşim Celil-ül Alem Aqamaddin ibni Sultan Ömer Ali Seyfettin; 1885'de tahta çıktı, 1906'da öldü.

[17] Edgar Şahin (1874-1947) Osmanlı tebası (sonradan Fransa yurttaşı) Ermeni ressam.

[18] Antonio Ermolao Paoletti (1834-1912) Venedikli ressam.

[19] Gravür tekniği *acquaforte*.

Herhangi kumaştan kahve lekesini çıkarmak için evvela gliserin sürülüp badehu sıcak su ile yıkanabilir.

Yung

Geceler Sünuhatı - 1

A-ah tatlı uyku ah! Yorgun tabiata hayat verirsin… Ah ne yapayım ki kaçıyor! O da kendini dünyaya vermişler gibi, dertli olandan kaçıyor; ikbalin olduğu yerden geri kalmaz, ah-u-vah sesinden kaçar, kuş gibi uçar da, varıp konmak için yaş ile ıslanmış gözler arar.

Çoktan beri rahat uyku ne olduğunu bilmem. Birkaç dakika daldıktan sonra uyandım… ne saadet bir daha uyanmayanlara…

Uykunun içinde ne karışık rüyalar gördüm. Bir musibetten bir musibete düşüp kalkarak hayli dertler ile meyus oldum. Hele uyandım. Uyandım ama bana ne faydası oldu? Vay halime! Derdimi tebdil ettim ve sahihi hayalisinden bed-ter dertler buldum. Derdime yanmaya günler pek kısadır. Ah geceler ne kadar karanlık olsa, benim halim kadar musibetli olamaz, kalbim kadar kara yeisli olamaz. İşte gece yarısı oldu. Ah bu ne sükun bu ne zulmet; Gözler hiçbir şey görmez, kulaklar ses işitmez, bütün kainat uykuya dalmış, dünya ölmüş duruyor. Dünyada hayat olan hareket durmuş gibi tabiat rahatlanıyor zannedersin. Vay müthiş esved vay! Ruz-u kıyamet. ihbar eden tasvir gelsin! Gelsin şu dünyanın sonu. Ey kader yırt perdeni. Benim artık bekleyecek halim kalmadı.

Ey sükun, ey zulmet-i ezeli, gecenin mübarek evladı, tatlı fikirlerin ecdadı; Siz olduğunuz yerde düşkün adamları kaldırır aklına kuvvet verirsiniz, bana da imdad edin. Toprağı sizin olan bu alil vücut çok geçmez düşüp mehabetli hükümetinize tebaiyet edecektir. Lakin sizin bî-sud imdadınızı talep etmekle ne faydam olur! Siz kimsiniz? Ebedi hiçler! Bir nida edip, cihanı yaratan ve henüz doğan dünyaya, yaradanını haber vermek için gökyüzünde bî-had-ü-payan yıldızları, mevcudat-ı alemi halk edip hareketi tanzim eden, kaadir-i mutlak Allah'ın yanında siz nesiniz?

Sana! Ya hazreti Allah, sana niyaz ederim. Şu gökyüzünde parlayan afitabın nurunu veren sensin, benim de aklıma nur ver. Bu o saattir ki, insanlar uykuya dalmış iken, hasis adam malının yanı başını bekler. Benim de malım sensin, benim de gözüm sendedir. Bir sığınacak yer sende ararım.

Canım da hava gibi karanlıkta duruyor. Kerem et ya hazreti Allah; Şu bulunduğum iki kat karanlıkta kalbime bir nur kıvılcımı gönder. Mahzun kalbime ışık versin. Teselli etsin!

Mabadı var

Bu sene kıyamet kopacak imiş:

Paris'te çıkan mecmualardan biri bir muharririnin bi't-tesadüf dest-res olduğu eski bir esere istinaden kıyametin bu sene kopacağını, 1911 sene-i miladiyesinde dünyanın sona ereceğini neşr ve ilan ediyor.Geçen sene Halley kuyruklu yıldızından kurtulmuş olan dünya bu sene de azim bir felakete maruz bulunuyor mu?... Parisli muharririn ifadesini dinleyelim:

Geçen hafta eski kitaplar satan bir kitapçı dükkanında öteyi beriyi karıştırarak elime 1867 tarihinde tab olunmuş bir eser geçti. Bu eserin sernamesi şudur: (1911 senesinde kıyamet kopacak). Bu eserde heyet-i içtimaiye-i beşeriyetin süratle ahlaksızlığa düştüğü, o gidişle kariben beşeriyette ahlaktan eser kalmaması muhtemel bulunduğu zikredilmekte, ahlaksız bir heyetin payidar olabilmesi kabil olmadığından bir müddet sonra beşeriyetin devam edemeyeceği neticesi çıkarılmaktadır.

Alimler birçok hesaplar yaparak insaniyetin milyonlarca sene payidar olacağını söylüyorlar. Fakat bunların yaptıkları hesapların hüküm ve ehemmiyeti yok… Alimler insaniyeti tahrip etmekte olan ilel ve esbabın kaffesini tahmin ve takdirden acizdirler…
Üç yüz sene evvel Almanya'da ber-hayat olmuş ve gaipten haber vermek kuvvetine harikulade bir surette malik bulunmuş olan Humzanzer [20] isminde biri –ki 1613 senesinde tevellüt etmiştir- istikbalde dünyaya bir şahsın geleceğini, bu şahsın dünyaya pek çok tesir-i manevisi olacağını haber vermiştir. Dünyaya gelecek olan bu zatın ismi ale'l-hesap 666 adedini göstermekte olup, atılan remile göre üç altının mecmuu olan 18, dünyaya gelecek olan zatın tarih-i veladetinin ilk iki rakamını ifade ediyor. Bu halde, dünyaya gelecek olan zat 1800 senesinden sonra tevellüt edecek… Aynı zamanda 666 adedi, ayların miktarını göstermesine, bu kadar ay tam 55 sene ve altı aya muadil bulunmasına görü dünyanın bekasıyla hayatı arasında bir rabıta-i kaviyye olan zat 1855 senesinde kadem nihadeten alem-i vücut olacak… Üç yüz sene evvelki hesap bunu göstermiş. Aynı zamanda elli beş sene altı ay, o zatın müddet-i hayatı olduğu için 1855 tarihine 55 sene altı ayı ilave edince 1911 hasıl olur ki bu da dünyanın sonuna müsadif olan senedir. Yani kıyamet bu senede kopacaktır.
1911 senesinin hitamına kadar daha üç ay var. Bu üç ay içinde kim bilir ne olur ne biter!.. Parisli muharrir eski bir kitapta bulduğu felaket tarihini bütün ebna-i cinse bildiriyor. Biz de karilerimizin nazar-ı dikkatini celb ediyoruz.

M.

Aşçı başı:

1 - Flaman usulü patates
Altı kişi için yuvarlaklarından on iki tane patates alınız ve yıkayınız. Aztuzlu su ile güzelce pişiriniz. Kabuklarını soyup ezerek süzgeçten geçiriniz, hasıl olan hamuru bir kaçarolaya[21] vaz' birle hafif ateşe koyunuz. Sonra bir yumurta ve bir miktar doğranmış maydanoz, tuz, biber ve biraz da tereyağı ilave edip bir tahta kaşıkla iyice karıştırınız. Kaçarolayı ateşten alıp soğutunuz, bu mahlut soğutulduktan sonra imkanı derecede ince yapınız. İstediğiniz şekil ve katda küçük parçalara ayırınız.
Bir tavada tereyağı yaktıktan sonra parçaları birer birer kızartmak üzere tavaya koyunuz, bir tarafı güzelce kızarınca diğer tarafını çeviriniz. Üzerine tuz ve maydanoz serperek sofraya sıcak koyunuz.
2 - Salçalı kalkan balığı
Balığı tuzluca yıkadıktan sonra düğmelerini ve içini ve sair ayıklanacak taraflarını ayıklayınız. Parçaları ayrılmamak üzere baştan kuyruğa doğru bir ve buna amuden ikişer parmak fasıla ile yarınız ve donmuş kuvvetli et suyunu hazır ediniz.
Balığı et suyu ile beraber bir balık tavasına koyunuz ve üste gelen tarafına sıkça limon sürerek, bir saat kafi ise de balık pek büyük olduğu takdirde bir buçuk saat pişiriniz.
Balık piştikten sonra et suyundan parçalarını dağıtmamak için usuletle alıp uzunca ve geniş bir münasip tabağa koyunuz. Körpe maydanoz dalları ve suda pişirilip halkavari doğranmış patates, havuç, pancar gibi şeylerle tezyin ettikten sonra üzerine sıcak salçayı bolca dökünüz ve sofraya sıcak koyunuz.
3 Köylü işi sığır eti
Sığır etini incerek parçalara ayırdıktan sonra üzüm şırası yahut az tuz katılmış beyaz şırayla bir tava derununda bir saat kaynatınız. Sonra bir tencereye alarak üzerine yağlıca

[20] Bu okunuştan (هومزانزر) emin değiliz, 1613 doğumlu bir Alman kahin varsa da onun adı Bartholomew Holzhauser'dir.
[21] Cassaeruola: Endüstriyel mutfakta kullanılan uzun saplı tencere.

et suyuyla yapılmış salçayı ve gayet ince doğranmış birkaç diş sarımsak, miktar-ı kafi tuz, biber ve tarçın ile mevcut sebzelerden de birer parça ve bolca mantar ilave ediniz. Güzelce pişirip sofraya alınız.

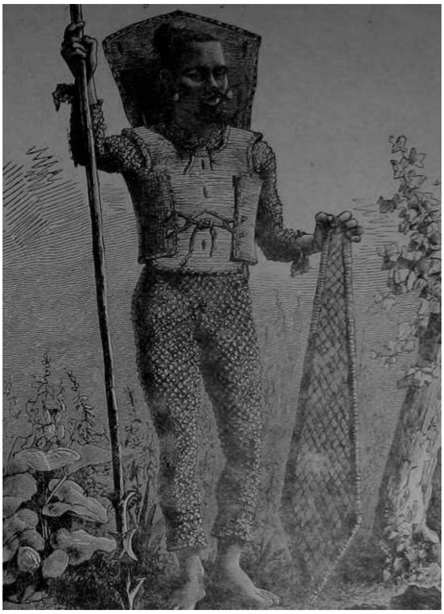
[Resim altı] Borneolu bir muharip

[Resim altı] Semada izdivaç eden bahtiyarlar

Safahat-ı Tarihiye:

Lehistan Müslümanları

Bir çoğumuz, yalnız Türkiye Müslümanları değil, alem-i İslam'ın hemen kısm-ı azamı Avrupa'nın bu semtinde, Lehistan'da Müslüman ahali bulunduğundan haberdar değiliz. Avrupa'nın göbeğinde, İslav ve Cermen kuvvetlerinin ortasında asırlardan beri sıkışmış kalmış ve maa-haza anane-i ruhaniyesini muhafaza etmiş olan Leh kardeşlerimizi tanımak, onlarla tanışmak vecaib-i tarihiyemizdendir. Lehistan kıtası Osmanlı tarihinde idi ve maa't-teessüf hazin bir hatıra bırakmıştır. Lehistan uğrunda döktüğümüz Türk kanı, Türkler uğrunda dökülen Leh kanları tarihin parlak bir mukabele-i sitayişkârıdır.

Öteden beri bu fedakâr, cansiper müttefikimiz hakkında bir şey yazmak emelinde idim. Bu emelim Lehistan'da Müslümanlar bulunduğundan değil, - zira oralarda Müslüman bulunduğunu bilmezdim – mahzâ bu kavm-i necip hakkında perverde ettiğim takdir-i tarihiden ileri geliyordu. Tetebbuatım ilerledikçe, birçok hakayık öğrenmeye başladım ve işte Leh Müslümanları da o zümredendir. İstanbul'da ilk defa, birkaç ay akdem tesadüf ettiğim bir Lehistan Müslümanı (1) bu emelimin birkaç fıkra ile şimdilik ifasına vesile teşkil etti ve hatta mumaileyhin neşretmiş olduğu Fransızca bir eser bana bu hususta rehberlik etti.

Evet, halihazırda Lehistan'da bir cemaat-i İslamiye vardır ve bu cemaat yerlidir, Lehtir, yabancı değildir.

Öyle ise ne suretle neşet etmişlerdir;
828 sene-i hicriyesi hengamında (1410 miladi), yani beş yüz sene akdem, Lehistan hükümdarı "Vitold – *Witold*" düşmanı bulunan "Tötonik"ler [Cermenler]i püskürtmek için Kırım Hanı "Toktamış – *Toktamisz*"dan kırk bin asakir istemiş ve bunları kendinin (Leh ve Litvanya) ordularına ilhak etmişti. Tatar hükümeti o zaman şevket ve azamet-i harbiyesiyle şöhret kazanmıştı. Yardıma gelen askerlere Hanzade (Celalettin) kumanda ediyordu.
(Tötonik) denilen Şark Almanları ile Lehlilerin muharebesi hitam bulduktan sonra bu askerin birçoğu Lehistan'ın büyük bir eyaleti olan (Litvanya)da kaldılar. Kırım'a avdet etmediler. Hükümdar Vitold, hizmetlerinden memnun olduğundan, bunları Litvanya'nın yerli kadınları ile evlendirdi ve harp zuhurunda kendisine imdada yetişmek şartıyla (Vilne)'de[22] ve (Niymen)[23] kenarlarında iskan ettirdi.
(Vitold)'un vefatından sonra üç bin Tatar halkı "Svidriciallo"nun[24] tabiyetine dahil oldular (850 hicri, 1432 miladi) ve kendilerinden dört süvari alayı teşkil olundu. Her alayın Urbeg – *Urbey* namıyla miralayı bir kumandanı, bir imamı, bir veznedarı, bir katibi ve bir harp zabiti vardı. Her alayı altı bayraktan müteşekkildi. Bu bayrakların kumandası da bir bayraktara ve bir zabite tevdi edilmişti.
Bu alayların ilk müşiri, Dağıstan emiri (Demir Doğan Bey) olmuştur.
Litvanya'nın büyük dükaları, muhacir Tatarlara muhtelif imtiyazlar, beylerine ve mirzalarına bilhassa Vilne, Troki[25], Osmiana[26], Lida[27] ilh… havalisinde geniş arazi ita etmişlerdi. Müstemleke ve ordugah tarzında tavattun etmiş olan askerler, hizmet-i askeriye ifasına mecburdular ve hafif süvari sınıfı ile şimdiki Kazaklar gibi keşşaf kolları teşkil ederlerdi. Harp zamanında Tatarlar heybetleri ile düşmanı fena halde korkuturlar ve cesaretleriyle şöhretyab idiler. Bu cengaverlerin ahlafı, ahvadı hâlâ Litvanya'da, ecdatlarının birkaç asır akdem oturdukları havalide sakin bulunuyorlar.
Bugün Litvanya'da (Müslim) namıyla yad edilen dindaşlarımız üç sınıftırlar:
Birinci sınıf, eski rüesanın yahut imtiyazlı ve hakim ailelerin, yani Litvanya asilzadeleri gibi hukuka malik ve Litvanya büyük dükleri ile Leh kralları tarafından kendilerine arazi verilmiş olan (Kinyaz')ların, beylerin, mirzaların ahfadıdırlar.
İkinci sınıf, Volga nehrinin berisinde mütemekkin kabail Müslümanlarından ibarettir. Bunlar Litvanya'daki ikinci sınıf asilzadeler gibi her türlü vergiden istisna edilmişlerdi.
Üçüncü sınıf: Litvanya Müslümanlarından gerek lisanen ve gerek kıyafeten farklı olan (Nogay)'lardan teşekkül etmişti. Bunların kısm-ı azamı, harp esirleri yahut Kıpçak ve Kırım ordularından firar etmiş asakir idi. Bunları da Vitold şehir ve kasabalarda iskan ederek arazi vermişti. Bazıları ticaret, ziraat ve sanayi ile geçinirler. Bir takımları da (Kazak) sıfatıyla büyük dükanın veya büyük memurların nezdinde muhafızlık yaparlardı. Kuvve-i askeriyeyi tahkim ve nakliyat hususunda kullanılan bu üçüncü sınıfın nüfusu 5.000 raddesinde bulunurdu.
Hakiki Tatarlar, Müslümanların sınıf-ı mümtazı diğerlerinden büsbütün farklıydılar: Cism ü bünyeleri kavi, boyları orta, yüzleri beyzi, simaları muntazam, saçları koyu, evza ve mişvarları serbestane idi, sakalları ve uzun bıyıkları vardı. Yeni yurtlarında sadakat ve irtibat ile temayüz ederlerdi ve bu sayede büyük dükaların itimadını ve milletin teveccühünü kazanmış idiler.

---

[22] Vilnius'un eski adlarından biri.
[23] Neman nehri.
[24] Svitrigaila.
[25] Litvanya'da Trakai kentinin eski adı.
[26] Belarus'taAshmyany kentinin eski adı.
[27] Belarus'ta.

Litvanya Müslümanları, *Kuran-ı Kerim* ahkamına itisam ve hemcinslerinden kadınların fıkdanı hasebiyle, uzun müddet Litvanya ve Lehistan kadınları ile izdivaç ediyorlar ve maa-haza hiçbir zaman yetiştirdikleri kızları ve kadınları yerli Hıristiyanlara tezvic etmiyorlardı. Bu izdivaç ve irtibattan mütehassıl zürriyet daima (Muhammedi) idi. Musevi kızlar ile asla evlenmiyorlardı. Müslümanların Hıristiyanlarla izdivacı makasid-i siyasiye uğruna, (Vitold) ve (Sgirciallo) gibi rüesa tarafından mazhar-ı himaye olmaktaydı. Ve bu adet Lehistan'ın Litvanya ile ittifakına kadar berdevam olmuştur.
Müslümanlar aldıkları kızların aile ismini kabul ve ekseriya – birinci sınıf-ı mümtazda – kendi Tatar unvanına bunu terdif ederdi. Bilahare yurtlarının, neşet etmiş oldukları mevakiin unvanlarını "lakab" ittihaz etmişlerdir.
(Varşova) dükalığı zamanında ve daha sonralarıyeni Lehistan krallığı teşkil edildiğinde, Tatarlar kaffe-i hukuk-u siyasiyeye mazhar oldular; Lehistan'ın "Diyet"[28] meclisinde Tatar mebuslar dahi bulunmuştur.
Her ne kadar bugün Litvanya Müslümanları, hukuk nokta-i nazarından Lehlilere müsavi iseler de neşet itibariyle onlardan pek farklıdırlar. Filhakika, (Tatar hükümeti) bulunmuş olan ve kendilerinin gelmiş oldukları memalikte (han)lar ve (sınıf-ı ali) daima Türk unsurundan, Dağıstan aşiretindendi. Ahali ise Mongol veya (Fin) kabilesine mensup bulunurdu. Bu hale nazaran, Litvanya'daki Tatarların encali ve asilzadeleri – aslen Türk olan – beylerin, mirzaların, kinyazların ahlaf ve ahfadı olmuş oluyorlar. Bu mirzalar, bu beyler vaktiyle – oralardaki Müslümanların - serdarları idiler. Maa-haza bu asil aileler, Litvanya büyük dukalarından ve Lehistan krallarından bil-istihkak emlak ve akaratın bugün ancak pek cüzi bir kısmına sahip bulunmaktadırlar. En meşhur ailelerden bazılarını zikredelim: Necman Bey, Doğan Bey Dağıstani, Baronovski, Evlan Bey, Urus Mirza, Polat Mirza, Dijid [دیژید] Mirza, Yusufiç ilh…
İkinci sınıf aileler aslen Tatar değildirler. On yedinci asr-ı miladide Lehistan'dan ve Moldova'dan zapt edilen memalik ahalisi Lehistan'a hicret etmişlerdi. Leh kralları bunlara da arazi ve imtiyazat verdiler ve Müslümanlar ile imtizaç ederek Tatarlaştılar. Olajovski, Dabrovski, Kirzasizdovski, ilh aileleri bu zümredendir.
Üçüncü sınıf aileler, Volga'nın berisinden gelip Litvanya'da yerleşen ve askerlik ederek bazı hukuka mazhar olan kabaildir ki elan kendilerine verilen havalide (Okolis)[29] ikamet etmektedirler: Vilna eyaletinde, Grodono eyaletinde, Mensik eyaletinde, Lublin[30] eyaletinde, Davhina'da, Podolya'da[31] yaşamaktadırlar. Bu Müslümanlar gayret ve faaliyetleri ile meşhurdurlar. Ziraate, sanayie, bahçıvanlığa, arı beslemeye, tütün ziraatinehasr-ı evkat eylemişlerdir. Birçokları da hükümet memurluğunda bulunurlar. Diğer bir dördüncü sınıf daha vardır ki onlar da "Don" nehri vadisinden gelmiş Nogaylardan ve karışık nesillerden müteşekkildir. Bunlar 1831 tarihinden sonra mazhar-ı hukuk olmuşlardır.
[1] Seyfettin Gaştofet Efendi[32]

Mesut Remzi

---

[28] Diet Almancada meclis anlamında kullanılmaktadır. Lehistan'da meclise Sejm adı verilmiştir.
[29] Okolice. Lehçe havali demektir.
[30] Osmanlıca okunuşla Löblen (لوبلهٔن) daha doğru görünse de tarihteki önemli Litvanya-Polonya eyaleti Lublin olmalıdır (*Kamusu'l-Alam*'da لوبلن biçimiyle vardır).
[31] Vilnius, Grodno, Minsk, Dauhinava, Podolyane.
[32] 1920'de Lehistan elçiliği baş katibi (*Dersaadet* gazetesi, Sayı 9, 16 Temmuz 1336/1920).

Roman:

Kraliçe An Dotriş[33]

Müellifi: Aleksandr Duma
Mütercimi: M. Said

Birinci Fasıl

Miladın bin altı yüz yirmi beş senesi Mayıs ayına mahsus latif bir günün akşamı, iki kadın (Amyen)[34]şehrinde vaki müzeyyen binalardan birinin bahçesinde gezinmekteydiler.

Simalarında asar-ı tefekkür nümayan olduğu halde yavaş yavaş (Som)[35] nehri kıyılarına kadar mümtedd olan ağaçlıktan aşağıya doğru yürümeye başladılar.

Büyük kilisenin saati gecenin on birini vurmuş ve şehrin gündüzkişematatı yerini gecenin sükun hali istila etmişti.

Tedricen yükselmekte olan mehtabın ziya-i latifi arabesk nakışlar gibi yekdiğerini deraguş eden eşcarın yaprakları arasından aksinde azalarak bahçenin yollarına tefriş edilen iri kumların tanelerini birer birer göstermekteydi.

Havanın latif ve mutedil olmasından bahçeyi tezyin eden envai çiçeklerin hoş kokuları hafif hafif etrafa intişar ediyordu ki bu ca-yı ruh-feza, mahremane musahabelere ve ehemmiyetli mülahazalara pek elverişliydi.

Kendilerini takip ettiğimiz genç ve dilber kadınların musahabeleri gerçi pek mahremane ise de beynlerinde bir fark-ı azim bulunduğu yek nazarda anlaşılıyordu. Bunlardan birinin müteazzımane tavrından, beyaz ve nazik ellerinden, mütekebbirane hareketinden, sözlerinin halavetinden ve tavr-ı reftarından kendisinin zümre-i küberadan bir kadın olduğu anlaşılmaktaydı. Hikayenin muharriri olmak münasebetiyle haber verelim ki bu kadın İspanya prenses ve Fransa kraliçesi An Dotriş idi.

Müşarünileyhanın refakatinde bulunan kadın da gayet güzel olması ile beraber hali kendisine nispeten dûn sınıftan bulunduğunu gösteriyordu. İnce küçük, kumral saçlı ve gayet tatlı beyaz tenli, nazik ve zaif-ül bünye bir kızcağız olup uzun kirpikleri nigah-ı füsunkârına başka bir revnak vermekte, reftar ve etvarında fevkalade bir şive ve cazibe-i nazik-ter-i ru-nüma olmakta idi. Güya hiçbir uzvunun yorulmaması için hareketinde bir itina-i mahsusa da bulunuyor ve hatta tekellüm ettiği sözleri leb-i lâli arasında ezip büzerek bu güzel uzvunun dahi yorulmasından ictinab etmek istiyordu. Kendisinin hüsn-ü ânı hakkında saray şairleri tarafından methiyeler yazılmış, Mösyö di Voltör (? ووانور), kurun-u vusta şuarası teşbihatı gibi methiyesinde, gökten inerek çiçeklerin üzerine basmaklığa ancak tenezzül edip de tekraren semaya uçmaya tab ve takatleri tükenip yeryüzünde kalan huri kızlarına teşbih etmişti.

Bu şayan-ı perestiş olan mahluk Matmazel Katrin Desrin namında kraliçenin damdonörlerinden biri olup hasud refikaları mumaileyhaya gamsız tevsim ederler. Fakat hiç biri safiyet-i kalbiyesiyle

Mabadı var

Doktor ne diyor?

Yeşil sebze ve taze meyvalar ve bunların tehlikeleri

Yaz mevsiminde gıda-i yevmimizin bir kısm-ı mühimmini, bu mevsimde mebzulen mevcut olan taze meyvalar ile yeşil sebzenin teşkil etmesi ekseriya tavsiye olunmaktadır. Çünkü bunlara zotî ve bahusus etten mürekkep ve etıbba ile sıhhiyun vesayasının hilafı-

[33] Anne d'Autriche.
[34] Amiens.
[35] Somme.

na olarak suiistimal derecesinde kullanılmasında ısrar edilen gıdalara karşı bir madad-ı semmdirler. Böyle olmakla beraber çiğ olarak ekl edilen yeşil sebze ve meyvaların bazı mahzurları ve hatta hastalıkların intişarı nokta-i nazarından tehlikeleri olduğu ve mamafih aşağıda söyleyeceğimiz gayet kolay olan tedbirlere riayetle bu tehlikelere meydan verilmemek kabil bulunduğunu bilmek lazımdır.

Sebzenin ve meyvaların neşvünema bulunduğu zaman her ne olursa olsun mikroplar daima sebze ve meyvaların sathında kalarak dahillere katiyen girmezler. Bu babda yapılan pek çok tecrübeler de bu meselenin doğru olduğunu meydana koymuşlardır; en habis mikroplarla mülevves olan zeminlere muhtelif cins nebatat zer olunduktan sonra bunların saplarının, yapraklarının, meyvalarının usareleri muayene-i hurdebinede daima mikropsuz bulunmuştur. Hulasa meyva ve sebzenin içine hiçbir mikrop giremez.

Aksam-ı hariciye için ise keyfiyet büsbütün ber-aksdir. Zeminin her nevi mikropları buralarda bulunur ve neşvünema bulur. Rüzgarların kaldırdığı tozlardan sulardan gelen mikroplar daima bu kısımları telvis ederler. Hele nebatatın boyları alçak olursa telvis muhakkaktır.

Yağmurlardan sonra çileklerin çamurla telvis ettiği herkesin malumudur. Çamurun ise mikroptan ari olmadığı da cümlenin müsellemidir.

Marul salata ilh… gibi yerle beraber olan nebat, sebzeler daima mühlik mikroplarla telvis ederler. Mesela tifo gibi hastalıkların ekseriya marul mevsiminde kesrette vukuu güzel bir misal olup bu da İstanbul'umuz eshab-ı dikkati indinde mücerreb ve müsellem bir keyfiyettir.

Çiğ olarak ekl edilen meyvalar mevsiminde kesrette vuku bulan tifo, mide ve bağırsak hastalıkları ve istilası mevcut ise kolera gibi cihaz-ı hazmi hastalıklarının sebepleri bu meyvaların satıhlarında mevcut olan ve adem-i dikkat silinmesiyle tozlardan ve bayiler tarafından istimal edilen mülevves sulardan gelmiş bulunan mikroplardır. Çarşılarda alelade füruht edilmekte olan salata vesairenin yapraklarının herkesin yaptığı gibi bol su ile yıkadıktan sonra mikroptan azade ve takim edilmiş su içine daldırarak icra edilen tecrübelerde evvelce hiçbir mikrop vesaireyi havi olmayan bu suda tenya, fakr-üd-dem habisan kilostomları, solucan yumurtaları, bağırsak hastalıklarının koli basili, tifo, tatanoz mikropları, var ise kolera mikrobu, cerahat mikropları ilh ilh… gibi hastalıkların tohumları bulunmuştur ki bundan alelade ve bol su ile yıkamaktan hiçbir fayda hasıl olmayacağı istidlal olunmuştur.

Bu sebepten sebze ve yemişleri ya cari su derununda veya bir çeşmede üzerlerinden bol su akmak suretiyle pek çok yıkamak veyahut daha iyisi sirkeli veya limonlu sudan imrar edilmek ve kabil ise bahusus kabuklu meyvaları ispirto alevinden geçirmek daha çok mucib-i faidedir. Hele müstevli hastalıklar zamanında bugün tedbirlerde katiyen müsamaha edilmemelidir.

Tabip Yusuf Ragıp

Vakit geçiriş

1. Bilmecem üç heceli bir kelimedir ki: birincisini esvat-ı musikiyeden biri; ikincisini mekulatımızdan olan mevadın daimisi; üçüncüsünü de zamair-i Farisiyeden biri teşkil eder. Tekmilinin tekemmülü medar-ı iftiharımızdır.

2. Kadim alet-i harbiyeden birinin başı, bir canavarın kuyruğu, tatlı mahsulatlı bir mahlukun göbeği, vesait-i nakliyeden birinin başı ve kıçı kesilirse ben olurum.

Halledenler arasında kura keşidesiyle birinciye bir senelik, ikinciye üçüncüye üçer aylık gazetemizin abonesi hediye edilecektir.

Müsabakalarımız:

1. Mektepten yeni çıkmış bir genç zabit seferber bulunan taburuna tayin olup gider iken (manzum)
2. Az ara ile yeni vefat etmiş olan biri kız diğeri erkek iki çocuğuyla bunlardan evvel vefat etmiş olan zevcesinin mezarları başında artık hayatından na-ümit dünyada kimsesiz kalmış bir ihtiyarın gözyaşları dökülür iken (manzum)
3. Fevkalade hayret-bahş olmak üzere; sahih-ül vuku olduğu müsbit bir ispritizma vakası.

Teşrin-i evvel-i Efrencinin on beşinci Pazar gününe kadar idarehanemize gönderilmesi lazımdır.

Birinciliği ihraz edenlerin eshabına birer altın kravat iğnesi ve diğer şayan-ı neşr görülenlerin sahiplerine kitaplar ve kartpostallar takdim edilecektir.

Son moda patisten mamul dantelalı prostelalar[36]

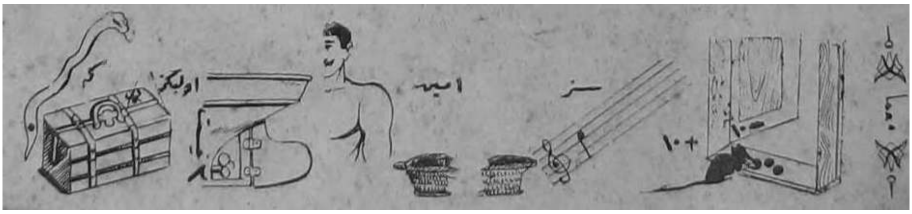

Halledene beş adet lira-i Osmani takdim edilecektir. Halledenler taaddüt eylediği takdirde birinciye takdim, diğerlerinin yalnız esamisi ilan edilecektir.

İhtar – Bilmeceler ve muammanın suret-i hal varakalarına koyularak vazı iktiza eder.

Müdür-i mesul:
Osman Nuri (Matbaa-i Nefaset)
Dersaadet: Çemberlitaş - Vezir Ha

[36] Prostela: Yunanca önlük.

Ankara Ansiklopedisi - 9

Turan TANYER

Atatürk Lisesi – Ankara'nın ilk lisesi.

Ankara Atatürk Lisesi'nin geçmişi, 1886'da öğretime açılan Ankara İdadisi'ne dayanır. İdadinin ilk binası, bugün Yüksek İhtisas Hastanesi'nin bulunduğu yerde, Vali Sırrı Paşa'nın 1885'te temelini attırdığı, Ankaralıların, "Taş Mektep" diye adlandırdıkları yapıdır.

Ankara İdadisi'nin ilk müdürü Pertev Bey'dir. Onu sırasıyla, Hüseyin Bedri, Musa Kâzım, Ahmed Müfid (Saner),

Ankara Atatürk Lisesi'nin ilk binası, Taş Mektep, 1890'lar.

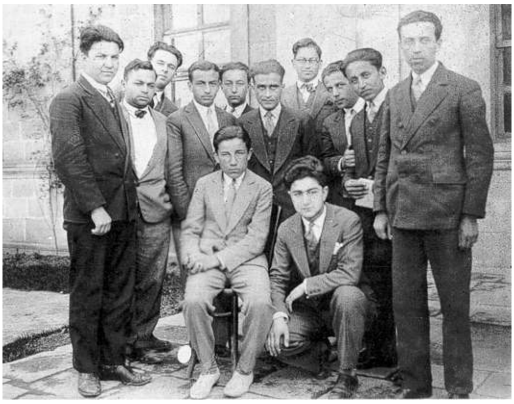

Ankara Erkek Lisesi'nin edebiyat öğretmeni Ahmet Hamdi Tanpınar ve öğrencileri.

Süleyman Sırrı, Hayri, Ahmed Edib ve Âkil beyler izlemişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, vilayet merkezlerindeki idadiler, sultani statüsüne geçirilince Ankara İdadisi de bu değişiklikten yararlandırılacak, sultani olacaktır. Meşrutiyet döneminde Ahmed Muhtar, Ahmet Kemal (Akünal), Ali Haydar (Candanlar), Süleyman, Ahmet Cudi, Haydar beyler okul müdürlüğünde bulunmuşlardır.

Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya geldiği 27 Kanunievvel (Aralık) 1919 gününden üç gün sonra Ankara Sultanisi'ni ziyaret etmiştir. Burada öğretmen ve öğrencilere bir konuşma yapmıştır.

1920 yılında Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplanıp, ilk vekiller heyeti oluşturulduğunda, okul binasının bir bölümü Millî Müdafaa Vekilliği'ne bırakılır. O yıllarda sultani öğretmenleri, düşman işgaline karşı halkı bilinçlendirmek amacıyla Azm-i Millî Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bazı öğretmen ve öğrenciler Büyük Millet Meclisi ile devlet dairelerinde görev almışlardır. Öğretmenlerden, daha önce Sivas Kongresi'nde bulunan Abdurrahman Dursun (Yalvaç) Bey, Büyük Millet Meclisi'ne Çorum mebusu olarak girecektir. Yaşı büyük bazı öğrenciler ise düzenli ordunun kurulmasından önce Kuvayî Millîye'ye katılacaklardır. Öğrencilerden Salih ve Tahsin, "Demirci" çarpışmalarında şehit düşmüşlerdir.

1921 yılında Yunan ordusunun Ankara'ya yaklaşması üzerine okul binası boşaltılmış, Müdür Nafi Atuf (Kansu) Bey, yatılı öğrencilerle birlikte Kayseri'ye gitmiştir. 1921-1922 yıllarında Ankara-Kayseri sultanileri birleşmiştir. Ankara'daki binada boşalan odalar, hastaneye dönüştürülecektir. Fakat 1921'in son aylarında okul ihtiyacı baş göstermiş, mebusların yatakhane olarak kullandıkları, Maarif Vekilliği'nin bulunduğu Dar'ül-Muallimin (Öğretmen Okulu) binasında gündüzlü öğrenciyle öğretime yeniden başlanmıştır. Münif Kemal (Ak) Bey'in müdür olarak görev yaptığı bu "ikinci" sultaninin bir kısım öğrencisi, yersizlikten Samanpazarı'ndaki Albayrak Mektebi'ne gönderilecektir. 1922'nin güz aylarına varıldığında Kayseri'deki sultanililer Ankara'ya dönmüşlerdir. Nafi Atuf Bey görevden ayrılmış, Münif Kemal (Ak) Bey müdür olarak kalmış, onun ardından "Sakallı" Celâl (Yalnız) Bey göreve gelmiştir.

Kurtuluş Savaşı sona erdikten sonra, 15 Temmuz 1923'te Ankara'da toplanan Birinci Heyet-i İlmiye'nin kararıyla, Ankara Sultanisi, "Ankara Erkek Lisesi" adını almıştır.

Müdür Celâl Bey'in görev döneminde Millî Müdafaa Vekilliği binada işgal ettiği bölümleri boşaltmıştır. 1923 yılındaki bir yeni gelişme de okulun bünyesinden doğan bir futbol takımıdır. Okul futbol takımına alınmayan 7. sınıf öğrencileri kendi aralarında Gençlerbirliği kulübünü kurmuşlardır.

Celâl Bey'den sonra müdürlüğe Celâl Feridun Bey getirilmiştir. Onun görev yıllarında okulda fizik, kimya laboratuvarları kurulmuş, kütüphane odası düzenlenmiş, okulun geniş bahçesi ağaçlandırılmıştır. 1926 yılında izcilik ele alınacak, yeni izci oymağına Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın izniyle "Gazi Oymağı" adı verilecektir. Ayrıca okula bir "Sancak" armağan edilecektir. Lisenin sancağı bugün Eğitim Müzesi'nde sergilenmektedir.

1928'de Mithat (Arukan) Bey müdür olmuş, bu yıllarda da Avrupa'dan ders araç gereçleri getirtilmiş, laboratuvarlar elden geçirilmiştir. Mithat Bey'in ayrılmasından sonra Hayri Ardıç göreve gelmiştir.

Gerek sultani gerek lise yıllarında bazı tanınmış kişiler okulda öğretmenlik yapmışlardır. Bu öğretmenler arasında Sadri Ertem (Etem), Veled Çelebi (İzbudak), Cemil Sena Ongun, İsmail Habip Sevük, Ahmet Hamdi Akseki, Enver Behnan Şapolyo, Hilmi Ziya Ülken, Tezer Taşkıran (Ağaoğlu), Ahmet Kutsi Tecer, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurullah Ataç, Mehmet Rüştü Uzel, Naki Cevat Akkerman, Suut Kemalettin Yetkin, Rıfkı Melül Meriç, Halil Vedat Fıratlı, Yahya Saim Ozanoğlu, Faruk Nafiz Çamlıbel, Ahmet Hamdi Tanpınar, Muhittin Sebati, Refik Epikman, Samih Nafiz Tansu, Nurettin Artam, İshak Refet Işıtman, Şükrü Kurgan, Gaffar Güney, Orhan Şaik Gökyay vardır.

Vehbi Koç, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu bir süre Ankara Sultanisi'nde öğrenci olmuşlardır.

1930'lu yıllarda öğrencilerin görev aldıkları bazı "heyet"ler kurulmuştur. Bunlardan Mecmua Heyeti tarafından, 1930-1938 yılları arasında Sesimiz dergisini yayımlanacaktır. Okulun öğrencilerinden Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday'in ilk şiir, hikâye ve yazıları bu dergide görülecektir.

1923-1940 yılları arasında çeşitli dönemlerde okul sıralarından geçenler arasında İhsan Sabri Çağlayangil, Samet Ağaoğlu, Hıfzı Oğuz Bekata, Şefik İnan, Ferid Alpiskender, Fuat Tayyip Bayramoğlu, Faruk Erem,

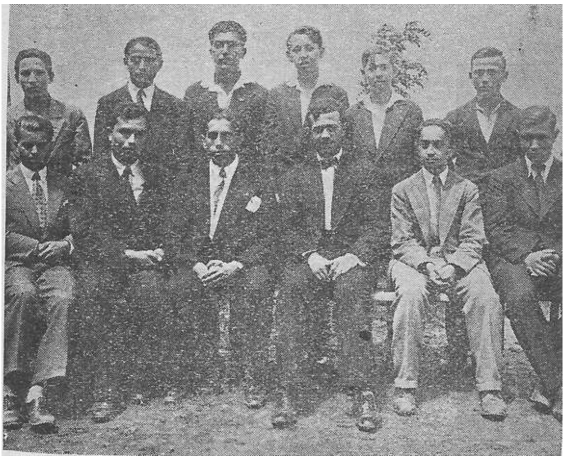

Ankara Erkek Lisesi'nin Müsamere Heyeti ve Orhan Veli (Arka sırada).

Daniş Koper, İlyas Seçkin, Osman Turan, Emin Bilgiç, Füruzan Hüsrev Tökin, Emin Karakuş, Ulvi Uraz, Muhip Arcuman, Suat Taşer, Reşat Cemal Emek, İsmail Arar, Fethi Giray, Necdet Calp, Mehmed Kemal, Oğuz Özdeş vardır.

1931 yılında okulun yatılı kısmı kapatılmış, yatılı öğrenciler Kayseri Lisesi'ne gönderilmiştir. Aynı yıl Müdür Hayri Ardıç okuldan ayrılmıştır. Ardıç'tan sonra sırasıyla Osman Kâzım, Necmettin Halil Onan, Cemal Gökçe, Şerif Par ve İhsan Üngüt müdür olmuşlardır.

28 Haziran 1933 günü, lisenin tarihinde önemli bir gündür. O gün son sınıfların sınavına Gazi Mustafa Kemal Paşa gelmiştir. Sınavda Oktay Rifat ve Orhan Veli'nin de aralarında bulunduğu 50 kadar öğrenciyle konuşmuş, onlara tarih ve coğrafya soruları sormuştur. Öğrencilerden Aydın'ın sınavda gösterdiği başarıdan çok memnun olmuş ve onu bilim tarihi öğrenimi görmesi için Amerika'ya göndermiştir. Bu öğrenci, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'dır.

1937'de okul binasının bulunduğu yer ve civarındaki meskenler kamulaştırılacaktır. Öte yandan Yenişehir'de mimar Bruno Taut'un projesini hazırladığı yeni okul binası tamamlanınca, 1940'ın Eylül ayında buraya geçilir. Yeni dönem "Ankara Erkek Lisesi" adı yerine "Atatürk Lisesi" adı alınarak başlanmıştır. Eski bina ise 1947'de yıkılmıştır.

Ankara Atatürk Lisesi'nin bugünkü binası.

Lisenin yeni binadaki ilk yılın bir özelliği, öğretim-eğitim planında fen ve edebiyat şubelerinin yanı sıra klasik şubeye yer verilmesidir. Ortaöğretimde Latince dersinin okutulduğu klasik şubenin bulunduğu Türkiye'deki ilk üç liseden biri Atatürk Lisesidir. Can Yücel ve Gazi Yaşargil, bu şubeden mezun olmuşlardır.

Nurullah Ataç, İshak Refet Işıtman, Mustafa Nuri Kutulmuş, Adnan

Cemgil, Fethi Yücel, Fevziye Abdullah Tansel, Gündüz Sayılı, Cevdet Kudret, Süleyman Toros, Hayrünnisa Köni, İsmail Hakkı Tonguç, Tahsin Gazimihal, Hayrettin Sağlamtunç, Hicran Aktürk, Pakize Atsu, Maşuk Atsu, Enise Kantemir, Rukiye Kömürcü, Türkân Örs, Meliha Çınar, Eşref Üren, Kemal İlerici, Hakem Belen, Enver Koray, 1940'lı ve 1950'li yıllarda okulda ders veren öğretmenlerdir.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel ve Atatürk Lisesi öğrencileri, 1940'lı yıllar.

1950'li yıllarda Atatürk Lisesi öğrencilerinin edebiyat ve sanat alanına katkıları sürmüştür. Öğrencilerden Teoman Civelek, Bekir Çiftçi, Ülkü Arman, Ümran Kıratlı, Güner Sümer, Ahmet Oktay, Mavi adlı edebiyat dergisini çıkarmışlardır.

Hüsamettin Cindoruk, İlhan Akipek, Ümit Serdaroğlu, Yahya Kâzım Zabunoğlu, Ayhan Hünalp, Cüneyt Arcayürek, Kemal Ateş, Tektaş Ağaoğlu, Turgut Özakman, Alev Sezer, Atilla Özdemiroğlu, Aydın Tansel, Ayhan Baran, Bülent Arel, Bülent Tarcan, Erkan Yücel, Faruk Güvenç, Güneri Tecer, Kadri Şarman, Kartal Tibet, Şevket Uğurluer, Tekin Akmansoy, Yaşar Güvenir, Burhan Doğançay, Erol Üçer, Akın Altınok, Fahir Özgüden, Şengün Kaplanoğlu, Yavuz Şimşek Atatürk Lisesi mezunlarıdır.

Lise parlak geçmişinden sonra 1960'ların sonlarından itibaren vasat bir öğretim kurumu düzeyine inmiştir. Yüksek standartların korunamamasında, ülkenin o yıllardaki karışık ortamından olumsuz yönde etkilenmenin yanı sıra, eğitim-öğretim alanında Fen Lisesi, Anadolu lisesi gibi yeni liselerin ortaya çıkması, bu sistem değişikliklerinden Lisenin faydalanamaması gibi nedenler vardır. Yine o yıllarda binanın bir bölümüne Öğretmen Okulu yerleşmiştir. Lisede ikili öğretim ve bir de Akşam Lisesi bulunmaktadır. Öğrenci sayısı 5000 civarındadır.

1974-1975 öğretim yılında okula kız öğrenci alınmasına başlanmış, böylece karma okul olmuştur. 1988-1989 öğretim yılında tam gün (tekli) öğretime geçilmiştir. Öğrenci sayısı düşürülmüştür. 1991-1992 öğretim yılında Anadolu Lisesi statüsünde öğretime başlanmıştır.

Atatürk Lisesi, 2007-2008 öğretim yılında Ankara'daki liseler içerisinde "özel" bir konum edinmiştir. Öğretim süresi, ilk yılı ikinci yabancı dilin de öğretildiği hazırlık sınıfıyla birlikte beş yıla çıkarılmıştır. Hazırlık sınıfına İngilizce dersinin yanı sıra ikinci bir yabancı dil dersi daha eklenmiştir. Bunlar Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Çince ve Rusça dersleridir.

Sinema İş Limited Şirketi'nin sinemaları, gazete ilânı, 1940.

Sümer Sineması – Ankara'nın eski sinemalarından.

1930'lu yıllarda Denizciler Caddesi'nin, Anafartalar Caddesi'nde ayrıldığı noktadan biraz aşağıda, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kapalı yüzme havuzu vardı. Kurum'un yuva çocukları için yaptırılan havuzunun kullanılmasından vazgeçildiğinde, burasının üstü örtüldü, gazinoya dönüştürüldü. 1940 yılında Sinema İş Limited Şirketi gazinoyu kiraladı ve gerekli düzenlemeyi yaptıktan sonra salon sinemaya çevrildi.

Sümer Sineması'nda oynatılan Maskeli Öldürücü filminin gazete ilânı, 1940.

"Sümer" adı verilen sinema 6 Ekim 1940 günü açılmıştır. Sinema Ankaralılar tarafından "Bitli Sümer" adıyla anılmıştır.

Sinemada daha çok, "36 kısım tekmili birden" polisiye, serüven, western filmleri gösterilirdi. Gazetelerdeki sunuşlardan bu tür filmlerin oynatıldığı anlaşılır:

> Bugün bu gece şimdiye kadar hiç bir filmde görülmemiş heyecanlı ve tüyler ürpertici bir mevzu... Mücadelenin en kanlı safhaları... 25 kısım tekmili birden ***Maskeli Kartal***. Baş rollerde: Robert Livingston ve Kay Hughes.
>
> Bugün 12.15'ten itibaren Serili sinema romanının en heyecanlısı... Görülmemiş bir heyecan, anlatılamıyan büyük sergüzeşt filmi ***Şimal Ekspresi***. 2. inci devre. Baş rolde: Dick Foran.
>
> Senenin en heyecanlı filmi. Havada, denizde motörleri durduran, tayyareleri düşüren ölüm ziyası. *Öldüren Gölge Şaodow*. 31 kısım tekmili birden.

Sinema makinisti Behiç Köksal, Sümer'i şöyle anlatır:

Sonra, bu filmler devamlı oynatılırdı... Bir bilet alıp girerdiniz, ama film oynuyordur; neresini isterseniz sinemanın orada oturudunuz; film biter bir sonraki seans

başlar, bu sefer de filmin baş tarafını seyrederdiniz. Yani, sabahleyin girseniz ve gece yarısı çıksanız, kimse size bir laf etmezdi... (...)

Onun için de bu sinema, Ankara'nın diyebilirim ki en kötü müşterili veyahut da en basit müşterili sinemasıydı. Dışarıda sıcak bir yuvası olmayan, bir evi olmayan ne kadar ipini koparmış çoluk çocuk varsa, sabahleyin gelirlerdi, - o zamanlar, 1942-43 yılları, Sümer Sineması'na giriş yirmi kuruştu - yirmi kuruşu veren girerdi içeriye... Akşama kadar...

Hele de kışın... Tabii sinema sıcak... Kaloriferli... Özellikle soğuk günlerde akşama kadar otururlardı, film seyrederlerdi.

Film başladığı zaman kapıların ağzında, o kırmızı ışıkların altında zar atanlar da olurdu. Çocuklar bile... Sonra, içki içenler... Hani, doğru dürüst kontrol de yoktu. Yani, ne bileyim, olmadık rezaletin görüldüğü bir sinemaydı. (...)

Velhasıl, adı kötüye çıkmış bir sinemaydı Sümer. (...)

Düzgün müşteri gitmezdi... Ne bileyim,

36 kısım tekmili birden filmlerinin yıldızı Rex King.

Maskeli Öldürücü filminin başoyuncusu Ken Maynard.

işte dostunu alan, şeyini alan gelirdi. Maksatları film seyretmek değil... Dışarıda vakit geçirmek için yer bulamayanlar da buraya gelirdi. Nasıl olsa gir diyen yok çık diyen yok... Bir bilet alır otururlardı.

Bu sinemada öyle rahatça film seyretmek de pek mümkün değildi. Film oynarken, o filmi belki defalarca seyretmiş olanlar başlarlardı vıdı vıdı şimdi şöyle olacak, şimdi böyle olacak... Birçok müşteri bundan şikâyetçi olurdu, hatta kavga da çıkardı bu yüzden. Ama, dedim ya, doğru dürüst bir kontrol yoktu...

Burası, zaman zaman Türkçe filmlerin de oynadığı işte böyle bir sinemaydı.

Sümer Sineması, 1950'li yıllarda bazen kapatıldı bazen açık tutuldu. 1960 yılına gelindiğinde yerini tiyatroya bıraktı: "Yeni Tiyatro". 1970'li yıllarda yeniden sinemaydı. Artık yerli seks filmleri oynatılıyordu. Seyircisi bu türden filmlere göreydi. Kalitesiz filmler, bakımsızlık sinemanın sonunu getirdi. Sinema İş Limited Şirketi

zaten çok önceden sinemayı işletmekten vaz geçmişti. Binanın sahibi Kurum da sinemayı kapattı. Bugün binanın sinema salonu boş duruyor. Dış kapısı kilitli ve önü otomobil park yeri.

Tabarin Bar – Eski bir Ankara barı.

1920'li yılların ikinci yarısında Ankara'nın her köşesinde bar türemişti. İlerleyen yıllarla birlikte yeni katılanları da dikkate alacak alırsak, Fresko'nun Barı, Yıldız Barı, Yeni Bar, Merkez Bar, Papağan Bar, Kara Kedi, Maksim Bar, Nil Bar, Üç Maske, Papaz Bar, Elhamra Bar, Şoför Bar, Turkuvaz Bar, Ankara Bar, Hâle Bar, Nil Bar akla ilk gelenler. Biri kapandığında aynı yerde başka bir ad altında yenisinin açıldığı olurdu. Zaman geçti, aralarında eksilenler, dökülenler oldu.

Ankara barları arasında Tabarin de bulunuyordu. Tabarin adının ulusal ve uluslararası bir geçerliliği de vardı. Şöyle ki: Paris'te bulunan ünlü restoranlardan birinin adı da Tabarin'di. Hatta bizim edebiyatımıza da girmişti. Burhan Cahit Morkaya, *Akşam* gazetesinde tefrika edilen *Yaprak Aşısı* romanının bazı sayfalarında Paris'teki bu restorandan söz etmeden geçmeyecekti. Öte yandan 1930'lu yıllarda ülkemizin başka şehirlerinde de "Tabarin" adını taşıyan bazı mekânlar bulunuyordu. Örneğin İstanbul'da Beyoğlu'ndaki İmam Sokağı'ndaki Tabarin Bar bunlardan biriydi. İzmir'deki ise Tabarin Gazinosu adını taşırdı.

Ankara'nın Tabarin'i ise, şehrin başkent oluşundan birkaç yıl sonra eğlence mekânları arasına katıldı. Bugünün cadde adlarıyla söylersek, Çankırı Caddesi ile Rüzgârlı Caddesi'nin kesiştiği köşedeki Muhittin Baha Pars'ın işlettiği Kulüp Sineması'nın bulunduğu ahşap yapının bodrum katındaydı. Sinemanın giriş kapısının yanında bulunan başka bir kapıdan aşağıya inildiğinde geniş bir salondan ibaretti.

Vasfi Rıza Zobu anılarında, 1927 yılının ocak ayında, Darülbedayi'nin bir Ankara turnesinde Kulüp Sineması'nda oyunların sergilenmesi için Muhittin Baha Bey ile anlaştığını yazarken, İstanbul'dan henüz hareket etmemiş arkadaşlarına sinemanın altında güzel bir bar bulunduğunu haber verir.

Barda dans pisti, orkestra için sahne, müşteriler için masalar ve birkaç basamakla çıkılıp inilen özel localar bulunuyordu. Erkek müşterilere eşlik etmeleri için, çoğu İstanbul'dan, Sirkeci'den, İzmir'den getirtilmiş konsomatrisler her barda olduğu gibi Tabarin'de de vardı. Ama çalışan kadınlar o yıllarda daha çok "artist" olarak tanımlanıyorlardı. Bu kibarca

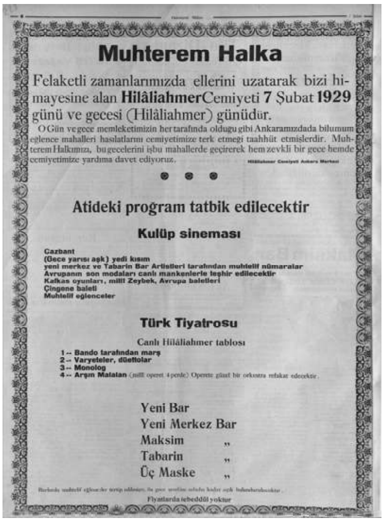

Muhterem Halka

Felaketli zamanlarımızda ellerini uzatarak bizi himayesine alan **Hilâliahmer** Cemiyeti **7** Şubat **1929** günü ve gecesi (Hilâliahmer) günüdür.

O Gün ve gece memleketimizin her tarafında olduğu gibi Ankaramızdada bilumum eğlence mahalleri hasılatlarını cemiyetimize terk etmeği taahhüt etmişlerdir. Muhterem Halkımızı, bu gecelerini işbu mahallerde geçirerek hem zevkli bir gece hemde cemiyetimize yardıma davet ediyoruz.

Hilâliahmer Cemiyeti Ankara Merkezi

• • •

Atideki program tatbik edilecektir

Kulüp sineması

Cazbant
(Gece yarısı aşk) yedi kısım
yeni merkez ve Tabarin Bar Artistleri tarafından muhtelif numaralar
Avrupanın son modaları canlı mankenlerle teşhir edilecektir
Kafkas oyunları, millî Zeybek, Avrupa baletleri
Çingene baleti
Muhtelif eğlenceler

Türk Tiyatrosu

Canlı Hilâliahmer tablosu

1 -- **Bando tarafından marş**
2 -- **Varyeteler, düettolar**
3 -- **Monolog**
4 -- **Arşın Malalan** (millî operet 4 perde) Operete güzel bir orkestra refakat edecektir.

Yeni Bar
Yeni Merkez Bar
Maksim „
Tabarin „
Üç Maske „

Fiyatlarda tebeddül yoktur

Hilâliahmer günü eğlenceleri, gazete ilânı, 1929.

tanıma karşılık, Ankara gece hayatını iyi bilen eski gazetecilerden Hikmet Tuna ise barlarda çalışan kadınlara, "Sirkeci semtinin akşam piyasasındaki trotöz [trotteuse = Kaldırımlarda yürüyerek müşteri arayan fahişe] dilberleriydi." der.

Ankara'da bazı özel günler için bir kutlama, tören yapılacaksa, bir balo, o günlerin moda deyişiyle bir "garden parti" düzenlenecekse, kapalı, uygun mekân sayısı az olduğundan barlardan da yararlanılırdı. Örneğin, Hilâliahmer Cemiyeti, 7 Şubat 1929 Hilâliahmer gününü, Kulüp Sineması ve Bentderesi'ndeki Türk Tiyatrosu'nun yanı sıra Yeni Bar, Yeni Merkez Bar, Maksim Bar, Üç Maske Bar ile birlikte Tabarin'de gerçekleştirmişti.

İşletmecisinin biri gitti, diğeri geldi, ama adı hiç değişmeden Tabarin Bar, 30 yıldan fazla şehirde aranılan bir eğlence yeri oldu. Değişik dönemlerde her statüden, her sınıftan müşteri Tabarin'in kapısından girdi. Milletvekilleri, gazeteciler, edebiyatçılar, cebinde bol para taşıyan mirasyediler, zevk sahipleri, Ankara'da zaman öldüren yabancılar, polisi, şoförü, kasabalının hovardası, zengin gençler, züğürt gençler, liseli çocuklar gelip eğlendiler. Kimi masada oturup bir bardak çay veya bira ile idare etti, kimisi locaya çekilip aşağı salonda kalanlara nispet yaparaktan şampanya patlattı. Salâh Cimcoz piste fırlayıp fokstrot dansı bile yaptı. Halk çocuğu yazarımız Aka Gündüz Tabarin masalarında epeyce gece geçirdi. Geçirmekle kalmayıp, yazılarına aldı, *Yayla Kızı* romanında Tabarin adını bir köşeye iliştirdi. Masalar arasında dolaşan "Macar dansöz" ise aristokrat yazarımız Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun siyasî *Panorama*'sına sızmayı başardı. Böylece Tabarin Bar, Türk edebiyat tarihine de girmiş oldu.

Tabarin Bar'da aile matinesi, gazete ilânı, 1947.

Türk diplomasisinin geçmişteki önemli simalarından Fuat Bayramoğlu, gençlik rüyası, merakıdır ya, Ankara Erkek Lisesi'nde öğrenciyken bir hafta sonu arkadaşlarıyla beraber Tabarin'i ziyaret etmiştir. Onların masasına yakın bir diğer masada ise okulun öğretmenlerinden Suut Kemal Yetkin ile Ahmet Hamdi Tanpınar oturmaktadırlar. O gece geçince ve tatil gününün ertesinde okula adım attıklarında disiplin kurulunun önüne çıkacaklardır. Okuldan atılmaları söz konusudur, neyse ki atılmazlar ve az bir ceza ile kurtulurlar. Bayramoğlu şikâyetçinin Ahmet Hamdi Tanpınar olduğundan şüphelenir. Ama o değildir. Öğrencilerin kaçamağını okul yönetimine hemen yetiştiren öteki öğretmendir.

İstanbul'da yayımlanan *Akşam* gazetesinin Ş. H. imzasını atan yazarı, gazetenin 1930'lu yıllarından bir nüshasın-

da, başkentin nezih eğlence mekânlarını sıralarken Tabarin'i atlamaz ve Fuat Bayramoğlu gibi gençlerin barın artistleriyle dans etmek için nasıl hareket etmeleri gerektiğini belirtir. Ş. H. "Ankara'nın bu biricik barı yaz kış hiç boş kalmaz. Müşterilerini daha fazla şehrin delikanlıları teşkil eder. Fakat barın kızları pek az olduğu için dans edebilmek büyük açıkgözlüğe bağlıdır. Barı dolduran delikanlılar cazband çalmağa başlar başlamaz ok gibi yerlerinden fırlayarak damların önüne koşarlar. Açıkta kalanlar gelecek sefer daha hızla kalkmak azmile hissettirmeden bir masaya ilişiverirler." diye yazar.

Tabarin ve diğer barlar, Ankara'daki, İstanbul'daki, başka yerlerdeki barlar, hiç fark etmez, gazeteci Burhan Felek'in gözünde, ahlâka aykırı, gürültülü yerlerdir. Bara gidenin ahlâkı bozulur. Hatta bu saptamaları sonucu "Bar tehlikesi" başlığını attığı bir yazı yazacaktır. Burhan Cahit Morkaya da Felek'e destek verecektir. Bu yazılar üzerine Nurettin Artam [Toplu İğne] 1933 yılında bir gece birkaç arkadaşıyla Tabarin Bar'a gider. *Vakit* gazetesinde çıkan yazısında Tabarin'i anlatırken, Felek'e hafiften dokunur:

> Gittik, bir iki saat oturduk; içki içenleri, para harcayanları, dans edenleri ve kadınlarla önüne tül perde çekilmiş iki katlı localara çekilenleri, Amerikan barının önünde sarışın, kumral, buğday ve esmer renkli kızlara sevgisinden, visalinden bahsedenleri gördük ve duyduk. Çıktığımız zaman ne ahlâkımızda bir bozukluk peyda oldu; ne kesemizde büyük bir boşluk hissettik. Şişesi doksan kuruşa satılan bira için purbuvarı ile birlikte birer lira verdik ki bu parayı meşhur iktisatçımız Fazıl Bey bile pek büyük meblağ saymaz sanırım.
>
> Tabarin'den başka Ankara'nın bir iki barı daha varmış; yolumuz düşmedi, görmedik. Fakat Tabarin Ankara'nın gazete hayatıyla alâkadar olanların pek ayağı altında, *Hakimiyeti Milliye*'ye, resmî ilânlar bürosuna, *Yurt* gazetesi idarehanesine, Hakkı Tarık Bey'in evine sapan caddenin köşesindedir. Barın kapısından içeri girerken, "Feleğin kulakları çınlasın" dedim, o, barları yerin dibine geçirecek yazılar yazdı. Halbuki buranın acemisi iseniz bir an irkilir, daha çiviye yeni asılan paltonuzla şapkanızı alıp gerisi geriye çıkmak istersiniz. Çünkü kapının üzerinde "Davetiyesiz girilmez" levhası asılıdır. Bu levhanın üzerinizdeki tesirini anlayan vestiyer çırağı hemen yanınıza sokulur: "Size göre değil efendim, bazıları pek sarhoş, pek kıyafetsiz ve boyunbağsız geliyorlar da onları içeriye almamak için bu levhayı astık.

Bu kapıyı da geçtikten sonra bardasınız. Müşterilerin göze görünürleri dört köşe oturmuşlardır; ortada kalan dört köşe yerde de dans edilir.

Tabarin Bar'ın çalışanları, 1933.

Göze görünmeyen müşteriler locadadırlar. Onların bir müddet sonra sesini, kahkahasını, kısık bir sesle şarkı söylediğini yahut da:

“Perihan hanıma bir şişe şarap daha getiriniz!”

“Mehmet, Nahide hanım meyve istiyor’”

“Nüzhet hanımın locasına bir şişe şampanya daha!”

Yollu seslendiğini duyarsınız.

Bu kendileri görünmeyip sesleri gelenler Tabarin barın bahtiyar müşterileridir. Onlar cazda fokstrot, tango, rumba, blak botom, vals başlayınca hemen yanlarındaki hanımı -eğer şampanya yahut şarap şişesi bitip hanım savuşmamışsa- dansa kaldırabilirler. Oyun da bilmeseler, sarhoşlukla yalpa da vursalar, hanımların rengârenk iskarpinlerine de bassalar şişe bitinceye kadar hoş görülürler. Ayağına basılıp canı yanan bir artist nihayet, “Ben bu hayata tahammül edemiyorum” diye içindeki sızıyı süsler, püsler de öyle ağlar.

Cazda bir dans havası başlayınca pistin dört tarafında kendi kendilerine oturanları görmelisiniz. Bunların “angaje” edilmemiş kadınların toplu bulunduğu tarafa bir koşuşmaları var ki, ömürdür. Bir an içinde beş on kişiyi yele tutulmuş yahut sel önünde sürükleniyor sanırsınız. Ümit ve neşeyle hepsinin yüzü güler. Eğer bu akıncılardan biri, ikisi biraz gecikir de gözüne kestirdiği kadını bir başkasına kaptırırsa o zaman bütün neşesi sönen, ümidi dağılan bu adamcağızın süklüm püklüm, sümsük sümsük yerine bir dönüşü var ki, yürekler dağlar…

Buranın hanımları -kendi rivayetlerine göre- Ankara’da ilham perisi vazifesini de görürler. Meselâ birisi çantasında genç şair ….. bey tarafından kendisi için yazılmış altı, yedi şiir bulunduğunu söyler. Birisi yanağındaki çukur için muharrir ….. beyin sekiz yüz sayfalık bir roman yazacağını anlatır.

İşte bizim Ankara’nın Tabarin barı budur. Daha fazla tafsilât isteyenler bayram günlerini burada geçiren Sadri Etem beye müracaat etsinler.

Arada bir yolunuz düşerse girer burada bir iki saat vakit geçirir, sonra gider yatarsınız. Dört tarafı kafesi andıran bu eğlenti yerindeki gece kuşları daha iki buçuğa, polisin tayin ettiği bu kapanma saatine kadar orada eğlenecekler yahut eğlendik sanacaklardır.”

Birkaç yıl sonra *Kurun* gazetesinde (*Vakit* gazetesi *Kurun* adını almıştır.) Ankara’nın eğlence yerleriyle ilgili yayımlanan imzasız bir yazıda, söz dönüp dolaşıp yine Tabarin Bar’a gelir. Beş yılda biranın Tabarin’deki fiyatı 90 kuruştan 160 kuruşa yükselmiştir, yazıdan bunu da öğreniriz:

> … Pudra, allık ve rujun ne hale soktuğu üç beş zavallı çehre; fokstrot ve tangoların klâsiklerine meftun bir de caz, işte Tabarin barın bilânçosu. Fiyatların ucuzluğuna (?!) burada da işaret etmeğe hiç lüzum görmüyorum. En ucuz bir içki, bir şişe bira veya bir kahve, bir çay 160 kuruştur. Oturursunuz, saksafon canhıraş sedasile ahenke başlar, saçları briyantinli baylar, parmakları manikürlü bayanlarla el ele tutuşurlar, âlem başladı demektir. Saat 24. Variyete numaralarının başlayacağı zaman gelmiştir. Yine o hokkabaz havaları, yine o inip kalkan porsumuş bacaklar, yine o soğuk soğuk sırıtmalar ve yine o çılgınca bravo, yaşa sedaları.

Ankarada bir müddet evvel bir bar garsonunu öldüren Muzafferin dün muhakemesi yapılmıştır

Polis memuru Muzaffer, 1953.

> Her neyse, daha fazla tahammülünüzü tüketmeyelim. Saat üç olmuştur. Esneyerek birbirlerinin koluna giren gençler köşeden kaybolurlar.

Tabarin Bar'da bir orkestra hep vardır. Çünkü dans edilir. Orkestra bazen sinemalarda (Kulüp Sineması ve Yeni Sinema'da) bazı seanslar başlamadan film gösterisinden önce seyircilere müzik yaparlar. Orkestraya zaman zaman şarkıcılar da eşlik ederler. Tekrar bara dönersek:

> Yeni direksiyon idaresiyle ve yeni orkestra iştirakiyle fevkalâde zengin varyete numaraları Bayan MUAZZEZ UZ ENGİN idaresinde her akşam saat 12 de başlar.

1940 yılından bir ilan gazete sayfasında Tabarin böyle yer alır.

Geceleri program özellikle 1940'lı yıllarda oldukça zengindir. Yerli ve yabancı "varyete sanatçılarıyla" saatlerce süren eğlencede yok yoktur. Ankara kış mevsimine girerken program 21.30'da başlar. Edibe, Ferhunde, Feriha, Perihan, Sevim o yılın oryantal sanatçılarıdır. Ayrıca revüler izlenir. "Londra, Paris ve Nevyork sahnelerinin eşsiz sanatkârı", sinema oyuncusu Emine Adalet sahne alır. Sonra "İzmir Karmen"i Necla Murat, "Türk sahnelerinin oryantal yıldızı" İffet Yürük, "Büyük balet" Konga, Murat Kazbek, "step dansörü" Orhan Ertuş gibi erkek dansçılar, "akrobat yıldız" Mecbure, Rus dansları yaratıcısı Feriha, birbiri ardına sahneyi doldururlar. Ve bir yenilik: "Aile matinesi". Çankırı Caddesi'nde Pazar günleri saat 16.00-19.00 arasında Emine Adalet'in halk türküleriyle aile matinesi düzenlenir. Yalnız, "Bayların bayanlarıyla" birlikte gelmeleri zorunludur. Türkçe bilmeyenler için, "Every sunday family's matine 16 – 19" diye ilan bile verilir. Tabarin "Ankara'nın "yegâne eğlence yeri"dir. İngilizce olarak, "Every night great Variètèes".

Tabarin'e gelen herkes akıllı uslu değildi. Zaten öylesi beklenemez de. Gerek çalışanlar gerekse müşterilerden bazı kişiler, kadın-erkek fark etmez, bazen bir olaya karışırlardı. Geçimsizlikler, kadınlara sataşmalar, ters bakışmalardan doğan yumruklaşmalar diğer barlarda olduğu gibi eksik olmazdı.

1930'larda barın işletmecisi Mehmet'i müşterilerden elektrikçi Reşat dövmüştü.

Garson Akif de müşterilerden Numan'ın gözünü şişirmişti. Yıl 1951'dir ve İzmir'den barda çalışmaya gelen Sermet Tarla ile Müzeyyen Kalmaz kıskançlık yüzünden kavga etmişlerdi. Bir yıl kadar önce de Fikriye Kaya, Nezahat Oktaş, Selma Koşkan ve Asuman Gürdül isminde dört bar artisti dedikodu yüzünden önce ağız kavgasına başlamışlar, kavga orda kalmayıp sonrasında birbirlerini terlik ve süpürgelerle dövmüşlerdi. Bir defasında Tabarin'i müşterilerden bir boksör karıştırmıştı. Boksör epeyce içki yüklenmiş, yanındaki Leylâ'ya yumruk değil ama sert bir tokat atmış, kadıncağız bağırıp ardından bayılmıştı. Yukarıdaki localarından olayı gören iki genç yanlarındaki Emine'yle duruma el koymak amacıyla aşağı salona inmek isterken onlar da merdivenlerde garsonlarla kavgaya tutuşmuşlar, boksör de gidip gençlerden birinin burnunu kırmıştı.

Müşteriler arasında sarhoşluk sonucu çok kavga çıkardı. Bazen iki kişi bazen gruplar birbirlerine saldırırlar, şişeler, tabaklar havada uçuşur, arada hafif, ağır yaralamalar olurdu. 1 Ekim 1947 gecesinin olayı ise bayağı kanlı bir çatışmaydı. Sezai adında bir genç, bar çalışanı Belma ile otururken, yandaki masadan Mustafa adında birisinin söz atmasına içerlemiş, tabancasını çekerek dört el ateş etmişti. Mustafa'yı başından hafif, diğer bir kişiyi ensesinden ağır, diğer bir erkekle bir kadını hafif yaralamıştı. Sezai, tabancasını bir daha ateşlemiş, artık nasıl becerdiyse kendisini de karnından vurmuştu. Mustafa Kandemir adında biri ise arkadaşıyla epeyce içip eğlendikten sonra yanındaki kadını arkadaşından kıskanacağı tutmuş ve olan olmuştu. Masadaki şişe ve bardakları arkadaşının başında parçaladıktan sonra olay yerine gelen polislere "Ben savcıyım, siz beni yakalayamazsınız" diye bağırmıştı. Polisler duraklamışlar, sonra Mustafa'yı alıp götürmüşlerdi. Çünkü Mustafa'nın savcı değil, Kırıkkale Mahkemesinde kâtip olduğunu öğrenmişlerdi.

Ara sıra Tabarin'den kadın kaçırma olaylarına da tanık olundu. 1931 yılındaki gazete haberinden öğreniyoruz:

> İki arkadaş Tabarin barı aktrislerinden bir kadını zorla çıkarmışlar ve bağırta bağırta bir otomobile bindirerek kaçırmışlardır. İstasyona doğru giderken kadının feryadını işiten komiser muavini Eşref Bey'le polisler hemen koşuşarak orada bulunan bir otomobile atlamışlar ve önden giden otomobili takibe başlamışlardır.
>
> Bu suretle bir müddet gidildikten sonra öndeki otomobil hafiflemeğe başlamış, nihayet arabanın daha yavaşladığı sırada aktris içeriden yere atılıvermiştir. Zabıta memurlarının bindiği otomobil de durarak kadını yerden almış ve gene takibe devam etmiştir.
>
> Nihayet mütearrızlara yetişilmiş ve tevkif edilerek adliyeye verilmiştir. Kadın kaçıran bu şehir kabadayıları şoför Bandırmalı Ahmet, şoför Ayaşlı Ahmet isminde iki kişidir.

Ama zabıta gücünde her zaman komiser yardımcısı Eşref gibisi olmazdı. Bazen polis çaresiz kalırdı. Aşağıdaki haber ilkinden 20 yıl sonradır:

> Dün gece yarısından sonra, ellerinde tabanca ve bıçak olduğu hâlde iki adam, Ulus meydanındaki Tabarin Bar'dan iki kadını otomobile alarak kaçırmışlardır. Fikret Özgür, Mümin Katırcıoğlu adlarındaki bu iki kişi, bara girerek tabanca-

larını çekmişler ve Emine Koç ile Saniye Koca adındaki iki artisti götürmek istedikleri zaman kadınlarla mütecavizler arasında boğuşma başlamış kavgaya iki polis müdahale etmiştir. Fakat bu müdahaleye rağmen mütecavizler, kadınları bir taksiye atarak kaçırmağa muvaffak olmuşlardır.

> Gece yarısından sonra iki kadının feryatları arasında otomobil yıldırım süratiyle uzaklaşmıştır. Mütecavizler aranmaktadır.

Olaylar yaralama aşamasında kalsa yine iyi. Az da olsa bildiğimiz bazı olaylar var ki Tabarin çalışanlarından bazılarının hayatları trajik şekilde noktalanır.

Hakimiyeti Milliye gazetesinden Hikmet Şevki ve beraber yaşadığı Saime, kadıncağızın eski kocası şoför Cemal'in tabancası ve bıçak darbeleriyle 1930 yılında öldürüldüler. Saime, Cemal'le 14 yaşındayken evlenmişti. Öldürüldüğünde 21 yaşındaydı. Ve ona "Tabarin Barının gülü" derlerdi. Hikmet Şevki ile tanışmadan önce Tabarin'de çalışmış ve çok sevilmişti.

Bozkurt Mahallesi'nden terzilik yapan Melâhat adında bir kadın ise, kiracısı bulunan ve Tabarin'de çalışan Gülizar'ı evinden çıkartmak istemişti. Ama Gülizar çıkmamakta direnmişti. Melâhat, Gülizar'ı tabanca ile öldürdü. Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılandı, 10 yıl hapis cezasına çaptırıldı.

Müşterilerden polis memuru Muzaffer Korucu'ya gelince, o da Tabarin garsonlarından Asaf Yalçın'ı öldürmüştü.

Tabarin ve Kulüp Sineması'nın bulunduğu bina elden geçirilmiş, sinema onarım görüp Halk Sineması adını almıştı. 22 Mayıs 1941 günü Çankırı Caddesi'nde bir yangın çıktı. Halk Sineması büyük zarar gördü, Tabarin ise yangından etkilenmedi. Sinema yangın sonrasında yenilendi, "Park" adı verilerek film gösterilerine devam edildi.

29 Kasım 1960 yılında akşamın geç saatlerinde yine bir yangın çıktı. Bu defa Park Sineması'na bir şey olmadı. Aksine gündemde Tabarin vardı. Ankara'nın gazetelerinden *Kudret*'in 30 Kasım 1960 tarihli sayısında Yılmaz Gümüşpala'nın uzunca haberi birinci sayfadan sürmanşet verilmişti. Sekiz sütundan, çünkü "Ulus'ta geceki büyük yangın" öyle bir yangındı ki Tabarin Bar'ı "silip süpüren" cinstendi. Gazetenin muhabiri olayı bütün ayrıntılarıyla yazmıştı:

> Dün gece saat 20.25 de Ulus Meydanında, Rüzgârlı sokağın başlangıcındaki tarihî Tabarin Bar'da büyük bir yangın çıktı ve barı tamamen yaktıktan sonra söndürüldü.

> Barın bitişiğindeki Park Sineması'nın müsteciri saat 19'da barın bacasından çok fazla duman çıktığını ve sinemanın salonuna dolduğunu görerek bardakilere dikkatli olmalarını söyledi. Onlar ise linyit yaktıklarını ve dumanın o yüzden fazla olduğunu bildirdiler. Fakat tesadüfen barın bacasını gözleyen sinemacı, kıvılcımların çıktığını görünce derhal itfaiyeye telefon etti. Bacadan ilk alevler çıktığında saat 20.25'di. Bardakiler de durumu görünce dışarı kaçıştılar, böylece panik başladı.

> Bu sırada barın önünde toplanan meraklılar birbirlerini çiğneyerek yangını seyrediyordu. 20.30'da ilk itfaiye arabası geldiğinde alev çatıyı tamamen sarmıştı. Bu sırada Park Sineması da boşaltıldı. Durumdan haberdar olan emniyet kuvvetleri binayı abluka ettiler. Bütün Ankara itfaiye arabaları 20.40'da oradaydı.

Tabarin Bar'da çıkan yangınla ilgili gazete haberi.

İtfaiyenin gayreti, bina ahşap olduğu için pek işe yaramıyordu. Bir kısım itfaiye eri de, Park Sineması'nın salonundan su sıkıyorlardı. Ve tam bu sırada alevler Sinema'nın büfe kısmını sardı. Bu sırada meraklı kitlesi gittikçe artıyordu. Bu yüzden biraz sonra trafik durdu. Yangın iyice büyümüştü. Tam bu esnada kalabalık arasında 40–45 yaşlarında bir adamın ağlayarak bara doğru koştuğu görüldü. Bu Tabarin barın müsteciri Sadık Camgöz'dü. Şuurunu kaybetmişti. Ağlıyor ve bara girmeye uğraşıyordu. Yanında bulunanlar koluna girerek götürdüler. O giderken hâlâ ağlıyor ve kendi kendine bir şeyler söyleniyordu.

Bir an barın bulunduğu yan bloklara geçeceği tahmin edilen alevler azaldı. İtfaiye bütün gücüyle çalışıyordu. Bu sırada elinde kanca ve baltalarla itfaiye erleri barın üstünde alevlerin arasında göründü. Tahta duvarları yıkıyor ve parçalıyorlardı. Yangın hafiflemişti. Saat 21.30 sularında sadece Devlet Malzeme Ofisi'ne bitişik kısımda alevler görünüyordu. İtfaiye bütün gücüyle oraya yüklendi. Bu sırada yine itfaiye erleri barın içine girmeye muvaffak olmuşlardı. Bu defa da içten su sıkıyorlardı.

Saat 21.40 sularında sadece ufak tefek kıvılcımlar görüldü. Hortumlar oraya çevrildi. 21.45'de yangın tamamen sönmüş ve ufak kıvılcımlar da görünmez olmuştu.

1959 kışında ahşap oluşu ve bacasının iyi olmayışı sebebiyle bir defa daha yangın tehlikesi atlatan Tabarin Bar bu sefer kaderin önüne geçememiş ve 100.000 lira zarar – ziyanla ortadan silinip gitmişti. Böylelikle pek çoklarının şampanya patlattığı, hovardalık ettiği tarihi Tabarin Bar da tarihe karışmış oluyordu.

Tabarin Bar yanıp kül oldu, ama adı yaşıyor.

Tavukçu Tayfur – Ankara'nın 1930'lu yıllarda sadece tavuk yemeği yenilen bir lokantası.

Lokanta, adını sahibinden almıştır. Yeri, Ulus'ta, Anafartalar Caddesi'nden sağa Sanatkârlar Sokağı'nda dönüldüğünde 8 numaradaydı. Sokak daha sonra Sanayi Caddesi olarak adlandırılacaktı. Ahşaptan iki katlı bir yapıydı. Altta küçük, üstte büyük bir salonu vardı.

Tavukçu Tayfur, 1920'li yılların ikinci yarısında Ankara'ya İstanbul'dan geldi. Ayrıldığı şehirde tanınmış bir lokantacıydı. Uzun boylu, dev cüsseli,

göbekliydi. Sempatik ve güleçti. Her zaman başına bir aşçı külâhı geçirir, önüne beyaz bir önlük takardı. Dükkânı açık olduğu günlerde, durmadan çalışır, mutfak ile salondaki masalar arasında gidip gelirdi. Müşterilere kendi eliyle hizmet ederdi. 120 kiloydu. Taşıdığı kilolara rağmen koşturmasına şaşırırlardı. Gazeteci Mehmed Kemal'in yazdığına göre "homoseksüel" olduğu söylenirmiş. Yazar devamla, "Hatta bu kötü alışkanlığı yüzünden bir süre Ankara hapishanesinde bile yatmışlığı vardı." diyor.

Dükkânın vitrininde sapsarı yağlar içinde bir sürü pişmemiş tavuk üst üste yığılmış durur dikkat çekerdi. Ankara Belediyesi bütün lokantaların vitrinlerinin tül perdeyle kapatılmasını bildirince sonradan tavuk mahşeri görünmez olacaktı.

Tayfur'un yerinde yağlı, besili tavuklardan nefis yemekler yapılırdı. Tavuk başından paça, tavuk suyuna çorba, meşe kömüründe kızarmış tavuk, haşlanmış tavuk, pilav üstüne tavuk, çerkez tavuğu, zerdesi, söğüşü, tavuk köftesi, tavuk dolması, tavuk pilâki ve daha başka ne çeşitler. Öyleydi ama canı balık yemek isteyen çıkar, Tayfur onu da yapardı. Yeter ki istesinler. Lokantada taze günlük balık bulundurulurdu. Ama asıl mutfağı İstanbul'daki ünlü Yordan gibi tavuk üstüne kuruluydu.

Gazetelere lokantasını tanıtımı için ilan vermesine gerek yoktu, zaten yeteri derece tanınıyordu, bilen biliyordu. Devamlı müşterisi çoktu. Bununla birlikte fotoğrafını da iliştirerek "ANKARADA Meşhur tavukçu TAYFUR USTA Diyor ki:" diye bir ilan vermişti. Yemek çeşitlerini sıralayarak tatlı tatlı anlatıyordu:

> Muhterem beylerim, tatilde gezdiniz dolaştınız amma nihayet yine dükkânıma geleceksiniz. Tavuklarım da tatilde beslendi, semizledi. Size bundan: Çorba, Söğüş, Köfte, Kızartma, Dolma, Pilâki, Paça hazırlıyorum. Dükkânı genişlettim. İstanbul'dan yeni takımlar getirttim. Bir defa ziyaret ediniz.
>
> Tatlı dilli, güler yüzlü Şişman TAYFUR USTANIN yemeklerinden yiyiniz. Tuzu biberile yolluk tavuk söğüşünü unutmayınız. Dükkânım Millet Meclisi'ne, otellere, ticarethanelere, kıraathanelere, bankalara yakındır.

Bir gazete yazısının başlığında "Tavukçular kralı" olarak tanıtılıyor. Ancak o krallıkta bir ortak vardır. Mutfağa Tayfur bakarken, ortak Bayram Çapçı hesap işlerini yürütürdü. Ortaklar ayrıca bir otel de işletiyorlardı. "Ankara" adını verdikleri otel Sanayi Caddesi'ndeydi, tavuk mutfağına yakındı.

İki ortak bir ağızdan anlatıyorlar:

> Günde altmıştan yüze kadar tavuk işleriz. Müşteri hamdolsun tutmuştur. Eh biz de elimizden geldiği kadar onları memnun etmeğe uğraşıyoruz. Sefarethaneler de devamlı müşterilerimizdendir. Bunlar tabii, çiy tavuk alıyorlar. Öteki lokantalardan çiy tavuk isteyen çok ama vermeyiz.
>
> Sefarethaneler her gün bilhassa bizden tavuğun katı denilen taşlığı ile bunun zarını, bir de ciğerlerini alırlar. İnsana çok yararmış, bazı hastalıklara bire birmiş…
>
> Biz tâ Adliye sarayından tut ta, Bankalar caddesinde, Evkaf apartmanına kadar yemek yollarız. Günde yalnız dışarıya yüz tepsimiz vardır. İş Bankacıları, Hariciyeciler, Dahiliyeciler, Adliye erkânı başlıca müşterilerimizdir.

Tavukçu Tayfur Usta, gazete ilânı, 1932.

> İncesu'da bir çiftliğimiz var. Orada her daim için binden aşağı düşmemek üzere tavuğumuz bulunur. Biz bunları; mezbahadan aldığımız kanı kepekle karıştırarak besleriz, bir de küçük darı yediririz, bunlar çok yarar, yağ yapar…
>
> Çiftliğimizde tavuk yetiştirmez, tavuk besleriz. Tavukları bize civar vilâyetlerden madrabazlar getirirler. Bu tavuk bolluğunda bile elli kuruştan aşağı tavuk almayız…

Tayfur sayılı akşamcılardandı. Bunu bilenler geç saatlere kadar açık tutulan lokantaya uğrayıp demlenirlerdi.

İşler iyi giderken, 1936 yılının Ağustos ayında Tayfur ile Bayram'ın ortaklığı bozuldu. Bayram Çapçı otelciliğe devam ederken, Tayfur da aynı yıl Sanayi Caddesi'nden ayrılıp Yenişehirli olmaya karar verdi. Atatürk Bulvarı'nda yapımı yeni biten, gazetedeki duyuruda belirtilen "Bay Ragıp apartmanı" altındaki boş dükkânlardan birini kiraladı. Ragıp Soysal'a ait apartmandaki yeri de müşteri çekti. Ama sonraki yıllarda adı duyulmaz oldu, çünkü Tayfur Ankara'dan ayrılmıştı. Neden? Tayfur'un Ankara'dan ayrılmasının nedenini öğrenmek için Mehmed Kemal'in bir yazısını okumak gerektir. Değişik bir "ayrılış" hikâyesidir. Doğru mu, söylenti mi, nedir, ama nakledilmese de olmaz.

Tayfur'un Sanayi Caddesi'ndeki yerine komşu İstanbul Pastanesi'nde oturup zaman geçirenler gelip giderlerdi. Pastane müşterileri arasında milletvekilleri, gazeteciler, yazarlar vardır. Ve aralarından bazıları ara sıra Çankaya Köşkü'ne çağrılır, sofrada yer bulurlar. Tayfur da Çankaya'ya çağrılanları tanır, bilir, belki de onları kıskanır. Mehmed Kemal şöyle anlatıyor:

Tayfur bu ya, gönlünden hep bir gün köşke çağrılmak geçermiş. Eşi dostu çağrılıyor ya, o niye çağrılmasın, ne eksiği var? En güzel tavuğu o pişiriyor, en güzel çorbayı o yapıyor, akşamları düzenli bir sofrada, Atatürk'ün yakınları ile o demlenmiyor mu? Bir gün için olsun Tayfur'u bırakın çağıran, hatırlayan bile olmamış.

Tayfur, bakmış ki, çağıran eden yok, kafayı çektiğinde, manyetolu telefona asılır, köşkle konuşurmuş. Telefona çıkanlara, tavuk suyuna meyaneli, çok güzel, lezzetli bir çorba yaptığını, Paşa Hazretleri emir buyururlarsa, elceğiziyle oraya getireceğini söylermiş. Telefona çıkan yaverler, ya da ortalık hizmetçileri, Tayfur Usta'yı tanıdıklarından bu telefonlara güler geçerlermiş. Tayfur köşke arada bir telefon etmeyi alışkanlık haline getirmiş, kafayı buldukça eder, dururmuş.

Günün birinde Tayfur Usta, gene kelleyi bulmuş ve telefona asılmış, köşkü aramış.

"Alo, kimsiniz?" diye sormuş.

Telefondaki ses:

"Sana ne kim olduğum, sen kimsin?" diye gürlemiş.

"Ben Tavukçu Tayfur'um. Beni tanıdınız mı?"

"Tanıdım, söyle ne istiyorsunuz?"

"Paşa hazretlerine haber verin. Hiç kimsenin yapamayacağı kadar nefis, meyaneli, güzel bir tavuk çorbası yaptım. Paşa hazretlerinin içkici olduğunu bildiğimden bu nefis çorbadan kendi elceğizimle ikram etmek istiyorum. Kendileri bu çorbayı bizim dükkânda mı içerler, yoksa ben oraya mı getireyim?

Telefondaki ses:

"Köşke getir," der.

Tayfur Usta, gece yarısı, tencereyi kaptığı gibi bir arabaya biner, köşke doğru koyulur. O zamanlar Ulus'la Çankaya'nın arası böyle pırıl pırıl asfalt değil. Çakıl döşeli ham bir yol. Giderken aklından Gazi Paşa'ya söyleyeceklerini geçirmektedir. "Gazi Paşa nasıl muharebeden anlıyorsa, ben de çorbadan anlarım. İkimiz de mesleğimizin eriyiz. Buyur Gazi Paşa diyeceğim, çorbadan bir kaşık alacak, çok memnun kalacak, aferin Tayfur diyerek sırtımı sıvazlayacak." Gazi Paşa, Tayfur Usta'nın çorbasını içtiği için ünü ertesi gün bütün kente yayılacak. Artık sırtını kimse yerine getiremez, bileğini kimse bükemez. Gazi Paşa'nın çorbacısı olur.

Oysa bilmiyor ki, her zaman telefona yaverler, ortalık işlerini görenler çıktığı halde bu kez Gazi Paşa'nın kendisi çıkmıştır. Tayfur Usta ne umutlarla köşke varır. Kapıda karşılarlar, hemen altta bir yere alırlar bir temiz ıslatırlar.

Bu olaydan sonra usta şehirde barınamadı, soluğu İstanbul'da aldı. Sirkeci'de bir dükkân açtı, orada devam etti.

Mehmed Kemal o yıllarda lise öğrenci olmalıdır. Oldukça ayrıntılı, renkli satırların kaynağını bilmiyoruz. Tayfur'un başına geleni (!) ilk kim yazmıştır ya da olup biteni ona anlatan kimdir? Şimdilik tek kaynak kendi yazısıdır. Ama ilginç, değişik, sonu da oldukça ağırca bir anlatıdır.

Son olarak şunu da belirtelim ki, Yenişehir'de birkaç yıl öncesine kadar varlığını sürdüren "Tavukçu"nun, Tavukçu Tayfur'un mekânı ile ilgisi bulunmamaktadır.